

संग्रह-५

बुद्धकालीन परिव्राजकहरू

[भाग-१]

आचार्य
भिच्छु अमृतानन्द

Dhamma.Digital

भा. रु. १३/-

ने. रु. १६/-

प्रकाशकः

“आनन्दकुटी विहारगुठी”

आनन्दकुटी, स्वयम्भू,

काठमाडौं, नेपाल ।

(सर्वाधिकार सुरक्षित)

बुद्धाब्द : २५१७

Dhamma.Digital

प्रथमावृत्ति १५००

मुद्रकः—

नेपाल प्रेस

काठमाडौं, नेपाल ।

फोनः ९९०३२

स्वर्गीय डा० मल्लसेकर
का
स्मृतिमा

Dhamma Digital

यसमा--

स्मृतिमा

प्रकाशकीय

Preface

मंगल कामना

भूमिका

प्राक्कथन

संक्षिप्त शब्दको अर्थ

मूल-ग्रन्थहरू

सहायक ग्रन्थहरू

विषय-सूची

“बुद्धकालीन परिव्राजकहरू”

नामावली

शब्दावली

गाथासूची

Collection No. 5

Buddhakalin Parivrajakaharu

[Part I]

Bhikshu Amritananda

Published By

ANANDA KUTI TRUST

Ananda Kuti, Kathmandu,

NEPAL.

1974

प्रकाशकीय

पूज्य अमृतानन्द महास्थविरज्यूको अथक प्रयासद्वारा खोजगरी संकलित भएको यस “बुद्धकालीन परिव्राजकहरू” पहिलो भाग, संग्रह-५ पनि यस “आनन्दकुटी विहार गुठी” लाई प्रकाशनगर्ने अधिकार दिनुभएकोमा वहाँ प्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

शान्तिनायक बुद्ध भगवान्का पालाका दश परिव्राजकहरूका दर्शनहरू तथा उनीहरूका चरित्र चित्रण गरिएको यो अमूल्य ग्रन्थ पाठकहरूका अगाडि प्रस्तुत गर्न पाउँदा हामीलाई खुशी लागेको छ ।

यस अमूल्य खोजपूर्ण ग्रन्थद्वारा तपाइ हामी सबै लाभान्वित हुनेछौं भन्ने विश्वास लिएका छौं । आशा छ भविष्यमा अरू पनि यस्ता ग्रन्थहरू पाठकहरूका समक्ष प्रस्तुत गर्न सक्ने छौं ।

तीर्थनारायण मानन्धर

अवैतनिक सदस्य-सचिव

‘आनन्द कुटी विहार गुठी’

पौष शुक्ल अष्टमी

२०३०

Namo Tassa Bhugavato Arahato Sammasambuddhassa

PREFACE

I am very happy to place before the Nepalese readers this compilation "Mendicants of the Buddha's Times." Volum-5 Part-one after "Women of the Buddha's Times".

The collection in this valume of original discourses is drawn upon Pali Tripitake and has been rendered into Nepali. Attempts have been made to preserve the style of Pali (Magadhi) all through the translations. As it is not a free translation, the original Pali style has been sought to be maintained. The introduction about Mendicants has been drawn upon original works and Commentaries. It is, therefore, natural that the style should bear the stamp of Pali (Magadhi). During the perusal of the translation of these discourses readers should do well to bear it in mind that "these are translations of the Pali discourses". Little wonder that the style of a language twenty-five hundred years old might sound different from the style of modern languages.

[b]

Differences are found even in the style of a current language between fifty years ago and now.

The translation of this collection was begun on 22. 2. 2030 when I was at Tansen, Palpa. This was continued when I came back to Kathmandu and the fair copy and writing of introduction was completed on 21. 8. 2030

The mode followed in this compilation is the same as was followed in previous volumes. The present volume contains the collection of discourses about ten Mendicants. Among them are the collections about well known six teachers of the Buddha's time and the other four Mendicants. Their names are as follows :—

1. Purana Kasyapa, 2. Makkhali Gosala, 3. Ajita Kesakambala, 4. Prakudha Katyayana, 5. Sanjaya Belattthaputta, 6. Nigantha Nataputta, 7. Dirghanakha Parivrajaka 8. Jambukhadaka parivrajaka, 9. Sakuludayi Parivrajaka and 10. Vatsagotra Parivrajaka.

I. Six discourses about Purana Kasypa, one in Dirgha Nikaya, two in Anguttara Nikaya, three in Samyutta Nikaya, have been found. Of them the discourses of Dirgha Nikaya and Samyutta Nikaya have been included partly.

II. Four discourses about Makkhali Gosala, one in Dirgha Nikaya; two in Anguttara Nikaya, one in Samyutta Nikaya have been found.

III. About Ajita Kesakambala, one discourse in Dirgha Nikaya has been found. It is also included partly.

IV. Two discourses about Prakudha Katyayana, one in Dirgha Nikaya and one in Samyutta Nikaya have been found. Both of these are included partly.

V. Only one discourse about Sanjaya Belatthaputta has been found in Dirgha Nikaya. It is also included partly.

VI. Nine discourses in all about Nigantha Nataputta, two in Dirgha Nikaya, three in Majjhima Nikaya, three in Samyutta Nikaya, one in Anguttara Nikaya, have been found. Of the two discourses in Dirgha Nikaya, one of them is included partly.

Mention of the communication of the news of the death of Nigantha Nataputta to Lord Buddha by Cunda Samanuddesa is found in Pasadika Sutta of Dirgha Nikaya and Samagama Sutta of Majjhima Nikaya. Mention of the sermons delivered by Lord Buddha by

[d]

learning the communication of Cunda Samanuddesa has been made in both the discourses. As two different kinds of sermons are mentioned, only that of Dirgha Nikaya is included in it.

VII. Only one discourse about Dirghanakha Parivrajaka has been found in Majjhima Nikaya.

VIII. About Jambukhadaka Parivrajaka, Jambukhadaka Samuytta has been found. All the sixteen discourses found therein are included in this Volume.

IX. Three discourses about Sakuludayi Parivrajaka, two in Majjhima Nikaya, one in Anguttara Nikaya, have been found.

X. Three in Majjhima Nikaya, one in Anguttara Nikaya, fourteen in Samyutta Nikaya, eighteen discourses in all about Vatsagotra Parivrajaka have been found. In the collection are included the nine discourses of the "Vacchagotta Samyutta".

All these discourses inclusive of the partial ones are sixty-one in all. Among these are :

Seven in Dirgha Nikaya,

Seven in Anguttara Nikaya,

Nine in Majjhima Nikaya,

Thirty eight in Samyutta Nikaya.

The names of the above mentioned discourses are as follows :—

(References given here are to the pages of Pali Text, Nagari Edition of Nalanda, India, and R. refers to pages of the Pali Text Society, Roman Editions, London.)

1. PURANA KASSAPA

Page :	Page :
1 D. I. 45 : Samannaphalasuttam	R I. 52
2 A. III. 93 : Chalabhijatisuttam	R. III. 383
3 A. IV. 66 : Lokayatikasuttam	R. IV. 428
4 S. II. 297 : Mahalisuttam	R. III. 68
5 S. IV. 111 : Abhayasuttam	R. V. 126
6 S. I. 64 : Nanatitthiyasavakasuttam	R. I. 65

2. MAKKHALI GOSALA

1 D. I. 46 : Samannaphalasuttam	R. I. 53
2 S. I. 64 : Nanatitthiyasavakasuttam	R. I. 65
3 A. I. 266 : Kesakambalasuttam	R. I. 286
4 A. I. 34 : Ekadhammapali	R. I. 33

[f]

Page

Page

3. AJITA KESAKAMBALA

1 D. I. 48 : Samannaphalasuttam R. I. 55

4. PAKUDHA KACCANA

1 D. I. 49 : Samannaphalasuttam R. I. 56

2 S. I. 64 : Nanatitthiyasavakasuttam R. I. 6ç

5. SANJAYA BELATTHAPUTTA

I D. I. 51 : Samannaphalasuttam R. I. 58

6. NIGANTHA NATAPUTTA

1 D. I. 50 : Samannaphalasuttam R. I. 57

2 D. III. 91 : Pasadikasuttam R. III. 117

3 M. II. 43 : Upalisuttam R. I. 371

4 M. II. 67 : Abhayarajakumarasuttam R. I. 392

5 M. III. 3 : Devadahhasuttam R. II. 214

6 S. III. 265 : Niganthanataputtasuttam R. IV. 298

7 S. III. 281 : Sankhadhamasuttam R. IV. 317

8 S. III. 285 : Kulasuttam R. IV. 323

9 A. III. 293 : Sihanasuttam R. IV. 179

7. DIGHANAKHA PARIBBAJAKA

1 M. II. 193 : Dighanakhasuttam R. I. 497

8. JAMBUKHADAKA PARIBBAJAKA

Page		Page
1	S. III. 223 : Nibbanapanhasuttam	R. IV. 251
2	S. " 223 : Arahattapannhasuttam	R. " 252
3	S. " 224 : Dhammavadipannhasuttam	R. " 252
4	S. " 225 : Kimatthiyasuttam	R. " 253
5	S. " 225 : Assasapattasuttam	R. " 254
6	S. " 226 : Paramassasapattasuttam	R. " 254
7	S. " 227 : Vedanapannhasuttam	R. " 255
8	S. " 227 : Asavapannhasuttam	R. " 256
9	S. " 228 : Avijjapannhasuttam	R. " 256
10	S. " 229 : Tanhapanhasuttam	R. " 257
11	S. " 229 : Oghapanhasuttam	R. " 257
12	S. " 230 : Upadanapanhasuttam	R. " 258
13	S. " 230 : Bhavapanhasuttam	R. " 258
14	S. " 231 : Dukkapanhasuttam	R. " 259
15	S. " 231 : Sakkayapanhasuttam	R. " 259
16	S. " 232 : Dukkanapanhasuttam	R. " 260

9. SAKULUDAYI PARIBBAJAKA

1	M. II. 224 : Mahasakuludayisuttam	R. II. 1
2	M. II. 255 : Culasakuludayisuttam	R. II. 29
3	A. II. 187 : Samanasaccasuttam	R. II. 176

[h]

10. VACCHAGOTTA PARIBBAJAKA

Page		Page
1	M. II. 173 : Tevijjavacchasuttam	R. I. 481
	M. II. 176 : Aggivacchagottasuttam	R. I. 483
3	M. II. 184 : Mahavacchagottasuttam	R. I. 489
4	A. I. 148 : Vacchagottasuttam	R. I. 160
5	S. III. 334 : Moggallanasuttam	R. IV. 391
6	S. " 338 : Vacchagottasuttam	R. " 395
7	S. " 341 : Kutuhalasuttam	R. " 398
8	S. " 343 : Sabbiyakaccanasuttam	R. " 401
9	S. " 343 : Anandasuttam	R. " 400
10	S II. 472 : Rupaannanasuttam	R. III. 257
11	S. " 472 : Vedanaannanasuttam	R. " 259
12	S. " 473 : Sannaannanasuttam	R. " 259
13	S. " 473 : Sankharaannanasuttam	R. " 259
14	S. " 474 : Vinnanaannanasuttam	R. " 259
15	S. " 474 : Rupaadassanadisuttapancakam	R. " 260
16	S. " 476 : Rupaasallakkhanadi-	
	suttapancakam	R. " 261
17	S. " 476 : Rupaappaccakkhakamma-	
	suttapancakam	R. " 262
18	S. " 477 : Vinnanaappaccakkhakamma-	
	sutam	R. " 262

Ananda Kuti,
Kathmandd,
Nepal

Bhikshu Amritananda
4th Jan, 1974

List of Abbreviation :

D.=Digha Nikaya

A.=Anguttara Nikaya

S.=Samyutta Nikaya

M.=Majjhima Nikaya

Dhamma.Digital

मङ्गल कामना

भिक्षु अमृतानन्द हामी नेपालीहरू मध्ये एक जना प्रसिद्ध व्यक्ति हुनुहुन्छ। बौद्ध शास्त्रको प्रगाढ अध्ययन सहित प्रवृज्या धारणा गरी विशुद्ध प्राचीन बौद्ध धर्मको प्रचारमा वहाँले ठूलो कार्य गर्नु भएको छ। महायान मतको प्रबलता भएको हाम्रो देशमा हीनयान (स्थविरवाद) मतलाई पुनः जागृत गराई देशका विविध स्थानमा यसको प्रचार गराउने काममा वहाँको स्थान अत्यन्त उच्च छ। वहाँद्वारा सञ्चालित स्वयम्भूको अंग्रेजी विद्यालय (आनन्द कुटी विद्यापीठ) को स्थान नेपालका प्रमुख शिक्षण संस्थाहरूमा छ। यो संस्थाको वाह्य तथा आभ्यन्तर व्यवस्था बढो प्रशंसनीय छ तथा यसमा पर परका नेपाली छात्रहरू आधुनिक शिक्षा लाभ गर्न आउँछन्।

आधुनिक शिक्षा प्रदान गर्ने कार्य सँगसँगै विद्यार्थीहरूको चरित्रनिर्माण गर्ने कार्यमा यहाँ बढो यत्न गरिन्छ तथा यहाँका विद्यार्थीलाई स्वयं भिक्षु अमृतानन्द सितको सहवास सहज प्राप्त हुने हुकाले उनीहरू वहाँको आवर्ष ज्ञानार्जनमा उत्सर्गित जीवनको अनुकरण गर्ने तथा वहाँको लोकहितकारी कार्यका उदाहरणबाट प्रभावित हुने सुयोग पाउँछन्। देश विदेशका भ्रमणद्वारा आफ्ना अनुभवको विस्तार गरी तथा ठूलो ख्याति प्राप्त गरी भिक्षु अमृतानन्दले स्वयम्भूमा

आफूले स्थापित गरेको पाठशालाको विकास तथा उन्नतिलाई हाल आफ्नो विधामका समयको प्रमुख कार्य तुल्याउनु भएको छ ।

उपर्युक्त शिक्षण संस्थाको कार्य बाहेक आफ्ना अवकाशका समयमा साहित्यिक कार्य गरी भिक्षु अमृतानन्दले नेपाली साहित्यको जो ठूलो सेवा गरी रहनु भएको छ तेसका विषयमा यहाँ बुई शब्द लेखन पाउँदा मलाई बडो खुशी लागेको छ किन भने भिक्षु अमृतानन्दका यो कार्यले नेपाली साहित्यका भंडारको अभिवृद्धि मात्र भएको हैन किन्तु यसले गर्दा नेपाली साहित्यको गौरव पनि बढी रहेछ ।

पाली साहित्यमा बौद्धकालका ज्ञानको ठुलो ढुकुटी छ । तर पाली साहित्यको अध्ययनमा हामी नेपालीहरू अनेक कारणले गर्दा अफ अघी बढ्न सकेका छैनौं । यो महान् साहित्य मन्थन गरी यसबाट पाइने विविध विषयको ज्ञान नेपाली साहित्यमा उपस्थित गराउने जो महत्वपूर्ण कार्य भिक्षु अमृतानन्दले प्रारम्भ गर्नु भएको छ त्यसले गर्दा भिक्षु अमृतानन्दको बौद्ध शास्त्र विषयक प्रगाढ ज्ञानको मात्र परिचय पाइदैन किन्तु यसबाट नेपाली साहित्यको गौरव तथा उपादेयताका वृद्धिमा पनि ठुलो सहायता भैरहेछ । वहाँको यो प्रशंसनीय कार्यले गर्दा नेपालीहरूका निमित्त पाली साहित्यको ढोका उघार्दैछ । हाल सम्म प्रकाशित चार ठुला ठुला ग्रन्थमा बौद्धकालका ब्राह्मण, गृहस्थी, राजपरिवार तथा महिलाहरूको के स्थिति थियो उनीहरूको साधारण व्यवहार, विचार इत्यादि कस्तो थियो इत्यादि अनेक कुराको गवेषणापूर्ण वर्णन प्रामाणिक रूपले उप-

स्थित गरिएका छन् । यो पञ्चम भागमा त्यो कालका सम्प्रदायका अगुवाहरूका विषयमा चर्चा गरिएको छ । आफ्नो विषयलाई जुन रूपले भिक्षु अमृतानन्दले विभाजित गरी लेख्दै हुनुहुन्छ त्यसलाई हेर्दा वहाँको यो कार्य २०/२५ भागमा सिद्धिएला भन्ने अनुमान हुन्छ । यो महान् कार्य पूर्णतया सम्पन्न भएपछि नेपाली साहित्यले बौद्ध ज्ञानको ठूलो भण्डार पाउने छ औ नेपालीका माध्यमबाट बौद्ध ज्ञान अध्ययन गर्न खोज्ने जिज्ञासुहरूका निम्ति यो अमूल्य निधि ठहरिने छ ।

नेपाली विद्वान्हरू यस्ता महान् कार्य सम्पादन गर्न अघि सरेको देख्दा हृदय हर्षले प्रफुल्लित हुन्छ औ नेपाली जातिका उज्वल भविष्यका विषयमा आशा प्रदीप्त भएर आउँछ ।

धार्मिक प्रवृत्ति भएका व्यक्तिलाई शोभा दिने रीतिबाट विज्ञापन न गरी आफ्नै परिश्रम तथा एकनिष्ठताका भरमा परी बहाले यो कार्य प्रारम्भ गर्नु भएको छ तथा जसो जसो यो कार्य सम्पन्न हुँदै जाला उसो उसो यसले मानिसलाई स्वतः आफूले गर्ने छ औ वहाँ पछि यसको वास्तविक मूल्याङ्कन हुने छ ।

अहिले हाम्रो योटी आशा तथा प्रार्थना छ । यसका सुयोग्य लेखकको स्वास्थ्य राम्रो भै रहोस् औ वहाँ आफूले थालेको कार्य पूर्णतया सम्पन्न गर्न समर्थ हुनु होस् । वहाँ जस्ता अधिकारी विद्वान्बाट यो कार्यको विचार गरिनु तथा वहाँ स्वयं यसलाई सम्पन्न गर्न

४]

मङ्गल कामना

अधि सन्तु भएका कुराबाट यो सफल हुने कुरामा म पूर्ण रूपले आशा-
न्वित छु । अन्त्यमा यस्तो महान् कार्यको बडो सुन्दर थालनीका निम्ती
तथा यसको यो पञ्चम भाग समाप्तिका निम्ती भिक्षु अमृतानन्द
महोदयलाई हार्दिक अभिनन्दन निवेदन गर्दै यो सानो वक्तव्य समाप्त
गर्छु ।

Dhamma.Digital

सूर्यविक्रम ज्ञवाली

पौष २३, २०३०

भूमिका

विचारको संघर्षमा नै नयाँ कुराको प्रादुर्भाव हुन्छ भन्ने कुरालाई इतिहासमा अङ्कित विभिन्न महापुरुषहरूका सिद्धान्तले चरितार्थ गर्दै आएको छ । यसैको लहरमा सच्चरित्रता, नैतिकता, सत्यवादिता तथा धार्मिक सिद्धान्तमा आधारित, उपदेशात्मक दशशतकको चूलीबाट विभिन्न विचारमा विशृङ्खलित भएको समाजलाई मनोवैज्ञानिकताले अभिसिञ्चित अज्ञानता तथा दुःखको आत्यन्तिक उच्छेदको निमित्त शान्तिपूर्ण बहुमुखी उपदेशहरूको नयाँ आलोक विदे – ख्याति प्राप्त दश परिव्राजकहरूले प्रतिनिधित्व गरेको यो “बुद्धकालीन परिव्राजकहरू” भाग १, संग्रह ५ पाली (मागधि) वाङ्मयबाट नेपाली वाङ्मयको रूप लिई नेपाली साहित्यको श्रीवृद्धिमा नयाँ अध्याय थपिदिने साँचो बोल, सबैलाई मनपर्ने बोलि बोल तर साँचो कुरा पनि कसैलाई मनपर्दैन भने त्यस्तो कुरा कहिल्यै न बोल भन्ने भाव प्रकट गर्ने बुद्धको महानवाणिले अभिभूषित – सरल, सरस, रोचक तथा उपदेशात्मक शैलीमा— विभिन्न दर्शनहरूको व्याख्या, दार्शनिक छलफल, धर्म परिवर्तनको कारण, बुद्ध प्रति पैदा भएको श्रद्धा जस्ता महत्वपूर्ण उपदेशहरूको राजमार्ग तयारपारी साधारण तथा विशिष्ट विद्वान् र चिन्तकहरूलाई त्यसमा हिडाइएको दृश्य राम्ररी अवलोकन गर्न पाइन्छ ।

यो मोटो ग्रन्थका अनुवादक शिक्षा तथा साहित्य प्रेमी, भाषा विशेषज्ञ, विशिष्ट-विद्वान् तथा बहुमुखी प्रतिभा सम्पन्न पूज्य आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरज्युद्वारा बुद्धदर्शनले परिपुष्टित पालि (मागधि) साहित्यले अपूरो भएको नेपाली साहित्यको श्रीवृद्धिकोनिमित्त भइरहेको निरन्तर^३ प्रयासलाई—प्रस्तुत संग्रहीत ग्रन्थभन्दा अगाडि मोटो रूपलिएर आइसकेका—(१) “बुद्धकालीन ब्राह्मण” भाग १ (२) “बुद्धकालीन गृहस्थीहरू” भाग १ (३) “बुद्धकालीन राजपरिवारहरू” भाग १ (४) “बुद्धकालीन महिलाहरू” भाग १ ले—प्रत्यक्षरूपमा देखाइदिएकै छन् । वहाँबाट सदाचारनिष्ठामा नै लोककल्याण हुन्छ भन्ने सिद्धान्तलाई लिएर लेखिएका यस्ता ग्रन्थहरूले नेपाली साहित्यको थोटा भिन्नै वाटिका तयार पार्ने छन् भन्ने खँदिलो भाशालिदै वहाँबाट यसै गरी अविच्छिन्नरूपले नयाँ नयाँ ग्रन्थहरू पाउँदै जान सकियोस् भन्ने कामना हृदयदेखिनै गर्दछु ।

बुद्धका समसामयिक विभिन्न मतावलम्बी ख्यातिप्राप्त पूरण काश्यप, मखली गोशाल, अजित केशकम्बल, निगण्ठ-नाटपुत्र, प्रकुध कात्यायन तथा सञ्जय बेलट्टपुत्र आदि छ गणाचार्यहरूको साथै अरु चार विद्वान्—दीर्घनख, जम्बुखादक, सकुलुदायी र वत्सगोत्र परि

१. प्रस्तुत ग्रन्थ लेखदा लेख्दै वहाँ धेरै विरामी भएर पनि लेख्ने काम छोड्नु भएन । असक्त अवस्थामा पनि आफ्नो संकल्पलाई पुरागरी छोड्नु भयो ।

राजकहरूको प्रतिनिधित्व गरेर प्रस्तुत “बुद्धकालीन परिव्राजकहरू” भाग १, संग्रह ५ नयाँरूप लिएर निस्केको छ । यसको साङ्गो पाङ्गो अध्ययनगर्दा—रसिला, घतिला, पेचिला, कुराहरूका साथै यथार्थ, अयथार्थ, छलकपट, दाउपेच, हानथाप, पराजय र विजय तथा नैतिकतापूर्ण उपदेशहरूको महत्त्वको परिणाम सम्बन्धी घटनाहरू सजिलै-संग जान्न सकिन्छ, देख्नसकिन्छ र बुझ्नसकिन्छ । यसमा जे जति रमाइला कुराहरू र विशेष गरेर विभिन्न दर्शनहरूको हानथाप जसरी देख्न पाइन्छ ती कुराहरू यसमन्दा अधि प्रकाशित “बुद्धकालीन ब्राह्मण” आदि चार ओटा संग्रहसम्म त्यसरी देख्न पाइदैन । यसमा विभिन्न दर्शनको लुछाचुडीलाई बुद्ध-दर्शनले शिथिल मात्र बनाइदिएको होइन हरेक समेत ख्वाइदिएको छ भन्ने कुरालाई विभिन्न क्रियावादी, अक्रियावादी, उच्छेदवादी, विक्षेपवादी, नास्तिक, आस्तिक मतावलम्बीहरूले बुद्ध-धर्ममा प्रवेशगर्न तँछाड्मछाड् गरेका क्रियाकलापहरूबाट पनि अनुमान गर्न सकिन्छ र अज यसो पनि भन्न सकिन्छ—त्यसताकाका आफूलाई सर्वदर्शी विद्वान् बनाएर बस्नेहरू पनि हिजो आज हाम्रो समाजमा फाट्ट फुट्ट देखिने मानिसहरूको सिद्धान्त जस्तै ‘पाए अन्त नपाए भुकुन्थापाको जन्त’ भन्ने खालका पो रहेछन् कि भन्ने भान पनि पर्न आउँछ भन्ने कुरालाई विभिन्न गणाचार्यका चरित्रहरूले चित्रण गरेर देखाइदिएका छन् र प्रस्तुत संग्रहले करीव २० वर्ष सम्मका यस्ता घटनाहरूलाई संग्रह गरेको अनुमान हुन्छ ।

एकातिर यसरी हेर्न सकिन्छ भने अर्कोतिर तत्कालीन विभिन्न

सांस्कृतिक वातावरणमा विभिन्न प्रकारका ज्ञानवान् तथा श्रमण परिव्राजक, गणाचार्य र तिनीहरूका बलिया सम्प्रदाय नभएका होइनन् र ती सम्प्रदायहरू पनि कुनै समय जनप्रिय भएका देखिन्छन् भन्ने कुरालाई सकुलुदायी जस्ताको सम्प्रदायले देखाए तापनि जति जति समय बित्दै गयो उति उति समयको प्रवाहमा यिनीहरूको सिद्धान्त पनि टिकन नसकी प्रवाहित हुँदै गएको कुरालाई प्रस्तुत संग्रहहरूपी थुंकोमा बसेर हेर्न सकिन्छ । यसरी हेर्दाखेरि यो पनि कल्पनागर्न सकिन्छ कि यी सम्प्रदायहरूले तत्कालीन विभिन्न राजा रजौटाहरूको आश्रय पनि पाएकोले नै उच्छेद्वाद, अक्रियावाद जस्ता वितण्डावादी सम्प्रदायहरूले पनि नाक ठाडो पार्ने मौका पाएका हुन-सक्छन् भन्ने कुराको अनुभूति तत्कालीन अवस्थातिर फेरि लगाउँदा प्रतिध्वनित हुन्छ र अज गहिरिएर हेर्दा—मगध, वंशाली, अवन्ती, वत्स-देश आदिको तत्कालीन राजनैतिक चतुन्याइको परिणाम हो कि जस्तो पनि अनुभव हुन्छ । यसको उच्छेदको निमित्त युगको आह्वान अनुसार गौतम बुद्धको प्रादुर्भाव भएको हो कि भन्ने कुराको अडकल काट्ने अवसर पनि प्रस्तुत संग्रहले दिलाइदिएको छ ।

आस्तिक, नास्तिक, क्रियावादी, अक्रियावादी उच्छेदवादी आदि विभिन्न दर्शनको स्थापना भिन्नाभिन्न समयको सामाजिक आर्थिक, राजनैतिक अवस्थाको परिणाम हो भन्ने कुरालाई आजको तर्कले पनि प्रतिध्वनित गराउँछ । यसैलाई बाँजेर हेर्दा सधैं एक-नाशको वातावरणमा समाजले बौद्धिक तथा अन्य विकास गर्न नसक्ने

र उन्नतिमा पनि बार लाग्ने कुरा स्वतसिद्ध छ । त्यसैले पनि विभिन्न समयका विभिन्न विचारकहरूले आ-आपनो विचारमा समाजलाई लर्वन्ध्याएका छन् । जसको फल स्वरूप कतै फाइदा देखिन्छ भने कतै बेफाइदा पनि । जे होस् - चिन्तनको संघर्षमा नै समाज खारिदँ आएको छ भने चिन्तनकै संघर्षले गर्दा समाज अन्योलमा मात्र परेको होइन विचलित तथा तितर बितर भएको दृश्यावलोकन गर्ने ठाउँ पनि प्रस्तुत संग्रहले देखाएको छ । तै पनि बौद्धिक विकासको असन्तुलनतामा नै समाज सन्तुलित हुन नसकेको हो र त्यसलाई सन्तुलनमा ल्याउनकोनिमित्त विशेष प्रकारको परिस्थिति तयार पार्न पर्दछ भन्ने कुरा पनि आधुनिक कालका विद्वान्, दार्शनिक, राजनैतिक व्यक्तिहरूको मात्रै नारा होइन, सामाजिक सृष्टिको निर्मिरे उज्यालो देखिकै नारा हो । यसलाई विभिन्न सभ्यता, संस्कृति र इतिहासले सुरक्षित गरिदिएका छन् । तथापि विचारमा एकरूपताको अनुभव भने कतै पनि गर्न पाइदैन, यो नपाउनु नै एकप्रकारको प्रगतिको द्योतक पनि हो । हो, कुनै बखत कसैको मतलाई मान्यता दिइन्छ भने—कुनै बखत तिरस्कार पनि । जे होस् - समाजले एकपटक स्वीकार गरिसकेको कुरा पछि गएर सभ्यता र संस्कृतिको रूपमा परिणत हुन्छ र त्यसले स्थायीत्व प्राप्त गर्दछ । यस्तै विरोध र समर्थनको तानातानमै समाज अडेको हुन्छ भन्ने कुरालाई विभिन्न दर्शन, साहित्य तथा इतिहासले संगालेर राखेका हुन्छन् र त्यसको प्रतिभूतिलाई बारम्बार हाँफो अगाडि अवलोकन गराउँदछन् । जसरी नाटकीय रङ्गमञ्चबाट स्वभाविक, कृत्रिम तथा अतिशयोक्तिपूर्ण घटना-

हरूको दृश्य दर्शकले हेरेर पनि सबैलाई समानरूपले हेरिदिन्छ भने त्यो भिन्न कुरा हो। अन्यथा यथार्थज्ञान गर्दा जे अनुभव गर्दछ त्यही अनुभव विभिन्न दर्शनको परिधिमा बसेर गर्न सकिन्छ। यस्तै यस्ता कुराहरूको प्रदर्शन यहाँ गर्न खोजिएको छ। जसलाई प्रस्तुत संग्रहले काखी च्यापेका पूरण काश्यपादि १० प्रतिष्ठित ब्यक्तिहरूको चरित्रले देखाइदिएको छ। यसरी हेर्दा—सच्चरित्रता, नैतिकता र शान्तिको पुनरुत्थानमा बुद्ध-दर्शनले महत्त्वपूर्ण योगदान दिने अभियान सुरुगरेको छ भन्न सकिन्छ।

यी पूरण काश्यपादिहरूको चारित्रिक विशेषता सम्बन्धी अध्ययनगर्दा पाठकहरूलाई एक प्रकारको अनौठो अनुभव हुन्छ। जस्तै दास समाजमा हुर्केका पूरण काश्यपलाई नाङ्गे फार पारी चोरले कपडा खोसेर लगेपछि नाङ्गै घुम्न थाले। त्यसताकाको चलनमा मात्र होइन अहिले पनि कुनै मानिस नाङ्गै घुमेको देखियो भने— 'महात्मा हो कि?' भन्ने भान अहिलेको विकसित बनाइएको समाजमा पनि पर्दछ भने—त्यस बेलाको समाजले पूरणलाई महात्मा ठान्नु कुनै नौलो कुरा हुन आउँदैन। तर अकाले ठान्दाँमा आफू ठानिनु चाँहि अज्ञानताको परिचय दिनु सिवाय अरु केही हुँदैन। यस्तो संस्कार अहिले सम्म पनि हाम्रो समाजमा छँदछ। यसरी काक्तालीबाट खडा भएको धर्म वा दर्शनले समाजलाई सुमार्गतिरभन्दा घेरें गुना बढी कुमार्गतिर धकेलिदिन्छ; जुन कुरालाई ५०० पाँच शय चेलाचाटी पछिलगाई हिंडने पूरण काश्यपकै चरित्रले देखाइदिएको छ भने—

भूमिका

अर्कोतिर आपनो मालिकको तेलको घँटो फुटाइ भाग्ने मक्खली गोशाल-
को हाँसो उठ्दो नृत्य तथा आपना चेलाहरूलाई विभिन्न अङ्चन
थाप्न लगाई बुद्धको विरोधमा जतिलाई वकालत गर्न पठाए त्यतिनै
घमाधम बुद्धकै शिष्य बन्दै गएका पीरले हुनमुनिएका निगण्ठनाट
(जैन धर्मका २४ सौं तर अन्तिम तीर्थंङ्कर महावीर वर्धमान) को
तत्कालीन अनुहार पनि कम दयालाग्दो छैन भने अन्य चार गणाचार्य-
हरूको पनि कम रमाइलो खालको देखिदैन ।

उक्त घटनाहरूको आधारमा एक एक गरी केलाई हेर्दा— त्यस-
ताका नास्तिकवादले सीमा नाघी सबैलाई अन्योलमा पारिराखेका
कुराहरू मक्खली गोशालादिहरूको कृयाकलापले प्रतिध्वनित गराउँद
छ । ‘ताकपरे तेवारी नत्र गोतामे’ भने जस्तै यी व्यक्तिहरूले पहिले
महात्मा बनेर चेलाचाटीहरूको फौज मात्र तयार पारेका होइनन्
आफूलाई सर्वदर्शी, सबैवेत्ताको उपाधिले पनि विभूषित पान थाले ।
अन्त्यमा यसैको पश्चात्तापले गर्दा अशान्तिको भुङ्गरोमा पिल्सिन थालेका
कुराहरूको पनि तर्क गर्ने ठाउँ प्रशस्त पाइएको छ ।

यसरी प्रस्तुत संग्रह भित्र रुमलिदा शान्ति प्राप्तगर्ने मूल ढोका
एकातिर खोलिदिएको कुरा ‘तथागत पनि लोकमा जन्मिन्छ’ भन्ने
शीर्षक अन्तरगत गाउँको मुखिया असिबन्धक पुत्रलाई— नैतिक, आचार
निष्ठता र सच्चरित्रताको मार्गको साथै दण्डविधान र दशकर्म-
विधानहरूलाई विश्लेषण गरेर अध्ययनगर्न पाइन्छ भने अर्कोतिर राग,
द्वेष, कुभावना र दुश्चरित्रतालाई हटाई सत्वगुण सम्पन्न बन्न सक्ने

सरल मार्ग पनि पहिल्याइ दिएको छ भन्न सकिन्छ । अन्यथा नकली मयूरबन्ने कौवाको अवस्थसँग बिनाज्ञान अर्काको लहै लहैमा लाग्ने व्यक्तिसँग दाँज्न सकिन्छ । अथवा वेगभरी देवपुत्रले आकोटिक देव-पुत्रलाई दिएको प्रत्युत्तर जस्तै हुनेछ । जस्तै—

“सहाचरितेन छवो सिगालो,
न कोत्थुको सीहसमो कदाचि ।
नगो मुसावादी गणस्स सत्था,
सङ्कस्सराचारो न सतं सरिक्खो’ति ॥”^१

× × ×

साधारण रूपमा विचार गर्दै आउँदा—समय र परिस्थिति अनुसार समाजलाई राम्रोसँग सहीमार्ग प्रदर्शन गराउने संगठित सिद्धान्तलाई नै दर्शन भनिएको हो र प्राचीनकालदेखि आधुनिक कालसम्मको राजनैतिक, सामाजिक, धार्मिक र आर्थिक दर्शनहरूको गणना गर्ने हो भने—प्रायः असम्भव जस्तै देखिन्छ भने अर्कोतिर पूर्वीय दर्शनको आधारमा चक्कर लगाउँदा राजनैतिक दर्शन भन्दा धार्मिकताको आधारमा खडा भएका दर्शनहरू कमै देख्न पाइन्छन् । तैपनि यसै भित्र विभिन्न परिस्थितिमा समाजलाई रुमलाई राखेको देखिन्छ ।

कुनै बेला आस्तिक दर्शनको बोलवाला थियो भने कुनै बेला नास्तिकको अथवा नास्तिक र आस्तिकको मिडन्त । यसबाट के प्रतिध्वनित हुन्छ भने—समाज कहिल्यै पनि यौटं विचारधाराको शृंखलामा शृंखलित भएको छैन र प्रत्येक परिस्थितिमा—आत्मा, परमात्मा, अस्ति, नास्ति आदि विषयसँग सम्बन्धित नयाँ विचारको खोजीमा क्रमिकरूपमा तल्लीनहुँदै आएका महापुरुषहरूको प्रादुर्भावको क्रम मै मध्यममार्गको नयाँ रूप लिएर आउने महापुरुष भगवान् गौतम बुद्ध नै हुन् । बुद्ध-दर्शन अहिलेको युगमा तन्नेरी भएर आउँदैंछ भने अन्य दर्शनहरूले बुद्ध्याईको बाटो तताई सकेका कुराको प्रमाण प्रस्तुत ग्रन्थको अध्ययनले दिलाएकं छ । हुन त बुद्ध-दर्शनलाई अरू दर्शनको दाँजोमा दाज्नुभन्दा मनोविज्ञानले संवर्धित, तर्कपूर्ण, व्यावहारिक दर्शनको पथप्रवशक हो भन्दा अझ बढी उपयुक्त देखिन्छ । किनभने बुद्ध-दर्शनले केवल विचारको जञ्जालमा जैलेर विद्वानहरूको निमित्त मात्र सुगम बनाउने उद्देश्य नलिई सर्वसाधारण समाजकोनिमित्त पनि सुगमता दिलाई सरल तरिकाको आधारमा सही बाटोको निर्देशनद्वारा विश्वशान्ति स्थापना गर्ने लक्ष लिएको छ । त्यस्तै यसभन्दा अधिका दार्शनिक विचारधाराहरू कस्तारहेछन् भन्ने कुरा—चुन्द श्रमणोद्देशलाई विइएको पूर्वान्त अपरान्त दर्शन सम्बन्धी कुराहरूको विस्तृत व्याख्यान गर्दै उपदेशकोरूपमा चार स्मृतिप्रस्थानद्वारा अवबोध गराई त्यसबाट विभिन्न दृष्टिहरूलाई हटाई सरलमार्गको निर्देशनतिर अग्रसर भएको छ भन्ने कुरा पनि अवबोध गर्न पाइएको छ । जसले गर्दा चक्रब्यूह-रूपी विचारमा न अलमलिई स्वतः त्यस ब्यूहमित्र सजिलैसँग आवाग-

मन गर्न सक्नेछन् । हुन त सर्सर्ती पढदा यो दर्शनले पनि मानिसलाई अन्योलमा पारेका जस्ता कुराहरू बत्सगोत्र परिव्राजकको बुद्ध र वहाँका चेलाहरूसँग भएका विभिन्न प्रश्नहरूको उत्तरले न दिएको होइन तँपनि बुद्धको— अन्य विषयमा आश्रित हुञ्जेलसम्म हो होइन भन्ने कुराहरू बुझ्न सकिदैन—भन्ने भावार्थले परिहार गरिदिएको छ र उच्छेदवादी सञ्जय बेलट्टपुत्रादिसँग सम्बन्धित बुद्धोपदेशले— साधारण ज्ञान आर्जन गरेकाहरूकोनिमित्त पनि बोधगम्य भएको कुरा देखाइ दिएको छ । अर्थात् आफ्नो प्रतिभा अनुसार बुद्ध-दर्शनलाई सक्षम तुल्याउने प्रयास भएको कुरा प्रस्तुत संग्रहले संग्रहीत गरिदिएको छ । अज यसलाई छोटो शब्दमा भन्ने हो भने—सामान्य मानसिक बुद्धिले वा इन्द्रियले ग्रहण गर्नसक्ने विभिन्न वस्तुलाई आन्तरिक सम्बन्धद्वारा प्रत्यक्षीकरण गर्नु नै बुद्ध-दर्शनको महत्ता हो— भन्न सकिन्छ भने पूर्वापर सांसारिक ज्ञानकोलागि पूरणादिहरूका अनुयायीहरूलाई आफ्नो मतमा समावेश गराउन देखाइएको हेतुप्रत्ययवादको विभिन्न विश्लेषण गराइमा पनि बुद्ध-दर्शनको कम खुबी देखिदैन । किन कि—अतीतानागतवर्तमानको विषयमा तथागत कालवादी, सत्यवादी, अर्थवादी, धर्मवादी र विनयवादी भएकोले नै बुद्धलाई तथागत भनिएको हो भनेर चुन्द श्रमणोद्देशलाई दिएको उपदेशको आधारमा पनि परिकल्पना गर्न सकिन्छ र खास गरेर बुद्ध-दर्शनको तायजात गर्नु छ भने सर्वप्रथम प्रस्तुत संग्रहको विशाल भवन भित्र प्रवेश गर्नु पर्दछ । अनिमात्र प्रस्तुत संग्रहका पात्रहरूका चरित्र-सम्बन्धी सूक्ष्मतम अध्ययनबाट स्थूल मनलाई छोडेर अगाडि बढेपछि

मात्र वास्तविक जीवन र ज्ञान प्राप्तिको ढोका घच्चच्याउन सकिन्छ । अन्यथा ढोका घच्चच्याउन त परंजाओस् ढोका कता छ श्यो पनि पत्ता लगाउन सकिदैन । त्यसैले जबसम्म विशुद्धबुद्धि (ज्ञान) प्राप्त गर्न सकिदैन त्यसबेलासम्म आफूले आफूलाई अन्धकाररूपी खाडलमा पारिराखेको ठहर्दछ भन्ने कुराको सार पनि निकाल्न सकिन्छ ।

यसको सन्दर्भमा विभिन्न पात्रहरूको सिद्धान्त तथा स्वभाव माथि सिंहावलोकन गर्दा आत्मालाई निष्क्रीय र कर्मलाई निष्फलठान्ने; असत्य, लुटमार, हिंसा, फूट, परस्त्रीगमन जस्ता जघन्य पाप-कर्मलाई पनि पाप नठान्ने तर समाधि, तपस्या र व्रतमा भने श्रद्धा राख्ने पूरण काश्यपलाई राम्रंसँग चिन्ने मौका पाइएको र अरु यिनको बारेमा विचारगर्दै जाँदा अन्य सम्प्रदायहरूको उच्चित्तो खप्ने खालका हुन् कि भन्ने अनुमान पनि गर्न सकिन्छ । यता गौतम बुद्धको चारित्रिक विशेषतातिर चिहाउँदा विभिन्न विद्वान् तथा साधारण मानिसमा । गरिने मनोवैज्ञानिकतापूर्ण व्यवहार नै तत्कालीन समाजको लागि पर्याप्त भएका कुराहरू— बुद्धसँग गरिएका विभिन्न सम्प्रदायका विशिष्ट व्यक्तिहरूसँगको वादविवादको अन्त्यमा बशीभूत गराइएका रोचकतापूर्ण घटनाहरूबाट अन्नाजलगाउन सकिन्छ कि केवल मानिसले मात्र होइन माणवगारीय जस्ता देवपुत्रद्वारा पनि— “आकाशमा-सूर्य, नक्षत्रमा-चन्द्रमा, देवमनुष्यमा-बुद्ध श्रेष्ठ मानिन्छन्” भनी गरिएको प्रशंसाले पनि त्यत्ति नै टेवा दिएको छ ।

स्वयंघोषित बुद्धत्वगुणले सम्पन्न व्यक्तिहरू प्रस्तुत ग्रन्थमा धेरै

पाइए तापनि वास्तविक बुद्धत्वगुण सबैमा पाउन नसक्ने अठोटलाई प्रस्तुत संग्रहले सँगालेर राखिदिएको कुरा— निक्लेशी, ईर्ष्या, द्वेष, अभिमान रहित निर्लोभी पुरुषमा नै बुद्धगुण पाइन्छ—भन्ने उक्तिलाई विभिन्न ठाउँमा प्रामाणिक तथा युक्तिसंगत तरिकाले प्रस्तुत गरेर देखाइदिएको प्रस्तुत संग्रहमा संग्रहीत भएका रिसाहालु छगणाचार्य-हरूमा उक्त गुण नभएका कुराहरू नीजहरूकै क्रियाकलापले देखाइ-दिएका छन् र उमेरले जेठोहुँदँमा बुद्धिले पनि जेठो हुन्छ भन्ने कुरा-माथि हस्ती उडाइ दिएको छ ।

तत्कालीन सम्प्रदाय भनी वा पूरण काश्यप नै भनी यिनीहरूको छ-जाति वादको परिभाषा पनि अहिलेको चश्माले हेर्दा अनौठोखालको देखिन्छ—किभन्ने मनपर्नेलाई शुक्लजातिले विभूषित गर्ने र मन नपर्नेलाई कृष्णजातिको ठाउँमा उभ्याउनेजस्तो वैषम्य नीतिले गर्दा पनि यिनीहरूको दर्शन न यता न उता हुन गएको छ भने बुद्धको छ जातिवादको सिद्धान्तमा न वैषम्यता देखिन्छ न त विचित्रता नै । बरु देखिन्छ भने अनुकरणीय पनि । एकातिर हेतु प्रत्यय बिना नै प्राणीहरू दुःखी हुन्छन् वा सुखी हुन्छन्, भन्ने सिद्धान्तमा पूरणको तर्क अडेको छ भने अर्कोतिर तपस्या र ब्रतद्वारा फाइदा उठाउने बलिष्ठ अभिलाषा पनि ।

यता हेतु प्रत्ययवाद नै बुद्ध-सिद्धान्तको जग बसालिएको छ भन्ने कुरा—बुद्धले आफ्ना शिष्यहरूलाई दिएका उपदेशहरूबाट उद्धत गर्न सकिन्छ । जस्तै— 'रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार र विज्ञानमा

मानिस सारक्त हुनाको कारणनै हेतुप्रत्यय हो, सुख दुःख पूर्वजन्मको भोगको कारण नै हेतु प्रत्यय हो' आदि । त्यस्तै—रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार, विज्ञान, हेतु प्रत्ययद्वारा नै प्राणीहरू विशुद्ध हुन्छन् भन्ने कुरा पनि यस दर्शनको परिधिमा बसेर अबलोकन गर्दा कम महत्वपूर्ण को देखिन्छ । ज्ञान तथा अज्ञानको हेतु नमान्ने पूरण काश्यपको खण्डन युक्तिसंगत तरिकाले आफ्नै दर्शनद्वारा देखाउँदै अज्ञानतामा पनि हेतु भएको कुरालाई—कामरागको बश, व्यापाद, यौनमिद्ध, उद्धण्ण-कुक्कुच्च तथा विचिकित्सा अर्थात् पञ्चनीवरणद्वारा सरलढङ्गले संकाइएको छ भने ज्ञानको निमित्त सप्तसम्बोध्यङ्ग, (स्मृति सम्बोध्यङ्ग, धर्मविचयसम्बोध्यङ्ग, वीर्यसम्बोध्यङ्ग, प्रीतिसम्बोध्यङ्ग, प्रशब्धि सम्बोध्यङ्ग, समाधि सम्बोध्यङ्ग, उपेक्षासम्बोध्यङ्ग) हेतु छ भन्ने कुरा पनि देखाइएको छ ।

Dhamma.Digital

सांच्चं बुद्ध-दर्शन भित्र प्रवेश गर्ने हो भने अन्य दर्शनमा ज्ञेय निधारमा हात राखेर घोरिनुपर्ने अवस्था आउँदैन, न त अतर्कपूर्ण, अतिशयोक्ति र अव्यवहारिक नै छ । बरु छ भने अन्यदर्शन सम्बन्धी अस्पष्टताको अन्तगरी सरलमार्गको निर्देशन दिएका कुराहरूलाई विभिन्न दश परिव्राजकहरूसँग भएका तर्कपूर्ण वाद विवाद र उपदेश-हरूले पनि संकेत गर्दछन् । हुन त इहलोक, परलोक, यो जन्म, पूर्वजन्म मान्ने कुरा पनि दर्शनकै अङ्ग हो र यहाँ पनि केवल भौतिक संसार तथा भौतिक शरीरलाई मात्र संसार र जन्म नमान्ने अन्य लोका र पूर्व-जन्म आदिका उदाहरणहरूको साथै अरु आस्तिक आदि दर्शनले विभिन्न

लोक माने छैं यस दर्शनले पनि नमानेको त होइन तर शोचाइ हेराइ र प्रत्यक्षीकरण गर्ने दृष्टिमा नवीनता अवश्य पाइएको छ भन्ने कुरा प्रस्तुत संग्रहबाट प्रतिफलित भएको छ ।

प्रस्तुत संग्रहले मनुष्यजीवन सम्बन्धी साधारण भन्दा साधारण कुराहरू देखि लिएर अलौकिक चमत्कार तथा धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष (निर्वाण) सम्बन्धी जुनसुकै विषयलाई पनि समावेश गरिदिएको कुरा यस संग्रह भित्रका क्रमबद्धरूपमा आएका दार्शनिक लघुकथाहरूले दर्शाएकै छन् र जुनसुकै कथाको आरम्भ गरे पनि त्यहाँ कुनै न कुनै प्रकारको रसास्वाद हुन्छ र विभिन्न प्रकारको जिज्ञासा पैदा गराई प्रोत्साहन दिने मात्र होइन उच्च ज्ञान पनि प्रदान गर्छ । जस्तै उदाहरणको निमित्त हेरौं—आफूलाई जुनसुकै वेलामा पनि सर्वज्ञ तथा सर्वदर्शी बनाउने पूरण काश्यप, निगण्ठ-नाटपुत्र, मक्खली गोशाल आदिको कुरा लोकायतिक ब्राह्मणले बुद्धलाई सुनाउँदा दिएका—पञ्चकामगुण, रूपावचर तथा अरूपावचर ध्यानको उपदेश कम मार्मिक छैन । त्यतिमात्र होईन, यी उपदेशहरूले पूरणादिको मतमा ओजेल पारिदिएको छ । यसको अर्थ पूरणादि बेकम्मै हुन् भन्ने कुरा होइन, उनीहरूलाई मान्ने असम, सहली आदि तैर्थाय देवताहरू न भएका होइनन् तैपनि बुद्धोपदेशको अगाडि यिनीहरूको सिद्धान्त सुन्तलाको अगाडि कीप जस्तै देखिएको छ । त्यसो नहुँदो हो त यिनीहरूका सम्प्रदाय अन्त्यमा बुद्धको अनुयायी बन्ने नै थिएनन् ।

यस्तै अक्रियावादी तथा नियतीवादी आजीवक सम्प्रदायका रैथाने नास्तिकवादको पराकाष्ठामा पुगेका मक्खली गोशाललाई पनि

प्रस्तुत संग्रहमा वर्णित परिव्राजक सम्प्रदायहरूमध्ये यिनको सम्प्रदाय-लाई विशेष तुच्छ मानेको अनुभव हुन्छ ।

त्यस्तै चतुर्याम संवरका अनुयायी, स्याद्वादी तथा उग्रतपस्याका समर्थक र लोकहितमा सारक्त भएका निगण्ठको विचारमा मखली र पूरण काश्यपको भन्दा केही भिन्नता र आफ्नैपन भएको कुरा जैन धर्मको अध्ययनद्वारा ज्ञात हुन्छ । यसमा अज घतलाग्दो कुरा के छ भने—धर्ममा वास्तविकता अवश्य हुन्छ तर जुनसुकै धर्म भए तापनि त्यसको यथार्थ ज्ञान नगरी त्यसमा बस्नु भ्रमज्ञानता हो भन्ने कुरालाई पनि कमरोचकतापूर्ण शंकीमा देखाईएको छैन । यस कुराको पुष्ट्याई निगण्ठले बुद्धको विरोधमा सिंह सेनापति, उपाली गृहपति जस्ता जति जति शिष्यहरू पठाए त्यति नै नफर्केकाबाट पनि परिलक्षित हुन्छ । त्यति मात्र होइन “बुद्ध अक्रियावादी हुन्” भन्ने झूट प्रचारगरी सिंह सेनापतिलाई रोक्न खोजेका कुराहरू र अभय राजकुमारले बालक छोरो काखमा लिई गर्न खोजेको घूर्त्याई तथा चतुरता आदिले धर्म पनि केवल देखावटी मात्र रहेछ कि भन्ने अडकल काट्न सकिन्छ किन कि निगण्ठ सम्प्रदायले बुद्धको विरोधमा कुनै काम गर्न बाँकी राखेन । तैपनि बुद्ध-दर्शनको अगाडि निगण्ठको शीर ठाडो हुन सकेन र त्यही पीरले यस संसारलाई छोडिदिएको कुरा यस संग्रहमा संग्रहीत भएकै छ ।

गणाचार्यहरू बाहेक अन्य चार—दीर्घनख परिव्राजक, वत्सगोत्र परिव्राजक, जम्बुखादक परिव्राजक र सकुलुदायी परिव्राजकहरूको पनि आफ्नै प्रतिष्ठा नभएको होइन; थियो भन्ने कुरा पनि यसै संग्रहले न

देखाएको होइन । तैपनि यसैको अध्ययनबाट खास सार न भेटिएको कुरा आफूमाथि आफैमा विश्वास न भएको कुरालाई— 'सबै मलाई मनपर्दैन, भन्ने जुन तिम्रो विश्वास हो' -- त्यो पनि तिम्रीलाई मनपर्दैन कि कसो ?' भनी बुद्धले सारिपुत्रका भाञ्जा दीर्घनखसँग सोध्दा कुनै उत्तर दिन नसकेको कुराले पुष्टिचाई गर्दछ । यसको सम्बन्धमा—शाश्वत, अशाश्वत दृष्टिको साथ अनित्यको उपदेशद्वारा आफ्नो सिद्धान्त त्यागी बुद्धानुयायी बनेका हुन् । त्यस्तै सारिपुत्रकै अर्का भानिज विशिष्ट विद्वान् जम्बुखादकले पनि आफ्ना मामासँग निर्वाण, अरहत्व र धर्मवादी को हो ? भन्ने आदि १६ ओटा बुद्ध-दर्शनका मूलभूत सिद्धान्तहरूलाई प्रश्नको रूपमा सोधेका छन् र त्यसबाट बुद्ध-दर्शनको वास्तविक सार निकालिएको छ र त्यही साररूपी नदीमा जम्बुखादक पनि पौडी खेत्न थाले । अर्का सत्रौं वर्षावासमा बुद्धलाई भेट्ने सकुलुदायी परिव्राजकको घटना पनि निकै रोचक वर्धक मात्र होइन अन्य मक्खली, अजित, प्रकुध आदिको धर्म सम्बन्धी विषयको चर्चा मात्र भएको भए त हुन्थ्यो तर धञ्जी समेत उडाउने अड्डा भएको अनुमान हुन्छ । यसबाट दिनले आफ्नो जमातमा प्रसिद्धि भएको कुरा बुद्धानुयायी बन्न खोज्दा शिष्यहरूले रोकेकोबाट पनि प्रमाणित भएर छ । पछि बुद्धमा भएका शील अभिज्ञान-प्रज्ञास्कन्ध; आर्यसत्य, स्मृतिप्रस्थानादि पाँच गुणहरूलाई बुद्धकै मुखबाट सुनेपछि अज बढी प्रभावित भएका देखिन्छन् र बुद्ध-दर्शनको साङ्गोपाङ्ग ज्ञानगरिसकेपछि मात्र बुद्धानुयायी बन्न खोजेको बुझिन्छ ।

यस्तै विक्षेपवादी, अनिश्चितवादी ब्यातिप्राप्त सञ्जय बेलट्ट-

पुत्रलाई निगण्ठको सिद्धान्तको नगिचं राखन सकिन्छ र यिनको वादको विस्तृत चर्चा सिधै यिनीसँग न भएर अजात शत्रुद्वारा भएको छ । बेशेषिक दर्शनले मानेको द्रव्यगुण कर्मादि सातपदार्थभन्दा भिन्न— पृथ्वी, अप् तेज, वायु, जीवन, सुख तथा दुःख यी सातपदार्थ मान्ने हुनाले प्रकुध कात्यायनलाई अन्योन्यवादी भनिएको हो र यिनी एक पदार्थलाई न त शक्ति न त सुख दुःखको कर्ता नै मान्दथे । हुन त यिनको वादमा यिनी एकलै थिए भन्ने कुराको अनुमान - अजातशत्रुले बुद्धसँग यिनको सम्बन्धमा गरेका कुराहरू र वेगभरी देवपुत्रको गाथा द्वारा गर्न सकिन्छ ।

यतातिर इहलोक, परलोक, देवता, स्वर्ग, नरक आदिलाई अन्धविश्वासीहरूको कल्पना ठान्ने उच्छेद तथा जडवादका परिपोषक अजित केशकम्बलको चुरी फुरी पनि कम देखिंदैन । यिनको सिद्धान्त चार्वाकको जस्तै न भएपनि केही अंशले भने सामञ्जस्य स्थापना गरेको छ भन्ने कुरा अजातशत्रुले सोधेका प्रश्नको उत्तर बाटै यिनको नास्तिकताको नाङ्गोरूप देहन पाइन्छ । यसरी विभिन्न पात्रहरूको चरित्रसम्बन्धी अध्ययनको क्रममा ससर्ती हेर्दा यस्तै यस्ता—कुराहरू पाइए पनि बुद्ध-दर्शनले यिनीहरू माथि सपेराको काम गरेको मात्र होइन अज्ञानतारूपी अन्धकारलाई हटाई ज्ञानको प्रकाश यस भूमण्डलमा फैलाइदिएको छ र शान्तिले अभिसिञ्चित गरेको छ ।

यो 'बुद्धकालीन परिव्राजकहरू' भित्रका दश परिव्राजकहरूको खोजपूर्ण तथा इतिहास शैलीमा रोचकतापूर्ण ढङ्गले लेखिएका भिन्ना भिन्नै परिचयहरूले प्रस्तुत संग्रहलाई आवश्यकता भन्दा बढी सरली-

कृत बनाइदिएको छ । साथै आवश्यक ठाउँमा भएका शीर्षक, उप-शीर्षक, पादटिप्पणी, गायामसूची, शब्दसूची आदि समेतले अलंकृत भएकोले बोधगम्यताकोनिमित्त अन्यत्र मस्तिष्कलाई दौडाउन पर्ने जहुरत पर्ला जस्तो लाग्दैन । यसले गर्दा साधारण तथा विशिष्ट प्रतिभा भएका सबैलाई बोधगम्य हुन गएको छ । यो अर्को विशेषता हो । प्रस्तुत ग्रन्थ शब्दानुवाद भएतापनि अनुवादकज्यूको मौलिकपनले परिमार्जित भएको कुरा 'परिचय' आविले परिचय गराइदिएकै छन् ।

ई० पू० छैटौं शताब्दीको सभ्यता र संस्कृतिको प्रतिनिधित्व गरेको पालि (मागधि) भाषामा आधारित भाषाको अनुवाद भएकोले तत्कालीन अवस्था कै शैलीलाई सुरक्षित गरिएको हुँदा, आधुनिक भाषा-शैलीको दाँजोमा केही खल्लोपन त अवश्य हुन्छ । तर त्यस्तो विचार गर्ने हो भने—भूतकालिक कुराहरूको संरक्षण कसरी हुन सक्ला ? यसको अर्को जवाफ के छ ? यस विषयलाई लिएर अनु-वादकज्यूले प्राक्कथनमा भन्नुपर्ने कुरा भनिसक्नु भएकोले र यही भाषाकै सम्बन्धमा यस भन्दा अधिका 'बुद्धकालीन ब्राह्मण' आदि चार ओटा ग्रन्थहरूको भूमिकामा मैले पनि आफ्नो विचार व्यक्त गरिसकेको हुँदा त्यही कुरा यहाँ दोहो-न्याउनु केवल पिण्टपेषण गर्नु हो भन्ने ठान्दछु ।

—वटुकृष्ण "भूषण"

काठमाडौं, नेपाल ।

एम० ए०

२२।६।०३०

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ।

प्राक्कथन

“बुद्धकालीन महिष्ठाहरू” पछि प्रस्तुत “बुद्धकालीन परिव्राजकहरू” भाग-१, संग्रह-५ नेपाली पाठक-वृन्दहरूका अगाडि राख्न पाउँदा मलाई खुशी लागेको छ ।

यस संग्रहमा संकलित मूल सूत्रहरू जन्मै पालि त्रिपिटक वाङ्मय-बाट खोजगरी अनुवाद गरिदिएको छ । अनुवित सूत्रहरूमा पालि (मागधि) भाषाकै शैलीलाई अपनाएको छ । भावानुवाद नभएको हुँदा सकभर त्यसै शैलीलाई सुरक्षित गर्ने प्रयास गरेको छ । मूल सूत्रहरू बाहेक विभिन्न परिव्राजकहरूको परिचय पनि पालि मूल ग्रन्थ तथा अर्थकथाहरूकै आधार लिई लेखेको हुँ । त्यसै हुनाले प्रस्तुत ग्रन्थको भाषा शैलीमा पालि (मागधि) कै छाप पर्न जानु स्वाभाविक हो । मूल सूत्रहरूका अनुवादहरू पढ्दै जाँदा पाठक-वृन्दहरूले “यी सूत्रहरू पालि सूत्रहरूका अनुवाद हुन्” भन्ने धारणा लिनु उचित हुने छ र पञ्चीसशय वर्ष पुरानो भाषालाई त्यसै शैलीमा अनुवाद गरेको हुँदा आधुनिक भाषा-शैलीको दाँजोमा केही फरक देखिनु कुनै आश्चर्य होइन ।

प्रचलित भाषालाई पनि पचास साठी वर्ष अधिका भाषासंग दाज्ने हो भने अवश्यमेव केही फरक देखिने नै छ ।

यस संग्रहकोनिमित्त अनुवाद-कार्य २२।२।०३० मा पाल्पा तानसेनमा छँदा नै शुरू गरेको थिएँ । पछि काठमाडौँ आइसके पछि पनि अनुवादको काम जारी नै रहेको थियो र २१।८।०३० मा अनुवाद-प्रतिलिपि सार्ने तथा परिचयहरू समेत लेख्ने काम परिपूर्ण भयो ।

प्रस्तुत परिव्राजकहरूको संग्रह गर्ने प्रणालि पनि सोही अनुसार नै गरेको छु जुनरूपमा यो भन्दा अघिल्ला संग्रहहरूमा गरेको थिएँ । यस अनुसार प्रस्तुत ग्रन्थमा पनि दश जनाको मात्र संग्रह प्रस्तुत छ । त्यसमध्ये सर्वप्रथम बुद्धका पालाका ख्यातिप्राप्त छ-गणाचार्य-हरूका र बाँकी अरू चार परिव्राजकहरूका कुराहरू संकलित भएका छन् । जसका नामहरू यसप्रकार छन् —

(१) पूरण काश्यप, (२) मक्खली गोशाल, (३) अजित केशकम्बल, (४) प्रकुध कात्यायन, (५) सञ्जय बेलट्टपुत्र, (६) निगण्ठ-नाटपुत्र, (७) दीर्घनख परिव्राजक, (८) जम्बुखादक परिव्राजक, (९) सकुलुदायी परिव्राजक र (१०) वत्सगोत्र परिव्राजक ।

[१] यसमध्ये पूरण काश्यपको बारेमा—दीर्घनिकायमा एक (१) अङ्गुत्तरनिकायमा बुद्ध (२), तथा संगुत्तनिकायमा तीन (३) गरी जम्मा ६ सूत्रहरू पाइएका छन् । यसमध्ये दीर्घनिकाय

तथा संयुक्तनिकायका दुइ सूत्रहरूलाई आंशिकरूपमा मात्र समावेश गरिएको छ ।

[२] मक्खली गोशालको बारेमा—दीर्घनिकायमा एक (१) अङ्गुत्तरनिकायमा दुइ (२) तथा संयुक्तनिकायमा एक (१) गरी जम्मा चार (४) सूत्रहरू पाइएका छन् । यसमध्ये दीर्घनिकाय तथा संयुक्तनिकायका दुइ सूत्रहरूलाई आंशिकरूपमा मात्र समावेश गरिएको छ ।

[३] अजित केशकम्बलको बारेमा—दीर्घनिकायमा एक (१) सूत्र मात्र पाइएको छ । यस सूत्रलाई पनि आंशिकरूपमा मात्र समावेश गरिएको छ ।

[४] प्रकुध कात्यायनको बारेमा—दीर्घनिकायमा एक (१) तथा संयुक्तनिकायमा एक (१) गरी जम्मा दुइ (२) सूत्रहरू मात्र पाइएका छन् । उक्त दुवै सूत्रहरूलाई आंशिकरूपमा मात्र समावेश गरिएको छ ।

[५] सञ्जय बेलट्टपुत्रको बारेमा—दीर्घनिकायमा एक (१) सूत्र मात्र पाइएको छ । यसलाई पनि आंशिकरूपमै समावेश गरिएको छ ।

[६] निगण्ठ-नाटपुत्रको बारेमा दीर्घनिकायमा दुइ (२) मञ्जिम (मध्यम) निकायमा तीन (३) संयुक्तनिकायमा तीन (३)

तथा अंगुत्तरनिकायमा एक (१) गरी जम्मा नौ (९) सूत्रहरू पाइएका छन् । तर दीर्घनिकायको दुइसूत्रहरूमध्ये एक सूत्रलाई आंशिकरूपमा मात्र समावेश गरिएको छ ।

चुन्द श्रमणोद्देशले—भगवान्लाई निगण्ठ-नाटपुत्रको देहान्तको खबर-सुनाउन गएका कुराहरू—दीर्घनिकायको पासादिकसूत्रमा र मज्झिमनिकायको सामगामसूत्रमा पाइन्छन् । चुन्द श्रमणोद्देशको कुरा सुनी भगवान्ले दिनु भएको उपदेशका कुराहरू पनि उक्त दुवै सूत्रहरूमा समुल्लेख भएका पाइन्छन् । तर यी दुवै सूत्रहरूमा दुइ प्रकारका उपदेशहरू समुल्लेख भएका हुँदा मैले दीर्घनिकायका कुराहरू मात्र समावेश गरिदिएको छु ।

[७] दीर्घनख परिव्राजकको बारेमा—मज्झिमनिकायमा एक (१) सूत्र मात्र पाइएको छ ।

[८] जम्बुखादक परिव्राजकको बारेमा—संयुक्तनिकायमा 'जम्बुखादक संयुक्त' पाइएको छ । यस संयुक्तमा भएका सोन्है (१६) सूत्रहरूलाई समावेश गरिदिएको छु ।

[९] सङ्कुलुदायी परिव्राजकको बारेमा—मज्झिमनिकायमा दुइ (२) सूत्रहरू तथा अंगुत्तरनिकायमा एक (१) गरी जम्मा तीन (३) सूत्रहरू पाइएका छन् ।

[१०] वत्सगोत्र परिव्राजकको बारेमा मज्झिमनिकायमा तीन (३) अङ्गुत्तरनिकायमा एक (१) संयुक्तनिकायमा चौध (१४)

गरी जम्मा अठार (१८) सूत्रहरू पाइएका छन् । यसमा संयुक्तनिकायको 'वच्छगोत्त संयुत्तं' का नौ सूत्रहरू पनि समावेश भएका छन् ।

यसप्रकार उपरोक्त जम्मै सूत्रहरू-आंशिक सूत्रहरू समेत गरी-जम्मा एकसठ्ठी (६१) सूत्रहरू छन् । यिनीहरूमध्ये—

दीर्घनिकायबाट...	७
अङ्गुत्तरनिकायबाट...	७
मज्झिमनिकायबाट...	९
संयुक्तनिकायबाट...	३८

उपरोक्त सूत्रहरूका नामहरू निम्न प्रकार छन्—

१. पूरण काश्यप

पृष्ठः ^१	पृष्ठः ^२
१. बी. नि. I. ४५ : सामञ्जसलमुत्तं	३५
२. अं. नि.-६. ९३ : छलमिजातिमुत्तं	४०
३. अं. नि.-९. ६६ : लोकायतिकमुत्तं	६३
४. सं. नि. II २९७ : महालिमुत्तं	५०

१. नालन्दा पालिको पृष्ठ ।

२. यसै ग्रन्थको पृष्ठ ।

	पृष्ठः	पृष्ठः
५. सं. नि. IV. १११: अभयसुत्तं		५६
६. सँ. नि. I. ६४ : नानातिथियसावकसुत्तं		७१

२. मक्खली गोशाल

१. दी. नि. I. ४६ : सामञ्जफलसुत्तं		८३
२. सं. नि. I. ६४ : नानातिथियसावकसुत्तं		९१
३. अं. नि- ३. २६६ : केसकम्बलसुत्तं		९३
४. अं. नि- १. ३४ : एकधम्मपालि		९५

३. अजित केशकम्बल

Dhamma.Digital

१. दी. नि. I. ४८ : सामञ्जफलसुत्तं		१०४
-----------------------------------	--	-----

४. प्रकुध कात्यायन

१. दी. नि. I. ४९ : सामञ्जफलसुत्तं		१११
२. सं. नि. I. ६४ : नानातिथियसावकसुत्तं		११५

५. सञ्जय बेलठुपुत्र

१. दी. नि. I. ५१ : सामञ्जफलसुत्तं		१२८
-----------------------------------	--	-----

पृष्ठः

पृष्ठः

६. निगण्ठ-नाटपुत्र

१.	दी. नि. I.	५० :	सामञ्जकलमुत्तं	१७३
२.	दी. नि. III.	९१ :	पासादिकमुत्तं	२९६
३.	म. नि. II.	४३ :	उपालिमुत्तं	२१६
४.	म. नि. II.	६७ :	अमयराराजकुमारमुत्तं	१७७
५.	म. नि. III.	३ :	देवदहमुत्तं	२५९
६.	सं. नि. III.	२६५ :	निगण्ठ-नाटपुत्तमुत्तं	२५४
७.	सं. नि. III.	२८१ :	सङ्गधममुत्तं	२०८
८.	सं. नि. III.	२८५ :	कुलमुत्तं	२०३
९.	अं. नि-८	२९३ :	सीहमुत्तं	१८७

७. दीर्घनख परिव्राजक

१.	म. नि. II.	१९३ :	दीर्घनखमुत्तं	३५७
----	------------	-------	---------------	-----

८. जम्बुखादक परिव्राजक

१.	सं. नि. III.	२२३ :	निम्बानपञ्जहामुत्तं	३६९
२.	सं. नि. "	२२३ :	अरहत्तापञ्जहामुत्तं	३७३
३.	सं. नि. "	२२४ :	धम्मधादीपञ्जहामुत्तं	३७५
४.	सं. नि. "	२२५ :	किमत्थियमुत्तं	३७७

	पृष्ठः	पृष्ठः	
५. सं. नि. ”	२२५ :	अस्सासप्पत्तामुत्तं	३७९
६. सं. नि. ”	२२६ :	परमस्सासप्पत्तामुत्तं	३८१
७. सं. नि. ”	२२७ :	वेवनापञ्जहामुत्तं	३८३
८. सं. नि. ”	२२७ :	आसवपञ्जहामुत्तं	३८५
९. सं. नि. ”	२२८ :	अविज्जापञ्जहामुत्तं	३८७
१०. सं. नि. ”	२२९ :	तण्हापञ्जहामुत्तं	३८९
११. सं. नि. ”	२२९ :	ओघपञ्जहामुत्तं	३९१
१२. सं. नि. ”	२३० :	उपादानपञ्जहामुत्तं	३९३
१३. सं. नि. ”	२३० :	भवपञ्जहामुत्तं	३९६
१४. सं. नि. ”	२३१ :	बुक्खपञ्जहामुत्तं	३९९
१५. सं. नि. ”	२३१ :	सक्कायपञ्जहामुत्तं	४०१
१६. सं. नि. ”	२३२ :	बुक्करपञ्जहामुत्तं	४०५

९. सकुलुदायी परिव्राजक

१. म. नि. II.	२२४ :	महासकुलुदायिसुत्तं	४१९
२. अं. नि- ४	१८७ :	समणसच्चमुत्तं	४६५
३. म. नि. II.	२५५ :	चूलसकुलुदायिसुत्तं	४७०

१०. वत्सगोत्र परिव्राजक

१. म. नि. II.	१७३ :	तेविज्जवच्छमुत्तं	५०८
२. म. नि. II.	१७६ :	अग्गि वच्छगोत्तमुत्तं	५६६

पृष्ठः	पृष्ठः
३. म. नि. II. १८४ : महावच्छगोत्तामुत्तं	५८०
४. अं. नि- ३ १४८ : वच्छगोत्तामुत्तं	५२९
५. सं. नि. III. ३३५ : भोग्गल्लानमुत्तं	५३५
६. सं. नि. " ३३८ : वच्छगोत्तामुत्तं	५१९
७. सं. नि. " ३४१ : कुत्तहलसालामुत्तं	५१४
८. सं. नि. " ३४३ : आनन्दमुत्तं	५६३
९. सं. नि. " ३४३ : सभियकच्चानमुत्तं	५४३
१०. सं. नि. II. ४७२ : रूपअञ्जाणमुत्तं	५४६
११. " " " ४७२ : वेदनाअञ्जाणमुत्तं	५४९
१२. " " " ४७३ : सञ्जाअञ्जाणमुत्तं	५५१
१३. " " " ४७३ : सङ्कारअञ्जाणमुत्तं	५५३
१४. " " " ४७४ : विञ्जाणअञ्जाणमुत्तं	५५५
१५. " " " ४७४ : रूपअदस्सनादिसुत्तापञ्चकं	५५७
१६. " " " ४७६ : रूपअसल्लवखणादिसुत्तापञ्चकं	५५९
१७. " " " ४७६ : रूपअप्पच्चपेवखणादिसुत्तापञ्चकं	५६१
१८. " " " ४७७ : विञ्जाणअप्पच्चवखकम्ममुत्तं	५६१

X

X

X

प्रस्तुत ग्रन्थ तयार पार्नकोनिम्ति भाषा संशोधन तथा प्रूफ हेर्ने काममा समेत निरन्तर सौर्हाद्रि पूर्ण सहयोग पाएकोमा श्री वटुकृष्ण

भूषणज्यू प्रति म सारं नं आभारी तथा ऋणी छु । नामावली र शब्दावली तयारपानं काममा आयुष्मान् कुमार काश्यपले प्रारम्भिक लेखाइको काम गरिदिनु भएकोमा वहाँ प्रति पनि कृतज्ञ छु । अंग्रेजीमा प्रिफेस् तयारपानं काममा श्री कृष्णबहादुर मानन्धरज्यूबाट पाएको सौहार्द्रपूर्ण सहयोगकानिम्त वहाँ प्रति पनि कृतज्ञ छु । त्यस्तै दिनहुँ कं प्रेसमा गई प्रूफ ल्याइदिने काममा निरालसतापूर्वक सहयोग पाएकोमा आनन्द कुटीवासी श्री चन्द्र उपासक प्रति पनि कृतज्ञ छु । अन्तमा यस्तो कागज महंगीको समयमा पनि यत्रो मोटो ग्रन्थ छपाई प्रकाशमा ल्याउने जस्तो गहन कामको जिम्मा लिई ग्रन्थ प्रकाशित गरिदिएकोमा “आनन्द कुटी विहार गुठी” का सदस्य-सचिव श्री तीर्थनारायण मानन्धर सहित गुठीका सबै पदाधिकारी तथा सदस्यहरूलाई पनि धन्यवाद ज्ञापन गरेको छु । यदि यस गुठीको तरफबाट प्रकाशित नभएको भए प्रस्तुत ग्रन्थ पाठकहरूका समक्ष पुग्नसक्ने थिएन होला, न त नेपाली साहित्यको सेवा नं ।

ग्रन्थको सुरुकै परिचयहरूमा प्रसादवश “सकुलवायी” भनी उल्लेख हुनुपर्नेमा “सकुलवायी” हुनगएको कुरा विनम्रतापूर्वक सूचित गरेको छु । पाठक-वृन्दहरूका सुबिधाकोलागि ग्रन्थको अन्तमा नामा-वली, शब्दावली तथा गाथा-सूचि पनि राखिदिएको छु । अरू कुरा-हरू तत् तत् सम्बन्धी प्रत्येकको परिचयमै उल्लेख भएकै छन् । ग्रन्थमा कहीं कहीं पालि-शब्दहरूको पनि प्रयोग गरिएको छ । तात्त्व्य अक्षर हुनुपर्नेमा दन्त्य अक्षर भएका ठाउँहरूमा पालि-शब्दकै प्रयोग भएका हुन्

प्राक्कथन

[३३]

मन्ने कुरा पनि स्मरण दिलाउन चाहन्छु ।

भवतु सब्ब मङ्गलं ।

आनन्द कुटी,
काठमाडौं,
नेपाल ।

भिक्षु अमृतानन्द
२०१६।०३०

संक्षिप्त शब्दको अर्थ-

अना, वं = अनागतवंसो ।

अं. नि. = अङ्गुत्तरनिकायपालि ।

अं. नि अ. क. = अङ्गुत्तरनिकायट्टकथा ।

अ. क. = अट्टकथा ।

अत्थ. सा. = अत्थसालिनी ।

अप. दा. पा. = अपदानपालि ।

अप. पा. = ”

अभि. ध. सं. = अभिधम्मत्थसङ्ग्रहो ।

अभि. ध. टी. = अभिधम्मत्थसङ्ग्रहटीका ।

अभि. ध. वि. = अभिधम्मत्थविभाविनी ।

उदा. पा. = उदानपालि ।

कथा. व. पा. = कथावत्थुपालि ।

चुल्ल. व. पा. = चुल्लवग्गपालि ।

चुल्ल. नि. पा. = चुल्लनिद्देसपालि ।

जा. पा. = जातकपालि ।

जा. अ. क. = जातकट्टकथा ।

थेर. गा. पा. = थेरगाथापालि ।

थेर. गा. अ. क. = थेरगाथाअट्टकथा ।

दी. नि. = दीघनिकायपालि ।

दी, नि, अ, क. = दीघनिकायट्टकथा ।

धम्म, प, पा. = धम्मपदपालि ।

धम्म, प, अ, क. = धम्मपवट्टकथा ।

धम्म, सं. = धम्मसङ्गणियालि ।

धातु, म, = धातुमञ्जुसा ।

पटि, स, म, पा. = पटिसम्मिदामग्गपालि ।

पटि, स, म. = ”

पटि, स, म, अ, क. = पटिसम्मिदामग्गट्टकथा ।

पपं, सू = पपञ्चसूदनी ।

पारा, पा. = पाराजिकपालि ।

पाचि, पा. = पाचित्तियपालि ।

बुद्ध, वं, पा. = बुद्धवत्तपालि ।

बु, गृ. = बुद्धकालीन गृहस्थीहरू ।

बु, ब्रा. = बुद्धकालीन ब्राह्मण ।

बु, म. बुद्धकालीन महिलाहरू ।

बु, रा. = बुद्धकालीन राजपरिवार ।

म, नि. = मज्झिमनिकायपालि ।

म, नि अ क. = मज्झिमनिकायट्टकथा ।

महा, नि, पा. = महानिद्देसपालि ।

मनो, र पू. = मनोरथपूरणी ।

महा, व.पा. = महावग्गपालि ।

विभं, पा. = विभङ्गपालि ।

विभं. अ. क. = विभङ्गट्टकथा ।

सम्मो. वि. = सम्मोहविनोदनी ।

सं. नि. = संयुत्तनिकायपालि ।

सं. नि. अ. क. = संयुत्तनिकायट्टकथा ।

सुत्त. नि. पा. = सुत्तनिपातपालि ।

सुत्त. नि. अ. क. = सुत्तनिपातट्टकथा ।

सा. हे. = साहमन् हेवावितारण ग्रन्थमाला, कोलम्बो, श्रीलंका ।

हि. सं. नि. = हिन्दीसंयुत्तनिकाय ।

हि. बु. च. = हिन्दी बुद्धचर्या ।

Dhamma.Digital

G. D. = The Geographical Dictionary of Ancient and Mediaeval India.

D. P. P. = Dictionary of Pali-~~Proper~~ Names.

मूल ग्रन्थहरू-

- दीर्घनिकायपालि (दीर्घनिकाय)
मज्झिमनिकायपालि (मध्यमनिकाय)
अङ्गुत्तरनिकायपालि (अङ्गुत्तरनिकाय)
संयुत्तनिकायपालि (संयुत्तनिकाय)

सहायक ग्रन्थहरू-

भदन्ताचार्य बुद्धघोष स्थविर विरचित—

- सुमङ्गलविलासिनी भन्ने दीर्घनिकाय-अर्थकथा, २ भाग ।
(ई. स. १९१८ सा. हे.)
मनोरथपूरणी भन्ने अङ्गुत्तरनिकाय-अर्थकथा, २ भाग ।
(ई. स. १९२३ सा. हे.)
पपञ्चसूदनी भन्ने मज्झिमनिकाय-अर्थकथा, ४ भाग ।
(ई. स. १९३३ सा. हे.)
सारथ्यपकासिनी भन्ने संयुत्तनिकाय-अर्थकथा, ३ भाग ।
(ई. स. १९२१ सा. हे.)

धम्मपदट्टकथा । (ई. स. १९३१)

जातकट्टकथा । (ई. स. १९२७)

जातकट्टकथा, ७ भाग । (ई. स. १९३१ सा. हे.)

परमत्थजोतिका भन्ने सुत्तनिपात-अर्थकथा । (ई. स. १९२० सा. हे.)

सम्मोहविनोदनी भन्ने विमङ्ग-अर्थकथा । (ई. स. १९३२ सा. हे.)

अत्थसालिनी भन्ने धम्मसङ्गणी-अर्थकथा । (ई. स. १९४० सा. हे.)

भदन्त सारिपुत्र स्थविरका शिष्य सुमङ्गल स्थविर

विरचित—

अभिघम्मत्थविभावनी भन्ने अभिघर्मार्थसङ्ग्रहटीका । (ई. स. १९३३)

भदन्ताचार्य धर्मपाल स्थविर विरचित—

परमत्थदीपनी भन्ने थेरगाथा-अर्थकथा, २ भाग । (ई. स. १९१८)

भदन्ताचार्य महानाम स्थविर विरचित—

सद्धम्मपकासनी भन्ने पटिसम्भवामार्ग-अर्थकथा । (ई. स. १९२७)

अभिधम्मत्थसङ्गहो ।

अपदानपालि ।

उद्दानपालि ।

कथावत्थुपालि ।

चुल्लवग्गपालि ।

चुल्लनिद्देसपालि ।

जातकपालि ।

थेरगाथापालि ।

धम्मपदपालि ।

धम्मसङ्गणिकपालि ।

धातुमंजुसा ।

पटिसम्भिदामग्गपालि ।

पाराजिकपालि ।

पाचित्तियपालि ।

बुद्धवंसपालि ।

बुद्धकालीन ब्राह्मण — लेखक (बि. सं. २०२८)

बुद्धकालीन गृहस्थीहरू — " (बि. सं. २०२९)

बुद्धकालीन राजपरिवार — " (बि. सं. २०२९)

बुद्धकालीन महिलाहरू — " (बि. सं. २०३०)

महानिद्देसपालि ।

महावग्गपालि ।

विभङ्गपालि ।

मुत्तनिपातपालि ।

हिन्दी बुद्धचर्या — राहुल सांकृत्यायन । (वि. सं. १९८८)

हिन्दी संयुक्तनिकाय— भिक्षु जगदीश काश्यप,

भिक्षु घमंरक्षित । (ई. स. १९५४)

अमरकोष-- श्री अमरसिंह सम्पादित—श्री मन्नालाल अभिमन्यु ।

(ई. स. १९३७)

शब्दार्थ-कौस्तुभ— श्री चतुर्वेदी द्वारिकाप्रसाद । (ई. स. १९२८)

पद्मचन्द्रकोष— श्री पण्डित गणेशदत्त शास्त्री । (ई. स. १९२५)

नेपाली शब्द-कोष-- श्री बालचन्द्र शर्मा । (वि. सं. २०१९)

Dhamma.Digital

Pali-English Dictionary—T. W. Rhys

Dauids and William Stede. (1959)

The Geographical Dictionary of Ancient and Mediaeval

India—Nundo Lal Dey. [1927]

Dictionary of Pali-Propor Names—Dr. G.P. Malalasekare

[1937]

त्रि-पिटक

सुत्तपिटक :	विनयपिटक :	अभिधम्मपिटक :
१-दीघनिकाय	१-पाराजिकपालि	१-धम्मसङ्गणि
२-मज्झिमनिकाय	२-पाचित्तियपालि	२-विभङ्ग
३-संयुत्तनिकाय	३-महावग्गपालि	३-घातुकथा
४-अङ्गुत्तरनिकाय	४-चुल्लवग्गपालि	४-पुग्गलपञ्जति
५-खुद्दकनिकाय	५-परिवारपालि	५-कथावत्थु
		६-यमक
		७-पट्टान

- (१) खुद्दकपाठ
- (२) धम्मपद
- (३) उदान
- (४) इतिवुत्तक
- (५) सुत्तनिपात
- (६) विमानवत्थु
- (७) पेतवत्थु
- (८) थेरगाथा
- (९) थेरीगाथा
- (१०) जातक
- (११) निद्देस { १-महानिद्देस
२-चुल्लनिद्देस
- (१२) पटिसम्भवावग्ग
- (१३) अपदान
- (१४) बुद्धवंस
- (१५) चरियापिटक

विषय-सूची

	पृष्ठ :	पृष्ठ :
१. पूरण काश्यप	१-७२	
परिचय		१
बुद्धभन्दा अगाडि		१
छ तर्थाय आचार्यहरू		३
पूरण काश्यप		४
सर्वज्ञ भनाउने कोशिस		५
सङ्घी गणाचार्य		९
वयोवृद्ध		१०
पूरण रिसाउँदथे		१२
नैर्याणिक छ के ?		१४
ऋद्धि. देखाउने दावी		१८
बौद्ध भन्विरमा जान निषेध		२८
पूरणको दृष्टि		३०
१-पूरण काश्यपको मत		३५
अक्रियावाद		३७
२-छ अभिजाति		४०

	पृष्ठ :	पृष्ठ
पूरण काश्यपको छ जाति		४०
बुद्धको छ जाति		४२
३-शुद्धि र अशुद्धिको हेतु छैन		५०
सकिल्लष्ट हुनाको हेतु के हो ?		५१
विशुद्ध हुनाको हेतु के हो ?		५३
४-अज्ञानताको हेतु छैन		५६
अज्ञानताको हेतु छ		५७
ज्ञानकोनिम्ति हेतु छ		५९
५-म सर्वदर्शी हुँ		६३
हिडाइबाट संसारको अन्त हुन्न		६४
रूपावचर ध्यान		६६
अरूपावचर ध्यान		६८
६-तैर्थाय देवताहरू		७१
२. मक्खली गोशाल	७३-९५	
परिचय		७३
मक्खली गोशाल		७३
मक्खलीको दृष्टि		७५
सर्वज्ञताको दावी		७७
मक्खलीको जीवनवृत्ति		७८
मक्खली पनि रिसाउँदथे		७९

	पृष्ठ :	पृष्ठ :
१-मक्खली गोशाल-वाद		८३
संसार शुद्धि		८४
२-तैर्यीय देवता		९१
३-निकृष्ट मक्खली		९३
४-मानिसहरूका जाल		९५
ई. अजित केशकम्बल	९६-१०७	
परिचय		९६
मिन्नाभिन्ने अजितहरू		१००
१-अजित केशकम्बलको मत		१०४
नास्तिक (= उच्छेद) वाद		१०५
४. प्रकुध कात्यायन	१०८-११९	
परिचय		१०८
१-प्रकुध कात्यायनको मत		१११
कूटस्थ (= नित्यता) वाद		११२
२-तैर्यीय देवपुत्रहरू		११५
५. सङ्ख्य बेलट्टपुत्र	१२०-१३१	
परिचय		१२०
मिन्नाभिन्ने सङ्ख्यहरू		१२२

	पृष्ठ :	पृष्ठ :
१-सञ्जयको मत		१२८
विक्षेप-वाद		१२९
६. निगण्ठ-नाटपुत्र	१३२-३४५	
परिचय		१३२
निगण्ठ-नाटपुत्र		१३२
तैर्थायहरू प्रति असन्तोष प्रकट		१३६
बुद्धमार्गमा गएका निगण्ठ-शिष्यहरू		१४०
सर्वज्ञता र अरू कुरा		१६४
निगण्ठको अन्तिम अवस्था		१६९
निगण्ठ-देहान्तपछिको चर्चा		१७०
निगण्ठ नामहरू		१७२
१-निगण्ठ-वाद		१७३
चातुर्याम-संवर		१७४
२-निगण्ठशिष्य अभय राजकुमार		१७७
भगवान्‌ले अप्रिय वचन बोल्नु हुन्छ ?		१७९
अप्रिय पनि बोल्न सक्छ		१८२
प्रश्न बनाई सोध्छन्		१८४
शरणागमन		१८६
३-निगण्ठ-शिष्य सिंह सेनापति		१८७
बुद्धकहाँ जान अनुमति मागे		१८७
निगण्ठसँग न सोधिकनै बुद्धकहाँ गए		१९०

	पृष्ठ :
ठीकसँग भनेमा अक्रियावादी पनि हो	१९१
शरणामगन	१९७
निगण्ठहरूद्वारा बुद्धको अपवाद	२००
४-असिबन्धक पुत्रलाई बुद्धकहाँ पठाए	२०३
कुलगृह प्रति अनुदया	२०५
५-निगण्ठ-श्रावक असिबन्धकपुत्र	२०८
निगण्ठले कस्तो उपदेश गर्छन् ?	२०८
तथागत लोकमा जन्मिन्छ	२१२
६-निगण्ठ-शिष्य उपाली गृहपति	२१६
निगण्ठको धर्ममा दण्ड भनिन्छ	२१७
बुद्धको धर्ममा कर्म भनिन्छ	२१९
उपालीलाई बुद्धकहाँ पठाए	२२१
बुद्धसँग छलफल	२२८
उपालीको शरणामगन	२३४
निगण्ठद्वारा उपालीको परीक्षा	२३७
श्रावकत्वको घोषणा	२४६
निगण्ठको रगत वमन	२५३
७-चित्र गृहपतिसँग	२५४
रूपावचर-ध्यान	२५५
८-देवदहमा	२५९
सुख दुःख पनि पूर्वकर्मकै हेतु हुन्	२६०

	पृष्ठ :
निगण्ठहरूसँग सोधिने प्रश्नहरू	२६०
विषालु धाउको उपमा	२६३
निगण्ठ-नाटपुत्र सर्वज्ञ हुन्	२६६
तीव्र उपक्रम, तीव्र दुःख	२६६
निष्फल साधन	२६९
दशकारणहरूद्वारा निम्नित निगण्ठहरू	२७३
सफल साधना	२७६
दुःखपूर्वक सफल साधना	२७९
दुःख निरोधको मार्ग	२८१
दशकारणद्वारा प्रशंसित तथागत	२९२
९-निगण्ठ-नाटपुत्रको देहान्त	२९६
निगण्ठ-मृत्युको कुरा बुझलाई सुनाए	२९८
दुराख्यात धर्मविनय	३०१
सु-आख्यात धर्मविनय	३०३
गुरु-देहान्तपछि शिष्यहरूलाई अनुताप	३०५
गुरु-देहान्तपछि शिष्यहरूलाई अननुताप	३०६
ब्रह्मचर्यको परिपूर्ण अङ्ग	३०७
भावकहरूले धर्मावबोध गरेकाछन्	३१४
सङ्गायना गर्नुपर्छ	३१७
बुद्ध-द्वारा स्वयं ज्ञात गरेका धर्महरू कुन्, कुन् हुन् ?	३१७
बुद्धवचनको पहिचान	३२०

	पृष्ठ :	पृष्ठ :
प्रथमवेक्षणा-ज्ञान ;		३२२
सुखमा अल्पेरे बन्ने		३२४
क्षीणास्त्रवले उल्लंघनगर्न नसक्ने कारणहरू		३२७
बुद्ध, कालवादी हुन्		३३१
तथागत		३३३
कस्तालाई अव्याकृत र व्याकृत भन्वछन् ?		३३४
पूर्वान्त-अपरान्त दर्शन		३३६
कसरी दृष्टिहरू छाड्ने		३४३
आयुष्मान् उपवाण		३४५
७. दीर्घ नख परिव्राजक	३४६-३६५	
परिचय		३४६
परिव्राजकहरू		३४८
सारिपुत्रका भाउजा'दीर्घनख		३५१
१-सर्वे मनपदेन]		३५७
अनित्य-उपवेश		३६१
वेदना पनि अनित्य हो		३६२
जानेर छोड्नु पर्छ		३६४
८. जम्बुखादक परिव्राजक	३६६-४०६	
परिचय		३६६
१-निर्वाण सम्बन्धी प्रश्न		३६९

	पृष्ठ :	पृष्ठ :
२-अरहत्व सम्बन्धी प्रश्न		३७६
३-धर्मवादी को हो ?		३७५
४-किन ब्रह्मचर्य-वास गर्ने ?		३७७
५-आश्वासन प्राप्त		३७९
६-परम आश्वासन प्राप्त		३८१
७-वेदना सम्बन्धी प्रश्न		३८३
८-आत्मत्व सम्बन्धी प्रश्न		३८५
९-अविद्या सम्बन्धी प्रश्न		३८७
१०-तृष्णा सम्बन्धी प्रश्न		३८९
११-बाढी सम्बन्धी प्रश्न		३९१
१२-उपादान सम्बन्धी प्रश्न		३९३
१३-लोक सम्बन्धी प्रश्न		३९६
१४-दुःख सम्बन्धी प्रश्न		३९९
१५-सत्काय सम्बन्धी प्रश्न		४०१
१६-कठोरता सम्बन्धी प्रश्न		४०५
६. सकुलुदायी परिव्राजक	४०७-४९१	
परिचय		४०७
भगवान् परिव्राजकाराममा जानुहुन्छ		४०७
भिन्नाभिन्न उदायी नामहरू		४१६
१-सकुलुदायीको आराममा		४१९

	पृष्ठ :	पृष्ठ :
नामी नामी धमणहरू पनि रिसाउँछन्		४२१
पाँच कारणद्वारा बुद्ध पूजित छन्		४३२
बुद्धमा पाँच गुणहरू छन्		४३९
२-चार ब्राह्मण-सत्य		४६५
३-सकुलुदायी परिव्राजकहरू		४७०
भगवान्‌कं स्मरण हुन्छ		४७२
पूर्वान्त-अपरान्त		४७३
परम वर्ण		४७५
दृष्टान्त		४७६
एकान्त सुखमयलोक		४८१
सुखमयलोकको साक्षात्कार		४८४
उत्तरोत्तर धर्म		४८७
उदायीको प्रव्रज्यात्वमा बाधा		४९०
१०. वत्सगोत्र परिव्राजक	४९२-५९७	
परिचय		४९२
म त्रिविद्या-विद् हुँ		५०३
भिन्नाभिन्नं वत्सगोत्रहरू		५०५
१-भगवान्‌को सर्वज्ञता बारे		५०८
त्रिविद्या-विद् भगवान् बुद्ध		५१०
स्वर्गपुग्ने आजीवकहरू छन् ?		५११

	पृष्ठ :
२-गणाचार्य पूरण काश्यपादि	५१४
उपादान हुने उत्पन्न हुन्छ	५१८
३-के शाश्वत लोक हो ?	५१९
शाश्वत लोक न भन्नाको हेतु के हो ?	५२१
गुरु-शिष्यका कुराहरू मिल्छन्	५२३
४-मलाई मात्र दान देऊ	५२९
कसलाई शीलवान् भन्दछन् ?	५३१
५-के लोक शाश्वत हो ?	५३५
अरूहरूले शाश्वत लोक भन्दछन्	५३७
शिष्य र गुरुका कुराहरू मिल्दछन्	५३८
अरूहरूले किन शाश्वत मन्दछन् ?	५४०
६-तथागत मरणपछि हुन्छ के ?	५४३
७-रूपमा अज्ञानता	५४६
८-वेदनामा अज्ञानता	५४९
९-संज्ञामा अज्ञानता	५५१
१०-संस्कारमा अज्ञानता	५५३
११-विज्ञानमा अज्ञानता	५५५
१२-रूपादिमा अवर्षानता	५५७
१३-रूपादिमा असंलक्षणता	५५९

१४-रूपादिमा अप्रत्यक्षता	५६१
१५-"आत्मा छ के ?"	५६३
१६-दृष्टि सम्बन्धी प्रश्नहरू	५६६
दृष्टिगतले निर्वाण ल्याउन्न	५७१
तथागत कुनै दृष्टिमा छैन	५७२
निभेको आगोको उपमा	५७५
वत्सगोत्रको शरणागमन	५७९
१७-कुशलाकुशल वेशना	५८०
दश कुशलाकुशल	५८१
क्षीणालक्षी श्रावक पनि छन् ?	५८२
अङ्गपूर्ण ब्रह्मचर्य	५८७
वत्सगोत्रको प्रव्रज्या	५९०
प्रज्ञाविमुक्ति पाउने छौ	५९२
महद्विक वत्सगोत्र भिक्षु	५९५
नामावली	५९८
शब्दावली	६२५
गाथा (=श्लोक) सूची	

संग्रह-५

बुद्धकालीन परिव्राजकहरू

[भाग-१]

नमो तस्मै भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ।

१. पूरण काश्यप

प रि च य

बुद्धभन्दा अगाडि

गौतम बुद्ध जन्मनुभन्दा अगाडि (पच्चीस शय वर्ष अघि) भारत-वर्षमध्ये विशेषगरी अङ्ग-मगध, काशी-कोशल आदि राज्यहरूमा एकातिर— ब्राह्मण पुरोहितहरूले बलि, होम, यज्ञादिवद्वारा प्राणीहरूलाई मुक्ति दिलाईदिनेमा ठेक्का लिएको जस्तैगरी ब्राह्मणहरू नै शुद्धजाति-श्रेष्ठजातिहुन् भन्ने प्रभाव पार्न भरमगदुर प्रयास र प्रचार भइरहेको भए, त्यसको ठीक विपरीत अर्कातिर— यज्ञ, होम, बलिद्वारा कुनै पनि प्राणी शुद्धि वा अशुद्धि हुन सक्दैन, दान-पुण्यको कुनै फल छैन, न त कुनै पाप-कर्मको फल नै छ; सत्त्वहरू शुद्धि र अशुद्धि हुनाको कुनै हेतु छैन, आपसे आप शुद्धि र अशुद्धि हुन्छन्, हिंसा गरे पनि पाप लाग्दैन, अहिंसा गरे पनि पुण्य पाइँदैन; लोक शाश्वत हो, गति निश्चित छ, यथा समयमा मुक्ति पाइन्छ तथा नास्तिकवाद अर्थात् भौतिकवादको अन्त पुगेका— आमा पनि छैन, बाबु पनि छैन,

मरणपछि पनि केही छैन; पाप र धर्म पनि छैन भन्ने जस्ता अचेलक, परिबाप्राजक, घुम्कड, साधु सन्न्यासीहरू पनि आ-आपना प्रचार कार्यमा व्यस्त थिए । ब्राह्मणहरू जसरी आफ्नो प्रभाव त्यसताकाका जनतामा जमाउन चाहन्थे त्यसरी नै यिनीहरू पनि चाहन्थे ।

यसै बीच, हाल नेपालको लुम्बिनी अञ्चल अन्तर्गत कपिलवस्तु (तौलिहवा, तिलौराकोट)का शाक्यवंशीय क्षत्री राजा शुद्धोदनको कुलमा सिद्धार्थ गौतमको जन्म भएको हो । गृहस्थाश्रम छाडी, ६ वर्षको घोरतपस्यापछि वहाँले वर्तमान भारतको गया जिल्लास्थित बुद्धगयामा बुद्ध-ज्ञान साक्षात्कार गर्नुभयो । पैंतीस वर्षको उमेरमा बुद्धत्व-ज्ञान प्राप्तगर्नुभइसकेपछि वहाँले त्यसताकाका जम्बुद्वीपका समस्त मध्यजनपदहरूमा चारिकागर्दै बहुजनहिताय बहुजनसुखायको-निमित्त मध्यम-प्रतिपद्को प्रचार गर्नुभयो ।

बुद्धको व्यक्तित्वको प्रभावद्वारा, वहाँको वंशारदयताद्वारा अनि वहाँको मैत्रीयुक्त मध्यम-प्रतिपद्द्वारा त्यसताकाका विशिष्ट विद्वान तथा बुद्धिजीवीहरू चाडै नै प्रभावित भएका थिए । त्यतिमात्र होइन राजादेखिलिएर रङ्कसम्म, साधारण गृहस्थीहरूदेखि लिएर अनेक फिरन्ते साधु-सन्न्यासीहरू, अनि क्षत्री, ब्राह्मण, वैश्य तथा शूद्रहरू समेत वहाँको मध्यममार्गद्वारा प्रभावित भएका थिए । वहाँले मानव इतिहासमा सर्वप्रथम प्रणीहरूकानिमित्त जन्मसिद्ध मनुष्य अधिकार युक्त धर्म तथा मोक्षकोद्वार खोलिदिनुभयो ।

छ तैर्थीय आचार्यहरू

जब बुद्धको प्रचाररं द्रुतगतिसे ठारै ठारैमा हुँदैगयो तब बुद्धभन्दा अधिका ख्यातीप्राप्त साधु-सन्न्यासीहरूका बीच अनेक छल-फल हुन थाल्यो र उनीहरूले पनि आफूलाई “सर्वज्ञ हौं”, “बुद्धहौं” बनाउने अनेक प्रयास गर्न थाले ।

बुद्धभन्दा अगाडि भएका ख्याति प्राप्त साधु-सन्न्यासीहरू मध्ये— (१) पूरण (= पूर्ण) काश्यप, (२) मक्खली-गोशाल, (३) अजित-केशकम्बल^१, (४) प्रकुध-कच्चान (= प्रकुध-कात्यायन), (५) सब्जय-बेलट्टपुत्र^२ तथा (६) निगण्ठ-नाटपुत्र^३ (= निर्ग्रन्थ नाटपुत्र) जस्ता छ सङ्घी, गणाचार्यहरूको नाम पालित्रिपिटकसाहित्यमा विशेषरूपले उल्लेख भएको पाइन्छ ।

यिनीहरूमध्ये यहाँ पालिवाङ्मयमा उपलब्ध कारणहरूको आधारलिई सर्वप्रथम पूरण (= पूर्ण) काश्यप र तत्सम्बन्धी परिचय दिने प्रयास भएको छ ।

१. अजित केशकम्बली पनि भनिन्छ ।

२. बेलट्टपुत्र पनि भनिन्छ ।

३. निगण्ठ-नाथपुत्र पनि भनिन्छ ।

पूरण काश्यप

दीर्घनिकाय^१ र मङ्गलमनिकाय^२ अर्थकथाहरू अनुसार पूरण (= पूर्ण) एक दाश हुन् । यिनी उनान्शय दाशहरूको समूहमा बसेका थिए । यिनी दाश-काममा चतुर थिए । यिनलाई कसैले पनि कुनै काममा खोट लगाउन सक्दैनथ्यो । यिनले राम्ररी आफ्नो दाश-कर्तव्य निभाउँदथे । एकदिन यिनको मनमा “के यस्तो दाशताको काममात्र गरिरहने” भन्ने लागेपछि यिनी काम छाडी त्यहाँबाट भागेर गए । बीच बाटोमा चोरले यिनको वस्त्रहरू लुटेर लियो । नांगै भएर पनि यिनमा कुनै वाकचीर (= बत्कल) आदिद्वारा शरीर ढाक्ने बुद्धि थिएन । यिनी नांगै एक गाउँमा पुगे । त्यस गाउँका सीधा-साधा अज्ञानी मानिसहरूले यिनलाई देखी “अहो ! कस्ता त्यागी भ्रमण ! वस्त्र समेत पनि न लगाउने अरहत् !” भन्दै रोटी, भोजन इत्यादिद्वारा उनको खूब स्वागत गरे । “वस्त्र न लगाएको कारणले गर्दा मलाई यस्तो मान तथा लाभ-सत्कार प्राप्त भयो” भन्ने विचारगरी उनले त्यहाँदेखि वस्त्रहरू पाएर पनि वस्त्र छाडिदिए । यसै चर्यालाई नै उनले आफ्नो प्रवृत्त्या ठाने । यिनी काश्यप गोत्रका थिए । त्यसैले यिनलाई पूरण काश्यप भनेको हो । तर यिनी कुन ठाउँमा जन्मेका

१. दी. नि. अ. क I पृ १००: सामञ्जसफलमुत्तवण्णना ।

२. म. नि. अ. क II पृ. १४९: चूलसारोपममुत्तवण्णना ।

र यिनका बाबु आमा को हुन् भन्ने कुरा पालिसाहित्य त्रिपिटकमा कहीं पनि उल्लेख भएको पाइँदैन ।

सुत्तनिपात अर्थकथामा भने यिनको जन्म दाशकुलमा भएको थियो र नांगासाधु भइसकेपछि यिनले आफूलाई “काश्यप” भनी बसाएका थिए भनी उल्लेख भएका छन् । त्यसैले पछि गएर यिनी काश्यप गोत्रक हुन गएका हुन् भन्ने समुल्लेख भएको छ^१ ।

सर्वज्ञ भनाउने कोशीस

जब यिनी नग्नतामै बस्न थाले तब यिनको अनुशरण गर्ने अरू पाँचशय मानिसहरूले पनि नग्नता ग्रहणगरी यिनका शिष्य बने^२ । यसप्रकार साधारण मानिसहरूका बीचमा यशप्राप्त गरी, लाभ-सत्कार प्राप्त गरी यिनी अपना पाँचशय (५००) शिष्यहरू लिई चारिका गर्नथाले ।

यिनको सिद्धान्त न केवल ब्राह्मणवादकै मात्र विरोधमा थियो बल्कि कर्मवाद क्रियावाको पनि विरोधमा थियो । यिनी कर्म मान्दैनथे ।

१. सुत्त नि. अ. क. पृ. ३५३: सभियसुत्तवण्णना ।

२. सुत्त. नि. अ. क पृ ३५३: सभियसुत्तवण्णना; दी. नि.

अ. क. I. पृ. १००: सामञ्जफलसुत्तवण्णना; म. नि. अ.

क. II. पृ. १९४: चूलसारोपमसुत्तवण्णना ।

पुण्य छ भन्ने कुरामा विश्वास गर्दैनथे । कुनै प्रकारको फूट-कपट, व्यभिचार, तथा हिंसादि अनाचारलाई पनि मान्दैनथे । यिनी मन्वथे — “धर्म र पाप भन्ने नै छैन । हिंसा गर्दा पाप पनि लाग्दैन, अहिंसा गर्दा धर्म पनि हुँदैन । धर्म-पाप भन्ने नै छैन, शुद्धि-अशुद्धिको कुनै हेतु पनि छैन, न त ज्ञान अज्ञानकै हेतु छ ।” यिनका सिद्धान्तहरूका कुराहरू राजा अजातशत्रुले बुद्धलाई पनि सुनाएका थिए । त्यस्तैगरी महालि लिच्छवी र अभय राजकुमारहरूले पनि पूरण काश्यपको मत सम्बन्धी कुराहरू बुद्धलाई सुनाएका थिए । जुन कुराहरू तल उल्लिखित मूल सूत्रहरूद्वारा प्रष्ट भएकै छन् ।

भगवान् बुद्धको ख्याति जम्बुद्वीपमा क्रमशः फैलिदै गएपछि अन्य सम्प्रदायका साधु-सन्न्यासी तथा महन्तहरू निककै चिन्तित भएका कुरा पालिसाहित्यद्वारा अवबोध हुन्छ । उपरोक्त ख्यातिप्राप्त पूरणादि ६ गणाचार्यहरूले पनि आफूलाई ‘सर्वज्ञ’ वा ‘बुद्ध’ भनाउने प्रयत्न गरेका कुराहरू संयुक्तनिकायार्थकथा, कोशल संयुक्तको अर्थवर्णनामा^१ प्रमुल्लेख भएको पाइन्छ । त्यस अनुसार त्यसताकाका बुद्धिजीवी तथा देशका विशिष्ट व्यक्तिहरू, अनि ठूल-ठूला परिवार तथा राजा-रजौटाहरूसमेत बुद्धको धर्मोपदेशद्वारा प्रभावित भएकाले अन्य साधु-सन्न्यासी, अचेलक तथा निगण्ठहरू, आफूहरूले समाजमा अधि जस्तै लाभ-सत्कार तथा सेवा-सम्मान न पाएको हुँदा यिनीहरूले

आफुहरूलाई 'सर्वज्ञ' बनाई समाजमा उत्तिकै यश प्राप्तगर्ने नियतले 'चिन्तामणी विद्या' पनि सिक्नथाले । जसद्वारा परचित्त ज्ञान पनि गर्न सकियोस् । पूरण काश्यपले पनि सो विद्या अध्ययनगरी परचित्त जानी आफूलाई सर्वज्ञ-बुद्ध बनाउनकोनिमित्त ठूलो असफल प्रयास गरेको कुरा संयुक्तिकाय अर्थकथामै समुल्लेख भएको पाइन्छ ।

एकदिन, अरु अरु तैर्यायहरू जस्तै यिनी पनि धावस्ती पुगे । अनि यिनले आफ्ना भक्तहरूलाई राजा कोशलकहाँ "पूरण काश्यप सर्वज्ञ बुद्धहुन्, उनलाई निःश्राउनु राम्रो हुनेछ" भन्ने जस्ता कुराहरू बनाउन पठाउँदा राजाले भन्नआउनेहरूलाई नै "निम्त्याई ल्याऊ" भनी आज्ञा दिए ।

परीक्षाको रूपमा यिनलाई राजाले "आफूलाई सुहाउँदो आसनमा बस" भनी भन्दा, पूरण काश्यप आफ्नो हीनताको कारणले विचलित भई एक मामुली फल्याकको आसन लिई भुइँमा बसे । यत्तिकैमा राजाले "यस्ता नीचवृत्ति, क्लिष्ट स्वभावका तथा भोरुक स्वभावहुनेसँग के को आत्मज्ञान, के को आत्म परिशुद्धिता!" भन्ने मनमा सोची "साँच्चै नै तिमि सर्वज्ञ बुद्धहौ?" भनी सोधे । यत्तिकैमा पूरण काश्यपको हृदय कम्पितभई उनले सोचे—"यदि सर्वज्ञ बुद्ध हु" भनी भन्दा केहीगरी मसँग राजाले बुद्ध-विषय सम्बन्धी प्रश्न सोधेमा मैले राजालाई जवाफ-दिन सक्नेछुन र राजाले मलाई "समाजलाई ठग्नै हिँड्ने ठगाहा" भनी मेरो जिधो पनि कटाइदिन सक्नेछुन, अरु अरु पनि अनर्थगर्न सक्नेछुन; बरु "म सर्वज्ञ बुद्ध होइन" भनी सफासफा भनिबिएमा

यसबाट मलाई कुनै भय उत्पन्न हुनेछैन भन्ने विचारगरी उनले “म बुद्ध पनि होइन, सर्वज्ञ पनि होइन” भनी जवाफ दिए । त्यसपछि यिनलाई राजाले दरबारबाट निकाली दिए ।

दरबारबाट बाहिर आएपछि, प्रतीक्षामा बसिरहेका उनका भक्तजनहरूले “भो आचार्य ! के राजासँग छलफलभयो त ? राजाले सत्कार सम्मान गरे त ?” भनी सोध्दा पूरणले भने — “राजासँग छलफलभयो र राजालाई बुद्ध विषय सम्बन्धी कुरा सुनाउँदा उनले बुझ्न नसकी हामी प्रति चित्त अप्रसन्नगरी धेरै अपुण्य कमाउन सक्छन् भन्ने विचारले राजा प्रति अनुकम्पाराखी हामीले ‘बुद्ध होइनौं’ भनी भन्यौं । किन्तु हामी ‘बुद्ध नं हौं’ र हाम्रो बुद्धत्वलाई पानीले पखाले पनि पखाल्न सक्ने छैन ।”

Dhamma.Digital

यस्तै घटनाहरूको प्रभावले गर्दा संयुक्तनिकायको द्धरसूत्रमा^२ राजा कोशलले सर्वप्रथम बुद्धसँग भेट् गर्दा “भो गौतम ! जो ती सङ्घी, गणी, गणाचार्य, नामी, यशस्वी, धेरै मानिसहरूबाट साधु सम्मत पाएका धमणब्राह्मण तैर्थायादीहरू हुन् जस्तै— पूरण काश्यप, निगण्ठ-नाटपु-त्रादिहुन् तिनीहरूसँग ‘अनुत्तर सम्यक्सम्बोधि अभिसम्बोध गरेका छौ

१. उपरोक्त घटना जस्तै अरू पाँच तैर्थाय गणाचार्यहरूलाई पनि घटेका थिए ।

२. सं. नि. १. पृ. ६७, अ. क. पृ. १०१

के ?' भनी सोध्दा तिनीहरूले पनि 'अनुत्तर सम्यक्सम्बोधि अभिसम्बोध गरेका छौं भनी भन्दैनन्' भने तपाइ गौतमको त के कुराई !" भन्दै आफ्नो प्रतिक्रिया जनाएका थिए । यसबाट पनि पूरण काश्यपले आफूलाई सर्वज्ञ भनाउन खोजेको कुरा प्रष्टसँग बुझ्न सकिन्छ ।

सुत्तनिपात अर्थकथाको^२ समयसूत्रवर्णनामा पनि यस्तै कुरा समुल्लेख भएको पाइन्छ । लोकायतिक (= भौतिकवादी) बुद्ध ब्राह्मणहरूले बुद्धलाई सुनाएका कुराबाट भने पूरण काश्यपले र निगण्ठ-नाटपुत्रले मात्र आफूलाई 'सर्वज्ञ' भनाउन चाहेको कुरा तल उल्लिखित "म सर्वदर्शी हुँ" भन्ने शीर्षकको मूलसूत्रले प्रष्टसँग बुझाएको छ^३ ।

Dhamma.Digital

सञ्जी-गणाचार्य

पूरण काश्यप नामी तथा यशवान पनि थिए । एकदिन, राजगृहमा राजा अजातशत्रुले — "कसको सत्संगत गर्न जानु बेश होला ?" भनी आफ्ना भारदारहरू तथा अमात्यहरूसँग सोध्दा, बोध-

१. बु. रा. पृ. १८६: "स्यानो न संक" । सोही पुस्तकको पृष्ठ १६५ मा पनि हेर्नु गोग्य छ ।

२. पृ. ३५३

३. अं. नि-९ पृ. ६६ लोकायतिकसुत्तं, अ. क. II. पृ. २०३

निकायको^१ सामञ्जस्यसूत्रानुसार पूरण काश्यपका भक्त एक अमात्यले “पूरण काश्यप” नामी, यशस्वी तथा गणाचार्य हुनुहुन्छ, अतः वहाँकहाँ सत्संगत गर्नजानु बेशहोला” भनी बिन्तिगरेबाट पूरण काश्यपको ख्यातिबारे हामी प्रष्ट बुझ्न सक्छौं । मज्झिमनिकायको^२ महासकुलदायिसूत्रानुसार — सकुलदायी परिव्राजकले पनि उनी नामी, ख्याती प्राप्त तथा सङ्घी गणाचार्यहुन् भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । संयुक्तनिकायको^३ कुतूहलसूत्रानुसार वच्छगोत्त (= वत्स-गोत्र) परिव्राजकले पनि त्यस्तै कुरा उल्लेख गरेका छन् । जुनकुरा तल वत्सगोत्रको संग्रहमा उल्लेख भएको छ । त्यस्तै सुत्तनिपातको^४ सभियसूत्रानुसार सभिय परिव्राजकले पनि^५ ।

वयोवृद्ध

Dhamma.Digital

पूरण काश्यपादि छ गणाचार्यहरू, भगवान् बुद्धभन्दा उमेरमा पनि प्रव्रज्यात्त्वमा पनि जेठा थिए भन्ने कुराहरू बिभिन्न मूलसूत्र-

१. I. पृ. ४१

२. II. पृ. २२५, अ. क. III. पृ. १६२

३. III. पृ. ३४१

४. पृ. ३४५, अ. क. पृ. ३५२

५ उपरोक्त कुराहरू तलका अरु पाँच तैर्षीय गणाचार्यहरूका कुरामा पनि बुझ्नु पर्छ ।

हुरूबाट प्रमाणित हुन्छ । जस्तै— संयुक्तनिकायको दहरसूत्रानुसार^१ राजा कोशलले बुद्धलाई “... जो कि तपाइ उमेरले पनि तन्नेरी हुनुहुन्छ र प्रव्रज्यात्वले पनि नीलो हुनुहुन्छ” भन्ने कुराबाट र सुत्त-निपातको^२ सभियसूत्रानुसार सभिय परिव्राजकले सत्यको खोजमा प्रश्नहरू सोध्दै त्यसताकाका नामी नामी पूरण काश्यपादि गणाचार्यहरू-कहाँ गई प्रश्नहरू सोध्दा जब उनीहरूबाट सन्तोषजनक उत्तरहरू पाउन सकेनन् अनि उनले— “ बुद्ध पनि त्यस्तै नामी यशकीर्ति प्राप्त तथा सङ्घी गणाचार्य हुन्” भन्ने सुने, अनि उनको मनमा बुद्धकहाँ गई प्रश्न सोध्ने विचार उत्पन्न भयो । तर त्यत्तिकैमा उनलाई यस्तो लाग्यो कि “यी श्रमण गौतमले यी प्रश्नहरूका उत्तर के दिन सक्लान् ? किनभने— श्रमण गौतम जन्मले पनि प्रव्रज्यात्वले पनि कान्छा छन् ।” फेरि उनले विचार गरे कि— “श्रमण गौतमलाई कान्छा छन् भनी अबज्ञाको दृष्टिले हेर्नु ठीक हुने छैन । कान्छा भएता पनि श्रमण गौतम महर्द्धिक तथा महानुभाव सम्पन्न छन्; अतएव किन म श्रमण गौतमकहाँ गई प्रश्नहरू नसोध्ँ^३”

पूरण काश्यपको उमेरको सम्बन्धमा दीर्घनिकाय अर्थकथामा^४

१. बु. रा. पृ. १८७: ‘स्यानो न संळ’ भन्ने शीर्षकमा ।

२. पृ. ३४५-४६, अ. क. पृ ३५३

३. पूरण काश्यप जस्तै तलका अरू पाँच तैर्धीय गणाचार्यहरू पनि भ्रगवान् भन्दा जेठा नै थिए भन्ने कुरा बुझ्नु पर्छ ।

४ I. पृ. १०१: सामञ्जससुत्तव्रणना ।

त उनी राजाहरूका दुइ तीन पुस्ताहरू देखेहुन् भन्ने समुल्लेख भएको छ ।

पूरण रिसाउँदथे

बुद्ध हुने व्यक्तिमा सबै प्रकारका क्लेशहरू जरो उखेलिएको वृक्ष जस्तै वा काटेको तालवृक्ष जस्तै हुने भएको हुँदा त्यस्ता महापुरुषमा ईर्ष्या, द्वेष, अभिमान हुँदैन तथा त्यस्ता महापुरुष लाभ-सत्कारमा अल्छेर पनि बस्दैनन् । बुद्धत्व-ज्ञान साक्षात्कार न गरिकनै बुद्ध भनाउन चाहनेहरू कुनै पनि पुरुषको चरित्रमा उपरोक्त अपगुणहरूमध्ये कुनै कुनै त्रुटी अवश्य पनि देखा परिहाल्छ । स्वभावसिद्ध चरित्रको अगाडि अस्वाभाविक बनावटी चरित्र कहिल्यै टिक्न सक्दैन ।

जस्तै— पूरण काश्यपकोबारेमा अन्य सम्प्रदायका बुद्धिजीवी अनुयायीहरूले मात्र होइन बल्कि आफनै सम्प्रदायका शिष्यहरूले समेत आफ्ना आचार्यहरूलाई अनादर गरेका, गालिगरेका तथा दोषारोपण गरेका कुराहरू मूलसूत्रहरूमा यत्रतत्र समुल्लेख भएको छैन अन्य परिव्राजकहरूका प्रश्नका उत्तर दिन न सक्दा उनी रिसाएका कुराहरू पनि सूत्रहरूबाट प्रमाणित न भएका होइनन् ।

जस्तै - सुत्तनिपातको^१ सभियसूत्रानुसार— एकदिन सभिय परिव्राजकले पूरण काश्यसँग प्रश्नहरू सोध्दा उनले सन्तोषजनक

हंगले उत्तर बिन न सकेपछि उनी रिसाएका मात्र नभई सभिय परिव्राजकसँग त्यस प्रश्नहरूका उत्तरहरू सुन्ने इच्छा प्रकट गरेका कुराहरू सभिय परिव्राजकले नै प्रष्टरूपमा भनेका छन् ।

मज्झिमनिकायको^१ महासकुलदायिसूत्रमा पूरण काश्यप आफ्ना शिष्यहरूद्वारा सम्मानित न भएका मात्र होइनन् बल्कि उनलाई अपमान समेत गरेका कुरा बुझलाई मुनाउंदै सकुलदायी परिव्राजक भन्दछन्—
 “एकदिन पूरण काश्यपले आफ्ना शिष्यहरूलाई उपदेश गरिरहेको बेलामा उनका एकजना शिष्यले ‘तपाइहरू पूरण काश्यपसँग यसको अर्थ नसोध्नुहोस्, उनलाई यसको अर्थ थाहाछैन...’ इत्यादि भनेको र पूरण काश्यपले आफ्ना शिष्यहरूलाई ‘तपाइहरू चुप लाग्नुहोस्, हल्ला नगर्नुहोस् । यिनीहरूले तपाइहरूसँग सोधेका छैनन्, हामीसँग सोध्दछन्; हामीले नै यसको व्याख्यान मुनाउने छौं’ इत्यादि भन्दै टाउकोमा हात राखी रुँदा पनि मुक्तहुन सकेनन् ।”

मज्झिमनिकायकै^२ महासच्चकसूत्रमा— वाद विवाद गर्नमा अग्रसर भएका सच्चक निगसठ-पुत्र भगवान् प्रति प्रसन्न भई उनले यस्तो उद्गार प्रकट गर्छन्— “आश्चर्यहो भो गौतम ! अद्भुतहो भो गौतम !! यस्तोबिघ्न तपाइ गौतमलाई वचनले प्रहारगर्दा पनि, वचन-रूपी बाणले हानेर कुरागर्दा पनि तपाइको मुखमा कुनै प्रकारको विकारता वा हृदयविकार भएको लक्षण म देखिदैन बल्कि जस्तै— कुनै

१. II. पृ. २२६. अ. क. III. पृ. १६३

२. I. पृ. ३०८, अ. क. II. पृ. २४४

अरहत्, सम्यक् सम्बुद्धको मुखवर्ण प्रसन्न तथा प्रफुल्लित हुनुपर्ने हो त्यस्तै तपाइमा देख्दछु । मलाई थाहा छ कि—मेरो बाबारोपणद्वारा पूरण काश्यप तथा अन्य नामी नामी गणाचार्यहरू रिसाएका कुरा । उनीहरूलाई बाबारोपणगर्दा, दचनले प्रहारगर्दा, उनीहरूले विषयभन्दा बाहिरी कुरा गर्छन्, एउटा कुरा सोध्दा अर्कै कुरा बताउँछन् र रीस देखाई कोप निकाली असन्तुष्ट पनि हुन्छन् ।”

नैर्याणिक छु के ?

वर्तमान समयभन्दा भगवान् बुद्धको समयमा साधु-सन्तहरूको चारिका, यात्रा, तथा विभिन्न दर्शनहरूको प्रचार र प्रसारकार्य प्रसस्तमात्रामा भएको कुरा पालिसाहित्य त्रिपिटकको अध्ययनद्वारा थाहाहुन्छ । त्यस जमानामा विभिन्न सम्प्रदायका साधु सन्न्यासीहरू त्यस त्यस नगर तथा गाउँहरूका सावज्जनिक शाला (Common Hall) मा गई आ आफ्ना सिद्धान्तका कुराहरू सुनाउँदथे । त्यस्तै सुन्न आउने साधारण मानिसहरूको पनि घुइँचो लाग्ने कुरा पालिसाहित्यद्वारा थाहापाइन्छ ।

जस्तै— आजकल नेपालमा— थरीथरी मानिसहरूका एक एक जमात भेलाभई टुँडिखेलमा कुरा गरिरहन्छन्; लण्डनमा भए

---

१. तलका अरू पाँच तैर्थीय गणाचार्यहरू पनि पूरण जस्तै थिए ।

हाइड्पार्कमा; जापानमा भए हिविया पार्कमा; भारतको कलकत्तामा भए धर्मतलाको मैदानमा भेला मई थरी थरीका वक्ताहरूले थरी थरी कुराहरूको व्याख्यान गछन् — त्यस्तै — त्यसताका ठूलाठूला सार्वजनिक शाला (= कुतूहल साला)मा भेला मई आ-आपना दर्शन, सम्प्रदाय, सिद्धान्त तथा मतका कुराहरू सुनाउने चलन भएको कुरा हामी संयुक्त-निकायको^१ कुतूहलसूत्रमा तथा मज्झिमनिकायको^२ महासकुल-दायि आदि सूत्रहरूमा पाउँछौं ।

सार्वजनिक शालालाई पालि (मागधि) भाषामा कौतुहलता-पूर्वक अनेक कुराहरू सुन्ने ठाउँ भएकोले^३ “कुतूहलसाला” (= कौतुहल शाला, Common Hall) भनी भनिएको हो । यस्ता सार्वजनिक शालामा परिव्राजक, निगण्ठ, अचेलकादि विभिन्न सम्प्रदायका नेताहरूले आ-आपना सिद्धान्तका कुराहरू सुनाउँदथे भन्ने कुरा — एकदिन — सकुलदायी परिव्राजकले आफूले त्यस्तै सार्वजनिक शालामा त्यसताका ख्यातिप्राप्त पूरण काश्यपादि ६ तैर्थीय आचार्यहरूका कुराहरू सुनेको कुरा बुद्धलाई सुनाएको कुराबाट प्रष्ट हुन्छ^४ ।

१. III. पृ. ३४१

२. II. पृ. २२५

३. सं. नि. अ. क. III. पृ. १०६

४. म. नि. II. पृ. २२५: महासकुलदायिसुत्तं । यी कुराहरू तल “सकुलादायी परिव्राजक”को संग्रहमा उल्लेख भएको छ ।

विभिन्न परिव्राजक तथा ब्राह्मणहरू बुद्धकहाँ गई “उनीहरूले जुन कुरा भन्छन् वा दाबी गर्छन् ती कुराहरू उनीहरूले पूरा गरेका छन् वा छैनन् ? उनीहरूको मार्ग नैर्याणिक हुन् वा होइनन् ?” भन्ने इत्यादि कुराहरू पनि सोध्न जान्थे । अवस्था विचारगरी भगवान् बुद्धले तिनीहरूलाई त्यसको उत्तर दिँदै धर्मका कुराहरू कारणसहित बताई सन्तुष्ट तथा प्रसन्नपारी पठाउनु हुन्थ्यो ।

जस्तै— एकदिन— पिङ्गलकोच्छ ब्राह्मण श्रावस्तोस्थित जेतवन विहारमा गई भगवानसँग “भो गौतम ! पूरण काश्यपादि ६ तैर्याणिकहरूले बताएका कुराहरू कस्ताछन् ? उनीहरूका धर्महरू नैर्याणिक छन् कि छैनन् ?” भनी इत्यादि सोधदा सो ब्राह्मणलाई भगवान्ले “भइहाल्यो, ब्राम्हण ! एयो कुरा... । बरू तिमोलाई धर्मको उपदेश सुनाउनेछु सोही कुरालाई रात्ररी मनन गर.....” भन्नुहुँदं अनेक उपमायुक्त धर्मोपदेश गर्नुभयो र जुन उपदेश सुनी पिङ्गलकोच्छ ब्राम्हण बुद्ध प्रति प्रसन्नभई बुद्धकै शरणमा गए^१ ।

अर्को उदाहरण— भगवान् बुद्ध परिनिर्वाणहुने समयमा— सुभद्र भन्ने एक परिव्राजक कुशीनगरमा बसेका थिए । उनी बहुश्रुत तथा विद्वान पनि थिए । जब उनले “आजकै रातमा भगवान् बुद्ध

परिनिर्वाण हुँ दैछन्' भन्ने खबर सुने तब उनको मनमा यस्तो लाग्यो—“ मेरा परिव्राजक आचार्यहरूद्वारा मैले सुनेकोछु कि लोकमा कहिले कहिले मात्र बुद्धको जन्म हुन्छ । अहिले बुद्ध भगवान् जन्मेर पनि परिनिर्वाण हुन लाग्नु भएको छ । बुद्ध प्रति म प्रसन्न छु । मेरो मनमा केही सन्देह छ । मेरो मनको सन्देहलाई बुद्धले दूरगर्न सक्नु हुन्छ । अतएव किन म बुद्धकहाँ गई प्रश्नहरू नसोध्ँ ?” यति मनमा सोची सुभद्र परिव्राजक जहाँ कुशीनगर मल्लहरूका शालोदघान हो त्यहाँ गई आनन्द महास्थविरसँग बुद्धसँग भेटगर्ने आज्ञा मागे । आयुष्मान् आनन्दले “अहिले भगवान् अन्तिम शय्यामा हुनुहुन्छ” भन्नुहुँदै भेटगर्ने आज्ञा दिन चाहनु भएन । आनन्द महास्थविर र सुभद्र परिव्राजकका बीच भइरहेको कुरा सुनी भगवान्ले आनन्द महास्थविरलाई “आनन्द ! सुभद्रलाई आउन देऊ । तथागतलाई दुःखदिने विचारले उनी आएका होइनन् । उनी केही कुरा जान्न चाहन्छन् । मैले भनेको कुरालाई उनले बुझ्न सक्नेछन्” भनी भन्नु भएपछि सुभद्र परिव्राजक भगवान्को अगाडि गई “भो गौतम ? जो ती श्रमण ब्राह्मण, सङ्गी, गणी गणाचार्यहरूहुन्— जस्तै— पूरण काश्यपादि... । आफूले बताएका कुराहरूलाई उनीहरूले साक्षात्कार गरेकाछन् कि छैनन् ? उनीहरूका मार्गहरू नैर्याणिक हुन् कि होइनन् ?” इत्यादि प्रश्नहरू सोधे । अनि भगवान्ले सुभद्र परिव्राजकलाई भन्नुभयो—

“सुभद्र ! भनेभनीजि उनीहरूले धर्मावबोध गरेका छन् वा छैनन् भन्ने कुराहरू छाडिदेऊ, भइहाल्बो । बरू तिम्रीलाई धर्मोपदेश

गनेछु र सोही उपदेशलाई रात्ररी मनन गर ।”

यति भन्नु भएपछि भगवान्ले उनलाई “सुभद्र ! जुन धर्म-विनयमा अष्टाङ्गिकमार्ग उपलब्ध हुँदैन— त्यहाँ श्रमण^१ पनि उपलब्ध हुन सक्दैन ...” इत्यादि ।

सुभद्रले बुद्धको उपदेशलाई रात्ररी मनन गरी बुझिलिए । अनि उनले बुद्धसँग प्रव्रज्या मागे । बुद्धले उनलाई भिक्षुत्व दिलाई दिनु भयो । त्यसपछि आयुष्मान् सुभद्रले उही दिनमै अरहत्व पनि साक्षात्कार गर्नुभयो ।

भगवान् बुद्धका अरहत् हुने अन्तिम शिष्य आयुष्मान् सुभद्र नै हुनुहुन्थ्यो^२ ।

ऋद्धि देखाउने दावी

भगवान् बुद्धको समयमा प्रायः सबैजसो साधुसन्तहरूको अखडा राजगृह नगर थियो । यस नगरमा वा नगरका आसपासमा अनेक मठ तथा आश्रमहरू भएका कुराहरू सूत्रहरूमा पाइन्छन् । जस्तै—मोरनि-

१. यहाँ स्रोतापत्रादि अर्हत् मार्ग-फल साक्षात्कारगनेहरूलाई ‘श्रमण’ भनिएको हो । दी. नि. अ. क. I. पृ. ४१२

२. दी. नि. II. पृ. ११५-१८; महापरिनिब्बानसुत्तं, अ. क. I. पृ. ४११-१४; धम्म. प. अ. क. पृ. ५१३, वर्ग १८

बाप परिव्राजकाराम^१, सकुलदायी परिव्राजकाराम^२, सप्पि-
निका (नदी) तिरको परिव्राजकाराम^३, नालन्दाको पावारिक
आम्रवन^४ तथा उदुम्बरिक परिव्राजकाराम^५ इत्यादि ।

भगवान् बुद्ध तथा भिक्षुसङ्घ बस्ने विहारहरू पनि राजगृह र
त्यसको आसपासमा अनेकौं थिए । जस्तै— वेणुवनाराम^६ कलन्द-
कनिवाप^७, गृद्धकूटपर्वत^८, पिप्पल्लिगुफा^९, तपोदाराम^{१०}, सूकर-
खतलेन^{११}, यष्टिवन (लट्टीवन)^{१२}, जीवक आम्रवन^{१३}, कपोत-

१. म. नि. II. पृ. २४४: महासकुलदायिसुत्तं ।
२. म. नि, II. पृ. २५५: चूलसकुलदायिसुत्तं ।
३. अं. नि-४ पृ. १८७: समणसच्चसुत्तं ।
४. म. नि. II. पृ. ४३: उपालिसुत्तं ।
५. दी. नि. III. पृ. २९: उदुम्बरिकसुत्तं ।
६. सं. नि. I. पृ. १०६: सप्पसुत्तं ।
७. सं. नि. I. पृ. २१४: पठमसुक्कासुत्तं ।
८. अं. नि-३ पृ. १७१: सरभसुत्तं ।
९. सं. नि. IV. पृ. ७४ पठमगिलानसुत्तं ।
१०. म. नि. III. पृ. २६७: महाकच्चानभद्देकरत्तसुत्तं ।
११. सं. नि. IV. पृ. २०२: सूकरखतसुत्तं ।
१२. महा. व. पा. पृ. ३५: बिम्बिसारसमागमकथा, महाखन्धकं ।
१३. म. नि. II. पृ. ३९: जीवकसुत्तं ।

कन्दर,^१ इन्द्रशाल्मगुफा^२, सप्तपर्णीगुफा^३, पासानक
चेतिय^४, सप्पसोण्डिकपम्भार^५, सुमागधा पुष्करणी^६ तथा
इन्द्रकूटपर्वत^७ इत्यादि ।

एक समय राजगृह नगरमा (१) पूरण काश्यप, (२) मक्ख-
ली गोशाल, (३) धजित केशकम्बल, (४) पकुध कच्चान, (५)
सब्जय वेलट्टपुत्र, (६) निगण्ठ-नाटपुत्र तथा ७) भगवान् बुद्धहरू
वर्षावास बस्नु भएको थियो भन्ने कुरा मज्झिमनिकायमा^८ समुल्लेख
भएकोछ । राजगृहमा बौद्ध, अबौद्ध, मिथ्यादृष्टिक, सम्यक्दृष्टिक आदि
सबप्रकारका महाजनहरू पनि थिए । एकदिन, राजगृहका एकसेठ-
जो न सम्यक्दृष्टिक थिए, न त मिथ्यादृष्टिक नै- नदीमा नुहाउन जाँदा
उनले नदीमा रक्तचन्दनको एक टुक्रा बघाइ ल्याएको भेट्टाए । अनि
उनले सो चन्दनको काठलाई कुँदी एक मिक्षा पात्र बनाई “धेरै जसो

१. उदा. पा. पृ. १०८: यक्खपहारसुत्तं ।

२. दी. नि. II. पृ. १९७: सक्कपम्भगुत्तं ।

३. चुल्ल. व. पा. पृ. १५४: समथक्खन्धकं ।

४. सुत्त. नि. पा. पृ. ४३८: पारायनवत्थुत्तिगाथा

५. सं. नि. III. पृ. ३६: उपसेनआसिबिससुत्तं ।

६. सं. नि. IV. पृ. ३८२: लोकचिन्तासुत्तं ।

७. सं. नि. I. पृ. २०७: इन्दकसुत्तं ।

८. म. नि. II. पृ. २२५: महासकुलदायिसुत्तं ।

साधु सन्न्यासीहरूले आ-आफूलाई अरहन्त भन्छन् । अतएव अरहन्त हुनैले यो चन्दनको पात्र लिएर जाऊन्” भन्ने विचारगरी साठी (६०) हातजति अग्लोपारी बाँस गाडी त्यसमा सो पात्र कुँड्याइदिए । त्यसपछि “जो अरहन्त हुन् उनले आकाशमा गई यो पात्र लिएर जाऊन्” भन्ने घोषणा पनि गराइदिए ।

यो खबर सुनी अरहन्त तथा सर्वज्ञ भनी दाधीगर्ने पूरण काश्यप आदि ६ तैर्थाय आचार्यहरू त्यहाँगई सो पात्र लिन अलौकिक चमत्कारद्वारा आकाशमा जाने जस्तो बहानागर्दा, पहिले सिकाइराखेको कुरा अनुसार शिष्यहरूले “भो आचार्य ! एउटा काठको भिक्षा-पात्रकोनिमित्त गोप्यगरी राखनुपर्ने त्यत्रो अमूल्य ऋद्धि-प्रातिहार्यको प्रदर्शनी गर्नु ठीक छैन, बरु हामीहरू गई सेठसँग सो पात्र मागी ल्याउने छौं” भने । अनि ती शिष्यहरू गई “हाम्रा गुरु ऋद्धि सम्पन्न अरहन्त हुनुहुन्छ त्यसैले सो भिक्षा-पात्र वहाँलाई दिनुहोस्” भनी सेठसँग भिक्षा-पात्र मागे । सेठले -- “मैले विद्दसकेको छु, आकाशमा गई लिएर जानुहोस्” भने । छैटौं दिनमा निगण्ठ-नाटपुत्र पनि आफ्ना विशाल परिषद्का साथ गई उपरोक्ताकारले नै कुरा बताए ।

सातौं दिनको विहानपख, भिक्षाटन जाने बेला भएपछि, महामौद्गल्यायन महास्थविर, आयुषमान् पिण्डोल भारद्वाजसँग

राजगृह नगर पत्तु अगाडि नगरको छेउमा एक चट्टानमा बसी चीवर पारुपन गरिरहेवा, त्यहाँ केही घूर्तहरू “राजगृह-सेठले एक चन्दनको पात्र आकाशमा राखी अरहन्त हुनेले लै जाऊन्, भनी बाँसमा कुँड्याई राखेको आज सातौँदिन हुँदैछ । तर कसैलेपनि सो पात्र लैजान सकेको छैन । लाग्दछ कि यो लोकमा कुनै पनि अरहन्त वा ऋद्धिसम्पन्न साधुहरू रहेनछन् !” भन्दै मानो वहाँहरूलाई नै सुनाउने जस्तै गरी कराउँदै थिए ।

अनि आयुष्मान् पिण्डोल भारद्वाजले आयुष्मान् महामौद्गल्यायनलाई “अयुष्मान् ! सुन्नुभयो यिनीहरू कराइरहेका ? लाग्दछ कि यिनीहरूले यो कुरा हामीलाई नै सुनाउनकोनिमित्त भनिरहेकाहुन् । आयुष्मान् ! तपाइ अरहन्त पनि हुनुहुन्छ, ऋद्धिवान् पनि हुनुहुन्छ । अतएव तपाइ गई सो पात्र ल्याउनुहोस् ? !”

“आबुसो, भारद्वाज ! तिमी पनि अरहन्त ह्यौ ऋद्धिवान् पनि ह्यौ, तिमी नै गएर ल्याऊ ।”

आयुष्मान् महामौद्गल्यायनको कुरा सुनी आयुष्मान् पिण्डोल भारद्वाजले अभिज्ञापाद-चतुर्थध्यानमा बसी उत्तिखेरि आकाशमा गई सो पात्र लिनजानु भयो । राजगृह सेठले आयुष्मान् भारद्वाजलाई आकाशमा देखी “भन्ते ! भिक्षा-पात्र लिई हात्रं घरमा ओर्लनुहोस्”

---

१. चुल्ल. व. पा. पृ. २००: पिण्डोलभारद्वाजपत्तवत्थु,
खुट्टकवत्थुक्खन्धकं ।

भनी प्रार्थना गरेको सुनी आयुष्मान्, भारद्वाज सेठकं घरमा पस्नुभयो । सो सेठ अत्यन्त गद् गद् भई अष्टाङ्ग प्रणामगरी, भिक्षा-पात्र भरी उत्कृष्ट खाद्य भोज्यहरू राखी पिण्डोल भारद्वाजका हातमा चढाए । त्यसपछि आयुष्मान्, पिएडोल भारद्वाज आकाशमार्गं भई तीन गाउत^१ प्रमाणको राजगृह नगर सातपटकसम्म घुमी^२ विहारमा फर्कनु भयो ।

यस ऋद्धि-प्रातिहार्यद्वारा सारा शहरमा खूब ठूलो हलचल मच्चियो । आयुष्मान् भारद्वाजको पछिपछि निकै मानिसहरू दगुन्थाले । मानिसहरूको खूब घुईचो लाग्यो । भगवान्ले आयुष्मान् आनन्दसँग मानिसहरूको घुईचो लागेको कारण सोध्दा वहाँले कारण बताउनु भएपछि भगवान्ले आयुष्मान् पिएडोल भारद्वाजलाई निन्दागर्नुभई यसै सन्दर्भमा भिक्षुहरूलाई “भिक्षु हो ! गृहीहरूलाई उत्तरीय मनुष्यधर्म (= अलौकिक चमत्कार) ऋद्धि-प्रातिहार्यं न देखाउनु, जसले देखाउँछ उसलाई दुष्कृत्य आपत्ति (= बोध) लाग्ने छ, ... काठको भिक्षा-पात्र पनि धारण नगर्नु जसले धारण गर्नेछ उसलाई दुष्कृत्य आपत्ति लाग्ने छ” भनी नियम बनाई सो पात्र पनि टुक्रै टुक्रा पार्न लगाउनु भयो^३ ।

१. सात हातको १ यष्ठी, बीस यष्ठीको १ उसभ, असी उसभको १ गाउत, चार गाउतको १ योजन । अभि. प. पृ.

३० गाथा, १९६

२. धम्म.प अ.क. पृ. ४३३-३४: यमकपाटिहारियवत्थु ।

३. चुल्ल. व. पा. पृ. २०१: खुद्दकवत्थुसखन्धकं ।

जब अन्य तैर्थायहरूले -- “भगवान् बुद्धले ऋद्धि-प्रातिहार्य न देखाउने नियम बनाउनु भयो” भन्ने खबर सुने अनि उनीहरूले संयुक्तरूपमा यस्तो भन्न थाले -- “हामीले काठको भिक्षापात्रकोनिम्ति आफ्नो पवित्र तथा गोपनीय उत्तरीय-मनुष्यधर्मलाई गोप्यगरी रक्षा गर्नुो तर श्रमण गौतमका श्रावकले प्रवर्शन गरे । किन्तु श्रमण गौतमले बुद्धि पुऱ्याई त्यस्तो अलौकिक ऋद्धि-प्रातिहार्य न देखाउने नियम बनाई दिए । श्रमण गौतमले बनाएका नियमहरूलाई उनका श्रावकहरूले ज्यानगए पनि उल्लंघन गर्दैनन् । श्रमण गौतमले पनि त्यसको उल्लंघन गर्नेछैनन् ।” अनि उनीहरूले यस्तो पनि सोचे “यसै मौकापारी हामीले श्रमण गौतमसँग ऋद्धि-प्रातिहार्य देखाउँछौं भनी प्रचारगर्नु पर्छ ।” यति सोचविचारगरी उनीहरूले सोहो अनुसार आ-आफ्ना अनुयायी-हरूका बीच र अन्य सर्वसाधारण जनताका बीच खूब प्रचार गरी हिडनथाले । अलौकिक चमत्कार हेर्न लालायित भएका मानिसहरू उनीहरूका पछि पछि लाग्न थाले ।

पूरण काश्यपादि अन्य पाँच तैर्थायहरूले प्रचारगरी हिडेको कुरा जब राजा बिम्बिसारको कानमा पर्‱यो अनि भगवान् कहां गई उनले भगवान् लाई ती कुराहरू सुनाए । भगवान् ले “त्यसोभए मैले पनि देखाई दिनेछु ” भनी भन्नु भएपछि राजाले बुद्धसँग सोधे—

“भन्ते ! तपाइले ऋद्धि-प्रातिहार्य न देखाउने नियम बनाउनु भएकोछ, अनि कसरी तपाइले प्रातिहार्य देखाउनु हुन्छ नि ?”

“महाराज ! मैले भावकहृत्कामिन्ति नियम बनाएको हुँ; न कि मेरोनिम्ति ।” यस सम्बन्धमा राजासँग एक प्रश्न सोध्नेछु र राजालाई जस्तो लाग्छ त्यस्तै जवाफ दिनुहोस् ।

“भनीकि महाराजको कुनै एक आँपको बगैँचा छ । महाराजले त्यस बगैँचाको आँप कसैले पनि टिप्न हुन्न भन्ने आदेश जारीगरेको छ भने त्यस बगैँचामा कसैले आँप टिप्यो भने उसलाई के हुन्छ ?”

“भन्ते ! सजाय हुन्छ ।”

“महाराज ! तपाइले टिप्नु भएमा वा टिप्न लगाउनु भएमा के हुन्छ नि ?”

“भन्ते ! मलाई केही हुन्न । किनकि सो बगैँचाको मालिक नै मै हुँ र मेरै आज्ञाचक्र अन्तर्गत पर्छु ।”

“महाराज ! जस्तै तीनशय योजनभिन्न तपाइको आज्ञाचक्र (= हुकुम) अन्तर्गत हुन्छ, त्यस्तै कोटीशतशहस्र चक्रवालपर्यन्त मेरो आज्ञा प्रवर्तित हुन्छ र यसभिन्न उपरोक्त कुरा पनि त्यस्तै हुन्छ ।”

“भन्ते ! कारण बुझ्ने । त्यसोभए कहिले र कहाँ प्रातिहार्यं देखाउनु हुन्छ नि ?”

“महाराज ! आषाढपूर्णिमाकोदिन, श्रावस्तीको एक आँपको रूखमनी ।”

यो खबर सुनी ‘अब भने हामीहरू सिद्धियो । श्रमण गौतमले श्रावकहरूकानिम्ति मात्र शिक्षा-नियम बनाएका रहेछन् । आफनोनिम्ति रहेनछ । उनी स्वयं प्रातिहार्य देखाउनेछन्, अब हामीहरूले के गर्नुपर्ला ?’ भन्दै अन्य तैर्थीयहरूको खूब छलफल भयो । अनि ती ईर्ष्यालु तैर्थीयहरूले सोचे — “श्रमणगौतमले आजको चारमहीनामा प्रातिहार्य देखाउने भन्छन् अतः उनलाई छाड्न हुन्न, नभए उनी भागेर जानेछन्” भन्ने मूर्खतापूर्ण विचारगरी त्यहाँदेखि उनीहरू (छ तैर्थीयगणाचार्यहरू) बुद्धको पीछा गर्दै श्रावस्तीमा पुगे ।

“बुद्धले आँपको रूखमनी प्रातिहार्य देखाउने छु” भनी भन्नु भएको हुँदा उनीहरूले आ-आफ्ना अनुयायीहरूलाई एकत्रित पारी, श्रावस्तीबाट एक योजनसम्मको भूमिभागमा आँपको बोटमात्र होइन उसको एउटा बिरुवा समेत बाँकी राखेनन्, जम्मै उखेल्न लगाए । बुद्धलाई हुनसम्म बिघन-बाधा दिने प्रयत्न गरे । आ-आफूले प्रातिहार्य देखाउने निहुराखी बुद्धको प्रातिहार्य हेर्ने विचार गरी ठाउँठाउँमा भव्य मण्डपहरू बनाई अखडा जमाई बसे । मानिसहरूको भीड कत्रो र कति थियो भन्ने कुरा प्रश्नबाट बाहिर छ ।

श्रावस्तीस्थित प्रसेनजित कोशल राजा आई बुद्धसँग “भन्ते ! तपाइकोनिम्ति कहाँनिर मण्डप तयारपारौं ?” भनी सोच्दा भगवान्ले “पर्देन” भनी जबाफ दिनुभयो ।

अनि, आषाढ पूर्णिमाकोदिन भगवान् धावस्ती नगरभिन्न जाँदै हुनुहुन्थ्यो । त्यसबेला प्रसेनजित कोशल राजाका “गण्ड” भन्ने एक बगंछे सुमधुर पाकेको एउटा आँप राजालाई दिने विचारले आइ-रहेको थियो । भगवान् बुद्धलाई देखेनबित्तिकै उसको मनमा यस्तो कल्पना उठ्यो— ‘राजाले यो आँप खाएर खुशीभई हृद्दिए मलाई सोःह कार्षापण जति पुरष्कार देलान् । यतिले न मेरो भरणपोषणको-निम्ति पुग्छ, न त जीविकाकोनिम्ति नै । यदि मैले यो आँप भगवान् बुद्धलाई चढाउनपाए त्यसबाट प्राप्तहुने पुण्यको प्रभाव मेरोनिम्ति धेरै दिनसम्मकोलागि हिताय सुखाय हुन सक्नेछ ।’ यति सोचेर बगंछे गण्डले सो आँप बुद्धलाई चढाउन गयो । बुद्धले स्वीकार गर्नुभई त्यहीँ कर्त एक ठाउँमा बस्ने भाव प्रकटगर्नु भएको बुझी आयुष्मान् आनन्दले एकठाउँमा चीवर वद्ध्याई दिनुभयो । र भगवान् पनि त्यहीँ बस्नुभयो । त्यसपछि आयुष्मान् आनन्दले पानी छानेर त्याई सो आँपको सर्वत बनाई भगवान्लाई दिनुभयो । आँपको सर्वत पिइसक्नु भएपछि भगवान्ले बगंछे गण्डलाई ‘यो आँपको कोयो यहीँ रोप’ भनी भन्नुभयो । उसले पनि त्यस्तै गर्‍यो । त्यसपछि भगवान्ले त्यहीँ हात धुनुभयो । केहीछिनपछि त्यसबाट पचास हात अग्लो, पचास पचासहात लामा चार शाखाहरूयुक्त आँपको रूख उम्रेर आयो । केहीछिनपछि अत्यन्त रस-युक्त आँपहरू कृप्याका कृप्या फले । ‘गण्ड’ भन्ने बगंछेले रोपेको आँपको बोट भएकोले यसको नामै ‘गण्डम्ब-वृक्ष’ रह्यो^२ ।

अनि भगवान्‌ले यसै आँपको रूखमनी ऋद्धि-प्रातिहार्य
बेखाउनु भयो । पूरणावि छ तैर्योयहरूलाई दशकहरूले भगाएर पठाए ।

बौद्ध मन्दिरमा जान निषेध

जस्तै—हिजो आज पनि केही श्रमण तथा ब्राह्मणहरू आफ्ना
मानिसहरू तथा बालकहरूलाई ‘बुद्धको मन्दिरमा, विहारमा तथा चैत्य-
स्थानमा जान हुन्न, पाप लाग्छ’ भनी भन्छन् र “जस्तै खराब भएपनि
आफ्नै धर्मको पुस्तकहरू बाहेक अरु पढन हुन्न” भनी भन्छन् । त्यस्तै
बुद्धको पालामा पनि यस्ता विचारका कुलगृहहरू भएका कुरा हामी
धम्मपदअर्थकथामा पाउँछौं ।

उदाहरणको लागि— श्रावस्तीमा अन्यतैर्योय मिथ्यादृष्टिक एक
कुलगृह थियो । सो कुलका आमाबाबुहरूले आफ्ना बालकहरू सम्यक्
दृष्टिक कुलका बालकहरूसँग परिवार बनाई खेलिरहेको देखी, घर
फर्कँदा ती बालकहरूलाई उनीहरूले “शाक्यपुत्रीय श्रमण गौतम-
लाई बन्दना गर्नु हुन्न, उनीहरूको विहार भित्र पनि जानु हुन्न”
भन्ने आदि कुरा सिकाए ।

एक दिन, ती बालकहरू जेतवन विहार बाहिरपट्टिको एक
बँठक कोठामा खेलिरहेका थिए । त्यसबेला मिथ्यादृष्टिक कुलका
केही बालकहरूलाई निककं तीर्खा लाग्यो । अनि उनीहरूले सम्यक्
कुलको एक बालकलाई “तिमी विहारभित्र गई फानी पिई हामीलाई
पनि पानी ल्याइवेज” भनी अह्लाई उनलाई विहारभित्र पठाए । विहार

भिन्न गई भगवान्लाई वन्दना गरी पानी पिई ती बालकहरूले भनेका कुरा उसले बुद्ध भगवान्लाई सुनायो । भगवान्ले उसलाई “त्यसोभए तिमी पानी लिएर जाऊ र उनीहरूलाई पनि यहीं पानी पिउन पठाऊ” भनी भन्नु भयो । पानी पिउन ती बालकहरू आएपछि पानी पिलाई उनीहरूको मनोभाव अनुरूप भगवान्ले उनीहरूलाई उपदेश दिई त्रिशरगमा राखी अटल श्रद्धालु बनाउनु भयो । आ-आफ्ना घर फर्केर उनीहरूले सो कुरा आमा-बाबुहरूलाई बताए । आमा बाबुहरू “हाम्रा छोराहरू विपरीत धर्ममा लागे” भन्दै बडो चिन्तागर्न थाले । अनि एक छिमेकी घरबाट एक कुशल उपासक आई उनीहरूलाई राम्रोसँग संझाई बुझाई आश्वासन दियो । उसको कुरा सुनी सन्तुष्ट भएका उनीहरूले “आफ्ना बालकहरू भ्रमण गौतमकं जिम्मामा दिने छौं” भनी नाताकुटुम्ब तथा छर-छिमेकीहरूका साथ उनीहरू जेतवन विहारमा गए । उनीहरूका आशय अनुरूप भगवान्ले उनीहरूलाई निम्न गाथाहरू सुनाई धर्मोपदेश गर्नु भयो ।

(१) “अवज्जे वज्जमतिनो, वज्जे चावज्जदस्सिनो ।
मिच्छादिट्टिसमादाना, सत्ता गच्छन्ति दुग्गतिं ॥

(२) वज्जं च वज्जतो वत्त्वा, अवज्जं च अवज्जतो ।
सम्मादिट्टिसमादाना, सत्ता गच्छन्ति सुग्गतिं ॥”

अर्थ—

१— “निर्दोषमा दोष र दोषमा निर्दोष ठानी मिथ्यादृष्टि
(= गलत धारणा) ग्रहण गर्ने सत्वहरू दुर्गतिमा पुग्नेछन् ।

२— “दोषलाई दोष र निर्दोषलाई निर्दोष ठानी सम्यक्दृष्टि
ग्रहण गर्ने सत्वहरू सुगतिमा पुग्नेछन् ।”

उपदेशको अन्तमा ती सबै बुद्धको शरणमा गए^१ ।

पूरणको दृष्टि

राजा अजातशत्रु, महालि लिच्छवी तथा अभय राज-
कुमारका भनाई अनुसार तल उल्लिखित मूलसूत्रहरूका कुराहरू
अध्ययन गर्दा हामीलाई यो अवबोध हुन्छ कि पूरण काश्यपले कुनै
पनि हिंसादि अनाचारको विपाक मान्दैनन्, पाप-पुण्य भन्ने पनि
मान्दैनन्, कुशलाकुशल कर्म पनि मान्दैनन्^२ । यस कुराहरूबाट उनले
‘कर्म’ लाई अस्वीकार गर्छन्, कर्मलाई अस्वीकार गर्नले विपाक

१. धम्म. प.अ. क. पृ. ५६२ : तित्थियसावकानंवत्थु, वर्ग २२

२. यस्तै दृष्टिकहरू जातककालमा पनि भएका कुरा जा.

पा. II. पृ. ५१, अ. क. VI. पृ. ११४ : महाबोधिजातकं

नं. ५२८ र जा. पा. II. पृ. २६८, अ. क. VII. पृ. २२९:

महानारदकस्सपजातकहरूमा पनि समुल्लेख भएको पाइन्छ ।

(= फल) लाई पनि अस्वीकार गरेको ठहरिन्छ । मक्खली गोशालले त कर्म र विपाकलाई पनि प्रतिक्षेप गरेका छन् । अतः पूरण काश्यप, मक्खली गोशाल तथा अजित केशकम्बल यी तीनको मतलाई अहेतुवाद, अक्रियावाद र नास्तिकवाद भनी भन्दछन् । यिनीहरूले त्यस दृष्टिलाई नछाडेसम्म सुगतिमा पुग्न सक्दैनन् भन्ने पनि दीर्घनिकाय अर्थकथाले^१ उल्लेख गरेको छ । त्यस्तै गरी शुद्धि र अशुद्धिकोनिमित्त कुनै हेतु वा प्रत्यय भएको कुरा पनि उनी स्वीकार गर्दैनथे तथा ज्ञान र अज्ञानकोनिमित्त कुनै कारण छ भन्ने कुरा पनि विश्वास गर्दैनथे भन्ने कुरा प्रष्ट हुन्छ । तै पनि उनले-लोक्यायतिक ब्राह्मणहरूको भनाई अनुसार-आफूलाई सर्वद्रष्टा भन्छन्^२ । पूरण काश्यपले ब्राह्मण-हरूका चार वर्णभन्दा भिन्नरूपले छ जातिहरू प्रज्ञापन गरेका कुरा आनन्द महास्थबिरले भगवान्लाई सुनाउँदा भगवान्ले पनि आफ्नै ढंगले छ जातिहरूका कुरा प्रज्ञापन गर्नु भएको कुरा तल 'छ अभि जाति' भन्ने शीर्षकमा उल्लेख भएको छ । पूरण काश्यपले यी छ जातिहरूमध्ये सर्वोत्तम जातिलाई 'परम शुक्ल जाति' भनी प्रज्ञापन गरेका छन् र नन्दवत्स, कृश सांकृत्य तथा मक्खली गोशालादि तीन प्राचार्यहरूलाई पूर्वाचार्य मान्दै उनीहरूलाई 'परम शुक्ल जाति'

१. I. पृ. ११६ : सामञ्जसफलसुत्तवण्णना ।

२. यो कुरा तल 'सर्वज्ञ हुँ' भन्ने शीर्षकमा समुल्लेख भएको छ ।

मा श्रद्धापूर्वक अन्तर्गत गरे^१जस्तै भाष्यत गृही अनुयायीहरूलाई निगण्ठ तथा अरू कर्मवादीहरूलाई भन्दा उच्चस्थानमा राखेका छन्^२ ।

पूरण काश्यपले, अजित केशकम्बलले^३ ॐ प्रष्ट शब्दमा इहलोक र परलोकलाई प्रतिक्षेप गरेको देखिदैन । वत्सगोत्र परिव्राजकको बनाई अनुसार त यिनले पनि अरू कर्मवादीहरूले जस्तै परलोक भएका आपना शिष्यहरू “फलाना, फलाना ठाउँमा, फलाना, फलाना ठाउँमा उत्पन्न भए^४” भन्ने कुरा बताएका छन् भन्ने कुरा बुझिन्छ ।

संयुक्तनिकायको^५ ‘नानातिथियसावकसुत्तं’ भन्ने सूत्रमा पूरण काश्यपको एक शिष्य, असम देवपुत्रले आपना आचार्यको

१. म. नि. I. पृ. २९२ : महासच्चकसुत्तं, अ. क. II. पृ. २३७;

म. नि. II. पृ. २२३ : सन्दकसुत्तं, अ. क. III पृ. १६१;

अं. नि. अ. क. II पृ. ६८२ : छक्कनिपातवण्णना ।

२. यो कुरा तल “छ अभिजाति” भन्ने शीर्षक अन्तर्गत छ ।

३. यिनको कथा तल उल्लेख भएको छ ।

४. यो कुरा तल उल्लिखित वत्सगोत्र परिव्राजकको कुरामा ‘गणाचार्य पूरण काश्यपादि’ भन्ने शीर्षकमा अन्तर्गत भएको छ ।

५. I पृ. ६४, अ. क. I, पृ. ९९

प्रशंसा गरेको कुरा पनि पाइन्छ । यो सूत्रको कुरा पनि तल उल्लेख भएको छ । यी देवपुत्रको बारेमा संयुक्तअर्थकथा उल्लेख गर्छ कि अघि यी पूरण काश्यपका शिष्य थिए तर पछि कुशलाकुशलमा विश्वास गर्ने कर्मवादीको रूपमा उनको मृत्यु भएको थियो^१ । यस कुराको पुष्ट्याई तेविज्जवच्छसूत्रबाट पनि हुन्छ^२ । जुन कुरा तल वत्सगोत्र परिव्राजकको कुरामा “के स्वर्ग पुग्ने आजीवक छन् ?” भन्ने शीर्षक अन्तर्गत छ । भगवान् बुद्धले अङ्गुत्तरनिकायको बुकनिपातमा भन्नु भएको सूत्रबाट पनि उपरोक्त कुराको पुष्ट्याई गर्न सकिन्छ । त्यस सूत्रमा यस्तो उल्लेख भएको छ - “भिक्षुहो ! दुइ गतिमध्ये कुनै एक गति मिथ्यादृष्टिको हुन्छ—नर्कयोनी अथवा तिरश्चीन योनी^३ ।” मिथ्यादृष्टि न छाडिकन सुगतिमा पुग्न सकिदैन भन्ने यो सूत्रको सार हो ।

× Dhamma Digital ×

१. सं. नि. अ. क. I. पृ. ९९ : नानातिथियसावकसुत्तं ।
२. “इतो खो, वच्छ ! एकनवुतो कप्पो यमहं अनुस्सरामि, नाभिजानामि कञ्चि आजीवकं समूपगं अञ्जत्र एकेन; सोपासि कम्मवादी किरियवादी’ ति ।” म. नि. II. पृ. १७५ : तेविज्जवच्छसुत्तं, अ. क. III. पृ. १३३
३. अं. नि-२, पृ. ५८ : ३-बालवग्गो । “मिच्छादिट्टिकस्स, भिक्खवे ! द्विन्नं गतीनं अञ्जतरा गति पाटिकङ्गा—निरयो वा तिरच्छान योनि वा’ ति ।”

धर्मपदार्थकथानुसार माथि उल्लिखित गण्डम्भ रूखमनी भगवान्ले ऋद्धि-प्रातिहार्यं देखाई सक्नु भएपछि अन्य तैर्थीयहरू भागामाग भए । त्यस बखत बाटामा पूरण काश्यपका एक अनुयायी कृषकले देखी “भन्ते ! कहाँ दग्दें जाँदें हुनुहुन्छ ? म तपाइको ऋद्धि-प्रातिहार्यं हेर्छु भनी गाईहरू खेतमा छाडी भाउँदें छु” भनी भन्दा पूरणले “अरे, के को प्रातिहार्यं ! ल्याऊ तिम्रो यो घँटोराखेर ल्याएको खर्पनको जालको थैलो” भन्दै घँटो पनि थैलो पनि मागेर लिई त्यसै भित्र पसी घँटोलाई आफ्नो गर्धनमा कुँड्याई एक पोखरीमा हाम फाले ।^१

पूरण काश्यपको मृत्यु जस्तै अरू पाँच तैर्थीयहरू पनि बुद्धको परिनिर्वाणभन्दा अगावै देहान्त भएका कुरा गोपकमोगल्लान-सूत्रको वर्णनामा समुल्लेख भएको पाइन्छ^२ ।

पूरण काश्यपको सिद्धान्त तथा अरू कुराहरू बारेमा तलका मूल सूत्रहरूले नै प्रष्ट गरेका छन् ।

x

x

x

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ४३७ : यमकपाटिहारियवत्थु ।

२. म. नि. अ. क. IV. पृ. ४९ : गोपकमोगल्लानसुत्त-
वण्णना ।

१-पूरण काश्यपको मत

“मन्ते ! यहाँ, एकदिन म' जहाँ पूरण (=पूर्ण) काश्यप हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए^२ । त्यहाँ पुगेपछि पूरण काश्यपसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । मन्ते ! अनि, एक छेउमा बसेको मैले पूरण काश्यपसँग सोधे -

‘मो काश्यप ! यहाँ, विविधप्रकारका शिल्पीहरू छन् । जस्तै-- माहुतेहरू, सवारहरू, सारथीहरू, धनुषाचार्यहरू, चेलकहरू (= विजय ध्वजाधारीहरू), चलकाहरू (= सेनाव्यूह निर्माताहरू), पिण्डवायकहरू (= सेनाहरूलाई भात पस्काउनेहरू), उग्र राजपुत्रहरू (= संप्राममा जाने शूर वीर राजपुत्रहरू), पक्खन्धिकहरू (= शत्रुका शीर छेदन गर्न सक्नेहरू), महानागहरू (= संप्राममा निर्भीक रूपले अगाडि बढ्न सक्नेहरू), शूरहरू, चर्मयोधिनहरू (= छालाको ढाल लिई संप्राममा जानेहरू), दाशपुत्रहरू, भान्सेहरू, हजामहरू, नहापकहरू, शूषशास्त्रीहरू, मालाकारहरू, घोबीहरू, चप्रासोहरू, नलकारहरू,

१. यस सूत्रमा अजातशत्रु राजाले आफू पूरण काश्यपकहाँ गई उनीसँग आफूले प्रश्नहरू सोधेका कुराहरू भगवान्लाई बताउँदै छन् । अतएव यहाँ ‘म’ भनेको राजा अजातशत्रु हुन् । यो सूत्र, सूत्रपिटक अन्तर्गत दीर्घनिकायको ‘सामञ्जफलसुत्त’ बाट उद्धृत गरिएको हो ।

२. दी. नि. I. पृ. ४५ : सामञ्जफलसुत्तं, अ. क. I. पृ. ११२

कुमालेहरू, गणकहरू (= कान छेडनेहरू), गणितज्ञहरू तथा अरु पनि विविध प्रकारका शिल्पीहरू छन् । तिनीहरूले यसं जीवनमा अपना शिल्प-फलहरूद्वारा जीविका गर्छन् । तिनीहरूले अपना शिल्प फलहरूद्वारा यसं जीवनमा प्रत्यक्षरूपले आफूलाई सुखी तथा आनन्दित पाछन् । आमा-बाबुहरूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पाछन् । पुत्र-द्वारहरूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पाछन् । साथी-मित्रहरूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पाछन् । उनीहरूले उँभोलागेका श्रमण ब्राह्मणहरूलाई स्वर्गीय सुखविपाकी र स्वर्गगामी— दान-दक्षिणा अर्पित गर्छन् । भो काश्यप ! के तपाइले पनि त्यस्तैगरी यसं जीवनमा प्रत्यक्षरूपले सामञ्जसफल^१ (= सामान्य फल = आफूले जान्नुपर्ने फल, प्रत्यक्षफल) देखाउन सक्नु हुन्छ ?'

१. 'सामञ्जसफल' को संस्कृत रूपान्तर 'सामान्य फल' हो । यसको साधारण अर्थ यसै जीवनमा फल पाउनु हो । तंर धर्मको अर्थ 'सामञ्जस-फल' भन्नाले स्रोतापन्न आदि चार आर्य-मार्ग-फल हुन् । संस्कृत रूपान्तर शब्दको प्रयोग गरिदा वाञ्छित अर्थ नलाग्ने भएको हुँदा 'अर्थको अनर्थ नहोस् भन्ने हेतुले यहाँ पालि शब्द नै प्रयोग गरेको छु । 'सामञ्जस फल' भनेको स्रोतापन्नादि आर्य मार्ग-फल हो भन्ने कुरा र नि. IV. पृ. २२ : 'पठमसामञ्जसफलसुत्तं ले प्रष्ट गरेको छ ।

अक्रियावाद

“भन्ते ! यस्तो सोध्दा पूरण काश्यपत्ते मलाई यस्तो जवाफ दिए—

‘महाराज ! [क] (१) गर्दा र गराउँदा, छेदन गर्दा र छेदन गराउँदा, पिट्दा र पिट्ने लगाउँदा, हरण गर्दा र हरण गराउँदा, कष्टदिंदा र कष्टदिने लगाउँदा, फन्दामा पार्दा र फन्दामा पार्ने लगाउँदा. प्राणीघात गर्दा; (२) चोरी गर्दा. घर फोर्दा, लुट्-पीट् गर्दा. एकलो घरमा लुट्-पीट् गर्दा, चार बोबाटोमा बसी आउने जानेलाई लुट्-पीट् तथा काट्-मार गर्दा; (३) परदारगमनगर्दा तथा (४) भूटो बोल्दा पनि पाप लाग्दैन र पाप गर्छु भन्दा पनि पाप गरिएको हुँदैन । [ख] छुराको जस्तो धार भएको चक्रले यस पृथ्वीमा प्राणीहरूलाई (कसैले) उनीहरूको मासुको थुप्रो अथवा पुञ्ज लगाएता पनि त्यसको कारणले (उसलाई) पाप लाग्दैन, पाप हुँदैन । [ग] यसरी हनन गर्दै, घात गर्दै, छेदन गर्दै तथा छेदन गराउँदै; पिट्दै र पिट्ने लगाउँदै— (उत्तरगङ्गाबाट) दक्षिणः

१. दक्षिणतिरका मानिसहरू चण्ड तथा रौद्र स्वभावका हुन्छन् र । त्यसैले उनीहरूलाई काटे पनि पाप लाग्दैन भन्ने पूरण काश्यप ठान्दछन् । त्यसैले ‘दक्षिण’ भनि लक्षित गरिएको हो रे । दी. नि. अ. क. पृ. I. ११२.

गङ्गाको तटसम्म गए तापनि त्यसको कारणले पाप लाग्दैन, पाप हुँदैन । [घ] (त्यस्तै) दानदिँदै र दान दिन लगाउँदै, यज्ञ गर्दै र यज्ञ गराउँदै (दक्षिण गङ्गाबाट) उत्तर^१ गङ्गाको तटसम्म गेता पनि त्यसको कारणले पुण्य पाउँदैन, पुण्य हुँदैन । [ङ] (त्यस्तै) दानद्वारा, इन्द्रिय दमनद्वारा, शील-संयमद्वारा, सत्यवादीताद्वारा पनि पुण्य पाउँदैन,^२ पुण्य हुँदैन ।'

“भन्ते ! पूरण काश्यपसँग मैले यसं जीवनमा प्रत्यक्षरूपले सामञ्जस्यफलको कुरो सोध्दा उनले मलाई ‘गनु नपर्न’ (= अक्रियं = अ-क्रिया) कुराको व्याख्यान गरे । जस्तै, कसले कससँग आफ्नो कुरो सोध्दा लौकाको कुरा बताए फेँ वा लौकाको कुरा सोध्दा आफ्नो कुरा बताए फेँ, पूरण काश्यपले मलाई यसं जीवनमा प्रत्यक्षरूपले सामञ्जस्यफलको कुरो सोध्दा ‘अ-क्रिया’ को कुरा सुनाए ।

१. उत्तरका मानिसहरू श्रद्धालु स्वभावका हुन्छन् रे । त्यसैले उनीहरूलाई दान दिँदा पनि पुण्य पाइँदैन भन्ने पूरण काश्यप ठान्दछन् । त्यसैले ‘उत्तर’ भन्ने लक्षित गरिएको हो रे । दी. नि. अ. क. I. पृ. ११२.

२. यस्तै दृष्टिका कुरा सं. नि. II. पृ. ४२० : करोतोसुत्तं, अ. क. II. पृ. २४८ मा पनि हेनुं योग्य छ; म. नि. II. पृ. २१४ : सन्दकसूत्रमा पनि ।

“भन्ते ! अनि मेरो मनमा यस्तो लाग्यो— ‘म जस्ता (राजा) ले, आफ्नो राज्यमा बस्ने धमण वा ब्राह्मणलाई कसरी असन्तुष्ट पार्छु !’

“भन्ते ! यती सोची मैले पूरण काश्यपको भाषणलाई न त अभिनन्दन गरें, न त आक्रोश नै । बल्कि अभिनन्दन पनि नगरी, आक्रोश पनि न गरी—असन्तुष्ट भएर पनि असन्तुष्टिताको भाव प्रकट नगरी—उही वचन (उनले भनेको कुरा) ‘सार हो’ भनी ग्रहण नगरी, उनले भनेको कुरालाई मनमा पनि न राखी म आसनबाट उठी फर्केर आएँ ।”

×

×

×

२-छ अभिजाति

एक समय भगवान् राजगृहस्थित गृद्धकूट पर्वतमा बस्नु भएको थियो^१ ।

त्यस समय आयुष्मान् आनन्द जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानु भयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नु भयो । एक छेउमा बस्नु भएका आयुष्मान् आनन्दले भगवान्लाई यस्तो भन्नु भयो —

पूरण काश्यपको छ जाति

“भन्ते ! पूरण काश्यपले छ जाति^२ हरू प्रज्ञापन गर्छन्—
 ‘(१) कृष्ण-जाति, (२) नील जाति, (३) लोहित (=रातो) जाति,
 (४) हलिद् (=पहेँलो) जाति, (५) शुक्ल (= सेतो) जाति तथा
 (६) परम शुक्ल-जाति।’

१- “भन्ते ! यहाँ, पूरण काश्यपले भेडा मान्नेहरू, सुगुर मान्नेहरू, चरा मान्नेहरू, मृग मान्नेहरू, व्याधाहरू, माछा मान्ने-

१. अं. नि-६. पृ. ९३ : छलभिजातियसुत्तं, अ. क. II. पृ.

६८२

२. यहाँ जाति भन्नाले वर्ण वा वर्ग विशेषको अर्थ हो, न कि जन्मसिद्ध जाति हो ।

हू, चोरहू, चोर मानेहू; ऊघालखानाका पालेहू अथवा त्यस्तै अरू कुनै काट-मार गर्नेहूलाई—‘कृष्ण-जाति’ भनी भन्दछन् ।

२- “भन्ते ! यहाँ, पूरण काश्यपले- कण्टकवृत्तिवाला भ्रमणहू अथवा त्यस्तै अरू कुनै कर्मवादी तथा क्रियवादीहूलाई— ‘नील जाति’ भनी भन्दछन् ।

३- “भन्ते ! यहाँ, पूरण काश्यपले—यौटा मात्र कपडा लगाउने निर्ग्रन्थहूलाई— ‘लोहित जाति’ भनी भन्दछन् ।

४- “भन्ते ! यहाँ, पूरण काश्यपले — शुद्धजीवी अचेल-श्रावक गृहस्थीहूलाई — ‘पहेँलो जाति’ भनी भन्दछन् ।

५- “भन्ते ! यहाँ, पूरण काश्यपले—आजीवक^१ र आजीवकनी-हूलाई— ‘शुक्ल-जाति’ भनी भन्दछन् ।

६- “भन्ते ! यहाँ, पूरण काश्यपले—नन्दवत्स^२ (नन्दो-

१. नांगा साधुहू ।

२. नन्द वत्स र कृश सांक्रुत्य — मकखली गोशाल भन्दा पहिलेका आचार्यहू हुन् । म. नि. I. पृ. २९२ : महासच्चकसुत्तं, यिनीहू विल्लष्ट तपश्चर्यामा कोटी प्राप्त अचेलकहू हुन् । म. नि. अ. क. II. पृ. २३७ : महासच्चकसुत्तं । म. नि. II. पृ. २२३ : सन्दकसुत्तं, अ. क. III. पृ. १६१.

बच्चो), कृश सांकृत्य (कितो संकिच्चो), तथा मक्खली गोशाळ हूलाई 'परम शुक्ल जाति' भनी भन्दछन् ।

“भन्ते ! पूरण काश्यपले यिनं 'छ जातिहरू' प्रज्ञापन गर्छन् ।”

“आनन्द ! के त संसारका सबै मानिसहरूले पूरण काश्यप-लाई यसरी 'छ जातिहरू' प्रज्ञापन गर्नकोनिमित्त अनुमत गरेका छन् ?”

“छैन, भन्ते !”

“आनन्द ! यो त जस्तै— कुनै पुरुषले—आफ्नो भन्ने केही अन्न सम्पत्ति न भएको कुनै दरिद्र मानिसलाई 'हे पुरुष ! यो मासु तिमीले खानुपर्छ र यसको मूल्य पनि तिमीले नै तिर्नुपर्छ' भनी उसको इच्छाको विरुद्ध (जवर्जस्तीसँग) भागलगाई दिए जस्तै— पूरण काश्यपले पनि कुनै मूर्ख, अव्यक्त तथा क्षेत्रज्ञान न भएको पुरुषले ऊं कसैको सम्मति जिना नै थो श्रमण-ब्राह्मणहरूलाई यी (उक्त) छ जातिहरू प्रज्ञापन गरि दिए ।

बुद्धको छ जाति

“आनन्द ! म पनि छ जातिहरू प्रज्ञापन (= प्रकाश) गर्दछु । त्यो कुरा सुन, राक्षरी मन लगाऊ, भन्ने छु ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी आयुष्मान् आनन्दले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिनु भएपछि भगवान्ले यस्तो भन्नु भयो—

‘आनन्द ! छ जाति भनेको कुन्, कुन्, हुन् भने ? —

‘(१) आनन्द ! यहाँ, कुनै पुरुष कृष्णाभिजातिक भई कृष्ण (= अकुशल) धर्म मै उत्पन्न हुन्छ (= अकुशल कर्म नै गर्छ), (२) आनन्द ! यहाँ, कुनै पुरुष कृष्णाभिजातिक भई शुक्ल (= कुशल) धर्ममा उत्पन्न हुन्छ (= कुशल कर्म गर्छ), (३) आनन्द ! यहाँ, कुनै पुरुष कृष्णाभिजातिक भई अ-कृष्ण (= न-अकुशल) अ-शुक्ल (= न-कुशल) निर्वाणमा उत्पन्न हुन्छ (= निर्वाणगामी हुन्छ), (४) आनन्द ! यहाँ, कुनै पुरुष शुक्लाभिजातिक भई कृष्णधर्ममा उत्पन्न हुन्छ (= अकुशल कर्म गर्छ), (५) आनन्द ! यहाँ, कुनै पुरुष शुक्लाभिजातिक भई शुक्लधर्ममै उत्पन्न हुन्छ (= कुशल कर्म नै गर्छ), (६) आनन्द ! यहाँ, कुनै पुरुष शुक्लाभिजातिक भई अ-कृष्ण (= न-अकुशल), अ-शुक्ल (= न-कुशल) निर्वाणमा उत्पन्न हुन्छ (= निर्वाणगामी हुन्छ) ।’

१- ‘आनन्द ! कसरी यहाँ, कृष्णाभिजातिक भई कृष्ण-धर्ममै उत्पन्न हुन्छ भने ? —

‘आनन्द ! यहाँ, कुनै पुरुष नीच कुलमा जन्मेको हुन्छ । जस्तै— चण्डाल कुलमा, निषाद कुलमा, वेणु कुलमा (= वेत तथा बाँसको काम गर्ने), रथकार कुलमा, पुक्कुस कुलमा (= ओइलिएको फूल फ्याक्ने काम गर्ने) अथवा अस-पान-भोजन नभएको केही खोले मात्र खाने दरिद्र कुलमा । उ दुर्वर्ण, दुर्वशनीय, पुङ्के, रोगी, कानो, डुँडे, लङ्गडो, तथा लूले हुन्छ । उसलाई अस-पान, वस्त्र,

यान-वाहन, माला-गन्ध-बिलेपन, मुत्ने-बस्ने ठाउँ र प्रदीपादि वस्तुहरू लाभ हुन्न । उसले कायद्वारा पनि दुराचार गर्छ, वचन द्वारा पनि दुराचार गर्छ तथा मनद्वारा पनि दुराचार गर्छ । उ काय-द्वारा दुराचार गरी, वचनद्वारा दुराचार गरी, तथा मनद्वारा पनि दुराचार गरी—शरीर छोडी मृत्युपछि अपाय, दुर्गति, विनिपात तथा नर्कमा उत्पन्न हुन्छ ।’

“आनन्द ! यसरी कृष्णाभिजातिक भई कृष्णधर्ममै उत्पन्न हुन्छ ।

२- “आनन्द ! कसरी यहाँ, कृष्णाभिजातिक भई शुक्ल-धर्ममा उत्पन्न हुन्छ भने ?—

‘आनन्द ! यहाँ, कुनै पुरुष नीच कुलमा जन्मेको हुन्छ । जस्तै—चण्डाल कुलमा,^१... अथवा...दरिद्र कुलमा । उ दुर्वर्ण,...तथा लूले हुन्छ । उसलाई अन्न-पान,...र प्रदीपादि वस्तुहरू लाभ हुन्न । उसले कायद्वारा पनि सदाचार गर्छ, वचनद्वारा पनि सदाचार गर्छ तथा मनद्वारा पनि सदाचार गर्छ । उ कायद्वारा सदाचार गरी, वचन-द्वारा सदाचार गरी तथा मनद्वारा पनि सदाचार गरी—शरीर छोडी मृत्युपछि सुगति-स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छ ।’

“आनन्द ! यसरी कृष्णाभिजातिक भई शुक्लधर्ममा उत्पन्न हुन्छ ।

३- 'आनन्द ! कसरी यहाँ, कृष्णाभिजातिक भई अकृष्ण-
अशुक्ल--निर्वाणमा उत्पन्न हुन्छ भने ?—

'आनन्द ! यहाँ, कुनै पुरुष नीच कुलमा जन्मेको हुन्छ ।
जस्तै—चण्डाल कुलमा,^१...अथवा...दरिद्र कुलमा । उ दुर्वर्ण, दुर्दर्श-
नीय तथा पुङ्के हुन्छ । उ केश दाह्री क्षौर गरी, काषाय-वस्त्र धारण
गरी, घरछाडी बेघर भई प्रव्रजित हुन्छ । यसरी प्रव्रजित भइकन
पञ्चनीवरण^१ (=चित्तावरण क्लेश) लाई हटाई, चित्तको उप-

१. माथि पृ ४३ मा उल्लेख भएको जस्तै दोह-याई पढ्नु ।

१. चित्तलाई आवरण गर्ने क्लेश-धर्मलाई 'नीवरण' भन्दछन् ।
यसलाई हटाउन न सकेसम्म समाधिष्ठ हुन सकिन्न । अत-
एव समाधिष्ठ हुनु अगावै 'नीवरण' बाट हट्न वा हटाउन
सक्नु पर्छ अनि समाधिष्ठ हुन सकिन्छ । नीवरण पाँचछन्—
(१) कामच्छन्द (= सबै प्रकारका कामविषयको इच्छा),
(२) व्यापाद (=चित्तको द्वेषभाव), (३) शीनमिद्ध (=
स्थानमृद्ध=शारीरिक र मानसिक आलस्यपन), (४) उद्वच्च-
कुक्कुच्च (=ओढस्य-कौकृत्य=कायिक र मानसिक बेचैनता,
अस्थिरपन, Restless) तथा (५) विविकिच्छा (=
विचिकित्सा =द्वन्द्वता, शंका-सन्देह) । दी. नि. III. पृ.
१८२ : सङ्गीतिनुत्त ।

क्लेशलाई प्रज्ञाद्वारा दूबलपारी— चार सतिपट्टान' (= चार स्मृति प्रस्थान) मा चित्त राखी, सप्तबोध्यङ्ग^२ लाई यथार्थतः भाविता गरी उ अ-कृष्ण (= न अकुशल), अ-शुक्ल (= न कुशल)—निर्वाणमा उत्पन्न हुन्छ (= निर्वाण साक्षात्कार गर्छ) ।'

४- "आनन्द ! कसरी यहाँ, शुक्लाभिजातिक भई कृष्ण-धर्ममा उत्पन्न हुन्छ भने ?—

'आनन्द ! यहाँ, कुन पुरुष उच्चकुलमा जन्मेको हुन्छ ।

१. 'सतिपट्टान' को शब्दार्थ हो—स्मृतिलाई थातमा राख्नु । चार ठाउँमा स्मृतिलाई थातमा राख्नु भन्ने अर्थले 'चार-स्मृति प्रस्थान' भनिएको हो । कुन चार भने ?— (१) शरीरको चलन-बलन (Movement) मा स्मृति राख्नु, होसराख्नु, (२) कुन कुन वेदना अनुभव हुन्छ भनी होसराख्नु, (३) कुशलाकुशल चित्तहरूमा कुन चित्त उत्पन्न भएको छ भनी होसराख्नु र (४) मनमा पाँच नीवरणहरूमध्ये कुन नीवरण उत्पन्न हुँदैछ भनी स्मृति-राख्नु र होसराख्नु । यिनै चार समाधि क्रमलाई 'चतु सतिपट्टान' भनिएको हो । दी. ति. III. पृ. १७३: सङ्गीति-सुत्तं ।

२. बोधिज्ञान प्राप्त गर्नुको निम्ति आवश्यक अङ्ग भएकोले 'बोध्यङ्ग' भनिएको हो । यी सात अङ्ग छन्— (१) स्मृति बोध्यङ्ग, (२) धर्मविचय-बोध्यङ्ग, (३) वीर्य-बोध्यङ्ग, (४) प्रीति-बोध्यङ्ग, (५) प्रशब्धि-बोध्यङ्ग, (६) समाधि-बोध्यङ्ग र (७) उपेक्षा-बोध्यङ्ग । यिनै सात अङ्गलाई 'सप्त बोध्यङ्ग' भन्दछन् । दी. ति. III. पृ. १९४ : सङ्गीति-सुत्तं ।

जस्तं— क्षत्रीय महाशाल कुलमा,^१ ब्राह्मण महाशाल कुलमा^२ अथवा गृहपति महाशाल कुलमा,^३ आढ्य महाघनी, महाभोगी, प्रसस्त सुनचांडी रुपैयां हुने, धनको उपकरणहरू परिपूर्ण हुने तथा प्रसस्त धन धान्य हुने कुलमा । उ अभिरूप, बर्शनीय, प्रासादिक (=देख्नेको मन प्रसन्न हुने), परमवर्ण युक्त तथा सुन्दरताले सम्पन्न हुन्छ । उ अन्नपान, वस्त्र, यान-बाहन, माला-गन्ध-विलेपन, सुत्ने-बस्ने ठाउँ र प्रदीपादि वस्तुहरू लामो हुन्छ । उसले कायद्वारा पनि दुराचार गर्छ, वचनद्वारा पनि दुराचार गर्छ तथा मनद्वारा पनि दुराचार गर्छ । उ कायद्वारा दुराचारगरी, वचनद्वारा दुराचार गरी तथा मनद्वारा पनि दुराचार गरी—शरीर छोडी मृत्युपछि अपाय, बुर्गति, विनिपात तथा नर्कमा उत्पन्न हुन्छ ।^१

Dhamma.Digital

१. कमसेकम शयकोटी धन निधानगरी राख्न सक्नेलाई 'क्षत्रीय महाशालकुल' भन्दछन् । सं. नि. अ. क. I. पृ. १०७ : जरामरणसुत्तं ।
२. कमसेकम . असीकोटी धन निधान गरी राख्न सक्नेलाई 'ब्राह्मण महाशाल कुल' भन्दछन् । सं. नि. अ. क. I. पृ. १०७ : जरामरणसुत्तं ।
३. कमसेकम चालीसकोटी धन निधान गरी राख्न सक्ने कुललाई 'गृहस्थी महाशाल कुल' भन्दछन् । सं. नि. अ. क. I. पृ. १०७ : जरामरणसुत्तं ।

“आनन्द ! यसरी शुक्लाभिजातिक भई कृष्णधर्ममा उत्पन्न हुन्छ ।

५- “आनन्द ! कसरी यहाँ, शुक्लाभिजातिक भई शुक्ल-धर्म मै उत्पन्न हुन्छ भने ?—

‘आनन्द ! यहाँ, कुनै पुरुष उच्च कुलमा जन्मेको हुन्छ । जस्तै— क्षत्रीय महाशाल कुलमा,^१...तथा प्रसस्त धन धान्य हुने कुलमा । उ अश्विभिरूप,^१...तथा सुन्दरताले सम्पन्न हुन्छ । उ अन्न-पान,^१...लाभी हुन्छ । उसले कायद्वारा पनि सदाचार गर्छ, वचनद्वारा पनि सदाचार गर्छ तथा मनद्वारा पनि सदाचार गर्छ । उ कायद्वारा सदाचार गरी, वचनद्वारा सदाचार गरी तथा मनद्वारा पनि सदाचार गरी—शरीर छोडी मृत्युपछि सुगति-स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छ ।’

Dhamma.Digital

“आनन्द ! यसरी शुक्लाभिजातिक भई शुक्लधर्ममै उत्पन्न हुन्छ ।

६- “आनन्द ! कसरी यहाँ, शुक्लाभिजातिक भई अ-कृष्ण, अ-शुक्ल—निर्वाणमा उत्पन्न हुन्छ भने ?—

‘आनन्द ! यहाँ, कुनै पुरुष उच्चकुलमा जन्मेको हुन्छ । जस्तै— क्षत्रीय महाशाल कुलमा,^१...तथा प्रसस्त धन धान्य हुने कुलमा । उ

अभिरूप, १... तथा सुन्दरताले सम्पन्न हुन्छ । उ अन्न-पान, १... लाभी हुन्छ । उ केश बाह्यी क्षौरगरी, काषायवस्त्र धारणगरी, घरछाडी बेघर भई प्रव्रजित हुन्छ । यसरी प्रव्रजित भइकन पञ्चनीवरणलाई हटाई, चित्तको उपक्लेशलाई प्रज्ञाद्वारा बूबलपारी—चार सतिपट्टानमा चित्त राखी, सप्तबोध्यङ्गलाई यथार्थतः भावितागरी उ अ-कृष्ण (= न-अकुशल) अ-शुक्ल (= न-कुशल)—निर्वाणमा उत्पन्न हुन्छ (= निर्वाण साक्षात्कार गर्छ) । १

“आनन्द ! यसरी शुक्लाभिजातिक भई अ-कृष्ण,—अ-शुक्ल—निर्वाणमा उत्पन्न हुन्छ ।

“आनन्द ! यिनै हुन् छ जातिहरू ।”

×

×

×

३-शुद्धि र अशुद्धिको हेतु छैन

यस्तो मैले सुने^१ ।

एक समय भगवान् वैशालीस्थित महावनको कुटागार शालामा बस्नु भएको थियो ।

त्यस समय महालि लिच्छवी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसेका महालि लिच्छवीले भगवान्सँग यस्तो प्रश्न सोधे—

“भन्ते ! पूरण काश्यप यस्तो भन्दछन्— ‘(१) प्राणीहरू संक्लिष्ट हुनाको कुनै हेतु पनि छैन, कुनै प्रत्यय पनि छैन । विना हेतु, विना प्रत्ययले नै प्राणीहरू संक्लिष्ट हुन्छन् । (२) त्यस्तै गरी प्राणीहरू विशुद्ध हुनाको पनि कुनै हेतु छैन, कुनै प्रत्यय छैन । विना हेतु, विना प्रत्ययले नै प्राणीहरू विशुद्ध हुन्छन् ।’

“भन्ते ! यस बारेमा भगवान् के भन्नु हुन्छ ?”

“महालि ! (१) प्राणीहरू संक्लिष्ट हुनाको हेतु पनि छ, प्रत्यय पनि छ । सहेतु, सप्रत्ययद्वारा नै प्राणीहरू संक्लिष्ट हुन्छन् । महालि ! त्यस्तैगरी (२) प्राणीहरू विशुद्ध हुनाको हेतु पनि छ, प्रत्यय पनि छ । सहेतु, सप्रत्ययद्वारा नै प्राणीहरू विशुद्ध हुन्छन् ।”

संक्लिष्ट हुनाको हेतु के हो ?

“भस्ते ! प्राणीहरू संक्लिष्ट हुनाको हेतु के हो ? प्रत्यय के हूने ? कसरी प्राणीहरू सहेतु, सप्रत्ययद्वारा संक्लिष्ट हुन्छन् ?”

ॐ १- “महालि ! यदि रूप एकान्त दुःखदायी भएको भए, (यदि रूप) दुःख मै पतन हुने भएको भए, (यदि रूप) दुःखले मात्र भरिएको भए, सुखले न भरिएको भए—प्राणीहरू रूपमा सास्तक हुने थिएनन् । महालि ! किन्तु रूप सुखदायी पनि छ, (रूप) सुखमा पनि पुग्छ, (रूप) सुखले पनि भरिएको छ र दुःखले भरिएको छैन, त्यसैले—प्राणीहरू रूपमा सास्तक हुन्छन् । महालि ! प्राणीहरू संक्लिष्ट हुनाको यही हेतु हो, यही प्रत्यय हो । यसरी सहेतु, सप्रत्यय-द्वारा प्राणीहरू संक्लिष्ट हुन्छन् ।

ॐ २- “महालि ! यदि वेदना एकान्त दुःखदायी भएको भए, (यदि वेदना) दुःखमै पतन हुने भएको भए, (यदि वेदना) दुःखले मात्र भरिएको भए, सुखले न भरिएको भए—प्राणीहरू वेदनामा सास्तक हुने थिएनन् । महालि ! किन्तु वेदना सुखदायी पनि छ, (वेदना) सुखमा पनि पुग्छ, (वेदना) सुखले पनि भरिएको छ र दुःखले भरिएको छैन, त्यसैले—प्राणीहरू वेदनामा सास्तक हुन्छन् । महालि ! प्राणीहरू संक्लिष्ट हुनाको यही हेतु हो, यही प्रत्यय हो । यसरी सहेतु, सप्रत्ययद्वारा प्राणीहरू संक्लिष्ट हुन्छन् ।

ॐ ३- “महालि ! यदि संज्ञा एकान्त दुःखदायी भएको

भए, (यदि संज्ञा) दुःखमै पतन हुने भएको भए, (यदि संज्ञा) दुःखले मात्र भरिएको भए, सुखले न भरिएको भए—प्राणीहरू संज्ञामा सारक्त हुने थिएनन् । महालि ! किन्तु संज्ञा सुखदायी पनि छ, (संज्ञा) सुखमा पनि पुग्छ, (संज्ञा) सुखले पनि भरिएको छ र दुःखले भरिएको छैन, त्यसैले - प्राणीहरू संज्ञामा सारक्त हुन्छन् । महालि ! प्राणीहरू संक्लिष्ट हुनाको यही हेतु हो। यही प्रत्यय हो । यसरी सहेतु, सप्रत्ययद्वारा प्राणीहरू संक्लिष्ट हुन्छन ।

४- “महालि ! यदि संस्कार एकान्त दुःखदायी भएको भए, (यदि संस्कार) दुःख मै पतन हुने भएकां भए, (यदि संस्कार) दुःखले मात्र भरिएको भए, सुखले न भरिएको भए—प्राणीहरू संस्कारमा सारक्त हुने थिएनन् । महालि ! किन्तु संस्कार सुखदायी पनि छ, (संस्कार) सुखमा पनि पुग्छ; (संस्कार) सुखले पनि भरिएको छ र दुःखले भरिएको छैन, त्यसैले - प्राणीहरू संस्कारमा सारक्त हुन्छन् । महालि ! प्राणीहरू संक्लिष्ट हुनाको यही हेतु हो। यही प्रत्यय हो । यसरी सहेतु, सप्रत्ययद्वारा प्राणीहरू संक्लिष्ट हुन्छन् ।

५- महालि ! यदि विज्ञान एकान्त दुःखदायी भएको भए, (यदि विज्ञान) दुःख मै पतन हुने भएको भए, (यदि विज्ञान) दुःखले मात्र भरिएको भए, सुखले नभरिएको भए -- प्राणीहरू विज्ञानमा सारक्त हुने थिएनन् । महालि ! किन्तु विज्ञान सुखदायी पनि छ, (विज्ञान) सुखमा पनि पुग्छ, (विज्ञान) सुखले पनि भरिएको छ र दुःखले भरिएको छैन, त्यसैले -- प्राणीहरू विज्ञानमा सारक्त हुन्छन् ।

महालि ! प्राणीहरू संक्लिष्ट हुनाको यही हेतु हो, यही प्रत्यय हो ।
यसरी सहेतु, सप्रत्ययद्वारा प्राणीहरू संक्लिष्ट हुन्छन् ।”

विशुद्ध हुनाको हेतु के हो ?

“भन्ते ! प्राणीहरू विशुद्ध हुनाको हेतु के हो ? प्रत्यय के हो ? कसरी प्राणीहरू सहेतु, सप्रत्ययद्वारा विशुद्ध हुन्छन् ?”

b १- “महालि ! यदि रूप एकान्त सुखदायी भएको भए, (यदि रूप) सुखमै पुग्ने भएको भए, (यदि रूप) सुखले मात्र भरिएको भए, दुःखले न भरिएको भए—प्राणीहरू रूपबाट विरक्त हुने थिएनन् । महालि ! किन्तु रूप दुःखदायी छ, (रूप) दुःखमा पतन हुन्छ, (रूप) दुःखले भरिएको छ, सुखले भरिएको छैन, त्यसैले—प्राणीहरू रूपबाट विरक्त हुन्छन्, विरक्त भई त्यागछन्, त्यागबाट विशुद्ध हुन्छन् । महालि ! प्राणीहरू विशुद्ध हुनाको यही हेतु हो, यही प्रत्यय हो । यसरी सहेतु, सप्रत्ययद्वारा प्राणीहरू विशुद्ध हुन्छन् ।

b २- “महालि ! यदि वेदना एकान्त सुखदायी भएको भए, (यदि वेदना) सुखमै पुग्ने भएको भए, (यदि वेदना) सुखले मात्र भरिएको भए, दुःखले न भरिएको भए—प्राणीहरू वेदनाबाट विरक्त हुने थिएनन् । महालि ! किन्तु वेदना दुःखदायी छ, (वेदना) दुःखमा पतन हुन्छ, (वेदना) दुःखले भरिएको छ, सुखले भरिएको छैन, त्यसैले - प्राणीहरू वेदनाबाट विरक्त हुन्छन्, विरक्त भई त्यागछन्,

त्यागबाट विशुद्ध हुन्छ । महालि ! प्राणीहरू विशुद्ध हुनाको यही हेतु हो, यही प्रत्यय हो । यसरी सहेतु, सप्रत्ययद्वारा प्राणीहरू विशुद्ध हुन्छन् ।

b ३- “महालि ! यदि संज्ञा एकान्त सुखदायी भएको भए, (यदि संज्ञा) सुखनै पुग्ने भएको भए, (यदि संज्ञा) सुखले भरिएको भए, दुःखले न भरिएको भए—प्राणीहरू संज्ञाबाट विरक्त हुने थिएनन् । महालि ! किन्तु संज्ञा दुःखदायी छ, (संज्ञा) दुःखमा पतन हुन्छ, (संज्ञा) दुःखले भरिएको छ, सुखले भरिएको छैन, त्यसैले—प्राणीहरू संज्ञाबाट विरक्त हुन्छन्, विरक्त भई त्यागछन्, त्यागबाट विशुद्ध हुन्छन् । महालि ! प्राणीहरू विशुद्ध हुनाको यही हेतु हो, यही प्रत्यय हो । यसरी सहेतु, सप्रत्ययद्वारा प्राणीहरू विशुद्ध हुन्छन् ।

b ४- “महालि ! यदि संस्कार एकान्त सुखदायी भएको भए, (यदि संस्कार) सुखमै पुग्ने भएको भए, (यदि संस्कार) सुखले मात्र भरिएको भए, दुःखले न भरिएको भए—प्राणीहरू संस्कारबाट विरक्त हुने थिएनन् । महालि ! किन्तु संस्कार दुःखदायी छ, (संस्कार) दुःखमा पतन हुन्छ, (संस्कार) दुःखले भरिएको छ, सुखले भरिएको छैन, त्यसैले—प्राणीहरू संस्कारबाट विरक्त हुन्छन्, विरक्त भई त्यागछन्, त्यागबाट विशुद्ध हुन्छ । महालि ! प्राणीहरू विशुद्ध हुनाको यही हेतु हो, यही प्रत्यय हो । यसरी सहेतु, सप्रत्ययद्वारा प्राणीहरू विशुद्ध हुन्छन् ।

b ५- “महालि ! यदि विज्ञान एकान्त सुखदायी भएको भए, (यदि विज्ञान) सुखमै पुग्ने भएको भए, (यदि विज्ञान) सुखले मात्र भरिएको भए, दुःखले न भरिएको भए—प्राणीहरू विज्ञानबाट विरक्त हुने थिएनन् । महालि ! किन्तु विज्ञान दुःखदायी छ, (विज्ञान) दुःखमा पतन हुन्छ, (विज्ञान) दुःखले भरिएको छ, सुखले भरिएको छैन, त्यसैले—प्राणीहरू विज्ञानबाट विरक्त हुन्छन्, विरक्त भई त्याग्छन्, त्यागबाट विशुद्ध हुन्छ । महालि ! प्राणीहरू विशुद्ध हुनाको यही हेतु हो, यही प्रत्यय हो । यसरी सहेतु, सप्रत्ययद्वारा प्राणीहरू विशुद्ध हुन्छन् ।

×

×

×

४-अज्ञानताको हेतु छैन

यस्ती मैले सुने ! ।

एक समय भगवान् राजगृहस्थित गृढकूट पर्वतमा बस्नु भएको थियो ।

त्यसबखत अभय राजकुमार जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका अभय राजकुमारले भगवान्सँग यस्तो बित्ति गरे—

“भन्ते ! पूरण काश्यप यस्तो भन्छन्—

‘अज्ञानकोनिम्ति र अवर्शन (= न देख्नु) कोनिमित्त कुनै हेतु छैन, कुनै प्रत्यय छैन । हेतुविना प्रत्ययविना नै अज्ञान हुन्छ र अवर्शन (= न देख्नु) हुन्छ । ज्ञानकोनिमित्त र वर्शन (= देख्नु) कोनिमित्त पनि कुनै हेतु छैन, कुनै प्रत्यय छैन । हेतुविना, प्रत्ययविना नै ज्ञान र वर्शन हुन्छ ।’

“यस विषयमा भगवान् के भन्नु हुन्छ ?”

अज्ञानताको हेतु छ

“राजकुमार ! अज्ञानकोनिम्ति र अदर्शनकोनिम्ति हेतु पनि छ, प्रत्यय पनि छ । हेतुद्वारा प्रत्ययद्वारा नै अज्ञान पनि हुन्छ, अदर्शन पनि हुन्छ । राजकुमार ! ज्ञानकोनिम्ति र दर्शनकोनिम्ति हेतु पनि छ, प्रत्यय पनि छ । हेतुद्वारा, प्रत्ययद्वारा नै ज्ञान पनि हुन्छ, दर्शन पनि हुन्छ ।”

“भन्ते ! अज्ञानकोनिम्ति र अदर्शनकोनिम्ति के हेतु, के प्रत्यय हो त ? कसरी हेतुद्वारा, प्रत्ययद्वारा अज्ञान र अदर्शन हुन्छ नि ?”

पठचनीवरण— १—“राजकुमार ! यहाँ, जुनबेला चित्त कामरागको बशमा हुन्छ, जुनबेला चित्तले कामरागको अनुगमन गर्छ तथा उत्पन्न भएको कामरागबाट मुक्त हुने उपायलाई पनि यथार्थत जान्दैन, देख्दैन— राजकुमार ! यही हेतु हो, यही प्रत्यय हो अज्ञानकोनिम्ति र अदर्शनकोनिम्ति । यसरी सहेतुद्वारा, सप्रत्ययद्वारा अज्ञान र अदर्शन हुन्छ ।

२—“राजकुमार ! फेरि यहाँ, जुनबेला चित्त व्यापाद (=द्वेषभाव) को बशमा हुन्छ, जुनबेला चित्तले व्यापादको अनुगमन गर्छ तथा उत्पन्न भएको व्यापादबाट मुक्त हुने उपायलाई पनि यथार्थत जान्दैन, देख्दैन— राजकुमार ! यही हेतु हो, यही प्रत्यय हो

अज्ञानकोनिम्ति र अदर्शनकोनिम्ति । यसरी सहेतुद्वारा, सप्रत्ययद्वारा अज्ञान र अदर्शन हुन्छ ।

३-“राजकुमार ! फेरि यहाँ, जुनबेला चित्त थीनमिद्ध (= शारीरिक र मानसिक आलस्यपन) को वशमा हुन्छ, जुनबेला चित्तले थीनमिद्धका अनुगमन गर्छ तथा उत्पन्न भएको थीनमिद्धबाट मुक्तहुने उपायलाई पनि यथार्थत जान्दैन, देख्दैन—राजकुमार ! यही हेतु हो, यही प्रत्यय हो अज्ञानकोनिम्ति र अदर्शनकोनिम्ति । यसरी सहेतुद्वारा, सप्रत्ययद्वारा अज्ञान र अदर्शन हुन्छ ।

४-“राजकुमार ! फेरि यहाँ, जुनबेला चित्त उद्धच्चकुक्कुच्च (= शारीरिक र मानसिक अस्थिरपन, Restless) को वशमा हुन्छ, जुनबेला चित्तले उद्धच्चकुक्कुच्चको अनुगमन गर्छ तथा उत्पन्न भएको उद्धच्चकुक्कुच्चबाट मुक्त हुने उपायलाई पनि यथार्थत जान्दैन देख्दैन— राजकुमार ! यही हेतु हो, यही प्रत्ययहो अज्ञानकोनिम्ति र अदर्शनकोनिम्ति । यसरी सहेतुद्वारा, सप्रत्ययद्वारा अज्ञान र अदर्शन हुन्छ ।

५-“राजकुमार ! फेरि यहाँ, जुनबेला चित्त विचिकित्सा (= शंका, सन्देह) को वशमा हुन्छ, जुनबेला चित्तले विचिकित्साको अनुगमन गर्छ तथा उत्पन्न भएको विचिकित्साबाट मुक्त हुने उपायलाई पनि यथार्थत जान्दैन, देख्दैन— राजकुमार ! यही हेतु हो, यही प्रत्यय हो अज्ञानकोनिम्ति र अदर्शनकोनिम्ति । यसरी सहेतुद्वारा, सप्रत्ययद्वारा अज्ञान र अदर्शन हुन्छ ।”

“भन्ते ! यस धर्म-पर्यायलाई के भन्दछन् ?”

“राजकुमार ! यस धर्म-पर्यायलाई ‘नीवरण’ (= आवरण) भन्दछन् ।”

“भगवान् ! साँच्चैँके निवरण रहेछ ? सुगत ! साँच्चैँके नीवरण रहेछ !! भन्ते एउटै नीवरणले अभिभूत भए पनि यथार्थत जासँ सकिन्न, देखन सकिन्न भने — पाँच-पाँचवटा नीवरण हुँदा त फल कुरै छैन ।

ज्ञानकोनिमित्त हेतु छ

“भन्ते ! ज्ञानकोनिमित्त र दर्शनकोनिमित्त के हेतु, के प्रत्यय हो त ? कसरी हेतुद्वारा, प्रत्ययद्वारा ज्ञान र दर्शन हुन्छ नि ?”

सप्तबोधयङ्ग-१-“राजकुमार ! यहाँ भिक्षुले विवेकनिमित्त, विरागनिमित्त, निरोधनिमित्त तथा उत्सर्गगामी स्मृति-सम्बोधयङ्गको भावना गर्छ । स्मृति-सम्बोधयङ्गलाई भाविता गरेको उसको चित्तले यथार्थत ज्ञान्बुद्ध, बेसुबुद्ध । ज्ञानकोनिमित्त र दर्शनकोनिमित्त यो पनि हेतु हो, यो पनि प्रत्यय हो । राजकुमार ! यसरी हेतुद्वारा, प्रत्ययद्वारा ज्ञान हुन्छ, दर्शन हुन्छ ।

२-“राजकुमार ! यहाँ, भिक्षुले विवेकनिमित्त, विरागनिमित्त, निरोधनिमित्त तथा उत्सर्गगामी धर्मद्विबुद्ध (- धर्मको जोन) सम्बो-

ध्यङ्गको भावना गर्छ । धर्मविचय सम्बोध्यङ्गलाई भाविता गरेको उसको चित्तले यथार्थत जान्दछ, देख्दछ — ज्ञानकोनिमित्त र दर्शनकोनिमित्त यो पनि हेतु हो, यो पनि प्रत्यय हो । राजकुमार ! यसरी हेतुद्वारा, प्रत्ययद्वारा ज्ञान हुन्छ दर्शन हुन्छ ।

३--“राजकुमार ! यहाँ, भिक्षुले विवेकनिश्चित, विरागनिश्चित, निरोधनिश्चित तथा उत्सर्गगामी वीर्य-सम्बोध्यङ्गको भावना गर्छ । वीर्य सम्बोध्यङ्गलाई भाविता गरेको उसको चित्तले यथार्थत जान्दछ, देख्दछ — ज्ञानकोनिमित्त र दर्शनकोनिमित्त यो पनि हेतु हो, यो पनि प्रत्यय हो । राजकुमार ! यसरी हेतुद्वारा, प्रत्ययद्वारा ज्ञान हुन्छ, दर्शन हुन्छ ।

४--“राजकुमार ! यहाँ, भिक्षुले विवेकनिश्चित, विरागनिश्चित, निरोधनिश्चित तथा उत्सर्गगामी प्रीति-सम्बोध्यङ्गको भावना गर्छ । प्रीति-सम्बोध्यङ्गलाई भाविता गरेको उसको चित्तले यथार्थत जान्दछ, देख्दछ — ज्ञानकोनिमित्त र दर्शनकोनिमित्त यो पनि हेतु हो, यो पनि प्रत्यय हो । राजकुमार ! यसरी हेतुद्वारा, प्रत्ययद्वारा ज्ञान हुन्छ, दर्शन हुन्छ ।

५--“राजकुमार ! यहाँ, भिक्षुले विवेकनिश्चित, विरागनिश्चित, निरोधनिश्चित तथा उत्सर्गगामी प्रशब्धि-सम्बोध्यङ्गको भावना गर्छ ।

प्रशब्धि-सम्बोध्यङ्गलाई भाविता गरेको उसको चित्तले यथार्थत जान्दछ, देख्दछ — ज्ञानकोनिम्ति र दर्शनकोनिम्ति यो पनि हेतु हो, यो पनि प्रत्यय हो । राजकुमार ! यसरी हेतुद्वारा, प्रत्ययद्वारा ज्ञान हुन्छ, दर्शन हुन्छ ।

६—“राजकुमार ! यहाँ, भिक्षुले विवेकनिश्चित, विरागनिश्चित, निरोधनिश्चित तथा उत्सर्गगामी समाधि-सम्बोध्यङ्गको भावना गर्छ । समाधि-सम्बोध्यङ्गलाई भाविता गरेको उसको चित्तले यथार्थत जान्दछ, देख्दछ — ज्ञानकोनिम्ति र दर्शनकोनिम्ति यो पनि हेतु हो, यो पनि प्रत्यय हो । राजकुमार ! यसरी हेतुद्वारा, प्रत्ययद्वारा ज्ञान हुन्छ, दर्शन हुन्छ ।

७—“राजकुमार ! यहाँ, भिक्षुले धिवेकनिश्चित, विरागनिश्चित, निरोधनिश्चित तथा उत्सर्गगामी उपेक्षा-सम्बोध्यङ्गको भावना गर्छ । उपेक्षा-सम्बोध्यङ्गलाई भाविता गरेको उसको चित्तले यथार्थत जान्दछ, देख्दछ— ज्ञानकोनिम्ति र दर्शनकोनिम्ति यो पनि हेतु हो, यो पनि प्रत्यय हो । राजकुमार ! यसरी हेतुद्वारा, प्रत्ययद्वारा ज्ञान हुन्छ, दर्शन हुन्छ ।”

“भन्ते ! यस धर्म-पर्यायलाई के भन्दछन् ?”

“राजकुमार ! यस धर्म-पर्यायलाई ‘बोध्यङ्ग’ भन्दछन् ।”

“भगवान् ! साँच्चैके बोध्यङ्ग रहेछ । सुगत ! साँच्चैके बोध्यङ्ग रहेछ !! भन्ते एउटा बोध्यङ्गले सम्पन्न भए पनि यथार्थ-ज्ञान हुन्छ, दर्शन हुन्छ भने—सात-सातवटा बोध्यङ्गले सम्पन्न हुँवा त कुरं के ! भन्ते ! गृध्रकूट पर्वत घटेर आउँवा मलाई जुन मानसिक र शारीरिक थकावट भएको थियो, त्यो पनि शान्त भएर गयो र मैले धर्म पनि बोध गर्न पाएँ ।”

Dhamma.Digital

×

×

×

५—म सर्वदर्शी हूँ

एकदिन बुद्ध लोकायतिक^१ ब्राह्मणहरू जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए^२ । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता सिद्धिएपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका ती ब्राह्मणहरूले भगवान्सँग निम्न प्रश्नहरू सोधे—

(अ) “भो गौतम ! पूरण काश्यपले आफूलाई सर्वज्ञ, सर्वदर्शी तथा अपरिशेष ज्ञानदर्शन जान्दछु भनी जनाउँछन् र उनले भन्दछन् कि— ‘हिडदा र उभिइरहँदा, निदाउँदा र बिउकिरहँदा सधैंभरी, निरन्तर मेरो ज्ञान दर्शन प्रत्युपस्थित भएको हुन्छ ।’ उनले यो पनि भन्दछन् कि— अनन्त ज्ञानद्वारा अनन्त लोकलाई ‘जानी देखी म विहार गर्दछु ।’

(आ) “भो गौतम ! यी निगण्ठ नाटपुत्र (निर्ग्रन्थ)ले पनि आफूलाई सर्वज्ञ, सर्वदर्शी तथा अपरिशेष ज्ञानदर्शन जान्दछु भनी जनाउँछन् र उनले पनि भन्दछन् कि— ‘हिडदा र उभिइरहँदा, निदाउँदा र बिउकिरहँदा सधैंभरी, निरन्तर मेरो ज्ञानदर्शन प्रत्युपस्थित

१. भौतिकवादी ।

२. अं. नि-९ पृ. ६६: लोकायतिकसुत्तं, अ. क. II. पृ. ८१३.

भएको हुन्छ ।’ उनले यो पनि भन्दछन् कि— ‘अनन्त ज्ञानद्वार अनन्त-
लोकलाई जानी देखी म विहार गर्दछु ।’

“भो गौतम ! यिनीहरू दुवैका ज्ञानवाद र दुवैका परस्पर दावी
(Chalang^a) मध्येमा कसले साँचो र कसले झूटो भने ?’

“ब्राह्मण हो ! यिनीहरू दुवैका ज्ञानवाद र दुवैका परस्पर
दावीमध्येमा ‘कसले साँचो र कसले झूटो भने’ भन्ने कुरालाई छाडिदेऊ,
भइहाल्यो ब्राह्मणहो ! बरू तिमीहरूलाई धर्मको कुरा भन्दछु,
त्यसैलाई राम्ररी मन लगाएर सुन, म भन्ने छु ।’

“ भो ! हवस्” भनी ब्राह्मणहरूले प्रत्युत्तर दिएपछि भगवान्‌ले
यसो भन्नु भयो —

हिडाइबाट संसारको अन्त हुन्न

“ब्राह्मणहो ! भनौं कि यहाँ, बेत्करी दगुर्न तथा हिडन सक्ने
पुरुषहरू चार दिशामा उभिइरहेका हुन्छन् । यस्ता तेजिला तथा
बलिया उनीहरूले अति वजनदार धनूष^१ उचाल्न सक्छन् । उनीहरू

---

१. दुइहजार पुरुषहरूले उचाल्नपर्ने धनूषलाई बलियो र
वजनदार धनूष भनी भन्दछन् । अं. नि. क II. पृ. ८१३

धनूष-विद्यामा निपुण पनि हुन्छन्, धनूष-विद्यामा पूर्णरूपेण अभ्यस्त भएका पनि हुन्छन् तथा धनूष-विद्याको प्रदर्शन पनि देखाइसकेका हुन्छन् । उनीहरूले कुनै प्रयास विनानै अति सजिलोसँग बाणले ताल पत्रमा हान्छन् । त्यत्तिकै समयमा उनीहरू आफ्नो हिडाइद्वारा पूर्वा समुद्रबाट पश्चिमी समुद्रमा पुग्न सक्छन् । अनि पूर्वदिशाको पुरुषले भन्छ कि—‘म आफ्नो हिडाइद्वारा लोकको अन्तमापुग्नेछु ।’ अनि खान-पान विनानै, दिसा-पिसाप विनानै, निद्रा र थकाइमानै काम विनानै, शयवर्ष आयु भएको उ शयवर्षसम्मै हिडदा हिडदै लोकको अन्तमा नपुगिकनै बोचमै उसको मृत्यु हुन्छ । त्यस्तैगरी पश्चिम दिशाको पुरुषले पनि भन्छ कि— ‘म आफ्नो हिडाइद्वारा लोकको अन्तमा पुग्ने छु ।’ ... दक्षिण दिशाको पुरुषले पनि भन्छ कि— ‘म आफ्नो हिडाइद्वारा लोकको अन्तमा पुग्ने छु ।’... उत्तर दिशाको पुरुषले पनि भन्छ कि— ‘म आफ्नो हिडाइद्वारा लोकको अन्तमा पुग्ने छु ।’ अनि खान पान विना नै, ... बोचमै उसको मृत्यु हुन्छ । किन भने ? -- ब्राह्मणहो ! यसप्रकारको दगुराइबाट लोकको अन्त ज्ञात गर्न सकिन्छ, देख्न सकिन्छ तथा प्राप्त गर्न सकिन्छ भनी म भन्दैन । ब्राह्मणहो ! लोकको अन्तमा नपुगिकन दुःखको अन्त्य हुन्छ भनेर पनि म भन्दैन ।

पञ्चकामगुण—‘ब्राह्मणहो ! पञ्चकामगुण (= पञ्चविषय) लाई आर्यको विनय (= शिक्षा) मा ‘लोक’ भनी भन्दछन् । कुन पाँच भने ?--

‘(१) चक्षुर्विज्ञेय-रूपहरू छन् जो इष्ट (= स्वाविलो), कान्त (= रात्रो), मनाप (= मनपर्ने), प्रियरूप, कामूपसंहित (= राग उत्पन्न हुने) तथा रजनीय (= रञ्जितपर्ने) हुन्छन्; (२) श्रोतविज्ञेय-शब्दहरू छन् जो इष्ट, कान्त, मनाप, प्रियरूप, कामूपसंहित तथा रजनीय हुन्छन्; (३) घ्राणविज्ञेय-गन्धहरू छन् जो इष्ट, कान्त, मनाप, प्रियरूप, कामूपसंहित तथा रजनीय हुन्छन्; (४) जिह्वाविज्ञेय-रसहरू छन् जो इष्ट, कान्त, ... तथा रजनीय हुन्छन्; (५) कायविज्ञेय-स्पर्शहरू छन् जो इष्ट, कान्त, ... तथा रजनीय हुन्छन् ।’

“ब्राह्मणहो ! यिनै पञ्चकामगुणहरूलाई आर्यको विनयमा ‘लोक’ भनी भन्दछन् ।

Dhamma.Digital

रूपावचर ध्यान

प्रथमध्यान— “ब्राह्मणहो ! यहाँ, भिक्षु, कामबाट अलगभई अकुशलबाट अलगभई, सवितर्क सविचारयुक्त, विवेकजः (= ध्यानजः) प्रीति-सुख भएको प्रथमध्यान प्राप्तगरी बस्छ । ब्राह्मणहो ! यसलाई भन्छन् कि ‘भिक्षु, लोकको अन्तमापुगी, लोकको अन्तमा विहार गर्छ ।’ अरूहरूले पनि यसलाई ‘यहीनै लोकको अन्तहो, यहीनै लोक-विमुक्ति हो, भनी भन्दछन् । ब्राह्मणहो ! म पनि यसलाई ‘यही नै लोकको अन्तहो, यही नै लोक-विमुक्ति हो’ भनी भन्दछु ।

द्वितीयध्यान-- “ब्राह्मणहो ! फेरि भिक्षु, वितर्कविचारलाई शान्तगरी, अभ्यन्तर सम्प्रसादलाई एकाग्रगरी, वितर्क-विचार रहित, समाधिजः प्रीति-सुख भएको द्वितीयध्यान प्राप्तगरी बस्छ । ब्राह्मणहो ! यसलाई भन्दछन् कि ‘भिक्षु, लोकको अन्तमापुगी, लोकको अन्तमा विहार गर्छ ।’ अरुहरूले पनि यसलाई ‘यही नै लोकको अन्त हो, यही नै लोक-विमुक्ति हो’ भनी भन्दछन् । ब्राह्मणहो ! म पनि यसलाई ‘यही नै लोकको अन्तहो, यही नै लोक-विमुक्ति हो’ भनी भन्दछु ।

तृतीयध्यान--“ब्राह्मणहो ! फेरि भिक्षु, प्रीतिलाई पनि त्यागी, उपेक्षीभई, स्मृतिवान्, ज्ञानवान् भई-- शरीरद्वारा सुखानुभव गर्छ-- जसलाई आर्यहरू भन्दछन्-- ‘उपेक्षावान् स्मृतिवान् सुखपूर्वक बस्ने ।’ त्यस्तो तृतीयध्यान प्राप्तगरी बस्छ । ब्राह्मणहो ! यसलाई भन्दछन् कि ‘भिक्षु, लोकको अन्तमापुगी, लोकको अन्तमा विहार गर्छ ।’ अरुहरूले पनि यसलाई ‘यही नै लोकको अन्त हो, यही नै लोक-विमुक्ति हो’ भनी भन्दछन् । ब्राह्मणहो ! म पनि यसलाई ‘यही नै लोकको अन्त हो, यही नै लोक-विमुक्ति हो’ भनी भन्दछु ।

चतुर्थध्यान-- “ब्राह्मणहो ! फेरि भिक्षु, सौमनस्य तथा बोर्भनस्यलाई पहिले नै अन्तगरी, सुख र दुःखलाई त्यागी दुःख र सुख नभएको, स्मृति-उपेक्षा परिशुद्ध भएको चतुर्थध्यान प्राप्तगरी बस्छ । ब्राह्मणहो ! यसलाई भन्दछन् कि ‘भिक्षु, लोकको अन्तमापुगी,

लोकको अन्तमा विहार गर्छ ।' अरूहरूले पनि यसलाई 'यही नै लोकको अन्त हो, यही नै लोक-विमुक्ति हो' भनी भन्दछन् । ब्राह्मणहो ! म पनि यसलाई 'यही नै लोकको अन्त हो, यही नै लोक-विमुक्ति हो' भनी भन्दछु ।

अरूपावचरध्यान

१-अनन्तआकाश- 'ब्राह्मणहो ! फेरि भिक्षु, सर्वतो रूप-संज्ञालाई अतिक्रम गरी, प्रतिघ (-- मानसिक द्वेषभाव) संज्ञालाई अन्तगरी, नानात्व-संज्ञालाई मननगरी— 'अनन्त-आकाश' भनी आकाशानन्त्यायतन (समाधि) प्राप्तगरी बस्छ । ब्राह्मणहो ! यसलाई भन्दछन् कि 'भिक्षु, लोकको अन्तमा पुगी, लोकको अन्तमा विहार गर्छ ।' अरूहरूले पनि यसलाई 'यही नै लोकको अन्तहो, यही नै लोक-विमुक्ति हो' भनी भन्दछन् । ब्राह्मणहो ! म पनि यसलाई 'यही नै लोकको अन्त हो, यही नै लोक-विमुक्ति हो' भनी भन्दछु ।

२-अनन्तविज्ञान- 'ब्राह्मणहो ! फेरि भिक्षु, सर्वतो आकाशानन्त्यायतन (समाधि) लाई अतिक्रम गरी, अनन्त विज्ञान' भनी विज्ञानानन्त्यायतन (समाधि) प्राप्त गरी बस्छ । ब्राह्मणहो ! यसलाई भन्दछन् कि 'भिक्षु, लोकको अन्तमा पुगी, लोकको अन्तमा विहार गर्छ ।' अरूहरूले पनि यसलाई 'यही नै लोकको अन्त हो, यही नै

लोक-विमुक्ति हो' भनी भन्दछन् । ब्राह्मणहो ! म पनि यसलाई 'यही नै लोकको अन्त हो, यही नै लोक-विमुक्ति हो' भनी भन्दछु ।

३-केही छैन — 'ब्राह्मणहो ! फेरि भिक्षु, सर्वतो विज्ञानन्यायतनलाई अतिक्रम गरी, 'केही छैन' भनी अकिञ्चन्यायतन (समाधि) लाई प्राप्त गरी बस्छ । ब्राह्मणहो ! यसलाई भन्दछन् कि 'भिक्षु, लोकको अन्तमा पुगी, लोकको अन्तमा विहार गर्छ ।' अरुहरूले पनि यसलाई 'यही नै लोकको अन्त हो, यही नै लोक-विमुक्ति हो' भनी भन्दछन् । ब्राह्मणहो ! म पनि यसलाई 'यही नै लोकको अन्त हो, यही नै लोक-विमुक्ति हो' भनी भन्दछु ।

४-नैवसंज्ञानासंज्ञा — 'ब्राह्मणहो ! फेरि भिक्षु, सर्वतो अकिञ्चन्यायतनलाई अतिक्रम गरी, नैवसंज्ञानासंज्ञायतन (समाधि) प्राप्तगरी बस्छ । ब्राह्मणहो ! यसलाई भन्दछन् कि 'भिक्षु, लोकको अन्तमा पुगी, लोकको अन्तमा विहार गर्छ ।' अरुहरूले पनि यसलाई 'यही नै लोकको अन्त हो, यही नै लोक-विमुक्ति हो' भनी भन्दछन् । ब्राह्मणहो ! म पनि यसलाई 'यही नै लोकको अन्त हो, यही नै लोक-विमुक्ति हो' भनी भन्दछु ।

५-संज्ञावेदयितनिरोध — 'ब्राह्मणहो ! फेरि भिक्षु, सर्वतो नैवसंज्ञानासंज्ञायतनलाई अतिक्रम गरी, संज्ञावेदयितनिरोध (=संज्ञाद्वाराविदित हुने पनि निरोध) लाई प्राप्तगरी बस्छ । अनि प्रज्ञाद्वारा देखेपछि उसका आस्रवहरू परिक्षीण (नष्ट) हुन्छन् ।

७०]

बुद्धकालीन परिव्राजकहरू

“ब्राह्मणहो ! यसैलाई मन्दछन् कि ‘भिक्षु, लोकमा न भल्छी,
(लोकबाट) उत्तीर्ण भई लोकको अन्त्यमा पुगी, लोकको अन्त्यमा
विहार गर्छ ।”

x

x

x

६--तैर्तीय देवताहरू

यस्तो मैले सुने ।

एक समय भगवान् राजगृहस्थित वेणुवनको कलन्दक-निवा-
पमा^१ बस्नु भएको थियो ।

त्यस समय केही नानातैर्तीय श्रावक^२ देवपुत्रहरू--जस्तै-
असम, सहस्रि^३, नीक^४, आकोटक, वेगम्भरि^५ तथा मानवगा-
रिय^६-- रात बितिसकेपछि उत्तम वर्णलिई, सारा वेणुवन प्रकाशपारी,

१. सं. नि. I, पृ. ६४: नानातिथियसावकमुत्तंवाट, अ. क. I.

पृ. ९९

२. कलन्दक (= Squireel, गिलहरी) बस्ने ठाउँ भएको हुँदा
'कलन्दक निवाप' भन्ने नाम रहनगएको हो । म. नि. अ. क.

II, पृ. १११

३. कर्मवादी तैर्तीय श्रावकहरू । सं. अ. क. I, पृ. ९९

४. सिंहल र स्याममा: 'सहली' ।

५. सिंहल र रोमनमा: 'निङ्को', स्याममा: 'निको' ।

६. सिंहल र रोमनमा: 'वेटम्बरी' ।

७. सिंहलमा: 'मानवगारिय' ।

जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका देवताहरूमध्येबाट असम देवपुत्रले पूरण काश्यपको बारेमा भगवान्को सम्मुखमा यो गाथा (= श्लोक) सुनाए—

“इध छिन्दतमारिते, हतजानीसु कस्सपो ।
न पापं समनुपस्सति, पुब्बं वा पन अत्तनो ।
स वे विस्सासमाचिक्खि, सत्था अरहति माननंति ॥”

अर्थ—

“यहाँ, कसैलाई काटे पनि, मारे पनि, कुटे पनि (पूरण) काश्यपले उसमा कुनै पाप वा पुण्य देखेनन् । यिनले त्यस्तो कुरा, विश्वास दिलाई भन्छन्, अतएव उनलाई गुरु जस्तै सम्मान गर्नु योग्य छ ।”

२. मक्खली गोशाल

परिचय

जस्तं पूरण काश्यपको परिचयको सन्दर्भमा बुद्धमन्दा अगाडि क-कस्ता सिद्धान्तहरू र क-कस्ता तर्क्यहरू थिए भन्ने कुराहरू माथि (पृ. ३) उल्लेख भए अनुसार यी मक्खली गोशालको परिचय अगाडि पनि ती कुराहरू यहाँ समावेश भएको संकल्प छ ।

मक्खली गोशाल

वाशकुलमा^१ जन्मेका मक्खली तेल हालेको माटोको गाग्रो लिई एकदिन आफ्ना मालिकसँग हिलोबाटोमा हिंडिरहेको बेलामा आफ्नो मालिकले उनलाई “राम्रोसँग हिंड्, लडलास् (मा खलीति)” भनी भन्यो । अनि यी डराई डराई हिंडिरहेको बेलामा प्रमादबश अचानक लडदा तेलको गाग्रो फुट्यो । उनी मालिकको डरले त्यहीँबाटै भागे । यसरी भागेकोदेखी समाउनकोनिमित्त पछि पछि दौडेको मालिकले

---

१. सुत्त. नि. अ. क. पृ. ३५३: सभियसुत्तवण्णना ।

उनको धोतीको टुप्पो समाप्त्यो । उनी कपडै छाडी निर्वस्त्रभई (अ-चेलको हुत्वा) फुत्केरं गए ।

“चेल” शब्द, “चिल वासे, अच्छादने” भन्ने धातुबाट बनेको हो । यही धातुको अर्थ अनुसारनं निर्वस्त्रीलाई ‘अ-चेलक’ भनिएको हो ।

अनि उक्त बाशले सोही निर्वस्त्र भेषलाई नै संन्यास ठाने । यिनका बाबु आमा को हुन् र कुन देश वा नाउँमा जन्मेका थिए भन्ने कुरा त्रिपिटक पालिसाहित्यमा कतै पनि उल्लेख भएको कुरा लेखकले पाउन सकेको छैन^१ । गौशाला (गोसाल)मा जन्मेकोहुँदा ‘गोसाला’ भन्ने यिनको दोश्रो नामकरण गरेको हो भनी अर्थकथाहरूले उल्लेख गरेकाछन्^२ । अतः ‘माखालि इति = मकखल्ली’ र गोशालामा जन्मेको

१ दी. नि. अ. क. I. पृ. १०१: सामञ्जफलसुत्तवण्णना; म.

नि. अ. क. II. पृ. १९४: चूलसारोपमसुत्तवण्णना ।

२. जैन ग्रन्थ ‘उवासक-दसाओ’ (पृ. १ मा) यिनी श्रावस्तीमा जन्मेको र यिनका बाबुको नाम मङ्गली र आमाको नाउँ भदा हुन् भन्ने उल्लेख भएको छ भनी D. P. P. II. पृ. ४०० मा समुल्लेख भएको छ ।

३. दी. नि. अ. क. I. पृ. १०१: सामञ्जफलसुत्तवण्णना; म.

नि. अ. क. II. पृ. १९४: चूलसारोपमसुत्तवण्णना; सुत्त. नि.

अ. क. पृ. ३५३: सभियसुत्तवण्णना ।

कारणले यिनको नाम 'मक्खली गोशाल' भनिएको हो भन्ने कुरालाई पुष्टपाइ गरिएको छ ।

पूरण काश्यप जस्तै यिनी पनि निर्वंस्त्र (= अ चेलक) भई, सोही जीवनलाई नं प्रव्रज्या ठानी बसे । उनी एक गाउँमा पुग्दा उनलाई गाउँलेहरूले स्वागतादि गरेका कुराहरू र ५०० शिष्यहरू समेत भएका कुराहरू माथि पूरण काश्यपको परिचयको 'पूरण काश्यप' भन्ने शीर्षक अन्तर्गत (पृ. ४)का कुराजस्तै यहाँ पनि संक्षुपछं ।

मक्खलीको दृष्टी

तल उल्लिखित मक्खली गोशालका सिद्धान्तहरू अध्ययनगर्दा यस्तो प्रतीतहुन्छ कि यिनी पूरण काश्यप भन्दा एक पाइला अघि बढेकाछन् ।

पूरणले हिंसा, परदारगमन तथा दानादि कार्यलाई पुण्य र पाप भनी मान्दैनन् भने यिनी त कुनै पनि प्रकारका पुण्य र पापलाई नमान्ने मात्र होइनन्, बल्कि मनुष्यको पुण्यार्थ, पराक्रमद्वारा पनि कुनै शुद्धि प्राप्त गर्न सकिदैन भन्ने कुरामा विश्वस्तछन् । यसबारेमा टीकाटिप्पणीगर्दै दीर्घनिकाय अर्थकथा उल्लेखगर्छं— “मक्खलीले देव-ब्रह्मत्वादिलाई मात्र प्रतिक्षेप गरेका होइनन्, बल्कि मनुष्यको

पुरुषार्थ र पराक्रमद्वारा पाउनसक्ने बुद्धत्वादिलाई समेत प्रतिक्षेप गर्छन् र जिनचक्र (= बुद्धोपदेश)लाई पनि प्रहारगर्छन्^१” इत्यादि ।

यिनको बनाई अनुसार संसारका कुनै पनि प्राणीले, कुनै पनि वानादि पुण्यकार्य गर्नुपर्दैन, ठूलो-स्थानो, छूत-अछूत, पण्डित-मुर्खादि सबै सत्वहरू ८० लाख साना-ठूला कल्पहरू संसारमा घुमिसकेपछि आपसे आप विशुद्ध हुन्छन् । प्राणीहरूका कर्महरू (भाग्य) लाई पाथीले भरेर राखेको जस्तै अथवा लटाइमा बेरीराखेको धागो जस्तै निर्माताले नाप-तौल गरीराखेको हुन्छ र कसैले पनि यसलाई घटबढ गर्न सक्दैन भन्ने इत्यादि कुराहरू नै उनको सिद्धान्तको सारांश हो । विशेष कुराहरूलाई त तल मूलसूत्रले उल्लेख गरेका छन् । त्यतैबाट पाठकहरूले बुझ्न सक्नेछन् । यस्तो सिद्धान्तलाई पनि अद्वैतवाद, अक्रियावाद तथा नास्तिकवाद इत्यादि भन्न सकिन्छ । पूरण काश्यपले जस्तै यिनले पनि ‘छ अभिजाति’ भन्दछन् र कर्मवादी तथा एक वस्त्र^२ लगाउने निगण्ठहरूलाई, अपना शिव्यहरू तथा अनुयायीहरूलाई भन्दा तल्लो तहमा राखेकाछन्^३ । पूरणक अनुगमनगर्दै यिनले पनि नन्दवत्सादि तीन पूर्वज प्राचार्यहरूलाई, श्रेष्ठोत्तम

१. दी. नि. अ. क. I. पृ. ११३: सामञ्जसफलसुत्तवण्णना ।

२. दी. नि. अ. क. I. पृ. ११४

३. दी. नि. अ. क. I. पृ. ११४

जाति ठानेकछन्^१ र पूरणले जस्तै कर्म र विपाकलाई पनि प्रतिक्षेप गर्छन्^२ ।

सर्वज्ञताको दावी

जस्तै पूरण काश्यपले आफूलाई “सर्वज्ञ, सर्वदर्शी हु” भनी दावीगरे त्यस्तै यिनले पनि गरेका कुराहरू कोशलसंयुक्तको दहरसूत्रले^३ प्रष्ट गरेको छ । श्रावस्तीमा पुगी यिनले पनि पूरणले जे “म सर्वज्ञहु” भन्ने जस्ता कुराहरू अपना अनुयायीहरूद्वारा कोशल राजाकहाँ भन्न पठाएका कुराहरू माथि पूरण काश्यपको परिचय अन्तर्गत “सर्वज्ञ भनाउने कोशिस” भन्ने शीर्षकमा (पृ. ५) जस्तै यहाँ पनि सम्झनुपर्छ । सुत्तनिपातार्थकथामा^४ पनि यो कुरा उल्लेख भएको छ । तर लोकायतिक ब्राह्मणहरूले भने पूरण काश्यप र निगण्ठ-नाटपुत्रले मात्र सर्वज्ञताको दावी गरेकाछन् भन्ने कुराहरू माथि (पृ. ६३मा) उल्लिखित “म सर्वदर्शी हु” भन्ने शीर्षकले प्रष्ट गरेकोछ ।

१. दी. नि. अ. क. I. पृ. ११६

२. दी. नि. अ. क. I. पृ. ११६

३. सं. नि. I. पृ. ६७, अ. क. I. पृ. १०३; बु. रा. पृ. १८६

४. सुत्त. नि. अ. क. पृ. ३५३: सभियसुत्तवण्णना ।

ख्यातिप्राप्त सङ्घी गणाचार्य भन्ने बारेमा पनि पूरण काश्यप जस्तै यिनी पनि पाँच-पाँचशय शिष्यहरू भएका नामीहुन् र साधुसम्मत पनि पाएकाहुन्^१ । दीर्घनिकायको सामन्व्यफलसूत्रानुसार^२ जब, राजा अजातशत्रुले आफ्ना भारदारहरूसँग “कसको सत्संगत गर्नु बेश-होला?” भनी सोधे तब मक्खली गोशालका भक्त एक अमात्यले “सङ्घी, गणाचार्य र ख्यातिप्राप्त मक्खली गोशालको सत्संगत गर्नु बेश-होला” भनी बताएको कुराबाट पनि प्रष्ट हुन्छ । यस सम्बन्धमा पनि माथि (पृ. ९ मा) पूरण काश्यपको परिचय अन्तर्गत उल्लेख भए जस्तै यहाँ पनि सम्झनुपर्छ । यिनीपनि उमेरमा र प्रव्रज्यात्वमा बुद्धभन्दा जेठानै^३ थिए ।

मक्खलीको जीवनवृत्ती

Dhamma.Digital

मक्खली गोशालादि अचेलक (=नाङ्गासाधु) हरू बढो विकट जीवन बिताउँदा रहेछन् भन्ने कुरा मञ्जिमनिकायको महा-

१. म. नि. II. पृ. २२५: महासकुलदायिसुत्तं, अ. क. III. पृ. १६२; सं. नि. III. पृ. ३४१: दहरसुत्तं; सुत्त. नि. पृ. ३४५: सभियसुत्तं ।
२. दी. नि. I. पृ. ४१, अ. क. I. पृ. १०१
३. सुत्त. नि. पृ. ३४५-४६, अ. क. पृ. ३५३; बु. रा. पृ. १८७: ‘स्थानो नसंक्ष’ ।

सच्चकसूत्रमा' सच्चक निगण्ठपुत्रले "एते हि, भो गोतम ! अचेलका मुत्ताचारा हत्थापलेखना, न एहि भदन्तिका....." इत्यादि भने अनुसार यो अचेलकहरू सर्वसाधारण मानिस-हरूले छैं बसेर दिसा-पिसाप गर्दैनन्, बसेर पनि खाँदैनन्, बह्र उभिएर दिसा-पिसाप गर्छन्, र उभिएरने खाना पनि खान्छन् । दिसागरेर धुँदैनन्^२... । कसैले बोलाए पनि जाँदैनन्... गर्भिणीको हातबाट पनि खाना लिँदैनन्,... माछा, मासू खाँदैनन् र मद्यपान पनि गर्दैनन् । कहिले एक गाँस मात्र खाई एकं ठाउँमा बस्छन्,... कहिले सातगाँस खाई सात ठाउँमा बस्छन्... । कहिले मीठा मीठा उत्तम भोजनहरू पनि खान्छन् र शरीरलाई स्थूल पाछन् । सधैं यस्तो चर्या गर्दैनन्, कुनै चर्याको निश्चित छैन भन्ने कुराबाट पनि प्रष्ट बुज्न सकिन्छ ।

मक्खली पनि रिसाउँदथे

मक्खली गोशाललाई आफ्नै शिष्यहरूले आफूलाई अना-दर गरेका, गालिगरेका तथा दोषारोपणगरेका कुराहरू यत्रतत्र मूल सूत्रहरूमा समुल्लेख भएको पाइने छैं अन्य परिव्राजकहरूका प्रश्नका उत्तरहरू विन नसक्दा सर्वज्ञ भनाउने मक्खली पनि रिसाएका कुराहरू सूत्रहरूबाट प्रमाणित न भएका होइनन् ।

१. I. पृ. २९२

२. म. नि. अ. क. II. पृ. ३६: महासीहनादसुत्तं ।

जस्तै— सुत्तनिपातको सभियसूत्रानुसार^१ सभिय परिव्राजकको प्रश्नको उत्तर दिन नसक्दा उनी रिसाएका कुरा सभिय परिव्राजकले नै प्रष्ट शब्दमा बताएकाछन् ।

महासकुलदायिसूत्रानुसार^२ एक दिन आफ्ना शिष्यहरूलाई संझाउँदा पनि संझाउन नसकी टाउकोमा हातराखी रुँदा पनि मुक्तहुन नसकेका कुराहरू माथि (पृ. १३ मा) पूरण काश्यपको परिचय अन्तर्गत “पूरण रिसाउँदथे” भन्ने शीर्षकमा उल्लेख भए अनुसार यहाँ पनि सम्झनु पर्दछ ।

त्यस्तै महासच्चकसूत्रानुसार^३ सच्चक निगण्ठपुत्रले बुद्धको प्रशंसागरी “अरू तर्थीयहरू रिसाउँछन्...” भनी बुद्धलाई सुनाएका कुराहरू माथि (पृ. १३ मा) उल्लेख भए अनुसार यहाँ पनि दोहऱ्याएर पढ्नुपर्छ ।

यतिमात्र होइन मज्झिमनिकायकं सन्दकसूत्रानुसार^४ सन्दक परिव्राजकले आयुष्मान् आनन्दलाई “इमे पनाजीवका

१. पृ. ३४५, अ. क. पृ. ३५३

२. म. नि. II. पृ. २२६, अ. क. III. पृ. १६३

३. म. नि. I. पृ. ३०८, अ. क. II. पृ. २४४

४. II. पृ. २२३, अ. क. III. पृ. १६१

पुत्रमताय पुता अत्तानं चैव उक्कंसेन्ति, परे च वम्भेन्ति... अर्थात् यी
अज्जीवक^१ (—वाङ्मा साधु)हरू— जो मृतपुत्रका बासका सन्ताम्हाक
हुन्— यिनोहरूले आफ्नो बयान् बढ्म, र अर्काको निन्द्यकर्थम्...”
भनी सुनाएकोबाट पनि मक्खलीहरू आफ्नै मात्र ब्रयाणारी, अर्काको
निन्द्या उपहास गर्दा रहेछन् भन्ने कुरा प्रष्टसँग बुझिन्छ।

X

X

X

राजगृह नगरमा भगवान् बुद्ध सहित अन्य छवटै तीर्थीयहरूले
वर्षावास बिताएका कुराहरू माथि (पृ २० मा) नै उल्लेख भइ-
सकेको छ।

त्यससमय राजगृह नगरका एक सेठले रक्तचन्दनको भिक्षा-पात्र
बनाई बाँसमा कुँड्याई “अरहत् भनाउनेहरूले लिएर जाऊन्” भनी
राखेको बेलामा मक्खली गोशाल पनि पूरण काश्यपले कुँ लिन गएका
थिए। त्यसपछि बुद्धसँग ऋद्धिप्रातिहार्य देखाउनेमा यिनले पनि
दात्रीगरेका थिए भन्ने इत्यादि कुराहरू सबै माथि (पृ. १८ मा) पूरण
काश्यपको परिचय अन्तर्गत “ऋद्धिप्रातिहार्य देखाउने दात्री” भन्ने
शीर्षकमा उल्लेख भएबमोजिम यहाँ पनि उल्लेख भएको सम्झनुपर्दछ।

१. “आजीवकाति नग्गसमणको”—म. नि. अ. क. I. पृ. १३७:

अनङ्गणसुत्तावण्णना ।

त्यस्तै यिनीहरूले भनेका कुराहरू बमोजि यिनीहरूले साक्षात्कार गरेकाछन् वा छैनन्, भनी सकुलदायी परिव्राजक, पिङ्गल-कोच्छ ब्राह्मण तथा सुभद्र परिव्राजकहरूले बुद्धसंग सोधेका कुराहरू पनि माथि (पृ. १४ मा) पूरण काश्यपकै परिचय अन्तर्गत “नैर्याणिक छ के ?” भन्ने शीर्षकमा उल्लेख भए बमोजिम यहाँ पनि समावेश भएको सम्झनुपर्दछ ।

परलोकभएका आफना शिष्यहरूका सम्बन्धमा फलाना, फलाना ठाउँमा उत्पन्नभए भन्ने कुरा पूरण काश्यपले जस्तै मक्खली गोशालले पनि भन्दछन् भनी वत्सगोत्र परिव्राजकले नै बताएकाछन् ।

मक्खलीको बारेमा जुन कुरा भगवान् बुद्धले टिप्पणी गर्नु-भएको छ सो कुरा तल उल्लिखित “निकृष्ट मक्खली” तथा “मानिसहरूका जाल” भन्ने शीर्षकको मूल सूत्रहरूबाटै पाठकहरूले अवबोधगर्न सक्नेछन् ।

मक्खली गोशाल सम्बन्धी अरु कुराहरू तल संग्रहित सूत्रहरूलेनै स्वयं बताएकाछन् ।

×

×

×

१-मक्खली गोशाल-वाद

“भन्ते ! यहाँ, म^१ एकदिन जहाँ मक्खली गोशाल थिए त्यहाँ गए^२ । त्यहाँ पुगेपछि मक्खली गोशालसँग सम्मोदन गरे^३ । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे^४ । भन्ते ! अनि, एक छेउमा बसेको मैले मक्खली गोशालसँग यस्तो सोधेँ—

‘ भो गोशाल ! यहाँ, विविधप्रकारका शिल्पीहरू छन् । जस्तै— माहुतेहरू^५... गणितज्ञहरू तथा अरू पनि विविधप्रकारका शिल्पीहरू छन् । तिनीहरूले यसं जीवनमा आफ्ना शिल्प-फलहरूद्वारा जीविका गर्छन् । तिनीहरूले आफ्ना शिल्प-फलद्वारा यसं जीवनमा प्रत्यक्षरूपले आफूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पार्छन् । आमा-

१. यस सूत्रमा अजातशत्रु राजाले आफू मक्खली गोशालकहाँ गई उनीसँग आफूले प्रश्नहरू सोधेका कुराहरू भगवान्लाई बताउँदै छन् । अतएव यहाँ ‘म’ भनेको: राजा अजातशत्रु हुन् । यो सूत्र दीर्घनिकायको ‘सामञ्जससुत्त’ बाट उद्धृत गरिएको हो ।

२. दी. नि. I. पृ. ४६: सामञ्जससुत्तं, अ. क. I. पृ. ११३

३. माथि पृ. ३५ मा उल्लेख भए जस्तै दोहन्त्याई पढ्नु ।

बाबुहरूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पाछेन् । पुत्र-वारहरूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पाछेन् । साथी-मित्रहरूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पाछेन् । उनीहरूले उँमोलभोका श्रमण-ब्राह्मण-हरूलाई स्वर्गीय सुखविपाकी, स्वर्गगामी — दान दक्षिणा अर्पित गर्छेन् । ‘भो गोशाल ! के तपाइले पनि त्यस्तैगरी यसै जीवनमा प्रत्यक्षरूपले सामञ्जसफल’ (= सामान्यफल = आफैले जान्नुपर्ने) देखाउन सक्नु हुन्छ ?’

संसार सुद्धि

‘भन्ते ! यस्तो सोध्दा मक्खली गोशालछे मलाई यस्तो जवाफ दिए —

‘महाराज ! (१) सत्त्वहरू संक्लिष्ट हुनाको कुनै हेतु छैन, कुनै प्रत्यय छैन; बिना हेतुले, बिना प्रत्ययलेनै सत्त्वहरू संक्लिष्ट हुन्छन् । (२) सत्त्वहरू शुद्धि हुनाको पनि कुनै हेतु छैन, कुनै प्रत्यय छैन; बिना हेतुले, बिना प्रत्ययलेनै सत्त्वहरू विशुद्ध हुन्छन् । (३) आफुले गरेर पनि (विशुद्ध) हुन्न (नत्थिअत्तकारे), अकाले गरेर पनि (विशुद्ध) हुन्न (नत्थिपरकारे); (४) पुरुषार्थद्वारा पनि (विशुद्ध) हुन्न, (५) पुरुषको शक्तिद्वारा पनि (विशुद्ध) हुन्न, पुष्पको पराक्रमद्वारा पनि

१. ‘सामञ्जसफल’ शब्दको अर्थबारे माथि पृ. ३६ को पादटिप्पणीमा उल्लेख गरिसकेको छु ।

(विद्युद्) हुत्त^१, (६) सबै सत्वहरू^२, सबै प्राणीहरू^३, सबै भूतहरू^४, तथा सबै जीवहरू^५ आपना वशमा छैनन्, स्वाभाविकरूपले जहाँ जहाँ जानुपर्ने हो त्यहाँ त्यहाँ गई छ- अभिजातिहरू^६ अन्तर्गत सुख-दुःखको अनुभव गर्छन् । (७) प्रमुख योनिहरू चौधलाख छयसट्टीशब (१४, ६६,०००) छन् । (८) पाँचशय कर्महरू छन्, (९) पाँच

१. यस्ते कुरा सं. नि. II. पृ. ४२२: हेतुसुत्तमा पनि छ, अ. क.

II. पृ. २४८

२. मखलीको सिद्धान्त अनुसार सबै पशुहरूलाई 'सत्व' भन्दछन् । दी. नि. अ. क. I. पृ. ११३

३. मखलीको सिद्धान्त अनुसार एक इन्द्रिय र दुइ इन्द्रिय भएका प्राणीहरूलाई 'प्राणीहरू' भनिएको छ । दी. नि. अ. क. I. पृ. ११३
तृण वृक्षादिहरूलाई एक इन्द्रिय प्राणी भनी मान्दछन् । महा. व. पा. पृ. २०८

४. सबै अण्डज प्राणीहरूलाई 'भूत' भनी अन्य तैर्षीयहरू भन्दछन् रे । दी. नि. अ. क. I. पृ. ११३

५. घान, ओ, गहुँ खादि अन्नहरूमा जीव छ जन्मे धारणा अन्य जर्मावलम्बीहरूले राख्ने भएको हुँदा सबैलाई 'जीव' भनिएको हो । दी. नि. अ. क. I. पृ. ११३

६. हेर पृ ४०मा । (स-अभिजाति)

कर्महरू छन्, १ (१०) तीन कर्म^१हरू छन्, तथा १ (११) कर्म र अधकर्म^२ पनि छन् । (१२) बयसट्टी प्रतिपदाहरू छन्, (१३) बयसट्टी अन्तर कल्पहरू^३ छन्, (१४) छ अभिजातिहरू^४ छन्, (१५) आठ पुरुष-भूमिहरू^५ छन् । (१६) उनन्चास शस आजीवक व्रतहरू, (१७)

१. अन्य तैर्थीयहरूमा पनि कसैले पठ्चेन्द्रियलाई 'पांचकर्म' भन्दछन् रे । दी. नि. अ. क. I पृ. ११४

२. काय, वाक्, चित्तलाई तीनकर्म भनिएको रे । दी. नि. अ. क. I. पृ. ११४

३. काय र वचनलाई 'कर्म' र मन-कर्मलाई 'अर्ध-कर्म' भनी भन्दछन् रे । दी. नि. अ. क. I. पृ. ११४

४. एक कल्पमा चौसट्टी अन्तर कल्पहरू हुन्छन् । तर यिनले दुइ कल्पहरू थाहा नपाई बयसट्टी कल्पहरूमात्र उल्लेख गरे । दी. नि. अ. क. I. पृ. ११४

५. हेर माथि पृ. ४० मा ।

६. (१) मन्दभूमि, (२) छिडडा भूमि, (३) वीमंसन भूमि, (४) उजुगत भूमि, (५) सेख भूमि, (६) समण भूमि, (७) जिन भूमि र (८) पर्णभार भूमिलाई अन्य घर्मावलम्बीहरूले 'आठ-पुरुष भूमि, भनी भन्दछन् । यसको अर्थ यसप्रकार छ-

उनन्वास शय परिव्राजक प्रव्रज्याहरू, (१८) उनन्वास शय नागवासहरू
छन् । (१९) बीसशय इन्द्रियहरू, (२०) तीसशय नर्कहरू, (२१)
छत्तीस रज-घातुहरू (= धूलो लाग्ने ठाउँहरू) छन् । (२२) सात संज्ञी-
गर्भहरू (= सचेतन गर्भहरू), (२३) सात असंज्ञी (= अचेतन)

जन्मेदेखि सातदिनसम्मलाई 'मन्द-भूमि', दुर्गतिबाट
आएका, जन्मेरछि धेरै रुन्छन् तथा सुगतिबाट आएका
हांसछन्— यही रुने र हाँस्ने अवस्थालाई 'खिडडा भूमि',
आमा-बाबुहरूले हातसमाती हिडाउने अवस्थालाई 'वीमंसन-
भूमि', पैदल हिड्न सक्ने अवस्थालाई 'उजुगत भूमि', शिक्षा
सिकने अवस्थालाई 'सेख-भूमि', घरछाडी प्रव्रजित हुने
अवस्थालाई 'समण-भूमि', आचार्यको सन्संगतगरी ज्ञान
प्राप्तगर्ने अवस्थालाई 'जिनभूमि', र भिक्षु, पर्णक तथा
जिनहरूबाट कुनै कुरा सुन्न नपर्ने अवस्थालाई 'पर्णक-भूमि'
(= पर्णक-भूमि) भनी— यिनै आठ अवस्थालाई अन्य धर्माव-
लम्बीहरूले 'अष्ट पुरुष-भूमि' भन्दछन् । दी. नि. अ. क.
I. पृ. ११४; सं. नि. अ. क. II. पृ. २५०

१. उँट, गाई, गधा, बाख्रा, पशु, मृग आदिलाई मक्खली
गोशालले 'सात संज्ञी गर्भ' भन्दछन् । दी. नि. अ. क. I. पृ. ११४

गर्भहरू^१ (२४) सात निर्ग्रन्थी गर्भहरू^२ छन् । (२५) सात देवहरू,
 (२६) सात मनुष्यहरू, (२७) सात पिशाचहरू छन् । (२८) सात
 दृष्टहरू^३, (२९) सात महाप्रणयी (पबुट)हरू, सात स्यानाग्रन्थी (पबुट)
 हूँ छन् । (३०) सात महाप्रपातहरू, सात शय स्याना प्रपातहरू
 छन् । (३१) सात महास्वप्नहरू, सातशय स्याना स्वप्नहरू छन् ।
 (३२) असीताख साना-ठूला कल्पहरू^४ सम्म संतारमा घुम्निकरी

१. चामल, जो, गहुँ, मूगी, कङ्गू, बरक र कोदो आदिलाई उनी
 'सात असंज्ञीगर्भ' भन्दछन् । दी. नि. अ. क. I. पृ. ११४.

२. गाँठा भएका वस्तुहरूमा हुने गर्भहरू । जस्तै—उखूको गाँठो,
 बाँसको गाँठो र बेतको गाँठो इत्यादि । दी. नि. अ. क. I.
 पृ. ११५

३. सातवटा ठूला बहहरू, जस्तै— (१) कर्णमण्ड, (२) रथकार,
 (३) अनोत्पत्, (४) सिंहप्रपात, (५) तियगल, (६)
 मुचलिन्द तथा (७) कुणालक । दी. नि. अ. क. I. पृ. ११५

४. कुनै एक महांसरोवरबाट शयबर्षको एक पटक कुशाग्रद्वारा
 एक बिन्दु पानी ढिकी यसक्रमद्वारा त्यस सरोवरको पानी
 सातपटकसम्म^५ सिद्धिने अवस्थालाई एक महा (= ठूलो कल्प)
 भन्दछन् । दी. नि. अ. क. I. पृ. ११५; म. नि. अ. क. III.
 पृ. १२६; सन्कसुसवण्णना ।

मूखं तथा पण्डितहरूले दुःखको अन्तगर्न सक्छन् । (३३) फेरि त्यहाँ यो शीलद्वारा, यो व्रतद्वारा अथवा यो ब्रह्मचर्यद्वारा मैले अपरिपक्व कर्मलाई परिपक्व गर्नेछु अथवा परिपक्व कर्मलाई भोग गरेर पार लगाउनेछु भन्ने पनि हुन सक्दैन । (३४) द्रोण (= पाथी)ले नापि राखेको जस्तै नाबिराखेको यस संसारको सुख-दुःखलाई घटी-बढी गर्न सकिन्न, न उच्च-नीच (= ठूलो-स्यानो) पार्न न सक्छन् । जस्तै— बेरिराखेको घागोको डल्लो छाडिदिदा, घागोको प्रमाण भएसम्म मात्र जान्छ, त्यस्तै— मूखं र पण्डितहरूले (संसारमा) घुम-फिर गरेर मात्र दुःखको अन्त गर्नेछन्^१ ।’

“भन्ते ! मैले मकखली गोशालसँग यसै जीवनमा प्रत्यक्षरूपले सामञ्ज-फलकां कुरा सोच्दा उनले मलाई ‘संसार-शुद्धि’को कुरा सुनाए । जस्तै, कसैले कसैसँग आफ्नो कुरा सोच्दा लौकाको कुरा बताए कं वा लौकाको कुरा सोच्दा आफ्नो कुरा बताए कं मकखली गोशालले मलाई यसै जीवनमा प्रत्यक्षरूपले सामञ्ज-फलको कुरा सोच्दा ‘संसार-शुद्धि’को कुरा बताए ।

“भन्ते ! अनि मेरो मनमा यस्तो लाग्यो— ‘म जस्ता (राजा) ले, आफ्नो राज्यमा बस्ने भ्रमण ब्राह्मणलाई कसरी असन्तुष्ट पार्ने !’

१. यस्तै कुरा सं. नि. II, पृ. ४२३; महादिट्टिसुत्तंमा पनि छ, अ. क. II, पृ. २४९; म. नि. II, पृ. २१५: सन्दकसुत्तं ।

“भन्ते ! यति सोची मैले मक्खली गोशालको भाषणलाई न त अभिनन्दन गरे, न त आक्रोश नै । बलिक अभिनन्दन पनि नगरी, आक्रोश पनि नगरी— असन्तुष्ट भएर पनि असन्तुष्टिताको भाष प्रकट नगरी— उही वचन ‘सारहो’ भनी ग्रहण नगरी, उनले भनेको कुरालाई मनमा पनि नराखी म आसनबाट उठी फर्केर आएँ ।”

२-तैर्थीय देवता

यस्तो मैले सुने' ।

एक समय भगवान् राजगृहस्थित वेणुवनको कलन्दक-
निवापमा बस्नु भएको थियो ।

त्यस समय केही नानातैर्थीय श्रावक देवपुत्रहरू, जस्तै—असम
सहजि, नीक, आकोटिक, वेगम्भरि तथा माणवगरिय—रात
बितिसकेपछि उत्तम वर्ण लिई, सारा वेणुवन प्रकाशपारी, जहाँ
भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन
गरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका ती देवताहरूमध्येबाट
सहजि भन्ने देवपुत्रले मकखली गोशालको बारेमा भगवान्को
सम्मुखमा यस्तो गाथा (= श्लोक) सुनाए—

“ तपोजिगुच्छाय सुसंवृतत्तो,
बाचं पहाय कलहं जनेन ।

१. सं. नि. I. पृ. ६४ : नानातिथियसावकसुत्तं बाट, अ. क.

I. पृ. ९९

समो सवञ्जा विरतो सच्चवादी,
नं हि नून तादिसं करोति' पापं' ति ॥”

अर्थ—

“तपश्चर्याको जुगुप्साबाट सुसंयत हुने, जनतासँग कलह हुने
बाचालाई त्याग्ने, शान्त, दोष रहित तथा सत्यवादी—त्यस्ता (मकखली)
ले निश्चयनं पाप गर्दैनन् ।”

१, सिंहल र स्याममा: 'न ह नून तादी' पकरीति' ।

३-निकृष्ट मकखली

‘भिक्षुहो ! जस्तं धागरेले बनाएको कपडाहरूभन्दा रौंछे बनाएको कम्बल निकृष्ट (= कमसल) देखिन्छ; भिक्षुहो ! रौंछे बनाएको कम्बल ठण्डामा ठण्डे, गरममा गरम तथा दुर्वर्ण, दुर्गन्ध, दुःखस्पर्शी हुन्छ; भिक्षुहो ! त्यस्तै जति पृथक् श्रमण-ब्राह्मणहरूका वाद (= मत) हरू छन्; ती मध्ये मकखलीवाद (= मत) निकृष्ट (= कमसल) देखिन्छ । भिक्षुहो ! मूर्ख मकखली यस्तो बादी (= मतावलम्बी) छन्, यस्तो दृष्टिक (=पूर्वाग्रही) छन्— ‘कर्म छैन, क्रिया छैन, पराक्रम छैन’ ।

१- भिक्षुहो ! अतीत समयमा जो ती अरहन्त सम्यक् सम्बुद्धहरू भइसके ती भगवान्हरूको पनि कर्म-वाद नै थियो; क्रिया वाद नै थियो; पराक्रम वाद नै थियो । भिक्षुहो ! मूर्ख मकखलीले ‘कर्म छैन; क्रिया छैन; पराक्रम छैन’ भनी वहाँहरूलाई पनि प्रतिक्षेप गर्छन् ।

२ “भिक्षुहो ! अनागत समयमा जो ती अरहन्त सम्यक् सम्बुद्धहरू हुने छन्, ती भगवान्हरूको पनि कर्म-वाद नै हुनेछ,

क्रिया-वाद नै हुनेछ, पराक्रम-वाद नै हुने छ । भिक्षुहो ! मूर्ख मक्खलीले 'कर्म छैन, क्रिया छैन, पराक्रम छैन' भनी बर्हाहरूलाई पनि प्रतिक्षेप गर्छन् ।

३- "भिक्षुहो ! वर्तमान समयमा म पनि अरहन्त सम्यक् सम्बुद्ध हुँ । म पनि कर्म-वादी, क्रिया-वादी, पराक्रम-वादी हुँ । भिक्षुहो ! मूर्ख मक्खलीले 'कर्म छैन, क्रिया छैन, पराक्रम छैन' भनी मलाई पनि प्रतिक्षेप गर्छन् ।

"भिक्षुहो ! जस्तै नदीको सुखमा (धारमा) जाल बिच्छ्याइ राख्दा धेरै माछाहरूकानिम्ति अहित, दुःख, कष्ट, तथा पीडा हुन्छ; भिक्षुहो ! त्यस्तै धेरै मानिसहरूका अहितकानिम्ति, दुःखकानिम्ति, कष्टकानिम्ति तथा पीडाकानिम्ति मूर्ख मक्खली लोकमा मनुष्यहरूका जाल ॐ जन्मेको जस्तो लाग्छ ।"

x

x

x

४--मानिसहरूका जाल

“भिक्षुहो ! म त्यस्तो कुनै पुरुष देखिदैन जो धेरै देवमनुष्य र धेरै मानिसहरूका अहितकानिम्ति, अमुखकानिम्ति, अनर्थकानिम्ति तथा दुःखकानिम्ति प्रतिपन्न छ—जस्तो मूर्ख मक्खली^१ । भिक्षुहो ! जस्तै—नदीको मुखमा (धारमा) जाल बिच्छ्याइ राख्दा धेरै माछाहरूकानिम्ति अहित, दुःख, कष्ट तथा पीडा हुन्छ, भिक्षुहो ! त्यस्तै—धेरै मानिसहरूकानिम्ति अहित, दुःख, कष्ट तथा पीडाकोनिम्ति जाल जेँ मूर्ख मक्खली यो लोकमा जन्मेको जस्तो लाग्छ ।”

Dhamma.Digital

---

१. अं. नि-१. पृ. ३४ : (ग) एकधम्मपालि, अ. क. I. पृ.

२६१

३. अजित केशकम्बल

प रि च य

पूरण काश्यप र मक्खली गोशालहरू बुद्धमन्दा अगाडि नै त्यस बखतको भारतमा भएजस्तै अजित केशकम्बल' पनि थिए । यिनी पनि छ-तैर्थाँय गणाचार्यहरूमध्येका एक हुन् ।

अजित उनको नाम हो । मानिसहरूको केशको कम्बल बनाई लगाउने भएको हुँदा यिनलाई केशकम्बल अथवा केशकम्बली भनिएको हो । पछि यी दुवै नाम जोडी 'अजित-केशकम्बल' मनी भनिएको हो^२ ।

यिनी, कहाँ जन्मे र यिनका बाबु आमाको नाम के हो

-
१. म. नि. अ. क. II. पृ. १९५ : मा 'केशकम्बली' भन्ने उल्लेख भएको छ ।
  २. दी. नि. अ. क. I. पृ. १०१ : सामञ्जसफलसुत्तवण्णना ;
म. नि. अ. क. II. पृ. १९५ : चूलसारोपमसुत्तवण्णना ;
सुत्त. नि. अ. क. पृ. ३५३ : सभियसुत्तवण्णना ।

भन्ने कुराको उल्लेख भएको लेखकले पालिसाहित्य त्रिफिटकमा भेट्टाउन सकेको छैन ।

पूरण काश्यप जस्तै यिनी पनि नामी तथा ख्यातिप्राप्त थिए भन्ने कुरा राजा अजातशत्रुले आफना भारदारहरूसँग “कसको सत्संगत गर्नु बेश होला ?” भनी सोधदा अजित केशकम्बलका भक्त एक अमात्यले “अजित केशकम्बलको सत्संगत गर्नु बेश होला” भनी बित्तिगरेबाट पनि सो कुरालाई पुष्ट्याई गर्न सकिन्छ^१ । अरू जम्मै कुराहरू माथि (पृ. ९) पूरण काश्यपको परिचय अन्तर्गत “सङ्घी गणाचार्य” भन्ने शीर्षकमा उल्लेख भएको जस्तै यहाँ पनि संकृनु पर्दछ ।

सर्वज्ञताको दावीको बारेमा, वयोवृद्धको बारेमा, रिसाउने बारेमा, नैर्याणिकताको बारेमा, ऋद्धि प्रातिहार्य देखाउने बारेमा तथा शिष्यहरूद्वारा अपमानित भएको बारेमा माथि पूरण काश्यपको परिचय अन्तर्गत तत् तत् विषय सम्बन्धी उल्लेख भएजस्तै यहाँ पनि संकृनु पर्दछ ।

यिनको सिद्धान्तको बारेमा मूल सूत्रको अध्ययन गर्दा लेखकलाई यस्तो लाग्छ कि यिनी पूरण काश्यप र मकखत्ती गोशाल-भन्दा अरू एक कदम अघाडि भदेका छन् । हुन त माथि गएका पूरण काश्यपादिहरू पनि नास्तिकवादकै हुन् । तर अजित केशकम्बलले जस्तै उनीहरूले इहलोक र परलोकलाई प्रष्ट शब्दमा निषेध भने

१. दी. नि. I. पृ. ४१ : सामञ्जसलसुत्तं, अ. क. I. पृ. १०१

गरेको देखिदैन । यिनले त प्रष्ट शब्दमै “इहलोक र परलोक छैन” भनी भनेका छन् र “दान-धर्म भनेको मूर्खहरूले प्रज्ञापन गरेका हुन्, यो लोक र परलोकलाई जान्नसक्ने कुनै पुरुष हुनसक्दैन; आमा बाबु भन्ने पनि छैनन्, इहलोक पनि छैन, परलोक पनि छैन तथा मरणपछि पनि केही छैन” इत्यादि भनेका छन् ।

दीर्घनिकाय अर्थकथानुसार^१ यिनलाई पनि अकर्मवादी, अक्रियावादी, अहेतुवादी तथा नास्तिकवादी भन्दछन् । यिनका जस्ता सिद्धान्त भएका साधु सन्न्यासीहरू बुद्धयुगमा मात्र होइन अपितु अघि पनि थिए भन्ने कुराहरू पालि साहित्यको त्रिपिटक अध्ययनद्वारा ज्ञात हुन्छ । बुद्धयुगभन्दा धेरै धेरै अघि जातकयुगमा पनि यस्ता नास्तिक-दर्शनहरू थिए भन्ने कुरा महाबोधिजातक^२ र महानारद-जातक^३ बाट पनि सिद्ध हुन्छ^४ । त्यस युगमा पनि बोधिसत्त्वले^५

१. दी. नि. अ. क. I. पृ. ११६ : सामञ्जसफलसुत्तवण्णना ।

२. जा. पा. II. पृ. ५१, अ. क. VI. पृ. ९९

३. जा. पा. II. पृ. २६८, अ. क. VII. पृ. १९४

४. बुद्ध समयका अन्य तैर्थीयहरूका विभिन्न दर्शनहरूका कुराहरू जान्न जिज्ञासुहरूले डा० बरुवाका ‘Pre-Buddhistic Philosophy’ र महापण्डित राहुल सांकृत्यायनका ‘दर्शन-दिग्दर्शन’ हेर्नु उचित हुनेछ ।

५. बुद्ध हुनकोनिमित्त आवश्यक पारमी-धर्महरू पूरा गर्दै संसारमा जन्म लिने सत्त्वलाई ‘बोधिसत्त्व’ भन्दछन् ।

त्यस त्यस सिद्धान्तहरूलाई हेतुसहित, कारणसहित खण्डन गर्नु भएको थियो। दीघनिकायको^१ पायासिराजव्य सूत्रानुसार पायासि राजाको यस्ता दृष्टि (- विश्वास) लाई विशिष्ट धर्मकथिक कुमार काश्यप महास्थविरले अनेक उदाहरण देखाई पायासी राजालाई त्यस मिथ्या-दृष्टिबाट मुक्त गराउनु भएको कुरा उक्त सूत्रमा समुल्लेख भएको छ।

सबभन्दा आश्चर्य लाग्दो कुरा के छ भने त्यसरी “इहलोक र परलोक छैन, आमा बाबु पनि छैनन्” भन्ने अजित केशकम्बलले पनि “परलोक प्राप्त अपना शिष्यहरूमध्ये फलाना, फलाना गतिमा पुगे” भन्दछन् भने वत्सगोत्र परिव्राजकले भनेका कुरा कुतूहल-सूत्रमा^२ समुल्लेख भएको पाइन्छ। यो कुरा तल वत्सगोत्र परिव्राजकको सग्रहमा उल्लेख भएको छ। यस सम्बन्धमा चिन्तकहरूले मूल सूत्रहरू तथा अर्थकथाहरू गम्भीर रूपले अध्ययन गरी चिन्तन गर्नु योग्य छ। नानातिथियसावकसुत्त^३ मा पूरण, मक्खली, प्रकुध तथा नाटपुत्रका भक्त देवपुत्रहरूका नामहरू उल्लेख भएका पाइन्छन् तर अजित-केशकम्बल र सञ्जय बेलट्टपुत्रहरूका नामहरू उल्लेख भएको पाइँदैन।

१. II. पृ. २३६, अ. क. II. पृ. ५८४

२. सं. नि. III. पृ. ३४१, अ. क. III. पृ. १०६

३. सं. नि. I. पृ. ६४, अ. क. I. पृ. ९९

भिन्नाभिन्नं अजितहरू

पालि साहित्य त्रिपिटकमा भेट्टिएका केही अजित नाम भएकाहरू यसप्रकार छन्—

(१) अजित (ब्राह्मण)—वहाँ जातकयुगका बोधिसत्व हुनुहुन्छ । वहाँले सोभित बुद्ध भगवान्को उपदेश सुनी वहाँको शरणमा गई बुद्ध सहित भिक्षु सङ्घलाई महादान दिनु भएको थियो । सोभित बुद्धले अजित ब्राह्मणलाई “तिमी भविष्यमा बुद्ध हुनेछौ” भनी भविष्यवाणी गर्नु भएको थियो । जा. अ. क. I. पृ. ३१ : दूरेनिदानं ।

(२) अजित (भिक्षु)- वहाँ प्रातिमोक्ष विनय शिक्षापथ उद्देशण गर्नमा दक्ष हुनुहुन्थ्यो । द्वितीय सङ्घायनाको समयमा वहाँलाई सङ्घले आसनहरूको व्यवस्था मिलाउने काममा नियुक्ति गरेको थियो । चत्त. व. पा. पृ. ४२८ : सत्तसतिकवखन्धकं ।

(३) अजित (प्रत्येकबुद्ध)—वहाँ एकानन्दे (९१) कल्प अघिका हुनुहुन्छ । दासक स्थविरले त्यसबखत वहाँलाई एक औष चढाएका थिए । थेर गा. अ. क. I. पृ. ६८ : दासकत्थेरगाथा ।

(४) अजित (परिव्राजक)—यो गौतम बुद्ध समकालीन हुन् । एक दिन यिनी भगवान्कहाँ गई “हाम्रा पण्डित भन्ने सब्हाचारीले पाँचशय (५००) जति चित्तका स्थान (कारण) हरू छन् भन्ने कुरा सोचेका छन्” भनी भन्दा; भगवान्ले यसै कारणलाई लिएर भिक्षु-

हल्लाई धर्मोपदेश गर्नु भएको थियो । अं. नि-१० पृ. २८७ : अजित-सुत्त, अ. क. II. पृ. ८५९

(५) अजित (ब्राह्मण) — एकतीस (३१) कल्प अघि यिनले सिखी बुद्धको परिनिर्वाण-मञ्चमा फूलहरू चढाई पूजा गरेका थिए । शाक्यमुनी बुद्धको समयमा यिनी चित्तपूजक स्थविरको नामले प्रसिद्ध थिए । थेर. अप. पा.पृ. २९७ : चित्तपूजकत्थेर अपदानं, अ. क पृ. ४०४

(६) अजित (माणव) — कोशल राजाका पुरोहित बाव-रीय ब्राह्मणका सोह्र (१६) शिष्यहरूमध्ये प्रथम शिष्य हुने यिनै हुन् । (सु. नि पृ. ४२१ : बत्थुगाथा, पारायनवग्गो) । आफ्ना जुह बावरीयको आज्ञानुसार राजगृहको पाषाण-चैत्यमा गई यिनले भगवान् बुद्धसँग प्रश्नहरू सोधेका थिए र बुद्धको उत्तर सुनी सन्तुष्ट भई वहाँकै शरणमा परी भरहन्त-फल साक्षात्कार गरेका थिए । सुत्त. नि. पृ. २६, ३२, ३५, ४२४, अ. क पृ. ४६७; थेर. गा. अ. क. I पृ. ७३ : अजितत्थेरगाथा; अप पा. I पृ. ४२१

(७) अजित (सेनापति) — यिनी लिच्छवीहरूका सेनापति हुन् । दीर्घनिकायको पाथिकसूत्रानुसार एक दिन भगवान् बुद्ध, मल्ल-राज्यको अनुत्पिय (= अनुप्रिय) नगरमा भिक्षा जानुभन्दा भगाडि भगवोगोत्र (= भागवगोत्र) परिव्राजकको आराममा जानु भएको थियो । त्यसबेला प्रसंगवश भागव परिव्राजकलाई सुनेकस्त (= सुन-कात्र) लिच्छवी पुत्रले भनेको कुरा लिएर पाथिकपुत्र (= पाथिक पुत्र) भत्तलकको बारेमा केही कुरा सुनाउँदै हुनुहुन्थ्यो ।

एक दिन, वैशालीमा पाथिकपुत्र अचेलकले बुद्धसँग ऋद्धि-प्रातिहार्य देखाउने दावी गर्दै— ‘बुद्धले एउटा ऋद्धि देखाएमा मैले दुइ-वटा देखाउने छु...इत्यादि’ भन्दछन् भनी सुनक्षत्र लिच्छवीपुत्र (भिक्षु) ले भगवान्लाई सुनाएका थिए र भगवान्ले “उनले त्यस्तो गर्न सक्ने छैनन्” भनी जवाफ दिनु भएको थियो। त्यस समय लिच्छवीहरूका सेनापति अजितको मृत्युपछि उनी त्रयस्त्रिंश देवलोकमा उत्पन्न भएका थिए। सो देवपुत्र आई भगवान्लाई यस्तो सुनाए —

“भन्ते ! पाथिकपुत्र अचेलक निर्लज्जी तथा मृषावादी हुन्। वृजी ग्राममा उनले मलाई ‘महा नर्कमा उत्पन्न भयो’ भनी भनेका थिए। किन्तु म महानर्कमा उत्पन्न हुनुकोसट्टा त्रयस्त्रिंश देवलोकमा उत्पन्न भएको छु। भगवान्सँग जुन ऋद्धि-प्रातिहार्य देखाउँछु भन्ने उनको धारणा हो त्यसलाई नछाडिकन उनी भगवान्को अगाडि कुनै हालतमा पनि आउन सक्ने छैनन्...” बी. नि. III. पृ. १३ : पाथिकसुत्त, अ. क II. पृ. ५९७

(८) अजित अनागतमा बुद्ध हुने मैत्रेय बुद्धको गृहस्थी अवस्थाको नाम हो। अना. वं. पृ. ४३, ४५, ५६ (D. P. P. I. पृ. ३७)

(९) अजित (केशकम्बल) — यिनकै कुरा यहाँ उल्लेख गरिएको छ। यिनी छ-तर्षीय गणाचार्यहरूमध्येका एक हुन्। यिनी वान-पुष्य, आमा बाबु भन्ने छैन भन्दछन्, इहलोक र परलोक पनि मान्दैनन् तथा मृत्युपछि पनि केही छैन भन्दछन्।

(१०) अजित (सूत्र) - यो सूत्र अङ्ग तर निकायको वसक-
निपातमा छ । पृ. २८७

सप्त तिलकव्यकारकं तल्लोह-१

“अङ्गव्याख्या तल्लोह विह्वल न्योः कर्ण ...
सप्तमिह्वल तिलकव्यकारकं तल्लोह लोहनिह्वल विह्वल । ...
! तिलकः ... तिलकं तिलकं कर्ण लोहनिह्वल विह्वल ...
... तिलकं तिलकं तिलकं तिलकं तिलकं तिलकं तिलकं तिलकं ...

- तिलकः ... तिलकं तिलकं तिलकं तिलकं तिलकं तिलकं ...
... तिलकं तिलकं तिलकं तिलकं तिलकं तिलकं ...
... तिलकं तिलकं तिलकं तिलकं तिलकं तिलकं ...

तल्लोहं तल्लोहं । तल्लोहं तल्लोहं तल्लोहं तिलकं 'स' तिलकं .१
-तल्लोहं तल्लोहं तिलकं तिलकं तिलकं तिलकं तिलकं तिलकं तिलकं
। तल्लोहं तिलकं तिलकं तिलकं तिलकं तिलकं
। तिलकं तिलकं तिलकं तिलकं तिलकं तिलकं

१ . I . क . त . तल्लोहं तिलकं तिलकं तिलकं तिलकं तिलकं तिलकं तिलकं
५५५
। तल्लोहं तिलकं तिलकं तिलकं तिलकं तिलकं तिलकं तिलकं

१-अजित केशकम्बलको मत

‘भन्ने ! यहाँ, म’ एक दिन जहाँ अजित केशकम्बल^२ बिए त्यहाँ गए^३ । त्यहाँ पुणेपछि अजित केशकम्बलसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । भन्ने ! अनि, एक छेउमा बसेको मैले अजित केशकम्बलसँग यस्तो सोधे—

‘भो अजित ! यहाँ, विविधप्रकारका शिल्पीहरू छन् । जस्तै- माहुतेहरू^४... गणितज्ञहरू तथा अरूहरू पनि विविध प्रकारका शिल्पीहरू छन् । तिनीहरूले यसै जीवनमा आफ्ना शिल्प-फलहरूद्वारा जीविका गर्छन् । तिनीहरूले आफ्ना शिल्प-फलद्वारा यसै जीवनमा प्रत्यक्षरूपले

---

१. यहाँ ‘म’ भनेको अजातशत्रु राजा हुन् । आफू अजित केशकम्बलकहाँ गई उनीसँग प्रश्न सोधेका कुराहरू भगवान्लाई सुनाउँदै छन् ।

२. रोमनमा ‘केश कम्बली’ ।

३. दी. नि. I. पृ. ४८ : सामञ्जसफलसुत्तंवाट, अ. क. I. पृ. ११५

४. माथि पृ. ३५ मा उल्लेख भएको जस्तै दोहून्याएर पढ्नु ।

अफूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पाछन् । आमा-बाबुहरूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पाछन् । पुत्र-दारहरूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पाछन् । साथी-मित्रहरूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पाछन् । उनीहरूले उंभो लागेका भ्रमण-ब्राह्मणहरूलाई स्वर्गीय सुख-विपाकी, स्वर्गगामी—दान दक्षिणा अर्पित गर्छन् । भो अजित ! के तपाइले पनि त्यस्तैगरी यसै जीवनमा प्रत्यक्षरूपले सामञ्जस-फल^१ (= सामान्य फल, आफैले जान्नुपर्ने) देखाउन सक्नु हुन्छ ?'

नास्तिक (= उच्छेद) वाद

“मन्ते ! यस्तो सोध्दा अजित केशकम्बलले मलाई यस्तो जवाफ दिए—

‘महाराज ! (१) न दानको फल छ, न यज्ञको फल छ, न होमको फल छ । (२) सु-कृत्य, दुष्कृत्य कर्महरूको विपाक-फल पनि छैन । (३) यो लोक पनि छैन, परलोक पनि छैन । (४) आमा पनि छैन, बाबु पनि छैन । (५) औपपातिक (= च्युत भएर फेरि उत्पन्न हुने) सत्वहरू पनि छैनन् । (६) यो लोकमा त्यस्ता कुनै भ्रमण वा ब्राह्मणहरू पनि छैनन् जसले सम्यक् रूपले नैर्याणिक (= मोक्ष) मार्गमा गमन गरी, यो लोक र परलोकलाई साक्षात्कार गरी केही गर्न सक्नु । (७) चातुर्महामीतिकद्वारा^२ बनिएको यो पुरुषको जब मरण

१ ‘सामञ्जस-फल’ शब्दको अर्थबारे माथि पृ. ३६ को पाद-टिप्पणीमा उल्लेख गरिसकेको छु ।

२. पृथ्वी, आप, सैज (= शीतीष्ण), वायु—यी चार तत्वलाई ‘चातुर्महा-भूत’ भन्दछन् ।

हुन्छ तब पृथ्वी धातु, पृथ्वी समूहमा पुग्छ, जान्छ; आप (= पानी) धातु, आप-समूहमा पुग्छ, जान्छ; तेज-धातु, तेज समूहमा पुग्छ, जान्छ; वायु-धातु. वायु-समूहमा पुग्छ, जान्छ; इन्द्रियहरू (= मन सहित) आकाशतिर लाग्छन् । (८) मृत शरीरलाई आसन सहित पञ्चम पुरुषले^१ लैजान्छन्. श्मशानसम्म. उसको 'पदचिन्ह'^२ देखिन्छ । परेवाको (सेतो) जस्तो वर्ण भएका उसका हाडहरू सबै आहुतिमा भष्म हुन्छन् । (९) दान भनेको दिने (मूर्ख) हरूले बनाइ राखेका हुन् । ज-जसले दानको फल छ (अस्ति) भनी बताउँछन्, उनीहरूका कुरा लेको हो, फूटो हो. उनीहरूका कुराहरू प्रलाप मात्र हुन् । (१०) मूर्ख र पण्डित दुवैका शरीरहरू विनाश भएर उच्छेद (नष्ट) हुन्छ, विनाश हुन्छ, मृत्युपछि केही छैन^३ ।'

१. मृत शरीर राखेको खाट र बोक्ने चार जना मानिसहरू सहितलाई 'आसन सहित पञ्चम पुरुष' भनिएको हो ।

दी. नि. अ. क. I. पृ. ११६

२. श्मशान पुगुञ्जेलसम्म मृत शरीर बेखिन्छ । यसैलाई 'पद-चिन्ह' भनिएको हो । मृत्यु भएपछि श्मशान लैजाने बेला-सम्म मृतकको गुणागुणको कुरा गर्नेलाई पनि 'पद-चिन्ह' भनिन्छ । दी. नि. अ. क. I. पृ. ११६

३. यस्तै कुरा सं. नि. II. पृ. ४१८ : नत्थिदिन्नसुत्तंमा पनि उल्लेख भएको पाइन्छ, अ. क. II. पृ. २४७; म. नि. II. पृ. २१२ : सन्दकयुत्तं ।

“मन्ते ! मैले अजित केशकम्बलसँग यसै जीवनमा प्रत्यक्ष रूपले सामञ्ज-फल (=सामान्य-फल) को कुरा सोधदा उनले मलाई ‘उच्छेद’ को कुरा सुनाए । जस्तै, कसैले कससँग आफ्नो कुरा सोधदा लौकाको कुरा बताए जे वा लौकाको कुरा सोधदा आफ्नो कुरा बताए जस्तै अजित केशकम्बलले मलाई यसै जीवनमा प्रत्यक्ष रूपले सामञ्ज-फलको कुरा सोधदा ‘उच्छेद’ को कुरा बताए ।

“मन्ते ! अनि मेरो मनमा यस्तो लाग्यो— ‘म जस्ता (राजा) ले, आफ्नो राज्यमा बस्ने श्रमण वा ब्राह्मणलाई कसरी असन्तुष्ट पारूँ !’

“मन्ते ! यति सोची मैले अजित केशकम्बलको भाषणलाई न त अभिनन्दन गरेँ, न त आक्रोश नै । बल्कि अभिनन्दन पनि न गरी, आक्रोश पनि न गरी—असन्तुष्ट भएर पनि असन्तुष्टताको भाव प्रकट नगरी—उही वचन ‘सत्य हो’ भनी ग्रहण न गरी, उनले भनेको कुरालाई मनमा पनि न राखी म भासनबाट उठी फर्केर आएँ ।”

४. प्रकुध कात्यायन

प र ि च य

यी पकुध कच्चान' (= प्रकुध कात्यायन) का बाबु आमा को हुन् र यिनी कहाँ जन्मेका लिए भने कुरा मैले पालिसाहित्य त्रिपिटकमा भेटाउन सकेकोछन ।

पकुध (= प्रकुध) भन्ने यिनको नाम र कच्चान (= कात्यायन) भन्ने यिनको गोत्रको नाम हो । त्यसैले यिनलाई प्रकुधः कात्यायन (= पकुध कच्चान) भनिएको हो^२ ।

१. 'ककुध, ककुद, पकुद्ध' भन्ने पाठान्तर पनि पालि साहित्यमा कहीं कहीं पाइन्छ । प्रश्नोपनिषद्मा 'ककुद कात्यायन' भनी उल्लेख भएको छ भनी D. P. P. II. पृ. ९० मा उल्लेख भएको छ ।

२. दी. नि. अ. क. I. पृ. १०२: सामञ्जससुत्तवण्णना; म. नि. अ. क. II. पृ. १९५: चूलसारोपमसुत्तवण्णना; सुत्त-नि. अ. क. पृ. ३५३: सभियसुत्तवण्णना ।

विशेषगरी यिनले चीसो पानी सेवन गर्देन थे । विसा गरेर धुँदेन थे । तातो पानी अथवा मातको माड पाएमा मात्र धुन्थे । केही भएर बाटामा वा कहीं नदी तर्नपर्दा “भेरो शील विरन्थो” भनी बालुवाको स्तूप बनाई (बालिक थूपं कत्वा) प्रायश्चित्तगरी पुनः व्रत (शील) समादान गर्छन्^१ । सुत्तनिपात अर्थकथामा^२ पानीमा जीवसंज्ञी भएकोले यिनले चीसोपानी सेवन नगरेको हो भन्ने कुरा पनि समुल्लेख भएको छ ।

यिनी पनि पूरण काश्यप जस्तं सङ्घी तथा गणाचार्य हुन् । यिनले पनि सर्वज्ञताको दावी गरेका कुरा दहरसूत्रले^३ पुष्टि गर्दछ । राजा अजातशत्रुले आफ्ना भारदारहरूसँग “कसको सत्संगतगर्नु बेशहोला ? भनी सोध्दा प्रकुध कात्यायनका भक्त एक अमात्यले ‘प्रकुध कात्यायन नामी भएकाहुँदा उनको सत्संगतगर्नु बेशहोला’ भनी जवाफ दिएबाट^४ र माथि (पृ, ९ मा) पूरण काश्यपको परिचय अन्तर्गत “सङ्घी गणाचार्य” भन्ने शीर्षकमा उल्लेख भए जस्तं यहाँ पनि संकनु पर्दछ । अरू कुराहरूकोबारेमा, जस्तं— सर्वज्ञताकोबारेमा, वयोवृद्धको-बारेमा, रिसाउनेबारेमा, ऋद्धि देखाउनेबारेमा, नैर्वाणिकताको-

१. दी. नि. अ. क. I. पृ. १०२; म. नि. अ. क. II. पृ. १९५

२. पृ. ३५३: सभियसुत्तवण्णना ।

३. बु. रा. पृ. १८६

४ दी. नि. I. पृ. ४२: सामञ्जकलसुत्तं, अ. क. I. पृ. १०२

बारेमा तथा शिष्यहरूद्वारा अपमानित भएका जस्ताकुराहरूबारेमा पनि पूरण काश्यपको परिचय अन्तर्गत त्यस त्यस विषय सम्बन्धी उल्लिखित कुराहरू जस्तै संस्कृतपदंछ । यिनी पनि ६ ख्यातिप्राप्त तर्तीय गणाचार्य-हरूमध्येका एक हुन् ।

माथि (पृ ३२ मा) उल्लेख भए जस्तै बत्सगोत्र परिव्राजकको भनाई अनुसार यिनले पनि परलोक भएका आफ्ना शिष्यहरूमध्ये फलाना, फलाना ठाउँमा उत्पन्न भए भन्ने कुराको दावी गर्छन्^१ । जुनकुरा तल बत्सगोत्रको संग्रहमा समुल्लेख भएको छ । प्रकुध भक्त आकोटिक देवपुत्रले “प्रकुध कात्यायन संज्ञी तथा गणाचार्यहुन्” भनी भनेको कुरा नानातिथियसावकसूत्रमा^२ समुल्लेख भएको पाइन्छ । यस सम्बन्धमा अरू कुराहरू माथि (पृ. ३३मा) उल्लेख भएजस्तै यहाँ पनि सम्झनु पर्दछ ।

यिनले पनि पूरण काश्यपादिहरूले ॐ हिसालाई पाप मान्दैनन् र संसारलाई कूटस्थ (= नित्यता) मान्दथे । विशेष कुरा तल मूल सूत्रमै उल्लेख भएको छ ।

x

x

x

१. सं. नि. III पृ. ३४१: कुतूहलसुत्तं, अ. क. III. पृ. १०६

२ सं. नि I पृ. ६१, अ. क. I. पृ. ९९

१--प्रकुध कात्यायनको मत

“भन्ते ! यहाँ, म^१ एकदिन जहाँ प्रकुध कात्यायन (प्रकुध कच्चान) थिए त्यहाँ गए^२ । त्यहाँ पुगेपछि प्रकुध कात्यायनसँग सम्मोदन गरे^३ । सम्मोदनीय कुशल वार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे^३ । भन्ते ! अनि, एक छेउमा बसेको मैले प्रकुधन कात्यायनसँग यस्तो सोधे—

“भो कात्यायन ! यहाँ, विविध प्रकारका शिल्पीहरू छन् । जस्तै—माहुतेहरू,^४... गणितज्ञहरू तथा अरू पनि विविध प्रकारका शिल्पीहरू छन् । तिनीहरूले यसं जीवनमा आपना शिल्प-फलहरूद्वारा जीविका गछन् । तिनीहरूले आपना फिल्ल-फलद्वारा यसं जीवनमा प्रत्यक्षरूपले आफूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पाछन् । आमा-बाबुहरूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पाछन् । पुत्र-दारहरूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पाछन् । साथी-मित्रहरूलाई पनि सुखी तथा

१. यहाँ ‘म’ भनेको अज्ञातशत्रु राजा हुन् । आफू प्रकुध कात्यायनकहाँ गई उनीसँग प्रश्न सोधेका कुराहरू भगवान्लाई सुनाउदै छन् ।

२. दी. नि. I. पृ. ४९: सामञ्जसफलसुत्तं बाट, अ.क. I. पृ. ११७

३. मायि पृ. ३५मः उल्लेख भएको जस्तै दोह-याएर पढ्नु ।

आनन्दित पाछन् । उनीहरूले उँमोलागेका भ्रमण-ब्राह्मणहरूलाई स्वर्गीय सुख-विपाकी, स्वर्गगामी—दान-दक्षिणा अर्पित गर्छन् । भो कात्यायन ! के तपाइले पनि त्यस्तैगरी यसै जीवनमा प्रत्यक्षरूपले सामञ्जस्य फल (= सामान्य-फल = आफैले जान्नुपर्ने फल) देखाउनु सक्नु हुन्छ ?'

कूटस्थ-(= नित्यता) वाद

“मन्ते ? यस्तो सोध्दा प्रकुध कात्यायनले मलाई यस्तो उत्तर दिए—

‘महाराज ! [१] यी सप्तकायहरू अकृत, अकृतविधा; [२] अनिर्मित, अनिर्मापित; [३] वन्ध्या (= बाँफो, निष्फल), कूटस्थ, स्तम्भ समान निश्चल छ । तिनीहरू न चल्दछन्, न विपरीत हुन्छन्, न परस्पर विघ्नबाधा दिन्छन्, परस्पर सुख पनि हुन्न, दुःख पनि हुन्न; न त परस्पर सुख दुःखकोलागि नै हुन्छन् ।

‘सप्तकाय भनेका कुनै हुन् भने — (१) पृथ्वी-काय, (२) आप-काय, (३) तेज-काय, (४) वायु-काय, (५) सुख-काय (६) दुःख-काय तथा (७) जीव-काय । यी सप्त-कायहरू अकृत, अकृतविधा; अनिर्मित, अनिर्मापित; वन्ध्या, कूटस्थ, स्तम्भसमान निश्चल छन् । यी न चल्दछन् न विपरीत हुन्छन् न परस्पर विघ्नबाधा दिन्छन्, न परस्पर सुखकोलागि हुन्छन्, न परस्पर दुःखकोलागि हुन्छन् न त

परस्पर सुख दुःखकोलागि नं हुन्छन् । [४] त्यहाँ, मार्ने वा मार्न लगाउने छैनन्, सुन्ने वा सुन्न लगाउने छैनन्, जान्ने वा जान्न लगाउने छैनन् । [५] कसंले कसंलाई धारभएको शस्त्रले शीर छेदन गरे तापनि, कुनं जीबलाई मारेको हुन्न । सप्त-कायको बीचमा भएका छिद्रहरूका बीचमा (शस्त्र) पर्न जान्छ ।

“भन्ते ! मैले प्रकुध कात्यायनसँग यसं जीवनमा प्रत्यक्षरूपले सामब्ब-फल (= सामान्य-फल)को कुरा सोध्दा उनले मलाई ‘अकं अकं’ कुरा सुनाए । जस्तं कसंले कसंसंग आंपको कुरा सोध्दा लौकाको कुरा बताए जस्तं वा लौकाको कुरा सोध्दा आंपको कुरा बताए कं प्रकुध कात्यायनले मलाई यसं जीवनमा प्रत्यक्षरूपले सामञ्ज-फलको कुरा सोध्दा ‘अकं अकं’ कुरा बताए ।’

Dhamma.Digital

“भन्ते ! अनि मेरो मनमा यस्तो लाग्यो — ‘म जस्ता (राजा) ले, आफ्नो राज्यमा बस्ने भ्रमण वा ब्राह्मणलाई कसरी असन्तुष्ट पार्हूँ ।’

“भन्ते ! यति सोची मैले प्रकुध कात्यायनको भाषणलाई न त अभिनन्दन गरें, न त आक्रोश नै । बलिक अभिनन्दन पनि न गरी, आक्रोश

१. यस्तै कुरा सं' नि. II. पृ. ४२३; महादिट्टिसुत्तमा पनि छ,
अ. क. II. पृ. २४९; म. नि. II. पृ. २१६; सन्दकसुत्तं ।

११४]

बुद्धकालीन परिव्राजकहरू

पनि न गरी—असन्तुष्ट भएर पनि असन्तुष्टिताको भाव प्रकट नगरी—
उही वचन 'सत्यहो' मनी ग्रहण नगरी, उनले भनेको कुरालाई मनमा
पनि नराखी म आसनबाट उठी फर्केर आएँ ।”

Dhamma.Digital

×

×

×

२-सैर्धीय देवपुत्रहरू

यस्तो मैले सुने ? ।

एक समय भगवान् राजगृहस्थित वेणुवनको कलान्दक-निवा-
पमा बस्नुभएको थियो ।

त्यस समय केही नानातर्तीय श्रावक देवपुत्रहरू-जस्तै-असम,
सहलि, नीक, आकोटिक, वेगभरि तथा माणवगरिय-- रात
बितिसकेपछि उत्तम वर्णलाई, सारा वेणुवन प्रकाशपारी, जहाँ भगवान्
हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक
छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका ती देवताहरूमध्येबाट आकोटिक
देवताले नानातर्तीयहरूका सम्बन्धमा भगवान्को सम्मुख निम्न गाथा
(= श्लोक) सुनाए--

“पकुधको कातियानो निगण्ठो,
ये चापिमे मक्खलिपूरणासे ।
गणस्स सत्थारो सामञ्जप्पत्ता^१,
न हि नून ते सप्पुरिसेहि दूरे^२ति ॥”

१. सं. नि. I. पृ. ६४: नानातिथियसावकसुत्तंबाट, अ. क. I.

पृ. ९९

२. सिंहल र रोमनमा: 'सामञ्जपत्ता' ।

अर्थ -

“प्रकुष कात्यायन, निर्भ्रन्थ तथा अरु मक्खली
पूरणादिहरू सामञ्ज पनि (= सामान्य) प्राप्त गणाचार्यहरू हुन्—
यिनीहरू अवश्य नै सत्पुरुषहरूदेखि टाढा छैनन् ।”

(यो कुरा सुनी) वेगम्भरि देवपुत्रले आकोटिक देवपुत्रलाई
गाथाद्वारा प्रत्युत्तर दिए—

“सहाचरितेन^१ छवो सिगालो^२
न कोत्थुको^३ सीहसमो कदाचि ।
नगो मुसावादी गणस्स सत्था,
सङ्कस्सराचारो न सतं सरिक्खो^३ति ॥”

Dhamma.Digital

अर्थ--

“सिंहको साथमा बस्देमा जंगली श्याल सिंहसमान कहील्यै हुन
सक्दैन; नग्न, मृषावादी तथा शंकाजनक आचरण गर्ने गणाचार्यहरू
कहील्यै सत्पुरुष समान हुन सक्दैनन् ।”

१ स्याम र सिंहलमा: ‘सहचरितेनापि’; रोमनमा: ‘सगारवे-
नापि’ ।

२ ‘सिङ्गालो’ पनि उल्लेख गरिएकोछ ।

३. स्याममा: ‘कोत्थुको’; रोमनमा: ‘कुत्थको’ ।

श्वसपथि पापीमार. वेगभरि देवपुत्रमा आवेश भई भगवान्को सम्मुखमा निम्न गाथा सुनाए—

“तपो जिगुच्छाय आयुत्ता, पाढ्यं पविवेकियं ।
रूपे च ये निविद्धासे, देवल्लोकाभिनन्दिनो ।
ते वे' सम्मानुसासन्ति, परल्लोकाय मातिया'ति ॥”

अथ—

‘तप-जुगुप्साले युक्त, प्रविवेकता'लाई पालन गर्ने, रूपमा आसक्तभई बस्ने, देवलोकको प्रशंसागर्नेहरूले नै परलोकार्थ रात्रो उपदेश गर्छन् ।’

Dhamma.Digital

१. स्याममा 'चे' ।

२. प्रविवेकताको मतलब हो व्रत । अन्य तैर्यीय साधुहरूले निम्न चारप्रकारले व्रत पालन गर्छन्— (१) बाल काट्नेव्रत पालन गर्छु भनी आफ्नो शीरको बालहरू आफैले लुच्छन् (२) चीवर व्रत पालन गर्छु भनी नग्न भई विचरण गर्छन् (३) आहार-व्रत पालन गर्छु भनी कुकुरले जस्तै भुईमा खान्छन्, (४) शयनासन-व्रत पालनगर्छु भनी कण्ठक-शयन गर्छन् ।

सं नि. अ. क. I. पृ. १००

त्यसपछि भगवान्ले 'यो पापी मार हो'^१ भन्ने कुरा जान्नुभई
उनलाई गाथाद्वारा प्रत्युत्तर दिनुभयो—

“ये केचि रूपा इध वा हुरं वा,
ये चन्तल्लिक्खस्मि पभासवण्णा ।
सब्बेव ते ते नमुचिप्पसत्था,
आभिसं व मच्छानं वधाय खित्ता'ति ॥”

अर्थ—

“इहलोक र परलोकमा जुन रूपहरू छन्, जे जति आकाशमा
प्रकाश वर्ण (= चन्द्र, सूर्य, तारागण)हरू छन्— ती सबका प्रशंसा गर्दै
बधगर्नकानिमित्त खाना सहित बल्छी राखे जस्तै नमुची मारले बल्छाइ
राखेका छन् ।”

१. यस सूत्रमा अन्य तैर्थाय कर्मवादी श्रावकदेवताहरू भगवान्कहाँ
आई आ-आफना विचारका कुराहरू सुनाउँदै थिए । जब
वेगभरि देवपुत्रले पूर्ववक्ता देवपुत्रको कुरालाई खण्डन गरे त्यसै
बखत पापिमार देवपुत्र वेगभरि देवपुत्रमा आवेशभई उनकै
मुखबाट आफूले भखरं भनेको कुराको प्रतिकूल अर्क प्रकारले
भनेको कुरा सुन्नुभई भगवान्ले ध्यानद्वारा विचार गर्दा
‘मार प्रवेश भएर बोलिरहेको’ भन्ने जान्नु भई भगवान्ले
उनलाई प्रत्युत्तरको रूपमा गाथा सुनाउनु भएको हो ।

सं. नि. अ. क. I. पृ. १७०

यसपद्धि माणषगारिय देवपुत्रले भगवान्कं सम्बन्धमा
भगवान्को सम्मुखमा निम्न गाथा सुताए--

१-“विपुलो राजगहीयानं,^१ गिरिसेट्ठो पवुच्चति ।
सेतो हिमवन्तं सेट्ठो, आदिच्चो अघगामिनं ॥

२-“समुदो उदधीनं सेट्ठो, नक्खत्तानं व चन्दिमा ।
सदेवकस्स लोकस्स, बुद्धो अगो पवुच्चतीति ॥”

अर्थ --

१-२-“राजगृहको पर्वतहरूमा ‘विपुल’ पर्वत श्रेष्ठ भनिन्छ,
हिमालहरूमा ‘श्वेत’^२ हिमाल श्रेष्ठ भनिन्छ, आकाशचरहरूमा ‘सूर्य’
श्रेष्ठ भनिन्छ, तलाउहरू मध्ये ‘समुद्र’ श्रेष्ठ भनिन्छ, नक्षत्रहरूमा
‘चन्द्रमा’ श्रेष्ठ भनिन्छ तथा देव-मनुष्यहरूमा ‘बुद्ध’ श्रेष्ठ भनिन्छ ।”

१. स्याममीः ‘राजगहीयानं’ ।

२. कैलाश हिमाल - सं. नि. अ. क. १. पु. १०१

५. सञ्जय बेलट्टपुत्र

प र च य

यिनी पनि बुद्धभन्दा अघाडिका हुन् । यिनको नाम सञ्जय हो ।
बेलट्टको पुत्र भएको हुँदा यिनलाई बेलट्टपुत्र भनिएको हो ।

बुद्धको आलोचना गर्दै नालन्दाको बाटोमा हिंडिरहेका सुप्रिय परिव्राजक,^१ सञ्जय शिष्य थिए भन्ने कुरा दीर्घनिकाय अर्थकथाले^२ समुल्लेख गरेको छ ।

-
१. दी. नि. अ. क. I. पृ. १०२ : सामञ्जसफलसुत्तवण्णना ;
म. नि. अ. क. II पृ. १९५ : चूलसारोपमसुत्तवण्णना ;
सुत्त. नि. अ. क. पृ. ३५३ : सभियसुत्तवण्णना । संस्कृत
बौद्ध साहित्यको 'महावस्तु' मा 'सञ्जय वैरट्टिपुत्र' र
'दिव्यावदान' मा 'सञ्जय वैरत्तीपुत्र' भन्ने उल्लेख भएको
छ भनी D. P. P. II. पृ. १००० ले समुल्लेख गरेको छ ।
२. हेर बु. म. पृ. ३२५

३. I. पृ. २७ : ब्रह्मजालसुत्तवण्णना । सारीपुत्र तथा महामौद्-
गल्यायन महास्थविरहरू बुद्धको शिष्यस्वमा आउनु भन्दा
अगाडि यिनकै शिष्य थिए भन्ने सोचाइ डा० मललसेकरको
छ । D. P. P. II. पृ. १०००

यिनी पनि अरू छ-तैर्थाय गणाचार्यहरू जस्तै नामी तथा ख्याति प्राप्त थिए भन्ने कुरा राजा अजातशत्रुले आफ्ना भारदार-हरूसँग “कसको सत्संगत गर्नु बेश होला ?” भनी सोध्दा, सञ्जयका भक्त एक अमात्यले “सञ्जय बेलट्टपुत्र^१ नामी तथा यश प्राप्त हुन् । अतः वहाँको सत्संगत गर्नु बेश होला” भनी दिएको जवाफबाट पनि प्रष्टसँग बुझ्न सकिन्छ^२ र अरू जन्मै कुराहरू माथि (पृ. ९ मा) पूरण काश्यपको परिचय अन्तर्गत उल्लेख गरे जं यहाँ पनि संफुनु पर्दछ । सर्वज्ञताबारेमा, गणाचार्यको बारेमा, रिसाउने बारेमा, नैर्यागिकताको बारेमा, ऋद्धि देखाउने बारेमा तथा शिष्यहरूद्वारा अपमानित भएको बारेमा पनि माथि त्यस त्यस ठाउँमा उल्लेख भए बमोजिम यहाँ पनि संफुनु पर्दछ ।

यिनी पनि पाँच-पाँचशय (५००) शिष्यहरू भएका छ-अन्य तैर्थाय गणाचार्यहरूमध्येका एक हुन् ।

यिनका सिद्धान्त अथवा वाद ब्रह्मजालसूत्रमा^३ उल्लिखित अमराबिक्षेप-वाद जस्तै हो । भनाइको तात्पर्य—कुनै ठेगाना नभएको विभिन्न कुरा हो; पानीको माछा जस्तै । यिनको दृष्टि

१. कहीं कहीं ‘बेलट्टीपुत्र’ भन्ने पनि उल्लेख भएको पाइन्छ ।

२. दी. नि. I. पृ. ४२ : सामञ्जसफलसुत्तं, अ. क. I. पृ. १०२

३. दी. नि. I. पृ. २५ : ब्रह्मजालसुत्तं, अ. क. I पृ. ८२

(=पूर्वाग्रहयुक्त विश्वास) को बारेका कुराहरू तल उल्लिखित मूल सूत्रबाट अध्ययन गर्न सकिने छ ।

यिनले पनि परलोक भएका आफ्ना शिष्यहरूमध्ये फलाना, फलाना गतिमा प्राप्त भए भनी भन्दछन् भन्ने कुरा वत्सगोत्र परिव्राजकले नै उल्लेख गरेका छन्^१ । जुन कुरा तल वत्सगोत्र परिव्राजकको संग्रहमा समुल्लेख भएको छ ।

भिन्नाभिन्नं सञ्जयहरू

पालि साहित्य त्रिपिटकमा भेटिएका केही सञ्जय नाम भएकाहरू निम्न प्रकार हुन् —

(१) सञ्जय (बगँचे)—यिनी जातक युगका, वातमिगजालक अनुसार—बाराणशी राजाका एक बगँचे हुन् । यिनले बगँचामा संघैजसो आउने एक मृगलाई मधुयुक्त घाँसको लोभ देखाई राजाको बरबारसम्म लगेका थिए ।

राजगृहको घनाढ्य कुलमा जन्मेका तिश्रयपुत्र भन्ने एक व्यक्ति थिए । पछि बुद्धको उपदेशले आकर्षित भएर प्रवृजित भई

क्रमसंग भिक्षाटन जाने धुतङ्गशील^१ धारण गर्ने भएको हुँदा यिनलाई चूल्हपिण्डपातिक तस्थस्थविर भनी सबैले जान्दथे । सजगृहबाह्य भ्राजस्तीमा आएको एक सुन्दरी दाशीको रसास्वादयुक्त भोजनमा प्रलोभित भई चीवर-वस्त्र समेत छाडी उसँग विवाह गरी पछि राजगृहमै फर्केर गए । यस घटनाको सन्दर्भमा भगवान्‌ले भिक्षुहरूलाई उपरोक्त जातकको कुरा सुनाउनु भएको हो । जा. पा. I. पृ. ६ : वातभिगजातकं, अ. क. I-II. पृ. १२१, नं. १४

१. निम्न तेन्ह (१३) विशेष शील (नियम लाई 'धुतङ्ग-शील' भन्दछन् (१) पंगुकूलिकचीवर अर्थात् पराँकेका कपडाहरू मात्र बटुली चीवर बनाई लगाउने, (२) त्रैचीवरिक अर्थात् तीन चीवरभन्दा बढी ग्रहण नगर्ने, (३) भिक्षाटन गरेर मात्र यापन गर्ने, (४) क्रमानुसार भिक्षाटन जाने, (५) एकै आसनमा बसेर मात्र भोजन गर्ने, (६) एउटै पात्र अथवा भाँडोमा राखी भोजन गर्ने, (७) एकै पटक मात्र एकै आसनमा र एउटै भाँडोमा भोजन गर्ने, (८) जङ्गलमा मात्र रात बिताउने, (९) रुखमनी मात्र रात बिताउने, (१०) खुला वनमा मात्र रात बिताउने, (११) शयनासन प्राप्त हुन्छ त्यस्तैमा सन्तुष्ट भएर बस्ने (१२) लेटेर न सुत्ने (१३) विशेष शीललाई 'धुतङ्ग-शील' भन्दछन् । वि. म. पृ. ४५-९३ : धुतङ्ग-शील

(२) सञ्जय (राजा)—यिनी धर्मदर्शी बुद्धका पालामा तगर बन्ने नगरका एक राजा थिए र पछि विरक्त भई ऋषिभेष धारण गरी हिमखण्डमा गए । धर्मदर्शी बुद्धले उनको उपनिश्रय देखी हिमखण्डमा गई उनलाई धर्मावबोध गराउनु भएको थियो । बुद्ध वं. पृ. ३५४ : धम्मवस्सीबुद्धवंसो, अ. क. पृ. १८३

(३) सञ्जय (राजा)—यिनी पनि जातकयुगका, वेस्सन्तर (= विश्वन्तर) बोधिसत्वका पिता हुन् । यिनकी महारानीको नाम फुसती हो । यिनी नै वर्तमान शाक्यमुनी बुद्धका पिता थिए । जा. पा. . पृ. ३८८, ३९४ : वेस्सन्तरजातकं, अ. क. VII. पृ. ५११

(४) सञ्जय (थेर)—यिनी राजगृह नगरका एक घनाढ्य ब्राह्मणका पुत्र हुन् । जब यिनले ख्यातिप्राप्त वयोवृद्ध ब्रह्मायु ब्राह्मण तथा पुष्करसाती ब्राह्मणहरू बुद्ध प्रति प्रसन्न भएको देखे, तब यिनी पनि एक दिन बुद्धकहाँ गए । बुद्धको उपदेशद्वारा प्रभावित भई प्रवृज्या ग्रहणगरी यिनले अरहत्व पनि साक्षात्कार गरे । थेर. गा. पा. पृ २४५ : सञ्जयत्थेरगाथा, अ. क. I. पृ. ११९

विपस्सी भगवान्को पालामा दान दिबा दिबा आफू गरीब भएर पनि यिनले सामाजिक सेवा तथा संप्रहर्गने काम छाडेका बिएनन् । अप. पा. I. १६२ : वेय्यावक्ककत्थेरअपदानं, अ. क. पृ. ३५०

(५) सञ्जय (आकाश गोत्रीय)—मज्झिमनिकायको कण्णकत्थसुत्रमा उल्लेख भएका सञ्जय ब्राह्मण यिन हुन् ।

एक दिन, राजा प्रसेनजित कोशलले बुद्धसँग “भन्ते ! तपाइले कुनै पनि पुरुष सर्वज्ञ, सर्वदर्शी हुन सक्दैन भनी भन्नु भएको छ के ?” भनी सोध्दा बुद्धले “भनेको छैन” भनी जवाफ दिनु भएपछि राजाले नजिकमा बसेका आफ्ना छोरा विड्डुडभसँग “यो कुरा राजवरबारमा कसले पुन्यायो ?” भनी सोध्दा राजकुमारले “आकाश गोत्रीय सञ्जय ब्राह्मणले” भनी जवाफ दिए । म. नि. II. पृ. ३७५ : कण्णकत्थलसुत्तं, अ. क. III. पृ. २४४ यस सम्बन्धका कुरा-हरूको उल्लेख “बुद्धकालीन राजपरिवार” मा उल्लेख गरिसकेको छ । विशेषगरी पृ. १६०, १८५, ३३६ र ३४४ मा हेर्नु ।

(६) सञ्जय (माणव)—यिनी जातकपुगका, सम्भव जातकका विधुर ब्राह्मणका द्वितीय पुत्र हुन् ।

कुरु राष्ट्रका धनञ्जय राजाले “धर्मयाग (= धर्मयज्ञ)” भन्ने प्रश्नहरू तयारपारी आफ्ना पुरोहित सुचीरत ब्राह्मणसँग सोध्दा उनले प्रष्ट शब्दमा “यस प्रश्नको उत्तर म दिन सक्दिन, बाराणशी राजाका पुरोहित विधुर ब्राह्मणले दिन सक्लान्” भनी जवाफ दिए-पछि ‘त्यसो भए, उनीसँग सोधेर आऊ’ भनी राजाले अह्नाए । अनि सुचीरत ब्राह्मणले विधुर ब्राह्मणकहाँ गई सोध्दा उनले आफ्नो छोरा भद्रकारले उत्तर दिन सक्ने छ भनी जवाफ दिएपछि उनकहाँ गई सोधे । उनले पनि “मैले यसको उत्तर दिनसक्दिन बरु मेरो भाइ सञ्जय माणवले दिनसक्ने छ भनी उनकहाँ पठाए । त्यसपछि पुन सुचीरत ब्राह्मणले सञ्जय माणवकहाँ गई सोधे । उनले पनि

“म भद्र सक्किन, मेरो सातवर्षीय भाइ सम्भव कुमारले भद्र सक्ने छ” भनी उनकहाँ पठाएपछि सम्भव कुमारले जवाफ दिए ।

सम्भव कुमार शाक्यमुनी बुद्ध हुने बोधिसत्व थिए । बुद्ध-कालीन अग्रभाषक सारिपुत्र महास्थविर सञ्जय माणव थिए, मौद्गल्यायन महास्थविर भद्रकार माणव थिए, महाकाश्यप महास्थविर विधुर ब्राह्मण थिए, अनुरुद्ध महास्थविर सुचीरत ब्राह्मण पुरोहित थिए तथा शुद्धोधन महाराजा धनञ्जय राजा थिए । जा. पा. I. पृ. ३७७ : सम्भवजातकं, अ. क. V. पृ. २१३-२२

(७) सञ्जय (परिव्राजक) — यिनी जातिले ब्राह्मण थिए । पछि परिव्राजक भएपछि २५० शिष्यहरूका साथ राजगृहमा बस्दथे । यिनी उपतिस्स र कोलित परिव्राजकहरूका गुरु थिए । पछि उनीहरू गौतम बुद्धकहाँ गई भिक्षु भई बुद्धका अग्रभाषकहरू भएका थिए । उपतिस्स (सारिपुत्र) र कोलित (मौद्गल्यायन) परिव्राजकहरूले छाडेर जाँदा सञ्जय परिव्राजकले तातो रगत छाडेका थिए । महा. व. पा. पृ. ३८ : सारिपुत्तमोग्गल्लानपब्बज्जाकथा, महाखन्धकं, अ. क. पृ. ७२७; घम्म. प. अ. क. पृ. ४४ : अगसावकवत्थु; अप. पा. I. पृ. २९ सारिपुत्तत्थेरअपदानं, अ. क. पृ. १७८

दीर्घनिकायको ब्रह्मजाल सूत्रमा उल्लिखित सुप्रिय परिव्राजक पनि यिनकं शिष्य थिए । (बु. म. पृ. ३२५)

(८) सञ्जय (बेलट्टपुत्र)—यिनी छ-तर्थाय गणाचार्यंहरू मध्येका एक हुन् । यिनी अनिश्चितवादी अथवा अमराविक्षेपवादी थिए । यिनकै कुरा यहाँ समुल्लेख भएको छ ।

Dhamma.Digital

x

x

x

१-सञ्जयको मत

“भन्ते ! यहाँ, म' एक बिन जहाँ सञ्जय बेलट्टपुत्र^१ हुनु-
हुन्थ्यो त्यहाँ गए^२ । त्यहाँ पुगेपछि सञ्जय बेलट्टपुत्रसँग सम्मोदन
गरें । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरि मकेपछि एक छेउमा बसें । भन्ते !
अनि, एक छेउमा बसेको मैले सञ्जय बेलट्टपुत्रसँग यस्तो सोधेँ—

‘भो सञ्जय ! यहाँ विविध प्रकारका शिल्पीहरू छन् ।
जस्तै — माहुतेहरू,^३ ...गणितज्ञहरू तथा अरू पनि विविध प्रकारका
शिल्पीहरू छन् । तिनीहरूले यसै जीवनमा अपना शिल्प-फलहरूद्वारा
जीविका गर्छन् । तिनीहरूले अपना शिल्प-फलहरूद्वारा यसै जीवनमा

१. यहाँ ‘म’ भनेको अजातशत्रु राजा हुन् । आफू सञ्जय-
बेलट्टपुत्रकहाँ गई उनीसँग प्रश्न सोधेका कुराहरू भगवान्-
लाई सुनाउँदै छन् ।

२. कहीं कहीं बेलट्टपुत्र भन्ने पनि उल्लेख भएको पाइन्छ ।

३. दी. नि. I. पृ. ५१ ; सामञ्जसफलसुत्तंभाट, अ. क. I. पृ.

११७

४. माथि प. ३५ मा उल्लेख भएको जस्तै दोह-याएर पढ्नु ।

प्रत्यक्षरूपले आफूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पाछन् । आर्षा-
बाबुहरूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पाछन् । पुत्र-बारहरूलाई
पनि सुखी तथा आनन्दित पाछन् । उनीहरूले उँभोलागेका श्रमण-
ब्राह्मणहरूलाई स्वर्गीय सुख-विषाकी, स्मरनमाषी—दान-दक्षिणा
अर्पित गर्छन् । भो सञ्जय ! के तपाइले पनि त्यस्तैगरी यसै जीवनमा
प्रत्यक्षरूपले सामक्य फल (सामान्य-फल = आफैले जान्नुपर्ने फल)
देखाउनु सक्नु हुन्छ ?'

विक्षेप-वाद

“भन्ते ! यस्तो सोध्दा सञ्जय बेण्डुपुत्रले मलाई यस्तो उत्तर
दिए—

‘(१) महाराज ! यदि तपाइले मसँग ‘परलोक छु के ?’
भनी सोध्नु भएमा, यदि मलाई ‘परलोक छ’ भन्ने लागेमा मैले
तपाइलाई ‘परलोक छ’ भनी भन्ने छु । (अ) यस्तो हो पनि भन्दिन,
(आ) त्यस्तो होइन पनि भन्दिन, (इ) अन्यथा हो पनि भन्दिन,
(ई) होइन पनि भन्दिन, (उ) ‘होइन’ भनेकोलाई ‘होइन’ पनि
भन्दिन ।

‘(२) महाराज ! यदि तपाइले मसँग ‘परलोक छैन के ?’
भनी सोध्नु भएमा यदि मलाई ‘परलोक छैन’ भन्ने लागेमा मैले
तपाइलाई ‘परलोक छैन’ भनी भन्ने छु ।... (३) यदि तपाइले

मसँग 'परलोक छ पनि छैन पनि के ?'... (४)... 'परलोक न छ, न छैन के ?'... (५)... 'औपपातिक सत्त्व छ के ?'... (६)... 'औपपातिक सत्त्व छैन के ?' ... (७)... 'औपपातिक सत्त्व न छ, न छैन के ?'... (८)... 'सु-कृत्य दु-कृत्यको कर्मफल छ के ?'... (९) ... 'सुकृत्य बुष्कृत्यको कर्मफल छैन के ?' ... (१०) ... 'सु-कृत्य दु-कृत्य कर्मको फल छ पनि छैन पनि के ?'... (११)... 'सु-कृत्य बुष्कृत्य कर्मको फल न त छ, न त छैन के ?'... (१२)... 'तथागत (=सत्त्व) मरणपछि हुन्छ कि के ?' ... (१३)... 'तथागत मरणपछि हुन्न कि के ?'... (१४) ... 'तथागत मरणपछि हुन्छ पनि, हुन्न पनि कि के ?'... (१५)... 'तथागत मरण पछि न त हुन्छ, न त हुन्न कि के ?' भनी सोध्नु भएमा यदि मलाई 'तथागत (=सत्त्व) मरण पछि न त हुन्छ, न त हुन्न' भन्ने लागेमा मैले तपाइलाई 'तथागत (=सत्त्व) मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न' भनी भन्ने छु । (अ) यस्तो हो पनि भन्दिन, (आ) त्यस्तो होइन पनि भन्दिन, (इ) अन्यथा हो पनि भन्दिन, (ई) होइन पनि भन्दिन, (उ) 'होइन' भनेकोलाई 'होइन' पनि भन्दिन ।'

“भन्ते ! मैले सञ्जय बेलट्टपुत्रसँग यसै जीवनमा प्रत्यक्ष-रूपले सामान्य-फल (=सामान्य-फल) को कुरा सोध्दा उनले मलाई 'विक्षेप' (=यो पनि होइन, त्यो पनि होइन) को कुरा सुनाए । जस्तै, कसैले कसैसँग आँपको कुरा सोध्दा लौकाको कुरा बताए जस्तै वा लौकाको कुरा सोध्दा आँपको कुरा बताए यँ

सञ्जय बेलट्टपुत्रले मलाई यसं जीवनमा प्रत्यक्षरूपले सामञ्जस्य फलको कुरा सोध्दा 'विक्षेप' को कुरा बताए ।

“भन्ते ! अनि मेरो मनमा यस्तो लाग्यो— ‘म जस्ता (राजा) ले, आफ्नो राज्यमा बस्ने भ्रमण वा ब्राह्मणलाई कसरी असन्तुष्ट पार्छु ।’

“भन्ते ! यति सोची मैले सञ्जय बेलट्टपुत्रको भाषणलाई न त अभिनन्दन गर्ने, न त आक्रोश गर्ने । बलिक अभिनन्दन पनि न गरी, आक्रोश पनि नगरी—असन्तुष्ट भएर पनि असन्तुष्टिताको भाव प्रकट नगरी उही वचन ‘सत्य हो’ भनी ग्रहण नगरी, उनले भनेको कुरालाई मनमा पनि नराखी म आसनबाट उठी फर्केर आएँ ।”

६. निगण्ठ-नाटपुत्र

परिचय

निगण्ठ-नाटपुत्र पनि छ-तैर्यीय गणाचार्यहरू मध्येका एक हुन् र यिनी पनि बुद्धभन्दा अघिनै थिए ।

बुद्धभन्दा अघिको भारतवर्षको स्थिति-बारेमा माथि (पृ. १) पूरण काश्यपको परिचय अन्तर्गत “बुद्धभन्दा अगाडि” भन्ने शीर्षकमा उल्लेख गरेका सबै कुराहरू यहाँ पनि समावेश भएको सम्झनु-पर्दछ । विशेषता यतिमात्र छ कि यिनी नास्तिक वादी थिएनन् । यिनका सिद्धान्तशारेका कुराहरू तल मूल सूत्रमा उल्लेख भएका छन् ।

निगण्ठ-नाटपुत्र

निगण्ठ-नाटपुत्रको जन्मस्थान कहाँहो भन्ने बारेमा लेखकले अहिलेसम्मको अध्ययनद्वारा पालिसाहित्य त्रिपिटकमा पाउन सकेको छैन । केवल “नाथस्स पुत्तो-नाथपुत्तो” अर्थात् नाथ भन्नेका पुत्र हुँ भएकोले नाथपुत्र अथवा नाटपुत्र भन्ने उल्लेख भएको भने पाइएको

छ । “हामीमा कुनै प्रपञ्चवर्गे बलेसहरु छैनन्, बलेस-ग्रन्थी छैन”
 भन्ने अर्थले “निगण्ठ” (= निर्ग्रन्थ) भनी भनीएको हो ।

सुत्तनिपात अर्थकथामा^१ ‘नात’ भन्ने यिनका पिताहुन् । त्यसैले
 ‘नातपुत्र’ अथवा ‘नाटपुत्र’ भन्ने समुल्लेख भएको हो ; “निगण्ठ” भन्ने
 सम्प्रदायको नाम हो ।

निगण्ठ-नाटपुत्रलाई जैनहरूले महावीर तीर्थङ्कर भन्दछन्^२ ।

१. दी नि. अ. क. I. पृ. १०२: सामञ्जसफलसुत्तवण्णना; म.
 नि. अ. क. II.पृ. १९५: चूलसारोपमसुत्तवण्णना ।
२. सुत्त. नि. अ. क. पृ. ३५३: सभियसुत्तवण्णना ।
३. महावीर तीर्थङ्कर अथवा पालि अनुसार ‘निगण्ठ-नाटपुत्र’
 सम्बन्धी जैनहरूको ‘जैनसूत्र’, ‘उवासदसओ’ तथा कल्पसूत्र-
 हरूबाट उद्धृतगरी G.D. पृ. १७, १०७-८, १३७, १८८
 र १५५ मा उल्लिखित कुराहरू अनुसार उनको जन्म-
 मरणको बारेमा उक्त G. D. मा यस प्रकार उल्लेख भएको
 पाइन्छ—

“महावीर तीर्थङ्करको जन्म प्राचीन वैशालीको
 कुण्डग्राम वा कुण्डपुर नगरमा ई पू. ५९९ मा भएको थियो ।
 कुण्डग्रामलाई बौद्धसाहित्यमा ‘कोटिग्राम’ भनिएको छ ।”
 यी पनि उल्लेख गरेको छ कि— प्रथमतः महावीरको जन्म

बुद्धको समयमा यिनीहरूले केवल लज्जा ढाक्नकोनिम्ति एक टुक्रा सेतो कपडा हातमा लिई अगाडिको भाग छोपी घुम्दथे भन्ने कुरा

देवनन्दा भन्ने ब्राह्मणीको कोखबाट भएको हो । किन्तु इन्द्रले 'नात' वंशीय क्षत्रीय राजा सिद्धार्थकी रानी त्रिशलाको बालक (Embryo) सँग सट्टापट्टा गरिदिए । (नात वंशीय राजाका पुत्र भन्ने भएको हुँदा पालि साहित्यले केवल 'नातपुत्र' भनेको हुनुपर्छ ।) त्रिशला वंशालीकै राजा चेतककी बहिनी थिइन् ।

“तीर्थङ्करकी धर्मपत्नी यशोदाको तरफबाट अनोजा वा प्रियदर्शना भन्ने एक पुत्री भइन् । गृहस्थाश्रम छाडिसकेपछि यिनले १२ बषसम्म यत्रतत्र भ्रमणगरी तपस्या गरे । अनि तेह्रौं वर्षमा जिनत्व प्राप्तगरी निग्रन्थ (निगण्ठ) धर्मको स्थापना गरे । जैनहरूका परम्परानुसार यिनी चौबिसौं तीर्थङ्कराचार्य हुन् । यिनको देहान्त बुद्ध परिनिर्वाण हुनुभन्दा २६ वर्ष अघि ई. पू. ५२७ मा, ७२ वर्षको उमेरमा पावामा भएको थियो ।”

दर्शन-दिग्दर्शन (पृ. ४९२) मा महापण्डित राहुल सांकृत्यायन यसप्रकार उल्लेख गर्छन्,—

“जैन धर्मका संस्थापक ज्ञातृपुत्र (= नातपुत्री) बुद्ध समकालीन आचार्यहरू मध्येका हुन् । यिनको जन्म

धम्मपद अर्थकथा^१, उदान अर्थकथा^२ तथा छत्तभिजातियसुत्तं^३को अध्ययनद्वारा ज्ञात हुन्छ ।

पूरण काश्यपले कैं यिनले पनि सर्वज्ञताको दावी गरेका कुरा, सङ्घीगणाचार्य थिए भन्ने कुरा, बुद्धभन्दा जेठा थिए भन्ने कुरा, प्रश्नहरूका उत्तर दिन नसक्दा रिसाउँदथे भन्ने कुरा, आफनै शिष्यहरूद्वारा अपमानित थिए भन्ने कुरा, बताएका कुराहरू अनुसार साक्षात्कार गरेकाछन् वा छैनन् भन्ने कुरा तथा श्रद्धि-प्रातिहार्यको दावी गरेका

प्राचिन दञ्जी प्रजातन्त्रको राजधानी वैशालीमा, लिच्छवीहरूका एक शाखा ज्ञातृवंशमा बुद्ध जन्मनुभन्दा केहीसमय अघि भएको थियो । यिनका पिता गण-संस्था (= सिनेट) का सदस्य सिद्धार्थ राजा थिए । बाबु आमाहरूका देहान्त भएपछि यिनी ३० वर्षको उमेरमा गृहस्थाश्रम त्यागी १२ वर्षसम्म गरेको शरीर सुकाउने तपस्यापछि केवलीपद पाएका थिए । ४२ वर्षतक आफ्नो धर्मको प्रचार मध्यदेश (= युक्त प्रान्त र बिहार)मा गरे । अनि ८४ वर्षको उमेरमा पावामा यिनको देहान्त भयो ।”

१. पृ. ५६१: निगण्ठानंबत्थु, वगं १२

२. पृ. २३२: सत्तजटिलसुत्तं; हेर बु. रा. पृ. २१९

३. अं नि-६. पृ. ९३; यो सूत्रको कुरा मायि (पृ. ४० मा) उल्लेख भएको छ ।

अस्ता इत्यादि कुराहरू सबै माथि पूरण कांशवपको परिचयमा उल्लेख भए र्हें यहाँ पनि सम्झनु पर्दछ ।

यसपछि निगण्ठ-नाटपुत्र सम्बन्धी कुराहरू सूत्र तथा अर्थ-कथाहरूमा उपलब्ध भएका कारणहरू मात्रै यहाँ समावेश गर्ने प्रयास गरेकोछु ।

×

×

×

पूरण काश्यप जस्तै यिनो पनि नामी तथा यशस्वी थिए भन्ने कुरा दीर्घनिकायको सामञ्जस्यकल सूत्रमा^१ समुल्लेख भएको छ ।

एकदिन, राजा अजातशत्रुले आफ्ना भारदारहरूसँग “कतको सत्संगतगर्नु बेशहोला ?” भन्ने कुराको सोधनी गर्दा, निगण्ठका भक्त एक अमात्यले “महाराज ! निगण्ठ-नाटपुत्र सञ्जी, गणी, गणाचार्य तथा ख्यातिप्राप्त हुनुहुन्छ, अतः वहाँकै सत्संगतगर्नु बेशहोला” भन्ने कुराको बिन्तिगराइबाट हामी निगण्ठको ख्यातिबारे प्रष्ट बुझ्न सक्छौं ।

तैर्थीयहरू प्रति असन्तोष प्रकट

राजा अजातशत्रु—

राजा अजातशत्रुले माथि उल्लिखित पूरण काश्यापादि ६ वटै (पृ. ३) अन्यतैर्थीय गणाचार्यहरूका सत्संगत गरिसकेपछि, राजालाई

उनीहरूको सत्संगतद्वारा कुनै सन्तोष न भएपछि एक दिन, राजा भगवान् बुढकहाँ गई यस्तो बित्तिगर्छन् —

“भन्ते ! म एक समय निर्गण्टादि ६ वटै तीर्थीय गणाचार्यहरू-
कहाँ गई सामञ्जफल (= प्रत्यक्षफल) सम्बन्धी प्रश्नहरू सोध्दा उनीहरू
सबैले धा-आफ्ना मतका कुराहरू मात्र सुनाए, परन्तु मैले सोधेको
प्रश्नको जवाफ कुनैले पनि दिएनन् । भन्ते ! जस्तै— ‘धायि
कस्तो छ भनी सोध्दा लौका थस्तो छ’ भनी दिने जवाफ जस्तै सबैबाट
जवाफ पाएँ । बालुवा निचोरी रस निकाल्न खोजेको जस्तै भयो ।
भन्ते ! उनीहरूका कुराहरूमा कुनै सार पाउन सकिनँ । अतः म
तपाइसंग सोध्न चाहन्छु कि, के तपाइले मलाई सामञ्जफल
(= प्रत्यक्षफल) सम्बन्धी कुनै कुरा बताउन सक्नु हुन्छ ?”

भगवान्ले “सक्छु” भनी उत्तरदिनु भयो । अनि त्यसपछि
राजालाई सामञ्जफल सम्बन्धी उपदेश गर्नुभयो ।

सकुलदायी परिव्राजक—

मञ्जिमनिकायको चूलसकुलदायि सूत्रानुसार^१, आफूलाई

१. दी. नि. अ. क. I. पृ. १०३: सामञ्जफलसुत्तवण्णना ।

२. दी. नि. I. पृ. ५२: सामञ्जफलसुत्त ।

३. II. पृ. ३५६, अ. क. III. पृ. १८३

घटेको घटनाकोकुरा भगवान्लाई सुनाउँदै सकुलदायी परिव्राजकले निगण्ठ नाटपुत्र सम्बन्धी यस्तो भन्छन्—

“भन्ते ! अस्ति अस्ति, एकदिन, म, ‘सर्वज्ञ, सर्वदर्शी, अपरिशेष ज्ञानदर्शी; हिडिरहेको बेलामा पनि, उभिइरहेको बेलामा पनि— निरन्तर, अखण्डितरूपले ज्ञानदर्शन प्रत्युपस्थित हुन्छ’ भन्ने निगण्ठ-नाटपुत्रकहाँ गई पूर्वान्त सम्बन्धी प्रश्नहरू सोधेको थिएँ। त्यसबेला उनले यता-उताका कुराहरू गर्नुथाले, बाहिरी कुरातिर लंजान थाले र कोप तथा द्वेष पनि प्रकटगर्नुथाले । भन्ते ! त्यसबेला मलाई भगवान्कै संकना आयो — ‘अहो ! साँच्चैँ वहाँ भगवान् हुनुहुँदो रहेछ ! अहो, साँच्चैँ वहाँ सुगत हुनुहुँदो रहेछ !! जो यी धर्महरूमा सकुशल (= पण्डित) हुनुहुन्छ?’ इत्यादि । यो सूत्र तल सकुलदायी परिव्राजकको संग्रहमा समुल्लेख भएको छ । Digital

सभिय परिव्राजक—

सुत्तनिपातको सभियसूत्रानुसार, एकदिन— निगण्ठ-नाटपुत्रकहाँ गई सभिय परिव्राजकले प्रश्नहरू सोध्दा रात्रोसँग प्रश्नको उत्तर

१. “...तस्स मय्हं, भन्ते, भगवन्तंएव आरब्भ सति उदपादि— ‘अहो ! नून भगवा, अहो ! नून सुगतो । यो इमेसं धम्मानं सकुसलो’ति ।” म नि. II. पृ. २५६

दिन नसक्दा उनले रीस निकाली कोप देखाएको कुरा उक्त सूत्रमै सभिय परिव्राजकले प्रष्ट शब्दमा उल्लेख गरेकाछन्^१ ।

सञ्चक निगण्ठपुत्र—

निगण्ठ-नाटपुत्रका शिष्य सञ्चक-निगण्ठपुत्रले पनि माथि उल्लेख भए जस्तै कुराहरू भगवानलाई सुनाएको प्रमाण मज्झिमनिकायको महासञ्चक सूत्रमा पाइन्छ^२ । अरू अरू परिव्राजकहरूले पनि यस्तै कुराहरू भनेका उदाहरणहरू माथि पूरण काश्यपको परिचय अन्तर्गत (पृ. १२ मा) उल्लेख भइसकेकै छ र यहाँ पनि सो कुराहरू समावेश भएको सम्झनु पर्दछ ।

Dhamma.Digital

१. “...ते मया पठ्हे पुट्टा न सम्पायन्ति, असम्पायन्ता कोपं च दोसं च अप्पच्चयं च पातु करोन्ति...” सुत्त. नि. पृ. ३४५: सभियसुत्तं ।

२. “अभिजानामहं, भो गोतम, निगण्ठ-नाटपुत्तं वादेन वादं समारभिता । सो पि मया वादेन वादं समारब्धो अब्जेनअञ्चं पटिचरि, बहिद्वा कथं अपनामेसि, कोपं च दोसं च अप्पच्चयं च पात्वाकासि । भोतो पन गोतमस्स...छुबिबण्णो च परियोदायति, मुखवण्णो च विप्पसीदति, यथा तं अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ।” म. नि. I. पृ. ३०६-९

बुद्धमार्गमा गएका निगण्ठ-शिष्यहरू

जस्तै राजा अजातशत्रुले बुद्धका अगाडि छवटै अन्यतर्यीय गणाचार्यहरूका प्रति असन्तोष प्रकट गर्दै उनीहरूका कुराहरू निस्सार छन् भनी व्यक्त गरे त्यस्तै अङ्गुत्तरनिकायको वप्पसूत्रानुसार^१ निगण्ठकै शिष्य भगवान्का काका^२ वप्प शाक्यले पनि व्यक्त गरेका छन् ।

वप्प शाक्य -

(१) एक समय, भगवान्बुद्ध कपिलवस्तु^३स्थित न्यग्रोधारा ममा^४ बस्नु भएको थियो । त्यसवेला — एकदिन, वप्प शाक्य मौद्गल्यायन महास्थविरकहाँ गई धर्मको छलफल गर्दैथिए । त्यसबखत भगवान् पनि त्यहाँ आइबुग्नुभयो र भगवान्ले आयुष्मान् महामौद्गल्यायनसँग “के कुरा गरिरहेको ?” भनी सोध्नुहुँदा वहाँले वप्प शाक्यसँग छल-फल भइरहेको कुरा सुनाउनुभएपछि भगवान्ले वप्प शाक्यलाई “वप्प ! यदि तिमिले अनुमत गर्नुपर्नेलाई अनुमत र निन्दा गर्नुपर्नेलाई निन्दा गर्नेछौ भने तथा मैले भनेको कुरालाई बुझ्न

१. अ. नि-४ पृ. २१०: वप्पमुत्तं, अ. क. II. पृ. ५५९

२. अ. नि. अ. क. II. पृ. ५५९

३. हाल लुम्बिनी अञ्चल अन्तर्गत तिलौराकोट, तीलीहवा ।

४. स्वप्नोद्योशमि हालकहाँ पछि भग्निदारेमा अज्जकी बु.रा.पृ. १३१ को पादेटिप्पणीमा हेर्नु ।

नसकेमा ससंगे बोहन्वाई सोध्छी भने, हामीहरूका बीच पनि केही छल-फल हुन सक्छ” भनी भन्नुभएपछि बप्प शाक्यले “त्यस्तै हुनेछ” भनी आफ्नो वचनदिए । त्यसपछि भगवान्‌ले उनलाई प्रश्नोत्तरको रूपमा धर्मोपदेश गर्नुभयो । बप्पले पनि खूब ध्यानदिई सुने । अनि उपदेशको अन्तमा उनले स्रोतापन्नफल^१ साक्षात्कार पनि गरे ।

अनि अटल श्रद्धामा^२ प्रतिष्ठित भएका बप्प शाक्यले आफू अघि भूलमापरी गलतबाटोमा परिरहेको कुराको प्रतिक्रिया जनाउँदै भगवान्‌लाई यस्तो सुनाए —

“भन्ते ! जस्तै कुनै पुरुषले घोडाहरू बेची पंसा कमाउने मनसायगरी शयकडो स्याना स्याना घोडाहरू किनी पाल्छ । किन्तु झन्डोक घोडाको निमित्त जे जति झञ्झगरी रात्ररी पालन पोषणगर्नुपर्ने

१. अं. नि. अ. क. II. पृ. ५६१

२. स्रोतापन्न-फल साक्षात्कार गर्ने व्यक्तिको हृदयबाट कुनै प्रकारले पनि बुद्ध तथा धर्म प्रतिको श्रद्धालाई हटाउन सक्बैनन्, प्राणगएपनि बुद्ध प्रतिको श्रद्धा नष्ट हुन्न । उदा-हरणकोनिमित्त बु. गृ. पृ. ३४३ को शूरअम्बष्ठ उपासकको कुरा; उदा. पा. पृ. १९९ को सुप्पबुद्धसुत्तं, अ. क. पृ. १९६ तथा धम्म, प. अ. क. पृ. २३६ को सुप्पबुद्ध कुट्टिको कुराहरू हेरेमा प्रष्ट हुनेछ ।

हो त्यति खर्च नगर्नाको कारणले घोडाहरू रोगीभई मकामक मर्नथाल्छन् र उसले चिताएको जन्मै 'आकाशको फल आँखातरो मर' भने जस्तै भई, कमाउनुको सट्टा उसको आफ्नो घरको सम्पत्तिसमेत क्षतिहुन्छ, त्यस्तै मलाई पनि भयो । भन्ते ! यतिञ्जेलसम्म नि-कृष्ट निगण्ठहरूका सत्सगतगरी अनेक सेवा-शुश्रूषा गरेर पनि मैले कुनै फल पाउन सकिन । भन्ते ! अब, आजदेखि नि-कृष्ट निगण्ठहरू प्रति जुन मेरो प्रसन्नता हो त्यसलाई आँधीमा उडाइ पठाइदिने ऊँ उडाइदिनेछु अथवा द्रुतगतिले बहने नवीमा बघाई दिने ऊँ बघाइदिनेछु र आजदेखि जीवनभर भगवान्कै शरणमा पर्दछु ।”

अभय राजकुमार—

(२) मज्झिम निकायको 'अभय राजकुमारसुत्त' अनुसार एक समय, भगवान् बुद्ध राजगृहस्थित वेणुवनमा बस्नुभएको थियो । त्यस बेला निगण्ठ-नाटपुत्र पनि राजगृहमै बसेका थिए । अनि उनले आफ्ना शिष्य अभय राजकुमारलाई एक दिन दोधारे प्रश्न सिकाई बुद्धकहाँ वादारोपण गर्न पठाए । ती प्रश्नहरू सिकाई पठाउँदा

१. “स्वाहं उदयं चैव नाधिगच्छं उत्तरि च किलमथस्स विधातस्स भागी अहोसि । एसाहं, भन्ते, अज्जतग्गे यो मे बालेसु निगण्ठेसु पसादो तं महावाते वा ओफुणामि नदिया वा सीघसोताय पवाहेमि । ...” अं. नि-४ पृ. २१३: वप्पसुत्तं ।

निगण्ट-नाटपुत्रले सोचेका थिए कि बुद्धले मेरा प्रश्नहरूका उत्तर सकारात्मक वा नकारात्मक जे दिए पनि गौतम बुद्ध मुक्त हुन सक्ने छैनन् इत्यादि । किन्तु परिणाममा उनले सोचेको जस्तो नभई ऊन उल्टै बुद्धको उपदेशद्वारा प्रभावित भई अभय राजकुमार नै बुद्ध-मार्गी भएर गए ।

यो कुराहरू अर्क प्रष्ट पादें पपञ्चसूदनी^१ उल्लेख गर्दछ कि- निगण्ट-नाटपुत्र, आफ्ना शिष्यहरू बुद्धका अनुयायी हुँदै गएका हुनाले उनी निक्कै चिन्तित भए । धेरै समयदेखि उनले “के गरेर भ्रमण गौतमलाई हराउं” भन्ने तर्कना गर्दै थिए र अभय राजकुमारका घरबाट ल्याइने रसास्वादयुक्त भोजन गर्दै राजगृहमा बस्ति-रहेको बेलामा, चार महीनाको तर्कनापछि एक दिन उनको मनमा तल उल्लिखित “निगण्ट-शिष्य अभय राजकुमार” भन्ने शीर्षक अन्तर्गत अभय राजकुमारलाई सिकाई पठाएका प्रश्नहरू सम्झेका थिए । यस दोधारे प्रश्नहरूद्वारा भ्रमण गौतम अवश्य पनि नाजवाफ हुनेछन् भन्ने कुरामा उनलाई पूर्ण विश्वास थियो । अनि उनले तर्क गर्नमा वक्षस्वभावका अभय राजकुमारलाई ती प्रश्नहरू सिकाई बुद्धकहाँ पठाएका हुन् । अभय राजकुमार पनि तर्कप्रेमी भएका हुँदा र आफ्ना गुरुले प्रलोभन बेखाए अनुसार आफ्नो यश पनि बढ्ने छ भन्ने आशा लिई उनी बुद्धकहाँ गएका हुन् । बिहारमा पुगी जब उनले

त्यहाँ धेरै भिक्षुहरू देखे, तब उनको मित्रो हृदयमा केही भय अथवा केही त्रास जस्तो उत्पन्न हुन थाल्यो । अनि उनले “आज समय छैन” भन्ने बहानागरी दोश्रांदिन आफ्नै घरमा बुद्धलाई निम्तोगरी प्रश्न सोध्ने निधो गरे । त्यसपछि उनले बुद्धसहित चारजनालाई मात्र निम्तो गरे । त्यसैले मूल सूत्रमा “आज, भगवान्लाई वाद आरोप गर्ने समय छैन । भोलि मेरै घरमा भगवान्लाई वाद आरोप गर्नेछु” भनी उल्लेख भएको हो । तल उल्लिखित मूल सूत्र पढ्दा पाठकहरूका मनमा लाग्न सक्छ कि बिम्बिसार राजाका छोरा—स्यत्रा ठूला राजकुमार जस्ताले पनि किन चारजनालाई मात्र निम्तो गरेका होलान् ?

अभय राजकुमार निगण्ठका शिष्य त छंदै थिए । त्यसमाथि आफ्ना गुरुले तिकाएका कुरा बमोजिम आज्ञापालन पनि गर्नु नै थियो । “धेरै भिक्षुहरूका अगाडि वाद-विवाद गर्दा शायद ढगडा पनि हुन बेर छैन अथवा आफू वादबाट हानिपर्दा आफ्नो इज्जत पनि गुमाउन पर्ने जस्तो हुनसक्छ” भन्ने इत्यादि कुरालाई ध्यानमा राखी उनले आफ्नै घरमा वादारोपण गर्ने विचारले बुद्धलाई निम्त्याएका हुन् ।

प्रथमतः उनले भगवान् एकलंलाई मात्र निम्त्याउने विचार गरेका थिए । तर उनले “एकलं भगवान्लाई मात्र निम्त्याउँदा लोक-जनहरूले अथवा छर-छिमेकीहरूले ‘स्यत्रा राजकुमार भएर पनि बुद्ध चारजना भिक्षुहरूलाई पनि निम्त्याउन नसक्ने कस्ता कञ्जूसी

होलान्' भन्ने लोकापवाद हुनसक्छ भन्ने विचारगरी त्यसबाट बच्न-
कोलागि उनले चारजनालाई निम्त्याएका हुन् ।

तल उल्लिखित मूल सूत्र पढदा पाठकहरूलाई “धर्मको छल-
फल गर्ने बेलामा राजकुमारले किन काखमा बालक लिएर बसेका
होलान् ?” भन्ने लाग्न सक्छ ।

यस सम्बन्धमा पपञ्चसूदनी^१ उल्लेख गर्छ कि—केही बाबीहरू
वाद-विवाद गर्ने बेलामा कसैसँग हातमा पुस्तक, फल अथवा फूल
लिने गर्दछन् । अनि आफू वादबाट हानेजस्तो लागेपछि उनीहरू
पुस्तक पल्टाएर हेर्ने बहाना गर्छन्, फल खान थाल्छन् अथवा फूल
सुँघ्ने बहाना गर्दछन् र कुरा नसुने कैं गरी मुख्य विषयबाट हट्न
खोज्छन् । यही परम्परालाई संकी अमय राजकुमारले पनि
बालक काखमा लिएका हुन् । यसरी लिनको उनको खास ध्येय
केही भने— केही भएर आफू हारेको खण्डमा बालकलाई चिम्टी, उ
रनाको कारणले वाद-विवाद गर्न नपाएको बहानापारी कुरा टुंग्याउने
विचार हो । जसबाट आफ्नो प्रतिष्ठापनि कुनै धक्का नपरोस् ।

किन्तु बाशिवर भगवान्बुद्ध राजा अमयभन्दा कम चतुर
हुनुहुन्नथ्यो । त्यसैले वहाँले उनकै काखको बालकलाई उदाहरण दिनु
भई अमयलाई सन्तुष्ट पार्नु भयो ।

असिबन्धक पुत्र—

(३) संपुक्तनिकायको 'कुलसुत्त'^१ अनुसार एक अर्को घटना पनि हाम्रो सामुन्ने उपस्थित हुन्छ । त्यस सूत्रानुसार त्यसबखत भगवान्बुद्ध नालन्दास्थित पावारिकको आम्रवनमा बस्नुभएको थियो । त्यस समय नालन्दा नगरमा ठूलो दुर्भिक्ष भएको थियो । जतातत मानिसहरू खान नपाई मरिरहेका थिए । धानको बोटमा धान पनि फल्दैनथ्यो । यस्तो बेलामा पनि भगवान्बुद्ध आफ्ना धेरै शिष्यहरू लिई नालन्दामा भिक्षाटन जानुहुन्थ्यो । यो देखी निगण्ठ-नाटप्रपुले^२ आफ्ना शिष्य ग्रामणी (=ग्रामाधिपति) असिबन्धक पुत्रलाई बोधारे प्रश्नहरू सिकाई बुद्धकहाँ पठाएका थिए ।

यस सम्बन्धमा पनि निगण्ठ-नाटपुत्रले, “भगवान्बुद्धले सका-रात्मक वा नकारात्मक जे उत्तर दिए पनि उनको यस प्रश्नबाट बुद्ध मुक्त हुन सक्ने छैनन्” भन्ने विवास्वप्न देखेका थिए । जब असि-बन्धकपुत्र बुद्धकहाँ गई निगण्ठले सिकाए बमोजिम प्रश्न सोधे तब भगवान्बुद्धले उनीहरूका प्रतीक्षाको विपरीत अर्कै ढंगले उत्तर दिनु भयो । भगवान्को उत्तर सुनिसकेपछि निगण्ठले सिकाई पठाएको जन्मै भेदखोली उनी बुद्धकै शरणमा पर्न गए । अरू कुराहरू तल उल्लिखित

१. सं. नि. III. पृ. २८५

२. भगवान् पावारिकको आम्रवनमा बस्नुभएको बेलामा निगण्ठ-नाटपुत्र पनि नालन्दामै थिए । G. D. पृ. १३७ अनुसार त्यसबखत उनी हाल नालन्दाको सरावक भन्ने मन्दिरमा बस्दथे ।

“असिवन्धकपुत्रलाई बुद्धकहाँ पठाए” भन्ने मूल सूत्रले नै ब्रह्म बरेको छ ।

सिंह सेनापति—

(४) अङ्गुत्तरनिकायको सिंह-सेनापति-सूत्रानुसार एक समय भगवान्बुद्ध वैशाली^१मा हुनुहुन्थ्यो । त्यस समय सिंह सेनापतिले, लिच्छवीहरूका संस्थागार (= Council Hall) मा लिच्छवीहरूले बारम्बार बुद्धका वर्णन^२ गरिरहेको कुराहरू सुनेर उनको मनमा बुद्धको दर्शन गर्ने इच्छा भयो ।

सिंह सेनापति त्यस बेला निगण्ठ-नाटपुत्रका परमभक्त वायक, उपस्थाक तथा शिष्य थिए । त्यसैले आफ्नो कतंभ्य पालन गर्दै उनी बुद्धकहाँ जान निगण्ठसंग अनुमति माग्नु गए । किन्तु निगण्ठ नाट-पुत्रले शुरूमै उनलाई रोक्ने अभिप्राय लिई तथा ईर्ष्याको कारणले

१. हाल मुजफ्फरपुरजिल्ला, बसाढ गाउँ ।

२. संस्थागारमा भेला भएका लिच्छवीहरूमध्ये स्रोतापन्न, सकृदागामी तथा अनागामी-मार्गफलमा पुगेका पनि थिए । अतः उनीहरूले त्यहाँ बुद्धको बारेमा त्रिविधाकारले गुण वर्णन गर्दै थिए । (१) चर्यावर्णन, (२) शरीरवर्णन तथा (३) गुण (=सदाचार) वर्णन । मनो. र.पू. II. पृ. ७५०: सीहसुत्तं, अट्टवण्णना ।

बुद्ध सम्बन्धी गलत सूचना दिदै— “बुद्ध जस्ता अक्रियावादीको वर्णन गरेर तिमी जस्ता कर्मवादीलाई के फल मिल्नार !” भनी बाधा दिएका कुराहरू तल उल्लिखित ‘निगण्ठ-शिष्य सिंह सेनापति’ भन्ने शीर्षक अन्तर्गत मूल सूत्रले प्रष्ट गरेको छ ।

यस्तै भन्दै जब दुइपटक सम्म पनि निगण्ठले बुद्धकहाँ जानमा बाधा दिए तब तेश्रोपटक “किं हि मे करिस्सति, निगण्ठा अपलोकिता वा अनपलोकिता वा ? !” भन्दै अर्थात् निगण्ठ-नाटपुत्रसँग सोधे पनि न सोधे पनि मलाई के गर्नेछन् र ! भन्ने विचार लिई सिंह सेनापति बुद्धकहाँ गइहाले ।

तल उल्लिखित मूल सूत्र पढदा हामीलाई यस्तो लाग्न सक्छ कि “निगण्ठ नाटपुत्रले बुद्धलाई ‘अक्रियावादी’ भनी लाञ्छना लगाई बुद्धकहाँ जान लागेका सिंह सेनापतिलाई किन रोक्न खोजेका होलान् ?”

यस बारेमा मनोरथपूरणी (II पृ. ७५१) उल्लेख गर्छ कि— “यदि यी सिंह सेनापति कसैबाट गौतम बुद्धको गुण वर्णन सुनी बुद्धकहाँ गए भने मेरो ठूलो परिहानी हुनेछ ।” त्यसैले निगण्ठले उनलाई पहिलेदेखिनै यस्तो भनिराखेका थिए कि— “यो लोकमा ‘म बुद्ध हुँ’ भन्ने पुरुषहरू धेरै छन् । यदि तिमी त्यस्ता कसैकहाँ जान चाह्येमा पहिले मसँग नै सोध्नु । मैले तिमीलाई कसैकहाँ जान बढिया

होला भन्ने कुरा बनाउने छु।” यसै कुरालाई स्मरणगरी आफ्नो कर्तव्य पालनगर्दै सिंह सेनापति उनीसँग सोध्न गएका हुन् ।

जब सिंह सेनापतिले गौतम बुद्धकहाँ जाने बारेमा सोधे तब निगण्ठको मनमा “जसकहाँ म पठाउन चाहन्छु, उसकहाँ जान्छु भनी सोध्दछन्” भन्ने विचार गरी उनले सिंह सेनापतिको चित्त खिन्नपार्ने उद्देश्यले ‘बुद्ध अक्रियावादी हुन्’ भनी बताएका हुन् । यस्तो कुरा सुनाउँदा सेनापति बुद्धकहाँ जाने छैनन् भन्ने विश्वास निगण्ठले लिएका थिए । दुइ पटकसम्म त सेनापतिको जाने इच्छा त्यस कुराको प्रभावद्वारा हटेर गएको पनि थियो । तर तेस्रो पटक इच्छाहुँदा उनी निगण्ठसँग नसोधिकनै गएको कुरा माथि उल्लेख भइसकेकै छ । निगण्ठका यस प्रकृत्याद्वारा हामी उनको मनोवृत्ति राम्रैसँग बुझ्न सक्छौं।

यस सन्दर्भमा वसलसूत्रको अनुस्मरणगर्दा आफ्नो हितको निम्ति कसैसँग विश्वासगरी अति-बुद्धिको कुरा सोध्दा जसले उसलाई आफ्नो स्वार्थमा हानी होला भन्ने डरले अथवा अरु कुनै कारणले सत्य कुरा नबताई असत्य वा उल्टो कुरा बताउँछ भने त्यस्ता लाई वसल = चाण्डाल = नीच भन्दछन् भनी त्यस सूत्रले बताएको छ ।

१. “यो अत्यं पुच्छितोसन्तो, अनत्यमनुसासति ।

पटिच्छन्नेन मन्तेति, तं जञ्जा वसला इति ॥” सुत्त. नि.

पृ. २८८ : वसलसुत्तं ।

सिंह सेनापति लिच्छवी राज्यका प्रमुख सेनापति (महा-मन्त्री) भएकोले यिनको तरफबाट निगण्ठहरू बढी लाभान्वित थिए । त्यस्ता प्रभावशाली तथा ठूलो ओहदामा बस्ने सेनापति जस्ता उप-स्थाक^१ दातालाई पनि गुमाउन नपरोस् भन्ने कुरामा निगण्ठ नाटपुत्र विशेषरूपले सतर्क थिए । त्यसैले उनको एक मात्र ध्येय थियो कि सिंह सेनापति कुनै हालतले पनि बुद्धकहाँ न जाऊन् । सिंह सेनापति पनि बुझ्ककडै थिए । कसैको कुरैमा मात्र भरपर्ने खालका थिएनन्, स्वयं केलाई हेर्ने बुद्धि उनमा नभएको होइन । त्यसैले वुइ वुइ पटकसम्म आफ्नो कर्तव्य पालनगर्दै, शिष्टाचारपूर्वक आफ्नो गुरुसँगै सोधेर जाने विचारगरी सोध्दा पनि अनुमति नपाएपछि तेश्रो पटक उनी स्वतन्त्र विचार लिई बुद्धकहाँ गएका हुन् । बुद्धकहाँ पुगेपछि उनले सोही कुराको बारेमा प्रश्न सोधे, जुन कुरा निगण्ठले “बुद्धलाई अक्रियावादी हुन्” भनी भनेका थिए ।

सेनापतिको प्रष्ट प्रश्न सुनी भगवान्‌ले सिंहलाई जवाफ दिनु हुन्छ कि— “सिंह ! यदि मेरो आफ्नै अर्थानुसार भन्ने हो भने मलाई अक्रियावादी पनि भन्न सकिन्छ, किन्तु जुन विचारले अन्य तर्थाथहरू मन्दछन् त्यस अर्थले भने होइन ।” अफ भगवान् अगाडि भन्नु हुन्छ “सिंह ! मलाई नास्तिक पनि भन्न सकिन्छ, तर मेरै अर्थानुसार, न कि अन्य तर्थाथहरूका भनाई अनुसार...” इत्यादि ।

यस पछि सिंह सेनापतिले भगवान्सँग दान दिनेबारे जुन प्रश्न सोधे? त्यसबाट हामीलाई यस्तो एकीन हुन्छ कि निगण्ठले आफ्नो भौतिक लाभ-सत्कार अकालि लेलान् भन्ने बिचारलाई, बुद्ध प्रति चित्त खराब गराउने उद्देश्यले उनले “बुद्धले आफूलाई मात्र दान देऊ अर्कालाई नदेऊ भन्छन्” भन्ने जस्ता कुराहरू पनि आफ्ना शिष्यहरूलाई सुनाउँदा रहेछन्^१ ।

यस आरोपको सम्बन्धमा रात्ररी विचार गर्ने हो भने भगवान् बुद्धले त्यस्ता कुरा कहिल्यै पनि भन्नु हुन्न भन्ने कुरा अङ्गुत्तर-निकायको बृहद्गोत्र सूत्रद्वारा^२ परिपुष्टि हुन्छ । यस सूत्रमा उल्लेख भए अनुसार भगवान् भन्नु हुन्छ—

‘यो खो, वच्छ, परं दानं वदन्तं वारेति, सो तिण्णं अन्तराय-करो होति, तिण्णं परिपन्थिको ।’ अर्थात् वत्स ! जसले अर्कालाई दान दिनेमा बाधा पुऱ्याउँछ उसले तीनै जनालाई बिचन तथा बाधा

१. यो कुरा तल सिंह सेनापतिको मूल सूत्रमा समुल्लेख भएको छ ।

२. मनो. र. पू. II. पृ. ७५४ : सीहसुत्तं, अट्टवण्णना ।

३. अं. नि-३. पृ. १४८, अ. फ. I. पृ. ३९१ यो सूत्रको कुरा तल वत्सगोत्रको संग्रहमा “मलाई मात्र दान देऊ” भन्ने शीर्षक अन्तर्गत उल्लेख भएको छ । हेर. बु. रा. पृ. २९६ : ‘कहाँ दान दिनुपर्छ ?’ भन्ने शीर्षकमा पनि ।

पुन्याउंछ... इत्यादि ।

सिंह सेनापति प्रतिष्ठित व्यक्ति मात्र होइनन्, राज्य शासनका एक प्रमुख अधिकारी पनि भएको हुँदा, जब यिनले बुद्धको शरण मागे तब भगवान्‌ले उनलाई स्मृति दिलाउँदै “तिमी जस्ता प्रतिष्ठित व्यक्तिले हतारो मान्नु हुन्न बरू गम्भीरतासँग विचार पुन्याई काम गर्नु पर्छ” भनी मूल सूत्रमा भन्नु भएको हो । यस उदारतापूर्ण कुराबाट फन् गद् गद् भई उनले यस्तो बिनति गरे—

“भन्ते ! यदि अरू तर्थाय गणाचार्यहरूले मलाई शिष्य बनाउन पाएको भए उनीहरूले सारा वैशाली नगरमा पताकाहरू फर्काई दीपावली गर्थे होलान्; किन्तु तथागतले मलाई स्मरण दिलाउनु हुँदै ‘हतारो मान्नु हुन्न’ भनी भन्नु हुन्छ; धन्य ! धन्य !!”

यति बिनति गरी बुद्धको पूर्णत्वलाई महसूस गरी तेश्रोपटक पनि सेनापति बुद्धक शरणमा परे ।

त्रिपिटक पालि साहित्यमा प्रयोग गरिने मागधि भाषाको शैली अनुसार जब कसैलाई “विरज वीतमल धर्मचक्षु प्राप्त गरे... शंका रहित भई वैशारद्यतामा पुगे” भनी भन्दछन् तब धर्मकथिकहरूले त्यस्ता पुरुषलाई “स्रोतापत्ति मार्गमा पुगे” भनी अर्थावबोध गर्छन्^१ । यस अनुसार हामीलाई थाहा हुन्छ कि सिंह सेनापति पनि स्रोतापत्ति-मार्गमा पुगेका कुरा ।

सिंह सेनापति जस्ता उपस्थाक दायक गुमाउनु पर्दा निगण्ठ-नाटपुत्रलाई कतिको चोट पन्यो होला भन्ने कुरा चिन्तकहरूले स्वय अनुमान गर्ने सक्ने छन् । अरू कुराहरू तलको सूत्रले नै प्रष्ट गरेको छ ।

उपाली गृहपति—

(५) बुद्धमार्गमा गएका निगण्ठ-नाटपुत्रका अर्का श्रावक शिष्य हुन्—नालन्दाका उपाली गृहपति ।

एक समय, निगण्ठ नाटपुत्र नालन्दामा बसेका थिए । त्यस बखत भगवान्बुद्ध पनि नालन्दाको पावारिकको आम्रवनमा बस्नुभएको थियो । त्यस बखत निगण्ठ-नाटपुत्रका श्रावक शिष्य 'दीर्घतपस्वी निगण्ठ' भगवान्सँग भेट गरेर आई आफ्ना शास्ता निगण्ठ-नाटपुत्रलाई भगवान्सँग भएको कुरा सुनाइरहेको बेलामा उपाली गृहपति पनि विशाल परिषद्का बीच त्यहीं नै थिए ।

जब दीर्घतपस्वी निगण्ठले आफ्ना शास्ता निगण्ठ नाटपुत्रलाई आफूले बुद्धसँग वाद गरेर आएका कुराहरू सुनाए तब नाटपुत्रले त्यही कुरा लिई उपाली गृहपतिलाई बुद्धकहाँ वादगर्न पठाउने इच्छा प्रकट गरे ।

---

१. त्यस समय नाटपुत्र वर्तमान नालन्दाको 'सरावक मन्दिर' भन्ने ठाउँमा बसेका थिए भन्ने कुरा G. D. पृ. १३७ मा समुल्लेख भएको छ ।

यद्यपि निगण्ठ-नाटपुत्र तथा भगवान्बुद्ध बुवंको निवास नालन्दा मै थियो । तर पनि निगण्ठले बुद्धलाई देखेका थिएनन्, न उनले बुद्धकहाँ जाने हिम्मत नै गर्न सकेका थिए । बुद्धले पनि निगण्ठ-नाटपुत्रसँग भेट गरेका कुरा पालि साहित्य त्रिपिटकमा कहीं पाइँदैन । हो, निगण्ठ-नाटपुत्रले बुद्धका भक्त चित्र गृहपतिसँग एक दिन मच्छिकासण्डमा भेटेका कुरा निगण्ठनाटपुत्रसुत्त^१ मा समुल्लेख भएको पाइन्छ । बुद्ध भगवान्ले पनि एक दिन, निगण्ठ-नाटपुत्रका शिष्य श्रावक निगण्ठहरूलाई राजगृहको ऋषिगिरी पर्वतको एकापट्टि कालो ढुङ्गाको एक चट्टानमा भेटेका कुरा चूल-दुक्खकखन्ध सूत्रमा^२ समुल्लेख भएको पाइन्छ ।

निगण्ठ-नाटपुत्रका श्रावक शिष्यहरू भने समय समयमा भगवान्कहाँ गएका कुराहरू सूत्रहरूमा उपलब्ध छन् । त्यसमध्ये दीर्घ-तपस्वी निगण्ठ पनि एक हुन् । यिनी भगवान्बुद्धकहाँ समय समयमा जाने हुँदा^३ यिनलाई बुद्धको व्यक्तित्वको बारेमा र बुद्धको शारीरिक

१. सं. नि. III. पृ. २६५, अ. क. III. पृ. ९८ यो सूत्र तल 'चित्र गृहपतिसँग' भन्ने शीर्षकमा उल्लेख भएको छ ।

२. म. नि. I. पृ. १२८, अ. क. II. पृ. ५२; हेर. बु. गृ. पृ. ३०४ मा पनि ।

३. म. नि. अ. क. III. पृ. ३७ : उपालिसुतावण्णना ।

सुन्दरताको बारेमा ज्ञान थियो^१ । अतः उनले विचार गरे कि “यदि उपालि गृहपति बुद्धकहाँ गएको खण्डमा अवश्यनै उनी बुद्धकै अनुयायी बन्ने छन्, किन कि उनी पण्डित पनि छन् । बुद्धका शारीरिक सुन्दरता तथा व्यक्तित्व देखेने बित्तिकै उनी प्रभावित हुन सक्छन् र बुद्धका कुरा सुन्दा त क्कन् अत्यन्त प्रसन्नभई वहाँकै शरगमा पर्न सक्छन् ।” यति सोची उनले आफ्ना गुरु नाटपुत्रसँग उपालीलाई बुद्धकहाँ नपठाउने अनुरोध गरे^२ । किन्तु उनको कुरामा निगण्ठ-नाटपुत्रले उति महत्त्व दिएनन् । “बुद्ध, आवतनीय विद्या जान्दछन्” भनी कारण देखाउँदा पनि नाटपुत्रले उनको कुरा सुनेनन् बरू क्कन् उपालीकै तारिकगर्दै “बुद्धको वशमा होइन बरू उपालीले नै बुद्धलाई आफ्नो वशमा ल्याउन सक्छन्” भन्ने आफ्नो दृढ विश्वासलाई दोहर्न्याई उपालीलाई बुद्धकहाँ पठाई वादाशोपण गराउने नै निश्चय गर्दै उनलाई प्रोत्साहित गरे ।

गुरुको उत्साहजनक कुरा सुनी उपाली भन्छन् - “यदि भ्रमण गौतम दीर्घतपस्वीलाई भने कै कुरामा अर्द्धछन् भने मैले भ्रमण गौतमलाई क्याङ्प्राको रौ समाती सास्ती गरे ऊं गर्नेछु इत्यादि । यस्ती सिंहनाद, विशाल परिवर्द्धका अगाडि गरी, उपाली गृहपति जगवान् बस्नु भएको ठाउँमा गए ।

१. म. नि. अ. क. III. पृ. ३७ : उपालिसुत्तावण्णना ।

२. म. नि. अ. क. III. पृ. ३७

त्यहाँ पुगेपछि उपालीले जुन ढंगले बुद्धसँग कुराको प्रारम्भ गरे । सो कुरा तल उल्लिखित मूल सूत्रमै प्रष्ट छ । जस्तै बुद्ध धर्ममा वा अरु धर्ममा त्रिद्वारिक कर्महरूलाई कायकर्म, वचीकर्म तथा मनः कर्म भनिन्छ त्यस्तै निगएउ-धर्ममा त्यसलाई काय-दण्ड, वची-दण्ड तथा मनः-दण्ड भनिन्छ ।

यद्यपि शरीरद्वारा हुने अकुशलकार्यले मातृ-पितृ घात जस्ता ठूला अपराध पनि गरिन्छ, वचनद्वारा सङ्घ (भिक्षु) भेद जस्ता महासावद्यकमं पनि गरिन्छ; तर कुशल पक्षमा आउँदा मनः कर्म नै महाबलवान् हुन्छ । उक्त काय तथा वचनकर्म पनि मनकर्म प्रभाव न भइकन हुन नसक्ने भएको हुँदा र यस सूत्रमा कर्मलाई प्रधानतादिई बेशना गरेको हुँदा यहाँ मनलाई अथवा चेतनालाई मूलभूत कारण मानिएको हो । यसै कुरालाई ध्यानमाराखी अर्थक्या^१ उल्लेख गर्छ कि— “चित्तकं प्रभावद्वारा सत्वहरू मृत्युपछि सुगति वा दुर्गतिमा पुग्छन्, न कि काय वा वचनकर्मको प्रभावले । अतः अरु कर्महरूका अगाडि मनः कर्म नै शक्ति सम्पन्न तथा प्रभावशाली मानिएको हो । जब चित्त प्रवर्तित हुँदैन तब सत्वहरूको मृत्यु पनि हुन्छ । चित्तकं प्रभावद्वारा सत्वहरू च्युत र उत्पन्न पनि हुन्छन्^२ । एकै “ध्यानचित्त” को प्रभावद्वारा ८४ हजार कल्पसम्म आयुहुने स्वर्गमा पनि पुन्याइ

१. म. नि. अ. क. III, पृ ३६ : उपालिसुत्तावण्णा ।

२. म. नि. अ. क. III, पृ. ३८

दिन्छ । एकं “सर्गं चित्त” को प्रभावद्वारा सबै अकुशलहरूलाई नष्टपारी अरहत्व पनि प्राप्त हुन्छ^१ ।

कर्म प्रधान विषयमा चेतना नै मूलभूत आधार हुन्छ भन्ने कुरा अङ्ग तरनिकायको निब्बेधिक सूत्रानुसार^२—कर्मं केलार्हं भन्छन् भन्ने कुरालाई प्रष्ट गर्नु हुँदै भगवान् भन्नु हुन्छ— “चेतनाहं, भिक्खवे, कम्मं वदामि । चेतयित्वा कम्मं करोति—कायेन वाचाय मनसा ।” अर्थात् भिक्षुहो ! मैले चेतनालाई नै कर्म भन्द छु, किनकि काय, वचन तथा मनले चिताएर नै कर्म गर्छन् ।

यही कुरालाई ‘अभिधर्म’^३ को दृष्टिकोणले ‘मनः कर्म’ केलार्हं

१. म. नि. अ. क. III. पृ. ३६

२. अं. नि-६. पृ. १२० : निब्बेधिकसुत्तं, अ. क. II. पृ. ६९०

३. बृद्धधर्मको परम्परानुसार ‘अभिधर्म’ भन्नाले चित्त, चैतसिक, रूप तथा निर्वाण भन्ने यी चार परमार्थको व्याख्यान भएकोलाई ‘अभिधर्म’ भन्दछन् ।

व्यवहारमा जुन कुरालाई कुशल वा अकुशल भनिन्छ त्यस कुरालाई अभिधर्म (=परमार्थ) को अनुसार उक्त कुशलाकुशल भनिने कुरामा कति कति चित्त वा चैतसिक (=चित्तको अङ्गप्रत्यङ्गहरू) हुन्छन् वा के कति चित्त वा चैतसिकका समूहलाई कुशल वा अकुशल भनिन्छन् भन्ने इत्यादि कुरालाई ‘अभिधर्म’ भनिन्छ । संक्षेपमा जुनसुकै कुरालाई पनि चित्त र चैतसिकमा घटाई लैजानु नै ‘अभिधर्म’ को मूल उद्देश्य हो ।

मन्वच्छन् भन्ने कुरा प्रष्ट गर्दै उक्त अर्थकथा यस्तो उल्लेख गर्दछ—
 “मनः कर्म” भन्नाले मनः द्वारामा प्रवर्तित हुने उनन्तीस^१ (२९)

१. “ते भूमक कुसलाकुसलं एकूर्नतिसविध मनो—मनोकम्मद्वारं नाम, या पन तस्मि मनोद्वारेसिद्धा चेतना—याय अभिज्जा ब्यापाद मिच्छादस्सनानि चैव अनभिज्जा अब्यापाद सम्मादस्सनानि च गण्हाति—इदं मनोकम्म नाम ।” धम्म. सं. अ. क. पृ. १०० यस अनुसार उक्त उनन्तीस (२९) चित्ताहरू यस प्रकार छन्—

(१) लोभयुक्त कामावचर अकुशल चित्ता आठ (८), द्वेषयुक्त कामावचर अकुशल चित्ता दुइ (२), मोहयुक्त कामावचर अकुशल चित्ता दुइ (२), गरी जम्मा कामावचर अकुशल चित्ताहरू बाह् (१२),

(२) सौमनस्ययुक्त ज्ञानसम्प्रयुक्त संस्कारिक एक र असंस्कारिक एक गरी दुइ (२), सौमनस्ययुक्त ज्ञान विप्रयुक्त संस्कारिक एक र असंस्कारिक एक गरी दुइ (२), उपेक्षायुक्त ज्ञानसम्प्रयुक्त संस्कारिक एक र असंस्कारिक एक गरी दुइ (२), उपेक्षायुक्त ज्ञान-विप्रयुक्त संस्कारिक एक र असंस्कारिक एक गरी दुइ (२)—यस प्रकार यी आठ (८) चित्ताहरू कामावचर कुशल चित्ताहरू हुन् ।

कुशलाकुशल चेतनालाई नै “मनः कर्म” भनिएको हो^१ ।

अर्को उदाहरण—उपालीकं भनाई अनुसार पनि काय दण्ड
(= कायकर्म) भन्दा मनः-दण्ड (= मनः कर्म) नै शक्ति सम्पन्न भएको

(३) वितर्कं विचार प्रीति सुख तथा एकाग्रयुक्त ‘प्रथम
ध्यान-चित्त’ एक (१), त्यस्तै ‘द्वितीय ध्यान-चित्त’
एक (१) त्यस्तै ‘तृतीय ध्यान-चित्त’ एक (१).
त्यस्तै ‘चतुर्थ ध्यान-चित्त’ एक (१) अनि ‘पञ्चम
ध्यान-चित्त’ एक (१) समेतगरी यी पाँच (५)
चित्तहरूलाई ‘रूपावचर कुशल चित्त’ भन्दछन् ।

(४) आकाशानन्त्यायतनादि ‘चार अरूपी ध्यान-चित्त’लाई
‘अरूपावचर चार कुशल चित्त’ भन्दछन् ।

यसरी कामावचर अकुशल चित्तहरू—	१२
कामावचर कुशल चित्तहरू—	८
रूपावचर कुशल चित्तहरू—	५
अरूपावचर कुशल चित्तहरू—	४

अभि. घ. सं. पृ. १-३, पठमो परि-

च्छेदो ।

कुरा— “भन्ते ! ‘मनः सत्व’ भन्ने देवलोक छ, उ त्यहाँ उपन्न हुन्छ भनी बताउँछन् । किन भने ? भन्ते ! उसको मृत्यु मनः प्रतिबद्ध भएको हुँदा” भन्ने तल मूल सूत्रमै उल्लेख भए अनुसार पनि मननं प्रमुख भएको कुरा प्रमाणित हुन्छ । त्यसैले बुद्धले उपालीलाई “गृहपति ! राम्ररी मनमा सोचेर बताऊ । तिम्रा अधिल्लो वचन, पछिल्लोसँग ‘‘मेल खान्न” इत्यादि भन्नु भएको हो ।

चीसो पानी न पिउने वा न छुने नियम शरीरद्वारा पालन गरेता पनि त्यसद्वारा च्युति वा प्रतिसन्धि (= पुनर्जन्म) दिलाउन सक्दैन^१ । प्रतिसन्धि भए, चित्तकं प्रभावद्वारा हुन सक्छ । “मनो-पुब्बङ्गमा धम्मा^२ इत्यादि” भनी धम्मपदमा उल्लेख भएबाट पनि यसं कुराको पुष्ट्याई भएको पाइन्छ । यस सम्बन्धमा अरू बढी प्रपञ्च गरिरहनु पर्ने कारण छैन, जम्मै कुरा तलको “निगण्ठ-शिष्य उपाली गृहपति” भन्ने मूल सूत्रमै काय र वचनभन्दा मननं शक्तिसम्पन्न तथा प्रधान भएको कुरा किटानसाथ उल्लेख भएकं छ ।

उपदेशको अन्तमा उपालि गृहपति पनि सिंह सेनापति आदि जस्तं सारं प्रसन्न तथा प्रफुल्लित भई बुद्धकं शरणमा परे ।

यिनी नालन्दा नगरका धनाढ्य तथा विशिष्ट ख्यातिप्राप्त प्रतिष्ठित व्यक्ति थिए । त्यसैले बुद्धले उनलाई पनि सिंह सेनापतिलाई

१. म. नि. अ. क. III. पृ. ३८ : उपालिसुत्र।वण्णना ।

२. धम्म. प. पा. पृ. १७ : यमकवग्गो, गाथा १

ॐ ध्यान आकर्षित गराउँदा बुद्धको उदारभाव देखेर यिनी फन् प्रफुल्लित तथा प्रभावित भई सिंहसेनापतिछे भने जस्तै भनेका थिए । तेभ्रोपटकसम्म पनि बुद्धकै शरणमा जाने वृद्धता देखाएपछि भगवान् बुद्धले उपालीलाई उपासक शिष्यत्वको रूपमा स्वीकार गर्नुभयो ।

उनले उपासकत्व ग्रहण गरिसकेपछि उनलाई यो पनि भन्नु भएको थियो कि—बौद्ध उपासक हुँदंमा भिक्षुहरूलाई मात्र दान दिनु पर्छ वा उपस्थान (= सेवा शुश्रूषा) गर्नुपर्छ र अरूलाई दान दिन हुन्न वा उपस्थान गर्न हुन्न भन्ने गलत धारणा लिनुपर्ने कुनै कारण छैन इत्यादि । बुद्धले यस्तोसम्म पनि भन्नु भएको कुरा मूल सूत्रमै समुल्लेख भएको छ कि— “निगण्ठहरू तिघ्रो कुललाई पानी लिने कुवा जस्तै संरुन्छन्, अतः उनीहरूको पनि संग्रह गर्नुपर्छ” इत्यादि । यस अर्थिले उपाली फन् छक्कपरे । किन कि उनलाई निगण्ठ-नाटपुत्रले सुनाइ राखेका थिए कि भ्रमण गौतमले “अकलाई दान नवेऊ” भन्छन् इत्यादि ।

उपाली गृहपति बुद्धको शरणमा गई जीवनभर उपासक बन्दा निगण्ठ-नाटपुत्रलाई जति मनमा चोट पच्यो त्यति चोट अरू कुनै पनि उनका शिष्यहरू बुद्धमार्गी हुँदा परेको थिएन भन्ने कुरा मूल सूत्रहरूको अध्ययनबाट प्रष्ट बुझिन्छ ।

हुनत, सुरवेखिनै निगण्ठको हृदयमा चोट नलागेको त होइन, तर अहिलेको जस्तो हृदय छिया छिया हुने खालको भने

भएको थिएन । कपिलवस्तुका वृष्य शाक्य बुद्धको शरणमा गएको बेलासा, “उनी बुद्धकै नातेदार भएको हुँदा अवश्यम्भावी थियो” भन्ने कुरा र वंशालीका सिंह सेनापति बुद्धको शरणमा जाँदा “यी राज-परिवारका पुरुषहरू कुनै न कुनै दिन आफू आफूमै मिली हाल्छन्” भन्ने जस्ता कुराहरू मनमा लिई निगण्ठले धैर्य राखेका होलान् भन्ने कुराको हामी अनुमान लगाउन सक्छौं । किन्तु यी उपाली उपासक एक व्यापारी साहु थिए । यिनको बुद्धसँग कुनै प्रकारको पूर्ब सम्बन्ध थिएन र जस्तै बुद्धकोनिमित्त अनाथपिण्डिक गृहपति थिए त्यस्तै निगण्ठ-सम्प्रदायकानिमित्त यिनी पनि थिए । त्यसैले निगण्ठलाई ठूलो चोट लागेको हो ।

“उपाली बुद्धका अनुयायी भए” भन्ने खबर सुन्दा प्रथमतः उनलाई विश्वास नै लागेको थिएन । उनको मनमा यो दृढविश्वास थियो कि उपालीले अवश्य पनि बुद्धलाई नै आफ्नो धर्ममा ल्याउने-छन्; केही भएर आफ्नो धर्ममा ल्याउन नसके तापनि उपाली त कुनै हालतमा बुद्धको अनुयायी बन्न सक्दैनन् । जब आफ्ना शिष्य दीर्घतपस्वी निगण्ठले पनि सोही कुरा भने तब उनी उत्तिखेरै उपालीको परीक्षागर्न उनको दरबार जस्तो घरमा गएका हुन् ।

जब यिनले उपाली उपासकको नौलो व्यवहार देखे तब निगण्ठ-नाटपुत्र सारै छक्क परेका मात्र होइनन्, मन पनि थाम्नै सकेनन् । यिनलाई त्यो कुरा थाहा थिएन कि—स्रोतापन्न भएका कुनै पनि बुद्ध-श्रावकले भ्रू कुनै पनि भ्रमणहरूलाई शास्ताको रूपमा

ज्ञान्ने नसक्ने कुरा । यो प्रत्यक्ष ज्ञानबाट उत्पन्न हुने स्वभावसिद्ध
आचार परिवर्तन हो । उपाली उपासकले आफ्ना स्थिति अनुसार
हुनसक्ने तरिकाले उनको स्वागत गरे । निगण्ठकोनिम्ति यो दृश्य
अविश्वसनीय घटना थियो । त्यसैले उनले यस्तो पनि ठाने
कि — “शायद उपाली पागल त भएनन् !” अनि उनले उपालीको
ध्यानाकर्षणगर्दै “सबैले तिमीलाई निगण्ठका प्रमुख वाता तथा शिष्य
मनी चिन्दछन्; अब तिमी कसका शिष्य भयो त ?” मनी सोधे—
पछि बसेको आसनबाट उठी एक घुँडाको भुइमा टेकी, अटल श्रद्धारूपी
पीरामा बसी, प्रत्यक्षीकरणरूपी थालीमा प्रतिसम्भिदायुक्त^१ ज्ञानरूपी
फूलहरू राखी बोधिज्ञानको अनुस्मरणकोनिम्ति साक्षात् बुद्धको
स्तोत्र गाई “आजदेखि म त्रिलोकाग्र बुद्धका धावक हुँ मनी जान्नुहोस्”
भन्दै उपालीले घोषणागरी बुद्ध बस्नु भएको दिशातिर हेरी पञ्चाङ्ग
बण्डवत् गरे^२ ।

उपालीको घोषणा सुनी निगण्ठको हृदय असह्यरूपले कम्पित
भयो र “अब भने भोलिदेखि यिनका घरमा आई पचास साठी
जना निगण्ठहरूले भोजन गर्न नपाउने भए । यिनी हामीबाट बिल्कुलै

१. यिनी पनि खुज्जुत्तरा उपासिका जस्तै शैक्ष-प्रतिसम्भिदा-
ज्ञान लाभी थिए । हेर. बु. म. पृ. २०९-१० को पाद-
टिप्पणीमा ।

२. म. नि. अ. क. III. पृ. ६८ : उपालिसुत्तवर्णना ।

पराङ्मुख भइसके, मेरो भातको हण्डी फुट्यो” भन्ने गहिरो चिन्तागर्दै त्यहीं नै उनले एक पात्रजति तातो रगत बनमन गरी भुइमा पछारिए । अनि उनलाई पालकी (पावड्डी वा पाटड्डी) मा राखी नगरबाहिर लगी त्यसपछि खाटमा राखी पावामा पुऱ्याइदिए ।

सर्वज्ञता र अरुकुरा

मज्झिमनिकायको चूलदुक्खखण्ड-सूत्रानुसार^२ भगवान् बुद्धले निगण्ठ-नाटपुत्रका शिष्यहरू (प्रव्रजित) संग राजगृहको ऋषि-गिरी पर्वतको एकापट्टि कालो ढुङ्गाको एकचट्टानमा उभइएर तपस्या गरिरहेको बेलामा भेटगर्नु भएको कुरा उक्त सूत्रमै समुल्लेख भएको छ ।

त्यसबेला उनीहरूसँग प्रश्न सोध्दा उनीहरूले भगवान्लाई निगण्ठ नाटपुत्र सर्वज्ञ तथा सर्वदर्शी...हुनुहुन्छ भन्ने जवाफ दिएको कुरा उक्त सूत्रमै समुल्लेख भएको छ ।

त्यस्तै लोकायतिक ब्राह्मणहरूले^३ पनि पूरण काश्यप र

१. म नि अ क III. पृ. ६८ : उपालिसुत्तदण्णना ।

२. I. पृ. १२६, हेर. बु. गृ. पृ. ३०४

३. यो सूत्र माथि पूरण काश्यपको संग्रहमा 'म सर्वदर्शी हुँ' भन्ने शीर्षकमा (पृ ६३) छ ।

निगण्ठ-नाटपुत्रले 'सर्वज्ञ तथा सर्वदर्शी ह्यौ' भन्दछन् भन्ने कुरा बुद्ध-
लाई सुनाएका थिए ।

कुतूहल-सुत्रानुसार^१ वत्सगोत्र परिव्राजकले निगण्ठ-नाटपुत्रले
पनि परलोक भएका आपना शिष्यहरूमध्ये 'अमुक, अमुक स्थानमा;
अमुक, अमुक स्थानमा उत्पन्न भए' भन्दछन् भन्ने कुरा बुद्धलाई
सुनाएका छन् ।

तल उल्लिखित देवदह-सुत्रानुसार^२ अरू अरू कुराको अति-
रिक्त निगण्ठहरू कुन् कुन् कारणहरूद्वारा निन्दितछन् भन्ने कुरा
कारणसहित उल्लेख भए जस्तै निगण्ठले आफू 'सर्वज्ञ तथा सर्वदर्शी'
भन्दछन् भन्ने इत्यादि कुराहरू पनि समुल्लेख भएको पाइन्छ । अङ्गत्तर-
निकायमा^३ पनि दश कारणहरूद्वारा निगण्ठहरू निन्दनीय छन् भन्ने
कुरा समुल्लेख भएको छ ।

अन्यतर्थीय गणाचार्यहरूले बुद्धसँग ऋद्धि-प्रातिहार्य देखाउने

१. यो कुरा तल वत्सगोत्र परिव्राजकको संग्रहमा 'गणाचार्यं
पूरण काश्यपादि' भन्ने शीर्षकमा उल्लेख भएको छ ।

२. यो सूत्र तल 'देवदहमा' भन्ने शीर्षकमा उल्लेख भएको छ ।

३. अं. नि-१०. पृ. २१८ : निगण्ठसुत्तं ।

बावी गरेका समयमा यिनी पनि राजगृहमै वर्षावास बसेका थिए । त्यस समय राजगृह सेठले चन्दनको भिक्षा-पात्र बाँसमा कुँड्याई-राखेको बेलामा यिनले पनि सो पात्र लिनकोनिमित्त असफल प्रयास गरेका थिए ।

केन्द्रस्थान —

तल उल्लिखित मूल सूत्रहरू तथा अर्थकथाहरूको अध्ययनबाट निगण्ठ-नाटपुत्रका केन्द्रस्थानहरू राजगृह, नालन्दा, वैशाली, कपिल-वस्तु तथा पावामा थियो भन्ने कुराको अवबोध हुन्छ ।

प्रमुख शिष्यहरू —

पालि साहित्य त्रिपिटकमा पाइने यिनका केही मुख्य शिष्यहरू यसप्रकार हुन्—दीर्घतपस्वी निगण्ठ, सञ्चक निगण्ठपुत्र,^१

१. यी कुराहरू पनि माथि पूरण काश्यपको परिचय अन्तर्गत 'सङ्घी गणाचार्य' भन्ने शीर्षक (पृ ९) मा उल्लेख भएको जस्तै यहाँ पनि संश्लेषण गर्दा G. D. पृ. ६९ अनुसार छवटै तैर्थायहरू राजगृहमा वर्षावास गरिरहेका निगण्ठ-नाटपुत्र "गुणशाल चैत्य" भन्ने आश्रममा बसेका थिए ।

२. म. नि. I. पृ. २९१ : महासच्चकसुत्तं, चूलसच्चकसुत्तं उही ग्रन्थको पृ. २८१

सच्चा, लोला, अबवाद्का, पटाचारा^१ र कुण्डलकेसा^२ । गृही-
शिष्यहरूमध्येमा--वप्प शाक्य^३ अभय राजकुमार, असिबन्धक-
पुत्र, सिंह सेनापति तथा उपाली गृहपति ।

अङ्गत्तरार्थकथामा^४ वप्प शाक्य, सिंह सेनापति तथा
उपाली गृहपतिहरू निगण्ठ-नाटपुत्रका प्रमुख दाताहरू रहेका कुरा
उल्लेख भएको छ ।

जस्तै पूरण काश्यपादि तैर्यायहरूले बुद्धलाई हुनसम्म दुःख र

१. म. नि. अ. क. II. पृ. २२३-२५; जा. अ. क. III. पृ.

६ : चूलकालिङ्गजातकं ।

२. थेरी. गा. अ. क. पृ. ७९ : कुण्डलकेसाथेरीगीया; थेरी.

अप. दा. पा. पृ. २३५; अम्म. प. अ. क. पृ. ३२२, वर्ग ८

३. अं. नि-४ पृ. २१० : वप्पसुत्तं, अ. क. II. पृ. ३५९

४. अं. नि. अ. क. III. पृ. ३५९, ७३१

हैरानी दिएका थिए, त्यस्तै निगण्ठ-नाटपुत्रले पनि दिएका थिए^१ भन्ने कुरा त्रिपिटक पालि साहित्यबाट प्रष्ट बुकिन्छ ।

निगण्ठादि छ-तैर्योय गणाचार्यहरू मिली बुद्धको अपवाद गर्नकोनिमित्त कतिसम्म षड्यन्त्रहरू रचे भन्ने कुराहरू निम्न जातक-हरूमा उल्लेख भएको पाइन्छ—मणिसूकरजातक^२, बावेरजातक^३, महापद्मजातक^४ इत्यादि ।

यिनको सिद्धान्त वा दर्शनको सार चातुर्याम संवरगर्ने भन्ने र पहिलेको कर्मलाई तपस्याद्वारा विनाशगरी नयाँ कर्म नगरेपछि कर्मक्षयभई मुक्ति पाइन्छ भन्ने हो । यी कुराहरू तलका विभिन्न सूत्रहरूद्वारा प्रष्ट भएकै छन् ।

१. संस्कृत बौद्धसाहित्य 'अवदान' मा उल्लेख भएको कुरा उद्धृत गर्दै निगण्ठ-नाटपुत्र—जो जैन सम्प्रदायका चौबीसौं तीर्थङ्कराचार्य हुन्—को प्रेरणाले श्रीगुप्त भन्ने राजगृहका गृहपतिद्वारा भगवान्लाई मानंकोनिमित्त विषालु भोजन दिएका थिए भन्ने कुरा G. D. पृ. ६९ मा उल्लेख भएको छ ।

२. जा. अ. क. I-II. पृ. ६५२, नं. २८५

३. जा. अ. क. III. पृ. ८९, नं. ३३९

४. जा. अ. क. IV. पृ. ९५२, नं. ४७९

निगण्ठको अन्तिम अवस्था

उपाली गृहपति बुद्धमागंमा लागेदेखि निगण्ठ-नाटपुत्रको हृदय-रोग दिनपर दिन बढ्दै गयो र निकंहुन सकेन भन्ने कुरा दीर्घनिकाय र मज्झिमनिकाय अर्थकथाहरूद्वारा^१ प्रष्ट बुझ्न सक्छौं ।

उपरोक्त द्वय अर्थकथाहरू अनुसार—नाटपुत्रलाई नालन्दाबाट पावामा लगेपछि उनको हृदय-रोग अन्तिम चरणमा पुग्यो र उनको उहाँ देहान्त भयो । यो कुरा तल उल्लिखित “निगण्ठ-नाटपुत्रको देहान्त” भन्ने शीर्षकको मूल सूत्रमा समुल्लेख भएको छ ।

आफ्नो अन्तिमघडी आइपुग्दा नाटपुत्रलाई पञ्चात्ताप लागेको कुरा उपरोक्त अर्थकथाहरूमा समुल्लेख भएको पाइन्छ । आफ्नो देहत्याग गर्नुभन्दा अगाडि उनलाई “म त जे भए पनि भएँ, किन्तु मेरा धावकहरूद्वारा अपाय (=नरक) न भरियोस्” भन्ने लागेपछि उनले यस्तो सोचेका थिए— “मेरो घर्म सारहीन तथा अनैर्याणिक छ, किन्तु यस्तो भन्दा मेरा शिष्यहरूले विश्वास गर्ने छैनन्, अतः यिनी-हरूको भविष्य सपानकोनिमित्त यिनीहरूलाई मैले बुइयरी उपदेश गर्नुपर्छ ।” यी कुराहरू पनि उक्त अर्थकथाहरूमै समुल्लेख भएको पाइन्छ ।

१. दी. नि. अ. क. II. पृ. ६५९ : पासादिकसुत्तवण्णना;

म. नि. अ. क. IV. पृ. २३. सामगामसुत्तवण्णना;

यिनी सारं बिरामी भइरहेको बेलामा यिनका एक शिष्य आई “भन्ते ! अहिले तपाइ सारं दुर्बल हुनुहुन्छ । मलाई तपाइको धर्मको सारांश बताउनु होस्” भनी बित्तिगर्दा नाटपुत्रले उनलाई “शाश्वत हो भन्ने कुरा ग्रहण गर” र अर्को शिष्यलाई “उच्छेद हो भन्ने कुरा ग्रहण गर” भनी बताए । यस प्रकार बुद्ध शिष्यलाई बुद्ध तरिकाले सारांशको कुरा बताएका थिए । यसै बीच उनको देहान्त पनि भयो ।

निगण्ठ-देहान्तपछिको चर्चा

दाहसंस्कारादि गरिसकेपछि, एक दिन, यिनका शिष्यहरू भेलाभई “आबुसो ! हामीहरूका आचार्यले कसलाई ‘धर्मको-सार’ बताएका छन् ?” भन्ने सोधिएपछि एक शिष्यले “मलाई ‘धर्मको सार’ बताएका छन् भनी भने । अर्कोले मलाई ‘धर्मको सार’ बताएका छन् भनी भने ।” “त्यसो भए के ‘धर्मको-सार’ बताए त ?” भनी सोध्दा एकले “शाश्वत हो” भन्ने कुरा र अर्कोले “उच्छेद हो” भन्ने कुरा बताए । यसै कुरालाई लिएर भेलाभएका मानिसहरू बुद्ध समुहमा विभाजित भए । अनि परस्पर मुखामुख हुन थाल्यो । हुँदा हुँदा हात पनि छाड्न थाले अनि परस्परमा दण्ड पनि चलन थाल्यो ।

१. दी. नि. अ. क. II. पृ. ६६० : पासादिकसुत्तवण्णना;

म. नि. अ. क. IV. पृ. २३ : सामगामसुत्तवण्णना ।

२. दी. नि. अ. क. II. पृ. ६६०

यसप्रकार उनीहरूकाबीच घोर-घमासान तथा मारपीट समेत भए-पछि केही निगण्ठहरू गृहस्थी भएर पनि गए ।

त्यस बखत यही घटनालाई लिएर समाजमा खूब चर्चाहुन थाल्यो । जताततै यस्तो कुरा चलन थाल्यो— “निगण्ठ नाटपुत्र एक प्रतिष्ठित शास्ता मानिएका थिए । तर उनको देहान्तपछि तुरुन्तै उनका श्रावक शिष्यगणहरूकाबीच घमासान वाद-विवादको साथै मारपीट पनि भयो । धेरै निगण्ठहरू गृहस्थी पनि भएर गए । यी श्रमणगौतम पनि जम्बुद्वीपमा चन्द्र-सूर्य कैं उदितमान्छन् तथा उनका श्रावकहरू पनि । श्रमणगौतमको परिनिर्वाणपछि उनका श्रावकहरूकाबीच कस्तो विवाद हुनेछ होला ?” इत्यादि ।

त्यस समय आयुष्मान् चुन्द समणुद्देश (= भ्रमणोद्देश) — जो सारिपुत्र महास्थविरका कान्छा भाइ हुनुहुन्छ—पावामा वर्षावास गर्दै हुनुहुन्थ्यो । उपरोक्त समाचार सुनी वहाँको मनमा “यो समाचार भगवानलाई सुनाउनु बेश हुनेछ । जुन कारणलाई लिई वहाँले केही उपयोगी कुराहरू बताउन सक्नु हुनेछ—जो सबैकोनिम्ति कल्याणकर हुन सक्छ” भन्ने विचार आएपछि वर्षावास सिध्याएर वहाँ पावाबाट शाक्य-वेशको एक गाउँ, सामग्राम (= श्यामग्राम) मा जानु भयो । त्यसबखत त्यहाँ भगवान्बुद्ध बस्नुभएको थियो ।

सस उल्लिखित “निगण्ठ-नाटपुत्रको देहान्त” भन्ने मूलसूत्र

१. ज. नि. प्र. क. IV. पृ. ३४ । सम्बन्धितसुसंघजना ।

पढदा हामीलाई लाग्न सक्छ कि—भगवान्‌कहाँ जान्छु भनी जानुभएका चुन्द श्रमणोद्देश किन भगवान्‌कहाँ नगई पहिने आनन्द महास्थ-विरकहाँ जानु भएको होला ? कुनै कारण नभइकन सूत्रमा कुनै घटनाको उल्लेख हुँदैन । आयुष्मान् आनन्द, चुन्द श्रमणोद्देशको उपाध्याय हुनुहुन्थ्यो र वहाँ पनि भगवान्‌सँग बस्नुभएको थियो । उपाध्याय मार्फत उक्त समाचार बुद्धलाई सुनाउनु नै विनीत शिष्यहरूको परम कर्तव्य हो भन्ने कुरा जनाउँदै वहाँले प्रथमतः आफ्ना पूज्य उपाध्यायलाई नै उक्त घटनाका कुराहरू सुनाउनु भएको हो । अरू कुरालाई तलको मूल सूत्रले नै प्रष्ट गरेको छ ।

निगण्ठ नामहरू

(१) निगण्ठ-नाटपुत्र (सूत्र)—यस सूत्रमा निगण्ठ-नाटपुत्र-सँग चित्र गृहपतिले भेटेको कुरा समुल्लेख भएको छ । यो कुरा बु. गृ. पृ. १८२ मा पनि समुल्लेख भएको छ । सं. नि. III. पृ. २६५, अ. क. III. पृ. ९८.

(२) निगण्ठ-नाटपुत्र—यिनी बुद्धसमकालीन छ-तैर्यीय गणा-चार्यहरू मध्येका एक हुन् । यिनी जैन धर्मका संस्थापक हुन् । यिनकै संग्रह यहाँ गरेको छु ।

x

x

x

१. दी. नि. अ. क. II. पृ. ६६० : पासादिकसुत्तवण्णना;
म. नि. अ. क. I. पृ. २५ : खामगामसुत्तवण्णना ।

१- निगण्ठ-वाद

“मन्ते ! यहाँ, म' एकदिन जहाँ निगण्ठ (= निर्प्रभ्य) नाटपुत्र थिए त्यहाँ गएँ^१ । त्यहाँ पुगेपछि निगण्ठ-नाटपुत्रसँग सम्मोदन गरेँ । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसेँ । मन्ते ! अनि, एक छेउमा बसेको मैले निगण्ठ-नाटपुत्रसँग यस्तो सोधेँ—

‘मो अग्निवेस्सन ! (गोत्रको नाम) यहाँ, विविधप्रकारका शिल्पीहरू छन् । जस्तै माहुतेहरू^२... गणितज्ञहरू तथा अरू पनि विविधप्रकारका शिल्पीहरू छन् । तिनीहरूले यसै जीवनमा अपना शिल्प-फलहरूद्वारा जीविका गर्छन् । तिनीहरूले अपना शिल्पफलद्वारा यसै जीवनमा प्रत्यक्षरूपले आफूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पाछेन् । आमा-बाबुहरूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पाछेन् । पुत्र-दारहरूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पाछेन् । साथी-मित्रहरूलाई पनि सुखी तथा आनन्दित पाछेन् । उनीहरूले उँमो लागेका श्रमणब्राह्मणहरूलाई,

१. यहाँ ‘म’ भनेको अजातशत्रु राजाहुन् । आफू निगण्ठ-नाटपुत्र^३ कहाँ गई उनीसँग प्रश्न सोधेका कुराहरू भगवान्लाई सुनाउँदै छन् ।

२. दी. नि. I. पृ. ५०: सामञ्जसफलसुत्तंवाट, अ. क. I. पृ. ११७

३. माथि पृ. ३५ मा उल्लेख भएको जस्तै दोह-याएर पढ्नु ।

स्वर्गीय सुख-पिपाकी, स्वर्गगामी — दानदक्षिणा अर्पित गर्छन् । भो अग्निदेवस्सन ! के तपाइले पनि त्यस्तैगरी यसं जीवनमा प्रत्यक्षरूपले सामञ्जसफल (= सामान्य-फल = आफैले जान्नुपर्ने फल) देखाउन सक्नुहुन्छ ?’

चातुर्याम-संवर

“भन्ते ! यस्तो सोध्दा निगण्ठ-नाटपुत्रले मलाई यस्तो जवाफ दिए—

‘महाराज ! यहाँ, निगण्ठ (= निर्ग्रन्थ) चातुर्याम-संवरले संवृत्त हुन्छ । महाराज ! कसरी निगण्ठ चातुर्याम-संवरले संवृत्त हुन्छ भने ?—

‘महाराज ! (१) यहाँ, निगण्ठ सबै (चीसो) पानी वर्जित गर्छ, (२) सबै (पाप) वर्जनले युक्तहुन्छ, (३) सबै पापलाई शुद्ध गर्छ (पखाल्छ), तथा (४) सबै पाप वर्जित गर्नुमा तत्पर रहन्छ ।

१. निगण्ठ = निर्ग्रन्थ भनेको जैन सम्प्रदाय हो । यस सम्प्रदायका प्रवर्तक नातपुत्र = नाथपुत्र हुन् । जैनहरू चीसो पानीमा जीव रहन्छ भन्ने विचारका भएको हुँदा सबै चीसो पानीको व्यवहार गर्दैनन् । अ. क. I. पृ. ११७

महाराज ! यसप्रकार निगण्ठ^१ चातुर्यामसवरले संवृत्त हुन्छ ।
महाराज ! चातुर्यामसंवरले संवृत्तहुने भएकोले निगण्ठलाई 'गतात्म'
(= जहाँ पुग्नु पर्नेहो त्यहाँ पुगेका) भन्दछन्, 'यतात्म' (= संयतचित्त
भएका) भन्दछन् तथा 'स्थितात्म' (= सुप्रतिष्ठित चित्त भएका)
भन्दछन् ।'

“भन्ते ! मैले निगण्ठ-नाटपुत्रसँग यसं जीवनमा प्रत्यक्षरूपले
सामञ्जसफल (= सामान्यफल) को कुरा सोध्दा उनले मलाई
'चातुर्याम-संवर'का कुराहरू बताए । जस्तै कसंले कसंसँग आँपको
कुरा सोध्दा लौकाको कुरा बताए जस्तै वा लौकाको कुरा सोध्दा
आँपको कुरा बताए कं' निगण्ठ-नाटपुत्रले मलाई यसं जीवनमा
प्रत्यक्षरूपले सामञ्जसफलको कुरा सोध्दा 'चातुर्याम-संवर' का
कुराहरू सुनाए ।

“भन्ते ! अनि मेरो मनमा यस्तो लाग्यो— 'म जस्ता (राजा)
ले, आफ्नो राज्यमा बस्ने भ्रमणब्राह्मणलाई कसरी असन्तुष्ट पार्हू !'

“भन्ते ! यति सोची मैले निगण्ठ-नाटपुत्रको भाषणलाई न त
अभिनन्दन गरें, न त आक्रोश नै । बल्कि अभिनन्दन पनि नगरी,

---

१. आफूलाई नै लक्षगरी नाटपुत्रले 'निगण्ठ' मात्र भनेको हो ।
निगण्ठ शब्दको अर्थहो — ग्रन्थीरहित = बन्धन रहित ।

१७६]

बुद्धकालीन परिव्राजकहरू

आक्रोश पनि नगरी— असन्तुष्ट भएर पनि असन्तुष्टिताको भाव प्रकट नगरी— उही वचन 'सत्य हो' भनी ग्रहण पनि नगरी, उनले भनेको कुरालाई मनमा पनि नराखी म आसनबाट उठी फर्केर आएँ ।”

Dhamma.Digital

×

×

×

२-निगण्ठ-शिष्य अभय राजकुमार

यस्तो मैले सुनेः ।

एक समय भगवान् राजगृहस्थित वेणुवनको कलन्दक-निवापमा बस्नु भएको थियो ।

त्यस समय अभय राजकुमार जहाँ निगण्ठ-नाटपुत्र थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि निगण्ठ-नाटपुत्रलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका अभय राजकुमारलाई निगण्ठ-नाटपुत्रले यसो भने—

“आऊ, राजकुमार ! श्रमण गौतमलाई तिमिले वाद आरोप लगाऊ । अनि ‘अभय राजकुमारले त्यस्ता महान-ऋद्धिसम्पन्न तथा प्रभावशाली श्रमण गौतमलाई वाद आरोप गरे’ भन्ने तिम्रो कल्याण कीर्तिशब्द आकाशमा फैलने छ ।”

“भन्ते ! कसरी त्यस्ता महान-ऋद्धिसम्पन्न, त्यस्ता प्रभावशाली श्रमण गौतमलाई मैले वाद आरोप गर्ने ? ”

“आऊ, राजकुमार ! तिमि जहाँ श्रमण गौतम छन् त्यहाँ जाऊ, त्यहाँ गई श्रमण गौतमलाई यसो भन—

१- ‘भन्ते ! के तथागतले त्यस्तो वचन बोल्नुहुन्छ ! जुन वचन अर्कालाई अप्रिय तथा अमनाप (= मन नपर्ने) हुन्छ ?’

“यदि यस्तो सोध्दा श्रमण गौतमले तिमिलाई यस्तो भन्नुछन् भने — ‘राजकुमार ! तथागतले त्यस्तो वचन बोल्न सक्छन्, जुन वचन अर्कालाई अप्रिय तथा अमनाप हुन सक्छ ।’ अनि तिमिले उनलाई यस्तो भन—

‘भन्ते ! त्यसो भए यहाँ, पृथक्जनसँग तपाइको के विशेषता रह्यो त ? पृथक्जनले पनि त्यस्तो वचन बोल्छ, जुन वचन अर्कालाई अप्रिय तथा अमनाप हुन्छ ।’

“यदि यस्तो सोध्दा श्रमण गौतमले — ‘राजकुमार ! तथागतले त्यस्तो वचन बोल्दैन, जुन वचन अर्कालाई अप्रिय तथा अमनाप हुन्छ’ भनी भन्नुछन् भने अनि तिमिले उनलाई यस्तो भन—

२- भन्ते ! त्यसो भए, तपाइले — ‘द्वैवदत्त आपायिकः (= अपायगामी) हुन्, देवदत्त कल्पस्थायी (= कल्पसम्म नर्कमारहने)

१. यस्तो कुरा भगवान्‌ले चुल्ल. व. पा. पृ. ३०३: सङ्घभेदकथा, सङ्घभेदकखण्डकमा प्रकाश गर्नुभएको छ ।

हुन्, देवदत्त अचिकित्स्य (=प्रतिकार गर्न नसक्ने) हुन्' भनी देवदत्तको-
बारेमा किन भविष्यवाणी गर्नु भएको त ? यी वचनहरूद्वारा देवदत्त
रिसाएका थिए, असन्तुष्ट भएका थिए ।'

“राजकुमार ! यी दोधारे प्रश्नहरू सोध्दा श्रमण गौतमले
त्यसलाई न निल्ल सक्नेछन्, न उकेल्न नै सक्नेछन् । जस्तै -
कुनै मानिसको घाँटीमा चारकुने फलामको टुक्रा राखिदिया
उसले त्यसलाई न निल्ल सक्छ, न उकेल्न नै सक्छ । राजकुमार !
त्यस्तै-- तिभ्रं! यस दोधारे प्रश्नलाई श्रमण गौतमले न निल्ल सक्नेछन्,
न त उकेल्न नै ।”

भगवान्‌ले अप्रिय-वचन बोल्नुहुन्छ ?

“हवस्, भन्ते ! ” भनी निगण्ठ-नाटपुत्रलाई प्रत्युत्तर दिई,
निगण्ठ-नाटपुत्रलाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणागरी, अभय राजकुमार
जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्‌लाई
अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका अभय राजकुमारले
सूर्यलाई (= समय) हेरी यस्तो विचार गरे—

“आज, भगवान्‌लाई वाद आरोप गर्ने समय छैन । भोलि
भेरं घरमा भगवान्‌लाई वाद आरोप गर्नेछु ।”

यति सोची, उनले भगवान्‌सँग बिनित्तगरे—

“मन्ते ! भगवान्‌ले, भोलिकोनिम्ति भगवान्‌ सहित चारजनाले मेरो भोजन स्वीकार गर्नुहोस् ।”

भगवान्‌ले तूष्णीभावद्वारा स्वीकार गर्नुभयो ।

अनि, भगवान्‌ले निम्तो स्वीकार गर्नुभएको बुझि अभय राजकुमार आसनबाट उठी, भगवान्‌लाई अभिवादन तथा प्रवक्षिणागरी फर्केर गए । त्यस रात बितिसकेपछि, भगवान्‌ पूर्वाह्ण समयममा चौबर पहिरी, पात्र-चौबर ग्रहण गरी जहाँ अभय राजकुमारको घरहो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि बिच्छ्याइ राखेको आसनमा बस्नुभयो । त्यसपछि अभय राजकुमारले भगवान्‌लाई प्रणीत खादघ-भोज्य अर्पित गरी सन्तुष्ट गराए । अनि भगवान्‌ले, भोजन सिध्याई, पात्रबाट हात हटाइसकेपछि, अभय राजकुमार एक होचो आसन लिई एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका अभय राजकुमारले भगवान्‌सँग बित्तिगरे—

“मन्ते ! के भगवान्‌ले त्यस्तो वचन बोल्नु हुन्छ ? जुन वचन अर्कालाई अप्रिय तथा अमनाप (= मन नपर्ने) होस् ?”

“राजकुमार ! यहाँ एकांशले (= सर्वथा, अपवाद विना) बताउन सकिन्न ।”

“मन्ते ! यही नै निगण्ठको नाश भयो ।”

“राजकुमार ! किन तिमीले यस्तो भन्दछौ ? - ‘यही नै निगण्ठको नाश भयो’ ।”

“भन्ते ! यहाँ, म निगण्ठ-नाटपुत्रकहाँ गएँ । त्यहाँ पुगेपछि निगण्ठ-नाटपुत्रलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसें । भन्ते ! एक छेउमा बसेको मलाई निगण्ठ-नाटपुत्रले यस्तो भने—

‘आऊ राजकुमार ! तिमीले श्रमण गौतमलाई वाद आरोप गर । अनि ‘अभय राजकुमारले त्यस्ता महान-ऋद्धि-सम्पन्न, त्यस्ता प्रभावशाली श्रमण गौतमलाई वाद आरोप गरे’ भन्ने तिच्रो कल्याण कीर्तिशब्द आकाशमा फैलिने छ ।’

“भन्ते ! यस्तो भन्दा मैले निगण्ठ-नाटपुत्रसँग सोधेँ—
‘भन्ते ! जसरी त्यस्ता महान ऋद्धिसम्पन्न, त्यस्ता प्रभावशाली श्रमण-गौतमलाई मैले वाद आरोप गरूँ ?’

(अनि निगण्ठ-नाटपुत्रले मलाई यस्तो भने)— ‘आऊ राजकुमार, तिमी जहाँ श्रमण गौतम छन् त्यहाँ जाऊ, त्यहाँ गई, श्रमण गौतमसँग— ‘भन्ते ! के तथागतले त्यस्तो वचन बोल्नु हुन्छ ? जुन वचन अर्कालाई अप्रिय तथा अमनाप होस् ?’ भनी सोध । यदि यस्तो सोधदा तिमीलाई श्रमण गौतमले ‘राजकुमार ! तथागतले त्यस्तो वचन बोल्न सक्छ, जुन वचन अर्कालाई अप्रसन्न तथा अमनाप हुन सक्छ’ भनी भाँच्छन् भने, अनि तिमीले उनलाई यस्तो भन - ‘भन्ते !

त्यसोभए, यहाँ, पृथक्जनसँग तपाइको के विशेषता रह्यो त ? पृथक्जनले पनि त्यस्तो वचन बोल्छ, जुन वचन अर्कालाई अप्रसन्न तथा अमनाप हुन्छ ।’ यदि यस्तो सोध्दा तिमोलाई श्रमण गौतमले ‘राजकुमार ! तथागतले न त्यस्तो वचन बोल्छ, जुन वचन अर्कालाई अप्रसन्न तथा अमनाप हुन्छ’ भनी भनेमा, अनि तिमोले उनलाई यसो भन— ‘भन्ते ! त्यसो भए, तपाइले ‘देवदत्त आपायिक हुन्, देवदत्त कल्पस्थायी हुन्, देवदत्त अचिकित्स्य हुन्’ भनी देवदत्तको बारेमा किन भविष्यवाणी गर्नु भएको त ? ‘यो वचनहरूद्वारा देवदत्त रिसाएका थिए, असन्तुष्ट भएकाथिए ।’ राजकुमार ! यो दोधारे प्रश्नहरू सोध्दा श्रमण गौतमले त्यसलाई न निल्न सक्नेछन्, न उकेल्न नै सक्नेछन् । जस्तै - कुनै मानिसको घाँटीमा चारकुने फलामको टुक्रा राखिदिदा उसले त्यसलाई न निल्न सक्छ, न उकेल्न नै सक्छ । राजकुमार ! त्यस्तै तिम्रो यस दोधारे प्रश्नलाई श्रमण गौतमले न निल्न सक्नेछन्, न त उकेल्न नै ।’

अप्रिय पनि बोल्न सक्छ

त्यस बखत अभय राजकुमारको काखमा उत्तानोपारी सुताउन-पनें स्यानी वालक थियो । अनि भगवान्ले अभय राजकुमारसँग सोध्नुभयो—

“राजकुमार ! यदि तिम्रो प्रमादले वा धाइको प्रमादले, यो बालकले कुनै काठको छेस्का वा कुनै गीर्खा मुखमा राख्यो भने,

स्यसबखत तिमिले के गछौं ? यसमा तिमि के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! (मुखबाट) बाहिर निकाल्ने छु । यदि पहिले नै बाहिर निकाल्न सकिन भने – बाँया हातले (वालकको) शीर समाती, दाहिने हातको औंला (चोर औंला) बड्याएर रगत आएता पनि बाहिर निकाल्ने छु ।”

“त्यस्तो गर्नाको कारण के त ?”

“भन्ते ! कुमार प्रति मेरो क्या भएकोले ।”

“राजकुमार ! त्यस्तै -- (१) जुन वचन अभूत, असत्य, तथा अनर्थसंहित छ भन्ने तथागतलाई थाहा छ र- त्यस्तो वचन बोल्दा अर्कालाई अप्रिय, अमनाप हुन्छ भने- त्यस्तो वचन तथागतले बोल्दैन । (२) जुन वचन भूत, सत्य तर अनर्थसंहित छ भन्ने तथागतलाई थाहा छ र- त्यस्तो वचन बोल्दा अर्कालाई अप्रिय अमनाप, हुन्छ भने- त्यस्तो वचन पनि तथागतले बोल्दैन । (३) जुन वचन भूत, सत्य तथा अर्थसंहित छ भन्ने तथागतलाई थाहा छ तर- त्यस्तो वचन बोल्दा अर्कालाई अप्रिय, अमनाप हुन्छ भने- त्यस्तो वचन बोल्नमा तथागत कालज्ञ (= उचित अनुचित समय विचार गर्ने) हुन्छ । (४) जुन वचन अभूत, असत्य तथा अनर्थसंहित छ भन्ने तथागतलाई थाहा छ तर- त्यस्तो वचन बोल्दा अर्कालाई प्रिय, मनाप (=मनपर्ने) हुन्छ भने- त्यस्तो वचन पनि तथागतले बोल्दैन । (५) जुन वचन भूत, सत्य तथा अनर्थसंहित छ भन्ने तथागतलाई थाहा

छ तर- त्यस्तो वचन बोल्दा अर्कालाई प्रिय, मनाप हुन्छ भने- त्यस्तो वचन पनि तथागतले बोल्दैन । (६) जुन वचन भूत, सत्य तथा अर्थसंहित छ भने तथागतलाई थाहा छ र- त्यस्तो वचन बोल्दा अर्कालाई प्रिय मनाप पनि हुन्छ भने- त्यस्तो वचन बोल्नमा तथागत कालज्ञ हुन्छ ।

“सो किन भने ? —

“राजकुमार ! सत्व प्रति तथागतको दया भएकोले ।”

प्रश्न बनाई सोध्छन्

“भन्ते यहाँ, क्षत्रीय पण्डितहरू, ब्राह्मण पण्डितहरू, गृहपति पण्डितहरू तथा भ्रमण पण्डितहरूले प्रश्नहरू बनाई तथागतकहाँ आई सोध्छन् । भन्ते ! के त्यसको उत्तरकोनिम्ति- ज-जसले मकहाँ आई जुन जुन प्रश्नहरू सोध्नेछन्- उनीहरूलाई मैले ‘यस्तो यस्तो उत्तर दिनेछु’ भनी भगवान्ले पहिले नै मनमा परिवर्तकना गर्नुहुन्छ कि अथवा त्यस अवस्थामा (उत्तरको) ज्ञान हुन्छ ?”

“राजकुमार ! त्यसोभए म, तिमिसँग एक प्रश्न सोध्ने छु; तिमिलाई जस्तोलागछ त्यस्तो जवाफ दिनु । राजकुमार ! के तिमि रथको अङ्ग-प्रत्यङ्गकोबारेमा चतुर छौ ? यसमा तिमि के भन्छौ ?”

“छ, भन्ते ! म रथको अङ्ग-प्रत्यङ्गकोबारेमा चतुर छु (जान्छु) ।”

“राजकुमार ! तिमिले भन कि, यदि तिमिसँग कसैले— ‘रथको अङ्ग-प्रत्यङ्ग भनेको के हो ?’ भनी सोधेमा तिमिले—‘जसले मकहाँ आई यस्तो सोध्ने छ, उसलाई मैले यस्तो उत्तर दिने छु’ भनी पहिले नै मनमा परिवर्तकना गर्छौं कि अथवा त्यसै अवस्थामै (तिमीलाई) ज्ञान हुन्छ ?”

“भन्ते ! म रथिक हुँ । मलाई रथसम्बन्धी अङ्ग-प्रत्यङ्गकोबारेमा जन्मै ज्ञान छ । रथ सम्बन्धी सबै अङ्ग-प्रत्यङ्गकोबारेमा मलाई राम्रैसँग ज्ञान छ । त्यसो हुनाले त्यसै अवस्थामै मलाई ज्ञान हुन्छ ।”

“राजकुमार ! त्यस्तै— जो ती क्षत्रीय पण्डितहरू, ब्राह्मण पण्डितहरू, गृहस्थी पण्डितहरू तथा श्रमण पण्डितहरूले प्रश्नहरू बनाई तथागतकहाँ आई प्रश्न सोध्छन् — (त्यसको उत्तर) त्यसै अवस्थामै ज्ञान हुन्छ ।

“किन भने ?—

“राजकुमार ! तथागतलाई धर्म-धातु (चित्त विषय) सम्बन्धी राम्ररी सुप्रतिवेध छ (= ज्ञान छ) । धर्म-धातु सम्बन्धी सुप्रतिवेध भएको हुनालेनै, तथागतलाई त्यसै अवस्थामै (उत्तरको) ज्ञान हुन्छ ।”

शरणागमन

यस्तो भन्नु हुँदा— अभय राजकुमारले भगवान्सँग
बिन्तिगरे—

“धन्य ! धन्य !! भन्ते, जस्तै— घोप्टेकोलाई उत्तानो
पारिदिदा, ढाकेकोलाई उघारिदिदा, बाटो भुलेकोलाई बाटो देखाईदिदा,
अन्धकारमा तेलको बत्ती बालिदिदा— आँखा हुनेहरूले रूप देखेयँ
भगवान्ले मलाई अनेक प्रकारले धर्मप्रकाश पारिदिनुभयो । भन्ते ! अब
म भगवान्को शरणमा पर्छु, धर्म तथा भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि
जीवनभर शरणमा आएको उपासक हो भनी भगवान्ले मलाई
स्वीकार गर्नुहोस् ।”

x

x

x

३-निगण्ठ-शिष्य सिंह सेनापति

एक समय भगवान् वैशालीस्थित महावनको कूटागार शालामा विहार गर्नु भएको थियो ।

बुद्धकहाँ जान अनुमति मागे

त्यस बखत धेरै नामी नामी लिच्छवीहरू सन्धागार (=सभागृह, Council Hall) मा जम्मा भई अनेकप्रकारले बुद्धको, धर्मको तथा सङ्घको गुण-बयानगरी बसीरहेका थिए ।

त्यसबखत निगण्ठ (=जैन साधु) का श्रावक सिंह सेनापति पनि त्यस सभासन्धमा बसीरहेका थिए । अनि सिंह सेनापतिको मनमा यस्तो लाग्यो —

“जो यी नामी नामी धेरै लिच्छवीहरू सभागृहमा जम्माभई अनेकप्रकारले बुद्धको, धर्मको तथा सङ्घको गुण-बयान गरिरहेका छन्— यी कुराहरू सुन्दा त वहाँ भगवान् निश्चयनं अरहत् सम्यक् सम्बुद्ध

१. अं. नि-८ पृ. २९३: सीहसुत्तां, अ. क. II. पृ. ७५०;
महा. व. पा. पृ. २४८

हुनुहुन्छ जस्तो लाग्दछ । किन म वहाँ भगवान् अरहत् सम्यक् सम्बुद्धको दर्शनार्थ न जाऊँ !”

अनि सिंह सेनापति जहाँ निगण्ठ-नाटपुत्र थिए त्यहाँ गए ।
त्यहाँ पुगेपछि निगण्ठ-नाटपुत्रसँग यस्तो निवेदन गरे—

“भन्ते ! म, श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जान चाहन्छु ।”

“सिंह ! क्रियावादी (किरियवादो) भएर पनि तिमी अक्रियावादी श्रमण गौतमको दर्शनार्थ किन जान्छौ ? सिंह ! श्रमण गौतम अक्रियावादी (अकिरियवादो) हुन् । (उनले) अक्रियावाद (= गर्नु पर्दैन भन्ने मत) को उपदेश दिन्छन् र त्यसद्वारा (आफ्ना) श्रावकहरूलाई विनीत पनि (शिक्षित) गराउँछन् ।”

त्यसपछि सिंह सेनापतिको (मनमा) भगवान्को दर्शनार्थ जाने जुन तयारीको संकल्प थियो त्यो त्यसै शान्त भएर गयो ।

दोस्रोपटक पनि धेरै नामी नामी लिच्छवीहरू सभागृहमा जम्मा भई अनेकप्रकारले बुद्धको, धर्मको तथा सङ्घको गुण-बयान गरी बसीरहेका थिए । त्यसबखत पनि निगण्ठका श्रावक सिंह सेनापति त्यस सभासदमा बसीरहेका थिए । अनि सिंह सेनापतिको मनमा यस्तो लाग्यो—

“जो यी नामी नामी धेरै लिच्छवीहरू सभागृहमा भेलाभई अनेकप्रकारले बुद्धको, धर्मको तथा सङ्घको गुण-बयान गरिरहेका छन्—

यी कुराहरू सुन्दा त वहाँ भगवान् निश्चयनै अरहत् सम्यक् सम्बुद्ध हुनुहुन्छ जस्तो लाग्छ । किन म, वहाँ भगवान् अरहत् सम्यक् सम्बुद्धको दर्शनार्थ न जाऊँ !”

अनि सिंह सेनापति जहाँ निगण्ठ-नाटपुत्र थिए त्यहाँ गए ।
त्यहाँ पुगेपछि निगण्ठ-नाटपुत्रसंग यस्तो निवेदन गरे—

“भन्ते ! म, श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जान चाहन्छु ।”

“सिंह ! क्रियावादी भएर पनि अक्रियावादी श्रमण गौतमको दर्शनार्थ किन जान्छौ ? सिंह ! श्रमण गौतम अक्रियावादी हुन् । (उनले) अक्रियावादको उपदेश दिन्छन् र त्यसद्वारा (आफ्ना) श्रावकहरूलाई विनीत पनि गराउँछन् ।”

दोश्रोपटक पनि सिंह सेनापतिको (मनमा) भगवान्को दर्शनार्थ जाने जुन तयारीको संकल्प थियो त्यो त्यसै शान्त भएर गयो ।

तेस्रोपटक पनि धेरै नामी नामी लिच्छवीहरू सभागृहमा जम्माभई अनेकप्रकारले बुद्धको, धर्मको तथा सङ्घको गुण-बयान गरी बसीरहेका थिए । त्यसबखत पनि निगण्ठका श्रावक सिंह सेनापति त्यस सभासदमा बसीरहेका थिए । अनि सिंह सेनापतिको मनमा यस्तो लाग्यो—

“जो यी नामी नामी धेरै लिच्छवीहरू समागृहमा भेलाभई अनेकप्रकारले बुद्धको, धर्मको तथा सङ्घको गुण-बयान गरिरहेकाछन् — यी कुराहरू सुन्दा त वहाँ भगवान् निश्चयनै अरहत् सम्यक् सम्बुद्ध हुनुहुन्छ जस्तो लाग्छ । यी निगण्ठहरूसँग सोधे पनि नसोधे पनि मलाई के गर्छन् र ! किन म, निगण्ठसँग नसोधिकनै वहाँ भगवान् अरहत् सम्यक् सम्बुद्धको दर्शनार्थ न जाऊँ !”

निगण्ठसँग न सोधिकनै बुद्धकहाँ गए

यति मनमा सोची पाँचशय रथहरू तयारपारी, दिनको मध्याह्न समयमै सिंह सेनापति भगवान्को दर्शनार्थ वैशालीबाट गए । रथबाट जानहुने बाटोसम्म रथमागई, त्यसपछि रथबाट ओल्हो पैदलनै गए । अनि सिंह सेनापति भगवान्कहाँ पुगे । भगवान्कहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सिंह सेनापतिले भगवान्सँग सोधे—

“भन्ते ! मैले सुने कि ‘श्रमण गौतम अक्रियावादी हुनुहुन्छ; अक्रियाकोनिमित्त धर्मदेशना गर्नुहुन्छ र सोही उपदेशद्वारा (आपना) शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि तुल्याउनु हुन्छ ।’ भन्ते ! जसले यस्तो भन्दछन् — ‘श्रमण गौतम अक्रियावादी हुनुहुन्छ, अक्रियावादकोनिमित्त धर्मदेशना गर्नुहुन्छ र सोही उपदेशद्वारा (आपना) शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि तुल्याउनु हुन्छ ।’ भन्ते ! के, तिनीहरूले भगवान्ले भन्नुभएको जस्तै

मच्छन् ? के, तिनीहरूले भगवान् माथि फूटा आरोप त लगाउँछन् ?
के, तिनीहरूले धर्मानुरूप (सत्यमा आधारित) कुरा गर्छन् ?
के, कुनै सहधर्माले कारण सहित अनिराखेको वादानुवादको निन्दा त
भएन ? भन्ने ! हामी भगवान्को निन्दागर्न चाहौं ।”

ठीकसँग भनेमा अक्रियावादी पनि हुँ

६-१ “सिंह ! त्यस्तो पनि कारण (पर्याय) छ कि जुन
कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भन्ने हो भने मलाई ‘श्रमण गौतम
अक्रियावादी हुन्; अक्रियावादकोनिमित्त धर्मोपदेश पनि गर्छन् र
सोही उपदेशद्वारा (आफ्ना) शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि तुल्याउँछन्’
भनी भन्न सकिन्छ ।

६-२ “सिंह ! त्यस्तो पनि कारण छ कि जुन कारणद्वारा ठीक-
ठीकसँग भन्ने हो भने मलाई ‘श्रमण गौतम क्रियावादी हुन्; क्रियावाद-
कोनिमित्त धर्मोपदेश पनि गर्छन् र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई
शिक्षित पनि तुल्याउँछन्’ भनी भन्न सकिन्छ ।

६-३ “सिंह ! त्यस्तो पनि कारण छ कि जुन कारणद्वारा ठीक-
ठीकसँग भन्ने हो भने मलाई ‘श्रमण गौतम उच्छेदवादी (= नाशगर्नु
पर्छ भन्ने) हुन्; उच्छेदवादकोनिमित्त धर्मोपदेश पनि गर्छन् र सोही
उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि तुल्याउँछन्’ भनी भन्न
सकिन्छ ।

a-४“सिंह ! त्यस्तो पनि कारण छ कि जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भन्ने हो भने मलाई ‘श्रमण गौतम जुगुप्सु (—घृणागर्ने) हुन् ; जुगुप्सताकोनिमित्त धर्मोपदेश पनि गछन् र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि तुल्याउँछन्’ भनी भन्न सकिन्छ ।

a-५“सिंह ! त्यस्तो पनि कारण छ कि जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भन्ने हो भने मलाई ‘श्रमण गौतम वेनयिक (—वैनयिक= हटाउने) हुन् ; विनयनकोनिमित्त धर्मोपदेश पनि गछन् र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि तुल्याउँछन्’ भनी भन्न सकिन्छ ।

a-६ ‘सिंह ! त्यस्तो पनि कारण छ कि जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भन्ने हो भने मलाई ‘श्रमण गौतम तपस्वी हुन् ; तपस्याकोनिमित्त धर्मोपदेश पनि गछन् र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि तुल्याउँछन्’ भनी भन्न सकिन्छ ।

a-७“सिंह ! त्यस्तो पनि कारण छ कि जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भन्ने हो भने मलाई ‘श्रमण गौतम अपगर्भ (—गभंरहित) हुन् ; अपगभताकोनिमित्त धर्मोपदेश पनि गछन् र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि तुल्याउँछन्’ भनी भन्न सकिन्छ ।

a-८“सिंह ! त्यस्तो पनि कारण छ कि जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भन्ने हो भने मलाई ‘श्रमण गौतम आश्वासक

(=आश्वासन दिने) हुन्; आश्वासनकोनिमित्त धर्मोपदेश पनि गछन् र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि तुल्याउँछन्' भनी भन्न सकिन्छ ।

b-१ 'सिंह ! त्यो कुन कारण (परियाय) हो त जुन कारणद्वारा ठीक ठीकसँग भनेमा मलाई 'श्रमण गौतम अक्रियावादी हुन्; अक्रिया-वादकोनिमित्त धर्मोपदेश गछन् र सोही उपदेशद्वारा (आपना) शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि तुल्याउँछन्' भनी भन्न सक्छन् ? सिंह ! मैले 'काय-दुश्चरित, वचन-दुश्चरित तथा मन-दुश्चरित गर्नुहुन्न (अकिरियं) भनी भन्दछु; अनेकप्रकारका पाप = अकुशल कर्महरूलाई गर्नुहुन्न' भनी भन्दछु । सिंह ! यही कारण (पर्याय) हो जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भनेमा मलाई 'श्रमण गौतम अक्रियावादी हुन्; अक्रियाकोनिमित्त धर्मोपदेश गछन् र सोही उपदेशद्वारा (आपना) शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि गराउँछन्' भनी भन्नसक्छन् ।

b-२ ' ! त्यो कुन कारण हो त जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भनेमा मलाई 'श्रमण गौतम क्रियावादी हुन्; क्रियावादकोनिमित्त धर्मोपदेश गछन् र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि तुल्याउँछन्' भनी भन्न सक्छन् ? सिंह ! मैले 'काय-सुचरित, वचन-सुचरित तथा मन-सुचरित गर्नुपर्छ' भनी भन्दछु; अनेकप्रकारका कुशलकर्महरू गर्नुपर्छ' भनी भन्दछु । सिंह ! यही कारण हो जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भनेमा मलाई 'श्रमण गौतम क्रियावादी हुन्;

क्रियावादकोनिमित्त धर्मोपदेश गछन् र सोही धर्मोपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि गराउँछन्' भनी भन्नसक्छन् ।

b-३ “सिंह ! त्यो कुन कारण हो त जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भनेमा मलाई ‘श्रमण गौतम उच्छेदवादी हुन्; उच्छेदवादको-निमित्त धर्मोपदेश गछन् र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि तुल्याउँछन्’ भनी भन्न सक्छन् ? सिंह ! मैले ‘राग, द्वेष तथा मोहको उच्छेदन (=विनाश) गर्नुपर्छ भनी भन्दछु; अनेकप्रकारका पाप, अकुशलकर्महरूलाई उच्छेदन गर्नुपर्छ’ भनी भन्दछु । सिंह ! यही कारण हो जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भनेमा मलाई ‘श्रमण गौतम उच्छेदवादी हुन्; उच्छेदवादकोनिमित्त धर्मोपदेश गछन् र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि गराउँछन्’ भनी भन्न-सक्छन् ।

b-४ “सिंह ! त्यो कुन कारण हो त जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भनेमा मलाई ‘श्रमण गौतम जुगुप्सी हुन्; जुगुप्सताकोनिमित्त धर्मोपदेश गछन् र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि तुल्याउँछन्’ भनी भन्न सक्छन् ? सिंह ! मलाई काय-दुश्चरित, वचन-दुश्चरित तथा मन-दुश्चरित घृणित लाग्छ; अनेकप्रकारका पाप, अकुशलकर्महरू ग्रहणगर्नुमा मलाई घृणा लाग्छ । सिंह ! यही कारण हो जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भनेमा मलाई ‘श्रमण गौतम जुगुप्सी हुन्; जुगुप्सताकोनिमित्त धर्मोपदेश गछन् र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि गराउँछन्’ भनी भन्नसक्छन् ।

b-५-“सिंह ! त्यो जुन कारणहो त जुन कारणद्वारा ठीक ठीक-सँग भनेमा मलाई ‘धम्मण गौतम वेनयिक (=वेनयिक = हटाउने) हुन्; वेनयिकताकोनिमित्त धर्मोपदेश गछन् र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि तुल्याउँछन्’ भनी भन्न सक्छन् ? सिंह ! मैले राग, द्वेष तथा मोहलाई हटाउनुपर्छ भनी भन्दछु, अनेकप्रकारका पाप, अकुशलकर्महरूलाई हटाउनुपर्छ’ भनी भन्दछु । सिंह ! यही कारणहो जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भनेमा मलाई ‘धम्मण गौतम वेनयिक हुन्; वेनयिकताकोनिमित्त धर्मोपदेश गछन् र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि गराउँछन्’ भनी भन्नसक्छन् ।

b-६-“सिंह ! त्यो जुन कारणहो त जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भनेमा मलाई ‘धम्मण गौतम तपस्वी हुन्; तपस्याकोनिमित्त धर्मोपदेश गछन् र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि तुल्याउँछन्’ भनी भन्न सक्छन् ? सिंह ! मैले ‘पाप, अकुशल-कर्महरू, काय दुरचरितहरू, वचन-दुरचरितहरू तथा मन-दुरचरितहरूलाई तप्तपानुपर्छ’ भनी भन्दछु । सिंह ! जसको तप्तगर्नुपर्ने पापक अकुशलधर्महरू प्रहीण भइसक्छ, जरो उखेलिइ सक्छ, काटेको तालवृक्षकं भइसक्छ, अभावप्राप्तभई पुनः उत्पन्न नहुने भइसक्छ— त्यस्तालाई म ‘तपस्वी’ भन्दछु । सिंह ! तथागतको तप्तगर्नुपर्ने पापक अकुशल धर्महरू प्रहीण भइसकेको छ, पुनः उत्पन्न नहुनेगरी जरो उखेलिइ सकेको छ, काटेको तालवृक्षकं अभावप्राप्त भइसकेको छ । सिंह ! यही कारण हो जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भनेमा मलाई

‘श्रमण गौतम तपस्वी हुन्; तपस्याकोनिमित्त धर्मोपदेश गठन् र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि गराउँछन्’ भनी भन्नसक्छन् ।

1.-७ ‘सिंह ! त्यो कुन कारणहो त जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भनेमा मलाई ‘श्रमण गौतम अपगर्भ हुन्; अपगर्भताको-निमित्त धर्मोपदेश गठन् र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि तुल्याउँछन्’ भनी भन्न सक्छन् ? सिंह ! जसको भविष्यमा पुनर्जन्म छैन, भविष्यमा जन्मनुपर्ने हेतु प्रहीण भइसक्यो, जरो उखेलिइसक्यो ... अभावप्राप्तभई पुनः उत्पन्न नहुने भइसक्यो—स्यस्तालाई म ‘अपगर्भ’ भनी भन्दछु । सिंह ! तथागतको भविष्यमा पुनर्जन्म छैन, भविष्यमा जन्मनुपर्ने हेतु प्रहीण भइसक्यो, जरो उखेलिइसक्यो, काटेको तालवृक्षमै अभावप्राप्त भइसक्यो । सिंह ! यही कारणहो जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भनेमा मलाई ‘श्रमण गौतम अपगर्भ हुन्; अपगर्भताकोनिमित्त धर्मोपदेश गठन् र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि गराउँछन्’ भनी भन्न-सक्छन् ।

b-c ‘सिंह ! त्यो कुन कारणहो त जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भनेमा मलाई ‘श्रमण गौतम आश्वासक हुन् आश्वासनको-निमित्त धर्मोपदेश गठन् र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि तुल्याउँछन्’ भनी भन्न सक्छन् ? सिंह ! म परमआश्वासनद्वारा

आश्वस्त छु; आशवासनकोनिमित्त धर्मोपदेश गर्छु र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि गराउँछु । सिंह ! यही कारणहो जुन कारणद्वारा ठीक-ठीकसँग भनेमा मलाई 'भ्रमण गौतम आशवासक-हुन्; आशवासनकोनिमित्त धर्मोपदेश गर्छन् र सोही उपदेशद्वारा शिष्यहरूलाई शिक्षित पनि गराउँछन्' भनी भन्नसक्छन् ।"

शरणागमन

यति कुरा सुनी सिंह सेनापतिछे भगवान्सँग बित्तिगरे—

"धन्य ! धन्य !! भन्ते ! जस्तै घोटेकोलाई उत्तानोपारिदिवा^१
... अन्धकारमा तेलको बत्ती बालिदिवा, आँखाहुनेहरूले रूप देखेकै^२
भगवान् ले मलाई अनेक प्रकारले धर्मप्रकाश पारिदिनु भयो । भन्ते !
अब म भगवान्को शरणमा पर्छु, धर्म तथा भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि
जीवनभर शरणमा आएको उपासक हो भनी भगवान्ले मलाई स्वीकार
गर्नुहोस् ।"

१- "सिंह ! सोच-विचार गरेर गर । तिम्री जस्ता नामी
मानिसहरूले राम्ररी सोच-विचार गरेर मात्र कुनै काम गर्नु असल
हुनेछ ।"

“भन्ते ! यस वाक्यद्वारा त म भगवान् प्रति ऊन अभिप्रसन्न तथा सन्तुष्ट भएँ— जो कि भगवान् यसो भन्नुहुन्छ— ‘सिंह ! सोच-विचार गरेर गर । तिम्रो जस्ता नामी मानिसहरूले राष्ट्रिय सोच विचार गरेर मात्र कुनै काम गर्नु असल हुनेछ ।’

“भन्ते ! यदि मलाई अन्य तैर्थायहरूले शिष्य बनाउन पाएका भए उनीहरूले ‘सिंह सेनापति हाम्रा शिष्यत्वमा आए !’ भनी सारा वैशाली शहरमा पताकाहरू फहराउने थिए, किन्तु तपाई भन्नुहुन्छ कि— ‘सिंह ! सोच-विचार गरेर गर । तिम्रो जस्ता नामी मानिसहरूले राष्ट्रिय सोच-विचार गरेर मात्र कुनै काम गर्नु असल हुनेछ ।’

“भन्ते ! म दोश्रोपटक पनि भगवान्क शरणमा पर्दछु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि जीवनभर शरणमा आएको उपासक हो भनी भगवान्ले मलाई स्वीकार गर्नु होस् ।”

२—“सिंह ! दीर्घकालदेखि तिमी कुल (गृह) निगण्ठहरूकान्निमित्त पानी पिउने कुवा जस्तै भएको छ । अतएव उनीहरू आउँदा ‘मिष्ट (= भिक्षाभोजन) दिन पर्दैन’ भन्ने विचार नगर ।”

“भन्ते ! यस वाक्यले त म भगवान् प्रति ऊन अभिप्रसन्न तथा सन्तुष्ट छु— जो कि भगवान् यसो भन्नुहुन्छ— ‘सिंह ! दीर्घकालदेखि तिमी कुल (गृह) निगण्ठहरूकानिमित्त पानी पिउने कुवा जस्तै भएको

छ । अतएव उनीहरू आउंदा 'पिण्ड' दिनपर्दैन' भन्ने विचार नगर ।'

“भन्ते ! मैले सुनेको थिएँ कि— ‘श्रमण गौतमले — ‘मलाई मात्र दान देऊ अरूलाई न देऊ; मेरा श्रावकहरूलाई मात्र दान देऊ अरू श्रावकहरूलाई न देऊ; मलाई दिएमा मात्र महत्फल हुन्छ अरूलाई दिएको महत्फल हुन्न; मेरा श्रावकहरूलाई दिएको मात्र महत्फल हुन्छ अरू श्रावकहरूलाई दिएको महत्फल हुन्न’ भनी भन्नुहुन्छ रे; तर (त्यसको विपरित) भगवान्ले मलाई निगण्ठहरूलाई पनि दान दिने कुरा बताउनुहुन्छ । भन्ते ! यसमा हामीले नै उचित समय जान्नेछौं ।

“भन्ते ! तेश्रोपटक पनि भगवान्कै शरणमापर्छु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि जीवनभर शरणमा आएको उपासकहो भनी भगवान्ले मलाई स्वीकार गर्नु होस् ।’”

त्यसपछि भगवान्ले सिंह सेनापतिलाई आनुपूर्वि कथा सुनाउनु भयो । जस्तै— दानकथा,^१... जब भगवान्ले सिंह सेनापतिको चित्त — कत्य (= उपयुक्त), मृदु, नोवरण रहित, हर्षित तथा प्रसन्न भयो भनी बुझ्नु भयो, तब वहाँले स्वैर्य प्राप्तगर्नु भएको छुन धर्महो, त्यो धर्म प्रकाश गर्नु भयो— ‘दुःख, समुबय, निरोध, मार्ग ।’ जस्तै—

१. हेर तल ‘निगण्ठ-शिष्य उपालि गुहपति’ भन्ने शीर्षक, अन्तर्गत ‘उपालीको शरणागमन’ भन्ने शीर्षकमा ।

न मैलिएको शुद्ध-वस्त्रमा रंग रंगाउँदा रास्त्ररी रंग लाग्ने हो — त्यस्तैगरी सिंह सेनापतिलाई उसै आसनमा विरज, वीतमल धर्मचक्षु उत्पन्न भयो— 'जे जति समुदय धर्मका हुन्, ती जन्मै निरोध धर्महुन् ।' अनि '... सिंह सेनापतिले भगवान्सँग प्रार्थना गरे —

“भन्ते ! भोलिकोनिम्ति भगवान् सहित भिक्षुसङ्घले मेरो भोजन स्वीकार गर्नु होस् ।”

भगवान्ले तूष्णि भावद्वारा स्वीकार गर्नुभयो ।

निगण्ठहरूद्वारा बुद्धको अपवाद

भगवान्ले निम्तो स्वीकार गर्नुभएको कुरा बुकी सिंह सेनापति आसनबाट उठी, भगवान्लाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणागरी फर्केर गए ।

त्यस पछि सिंह सेनापतिले एक मानिसलाई बोलाई अन्हाए—

“अम्भो, पुरुष ! तिम्रो गएर तयारी मासु हेर ।”

अनि त्यस रात बितिसकेपछि सिंह सेनापतिले आफ्नो घरमा प्रणीत खाद्य-भोज्य तयारपार्नेलगाई, भगवान्लाई समयको सूचना

दिन पठाए— “भन्ते ! भोजन तयार भयो ।”

त्यस पछि भगवान् पूर्वाह्ण समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर धारणगरी जहाँ सिंह सेनापतिको घरहो त्यहाँ जानु भयो । त्यहाँ पुगेपछि बिच्छुघाइराखेको आसनमा भिक्षुसङ्घसंगै बस्नु भयो ।

त्यस बखत धेरै निगण्ठहरू वंशालीको एक सडकबाट अर्कोसडक, एक चौबाटोबाट अर्को चौबाटोमा (घुम्दै) हात उचाली कराउँन थाले—
“आज, सिंह सेनापतिले भ्रमण गौतमकोनिमित्त ठूलो पशु^१ मारी भोजन तयार गर्दछन् । भ्रमण गौतमले पनि (आफ्नो) उद्देश्यले बनाइएको (भारेको) थाहापाइकनै, आफ्नोनिमित्त तयारपारिएको मासु-भोजन गरे ।”

अनि सिंह सेनापतिकहाँ गई एक पुरुषले उनको कानमा यस्तो भन्यो—

“भन्ते ! जान्नुहोस् कि धी धेरै निगण्ठहरू, वंशालीको एक सडकबाट अर्को सडक, एक चौबाटोबाट अर्को चौबाटोमा (घुम्दै) हात उचाली कराउँदछन् - ‘आज, सिंह सेनापतिले भ्रमण गौतमको-निमित्त ठूलो पशु मारी भोजन तयार गर्दछन् । भ्रमण गौतमले पनि

१. स्थूलमृग, भैंसी, सुगुर इत्यादिलाई ‘ठूलो पशु’ भन्छन् ।

अं. नि अ. क. II. पृ. ७५६: सीहसुत्तं ।

उद्देश्यले बनाइएको थाहापाइकनै, आफनोनिमित्त तयार पारिएको मासु-भोजन गरे'।”

“आर्य ! भइहाल्यो, त्यस्ताका कुरा के सुन्ने ! धेरै दिनदेखि उनीहरू बुद्धको अपवाद गर्न चाहन्छन्, धर्मको तथा सङ्घको पनि । असत्य, तुच्छ, मूषा, तथ्यहीन तथा कूटाकुराद्वारा वहाँ भगवान्को निन्दागर्नुमा यिनीहरूलाई लाज पनि हुन्छ ! हाम्रैले कहिल्यै पनि जीविकाको हेतुले पनि जानी जानी प्राणीहत्या गर्दैनौं ।”

त्यस पछि सिंह सेनापतिले बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घलाई आफ्नै हातले प्रणीत खादच-भोज्य अर्पितगरी सन्तुष्ट गराए । अनि भोजन सिद्धिएपछि भगवान्ले भिक्षापात्रबाट हात हटाइसकेपछि सिंह सेनापति एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सिंह सेनापतिलाई भगवान्ले धार्मिक कुराद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित पार्नु भई भगवान् आसनबाट उठो फर्कनुभयो ।

x

x

x

४-असिबन्धकपुत्रलाई बुद्धकहाँ पठाए

एक समय भगवान् वैशाली नगरमा चारिका गर्दै घेरै भिक्षुहरूकासाथ जहाँ नालन्दा हो त्यहाँ जानुभयो^१ । अनि भगवान् नालन्दाको पावारिक-आम्रबनमा विहारगनु भयो ।

त्यस समय नालन्दामा दुर्भिक्ष परेको थियो, जीवन मरणको समस्या थियो । मृतक शरीरहरूका सेता सेता हाडहरू यत्र तत्र देखिन्थे । केवल (घानको) बोट मात्र हुन्थ्यो, फल फल्दैनथ्यो ।

त्यस बखत निगण्ठ-नाटपुत्र विशाल निगण्ठ परिषद्कासाथ नालन्दामा बस्थे । अनि निगण्ठ-आवक ग्रामणी असिबन्धकपुत्र जहाँ निगण्ठ-नाटपुत्र थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि निगण्ठ नाटपुत्रलाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका निगण्ठ-आवक ग्रामणी असिबन्धकपुत्रलाई निगण्ठ-नाटपुत्रले बत्तो भने—

“ग्रामणी ! तिम्रो जाऊ, धमण गौतमलाई वादारोपण गर । अनि निम्नो यस्तो कल्याणकीर्ति शब्द फलिने छ— ‘ग्रामणी ! असिबन्धकपुत्रले त्यत्रा महान् ऋद्धिसम्पन्न, त्यत्रा महानुभावसम्पन्न धमण गौतमलाई वादारोपण गरे’ !”

“भन्ते ! कसरी मैले त्यत्रा महान् ऋद्धिसम्पन्न, त्यत्रा महानु-
भावसम्पन्न भ्रमण गौतमलाई वादारोपण गर्छु ?”

“ग्रामणी ! तिम्रो जहाँ भ्रमण गौतम छन् त्यहाँ जाऊ, त्यहाँ
पुगेपछि भ्रमण गौतमसँग यस्तो सोध— ‘भन्ते ! भगवान्ले अनेकप्रकारले
कुलगृह प्रति अनुदया, अनुरक्षा तथा अनुकम्पाको वर्णना गर्नुहुन्छ,
होइन त ?’ ग्रामणी ! यस्तो सोध्दा भ्रमण गौतमले यसो भन्ने छन्—
‘ग्रामणी ! हो; तथागतले अनेकप्रकारले कुलगृह प्रति अनुदया,
अनुरक्षा तथा अनुकम्पाको वर्णना गर्छन् ।’ अनि तिम्रोले उनलाई यसो
भन— ‘भन्ते ! त्यसोभए, यस्तो बुझिन्छ भएको समयमा, जीवन-
मरणको समस्या भएको समयमा, मृतक शरीरहरूका सेता सेता हाडहरू
जतातत देखिने समयमा, केवल बीज-बोटमात्र उम्रने समयमा तपाइ
भगवान् यत्तिका विशाल भिक्षुसंघलाई चारिका गर्नुहुन्छ, सो किन
नि ? तपाइ कुलगृहको विनाशकोनिमित्त चारिका गर्नुहुन्छ, तपाइ
पीडाकोनिमित्त चारिका गर्नुहुन्छ, तपाइ कुलगृहको हानीकोनिमित्त
चारिका गर्नुहुन्छ ।’ ग्रामणी ! तिम्रा यस बोधारे प्रश्न सुन्दा भ्रमण
गौतमले न उकेल्न सक्नेछन्, न त निल्न नै सक्नेछन् ।”

“भन्ते ! ह्वस ” भनी निगण्ठ-नाटपुत्रको कुरा सुनी ग्रामणी
असिबन्धकपुत्र आसनबाट उठी, निगण्ठ-नाटपुत्रलाई अभिवादन तथा
प्रवक्षिणागरी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि
भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका
ग्रामणी असिबन्धकपुत्रले भवानसँग सोधे—

कुलगृह प्रति अनुदया

“भन्ते ! भगवान्ने अनेक प्रकारले कुलगृह प्रति अनुदया, अनुरक्षा तथा अनुकम्पाको वर्णना गर्नुहुन्छ, होइन त ?”

“ग्रामणी ! हो, तथागतले अनेकप्रकारले कुलगृह प्रति अनुदया, अनुरक्षा तथा अनुकम्पाको वर्णना गर्छन् ।”

“भन्ते ! त्यसोभए यस्तो दुर्भिक्ष भएको समयमा, जीवन-मरणको समस्या भएको समयमा, मृतक शरीरहरूका सेता सेता हाडहरू जताततै देखिने समयमा, केवल बीज-बोटमात्र उन्नने समयमा तपाइ भगवान् यत्तिका विशाल भिक्षुसङ्घ लिई चारिका गर्नुहुन्छ, सो किन नि ? तपाइ कुलगृहको विनाशकोनिमित्त चारिका गर्नुहुन्छ, तपाइ कुलगृहको पीडाकोनिमित्त चारिका गर्नुहुन्छ, तपाइ कुलगृहको हानीकोनिमित्त चारिका गर्नु हुन्छ ।”

“ग्रामणी यहाँवेखि एकानब्बे (९९) कल्पसम्मको कुरा अनुस्मरणगर्दा पनि, पाकेको भोजनमात्र दान बिनाको कारणले कुनै पनि कुलगृहको हानी भएको कुरा मलाई थाहाछैन । बरु जो ती कुलगृहहरू धनी, महाधनी, महाभोगी, प्रसस्त सुन-चाँदीहुने, प्रसस्त वित्तोपकरणहुने, प्रसस्त धन धान्य भएका हुन्— ती सबै दानकै

फलले, सत्यताको फलले र संयमको फलले नै हो ।

अष्टभय— “ग्रामणी ! कुलगृहहरूका हानी नोक्सानी हुने हेतु-प्रत्ययहरू आठ छन् । जस्तै— (१) राजाको कारणबाट, (२) घोरोको कारणबाट, (३) अग्निको कारणबाट, (४) पानीको कारणबाट, (५) राखेको ठाउँबाट अल्प हुनाको कारणबाट, (६) ठीक-ठीकसँग कामकाज गर्न नजान्नाको कारणबाट, (७) जसको कुलगृहमा कुलंगार जन्मिन्छ अनि त्यसले घरको सम्पत्ति घुलो छरे कं छर्छ, विनाशपाछं, विध्वंसपाछं तथा (८) अनित्यताको कारणबाट कुलगृहहरूका हानी नोक्सानी हुन्छ ।

“ग्रामणी ! यिनै आठ हेतु-प्रत्ययद्वारा कुलगृहहरूका हानी नोक्सानी हुन्छ । ग्रामणी ! कुलगृहहरूका हानी नोक्सानी हुने यी आठ कारणहरू छँदाछँदै जस्तै यस्तो भन्छ— ‘कुलगृहको विनाशको-निमित्त भगवान् विचरण गर्छन्, कुलगृहको पीडाकोनिमित्त भगवान् विचरण गर्छन्, कुलगृहको हानीकोनिमित्त भगवान् विचरण गर्छन्’— ग्रामणी ! त्यो वचन न छोडेसम्म, त्यो चित्त (=चेतना) न छोडेसम्म, त्यो धारणा न छोडेसम्म, त्यो धारणाबाट मुक्त न भए-सम्म सो पुरुष प्याके जस्तंगरी नकमा पर्नेछ ।”

यति कुरा सुनी ग्रामणी असिबन्धकपुत्रले भगवान्सँग विन्ति गरे—

“घन्य भन्ते ! घन्य भन्ते! !! ... आजदेखि जीवनभरसम्म
शरणमा आएको उपासकहो भनी भगवान्ले मलाई स्वीकार
गर्नु होस् ।”

x

x

x

५- निगण्ठ-ध्वावक असिबन्धकपुत्र

एक समय भगवान् नालन्दाको पावारिक-आम्रबनमा विहार गर्नुभएको थियो^१ ।

त्यस मस्य निगण्ठ-ध्वावक ग्रामणी (=गाउँको प्रमुख) असिबन्धकपुत्र जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए, त्यहाँ पुगेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका निगण्ठ-ध्वावक ग्रामणी असिबन्धक-पुत्रसँग भगवान्‌ले सोध्नु भयो—

निगण्ठले कस्तो उपदेश गर्छन् ?

“ग्रामणी ! निगण्ठ-नाटपुत्रले आफ्ना ध्वावकहरूलाई कसरी धर्मोपदेश गर्छन् ?”

“भन्ते ! निगण्ठ-नाटपुत्रले आफ्ना ध्वावकहरूलाई यसरी धर्मोपदेश गर्छन्—

(१) ‘ज-जसले प्राणीहत्या गर्छन् उनीहरू सबै अपायगामी, नर्कगामी हुन्छन् । (२) ज-जसले चोरीगर्छन् उनीहरू सबै अपायगामी,

नर्कगामी हुन्छन् । (३) ज-जसले व्यभिचार गर्छन् उनीहरू सबै अपाय-
गामी, नर्कगामी हुन्छन् । (४) ज-जसले ऋटा बोल्छन् उनीहरू सबै
अपायगामी, नर्कगामी हुन्छन् । जुन जुन काममा धेरै समय बिताउँछन्
सोही कारणले उनीहरू नर्कगामी हुन्छन् ।’

“भन्ते ! यसरी निगण्ठ-नाटपुत्रले आफ्ना ध्याक्हरूलाई
धर्मोपदेश गर्छन् ।”

“ग्रामणी ! त्यसो भए ‘जुन जुन काममा धेरै समय
बिताउँछ सोही कारणले उ नर्कगामी हुन्छ’ भन्ने निगण्ठ-नाटपुत्रको
कथनानुसार त यहाँ कुनै पनि अपायगामी वा नर्कगामी हुन सक्दैन ।

१-“ग्रामणी ! जो त्यो पुरुष दिनमा वा रातमा प्राणीहिंसा
गर्छ— यी दुवै समयहरूमध्येमा कुनचाहिँ समय धेरै हुन्छ ? प्राणीहिंसा
गर्ने समय कि प्राणीहिंसा नगर्ने समय ? यसमा तिम्रो के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! जो त्यो पुरुष दिनमा वा रातमा प्राणीहिंसा गर्छ—
यी दुवै समयहरूमध्येमा—प्राणी हिंसा गर्ने समय भन्दा प्राणीहिंसा
नगर्ने समयले धेरै हुन्छ ।”

“ग्रामणी ! त्यसो भए ‘जुन जुन काममा धेरै समय बिताउँछ
सोही कारणले उ नर्कगामी हुन्छ’ भन्ने निगण्ठ-नाटपुत्रको कथनानुसार
त यहाँ कुनै पनि अपायगामी वा नर्कगामी हुन सक्दैन ।

२-“ग्रामणी ! जो त्यो पुरुष दिनमा वा रातमा चोरी गर्छ—
यी दुवै समयहरूमध्येमा कुनचाहिँ समय धेरै हुन्छ ? चोरीगर्ने समय
कि चोरी नगर्ने समय ? यसमा तिम्रो के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! जो त्यो पुरुष दिनमा वा रातमा चोरी गर्छ— यो बुद्ध समयहरूमध्येमा—चोरी गर्ने समयभन्दा चोरी नगर्ने समय नै धेरै हुन्छ ।”

“ग्रामणी ! त्यसो भए ‘जुन जुन काममा धेरै समय बिताउँछ सोही कारणले उ नर्कगामी हुन्छ’ भन्ने निगण्ठ-नाटपुत्रको कथनानुसार त यहाँ कुनै पनि अपायगामी वा नर्कगामी हुन सक्दैन ।

३—“ग्रामणी ! जो त्यो पुरुष दिनमा वा रातमा काममिथ्याचार गर्छ— यो बुद्ध समयहरूमध्येमा कुनचाहिँ समय धेरै हुन्छ ? काममिथ्याचार गर्ने समय कि काममिथ्याचार नगर्ने समय ? यसमा तिम्रो के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! जो त्यो पुरुष दिनमा वा रातमा काममिथ्याचार गर्छ— यो बुद्ध समयहरूमध्येमा— काममिथ्याचार गर्ने समयभन्दा काममिथ्याचार नगर्ने समय नै धेरै हुन्छ ।”

“ग्रामणी त्यसोभए ‘जुन जुन काममा धेरै समय बिताउँछ सोही कारणले उ नर्कगामी हुन्छ’ भन्ने निगण्ठ-नाटपुत्रको कथनानुसार त यहाँ कुनै पनि अपायगामी वा नर्कगामी हुनसक्दैन ।

४—“ग्रामणी ! जो त्यो पुरुष दिनमा वा रातमा झूटो कुरा गर्छ— यो बुद्ध समयहरूमध्येमा कुनचाहिँ समय धेरै हुन्छ ? झूटो कुरा गर्ने समय कि झूटो कुरा नगर्ने समय ? यसमा तिम्रो के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! जो त्यो पुरुष दिनमा वा रातम ऊटो कुरागर्छ—
यी बुवै समयहरूमध्येमा— ऊटो कुरा गर्ने समयभन्दा ऊटो कुरा नगर्ने
समय नै धेरै हुन्छ ।”

“ग्रामणी ! त्यसोभए ‘जुन जुन काममा धेरै समय बिताउँछ
सोही कारणले उ नर्कगामी हुन्छ’ भन्ने निगण्ठ-नाटपुत्रको कथनानुसार
त यहाँ कुनै पनि अपायगामी वा नर्कगामी हुन सक्दैन ।

“ग्रामणी ! यहाँ केही शास्ताहरू यस्ता बाबी हुन्छन्, यस्ता
दृष्टिका हुन्छन्— ‘ज जसले प्राणीहिंसा गर्छन् उनीहरू सबै अपायगामी,
नर्कगामी हुन्छन्; ज जसले चोरी गर्छन् उनीहरू सबै अपायगामी,
नर्कगामी हुन्छन्; ज जसले काममिथ्याचार गर्छन् उनीहरू सबै अपाय-
गामी, नर्कगामी हुन्छन्; ज जसले ऊटा कुरा गर्छन् उनीहरू सबै
अपायगामी, नर्कगामी हुन्छन् ।’ ग्रामणी ! त्यस्ता शास्ता प्रति
अभिप्रसन्न हुने श्रावक पनि हुन्छ । उसको मनमा—‘मेरा शास्ता यस्ता
बाबी हुनुहुन्छ, यस्ता दृष्टिका हुनुहुन्छ— ज जसले प्राणीहिंसा गर्छन्
ती सबै अपायगामी नर्कगामी हुन्छन् । मैले पनि प्राणीहिंसा गरेको छु,
अतएव म पनि अपायगामी, नर्कगामी हुँ’ भन्ने उसको धारणा हुन्छ ।
ग्रामणी ! त्यो धारणा, त्यो वचन, त्यो चित्त (चेतना) न हटेसम्म उ
प्याके जस्तैगरी नर्कमा पर्नेछ । ‘मेरा शास्ता यस्ता बाबी हुनुहुन्छ,
यस्ता दृष्टिका हुनुहुन्छ— ज जसले चोरी गर्छन्, ... ज जसले काम-
मिथ्याचार गर्छन्, ... ज जसले ऊटा कुरा गर्छन् ती सबै अपायगामी,

नर्कगामी हुन्छन् । मैले पनि चोरी गरेको छु... मैले पनि काममिथ्याचार गरेको छु ... मैले पनि कूटो कुरा गरेको छु, अतएव म पनि अपायगामी, नर्कगामी हुँ” भन्ने उसको धारणा हुन्छ । ग्रामणी ! त्यो धारणा, त्यो वचन, त्यो चित्त (चेतना) नहटेसम्म उ पर्याके जस्तैगरी नर्कमा पर्नेछ ।

तथागत लोकमा जन्मिन्छ

“ग्रामणी ! यहाँ तथागत अरहत्, सम्यक् सम्बुद्ध, विदयाचरण सम्पन्न, सुगत, लोकाविद्, अनुत्तर, पुरुषदम्य सारथी, देव मनुष्यका शास्ता, बुद्ध भगवान् लोकमा उत्पन्न हुन्छन् । अनि वहाँले अनेकप्रकारले प्राणीहिंसाको निन्दा गर्नुहुन्छ, ‘प्राणीहिंसालाई पनि छाडनुपर्छ’ भनी भन्नुहुन्छ । चौरकार्यको पनि निन्दा गर्नुहुन्छ, ‘चौरकार्यलाई पनि छाडनुपर्छ’ भनी भन्नु हुन्छ । काममिथ्याचारको पनि निन्दा गर्नुहुन्छ, ‘काममिथ्याचारलाई पनि छाडनुपर्छ’ भनी भन्नुहुन्छ । मृषावादको पनि निन्दा गर्नुहुन्छ, ‘मृषावादलाई पनि छाडनुपर्छ’ भनी भन्नुहुन्छ । त्यस्ता शास्ता प्रति अभिप्रसन्न हुने श्रावक पनि हुन्छ । उसले यस्तो पनि विचार गर्छ—

“भगवान्ले अनेकप्रकारले प्राणीहिंसाको निन्दा गर्नुभएको छ, प्राणीहिंसालाई छाडनु पर्छ पनि भन्नु भएको छ । मैले पनि यति वा उति प्राणीहिंसा गरेको छु । जो मैले यति वा उति प्राणीहिंसा गर्ने— त्यो ठीक छैन, त्यो राख्नु होइन । त्यसको कारणबाट मैले परचासाप

गरेपनि, मेरो त्यो पापकर्म मैले नगरेको हुने छैन ।’ अनि उसले रात्ररी सोच-विचार गरी प्राणीहिंसालाई छाड्छ । भविष्यकोनिमित्त प्रार्णाहिंसाबाट दूर रहन्छ । यसप्रकार पापकर्मको प्रहाण हुन्छ । यसप्रकार पापकर्मबाट उत्तीर्ण हुन्छ ।

‘भगवान्ले अनेकप्रकारले अविज्ञानको (= चोरी) निन्दा गर्नु भएको छ, ... काममिथ्याचारको निन्दा गर्नु भएको छ, ... मृषावाकको निन्दा गर्नु भएको छ, मृषावादलाई छाड्नुपर्छ पनि भन्नु भएको छ । मैले पनि यति वा उति मृषावाव गरेको छु । जो मैले यति वा उति मृषावाव गरे— त्यो ठीक छैन, त्यो रात्रो होइन । त्यसको कारणबाट मैले पश्चात्ताप गरे पनि, मेरो त्यो पापकर्म मैले नगरेको हुने छैन ।’ अनि उसले रात्ररी सोच-विचारगरी मृषावादलाई छाड्छ । भविष्यकोनिमित्त मृषावादबाट दूर रहन्छ । यसप्रकार पापकर्मको प्रहाण हुन्छ । यसप्रकार पापकर्मबाट उत्तीर्ण हुन्छ ।

दशकुशल— “उ (१) प्राणीहिंसालाई त्यागी प्राणीहिंसाबाट विरत रहन्छ, (२) अविज्ञानलाई त्यागी अविज्ञानबाट विरत रहन्छ, (३) काममिथ्याचारलाई त्यागी काममिथ्याचारबाट विरत रहन्छ, (४) मृषावाकलाई त्यागी मृषावाकबाट विरत रहन्छ, (५) पैशुन्यतालाई त्यागी पैशुन्यताबाट विरत रहन्छ, (६) पौरुष्यतालाई त्यागी पौरुष्यताबाट विरत रहन्छ, (७) सम्प्रलाभलाई त्यागी सम्प्रलाभबाट विरत रहन्छ, (८) अनिध्यालाई त्यागी अनिध्यालु (= निस्तेजी)

हुन्छ, (९) ब्यापादलाई त्यागी अब्यापादी हुन्छ तथा (१०) मिथ्या-दृष्टिलाई त्यागी सम्यक्दृष्टिक हुन्छ ।

“ग्रामणी ! अनि सो आर्यश्वावक, यसरी अभिध्यालाई दूरगरी, ब्यापादलाई दूरगरी, असम्मूढ, संप्रज्ञानि, स्मृतिवान् भई प्रथम दिशामा, द्वितीय दिशामा, तृतीय दिशामा तथा चतुर्थ दिशामा मैत्री-चित्त फेलाई बस्छ । त्यस्तैगरी उर्ध, अधो, तीर्य— सबैतिर, सबैप्रकारले, सबैलाई तथा सबै लोकमा— विपुल-महान्-अप्रमाण-मैत्रीचित्त, अवैरचित्त, तथा अद्वेषचित्त फेलाई बस्छ ।

“ग्रामणी ! जस्तै कुनै बलवान् शंख बजाउनेले केहीमात्र बलगरी शंख बजाई चारैदिशातिर प्रतिध्वनित गर्छ त्यस्तै उपरोक्ताकारले जुन प्रमाणकरकोरूपमा भाषिता गरेको, बहुलिकृत गरेको मैत्रीचित्त हो त्यसलाई प्रमाणकरमै सीमित राख्दैन, त्यसैमा सीमित भएर बस्दैन ।

‘ ग्रामणी ! अनि सो आर्यश्वावक, यसरी अभिध्यालाई दूरगरी, ब्यापादलाई दूरगरी, असम्मूढ, सम्प्रज्ञानी, स्मृतिवान् भई -- प्रथम दिशामा, द्वितीय दिशामा, तृतीय दिशामा तथा चतुर्थ दिशामा करुणाचित्त फेलाई, ... मुदिता चित्त फेलाई तथा उपेक्षा ... चित्त फेलाई बस्छ । त्यस्तैगरी उर्ध, अधो तीर्य— सबैतिर, सबैप्रकारले, सबैलाई तथा सबैलोकमा— विपुल-महान्-अप्रमाण-करुणाचित्त, ... मुदिताचित्त ... तथा उपेक्षाचित्त फेलाई बस्छ ।

“ग्रामणी ! जस्तै कुनै बलवान् शंख बजाउनेले केहीमात्र बलगरी शंख बजाई चारैदिशातिर प्रतिध्वनित गर्छ त्यस्तै उपरोक्ताकारले जुन प्रमाणकरकोरूपमा भाविता गरेको, बहुलिकृत गरेको कहुणाचित्त, मुदिताचित्त, तथा उपेक्षाचित्त हो त्यसलाई प्रमाणकरमै सीमित राख्दैन, त्यसैमा सीमित भएर बस्दैन ।”

यति कुरा सुनी ग्रामणी असिबन्धकपुत्रले भगवान्सँग प्रार्थना गरे—

“धन्य भन्ते ! धन्य भन्ते ! ! ... अब म भगवान्को शरणमा पर्छु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि जीवनभर शरणमा आएको उपासक हो भनी भगवान्ले मलाई स्वीकार गर्नुहोस् ।”

Dhamma.Digital

x

x

x

१. माथि पृ. १८६ मा जस्तै दोहऱ्याई पढनु ।

६-निगण्ठ-शिष्य उपालीगृहपति

यस्तो मैले सुने ? ।

एक समय भगवान् नालन्दास्थित^१ पावारिकको आम्र-
बनमा^२ बस्नु भएको थियो ।

१. म. नि. II. पृ. ४३ : उपालिसुत्तं, अ. क. III. पृ. ३५

२. वर्तमान भारतको बिहारशरिफ जिल्ला अन्तर्गत राजगृह
जाने बाटोमा ।

३. नालन्दा नगरमा 'पावारिक' भन्ने एक सेठ थियो । कौशम्बी
वासी 'पावारिक' भन्ने सेठसँग फरक देखाउनकोनिम्ति
यी नालन्दाका पावारिकलाई 'दुस्स पावारिक' भनी भनिन्छ ।
नालन्दा नजीक यिनको एक आम्रबन थियो । भगवान्को
उपदेशबाट प्रभावित भई यिनले आफ्नो आम्रबनमा विहार-
हरू बनाई बुद्धलाई अर्पित गरेका थिए । त्यसैले यस
विहारलाई जीवकको आम्रबन भने जस्तै पावारिकको
आम्रबन भनिएको हो । म. नि. अ. क. III. पृ. ३५ दी-
नि. अ. क. II. पृ. ६३३ सं. नि. अ. क. III. पृ. १६९

निगण्ठको धर्ममा दण्ड भनिन्छ

त्यस समय निगण्ठ-नाटपुत्र^१ विशाल निगण्ठ-परिषद्कासाथ नालन्दामा बसेका थिए । त्यस बखत दीर्घतपस्वी निगण्ठ (= जैन साधु) नालन्दामा भिक्षाटन गरी, भिक्षाटनबाट फर्की भोजन पछि पाबारिकको आश्रयमा, जहाँ भगवान् हुनु हुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगीपछि भगवान्सँग सम्मीदन गरे । सम्मीदनीय कुराकानी गरि सकेपछि एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका दीर्घतपस्वी निगण्ठलाई भगवान्ले यसो भन्नुभयो—

“तपस्वी ! आसनहरू छन्, यदि चाहन्छौ भने बस ।”

भगवान्ले यति भन्नु भएपछि दीर्घतपस्वी निगण्ठ एक होचो आसन लिई एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका दीर्घ तपस्वी-निगण्ठसँग भगवान्ले यस्तो सोध्नु भयो—

१— “तपस्वी ! पापकर्म गर्नकोनिम्ति, पापकर्मको प्रवृत्तिको-निम्ति निगण्ठ-नाटपुत्रले कति कर्महरू बताउँछन् ?”

“आवुसो गौतम ! निगण्ठ-नाटपुत्रलाई ‘कर्म कर्म’ भनी बताउने अभ्यास छैन । आवुसो गौतम ! निगण्ठ नाटपुत्रलाई ‘दण्ड दण्ड’ भनी बताउने अभ्यास छ ।”

१. ‘नाटपुत्र’ भन्ने पनि कहीं कहीं उल्लेख भएकी पाइन्छ ।

२- “तपस्वी ! पापकर्म गर्नकोनिम्ति, पापकर्मको प्रवृत्तिको-
निम्ति निगण्ठ-नाटपुत्रले कति दण्डहरू बताउँछन् त ?”

“आवुसो गौतम ! निगण्ठ-नाटपुत्रले पापकर्म गर्नकोनिम्ति,
पापकर्मको प्रवृत्तिकोनिम्ति तीन-दण्डहरू बताउँछन्--काय-दण्ड,
वचन-दण्ड र मन-दण्ड ।”

३- “तपस्वी ! काय-दण्ड भिन्न, वचन-दण्ड भिन्न तथा
मन-दण्ड भिन्न हो कि (अथवा एउटै हो) ?”

“आवुसो गौतम ! काय-दण्ड भिन्न हो, वचन-दण्ड भिन्न हो
तथा मन-दण्ड भिन्न हो ।”

४- “तपस्वी ! यसरी छुट्याइएका, यसरी विभक्त गरिएका--
यी तीन-दण्डहरूमध्येमा, पापकर्म गर्नकोनिम्ति, पापकर्मको प्रवृत्तिको-
निम्ति निगण्ठ-नाटपुत्रले कुन दण्डलाई महासावद्यतर भन्छन् त ?
काय-दण्डलाई कि, वचन दण्डलाई कि अथवा मन-दण्डलाई ?”

“आवुसो गौतम ! यसरी छुट्याइएका, यसरी विभक्त गरि-
एका--यी तीन-दण्डहरूमध्येमा पापकर्म गर्नकोनिम्ति, पापकर्मको
प्रवृत्तिकोनिम्ति निगण्ठ-नाटपुत्रले काय-दण्डलाई महासावद्यतर
(=महादोष) भन्दछन्; वचन-दण्डलाई र मन-दण्डलाई होइन ।”

५- “तपस्वी ! काय-दण्ड मनी भन्छौ त ?”

“हो, आवुसो गौतम ! काय-दण्ड भनी भन्छु ।”

“तपस्वी ! काय-दण्ड भनी भन्छौ त ?”

“हो, आवुसो गौतम ! काय-दण्ड भनी भन्छु ।”

“तपस्वी ! काय-दण्ड भनी भन्छौ त ?”

“हो, आवुसो गौतम ! कायदण्ड भनी भन्छु ।”

बुद्धको धर्ममा कर्म भनिन्छ

यस प्रकार दीर्घतपस्वी निगण्ठलाई भगवान्ले यस कथा-
बस्तुमा (= यस कुरामा) तीन तीन पटकसम्म प्रतिस्थापित गराउनु
भयो । अनि दीर्घतपस्वी निगण्ठले भगवान्सँग सोधे—

१— “आवुसो गौतम ! पापकर्म गर्नकोनिम्ति, पापकर्मको प्रवृ-
त्तिकोनिम्ति तपाइले कति दण्डहरू बताउनु हुन्छ नि ?”

“तपस्वी ! तथागतलाई ‘दण्ड, दण्ड’ भन्ने अभ्यास छैन;
‘कर्म, कर्म’ भन्ने अभ्यास छ ।”

२— “आवुसो गौतम ! पापकर्म गर्नकोनिम्ति, पापकर्मको
प्रवृत्तिकोनिम्ति, तपाइले कति कर्महरू बताउनु हुन्छ नि ?”

“तपस्वी ! पापकर्म गर्नकोनिम्ति, पापकर्मको प्रवृत्तिकोनिम्ति

मैले तीन-कर्महरू बताएको छु— काय-कर्म, वचन-कर्म तथा मन-कर्म”

३- “आवुसो गौतम ! काय-कर्म भिन्नै, वचन-कर्म भिन्नै तथा मन-कर्म भिन्नै हो कि (अथवा एउटै हो) ?”

“तपस्वी ! काय-कर्म भिन्नै हो, वचन-कर्म भिन्नै हो तथा मन-कर्म भिन्नै हो ।”

४- “आवुसो गौतम ! यसरी छुट्याइएका, यसरी विभक्त गरिएका— यी तीन-कर्महरूमध्येमा, पापकर्म गर्नकोनिम्ति, पापकर्मको प्रवृत्तिकोनिम्ति तपाइले कुन कर्मलाई महासावद्यतर (= महादोष) भन्नु हुन्छ नि; काय-कर्मलाई कि, वचन-कर्मलाई कि अथवा मन-कर्मलाई ?”

“तपस्वी ! यसरी छुट्याइएका, यसरी विभक्त गरिएका— यी तीन-कर्महरूमध्येमा, पापकर्म गर्नकोनिम्ति, पापकर्मको प्रवृत्तिको-निम्ति मैले मन-कर्मलाई महासावद्यतर (= महादोष) भनी बता-उँछु; काय-कर्मलाई र वचन-कर्मलाई होइन ।”

५- “आवुसो गौतम ! मन-कर्म भनी भन्नु हुन्छ ?”

“ही, तपस्वी ! मन-कर्म भन्नु छु ।”

“आवुसो गौतम ! मन-कर्म भनी भन्नु हुन्छ ?”

“हो, तपस्वी ! मन-कर्म भनी भन्दछु ।”

“आवुसो गौतम ! मन-कर्म भनी भन्नु हुन्छ ?”

“हो, तपस्वी ! मन-कर्म भनी भन्दछु ।”

यसप्रकार दीर्घतपस्वी निगण्ठले भगवान्लाई तीन तीन पटकसम्म यस कथावस्तुमा (= यस कुरामा) प्रतिस्थापित गराई आसन्नबाट उठी, जहाँ निगण्ठ-नाटपुत्र थिए त्यहाँ गए ।

उपालीलाई बुद्धकहाँ पठाए

त्यस समय निगण्ठ-नाटपुत्र उपाली प्रमुख बालकिनीय परिषद् सहित विशाल गृही परिषद्का साथ (नालन्दा) बसि-

Dhamma.Digital

१. उपाली गृहपतिको ‘बालकिनिय’ भन्ने एक नून बनाउने गाउँ थियो । त्यस गाउँबाट भएको आम्दानी गाउँलेहरूले उपालीलाई बुझाउन ल्याउँदथे । एक दिन यस्तैगरी नून बनाउने गाउँलेहरूले आम्दानी बुझाउन ल्याएको बेलामा उपाली गृहपतिले उनीहरूलाई आफ्ना गुरु निगण्ठ-नाटपुत्र-कहाँ साथमा लगे । त्यसबखत त्यहाँ सो परिषद् र अरू अरू गृही-परिषद् पनि थिए । यसै कुरालाई दृष्टिगत गरी यहाँ ‘उपाली प्रमुख बालकिनीय परिषद् सहित’ भनेको हो ।

अ क III. १०. २६

रहेका थिए । निगण्ठ-नाटपुत्रले टाढैबाट दीर्घतपस्वी निगण्ठ आइ-
रहेको देखी उनिसँग सोधे—

“तपस्वी ! कताबाट तिमी बिनको मध्याह्न समयमा आइ-
रहेको ?”

“भन्ते ! म त्यहाँबाट, श्रमणगीतम कहाँबाट आउँदै छु ।”

“तपस्वी ! के, श्रमणगीतमसँग तिम्रो केही कुराकानी भयो
त ?”

“भन्ते ! श्रमणगीतमसँग मेरो केही कुराकानी भएको थियो ।”

“तपस्वी ! श्रमणगीतमसँग के कस्तो कुराकानी भएको थियो
त ?”

अनि दीर्घतपस्वी निगण्ठले जे जति कुराकानी भगवानसँग
गरेका थिए ती सबै कुराहरू निगण्ठ-नाटपुत्रलाई सुनाए । यो सुनाइ-
सकेपछि निगण्ठ-नाटपुत्रले दीर्घतपस्वी निगण्ठलाई यसो भने—

“साधु ! साधु ! तपस्वी ! शास्ता (=गुरु) को शासन
(=धर्म) लाई राम्ररी बुझ्ने श्रुतवान् भावकले जस्तो कुरा भन्नु पर्ने

१. पालि साहित्यमा ‘घन्य छ, स्याबास, ठीक छ, बढिया छ,
असल छ’ भन्ने इत्यादि भाव व्यक्त गर्ने ठाउँमा र बघाई
दिने ठाउँमा ‘साधु’ शब्द प्रयोग गरिन्छ ।

थियो उस्तं कुरा दीर्घतपस्वी निगण्ठले श्रमण गौतमलाई बताइ दिए । त्यत्रो ठूलो काय-दण्ड (= काय-कर्म) को अगाडि यति स्यानो मन-दण्ड (= मन-कर्म) लाई (ठूलो छ भन्नु) के मिल्ला र ! अतएव पापकर्म गर्नकोनिम्ति, पापकर्मको प्रवृत्तिकोनिम्ति काय-दण्ड नै महासावद्यतर छ, न कि वचन-दण्ड र मन-दण्ड ।”

यो कुरासुनो, उपाळी गृहपतिले निगण्ठ-नाटपुत्रलाई सुनाए—

“साधु ! साधु !! भवन्त दीर्घतपस्वी ! शास्ताको शासनलाई राम्ररी बुझ्ने श्रुतवान् श्रावकले जस्तो कुरा भन्नु पर्ने थियो उस्तं कुरा दीर्घतपस्वी निगण्ठले श्रमण गौतमलाई बताइदिनु भयो । त्यत्रो ठूलो काय-दण्डको अगाडि यति स्यानो मन-दण्डलाई (ठूलो छ भन्नु) के मिल्ला र ! अतएव पापकर्म गर्नकोनिम्ति, पापकर्मको प्रवृत्तिकोनिम्ति काय-दण्ड नै महासावद्यतर छ, न कि वचन-दण्ड र मन-दण्ड ।

“हवस् त भन्ते ! त्यसो भए म श्रमण गौतमकहाँ जान्छु र

-
१. पापकर्मकोनिम्ति काय-कर्मभन्दा मन-कर्मलाई बुझ्ने बढी दोष देखाउनु भएको कुरालाई लिएर निगण्ठ-नाटपुत्रले त्यत्रो ठूलो शरीरबाट गरिने कामको अगाडि नदेखिने मनको कर्मको के गिन्ति हुन सक्ला भन्दै बुद्धको कुरामाथि हस्सी उडाउँदै यस्तो भनेका हुन् र आफूले पनि काय-कर्म नै महासावद्यतर हो भन्ने विचार प्रकट गरे ।

यस विषयमा श्रमण गौतमलाई वाद आरोप लगाउने छु । भदन्त तपस्वीले प्रतिस्थापित गरे बमोजिम श्रमण गौतम उही कुरामा प्रतिष्ठित हुन्छन् कि हुवेंनन् (हेरौं) ! (यदि उही कुरामा प्रतिष्ठित हुन्छन् भने)--

(१) “जस्तै—कुनै बलवान् पुरुषले लाम्छे लाम्छे रौं झण्डको च्याँप्रालाई उसको रौं समाती अगाडि तान्छ, पछाडि तान्छ, अगाडि-पछाडि गरी तान्छ उस्तैगरी—मैले पनि श्रमण गौतमलाई वादले वादलाई अगाडि तान्छेछु, पछाडि तान्छे छु, अगाडि-पछाडि गरी तान्छे छु ।

(२) “जस्तै—कुनै बलवान् शौडिक-कर्मकार (= जाँड बनाउने पुरुष) ले, जाँड पकाएको भाँडो (= खर्खण्डा) लाई धेरै पानी भएको तलाउमा डुबाई, भाँडोको फान समाती, अधिल्तिर तान्छ, पछिल्लि तान्छ, अघाडि-पछाडि बर्छ (= अघर्भड-पछाडि सार्दै धुन्छ), उस्तैगरी—मैले पनि श्रमण गौतमलाई वादले वादलाई अधिल्लिर, पछिल्लिर, अघाडि-पछाडि गरी तान्छे छु ।

(३) “जस्तै—कुनै बलवान् सुराधूर्तले जाँड छान्ने चाल्नीको क्रान समाती तलतिरपारी—माथितिरपारी धुन्छ, बारम्बार टक्-टक्का-एर धुन्छ, त्यस्तैगरी—मैले पनि श्रमण गौतमलाई वादले वादलाई तलतिर पार्नेछु, माथितिर पार्नेछु, टक्-टक्काउने छु ।

(४) “जस्तै—कुनै सढीबर्ष पुगिसकेको झात्ती, गहिरो

पोखरीमा पसी साणधोविकं' (=सनपाट कृडा) भन्ने खेल खेल्छ, उस्तैगरी मैले पनि भ्रमण गौतमलाई "सनपाट-कृडा" जस्तै गरी खेलाउने छु ।

“हवस् त, भन्ते ! म जान्छु र भ्रमण गौतमलाई यसै कुरामा वाद आरोप लगाउने छु ।”

“गृहपति ! जाऊ त, तिम्रो भ्रमण गौतमकहाँ गई यस कुरामा वाद आरोप गर । भ्रमण गौतमलाई मैले वाद आरोप गरूँ अथवा दीर्घ तपस्वीले अथवा तिम्रैले (यसमा कुनै फरक पर्दैन) ।”

यस्तो भन्दा, दीर्घतपस्वी निगण्ठले निगण्ठ-नाटपुत्रलाई भने—

“भन्ते ! म यो कुरा हचाउँदिन कि उपाळी गृहपति भ्रमण गौतमकहाँ गई वाद आरोप गरून् । भन्ते ! भ्रमण गौतम मायावी हुन् । उनी आवट्टनी-माया (=चक्रमा पार्ने माया) जान्दछन् जुन

१. मानिसहरू सनपाटलाई पानीमा डुबाई राख्छन् । केही दिनपछि मुठी बनाई खूबसंग ढुङ्गामा चूट्छन् । त्यस्तैगरी हात्ती गहिरो पानीमा डुबी, सूँढले कहीले मस्तकमा, कहीले आङ्मा पानी पर्याँक्छ । यसैलाई 'साणधोविकं = सनपाट कृडा' भनी भनिएको हो । म. नि. अ. क. II. पृ. २२६ : चूलसच्चक्रसुत्तं ।

विद्याद्वारा उनले अन्यतर्थीय श्रावकहरूको मन फर्काइ दिन्छन् ।”

“तपस्वी ! उपाली गृहपति श्रमण गौतमको शिष्यत्वमा जालान् भन्ने कुरा असम्भव छ । बरू, श्रमण गौतम नै उपाली गृहपतिको शिष्यत्वमा आउन सक्छन् । गृहपति ! जाऊ ! तिम्रो श्रमण गौतमलाई वाद आरोप गर । श्रमण गौतमलाई मैले वाद आरोप गर्नु अथवा दीर्घ तपस्वीले अथवा तिम्रोले ।”

बोधोपल्ट पनि...तेश्रोपल्ट पनि दीर्घतपस्वी निगण्ठले निगण्ठ-नाटपुत्रलाई भने —

“भन्ते ! म यो कुरा रुचाउँदिन कि उपाली गृहपति श्रमण गौतमकहाँ गई वाद आरोप गरून् । भन्ते ! श्रमण गौतम मायाबी हुन् । उनी आवट्टनी-माया (= चक्रमा पार्ने माया) जान्दछन् जुन विद्याद्वारा उनले अन्यतर्थीय श्रावकहरूको मन फर्काइ दिन्छन् ।”

“तपस्वी ! उपाली गृहपति श्रमण गौतमको शिष्यत्वमा जालान् भन्ने कुरा असम्भव छ । बरू, श्रमण गौतम नै उपाली गृहपतिको शिष्यत्वमा आउन सक्छन् । गृहपति ! जाऊ ! तिम्रो श्रमण गौतमलाई वाद आरोप गर । श्रमण गौतमलाई मैले वाद आरोप गर्नु अथवा दीर्घतपस्वीले अथवा तिम्रोले ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी निगण्ठ-नाटपुत्रलाई प्रत्युत्तर दिई, उनलाई अभिवादन गरी, प्रदक्षिणा गरी उपाली गृहपति जहाँ पावारिकको आम्रवन हो, जहाँ भगवान् बुद्ध हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए ।

एतहाँ पुगे पछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका उपात्ती गृहपतिले भगवानसँग सोधे—

“भन्ते ! यहाँ, दीर्घतपस्वी निगण्ठ आए होइन ?”

“हो, गृहपति ! यहाँ दीर्घतपस्वी निगण्ठ आएका थिए ।”

“भन्ते ! के, दीर्घतपस्वी निगण्ठसँग तपाइको केही कुरा भएको थियो त ?”

“गृहपति ! भएको थियो; दीर्घतपस्वी निगण्ठसँग मेरो केही कुरा भएको थियो ।”

“भन्ते ! दीर्घतपस्वी निगण्ठसँग तपाइको के कस्तो कुरा भएको थियो त ?”

अनि जे जति कुराकानी दीर्घतपस्वी निगण्ठसँग भएको थियो ती जम्मै कुरा भगवानले उपात्ती गृहपतिलाई सुनाउनु भयो ।

यति सुनाउनु भएपछि उपात्ती गृहपतिले भगवान्लाई सुनाए—

“साधु ! साधु !! भन्ते तपस्वी ! शास्ताको शासनलाई राक्षरी बुझ्ने श्रुतवान् भावकले जस्तो कुरा भन्नुपर्ने थियो उस्तै कुरा दीर्घतपस्वी निगण्ठले भगवान्लाई बताइ दिए । त्यत्रो ठलो काय-

बण्डको अगाडि यति स्यानो मन-बण्डलाई (ठूलो छ भन्नु) के मिल्ला र ! अतएव पापकर्म गर्नकोनिम्ति, पापकर्मको प्रवृत्तिकोनिम्ति काय-दण्ड नै महासावधतर छ, न कि वचन-बण्ड र मन-बण्ड ।”

“गृहपति ! यदि तिमी सत्यमा बसी छलफल गर्छौ भने यहाँ तिमीसँग केही कुराकानी हुन सक्छ ।”

“भन्ते ! म सत्यमा बसी छलफल गर्नेछु; हुन्छ, हामीहरूका बीच यहाँ केही कुराकानी होस् ।”

बुद्धसँग छलफल

१- “गृहपति ! भनौ कि यहाँ, चीसो पानी निषेधार्थ, तातो पानी सेवन गर्ने (कुनै एक) निगण्ठलाई रोग लाग्यो, दुःख भयो, ब्याधिले अत्यन्त पीडा गऱ्यो । चीसो पानी पिउन नपाएर उसको मरण भयो भने— गृहपति ! निगण्ठ-नाटपुत्रले त्यस्ताको (मृत्युपछि) उत्पत्ति कहाँ बताउँछन् नि ? यसमा के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! मनः-सत्त्व भन्ने देव (लोक) छ, उ त्यहाँ उत्पन्न हुन्छ (भनी बताउँछन्) । किन भने ? भन्ते ! मनः प्रतिबद्ध भई (= मनमा आसक्त भई) उसको मृत्यु भएको हुँदा ।”

“गृहपति ! रात्ररी मनमा सोच, गृहपति ! रात्ररी मनमा सोचेर बताऊ । तिम्रो अधिल्लो वचन (कुरो) पछिल्लोसँग र

पछिल्लो वचन अधिल्लोसँग मेल खान्न । गृहपति ! तिमीले यस्तो भनेका छौ— ‘भन्ते ! म सत्यमा बसी छलफल गर्नेछु; हुन्छ, हामी-हरूका बीच यहाँ केही कुराकानी होस्’ ।”

‘भन्ते ! यद्यपि भगवान्ले यस्तो भन्नु हुन्छ, तथापि काय-दण्ड नै महासावद्यतर छ—पापकर्म गर्नकोनिस्ति, पापकर्मको प्रवृत्तिकोनिस्ति—न कि वचन-दण्ड तथा मन-दण्ड ।”

२- “गृहपति ! निगण्ठ-नाटपुत्र चातुर्यामसंबर^१ ले संवृत भई— (१) सबै (चीस्रो) पानी वर्जित गछ्छ (२) सबै (पाप) वर्जनले युक्त हुन्छ, (३) सबै पापलाई शुद्ध गछ्छ (पखाल्छ) तथा (४) सबै पाप वर्जित गर्नुमा तत्पर रहन्छ । उनी अघाडि-पछाडि

Dhamma.Digital

१. चार प्रकारका संयमलाई ‘चातुर्याम संबर’ भनिएको हो ।

ती हुन्— (१) प्राणीहिंसा गर्दैन गराउँदैन, न हिंसा गर्नेको अनुमोदन गछ्छ, (२) चोरी गर्दैन गराउँदैन, न चोरी गर्नेको अनुमोदन गछ्छ, (३) झूटो बोल्दैन बोलाउँदैन, न झूटो बोल्नेको अनुमोदन गछ्छ, (४) पञ्चकामविषय सेवन गर्दैन गराउँदैन, न पञ्चकामविषय सेवन गर्नेको अनुमोदन गछ्छ ।

दी.नि III. पृ ३८: उट्टुम्बरिकसुत्त; म नि. अ. क. III.

पृ. ३९

जावा धेरै क्षुद्रक प्राणीहरू^१ मारिन्छन् । गृहपति ! यसलाई निगण्ठ नाटपुत्रले कस्तो विपाक (=फल) बताउँछन् नि ? यसमा के भन्थौ त ?”

“भन्ते ! असञ्चेतनिक (= न चिताएको=नजानेको) लाई निगण्ठ-नाटपुत्रले महासावद्य (महाबोध) भन्दैनन् ।”

“गृहपति ! यदि चिताएमा (=चेतन भएमा) ?”

“भन्ते ? महासावद्य (=महाबोध) हुन्छ ।”

“गृहपति ! चैतना (=चिताएको) ढाई निगण्ठ-नाटपुत्रले (माथि उल्लिखित तीन बण्डहरूमध्येमा) कुन ‘बण्ड’ मा राख्छन् त ?”

“भन्ते ! मनः-दण्ड मा ।”

“गृहपति ! राज्ञरी मनमा सोच, गृहपति ! राज्ञरी मनमा

१. निगण्ठ-नाटपुत्रले एकेन्द्रिय र दुइ इन्द्रिय प्राणी मान्छन् । वृक्ष-त्रुणादिलाई एकेन्द्रिय प्राणी र अरू प्राणीहरूलाई दुई इन्द्रिय प्राणी भनी मान्छन् । पानीमा पनि जीव = प्राण छ भन्ने विश्वास गर्छन् । एक थोपो पानीमा ‘एक थोपो’ जत्रै प्राण र बढीमा बढी प्रमाणको प्राण छ भन्ने ठान्दछन् । त्यसैले बुद्धले ‘क्षुद्रक प्राणीहरू’ भन्ने प्रश्न उठाउनु भएको हो । अ. क. III. पृ. ३९.

सोचेर बताऊ । तिन्नी अधिल्लो कुरा (वचन) पछिल्लो कुरासंग र पछिल्लो कुरा अधिल्लो कुरासंग मेल खाए । गृहपति ! तिमीले यस्तो भनेका छौ— ‘भन्ते ! म सत्यमा बसी छलफल गर्नेछु; हुन्छ, हामीहरूका बीच यहाँ केही कुराकानी होस् ।’

“भन्ते ! यद्यपि भगवान्ले यस्तो भन्नुहुन्छ, तथापि काथ्य-दण्ड ने महासावद्यतर छ—पापकर्म गर्नकोनिम्ति, पापकर्मको प्रवृत्तिकोनिम्ति—न कि वचन-वण्ड तथा मन:-वण्ड ।’

३- “गृहपति ! के यो नालन्दा—समृद्ध, सञ्जीव तथा बहुजनाकीर्ण छ ?”

“भन्ते ! छ, यो नालन्दा—समृद्ध, सञ्जीव तथा बहुजनाकीर्ण छ ।”

‘गृहपति ! यहाँ एक पुरुष तरवार लिई भाउंछ र उ वंसी भन्छ— ‘मैले यो नालन्दाका सबै प्राणीहरूलाई एक क्षणमा, एक मुहूर्तमा मासुको एउटै थूप्रो, एउटै रास पारिदिनेछु ।’ गृहपति ! के उसले नालन्दाका सबै प्राणीहरूलाई एक क्षणमा, एक मुहूर्तमा मासुको एउटै थूप्रो, एउटै रास पार्नसक्ला ? यसमा के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! दशपुरुष, बीस पुरुष, तीस पुरुष, चालीस पुरुष, पचास पुरुषहरूले पनि नालन्दाका सबै प्राणीहरूलाई एक क्षणमा, एक मुहूर्तमा मासुको एउटै थूप्रो, एउटै रास पार्न सक्दैनन् भने एक पुरुषको त के कुरा !”

“गृहपति ! यहाँ, चित्तलाई बशमा राखनसक्ने एक ऋद्धिवान् भ्रमण वा ब्राह्मण आई ‘मैले यो नालन्दालाई एकै क्रोधचित्तले भस्म पार्नेछु’ भनी भन्छ । गृहपति ! के त, चित्तलाई बशमा राखनसक्ने सो ऋद्धिवान् भ्रमण वा ब्राह्मणले यो नालन्दालाई एकै क्रोधचित्तले भस्म पार्न सक्ला त ? यसमा के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! दश नालन्दा, बीस नालन्दा, तीस नालन्दा, चालीस नालन्दा, पचास नालन्दाहरूलाई पनि, चित्तलाई बशमा राख्न सक्ने सो ऋद्धिवान् भ्रमण वा ब्राह्मणले भस्म पार्न सक्नेछ भने एक नालन्दाको त के कुरा !”

“गृहपति ! रात्ररी मनमा सोच, गृहपति ! रात्ररी मनमा सोचेर बताऊ । तिम्रो अघिल्लो कुरा पछिल्लो कुरासँग र पछिल्लो कुरा अघिल्लो कुरासँग मेल खाएन । गृहपति ! तिमिले यस्तो भनेका छौ— ‘भन्ते ! म सत्यमा बसी छलफल गर्नेछु; हुन्छ, हामीहरूका बीच यहाँ केही कुराकानीहोस् ।’

“भन्ते ! यद्यपि भगवान्ले यस्तो भन्नु हुन्छ, तथापि काय-दण्डनै महासावद्यतर छ—पापकर्म गर्नकोनिस्ति, पापकर्मको प्रवृत्तिकोनिस्ति—न कि वचन-दण्ड तथा मन:-दण्ड ।

४- “गृहपति ! तिमिले मुनेका छौ के ?—दण्डकारण्य !,

कालिङ्गारण्य, मेध्यारण्य, (मेष्कारण्यं), मातङ्गारण्य^१ आदि-
अरण्य भएका कुराहरू^२ ?”

“भन्ते ! सुनेको छु; कसरी दण्डकारण्य, कालिङ्गारण्य, मेध्या-
रण्य तथा मातङ्गारण्यहरू अरण्य भए भन्ने कुरा सुनेको छु ।”

“गृहपति ! के तिमीले सुनेका छौ त ! कसले गरेर दण्ड-
कारण्य, कालिङ्गारण्य, मेध्यारण्य तथा मातङ्गारण्यहरू अरण्य भएका
हुन् भन्ने कुरा ?”

“भन्ते ! मंले सुनेको छु कि ऋषिहरूको क्रोधचित्तले—
दण्डकारण्य, कालिङ्गारण्य, मेध्यारण्य तथा मातङ्गारण्यहरू—अरण्य
भएका हुन् भन्ने कुरा ।”

“गृहपति ! रात्ररी मनमा सोच, गृहपति ! रात्ररी मनमा
सोचेर बताऊ । तिन्नो अधिल्लो कुरा पछिल्लोसँग र पछिल्लो कुरा
अधिल्लोसँग मेल खान्न । गृहपति ! तिमीले यस्तो भनेका छौ—
‘भन्ते ! म सत्यमा बसी छलफल गर्नेछु; हुन्छ, हामीहरूका बीच
यहाँ केही कुराकानी होस् ।’

१. जा. अ. क. V. पृ. ८४ : मातङ्गजातकं, नं. ४९७

२. यी अरण्यहरू कसरी अरण्य भए भन्ने कुराहरू सुनेका छौ
कि भनी सोधेको हो ।

उपालीको शरणगमन

“मन्ते ! पहिलो उपमाद्वारा नै म भगवान् प्रति अभिप्रसन्न र सन्तुष्ट भएको थिएँ । किन्तु भगवान्का विचित्र प्रश्नका उत्तरहरू सुन्नाकोनिमित्त यसप्रकार भगवान्लाई प्रतिवादी बनाउने विचार गरेको हुँ । आश्चर्य ! मन्ते, अद्भुत !! मन्ते, जस्तै—घोटेकोलाई उत्तानो पारिदिदा, ढाकेकोलाई उघारिदिदा, बाटो मुलेकोलाई बाटो-वेखाइदिदा, अन्धकारमा तेलको बत्ती राखिदिदा—भाँखा हुने पुरुषले रूपहरू देखे कं भगवान्ले मलाई अनेकप्रकारले धर्म प्रकाश पारिदिनु भयो । मन्ते ! अब म भगवान्को शरणमा पर्छु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजवेखि भगवान्ले मलाई जीवनभर शरणमा आएको उपासक हो भनी स्वीकार गर्नु होस् ।”

Dhamma.Digital

१—‘गृहपति ! राम्ररी जानी-बुझी गर, तिम्रो जस्ता ख्याति प्राप्त पुरुषले राम्ररी सोच-विचार गरेर मात्र कुनै काम गर्नु उचित हुनेछ ।’

“मन्ते ! यस वाक्यद्वारा त म भगवान् प्रति फन् अभिप्रसन्न तथा सन्तुष्ट भएँ, जो कि मलाई भगवान् यस्तो भन्नुहुन्छ—
‘गृहपति ! राम्ररी जानी-बुझी गर, तिम्रो जस्ता ख्यातिप्राप्त पुरुषले राम्ररी सोच-विचार गरेर मात्र कुनै काम गर्नु उचित हुनेछ ।’

“मन्ते ! यदि अन्य तर्थांशहरूले मलाई शिष्य बनाउन पाएका भए उनीहरूले—‘उपाली गृहपति हाम्रा शिष्यत्वमा आए’ भन्दै

सारा नालन्वामा पताकाहरू फहराउने थिए होलान्, परन्तु भगवान्‌ले मलाई यस्तो भन्नुहुन्छ— ‘गृहपति ! रात्ररी जानीभुम्की गर, तिमी जस्ता ख्यातिप्राप्त पुरुषले रात्ररी सोच-विचार गरेर मात्र कुनै काम गर्नु उचित हुनेछ ।’

“भन्ते ! म दोश्रोपटक पनि भगवान्‌कं शरणमा पर्छु, धर्म र निशुस्तुको पनि । आजदेखि जीवनभर शरणमा आएको उपासक हो भनी मलाई भगवान्‌ले स्वीकार गर्नु होस् ।”

२- “गृहपति ! दीर्घकालदेखि तिम्रो कुल-(गृह) निगण्ठ-हरूकानिम्ति पानी पिउने कुवा जस्तो भएको छ । उनीहरू आउँदा (बुढको शरणमा गएको हुँदा उनीहरूलाई) ‘पिड (= भिक्षा भोजन) विनु पर्देन’ भन्ने विचार न लेऊ ।”

“भन्ते ! यस वाक्यद्वारा त भ भगवान् प्रति कन् अभिप्रसन्न तथा सन्तुष्ट भए, जा कि मलाई भगवान्‌ले यस्तो भन्नु हुन्छ— ‘गृहपति ! दीर्घकालदेखि तिम्रो कुल (गृह) निगण्ठहरूकानिम्ति पानी पिउने कुवा जस्तो भएको छ । उनीहरू आउँदा ‘पिड विनु पर्देन’ भन्ने विचार न लेऊ ।’

“भन्ते ! मैले सुनैको थिए कि अमजगोतमले ‘मलाई मात्र दान देऊ, अरुलाई न देऊ; मेरा श्रावकहरूलाई मात्र दान देऊ, अरुलाई न देऊ; मलाई दिएको मात्र महत्फल हुन्छ, अरुलाई दिएको महत्फल हुन्न; मेरा श्रावकहरूलाई दिएको मात्र महत्फल हुन्छ, अरु

भावकहरूलाई विएको महत्फल हुन्न भन्नुहुन्छ ।' तर (त्यसको विपरीत) भगवान्‌ले निगण्ठहरूलाई पनि दानदिनु पर्छ भनी मलाई बताउनु हुन्छ । भन्ते ! यस विषयमा हामीले नै उचित समय जान्ने छौं ।

“भन्ते ! अब म तेश्रोपटक पनि भगवान्‌कै शरणमा पर्छु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि जीवनभर शरणमा आएको उपासक हो भनी भगवान्‌ले मलाई स्वीकार गर्नु होस् ।”

३- अनि भगवान्‌ले उपाली गृहपतिलाई आनुपूर्विकथा सुनाउनु भयो । जस्तै - दानकथा, शीलकथा, स्वर्गकथा, काम-विषयको दुष्परिणाम, तुच्छता, संक्लिष्टता तथा नैऋत्यको आनि-संस (=गुण) प्रकाश पार्नु भयो । जब भगवान्‌ले उपालि गृहपतिको चिन्त कल्य (=उपयुक्त), मृदु, नीवरण रहित, हर्षित, तथा प्रसन्न भयो भनी जान्नु भयो तब वहाँले स्वयं प्राप्त गर्नु भएको जुन धर्म-हरू हुन् ती धर्महरू प्रकाश गर्नु भयो— 'दुःख, समुदय, निरोध तथा मार्ग ।' जस्तै—मैलो नपरेको शुद्ध-वस्त्रमा राम्ररी रङ्गले समाच्छ, उस्तैगरी उपाली गृहपतिलाई उसै आसनमा—बिरज, वीतमल धर्मचक्षु उत्पन्न भयो— 'जे जति समुदय धर्महरू हुन्, ती सबै निरोध धर्महरू हुन् ।' अनि उपाली गृहपति दृष्टधर्मो, प्राप्तधर्मो, विदित-धर्मो भई धर्मको गहिराइलाई बुझी, शंकारहित, निश्चिन्त, वैशारद्य तथा शास्ताको धर्मावबोध गर्नकोनिस्ति कसैको मद्दत न चाहिने भएपछि उनले भगवान्‌सग बिन्ति गरे—

“हवस् त, भन्ते ! अब हामीहरू जान्छौं ।”

“गृहपति ! जस्तो उचित लाग्छ ।”

त्यसपछि उपाली गृहपति, भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन तथा अनुमोदन गरी, आसनबाट उठी भगवान्लाई अभिवादन र प्रवर्षणा गरी, जहाँ आफ्नो घर हो त्यहाँ गए । घरमा पुगेपछि दौवारिक (=द्वारपाल) लाई भने—

“सौम्य द्वारपाल ! आजदेखि निगण्ठ र निगण्ठीहरूकानिमित्त ढोका बन्द रहने छ; भगवान्का भिक्षुहरू, भिक्षुणीहरू, उपासकहरू तथा उपासिकाहरूकानिमित्त ढोका खुला रहने छ । यदि कुनै निगण्ठ आए भने उनलाई यस्तो भन— ‘भन्ते ! पर्खनुहोस्, न पस्नुहोस् । आजदेखि उपाली गृहपति श्रमणगौतमको शिष्यत्वमा गइसके । निगण्ठहरू र निगण्ठीहरूकानिमित्त ढोका बन्द भयो । भगवान्का भिक्षुहरू, भिक्षुणीहरू, उपासकहरू तथा उपासिकाहरूकानिमित्त ढोका खुलामयो । भन्ते ! यदि तपाइलाई भिक्षाको आवश्यकता छ भने—यहाँ बस्नुहोस्, यहीं नै तपाइलाई (भिक्षा) ल्याइ दिइने छ’ ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी द्वारपालले उपाली गृहपतिलाई प्रत्युत्तर दियो ।

निगण्ठद्वारा उपालीको परीक्षा

“उपाली गृहपति श्रमणगौतमको शिष्यत्वमा गए” भन्ने कुरा

दीर्घतपस्वी निगण्ठले सुने । अनि दीर्घतपस्वी त्रिगण्ठ, जहाँ निगण्ठ-नाटपुत्र लिए त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि निगण्ठ-नाटपुत्रलाई यसो भने —

“मन्ते ! मैले सुनें कि उपाली गृहपति भ्रमणगौतमको शिष्यत्वमा गइसके ।”

“तपस्वी ! उपाली गृहपति भ्रमणगौतमको शिष्यत्वमा जालान् मन्ते कुरा सम्भव छैन, बरू भ्रमणगौतम नै उपाली गृहपतिको शिष्य-त्वमा आउन सम्भव छ ।”

दोश्रोपटक पनि...तेश्रोपटक पनि दीर्घतपस्वी निगण्ठले निगण्ठ-नाटपुत्रलाई भने — “मन्ते ! मैले सुनें कि उपाली गृहपति भ्रमणगौतमको शिष्यत्वमा गइसके ।”

“मन्ते ! त्यसो भए म जान्छु । उपाली गृहपति भ्रमणगौतमको शिष्यत्वमा गएका हुन् कि होइनन् मन्ते कुरा बुझ्ने छु ।”

अनि दीर्घतपस्वी निगण्ठ, जहाँ उपाली गृहपतिको घर हो त्यहाँ गए । द्वारपालले दीर्घतपस्वी निगण्ठलाई टाढेबाट आइरहेको देख्यो । देखेर दीर्घतपस्वी निगण्ठलाई द्वारपालले यसो भन्यो—

“मन्ते ! पखंनुहोस्, भित्र न जानुहोस् । आजदेखि उपाली गृहपति भ्रमण गौतमको शिष्यत्वमा जानुभयो । निगण्ठहरू,

निगण्ठीहृदयनिमित्त ठोका बन्दबन्धो; धनकनका भिद्यहृद, भिक्षुणी-
हृद, उपासकहृद तथा उबर्जसकाहृदकाविमित्त ठोका खुल्बो । मन्ते !
यदि तपाइलाई भिक्षाको आवश्यकता छ भने यहीं पखनुहोस्, तपाइ-
लाई (भिक्षा) यहीं ल्याइदिइने छ ।”

“आबुसो ! मलाई भिक्षाको आवश्यकता छैन” भनी दीर्घ-
तपस्वी निगण्ठ त्यहाँबाट फर्की जहाँ निगण्ठ-नाटपुत्र थिए त्यहाँ
गए । त्यहाँ पुगेपछि निगण्ठ-नाटपुत्रलाई भने—

“मन्ते ! उपाली गृहपति भ्रमणगौतमको शिष्यत्वमा गए
भन्ने कुरा साँच्चै रहेछ । मन्ते ! यसै निमित्त मैले तपाइलाई भनेको
थिएँ कि उपाली गृहपति भ्रमणगौतमकहाँ गई वादारोपण गर्ने
कुरा मलाई चित्त बुझ्दैन । किन्तु मैले (त्यो) पाइन । भ्रमणगौतम
मायावी छन्, मनफर्काउने माया (आवर्तनीय माया) जान्दछन्,
जुन मायाद्वारा उनले अन्यतर्थीय श्रावकहरूको चित्त फर्काइदिन्छन् ।
मन्ते ! अब उपाली गृहपतिको मन, भ्रमणगौतमको मनफर्काउने
मायाद्वारा फकिसक्यो ।”

“तपस्वी ! उपाली गृहपति, भ्रमणगौतमको शिष्यत्वमा
जालान् भन्ने कुरा सम्भव छैन; बरु भ्रमणगौतम नै उपाली गृह-
पतिको शिष्यत्वमा आउन सम्भव छ ।”

दोश्रोपटक पनि...तेथोपटक पनि दीर्घतपस्वी निगण्ठले
निगण्ठ-नाटपुत्रलाई भने... ।

“तपस्वी ! त्यसोभए म जानेछु; उपाली गृहपति श्रमण-
गौतमको शिष्यत्वमा गएका हुन् कि होइनन् भन्ने कुरा स्वयं बुझ्ने
छु ।”

त्यस पछि निगण्ठ-नाटपुत्र विशाल परिषद् लिई जहाँ उपाली
गृहपतिको घर हो त्यहाँ गए । द्वारपालले टाढैदेखि निगण्ठ-नाटपुत्र-
लाई आइरहेको देख्यो । देखेर, निगण्ठ-नाटपुत्रलाई यसो भन्यो—

“भन्ते ! यहीं पखंनुहोस्, भित्र न जानुहोस् । आजदेखि
उपाली गृहपति श्रमणगौतमको शिष्यत्वमा जानुभयो ।...यदि
तपाइलाई भिक्षाको आवश्यकता छ भने—यहीं पखंनुहोस्, तपाइलाई
(भिक्षा) यहीं ल्याइदिइने छ ।”

“सौम्य द्वारपाल ! त्यसोभए जहाँ उपाली गृहपति छन्
त्यहाँ जाऊ, त्यहाँ पुगेपछि उपाली गृहपतिलाई यसो भन -- ‘भन्ते !
निगण्ठ-नाटपुत्र विशाल परिषद् लिई, ढोका बाहिरको कोठामा
पखिरहेका छन्; उनी तिमिसँग भेट्न चाहन्छन् ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी निगण्ठ नाटपुत्रलाई प्रत्युत्तर दिई
द्वारपाल जहाँ उपाली गृहपति थिए त्यहाँ गयो । त्यहाँ पुगेपछि
उपाली गृहपतिलाई भन्यो—

“भन्ते ! निगण्ठ-नाटपुत्र, विशाल परिषद् लिई ढोका बाहिर-
को कोठामा पखिरहेका छन्; उनी तपाइसँग भेट्न चाहन्छन् ।”

“सौम्य द्वारपाल ! त्यसोभए माम्को द्वारशाला’ (दलान) मा आसन लगाऊ ।”

“हवस, भन्ते !” भनी उपाली गृहपतिलाई उत्तर दिई माम्को दलानमा आसनहरू लगाई जहाँ उपाली गृहपति थिए त्यहाँ गई उपाली गृहपतिलाई यसो भन्यो—

“भन्ते ! माम्को दलानमा आसनहरू लगाइ सकें । अब जे उचित ठान्नुहोस् ।”

त्यसपछि उपाली गृहपति जहाँ माम्को दलान हो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि, त्यहाँ जुन आसन अग्र, श्रेष्ठ, उत्तम तथा प्रणीत थियो त्यसमा बसी द्वारपाललाई बोलाए—

“सौम्य द्वारपाल ! त्यसोभए, जहाँ निगण्ठ-नाटपुत्र छन् त्यहाँ जाऊ; त्यहाँ गई निगण्ठ-नाटपुत्रलाई यसो भन—भन्ते ! यदि चाहनु हुन्छ; भने प्रवेश गर्नुहोस् ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी उपाली गृहपतिलाई प्रत्युत्तर दिई जहाँ

१. उपाली गृहपतिको घरको मूल ढोकासँगै सात नाले सात वटा दैलाहरू भएका सातवटा ठूला ठूला दलानहरू थिए । यसमध्ये बीचको दलानमा आसन लगाउने कुरा द्वारपाललाई अन्हाए । म, नि. अ. क. III पृ. ६४.

निगण्ठ-नाटपुत्र थिए त्यहाँ गयो; त्यहाँ पुगेपछि निगण्ठ-नाटपुत्रलाई यसो भन्यो—

“भन्ते ! उपाली गृहपति यसो भन्नु हुन्छ— ‘भन्ते ! यदि चाहनु हुन्छ भने प्रवेश गर्नुहोस्’ ।”

अनि निगण्ठ-नाटपुत्र, विशाल परिषद् लिई जहाँ माझको दलान हो त्यहाँ गए ।

अघि उपाली गृहपतिले, निगण्ठ-नाटपुत्रलाई टाढैबाट आइ-रहेको देखेले बित्तिकै त्यहीँसम्म गई अगवानी गरी, जुन आसन अग्र, श्रेष्ठ, उत्तम तथा प्रणीत हो त्यसलाई उत्तरासङ्ग (=पछ्यौरा) ले पुछी, (हात) समाती उनलाई बसाल्दथे—आज सोही उपाली गृहपति जुन त्यहाँ अग्र, श्रेष्ठ, उत्तम तथा प्रणीत आसन हो त्यसमा स्वयं बसी निगण्ठ-नाटपुत्रलाई यसो भने—

“भन्ते ! आसनहरू छन्, यदि चाहनु हुन्छ भने बस्नुहोस् ।”

यसो भन्दा, निगण्ठ-नाटपुत्रले उपाली गृहपतिलाई यसो भने—

“गृहपति । तिम्रो बहुला भयो । गृहपति तिम्रो पागल भयो । तिम्रो—‘भन्ते ! म भ्रमण गौतमकहाँ गई वाद आरोपण गर्नेछु’ भनी गई, वाद-बिवादको ठूलो प्रहार खाई टाउकोमा हात राखी फर्केर आयौ । गृहपति ! जस्तै—कुनै अंड (= अंडकोश) हारक पुरुष

(अर्काको) अंड (=अंडकोश) फिकी ल्याउने छू भनी गई, (आपने) अंड फिकन लगाई फर्केर आउंछ; गृहपति ! जरस्तै—कुनै अक्षिहारक (=आंखा फिकने) पुरुष (अर्काको) आंखा फिकेर ल्याउंछु भनी गई (आपने) आंखा फिकन लगाई फर्केर आउंछ; त्यस्तै गरी—गृहपति ! तिमो—‘भन्ते ! म धमण गौतमकहाँ गई वादारोपण गर्नेछु’ भनी गई, वाद-विवादको ठूलो प्रहार खाई टाउकोमा हात राखी फर्केर आयौ । भ्रमणगौतमले आवर्तनीय मायाद्वारा तिम्रो चित्तलाई फर्काइ दिए ।”

“भन्ते ! आवर्तनीय माया असलै हो ! भन्ते ! आवर्तनीय माया असलै हो !! भन्ते ! मेरा प्यारा रगत-सम्बन्धी ज्ञातिहरू यस आवर्तनीय मायाद्वारा आवर्तन भए पनि हुन्छ, (यसबाट) उनीहरू सबैको दीर्घकालसम्मकोनिमित्त हित र सुख नै हुनेछ । भन्ते ! सबै क्षत्रीहरू यस आवर्तनीय मायाद्वारा आवर्तन भए पनि हुन्छ, (यसबाट) उनीहरू सबैको दीर्घकालसम्मकोनिमित्त हित र सुख नै हुनेछ । भन्ते ! सबै ब्राह्मणहरू, ...सबै वैश्यहरू, ...सबै शूद्रहरू यस आवर्तनीय मायाद्वारा आवर्तन भए पनि हुन्छ, (यसबाट) उनीहरू सबैको हित र सुख नै हुनेछ । भन्ते ! देव सहित लोक, मारसहित ब्रह्मा, ब्राह्मण सहित प्रजा, मनुष्य सहित देवताहरू यस आवर्तनीय मायाद्वारा आवर्तन भए पनि हुन्छ, (यसबाट) उनीहरू सबैको दीर्घकालसम्मकोनिमित्त हित र सुख नै हुनेछ । भन्ते ! त्यसो हुनाले तपाइलाई उपमा दिन्छु । उपमाद्वारा पनि केही विज्ञ-पुरुषहरूले यहाँ भाषणको अर्थ बुझ्न सक्छन् ।

उपमा — “भन्ते ! पूर्वकालमा एक जीर्ण, वृद्ध, वयोवृद्ध, जुडो ब्राह्मणको तरुणी माणविका प्रजापति थिई। उ गर्भिणी तथा प्रसवा-सन्न थिई। भन्ते ! अनि त्यो माणविकाले सो ब्राह्मणलाई भनी—

‘ब्राह्मण ! तपाइ बजारमा गई एक बाँदरको बच्चा (खेलौना) किनेर ल्याउनुहोस्, जो मेरो बालकलाई खेलौना हुनेछ ।’

“भन्ते ! यस्तो भन्दा, सो ब्राह्मणले त्यो माणविकालाई यस्तो भने—

‘भोति ! बालक जन्मनुञ्जेलसम्म पखं । यदि तिमिले कुमारक जन्मायो भने म बजारमा गई बाँदरको बच्चा (खेलौना) किनेर ल्याउने छु, जो तिम्रो कुमारकलाई खेलौना हुनेछ । यदि तिमिले बालिका जन्मायो भने म बजारमा गई बाँदरनीको बच्चा किनेर ल्याउने छु, जो तिम्रो बालिकालाई खेलौना हुनेछ ।’

“भन्ते ! त्यो माणविकाले बोधोपटक पनि...तेधोपटक पनि सो ब्राह्मणलाई भनी—

‘ब्राह्मण ! तपाइ बजारमा गई एक बाँदरको बच्चा किनेर ल्याउनुहोस् जो मेरो बालकलाई खेलौना हुनेछ ।’

“भन्ते ! अनि माणविका प्रति अनुरक्त, प्रतिबद्ध भएको सो ब्राह्मणले बजारमा गई बाँदरको बच्चा किनेर ल्याई त्यो माणविका-लाई भन्यो—

‘भोति ! यो हो. बजारबाट किनेर ल्याएको बाँदरको बच्चा जो तिम्रो बालकलाई खेलौना हुनेछ ।’

‘भन्ते ! यसो भन्दा, त्यो माणविकाले सो ब्राह्मणलाई यसो भनी--

‘ब्राह्मण ! तपाइ यो बाँदरको बच्चा लिई रक्तपाणी-रञ्जितकार पुत्रकहाँ जानुहोस्, अनि त्यहाँ पुगेपछि रक्तपाणी-रञ्जितकार पुत्रलाई भन्नुहोस्--सौम्य रक्तपाणी ! यो बाँदरको बच्चालाई चारैतिरबाट पिटी, दुवैतिरबाट मली, पहेँलो गरी रङ्गाउन चाहन्छु ।’

‘भन्ते ! अनि माणविका प्रति अनुरक्त, प्रतिबद्ध भएको सो ब्राह्मण, त्यो बाँदरको बच्चा लिई जहाँ रक्तपाणी-रञ्जितकारपुत्र हो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि रक्तपाणी-रञ्जितकार पुत्रलाई भने-- ‘रक्तपाणी ! म यो बाँदरको बच्चालाई चारैतिरबाट पिटी, दुवैतिरबाट मली, पहेँलो गरी रङ्गाउन चाहन्छु ।’

‘भन्ते ! यसो भन्दा. रक्तपाणी-रञ्जितकार पुत्रले सो ब्राह्मणलाई यसो भन्यो--‘भन्ते ! यो तपाइको बाँदरको बच्चा रङ्गाउन योग्य त छ तर चारैतिरबाट पिटी दुवैतिरबाट मल्लु भने योग्य छैन ।’

‘भन्ते ! यस्तैगरी बाल (=मूर्ख, अज्ञानी) निगण्ठहरूको बाब, अज्ञानीहरूलाई मात्र रङ्गाउन योग्य छ, न कि पण्डितहरूलाई, न (त्यो बाब) परीक्षण (अनुपीण) योग्य छ, न त मीमांसा गर्न नै योग्य छ । भन्ते ! त्यसपछि सो ब्राह्मण एक जोर नयाँ कपडा लिई जहाँ

त्यो रक्तपाणी-रञ्जितकारपुत्र हो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि रक्तपाणी रञ्जितकारपुत्रलाई भने— ‘सौम्य रक्तपाणी ! यो नयाँ एकजोर कपडा चारैतिरबाट पिटी, दुबैतिरबाट मली, पहेंलो गरी रङ्गाउन चाहन्छु ।’ भन्ते ! यसो भन्दा सो रक्तपाणी-रञ्जितकारपुत्रले सो ब्राह्मणलाई भन्यो—

‘भन्ते ! यो तपाइको एकजोर नयाँ कपडा भने रङ्गाउन योग्य पनि छ, चारैतिरबाट पिट्न योग्य पनि छ तथा दुबैतिरबाट मलन पनि योग्य छ ।’

‘भन्ते ! त्यस्तैगरी—वहाँ भगवान् अरहत् सम्यक सम्बुद्धको वाद, पण्डितहरूकोनिमित्त रङ्गाउन योग्य छ, न कि बाल मूर्खलाई; (त्यो वाद) परीक्षण पनि योग्य छ, भीमांसा गर्न योग्य पनि छ ।’

‘गृहपति ! ‘उपाली गृहपति निगण्ठ-नाटपुत्रका श्रावक हुन्’ भन्ने कुरा राजा सहित अरू परिषद्लाई पनि थाहा छ । ‘गृहपति ! त्यसो भए अब तिम्रो कसका श्रावक हौ भनी विश्वास गर्ने त ?’

श्रावकत्वको घोषणा

यसो भन्दा, उपाली गृहपति आसनबाट उठी, उत्तरासङ्ग (पछ्यौरा) एकांश गरी जुन दिशातिर भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यस दिशातिर हेरी, दुबै हात जोरी, निगण्ठ-नाटपुत्रलाई यसो भने—

“भन्ते ! त्यसोभए म कसको श्रावक रहेछु भन्ने कुरा सुन्नु-
होस् ।”

१- ‘धीरस्स विगतमोहस्स, पभिन्नखीलस्स’ विजितविजयस्स ।
अनीघस्स^२ सुसमच्चित्तस्स, बुद्धसीलस्स साधुपब्बस्स ।
वेसमन्तरस्स^३ बिमलस्स, भगवतो तस्स सावकोहमस्मि ॥

२- ‘अकथङ्कथिस्स तुसितस्स, वन्तलोकाभिसस्स मुदितस्स ।
कतसमणस्स मनुजस्स, अन्तिमसरीरस्स^४ नरस्स ।
अनोपमस्स बिरजस्स, भगवतोतस्स सावकोहमस्मि ॥

३- ‘असंसयस्स कुसलस्स, वेनयिकस्स सारथिवरस्स ।
अनुत्तरस्स रुचिरधम्मस्स, निक्कङ्कस्स पभासकस्स^५ ।
मानञ्छिहस्स वोरस्स, भगवतो तस्स सावकोहमस्मि ॥

१. रोमनमा: ‘पभिन्नखिलस्स’ ।

२. स्याम र रोमनमा: ‘अनिघस्स’ ।

३. सिंहल र रोमनमा: ‘वेस्सन्तरस्स’ ।

४. स्याममा: ‘अन्तिमसरीरस्स’ ।

५. सिं. स्या. रोमनमा: ‘पभासकरस्स’ ।

- ४- 'निसभस्स अप्पमेय्यस्स, गम्भीरस्स मोनपत्तस्स ।
खेमङ्करस्स वेदस्स, धम्मट्टस्स संवुत्तस्स'^१ ।
सङ्गातिगस्स मुत्तस्स, भगवतो तस्स सावकोहमस्मि ॥
- ५- 'नागस्स पन्तसैनस्स. स्त्रीणसंयोजनस्स मुत्तस्स ।
पटिमन्तकस्स^२ धोनस्स^३, पन्नधजस्स वीतरागस्स ।
दन्तस्स निप्पपञ्चस्स, भगवतो तस्स सावकोहमस्मि ॥
- ६- 'इसिसत्तमस्स अङ्कुहकस्स, तेविज्जस्स ब्रह्मपत्तस्स ।
नहातकस्स^४ पदकस्स, पस्सद्धस्स विदितवेदस्स ।
पुरिन्ददस्स सक्कस्स, भगवतो तस्स सावकोहमस्मि ॥
- ७- 'अरियस्स भावितत्तस्स, पत्तिपत्तस्स वेय्याकरणस्स ।
सत्तिमती विपस्सिस्स, अनभिणतस्स^५ नो अपनतस्स^६ ।
अनेजस्स^७ वसिप्पत्तस्स, भगवतो तस्स सावकोहमस्मि ॥

१. स्याममा: 'सुसंवुत्तस्स' ।

२. कम्बोजमा: 'पटिमन्तस्स' ।

३. स्याममा: 'मोनस्स' ।

४. सि. र रोमनमा: 'नहातकस्स' ।

५. स्याममा: 'अनभिणतस्स' ।

६. " 'अपणतस्स' ।

७. " 'अनिजस्स' ।

- ८- 'समुगतस्स' मायिस्स, अननुगतन्तरस्स सुद्धस्स ।
असितस्स हितस्स^१, पविवित्तस्स अग्गप्पत्तस्स ।
तिण्णस्स तारयन्तस्स, भगवतो तस्स सावकोहमस्मि ॥
- ९- 'सन्तस्स भूरिपब्बस्स, महापब्बस्स वीतलोभस्स ।
तथागतस्स सुगतस्स, अप्पटिपुग्गलस्स असमस्स ।
विसारदस्स निपुणस्स, भगवतो तस्स सावकोहमस्मि ॥
- १०- 'तण्हच्छिद्दस्स बुद्धस्स, वीत धूमस्स अनुपलित्तस्स ।
आहुनेय्यस्स यक्खस्स, उत्तमपुग्गलस्स अतुलस्स ।
महतो यसग्गपत्तस्स, भगवतो तस्स सावकोहमस्मी' ति ॥”

अर्थ--

१- “धीरवान्, विगतमोही, भाँचिएको काँडा,” विजित

-
१. सि. स्या. रोमनमा: 'सम्मगतस्स' ।
२. सि. रोमनमा: 'अप्पहीनस्स' स्याममा: 'अप्पभीतस्स' ।
३. खील वा कील = किल्ला वा काँडा । चित्तमा काँडा विऊने जस्तो विङ्गने भएकोले निम्न पाँच कारणहरूलाई चेतोखिल = चित्तको काँडा वा किल्ला भन्दछन् । जस्तै—(१) शास्ता प्रति शंका, (२) धर्म प्रति शंका, (३) भिक्षु-सङ्घ प्रति शंका, (४) भिक्षु-शिक्षा प्रति शंका तथा (५) सह-ब्रह्मचारीहरू प्रति कुपित हुनु । म. नि. I. पृ. १३७: चेतोखिलसुत्तं; अं. नि-५ पृ. ४८८: चेतोखिलसुत्तं; विभं. पा. पृ. ४५३ : खुद्दकवत्युविभङ्गो ।

विजय,^१ निर्दुःखी,^२ सु-समचित्त, वृद्धशील, असल प्रज्ञा भएका, वेस्समन्तर^३ तथा विमल हुनु भएका वहाँ भगवान्को म श्रावक हुँ ।

२- “अकथंकथी^४, सन्तुष्ट, सांसारिक कामभोगलाई त्यागि-सकेका, मुदिता विहारी, श्रमण-धर्म पूरागर्ने मनुज, अन्तिम शरीर धारी नर, अनुपम तथा क्लेशरूपी रजबाट मुक्त हुनु भएका वहाँ भगवान्को म श्रावक हुँ ।

३- “संशय-रहित, कुशल (= दक्ष), शिक्षित गराउनुमा सारथी समान भएका, अनुत्तर (= सर्वोत्तम), शुद्ध धर्मवान्, शंका-

१. सबै प्रकारका पृथक्जन माथि विजय प्राप्त अथवा मृत्यु-मार, क्लेश मार, देवपुत्र-मारहरू माथि विजय प्राप्त गर्ने लाई ‘विजित-विजय’ भन्दछन् । म. नि. अ. क III. पृ. ६६

२. क्लेश-दुःख र विपाक-दुःखबाट मुक्त भएकालाई ‘निर्दुःखी’ भन्दछन् । अ. क. III. पृ. ६६

३. रागादि विषमताको बीचमा नपरेकालाई ‘वेस्समन्तर’ भन्दछन् । अ. क. III. पृ. ६६

४. ‘यो कसरी, यो कसरी’ इत्यादि भनी शङ्का लिई कुरा गर्ने नपर्नेलाई ‘अकथंकथी’ भन्दछन् । म. नि. अ. क. II. पृ. १८१ : चूलहत्थिपदोपमसुत्तं ।

दूरभएका, प्रभाकर, अभिमान नभएका तथा वीर्यवान् हुनु भएका वहाँ भगवान्को म श्रावक हुँ ।

४- “वृषभसमान कसेसँग पनि नडराउने, अ-प्रमेय्य, गम्भीर, मुनित्व-प्राप्त, क्षेमंकर, ज्ञानी, धर्मस्थित, संयमी, सङ्ग^१ (= बन्धन) रहित तथा मुक्त हुनु भएका वहाँ भगवान्को म श्रावक हुँ ।

५- “नाग-पुरुष,^२ एकान्त-प्रेमी, क्षीण-संयोजन,^३ मुक्त, प्रति-

१. राग, द्वेष, मोह, मान तथा दृष्टिलाई ‘पञ्चसङ्ग (= पाँच बन्धन) भन्दछन् । विभं. पा. पृ. ४५३ : खुद्दकवत्थु-विभङ्गो ।

२. निर्भिक बलवान् पुरुषलाई नाग पुरुष भनिएको हो । चार कारणद्वारा नागपुरुष भनिन्छ— (१) छन्दादिभयको कारणले कुनै पनि अनुचितकाम नगर्नाले, (२) सबै क्लेश-हरू प्रहीण भएकाले, (३) कुनै प्रकारको गोप्य काम नगर्नाले र (४) काय-बल, ज्ञान-बलले बलवान हुनाले । यिनै चार कारणहरूले ‘नागपुरुष’ हुन्छ । अं. ति. अ. क. II. पृ. ५०५: दोणसुत्तं ।

३. संयोजन दश छन्— (१) कामराग-संयोजन, (२) प्रतिष-संयोजन, (३) मान-संयोजन, (४) दृष्टि-संयोजन, (५) विचिकित्सा-संयोजन; (६) शीलव्रत-परामर्श-संयोजन

मंत्रक (= वादगर्न दक्ष), क्लेश पखालिसकेका, प्राप्त-ध्वज, वीतरागी, बान्त तथा निष्प्रपञ्च हुनु भएका वहाँ भगवान्को म श्रावक हुँ ।

६- “ऋषि-सप्तम,^२ अपाखंडी, त्रैविद्यायुक्त, ब्रह्मत्व (= श्रेष्ठ-त्व) प्राप्त, स्नातक, पद (= गाथा) कार, प्रश्रब्ध, ज्ञानज्ञ, पहिले दिने तथा समर्थवान् हुनु भएका वहाँ भगवान्को म श्रावक हुँ ।

७- “आर्य, भावितात्मा, प्राप्तव्य-प्राप्त, व्याख्याता, स्मृति-मान्, विपश्ची (= विशुद्ध दर्शक), अनाभिमानी, अदुष्ट, निर्दोषी, तथा वशीप्राप्त हुनु भएका वहाँ भगवान्को म श्रावक हुँ ।

८- “समुद्गत, ध्यानी, निक्लेश-चित्त अन्तर्गत, शुद्ध, निर-बन्धन, हितंषी, प्रविशेक-प्राप्त, अग्र-प्राप्त, उत्तीर्ण, तथा तारणकर्ता हुनु भएका वहाँ भगवान्को म श्रावक हुँ ।

९- “शान्त, पृथुल-प्राज्ञ, महा-प्राज्ञ, विगत-लोभ, तथागत, सुगत, अ-प्रतिपुद्गल (= अनुलनीय), अ-सम-सम, विशारद तथा निपुण हुनु भएका वहाँ भगवान्को म श्रावक हुँ ।

(७) भवराग-संयोजन, (८) ईर्ष्या-संयोजन, (९) मात्सर्य-संयोजन तथा (१०) अविद्या-संयोजन । विभं. पा. पृ. ४८० : खुद्कवत्थुविभङ्गो ।

२. विपश्ची आदि बुद्धदेखि लिएर सप्तम बुद्ध । अ. क. III.

पृ. ६७

१०- “तृष्णा रहित, बुद्ध, अन्धकार रहित, अनुपलिप्त, पूजनीय, यक्ष (=प्रभावशाली), उत्तम पुद्गल, भ-तुल, महान् तथा अप-यश प्राप्त हुनु भएका वहाँ भगवान्को म भावक हुँ ।”

निगण्ठको रगत वमन

“गृहपति ! धी भ्रमण गौतमका गुणहरू तिमिले कहिले संग्रह-
गरेका हौ ?”

“भन्ते ! जस्तै—अनेक प्रकारका पुष्पराशिबाट वक्ष मालाकार
वा मालाकार-अन्तेबासीले विचित्र मालाहरू बनाउँछन्; भन्ते ! त्यस्तै—
अनेकगुण युक्त, अनेक शत-गुण युक्त भगवान् हुनुहुन्छ । भन्ते ! त्यस्ता
वर्णन गर्न योग्य महापुरुषको वर्णन कसले नगर्ला !”

अनि निगण्ठ-नाटपुत्रले भगवान्को स्वागत-सत्कारलाई सङ्ग्रह
नसकी, त्यहीं नै मुखबाट तातो रगत वमन गरे ।

×

×

×

७-चित्र गृहपतिसँग

त्यस समय निगण्ठ-नाटपुत्र धेरै निगण्ठ-परिवारहरूका साथ मच्छिकासण्ड नगरमा आइपुगे^१ ।

“त्यस बखत चित्र(चित्त) गृहपति “निगण्ठ-नाटपुत्र धेरै निगण्ठ-परिवारहरूकासाथ मच्छिकासण्ड नगरमा आइपुगनु भएका छन्” भन्ने खबर सुनी केही उपासकहरूसँग जहाँ निगण्ठ-नाटपुत्र थिए त्यहाँ गए । अनि निगण्ठ-नाटपुत्रसँग सम्मोदनीय कुराकानी गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका चित्र गृहपतिसँग निगण्ठ-नाटपुत्रले सोधे —

“गृहपति ! के तिम्रो श्रमण गौतममा अवितर्क अविचार युक्त समाधि छ अथवा वितर्क विचार निरोध हुन्छ भनी विश्वास गर्दछौ ?”

“भन्ते यस विषयमा ‘श्रमण गौतममा वितर्क विचार युक्त

१. सं. नि. III. पृ. २६५: निगण्ठ-नाटपुत्रसुत्तं, अ. क. III.

समाधि छ अथवा वितर्क विचार निरोध हुन्छ' भन्ने कुरा न केवल मैले
श्रद्धाले मात्र ग्रहण गर्छु ।”

“यसो भन्दा, निगण्ठ-नाटपुत्रले त्यहाँ उपस्थित सबैलाई हेरी
यसो भने— ‘हेर ! यी चित्र गृहपति कति सोजा छन्, कति सीधा
छन्, कति असठ छन् र कति अमायावी छन् ! हावालाई जालमा
पोकोपार्न खोजे ऊँ, वितर्क विचार निरोध हुन्छ भनी ठान्दछन् ।
आफ्नो मुट्टीले गङ्गाको स्रोत रोक्न खोजे ऊँ’ (जो) वितर्क विचार-
लाई निरोध गर्न खोज्दछन् ।”

(चित्र गृहपति सोध्दछन्) —

“भन्ते ! तपाइ ज्ञान र श्रद्धामध्ये कुनचाहिं प्रणीततर छ भनी
भन्नुहुन्छ ?”

“गृहपति ! म श्रद्धाभन्दा ज्ञानलाई नै प्रणीततर छ भनी
भन्दछु ।”

रूपावचर-ध्यान

प्रथमध्यान— “भन्ते ! म जतिञ्जेलसम्म इच्छागर्छु त्यतिञ्जे-
लसम्म कामविषयबाट अलगभई, अकुशलबाट अलगभई, वितर्क विचार

भएको, एकान्तवास (ध्यान) बाट उत्पन्न प्रीति र सुख भएको प्रथम-ध्यानमा बस्नसक्छु ।

द्वितीयध्यान— “भन्ते ! म जतिञ्जेलसम्म इच्छागर्छु त्यति-ञ्जेलसम्म वितर्क र विचारलाई उपशम गरी, अभ्यन्तर सम्प्रसादलाई एकाग्र गरी, वितर्क विचार रहित, समाधिबाट प्राप्तहुने प्रीति-सुख भएको द्वितीय-ध्यानमा बस्नसक्छु ।

तृतीयध्यान—“भन्ते ! म जतिञ्जेलसम्म इच्छागर्छु त्यति-ञ्जेलसम्म प्रीतिलाई पनि त्यागेर, उपेक्षितभई, स्मृतिवान् ज्ञानवान्भई, शरीरले सुखानुभव गर्छु— जसलाई ज्ञानीहरू ‘उपेक्षावान् स्मृतिवान् सुखपूर्वक बस्ने’ भनी भन्छन् । यस प्रकारको तृतीय-ध्यानमा पनि बस्नसक्छु ।

चतुर्थध्यान— “ भन्ते ! म जतिञ्जेलसम्म इच्छागर्छु त्यतिञ्जेलसम्म सौमनस्य दौर्मनस्यलाई पहिले नै अन्तगरी, सुख र दुःखलाई त्यागी, दुःख र सुख नभएको, स्मृति परिशुद्धभई उपेक्षाभएको चतुर्थ-ध्यानमा पनि बस्नसक्छु ।

“भन्ते ! यसरी चतुर्थ-ध्यानसम्म स्वयं जानी, हेरी मैले ग्रहण गरेको हुँ, कुनै श्रमण ब्राह्मण प्रतिको श्रद्धाले मात्र ग्रहण गरेको होइन । भन्ते ! अचित्तर्क अविचारले युक्त समाधि पनि छ, वितर्क र विचारको निरोध पनि छ ।”

यसो भन्दा, आफनो परिषद्लाई हेरी निगण्ठ-नाटपुत्रले यस्तो भने— “हेर यी चित्र गृहपति कति बाङ्गा, कति सठ र कति मायावी (= छलकपटी) रहेछन् ।”

“भन्ते ! अहिले भरखरै मात्र तपाइले मलाई ‘हेर ! यी चित्र गृहपति कति सोजा, सीघा, असठ र अमायावी (=छलकपटरहित) छन्’ भनी भन्नु भएको थियो; अहिले फेरि तपाइ, ‘हेर चित्र गृहपति कति बाङ्गा, सठ र मायावी छन्’ भनी भन्नुहुन्छ । यत्र तपाइले पहिले भन्नुभएको वचन असत्य हो भने, पछि भन्नुभएको वचन सत्य ठहर्छ; यदि पछि भन्नुभएको वचन सत्यहो भने, पहिले भन्नुभएको वचन सत्य ठहर्छ ।

“भन्ते ! यहाँ दश सहर्षमिक (=कारण सहित) प्रश्नहरू उपस्थित हुन्छन् । जब यिनीहरूको अर्थ बुझ्न सक्नु हुनेछ तबमात्र तपाइहरूले मलाई निगण्ठ-परिषद् अगाडि लैजानु होला । ती दश प्रश्नहरू यी हुन्— (१) एकै प्रश्न, एक उद्देश्य र एक उत्तर; (२) दुइ प्रश्न, दुइ उद्देश्य र दुइ उत्तर; (३) तीन प्रश्न, तीन उद्देश्य र तीन उत्तर; (४) चार प्रश्न, चार उद्देश्य र चार उत्तर; (५) पाँच प्रश्न, पाँच उद्देश्य र पाँच उत्तर; (६) छ प्रश्न, छ उद्देश्य र छवटै उत्तर; (७) सात प्रश्न, सात उद्देश्य र सातै उत्तर; (८) आठ प्रश्न, आठ उद्देश्य र आठै उत्तर; (९) नौ प्रश्न, नौ उद्देश्य र नौवटै उत्तर; तथा (१०) दश प्रश्न, दश उद्देश्य र दशै उत्तर ।”

३५८] बुद्धकालीन परिव्राजकहरू

निम्न-जाटपुत्रसँग धी कारणसहित दश प्रश्नहरू सोधी चित्र
गृहपति आसनबाट उठी फर्केर गए ।

×

×

×

क-देवदहमा

यस्तो मैले सुने^१ ।

एक समय भगवान्, क्षत्रिय (क्षीर) मा राजाहल्की देवदह^२ नामक निगममा बस्नु भएको थियो । धर्म भगवान्ले बिजुहल्की^३ आश्रय गर्नुभयो ।

“भिक्षु हो !”

Dhamma.Digital

“भवन्त” भनी ती बिजुहल्की भगवान्लाई प्रणुत्तर दिएपछि भगवान्ले यस्तो भन्नुभयो—

१. म. नि. III. पृ. ३: देवदहसुत्तं, अ. क. IV. पृ. १

२. राजाहल्की ‘देव’ भनिन्छ । अतएव राजाहल्कीको पालो-पहरा भएको रमणीय ‘दह’ लाई ‘देवदह’ भनिएको हो । यसैलाई लिएर सो निगमलाई पनि ‘देवदह-निगम’ भनिएको हो । त्यस बखत भगवान् यसै निगमको आश्रय लिई ‘लुम्बिनी’ बनमा बस्नु भएको थियो । अ. क. IV. पृ. १

सुख-दुःख पनि पूर्वकर्मक हेतु हुन्

“भिक्षुहो ! यहाँ केही भ्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी, यस्ता दृष्टिका छन्— ‘जोसुकै पुरुष-पुद्गलले जुनसुकै दुःख-सुख, अदुःख-असुख अनुभव गछन्— ती सबै पूर्वकर्मक हेतु हुन् । त्यसैले पुरानो कर्मलाई तपस्याद्वारा अन्तगर्ने, नयाँ कर्म न गनलि भविष्यमा आत्तव हुने छैन; भविष्यमा आत्तव न हुनु नै कर्मक्षय हो; कर्मक्षय भएपछि दुःखक्षय हुन्छ, दुःखक्षय भएपछि वेदनाक्षय हुन्छ, वेदनाक्षयबाटै सबै दुःखहरू क्षयभएर जाने छन् ।’ भिक्षुहो ! निगण्ठहरू यस्ता वादी हुन् ।

निगण्ठहरूसँग सोधिने प्रश्नहरू

“भिक्षुहो ! यस्तावादी निगण्ठहरूकहाँ गई म यस्तो भन्छु— ‘आवुसो निगण्ठहो ! साँच्चैहो के, तिमोहरू यस्ता वादी, यस्ता दृष्टिका हौ ?— ‘जोसुकै पुरुष-पुद्गलले जुनसुकै दुःख-सुख, अदुःख-असुख अनुभव गछन्— ती जन्मै पूर्वकर्मक हेतु हुन् । त्यसैले पुरानो कर्मलाई तपस्याद्वारा अन्तगर्ने, नयाँ कर्म न गनलि भविष्यमा आत्तव हुनेछैन; भविष्यमा आत्तव न हुनु नै कर्मक्षय हो; कर्मक्षय भएपछि दुःखक्षय हुन्छ, दुःखक्षय भएपछि वेदनाक्षय हुन्छ, वेदनाक्षयबाटै सबै दुःखहरू क्षयभएर जानेछन् ?’

“भिक्षुहो ! यस्तो सोधदा ती निगण्ठहरूले ‘हो’ भनी भन्छन् ।

अनि उनीहरूलाई यस्तो भन्नेछु—

(क) १- 'आवुसो निगण्डहो ! के तिमीहरूलाई 'हामीहरू अघि थियो वा थिएनो भन्ने कुरा थाहा छ ?'

'आवुसो ! थाहा छैन ।'

२- 'आवुसो निगण्डहो ! के तिमीहरूलाई 'हामीहरूले अघि पापकर्म नै गरेकाथियो वा थिएनो' भन्ने कुरा थाहा छ त ?'

'आवुसो ! थाहा छैन ।'

३- 'आवुसो निगण्डहो ! के तिमीहरूलाई 'हामीहरूले अघि यस्तो यस्तो पापकर्म गरेकाथियो वा थिएनो' भन्ने कुरा थाहा छ त ?'

'आवुसो ! थाहा छैन ।'

४- 'आवुसो निगण्डहो ! के तिमीहरूलाई 'यति दुःख क्षय भइसक्यो, यति दुःख क्षयगर्न बाँकी छ र यति दुःख क्षय भएपछि सबै दुःखहरू क्षयहुनेछन्' भन्ने कुरा थाहा छ त ?'

'आवुसो ! थाहा छैन ।'

५- 'आवुसो निगण्डहो ! के तिमीहरूलाई 'यसै जीवनमा अकुशलघर्मलाई छाडी, कुशलघर्मको संग्रह गर्नुपर्छ' भन्ने कुरा थाहा छ त ?'

‘आवुसो ! थाहाछैन ।

(ख) ‘आवुसो निगण्ठ हो ! जब कि तिम्रोहरूलाई (१) ‘अघि हामी थियो वा थिएनो भन्ने पनि थाहाछैन; (२) अघि हामीहरूले पापकर्म गरेका थियो वा थिएनो, भन्ने पनि थाहा छैन; (३) यस्तो यस्तो पापकर्म गरेका थियो भन्ने पनि थाहाछैन; (४) यति दुःख क्षय भइसक्यो, यति दुःख क्षय गर्न बाँकी छ र यति दुःख क्षय भइसकेपछि सबै दुःखहरू क्षय भइसक्ने छन् भन्ने पनि थाहा छैन; अनि (५) यसै जीवनमा अकुशल धर्मलाई छाडी, कुशलधर्मको संग्रह गर्नुपर्छ’ भन्ने पनि थाहा छैन । त्यसोभए आयुष्मान् निगण्ठहरूले—‘जोसुकै पुरुष-पुद्गलले जुनसुकै दुःख-सुख, अदुःख-असुख अनुभव गर्छन् — ती सबै पूर्वकर्मकै हेतु हुन्; त्यसैले पुरानो कर्मलाई तपस्याद्वारा अन्तगर्ने नयाँ कर्म नगनलि भविष्यमा आस्रव हुने छैन; भविष्यमा आस्रव न हुनुनै कर्मक्षय हो; कर्मक्षय भएपछि दुःखक्षय हुन्छ, दुःखक्षय भएपछि वेदनाक्षय हुन्छ, वेदनाक्षयबाटै सबै दुःखहरू क्षय भएर जाने छन्’ भनी भविष्यवाणी गर्नु उपयुक्त छैन ।

(ग) ‘आवुसो निगण्ठहो ! यदि तिम्रोहरूले (१) ‘हामीहरू अघि थियो’ वा थिएनो भन्ने कुरा जानेका भए; (२) अघि हामीहरूले पापकर्म गरेका थियो वा थिएनो भन्ने कुरा जानेका भए; (३) यस्तो यस्तो पापकर्म गरेका थियो भन्ने कुरा जानेका भए; (४) यति दुःख क्षय भइसक्यो, यति दुःख क्षय गर्न बाँकी छ र यति दुःख क्षय भइसकेपछि सबै दुःखहरू क्षय भइसक्ने छन् भन्ने कुरा जानेका भए; अनि (५) यसै जीवनमा

अकुशल धर्मलाई छाडी, कुशल धर्मको संप्रह गर्नुपर्छ' भन्ने कुरा पनि जानेको भए— आयुष्मान् निगण्टुहरूले 'जोसुकै पुरुष-पुद्गलले जुनसुकै दुःख-सुख, अदुःख-असुख अनुभव गर्छन्—तो सबै पूर्वकर्मकै हेतु हुन्; त्यसैले पुरानो कर्मलाई तपस्याद्वारा अन्त गर्ने, नयाँ कर्म नगनलि भविष्यमा आस्रव हुने छैन; भविष्यमा आस्रव न हुनुनै कर्मक्षय हो; कर्मक्षय भएपछि दुःख-क्षय हुन्छ, दुःखक्षय भएपछि वेदनाक्षय हुन्छ, वेदनाक्षयबाटै सबै दुःखहरू क्षय भएर जानेछन्' भनी भविष्यवाणी गर्नु उपयुक्त हुने थियो ।

विषालु घाउको उपमा

(क) "आवुसो निगण्टुहो ! जस्तै— (१) कुनै पुरुषलाई विषमा चोपीराखेको शल्य (= बाण, भाला आदिको टुप्पो) द्वारा रोपिन्छ (= शल्यले लागेर घाऊ भएको हुन्छ) । शल्यद्वारा रोपिनाको कारणले उसलाई दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव हुन्छ । (२) उसका साथीभाइहरूले, नाताकुटुम्बहरूले उसलाई शल्य-चिकित्सकलाई लैजान्छन् । सो शल्य-चिकित्सकले शस्त्र (चक्कु) द्वारा घाऊको मुख चीर्छ । शस्त्रद्वारा घाऊको मुख चीर्दा उसलाई दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव हुन्छ । (३) सो शल्य-चिकित्सकले खोजीगर्ने ज्यामलले घाऊमा खोजीगर्छ । खोजीगर्ने ज्यामलद्वारा घाऊमा खोजीगर्दा उसलाई दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव हुन्छ । (४) सो शल्य-चिकित्सकले शल्य निकाल्छ; शल्य निकाल्दा पनि उसलाई दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव हुन्छ । (५) सो शल्य-चिकित्सकले पुटगरी राखेको चूर्ण

(क्षार-भस्म) घाऊको मुखमा राखिदिन्छ । पुट गरेको घूर्ण घाऊको मुखमा राखिदिदा पनि उसलाई दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव हुन्छ ।

(ख) “अनि केही समयपछि उसको घाऊ पुरिएर आउँछ, छाला पलाएर आउँछ र निरोगीभई आफं बस्नसक्ने, मनलागेको ठाउँमा जानसक्ने हुन्छ । त्यसबेला उसको मनमा यस्तो लाग्छ— (१) ‘पहिले म विषमा चोपिएको शल्यद्वारा रोपिएको थिएँ; शल्य-विद्ध हुनाको कारणले पनि मलाई दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव भएको थियो । (२) मेरा साथीभाइहरूले मलाई शल्य-चिकित्सक कहाँ लगे । अनि सो शल्य-चिकित्सकले मेरो घाऊको मुख चिन्थो । घाऊको मुख चीर्दा पनि मलाई दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव भएको थियो । (३) सो शल्य-चिकित्सकले खोजीगर्ने ज्याभलले घाऊमा खोजी गन्थो । खोजीगर्ने ज्याभलले घाऊमा खोजी गर्दा पनि मलाई दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव भएको थियो । (४) सो शल्य-चिकित्सकले शल्य निकाल्यो । शल्य निकाल्दा पनि मलाई दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव भएको थियो । (५) सो शल्य-चिकित्सकले घाऊको मुखमा क्षार-भस्म राखिदियो । घाऊको मुखमा क्षार-भस्म राखिदिदा पनि मलाई दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव भएको थियो । अब मेरो घाऊ पुरिएर आयो, छाला पनि पलाएर आयो । अब म निरोगी भई आफं उठ्नसक्ने भई मनलाग्ने ठाउँमा जानसक्ने भएँ ।’

(ग) “अबुसो निगच्छहो ! त्यस्तै— यदि तिम्रीहरूले (१)

‘हामीहरू अघि थियो वा थिएनो भन्ने कुरा जानेका भए^१; अनि...
 (५) यसै जीवनमा अकुशललाई छाडी, कुशल धर्मको संग्रह गर्नुपर्छ
 भन्ने कुरा पनि जानेका भए— आयुष्मान् निगण्टहरूले — जोसुकै पुरुष-
 पुद्गलले जुनसुकै दुःख-सुख, अदुःख-असुख अनुभव गर्छन्— ती सबै
 पूर्वकर्मकै हेतु हुन् । त्यसैले पुरानो कर्मलाई तपस्याद्वारा अन्तगर्ने,
 नयाँ कर्म नगनलि भविष्यमा आलस्य हुनेछैन; भविष्यमा आलस्य न
 हुनुनै कर्मक्षय हो; कर्मक्षय भएपछि दुःखहरू क्षय हुन्छ, दुःखक्षय भएपछि
 वेदनाक्षय हुन्छ, वेदनाक्षयबाटै सबै दुःखहरू क्षय भएर जानेछन्’ भनी
 भविष्यवाणी गर्नु उपयुक्त हुने थियो ।

(घ) “आवुसो निगण्टहो ! तर जब कि तिमिहरूलाई (१)
 ‘अघी हामीहरू थियो वा थिएनो भन्ने कुरा पनि थाहा छैन^२...
 भन्ने— आयुष्मान् निगण्टहरूले — जोसुकै पुरुष-पुद्गलले जुनसुकै
 दुःख-सुख, अदुःख-असुख अनुभव गर्छ, ती सबै पूर्वकर्मकै हेतु
 हुन्; त्यसैले पुरानो कर्मलाई तपस्याद्वारा अन्तगर्ने, नयाँ कर्म
 नगनलि भविष्यमा आलस्य हुने छैन; भविष्यमा आलस्य न हुनुनै
 कर्मक्षय हो; ...’ भनी भविष्यवाणी गर्नु उपयुक्त छैन ।”

१ माथि पृ. १६२ मा (ग) खण्डको (२) देखि (४) सम्मको
 कुराहरू दोहऱ्याएर पढ्नु ।

२. माथि पृ. १६२ मा (ख) खण्डको (२) देखि (५) सम्मका
 कुराहरू दोहऱ्याएर पढ्नु ।

निगण्ठ-नाटपुत्र सर्वज्ञ हुन्

‘भिक्षुहो ! यस्तो भन्दा, ती निगण्ठहरूले मलाई यसो भने—

‘आवुसो ! निगण्ठ-नाटपुत्र सर्वज्ञ हुनुहुन्छ, सर्वदर्शी, अपरिशेष ज्ञानदर्शी हुनुहुन्छ । हिडिरहेको बेलामा पनि, उभिइरहेको बेलामा पनि, सुतिरहेको (= निदाएको) बेलामा पनि, बिउफिरहेको बेलामा पनि निरन्तर वहाँ ज्ञानदर्शी हुनुहुन्छ । वहाँले यस्तो भन्नुहुन्छ— ‘हे निगण्ठहो ! तिमिहरूले अधिन पापकर्म गरेका छौ, त्यस पापकर्मलाई यो कट्टु तथा दुष्करकारिताद्वारा मासिदेऊ; अहिले तिमिहरूले जुन कायसंयम, वचनसंयम र मनसंयम गरेका छौ त्यसबाट भविष्यकोनिमित्त पापकर्म नगरेको हुन्छ — यसरी तपस्याद्वारा पुरानो पापकर्म अन्त हुन्छ । नयाँ कर्म नगनलि भविष्यकोनिमित्त अनाखव हुन्छ । भविष्यकोनिमित्त अनाखव हुनु कर्मक्षय हो । कर्मक्षयबाट दुःखक्षय हुन्छ, दुःखक्षयबाट वेदनाक्षय हुन्छ, वेदनाक्षयबाट सबै दुःखहरू मासिएर जानेछन् (नष्टहुने छन्) ।’ यी कुराहरू हामी रुचाउँछौं पनि स्वीकार पनि गर्छौं र त्यसमा हामी सन्तुष्ट पनि छौं ।’

तीव्र उपक्रम, तीव्र दुःख

‘भिक्षुहो ! यस्तो भन्दा मैले निगण्ठहरूलाई यस्तो भने—

‘आवुसो निगण्ठहो ! यी पाँच धर्महरूको फल यसै जीवनमा

द्विविधाकारले पाइन्छन् । कुन पाँच मने ? — (१) श्रद्धा, (२) रुचि, (३) अनुभव, (४) आकारपरिवर्तकता तथा (५) दृष्टि-निध्यान क्षमता? (= कारणाकारण धर्मलाई राम्रोसँग हेर्ने क्षमता) । आवुसो निगण्टहो ! यिनै पाँच धर्महरूका फल यसै जीवनमा द्विविधाकारले पाइन्छन् । यहाँ आयुष्मान् निगण्टहरूका अतीतांशवादी शास्ता (निगण्ट-नाटपुत्र) प्रति कस्तो श्रद्धा, कस्तो रुचि, कस्तो अनुभव, कस्तो आकारपरिवर्तकता तथा कस्तो दृष्टिनिध्यान क्षमता नि ?' भिक्षुहो ! स्थितावादी निगण्टहरूसँग म कुनै कारणसहितको (सहधम्मिक) उत्तर (बावपट्टिहारं) देखियन ।

(क) "भिक्षुहो ! फेरि म निगण्टहरूसँग यस्तो सोछु — '(१) आवुसो निगण्टहो ! हीइन त, जुन बखत तिमीहरूले तीव्र उपक्रम गर्छौ, तीव्र साधना (पधान) गर्छौ — त्यसवेला तिमीहरूले तीव्र उपक्रमको कारणद्वारा — दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव गर्छौ ? (२) होइन त, जुन बखत तिमीहरूले तीव्र उपक्रम गर्दैनौ, तीव्र साधना गर्दैनौ — त्यसवेला तिमीहरूले अ-तीव्र उपक्रमको कारणद्वारा — दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव गर्दैनौ ? यसमा तिमीहरू के भन्छौ त ?'

(ख) 'आवुसो गौतम ! (१) जुन बखत हामीहरूले तीव्र उपक्रम, तीव्र साधना गर्छौ — त्यसवेला हामीहरूले तीव्र उपक्रमको

---

१. यसबारेको सविस्तर कुराहरू बु. ब्रा. पृ. १९८ मा समुल्लेख भएका छन् ।

कारणद्वारा दुःखद, कटु, तीव्रवेदना अनुभव गर्छौं । (२) जुन बखत हामी-
हरूले तीव्र उपक्रम, तीव्र साधना गर्दौं — त्यसबेला हामीहरूले अ-तीव्र
उपक्रमको कारणद्वारा दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव गर्दौं ।

(ग) 'आवुसो निगण्ठहो ! (१) जुन बखत तिम्रोहरूले
तीव्र उपक्रम गर्छौं, तीव्र साधना गर्छौं — त्यसबेला तिम्रोहरूले तीव्र
उपक्रमको कारणद्वारा दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव गर्छौं; (२)
जुन बखत तिम्रोहरूले तीव्र उपक्रम गर्दौं तीव्र साधना गर्दौं — त्यसबेला
तिम्रोहरूले अ-तीव्र उपक्रमको कारणद्वारा दुःखद, कटु, तीव्र वेदना पनि
अनुभव गर्दौं । त्यसोभए आयुष्मान् निगण्ठहरूले — 'जोसुकं पुरुष-पुद्गलले
जुनसुकं दुःख-सुख, अदुःख-असुख अनुभव गर्छन् — ती सबै पूर्वकर्मकै
हेतु हुन्' ...' भनी अविष्यवाणी गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

(घ) 'आवुसो निगण्ठहो ! (१) जुन बखतमा तिम्रोहरूले तीव्र
उपक्रम गर्दा पनि, तीव्र साधना गर्दा पनि — तीव्र उपक्रमको
कारणद्वारा दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव गर्न न परेको भए; (२)
यदि जुन बखतमा तिम्रोहरूले तीव्र उपक्रम न गर्दा पनि, तीव्र साधना
न गर्दा पनि — अतीव्र उपक्रमको कारणद्वारा दुःखद, कटु, तीव्र
वेदना अनुभव गर्न नपरेको भए — आयुष्मान् निगण्ठहरूको अविष्यवाणी

उपयुक्त हुने थियो — ‘जोसुकं पुरुषपुद्गलले जुनसुकं दुःख-सुख, अदुःख-असुख अनुभव गर्छन् — ती सबं पूर्वकर्मकं हेतु हुन् ... ।’

(ङ) “आवुसो निगण्ठहो ! (१) जुनबखत तीव्र उपक्रम हुन्छ, तीव्र साधना हुन्छ र तीव्र उपक्रमको कारणद्वारा तिम्रो ह्रूले दुःखद, कटु, तीव्र वेदना पनि अनुभव गर्छौं; (२) जुन बखत तीव्र उपक्रम हुन्छ, तीव्र साधना हुन्छ र अतीव्र उपक्रमको कारणद्वारा तिम्रो ह्रूले दुःखद, कटु, तीव्र वेदना पनि अनुभव गर्दैनौ । त्यसो हुनाले तिम्रो ह्रूले स्वयं उपक्रमद्वारा दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव गर्छौं अनि अविदयामा-परी, अज्ञानमा परी, सम्मोहमापरी तथा गलत विश्वासगरी तिम्रो ह्रू यस्तो भन्छो — ‘जोसुकं पुरुषपुद्गलले जुनसुकं दुःख-सुख, अदुःख असुख अनुभव गर्छन् — ती सबं पूर्वकर्मकं हेतु हुन्; त्यसैले पुरानो कर्मलाई तपस्या-द्वारा अन्तगर्ने, नयाँ कर्म नगर्नाले भविष्यमा आश्रय हुनेछैनन्; भविष्यमा आश्रय न हुनु कर्मक्षय हो; कर्मक्षय भएपछि दुःखक्षय हुन्छ, दुःखक्षय भएपछि वेदनाक्षय हुन्छ, वेदनाक्षयबाटै सबं दुःखहरू मासिएर जानेछन् ।’ भिक्षुहो ! त्यस्ता वादी निगण्ठहरूसँग म कुनै कारणसहितको उत्तर देखिन ।

निष्फल साधन

(अ) १-“भिक्षुहो ! फेरि ती निगण्ठहरूसँग म यस्तो सोछु—
‘जुन कर्मको फल यसै जीवनमा (सन्दिष्टिक = सन्दृष्टिक) भोग्नुपर्ने

हौ— के त्यस कर्मको फल उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा अर्कोजन्ममा (सम्परायिक) भोग गर्न सक्ने गराउन सकिन्छ ? आवुसो निगण्ठहो ! यसमा तिमोहरू के भन्छौ ?'

‘आवुसो ! (गोतम) सकिन्न ।’

‘के त, जुन कर्मको फल अर्कोजन्ममा (सम्परायिक) भोग्न पर्नेहो— त्यसलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा यसै जीवनमा (सन्धुष्टिक) भोग्न सक्ने गराउन सकिन्छ त ?’

‘आवुसो ! (गोतम) सकिन्न ।’

२— ‘जुन कर्म सुखवेदनीय-कर्म हो, के त्यसलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा दुःखवेदनीय-कर्म गराउन सकिन्छ त ? आवुसो निगण्ठहो ! यसमा तिमोहरू के भन्छौ त ?’

‘आवुसो ! (गोतम) सकिन्न ।’

‘के त, जुन कर्म दुःखवेदनीय-कर्म हो, के त्यसलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा सुखवेदनीय-कर्म गराउन सकिन्छ त ?’

‘आवुसो ! (गोतम) सकिन्न ।’

३— ‘जुन कर्म परिपक्ववेदनीय-कर्म हो, के त्यसलाई उपक्रम-

द्वारा वा साधनाद्वारा अपरिपक्व वेदनीय-कर्म गराउन सकिन्छ त ?
आवुसो निगण्ठहो ! यसमा तिम्रीहरू के भन्छौ त ?'

‘आवुसो ! (गौतम) सकिन्छ ।’

‘के त, जुन कर्म अपरिपक्ववेदनीय-कर्म हो, त्यसलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा परिपक्ववेदनीय-कर्म गराउन सकिन्छ त ?’

‘आवुसो ! (गौतम) सकिन्छ ।’

४- ‘जुन कर्म बहुवेदनीय-कर्म^१ हो, के त्यसलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा अल्पवेदनीय-कर्म^२ गराउन सकिन्छ त ? आवुसो निगण्ठहो ! यसमा तिम्रीहरू के भन्छौ त ?’

Dhamma.Digital

‘आवुसो ! (गौतम) सकिन्छ ।’

‘के त, जुन अल्पवेदनीय-कर्म हो, त्यसलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा बहुवेदनीय कर्म गराउन सकिन्छ त ?’

‘आवुसो ! (गौतम) सकिन्छ ।’

१. संज्ञाभवमा पुग्ने कर्म म. नि. अ. क. IV पृ. ६

२. असंज्ञाभवमा पुग्ने कर्म । म. नि. अ. क. IV. पृ. ६

५- 'जुन कर्म वेदनीय-कर्म (सविपाककर्म) हो, के त्यसलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा अ-वेदनीय-कर्म (अ-विपाक कर्म) गराउन सकिन्छ त ? आवुसो निगण्ठहो ! यसमा तिम्रीहरू के भन्छौ त ?'

'आवुसो ! (गौतम) सकिन्छ ।'

'के त, जुन अ-वेदनीय-कर्महो, त्यसलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा वेदनीय-कर्म गराउन सकिन्छ त ?'

'आवुसो ! (गौतम) सकिन्छ ।'

(आ) 'आवुसो निगण्ठहो ! (१) यदि जुनकर्मको फल यसै-जीवनमा भोग्नु पर्ने हो-- त्यसलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा अर्कोजन्ममा भोग्न सक्ने पनि गराउन सकिन्छ भने; यदि जुन कर्मको फल अर्को जन्ममा भोग्न पर्ने हो-- त्यसलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा यसै जन्ममा भोग्न सक्ने पनि गराउन सकिन्छ भने;

(२) यदि सुखवेदनीय-कर्मलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा दुःख-वेदनीय-कर्म पनि बनाउन सकिन्छ भने; यदि दुःखवेदनीय-कर्मलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा सुखवेदनीय-कर्म पनि बनाउन सकिन्छ भने;

(३) यदि परिपक्ववेदनीय-कर्मलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा अपरिपक्व-कर्म पनि बनाउन सकिन्छ भने; यदि अपरिपक्व-वेदनीय-कर्मलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा परिपक्ववेदनीय-कर्म पनि बनाउन सकिन्छ भने; (४) यदि बहुवेदनीय-कर्मलाई

उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा अल्पवेदनीय-कर्म पनि बनाउन सकिन्न भने; यदि अल्पवेदनीय-कर्मलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा बहुवेदनीय-कर्म पनि बनाउन सकिन्न भने; (५) यदि वेदनीय-कर्मलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा अ-वेदनीय-कर्म पनि बनाउन सकिन्न भने; यदि अ-वेदनीय-कर्मलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा वेदनीय-कर्म पनि बनाउन सकिन्न भने— आयुष्मान् निगण्ठहरूको उपक्रम पनि निष्फल हुन्छ, साधना पनि निष्फल हुन्छ ।'

दशकारणद्वारा निन्दित निगण्ठहरू

‘भिक्षुहो ! निगण्ठहरू यस्तैवादी हुन् । भिक्षुहो ! यस्ता वादी निगण्ठहरूका वादानुवाद सम्बन्धी कारणसहित (सहस्रम्भिकं) बसप्रकारले निन्दा गरिन्छ—

४-१ “भिक्षुहो ! यदि पूर्वकर्मको कारणले प्राणीहरू सुख-दुःखको अनुभव गर्छन् भने, भिक्षुहो ! अवश्यमेव निगण्ठहरूले पहिले दुष्कृत्य-कर्म गरेका होलान्— जसले गर्दा अहिले यस्तो दुःखद, कट्ट, तीव्र वेदना अनुभव गर्छन् ।

४-२. “ भिक्षुहो ! यदि ईश्वरद्वारा निर्मित कारणले प्राणीहरू सुख दुःखको अनुभव गर्छन् भने, भिक्षुहो ! अवश्यमेव निगण्ठहरूलाई पापी ईश्वरले निर्मित गरेको होला— जसले गर्दा अहिले यस्तो दुःखद, कट्ट, तीव्र वेदना अनुभव गर्छन् ।

a-३. “भिक्षुहो ! यदि सङ्गती (= भवितव्य)को कारणले प्राणीहरू सुख-दुःखको अनुभव गर्छन् भने, भिक्षुहो ! अवश्यमेव निगण्ठहरू पापसङ्गती होलान्— जसले गर्दा अहिले यस्तो दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव गर्छन् ।

a-४. “ भिक्षुहो ! यदि अभिजाति (षडभिजाति^१) को कारणले प्राणीहरू सुख-दुःखको अनुभव गर्छन् भने, भिक्षुहो ! अवश्यमेव निगण्ठहरू पापाभिजाति होलान्— जसले गर्दा अहिले यस्तो दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव गर्छन् ।

a-५ “भिक्षुहो ! यदि दृष्टधर्म (=यसै जीवनको) उपक्रमको कारणले प्राणीहरू सुख-दुःखको अनुभव गर्छन् भने, भिक्षुहो ! अवश्यमेव निगण्ठहरू त्यस्तो दृष्टधर्म-उपक्रम गर्छन्— जसले गर्दा अहिले यस्तो दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव गर्छन् ।

b-१ “भिक्षुहो ! (१) पूर्वकर्मको कारणले प्राणीहरू सुख-दुःखको अनुभव गर्छन् भने पनि निगण्ठहरू निन्दनीय छन् । (२) पूर्वकर्मको कारणले प्राणीहरू सुख-दुःख अनुभव गर्दैनन् भने पनि निगण्ठहरू निन्दनीय छन् ।

b-२ “भिक्षुहो ! (१) ईश्वर-निर्माणको कारणले प्राणीहरू सुख-दुःखको अनुभव गर्छन् भने पनि निगण्ठहरू निन्दनीय छन् । (२) ईश्वर-निर्माणको कारणले प्राणीहरू सुख-दुःखको अनुभव गर्दैनन् भने पनि निगण्ठहरू निन्दनीय छन् ।

b-३ “ भिक्षुहो ! (१) सङ्गती (= भवितव्य)को कारणले प्राणीहरू सुख-दुःखको अनुभव गर्छन् भने पनि निगण्ठहरू निन्दनीय छन् । (२) सङ्गतीको कारणले प्राणीहरू सुख-दुःखको अनुभव गर्दैनन् भने पनि निगण्ठहरू निन्दनीय छन् ।

b-४ “भिक्षुहो ! (१) अभिजातिको कारणले प्राणीहरू सुख-दुःखको अनुभव गर्छन् भने पनि निगण्ठहरू निन्दनीय छन् । (२) अभिजातिको कारणले सुख-दुःखको अनुभव गर्दैनन् भने पनि निगण्ठहरू निन्दनीय छन् ।

b-५ “भिक्षुहो ! (१) दृष्टधर्म-उपक्रमको कारणले प्राणीहरू सुख-दुःखको अनुभव गर्छन् भने पनि निगण्ठहरू निन्दनीय छन् । (२) दृष्टधर्म-उपक्रमको कारणले प्राणीहरू सुख-दुःखको अनुभव गर्दैनन् भने पनि निगण्ठहरू निन्दनीय छन् ।

“भिक्षुहो ! निगण्ठहरू यस्तावादी हुन् । त्यस्तावादी निगण्ठ-हरूको वादानुवाद सम्बन्धी कारणसहित (यिनै) दशप्रकारले निन्दा गरिन्छ ।

‘भिक्षुहो ! यसप्रकार निगण्ठहरूको उपक्रम पनि निष्फल हुन्छ, साधना पनि निष्फल हुन्छ ।

सफल साधना

‘भिक्षुहो ! कसरी सफल उपक्रम हुन्छ ? कसरी सफल साधना हुन्छ ?

‘भिक्षुहो ! (१) यहाँ भिक्षुले, दुःखले पीडित नभएको आत्मभावलाई (= आफ्नो शरीरलाई) दुःखले पीडित गराउन्न । (२) धार्मिक सुखलाई परित्याग पनि गर्दैन । (३) त्यस सुखमा डुबि पनि रहन्न । उसले यो पनि जान्दछ कि— ‘यो मेरो दुःखनिदान-संस्कारलाई साधना गर्नुपर्छ, संस्कार साधनाद्वारा विराग हुन्छ । यो मेरो दुःख निदानलाई रात्ररी हेरेर उपेक्षा-भावनागर्दा विराग हुन्छ । जुन त्यो दुःखनिदान-संस्कारलाई साधना गर्दा संस्कार-साधना हुनेहो— त्यसबाट विराग हुन्छ, संस्कार-साधना पनि ।’ (४) जुन दुःख निदानलाई रात्ररी हेरेर उपेक्षा-भावना गर्दा विराग हुनेहो— उसले त्यो उपेक्षालाई पनि भाविता गर्छ । (५) त्यस त्यस दुःखनिदान संस्कारको साधनागनलि संस्कार-साधनामई विराग हुन्छ । यसप्रकार पनि उसको दुःख जीर्ण (= नाश) हुन्छ । (६) त्यस त्यस दुःखनिदानलाई रात्ररी हेर्दा जुन उपेक्षा भावना हुन्छ - त्यसबाट पनि उसलाई विराग हुन्छ । यसप्रकार उसको दुःख जीर्ण हुन्छ ।

प्रेमकी उपमा— (क) “मिझुहो ! जस्तै— कुनै पुरुष कुनै स्त्रीसँग अनुरक्त प्रतिबद्ध, तीव्र रागी तथा तीव्र अपेक्षी हुन्छ । उसले त्यो स्त्रीलाई अरू पुरुषसँग बसिरहेकी, कुरागरिरहेकी, हाँसिरहेकी र मुस्काइरहेकी देख्छ । मिझुहो ! त्यो पुरुषले त्यस स्त्रीलाई अरू पुरुषसँग बसिरहेकी, कुरागरिरहेकी, हाँसिरहेकी तथा मुस्काइरहेकी देख्दा त्यो पुरुषको मनमा शोक, परिदेव, दुःख, दौर्मनस्य, उपायास उत्पन्न हुन्छ कि हुन्न ? यसमा के भन्छौ ?”

“भन्ते ! हुन्छ ।”

“के कारणले त्यसो भएको नि ?”

“भन्ते ! सो पुरुष त्यो स्त्रीसँग अनुरक्त, प्रतिबद्ध, तीव्ररागी तथा तीव्र अपेक्षी भएको हुँदा । त्यसैले सो पुरुषले त्यो स्त्रीलाई अरू पुरुषसँग बसिरहेकी, कुरागरिरहेकी, हाँसिरहेकी तथा मुस्काइरहेकी देख्दा सो पुरुषको मनमा शोक, परिदेव, दुःख, दौर्मनस्य, उपायास उत्पन्न हुन्छ ।”

(ख) “मिझुही ! अनि सो पुरुषलाई यस्तो लाग्छ— ‘म कलामी स्त्रीसँग अनुरक्त, प्रतिबद्ध, तीव्ररागी तथा तीव्र अपेक्षी भएको छु । त्यो स्त्री अरू पुरुषसँग बसिरहेकी, कुरागरिरहेकी, हाँसिरहेकी तथा मुस्काइरहेकी देख्दा मेरो मनमा शोक ... उत्पन्न हुन्छ । किनभने त्यो स्त्रीसँग भएको जुन अनुराग हो त्यसलाई त्यागी न देऊँ ।’ अनि

उसले त्यो स्त्रीसँग भएको जुन अनुराग हो त्यसलाई त्यागी विन्छ । पछि उसले त्यही स्त्रीलाई अरू पुरुषसँग बसिरहेकी, कुरागरिरहेकी, हाँसिरहेकी तथा मुस्काइरहेकी देख्छ । भिक्षुहो ! अनि सो पुरुषले त्यो स्त्रीलाई अरू पुरुषसँग बसिरहेकी, कुरागरिरहेकी, हाँसिरहेकी तथा मुस्काइरहेकी देखा, के उसलाई शोक, परिदेव, ... इत्यादि हुन्छ ?”

“भन्ते ! हृन्न ।”

“किन नि ?”

“भन्ते ! सो पुरुषले त्यो स्त्रीलाई त्यागी सबधो । त्यसले त्यो स्त्रीले अरू पुरुषसँग बसिरहेकी, कुरागरिरहेकी, हाँसिरहेकी तथा मुस्काइरहेकी देखे तापनि उसलाई शोक, ... उत्पन्न हुन्न ।”

(ग) “भिक्षुहो ! त्वस्तं— (१) भिक्षुले दुःखले पीडित न भएको आत्मभावलाई दुःखले पीडित गराउन्न । (२) धार्मिक सुखलाई पनि परित्याग गर्दैन । (३) त्यस सुखमा डुबी पनि रहन्न । उसले यो पनि जान्दछ कि— ‘यो मेरो दुःखनिदान-संस्कारलाई साधना गर्नुपर्छ, संस्कार साधनाद्वारा विराग हुन्छ । यो मेरो दुःखलाई रात्ररी हेरेर उपेक्षा-भावना गर्दा विराग हुन्छ । जुन त्यो दुःख निदान-संस्कारलाई साधना गर्दा संस्कार-साधना हुनेहो— त्यसबाट विराग हुन्छ, संस्कार-साधना पनि ।’ (४) जुन दुःख निदानलाई रात्ररी हेरेर उपेक्षा-

भावना गर्दा विराग हुनेहो— उसले त्यो उपेक्षालाई भावित्ता भन्छ (५) त्यस त्यस दुःखनिदाना-संस्कारको साधन गर्नाले संस्कार-साधनामई विराग हुन्छ । (६) त्यस त्यस दुःख निदानलाई राम्ररी हेर्दा जुन उपेक्षाभावना हुन्छ— त्यसबाट पनि उसलाई विराग हुन्छ । यसप्रकार उसको दुःख जोर्ण हुन्छ ।

“भिक्षु हो ! यसप्रकार सफल उपक्रम हुन्छ, सफल साधना पनि ।

दुःखपूर्वक सफल साधना

१—“भिक्षुहो ! फेरि (सो) भिक्षुले यस्तो विचार गर्छ— ‘(१) सुखपूर्वक विहार गर्दा मेरो अकुशल धर्म बढेर आउँछ र कुशल धर्म घटेर जान्छ । (२) दुःखपूर्वक आफूलाई साधनमा लगाउँदा अकुशल-धर्म घटेर जान्छ र कुशलधर्म बढेर आउँछ । (३) त्यसो हुनाले) किन मैले दुःखपूर्वक आफूलाई साधनमा न लगाऊँ ।’ यति सोची उसले दुःखपूर्वक आफूलाई साधनमा लगाउँछ ।

२—“भिक्षुहो ! दुःखपूर्वक आफूलाई साधनमा लगाउँदा उसको अकुशलधर्म घटेर जान्छ र कुशलधर्म बढेर आउँछ । त्यसपछि फेरि उसले दुःखपूर्वक आफूलाई साधनमा लगाउँदैन । किनभने ?— भिक्षुहो ! जुन कारणकोनिमित्त सो भिक्षुले दुःखपूर्वक आफूलाई साधनमा लगाउनु पर्ने थियो सो कारण सफल भएकोले । त्यसैले फेरि उसले दुःखपूर्वक आफूलाई साधनमा लगाउँदैन ।

बाणबनाउनेको उपमा— “मिक्षुहो ! जस्तै— वाणबनाउनेले वाणको टुप्पोलाई आरनमा तप्त परितप्तगरी सोजोपारी कर्मणीय बनाउँछ । मिक्षुहो ! जब बाण बनाउनेले वाणको टुप्पोलाई आरनमा तप्त परितप्त गरी सोजो पारी कर्मणीय बनाइसक्छ; त्यसपछि फेरि वाणबनाउनेले वाणको टुप्पोलाई आरनमा तप्त परितप्तगरी सोजोपारी कर्मणीय बनाउँदैन । सो किन भने ?— मिक्षुहो ! वाणबनाउनेले जुन कारणको निमित्त वाणको टुप्पोलाई आरनमा तप्त परितप्तगरी सोजो पार्नुपर्ने थियो, त्यो काम सिद्धिसकेकोले । त्यसैले वाणबनाउनेले फेरि वाणको टुप्पोलाई आरनमा तप्त परितप्तगरी सोजो पाउँदैन ।

१— “मिक्षुहो ! त्यस्तैगरी (सो) मिक्षुले यस्तो विचार गर्छ—
 “(१) सुखपूर्वक विहारगर्दा मेरो अकुशलघर्म बढेर आउँछ र कुशलघर्म घटेर जान्छ । (२) दुःख पूर्वक आफूलाई साधनमा लगाउँदा अकुशलघर्म घटेर जान्छ र कुशलघर्म बढेर आउँछ । (त्यसो हुनाले) किन मैले दुःखपूर्वक आफूलाई साधनमा न लगाऊँ ।”
 यति सोची उसले दुःखपूर्वक आफूलाई साधनमा लगाउँछ ।

२— “मिक्षुहो ! दुःखपूर्वक आफूलाई साधनमा लगाउँदा उसको अकुशलघर्म घटेर जान्छ र कुशलघर्म बढेर आउँछ । त्यसपछि फेरि उसले दुःखपूर्वक आफूलाई साधनमा लगाउँदैन । किन भने ?—
 मिक्षुहो ! जुन कारणको निमित्त (सो) मिक्षुले दुःखपूर्वक आफूलाई

साधनमा लगाउनु पर्ने थियो सो कारण सफल भइसकेकोले । त्यसैले फेरि उसले दुःखपूर्वक आफूलाई साधनमा लगाउछ ।

“भिक्षुहो ! यसप्रकार सफल उपक्रम हुन्छ, सफल साधना पनि ।

दुःखनिरोधको मार्ग

१- भिक्षुभाव - “भिक्षुहो ! फेरि यहाँ, (१) तथागत अरहन्त, (२) सम्यक् सम्बुद्ध, (३) विदधाचरण^१ सम्पन्न, (४) सुगत (= असल बाटोमा लागेका), (५) लोकविद् (६) अनुत्तर (= अनुपम), (७) पुरुषदम्य सारथी, (८) वेवमनुष्यका शास्ता तथा (९) बुद्ध भगवान् यस लोकमा जन्मिनु हुन्छ । वहाँले वेव-मार-ब्रह्मासहित लोकलाई; धमण ब्राह्मणसहित प्रजालाई; स्वयं साक्षात्कार गर्नु भएको धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ । वहाँले आदिकल्याण (= शुद्धमा पनि कल्याण हुने), मध्यकल्याण (= बीचमा पनि कल्याण हुने) तथा पर्यवशान कल्याण (= अन्तमा पनि कल्याण हुने) हुने धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ । वहाँले अर्थ युक्त, व्यञ्जन (= भाव) युक्त, परिपूर्ण भएको परिशुद्ध भएको ब्रह्मचर्य, (= अष्टाङ्गिक मार्गादि उत्कृष्ट धर्म)

१. विदधाचरण भनेको के हो भन्नेबारेमा बु ब्रा. पृ. ३०० मा हेर्नु ।

प्रकाश पानु हुन्छ । अनि गृहपति, गृहपतिपुत्र अथवा कुनैपनि कुलगृहमा जन्मेकाले सो धर्मलाई श्रवण गर्छ । धर्म श्रवण गरेपछि उसको मनमा तथागत प्रति श्रद्धा उत्पन्न हुन्छ । श्रद्धा उत्पन्न भएपछि उसले यस्तो विचार गर्छ—‘घरमा बास गर्नु बाधापूर्ण छ, प्रवृज्या हुनु खुला आकाश जस्तो छ । घरमा बसेर परिपूर्णरूपले, परिशुद्धरूपले, शंख जस्तै सफागरी ब्रह्मचर्य (मैथुन ब्रह्मचर्य) पालनगर्नु सम्भव छैन । अतः किन म, केशवाह्नी क्षौरगरी अनागारिकभई प्रवृजित नहूँ ।’ यति विचार गरेपछि सो पुरुष— थोरै वा धेरै भोगसम्पत्ति त्यागी, थोरै वा धेरै ज्ञातिपरिवारहरू त्यागी, केश-दाह्नी क्षौरगरी, काषाय-वस्त्र धारणगरी, घरवार त्यागी अनागारिकभई प्रवृजित हुन्छ ।

२-शीलस्कन्ध— ‘यसरी प्रवृजित भएको सो भिक्षुले जीवन-भर शील सम्पन्न भई (१) प्राणीहिंसा त्यागी प्राणीहिंसाबाट विरत भई बस्छ । दण्डरहित, शस्त्ररहित, लज्जालु, दयालु तथा सबै प्राणी प्रति हितानुकम्पी भई बस्छ ।

(२) ‘चौरकर्म (अदिभ्रादान) त्यागी चौरकर्मबाट विरत भई बस्छ । दिएको मात्र ग्रहण गर्ने, दिएको मात्र प्रतीक्षा गर्ने भई बस्छ । यसप्रकार पवित्रात्मक भई बस्छ ।

(३) ‘अ-ब्रह्मचर्य त्यागी ब्रह्मचारी हुन्छ । मैथुन ग्रामधर्म-बाट टाढारही मैथुनधर्मबाट विरत भई बस्छ ।

(४) ‘मृषावाद त्यागी मृषावादबाट विरत भई बस्छ ।

सत्यवादी, सत्यमा बसी, लोकलाई फूटो नबोल्ने भई बस्छ ।

(५) “ चुक्लीवाचा छाडी, चुक्लीवाचाबाट विरत हुन्छ । यताको कुरा सुनी उता भन्न जान्छ— धिनीहरूलाई भेद गराउन (फूटपार्न) कोनिम्ति; उताको कुरा सुनी यता भन्न आउछ— उनीहरूलाई भेदगर्नकोनिम्ति; बरू भेदभिन्न भएकालाई मिलाउन र मेलमिलाप भएका लाई प्रोत्साहित पार्ने हुन्छ, अनि मेलमिलापमा आनन्दित, मेलमिलापमा रत, मेलमिलापमा खुसीमान्ने र मेलमिलापको कुरा गर्ने हुन्छ ।

(६) “परुषवाचा (= चित्तदुख्ने वाचा) त्यागी परुषवाचा-बाट विरत रहन्छ । जुन वाचा निबोर्षपूर्ण छ,— सुन्दा आनन्द आउने, प्रेमणीय, हृदयङ्गम, शिष्टसम्पन्न (Polite), सबैले मन पराउने, सबैले रुचाउने— त्यस्तो वाचा बोल्ने हुन्छ ।

(७) “सम्प्रज्ञाप (= निरर्थक कुरा) त्यागी, सम्प्रज्ञापबाट विरत रहन्छ । कालवादी (= समयोचित बोल्ने), भूतवादी (= तथ्य-कुरा बोल्ने), अर्थवादी (= हितको कुरा बोल्ने), धर्मवादी, विनय-वादी (= सदाचारको कुरा बोल्ने), निधानवर्ति-वाचा (= मनमा राखि राख्नपर्ने वाचा) बोल्ने हुन्छ । त्यो पनि उचित समयमा, केलाई केलाई अर्थयुक्त कुरा गर्छ ।

(८) “उ बीज र जीव नाशहुने कुराबाट अलग रहन्छ ।

(९) “एक छाक खाने हुन्छ । रातपनू अगाडि विकाल भोजन-बाट अलग रहन्छ ।

(१०) “नाच-गान-बाजा तथा अन्य प्रदर्शनी हेर्नेबाट अलग रहन्छ ।

(११) “माला-सुगन्ध-लेपन-धारण (= अलंकार लगाउने), मण्डन (= राम्रो गर्ने, श्रृंगार गर्ने), विभूषणादिबाट पनि अलग रहन्छ ।

(१२) “उच्चासन, महासनबाट अलग रहन्छ ।

(१३) “सुन, चाँदी ग्रहण गर्नेबाट अलग रहन्छ ।

(१४) “काँचो घान्यवर्ग ग्रहण गर्नेबाट अलग रहन्छ ।

(१५) “काँचो मासु ग्रहण गर्नेबाट अलग रहन्छ ।

(१६) “स्त्री, कुमारिका ग्रहण गर्नेबाट अलग रहन्छ ।

(१७) “बाशी, दाश ग्रहण गर्नेबाट अलग रहन्छ ।

(१८) भेडा, बाख्रा ग्रहण गर्नेबाट अलग रहन्छ ।

(१९) “कुखुरा, सुगुर ग्रहण गर्नेबाट अलग रहन्छ ।

(२०) “हात्ती, गाई, घोडा, घोडी ग्रहण गर्नेबाट अलग रहन्छ ।

(२१) “खेत ग्रहण गर्नेबाट अलग रहन्छ ।

(२२) “बौत्थ कामबाट अलग रहन्छ ।

(२३) “कय विष्णुवाट अलग रहन्छ ।

(२४) “तराजु, ढक, माना-पाथीमा छलकपटगनेबाट अलग रहन्छ ।

(२५) “घूस लिने दिने, छलकपटगने, छक्याउने, नक्कली सुन-चाँदी बनाउनेबाट अलग रहन्छ ।

(२६) ‘छेदन (= हातखुट्टा काट्ने), बध (= मार्ने, पीट्ने), बन्धन (= बाँध्ने), लुटने, डाँकामार्ने आदि कामबाट अलग रहन्छ ।

३-सन्तुष्टता — “उ, शरीर भरको चीवरले सन्तुष्ट हुन्छ । पेटभरी-भोजनले सन्तुष्ट हुन्छ । जहाँ जहाँ जान्छ पात्र-चीवर साथमा लिएर जान्छ । जस्तै चरा, पक्षी जहाँ जहाँ जाग्छन् त्यहाँ त्यहाँ आफ्नो पक्षमार (= पखेटा) लिएर नै उड्छन् । यस्तैगरी भिक्षु पनि शरीर भरको चीवरले सन्तुष्ट हुन्छ, पेटभरी-भोजनले सन्तुष्ट हुन्छ र जहाँ गए पनि आफ्नो पात्र-चीवर लिएर नै जान्छ । उ, यी आर्य-शीलस्कन्धले युक्तभई आफूमा (आध्यात्ममा) निरवबध सुखको अनुभव गर्छ ।

४- इन्द्रियसंवर— “(१) उ, चक्षुले रूप हेरी निमित्तप्राप्ती (आकारप्रकारलाई आसक्त चित्तले हेर्ने) हुन्न, न व्यञ्जनप्राप्ती नै (अङ्ग-प्रत्यङ्ग, हाउ-भाउलाई आसक्तचित्तले हेर्ने) हुन्छ । चक्षु-रिन्द्रिय असंयमी हुँदा मनमा जुन अभिध्या (= लोभ), दौर्मनस्य पाप्क

अकुशल चित्तहरू उत्पन्न हुने हुन्, तिनीहरूको निवारणकोनिमित्त चक्षुरिन्द्रिय संयमगरी बस्छ, चक्षुरिन्द्रिय रक्षागच्छं, चक्षुरिन्द्रिय वशमा राख्छ ।

(२) “श्रोतले शब्द सुन्दा निमित्तप्राही हुन्न, न व्यञ्जनप्राही नै हुन्छ । श्रोतेन्द्रिय असंयमी हुँदा मनमा जुन अभिध्या...अकुशल चित्तहरू उत्पन्न हुनेहुन् तिनीहरूको निवारणकोनिमित्त श्रोतेन्द्रिय संयमगरी बस्छ, ... ।

(३) “घ्राणले गन्ध सुँघदा निमित्तप्राही हुन्न, न व्यञ्जनप्राही नै हुन्छ । घ्राणेन्द्रिय असंयमी हुँदा मनमा जुन अभिध्या...अकुशल चित्तहरू उत्पन्न हुनेहुन् तिनीहरूको निवारणकोनिमित्त घ्राणेन्द्रिय संयमगरी बस्छ, ... ।

(४) “जिह्वाले रसास्वाद लिँदा निमित्तप्राही हुन्न, न व्यञ्जनप्राही नै हुन्छ । जिह्वेन्द्रिय असंयमी हुँदा मनमा जुन अभिध्या...अकुशल चित्तहरू उत्पन्न हुनेहुन् तिनीहरूको निवारणकोनिमित्त जिह्वेन्द्रिय संयमगरी बस्छ, ... ।

(५) “कायले स्पर्श गर्दा निमित्तप्राही हुन्न, न व्यञ्जनप्राही नै हुन्छ । कायेन्द्रिय असंयमी हुँदा मनमा जुन अभिध्या...अकुशल चित्तहरू उत्पन्न हुनेहुन् तिनीहरूको निवारणकोनिमित्त कायेन्द्रिय संयमगरी बस्छ, ... ।

(६) “ मनले मनको विषय (= धर्म) जान्दा निमित्तप्राही हुन्छ, न व्यञ्जनप्राही नै हुन्छ । मनेन्द्रिय असंयमी हुँदा मनमा जुन अभिध्या... अकुशल चित्तहरू उत्पन्न हुनेहुन् तिनीहरूको निवारणकोनिमित्त मनेन्द्रिय संयमगरी बस्छ, ... । उ, यी आर्य इन्द्रियसंवरले युक्तभई आफूमा निर्मल सुखको अनुभव गर्छ ।

५-सम्प्रजन्यता — “उ, जाँदा वा आउँदा सचेतभई होसराखेर हिंड्छ; अगाडि वा पछाडि यता उता हेर्दा सचेतभई होसराखेर हेर्छ; हातछुट्टा खुम्च्याउँदा वा पसादा सचेतभई होसराखेर चलाउँछ; सङ्घाटि^१ र पात्र-चीवर धारणगर्दा सचेतभई होसराखेर लगाउँछ; खाँदा र पिउँदा अथवा चाटेरखाँदा सचेतभई होसराखेर खान्छ; काडा-पिसापगर्दा सचेतभई होसराखेर काडा-पिसाप गर्छ; हिंड्दा, उठ्दा, बसदा, सुतदा, बिउकिदा, कुरागर्दा र चुपलागेर बस्दा सचेतभई होसराखेर (सम्पजानकारी) बस्छ ।

“उ, यी आर्य-शीलस्कन्धले युक्तभई, यी आर्य-सन्तुष्टिताले युक्तभई, यी आर्य-इन्द्रिय संवरले युक्तभई, यी आर्य-सप्रजन्यताले युक्तभई एकान्त, निर्जन शयनासन (= सुत्ने र बस्ने ठाउँ) मा बस्छ । अथवा उ, जङ्गल, रूखमनी, पर्वत, कन्दरा (= पानीको ऊरना

भएको छडो), पहाडी गुफा, मसान, जङ्गलको बाटो, खुला ठाउँ तथा पशाले छाप्रोमा बस्छ । उ, भिक्षाटनबाट फर्केर भोजन पछि पलेटीमारी, शरीर सीघ्रापारी, मुख अगाडि स्मृति^१ राखी बस्छ ।

६-पञ्चनीवरण— “उसले (१) अभिध्यालाई हटाई, अनभिध्याले युक्तभई, अभिध्याबाट चित्त परिशुद्ध गर्छ । (२) व्यापादलाई हटाई, अब्यापाद भावले युक्तभई, व्यापादबाट चित्त परिशुद्ध गर्छ । (३) योनिमिद्व अर्थात् शारीरिक र मानसिक आलस्यपनलाई हटाई, जाग्रतभई आलोकसंज्ञी^२ तथा स्मृति सम्प्रजन्यभई, आलस्यपनबाट चित्त परिशुद्ध गर्छ । (४) उद्वचच-कुक्कुच अर्थात् शारीरिक र मानसिक अस्थिर र अशान्तपन (Restless) लाई हटाई, शारीरिक र मानसिक स्थिर र शान्तपनलाई बढाई, अभ्यन्तरलाई परम शान्तपारी, शारीरिक तथा मानसिक अस्थिर-अशान्तपनबाट चित्त परिशुद्ध गर्छ । (५) विचिकिच्छा अर्थात् शंका-संदेहलाई हटाई, निस्सन्देहो भई, कुशलधर्ममा विवादादरहित (अकथंकथी) भई, शंकाबाट चित्त परिशुद्ध गर्छ ।

७- प्रथमध्यान-- “अनि उ, यी पञ्चनीवरणलाई त्यागी, चित्तको उपक्लेश (चित्तमल) लाई प्रज्ञाद्वारा कमजोर पार्नकोनिष्ठ

१. श्वास प्रश्वासमा होसराखी बस्नु ।

२. उज्यालोपन देखिने एकप्रकारको ध्यान ।

कामविषयबाट अलग भई, अकुशलबाट अलग भई, वितर्क र विचारयुक्त भएको, विवेक (ध्यान) बाट उत्पन्न प्रीति तथा सुख भएको प्रथमध्यान प्राप्तगरी बस्छ ।

“भिक्षुहो ! यसप्रकार सफल उपक्रम हुन्छ, सफल साधना पनि ।

८- द्वितीयध्यान— “भिक्षुहो ! फेरि सो भिक्षु, वितर्क र विचारलाई उपशमगरी, अभ्यन्तर सम्प्रसादलाई चित्तमा एकाग्रगरी, वितर्क र विचार रहित, समाधिज प्रीति-सुख भएको द्वितीयध्यान प्राप्तगरी बस्छ ।

“भिक्षुहो ! यसप्रकार पनि सफल उपक्रम र सफल साधना हुन्छ ।

९- तृतीयध्यान— “भिक्षुहो ! फेरि सो भिक्षु, प्रीतीलाई पनि त्यागी, उपेक्षित भई— स्मृतिवान्, ज्ञानवान् भई शरीरद्वारा सुखानुभव गरी बस्छ । जसलाई आर्यहरू ‘उपेक्षावान्, स्मृतिवान्, सुखपूर्वक बस्ने’ भनी भन्छन्— त्यसप्रकारको तृतीयध्यान प्राप्तगरी बस्छ ।

“भिक्षुहो ! यसप्रकार पनि सफल उपक्रम र सफल साधना, हुन्छ ।

१०- चतुर्थध्यान— भिक्षुहो ! फेरि सो भिक्षु, सुखलाई पनि त्यागी, दुःखलाई पनि त्यागी, पहिले नै सौमनस्य बीर्मनस्यलाई अन्तगरी,

दुःख र सुख न भएको, स्मृति परिशुद्धगरी उपेक्षा भएको चतुर्थध्यान प्राप्तगरी बस्छ ।

“भिक्षुहो ! यसप्रकार पनि सफल उपक्रम र सफल साधना हुन्छ ।

११- पूर्वानुस्मृति-ज्ञान— ‘यसप्रकार समाहित चित्त भएपछि; परिशुद्ध, स्वच्छ, निर्मल, बलेशरहित भएपछि; मृदु तथा कर्मण्य भइसकेपछि; निश्चलतामा पुगीसकेपछि— उसले पूर्वजन्मका स्मरणहुने ज्ञानतिर चित्त ढुकाउँछ । अनि उसले अनेकप्रकारले पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छ । जस्तै—एकजन्म, दुइजन्म, तीनजन्म, चारजन्म, पाँचजन्म; दशजन्म, बीसजन्म, तीसजन्म, चालीसजन्म, पचासजन्म; शयजन्म, सहस्रजन्म, शतसहस्रजन्म तथा अनेक संवर्त (= प्रलय) कल्प, अनेक विवर्त (= शृष्टि) कल्पको पनि अनुस्मरण गर्छ— ‘अमुक स्थानमा थिएँ, यस्तो नाम, यस्तो गोत्र, यस्तो वर्ण, यस्तो आहार-पान, यस्तो सुख-दुःख भोग गर्ने र यति आयु थियो । अनि त्यहाँबाट च्युतभई अमुक ठाउँमा जन्मेँ । त्यहाँ पनि यस्तो नाम, यस्तो गोत्र, यस्तो वर्ण, यस्तो आहार-पान, यस्तो सुख-दुःख भोग गर्ने र यति आयु थियो । सो त्यहाँ-बाट च्युतभई यहाँ जन्म्यो ।’ यसरी आकारसहित, उद्देश्यसहित अनेकप्रकारले पूर्वजन्मका अनुस्मरण गर्छ ।

“भिक्षुहो ! यसप्रकार पनि सफल उपक्रम र सफल साधना हुन्छ ।

१२- च्युति-उत्पत्ति-ज्ञान-- “यत्प्रकार समाहित चित्त
 ऋत्पत्ति’... निरचस्ताना बुगितकेप्रधि— उसले प्राणीहरूको च्युति
 तथा उत्पत्ति ज्ञाने ज्ञानस्त्रि चित्त ङ्काउंछ । त्यसपछि उसले विशुद्ध
 अमानुषीय दिव्य चक्षुद्वारा च्युत भएका, उत्पन्न भएका प्राणीहरूलाई
 देख्छ र-- आ-आफना कर्मास्तुसार नीच-उच्च, सुवर्ण-बुर्बण, सुगति-
 बुर्गतिमा उत्पन्न भएका पनि देख्छ (जान्छ) । ‘यी सत्त्वहरू काय-
 बुश्चरित्रले युक्तभई, वाक्बुश्चरित्रले युक्तभई, मनः-बुश्चरित्रले युक्तभई;
 आर्यहरूका निन्दागर्ने भई, मिथ्यादृष्टिक भई, मिथ्यादृष्टियुक्त कामगर्ने
 भई-- मरणोपान्त अपाय, बुर्गति, विनिपात तथा नर्कमा उत्पन्न
 भए । यी सत्त्वहरू काय-सुश्चरितले युक्तभई, वाक्-सुरितले युक्तभई,
 मनः-सुश्चरितले युक्तभई; आर्यहरूका अपवाद नगर्ने भई, सम्यक् दृष्टिक
 भई, सम्यक् दृष्टियुक्त कामगर्ने भई—मरणोपान्त सुगति स्वर्गलोकमा उ-
 त्पन्न भए’ यसरी विशुद्ध अमानुषीय दिव्य चक्षुद्वारा च्युत भएका, उत्पन्न
 भएका प्राणीहरूलाई हेरी-- आ-आफना कर्मानुसार नीच-उच्च, सुवर्ण-
 बुर्बण, सुगति-बुर्गतिमा उत्पन्न भएका प्राणीहरू पनि जान्छ :

“भिक्षुहो ! यसप्रकार पनि सफल उपक्रम र सफल साधना
 हुन्छ ।

१. माथि (पृ.२९० मा), पूर्वानुस्मृतिको कुरामा झैं दोह-याएर
 पढ्नु !

१३- आस्रवक्षय-ज्ञान-- “यसप्रकार समाहित चित्त भए-पछि... निश्चलतामा पुगिसकेपछि- उसले आस्रवक्षयहुने ज्ञानतिर चित्त फुकाउँछ । अनि उसले ‘यो दुःख हो’ भनी यथार्थत जान्दछ, ‘यो दुःख समुदय हो’ भनी यथार्थत जान्दछ, ‘यो दुःखनिरोध हो’ भनी यथार्थत जान्दछ, ‘यो दुःखनिरोधको मार्ग हो’ भनी यथार्थत जान्दछ । ‘यो आस्रव हो’ भनी यथार्थत जान्दछ, ‘यो आस्रव समुदय हो’ भनी यथार्थत जान्दछ, ‘यो आस्रव निरोध हो’ भनी यथार्थत जान्दछ, ‘यो आस्रव निरोधको मार्ग हो’ भनी यथार्थत जान्दछ । यसप्रकार जानिसके-पछि, देखिसकेपछि उसको चित्त कामास्रवबाट पनि विमुक्त हुन्छ, भवास्रवबाट पनि विमुक्त हुन्छ, अविदघास्रवबाट पनि विमुक्त हुन्छ । विमुक्त भइसकेपछि ‘विमुक्त भएँ’ भन्ने पनि (उसलाई) ज्ञान हुन्छ । ‘जाति (= जन्म) क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने गरिसके’, अब उप्रान्त अर्कोजन्म लिनुपर्ने हेतु छैन’ भन्ने पनि ज्ञान हुन्छ ।

‘भिक्षुहो ! यसप्रकार पनि सफल उपक्रम र सफल साधना हुन्छ । भिक्षुहो ! यस्ता वादीहुन् तथागत ।

दशकारणद्वारा प्रशंसित तथागत

‘भिक्षुहो ! यस्तावादी तथागत दशकारणद्वारा धर्मानुसार (= कारण सहितः प्रशंसनीय हुन्छन्--

१. माधि (पृ २९०) मा, पूर्वानुस्मृतिको कुरामा झैं दोह्याएर पढ्नु ।

ॐ (१) “भिक्षुहो ! यदि प्राणीहरू पूर्वकर्मको कारणले सुख-दुःख भोग्छन् भने पनि, भिक्षुहो ! अवश्यमेव तथागत सुकृत्यकारी रहेका होलान् । जसले कि अहिले यस्तो अनास्रव सुख-वेदनाको अनुभव गरेकाछन् ।

ॐ (२) भिक्षुहो ! यदि प्राणीहरू ईश्वर-निर्माणको कारणले सुख-दुःख भोग्छन् भने पनि, भिक्षुहो ! अवश्यमेव तथागतलाई भद्र ईश्वरले निर्माण गरेका होलान् । जसले कि अहिले यस्तो अनास्रव सुख-वेदनाको अनुभव गरेकाछन् ।

ॐ (३) ‘भिक्षुहो ! यदि प्राणीहरू सङ्गती (भवितव्य)को कारणले सुख-दुःख भोग्छन् भने पनि, भिक्षुहो ! अवश्यमेव तथागत कल्याण सङ्गतिक होलान् । जसले कि अहिले यस्तो अनास्रव सुख-वेदनाको अनुभव गरेकाछन् ।

ॐ (४) ‘भिक्षुहो ! यदि प्राणीहरू अभिजातिको कारणले सुख-दुःख भोग्छन् भने पनि, भिक्षुहो ! अवश्यमेव तथागत कल्याणाभिजातिक होलान् । जसले कि अहिले यस्तो अनास्रव सुख-वेदनाको अनुभव गरेकाछन् ।

ॐ (५) “भिक्षुहो ! यदि प्राणीहरू दृष्टधर्म-उपक्रमको कारणले सुख-दुःख भोग्छन् भने पनि, भिक्षुहो ! अवश्यमेव तथागत कल्याण-दृष्टधर्म-उपक्रमी होलान् । जसले कि अहिले यस्तो अनास्रव सुख-वेदनाको अनुभव गरेकाछन् ।

b (१) “भिक्षुहो ! यदि प्राणीहरू पूर्वकृतको कारणले सुख-दुःख भोग्छन् भने पनि तथागत प्रशंसनीय नै छन् । होइन, प्राणीहरू पूर्वकृतको कारणले सुख-दुःख भोग्दैनन् भने ता पनि तथागत प्रशंसनीय नै छन् ।

b (२) “भिक्षुहो ! यदि प्राणीहरू ईश्वर-निर्माणको कारणले सुख-दुःख भोग्छन् भने ता पनि तथागत प्रशंसनीय नै छन् । होइन, प्राणीहरू ईश्वर-निर्माणको कारणले सुख-दुःख भोग्दैनन् भने ता पनि तथागत प्रशंसनीय नै छन् ।

b (३) “भिक्षुहो ! यदि प्राणीहरू सङ्गतीको कारणले सुख-दुःख भोग्छन् भने ता पनि तथागत प्रशंसनीय नै छन् । होइन, प्राणीहरू सङ्गतीको कारणले सुख-दुःख भोग्दैनन् भने ता पनि तथागत प्रशंसनीय नै छन् ।

b (४) “भिक्षुहो ! यदि प्राणीहरू अभिजातिको कारणले सुख-दुःख भोग्छन् भने ता पनि तथागत प्रशंसनीय नै छन् । होइन, प्राणीहरू अभिजातिको कारणले सुख-दुःख भोग्दैनन् भने ता पनि तथागत प्रशंसनीय नै छन् ।

b (५) “भिक्षुहो ! यदि प्राणीहरू दृष्टधर्म-उपक्रमको कारणले सुख-दुःख भोग्छन् भने ता पनि तथागत प्रशंसनीय नै छन् । होइन, प्राणीहरू दृष्टधर्म-उपक्रमको कारणले सुख-दुःख भोग्दैनन् भने ता पनि तथागत प्रशंसनीय नै छन् । भिक्षुहो ! यस्ता बाबी हुन् तथागत ।

“भिक्षुहो ! यस्तावादी तथागत दश कारणद्वारा धर्मानुसार
(=सहेतु) प्रशंसनीय छन् ।”

यति आज्ञागर्नु भएकदि तत्पुष्ट भई ती भिक्षुहूले भगवान्को
भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

९- निगण्ठ-नाटपुत्रको देहान्त

यस्तो मैले सुने' ।

एक समय भगवान् शाक्य (वेश) का वैधञ्ज नामक शाक्यको आम्रवनस्थित एक प्रासादमा^१ बस्नु भएको थियो ।

त्यस समय, निगण्ठ-नाटपुत्रको हालसालै पावामा^२ मृत्यु भएको थियो । उनको मृत्युपछि निगण्ठहरूका बीच बेमेल भई उनी-

१. दी. नि. III. पृ. ९१ : प्रासादिकसुत्तं, अ. क. II. पृ. ६५९.

२. वेधञ्जा भन्ने शाक्यको आम्रवनमा धनुर्विद्या सिक्नकोनिस्ति लामो खालको एक प्रासाद बनाइ राखेको थियो । भगवान् सोही प्रासादमा बस्नु भएको थियो । दी. नि. अ. क. II. पृ. ६५९; म. नि. III. पृ. ३७ : सामगामसुत्तं अनुसार भगवान् 'सामगाममा' बस्नुभएको थियो भन्ने कुरा समुल्लेख भएको छ । यी दुवै स्थान एकै हुन् । मज्झिमनिकायमा गाउँको नाम समुल्लेख भए जस्तै यस सूत्रमा स्थानको नाम मात्र उल्लेख भएको छ ।

३. G. D. पृ. १४८ अनुसार जैन तीर्थंकर महाविरको मृत्यु

हुरूका बीच बुइ दल भएका थिए । अनि आपसमा ढगडा गरी, कलह गरी, वाद बिवाद गरी, उसले उसलाई, उसले उसलाई वचनरूपी बाण फोस्दै उनीहरू बसेका थिए— “तिमीले यो धर्मबिनय जान्दौनी, यो धर्म-बिनय म जान्दछु । तिमीले यो धर्मबिनय के जान्लाउ र ? तिमी गलत बाटोमा छौ, म ठीक बाटोमा छु । मेरो कुरा सार्थक छ, तिमी कुरा निरर्थक छ । अधि भन्नुपर्ने पछि भन्छौ, पछि भन्नुपर्ने अधि भन्छौ । तिमीले घेरें बिनदेखि सिकेर (अभ्यास) आएको कुरा मेरो वादको अगाडि व्यर्थ छ । तिमीमाथि वाद आरोप गर्छु । तिमी निष्प्रहित छौ । (मेरो वादबाट) मुक्त हुन तिमी बाहिर घुम । यदि सक्छौ भने मेरो कुराको अबाफ देऊ ।” निगण्ठ-नाटपुत्रका शिष्यहरूका बीच परस्पर बध नै भइरहेको जस्तो लाग्थ्यो ।

‘पावा’ वा ‘पापा’ भन्ने ठाउँमा भएको थियो । वर्तमान भारतमा हाल यस स्थानलाई ‘पावापुरी’ भन्दछन् । यो स्थान बिहारबाट करिब ७ माइल दक्षिण पूर्व पर्दछ । आज-कल एक गाउँको रूपमा रहेको छ । पालि अर्थकथाहरू अनुसार कुशीनगरका मल्लहरूका ‘पावा’ भन्ने नगर हो । (दी. नि. अ. क. II. पृ. ६५९; म. नि. अ. क. IV. पृ. २३) जो वर्तमान समय देबरिया जिल्ला, फाजिलनगर-सठियाँचामा पर्दछ । (हि सं. नि. पृ. ४ भूमिका) पपउर भन्ने गाउँ हो (हि. बु. च. पृ. ४८७) ।

निगण्ठ-नाटपुत्रका जो ती श्वेतबस्त्रधारी गृही शिष्यहरू थिए तिनीहरू पनि त्यस्तो दुराख्यात (= राम्ररी नबताइ राखेको), अनै-र्याणिक (= पार लंजान नसक्ने), जन-उपशम-संवर्तनिक (= शान्ति प्राप्त नहुने), असम्यक् सम्बुद्ध प्रवेदित (= अ-सम्यक् सम्बुद्ध देशित) धर्मविनयमा प्रतिष्ठित नभई भत्केको स्तूप जस्तै निगण्ठहरू प्रति अस्यमनस्क भई, विरक्त भई छिन्न भएका थिए ।

निगण्ठ-मृत्युको कुरा बुढलाई सुनाए

अनि चुन्द समणुद्देस' (= श्रमणोद्देश) पाषामा वर्षावात् गरिसकेपछि जहाँ सामगाम (= श्यामग्राम) हो, जहाँ आयुष्मान् आनन्द हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानु भयो । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् आनन्दलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नु भयो । एक छेउमा बस्नु भएका चुन्द समणुद्देसले आयुष्मान् आनन्दलाई निवेदन गर्नुभयो—

१. 'चुन्द समणुद्देस' सारिपुत्र महास्थविरका कान्छा भाइ हुन् । प्रव्रजित भई महास्थविर भइसकेर पनि बहाँलाई 'समणुद्देस' भन्ने नामबाटै चिनारी गराइएको छ । 'समणुद्देस' को मतलब 'श्रमणेर' हो । पछिसम्म पनि वहाँ 'चुन्द श्रमणेर' भन्ने ना उँले नै प्रख्यात हुनुहुन्थ्यो । दी. नि. अ. क. II. पृ. ६६०; म. नि. अ. क. IV. पृ. २४ : सामगामसुत्तं । बहाँको उपाध्याय आनन्द महास्थविर हुनुहुन्थ्यो । म. नि. अ. क. IV. पृ. २५

“मन्ते ! निगण्ठ-नाटपुत्रको हालसाले थाबामा मृत्यु भयो । उनको मृत्युपछि निगण्ठहरूका बीच बे मेल भई उनीहरू दुई बलमा विभाजित भए । उनीहरू आपसमा ढगडागरी, कलह गरी, वाद-धिवाद गरी उसले उसलाई, उसले उसलाई बचनरूपी बाण फोस्दै उनीहरू बसेका छन्— “तिमीले यो धर्मविनय जान्दैनौ, यो धर्मविनय न जान्दछु । तिमीले यो धर्मविनय के जान्लाउ र ? तिमी गलत बाढोमा छौ, म ठीक बाढोमा छु । मेरो कुरा सार्थक छ, तिम्रो कुरा निरर्थक छ । अधि भन्नुपर्ने पछि भन्छौ, पछि भन्नुपर्ने अधि भन्छौ । तिमीले धेरै दिनदेखि तिकेर आफ्नो कुरा मेरो वादको अगाडि व्यर्थ छ । तिमीमाथि वाद आरोप गर्छु । तिमी निग्रहित छौ । (मेरो वादबाट) मुक्त हुन तिमी बाहिर घुम । यदि सक्छौ भने मेरो कुराको जवाफ देऊ ।” निगण्ठ-नाटपुत्रका शिष्यहरूका बीच परस्पर बध नै भइरहेको जस्तो लाग्छ ।

“निगण्ठ-नाटपुत्रका जो ति श्वेतवस्त्रधारी गृही शिष्यहरू हुन् तिनीहरू पनि त्यस्तो कुराक्यात, अर्थर्याणिक, अन्-उपशम-संबर्त-निक, असम्यक् सम्बुद्ध प्रवेदित धर्मविनयमा प्रतिष्ठित नभई मत्केको स्तुत जस्तै निगण्ठहरू प्रति अन्यमनस्क भई, विरक्त भई खिन्न भएका छन् ।”

यस्तो भन्दा, बुद्ध समबुद्धेसलाई आशुममन् आनन्दले यसो भन्नुभयो—

“आशुसी बुद्ध ! यस कुरालाई लिएर भगवान्को वशान

हुनेछ । आवुसो चुन्द ! हामी जहाँ भगवान् हुनुहुन्छ त्यहाँ जाऊं ।
त्यहाँ पुगेपछि यो कुरा भगवान्लाई सुनाऊं ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी चुन्द समणुद्देसले आयुष्मान् आनन्द-
लाई प्रत्युत्तर विनु भयो ।

त्यसपछि आयुष्मान् आनन्द र चुन्द समणुद्देस जहाँ
भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानु भयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई
अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बसेका आयु-
ष्मान् आनन्दले भगवान्लाई यी कुरा सुनाउनु भयो—

“भन्ते ! यी चुन्द समणुद्देसले यस्तो भन्छन्— ‘भन्ते !
निगण्ठ-नाटपुत्रको हालसालै पावामा मृत्यु भयो । उनको मृत्युपछि
निगण्ठहरूका बीच बे-मेल भई उनीहरू बुझ्न दलमा बिभाजित भए ।
उनीहरू आपसमा—...वचनरूपी बाण फोस्दै बसेका छन् — तिमीले
यो धर्मविनय जाम्बेनी.^१...यदि सक्छौ भने मेरो कुराको अवाफ
वेऊ ।’ निगण्ठ-नाटपुत्रका शिष्यहरूका बीच परस्पर बध नै भइरहेको
जस्तो लाग्छ । निगण्ठ-नाटपुत्रका जो ती श्वेतवस्त्रधारी पृथ्वी
शिष्यहरू हुन् तिनीहरू पनि त्यस्तो दुराख्यात.^२...असम्यक् सम्बुद्ध

१. माथि पृ. २९९ मा उल्लेख भए जस्तै दोहन्याएर पढन ।

२. माथि पृ. २९९ मा ” ”

३. माथि पृ. २९९ मा उल्लेख भए जस्तै दोहन्याई पढनु ।

प्रवेदित धर्मविनयमा प्रतिष्ठित नभई भत्केको स्तूप जस्तै निगण्टहरू प्रति अन्यममस्क भई, विरक्त भई खिन्न भएका छन्' ।”

दुराख्यात धर्मविनय

क-१ ‘चुन्द ! दुराख्यात, दुष्प्रवेदित, अन्-उपशम-संवर्तनीक तथा असम्यक्सम्बुद्ध प्रवेदित धर्मविनयमा पस्ते हुन्छ । (१) चुन्व ! यहाँ शास्ता (=गुरु) पनि असम्यक् सम्बुद्ध हुन्छ, धर्मविनय पनि दुराख्यात, अनैर्याणिक अन्-उपशम-संवर्तनीक तथा असम्यक् सम्बुद्ध प्रवेदित हुन्छ । (२) श्रावक पनि त्यस धर्ममा धर्मानुधर्म प्रतिपन्न भई विहार गर्दैन, न सम्मानपूर्व धर्मानुरूप विहार गर्छ, न धर्मानुसार आचरण गर्छ, न त अखण्डरूपले धर्मानुरूप नै बस्छ— बल्कि त्यस धर्मबाट अलग भई बस्छ । (३) उसलाई यस्तो भन्नुपर्छ— ‘आवुसो ! तिम्रोनिमित्त लाभ हो, तिम्रोनिमित्त सुलाम हो; जो कि तिम्रा शास्ता पनि असम्यक् सम्बुद्ध छ, धर्म पनि दुराख्यात अनैर्याणिक, अन्-उपशम-संवर्तनीक तथा असम्यक् सम्बुद्ध प्रवेदित छ । (४) तिम्री पनि त्यस धर्ममा धर्मानुधर्म प्रतिपन्न भई विहार गर्दैनौ,

१. यहाँदेखि मनी मज्झिमनिकाय III. पृ. ३७ : सामगाम सूत्रमा भिन्न प्रकारका कुराहरू उल्लेख भएको छ । विशेष गरी ‘विवादमूल,’ ‘अधिकरणसमथ,’ ‘सम्मुखविनय’ भन्ने आदि कुराहरू छन् । तुलनागरी हेर्नु योग्य छ ।

न सम्मानपूर्वक धर्मानुरूपले विहार गर्छौं, न धर्मानुसार आचरण गर्छौं, न त अखण्डरूपले धर्मानुरूप नै बस्छौं—बल्कि तिम्री त्यस धर्मबाट अलग भई बस्छौं ।' (५) चुन्द ! यसरी त्यहाँ शास्ता पनि निन्दनीय हुन्छ, धर्म पनि निन्दनीय हुन्छ, (तर) श्रावक प्रशंसनीय हुन्छ । (६) चुन्द ! जसले त्यस्ता श्रावकलाई 'आयुष्मान् ! आज जस्तो तिम्रा शास्ताले धर्मोपदेश गरेका छन् जस्तो प्रज्ञापन गरेका छन्—त्यस्तै सिक' भनी भन्छ र जसले यस्तो ग्रहण गराउँछ, जसले ग्रहण गर्छ तथा ग्रहण गरी तदनुरूप मार्गारूढ हुन्छ—ती सबैले धेरै अपुण्य कमाउँछन् । किन भने ?—चुन्द दुराख्यात दुष्प्रवेदित अनैर्यागिक अन्-उपशम-संवर्तनिक तथा असम्यक् सम्बुद्ध देशित धर्मविनयमा यस्तै हुन्छ ।

क-२ “ (१) चुन्द ! यहाँ शास्ता पनि असम्यक् सम्बुद्ध हुन्छ, धर्मविनय पनि दुराख्यात दुष्प्रवेदित अनैर्यागिक अन्-उपशम-संवर्तनिक तथा असम्यक् सम्बुद्ध प्रवेदित हुन्छ । (२) श्रावक पनि त्यस धर्ममा धर्मानुधर्म प्रतिपन्न भई विहार गर्छ, सम्मानपूर्वक धर्मानुरूप विहार गर्छ, धर्मानुसार आचरण गर्छ, अखण्डरूपले धर्मानुरूप बस्छ । (३) चुन्द ! त्यस्तालाई यस्तो भन्नु पर्छ— 'आवुसो ! तिम्रोनिमित्त अज्ञात हो, तिम्रोनिमित्त दुर्लभ हो; जो कि तिम्रो शास्ता पनि असम्यक् सम्बुद्ध छ, धर्म पनि दुराख्यात दुष्प्रवेदित अनैर्यागिक अन्-उपशम-संवर्तनिक तथा असम्यक् सम्बुद्ध प्रवेदित छ । (४) तिम्री पनि त्यस धर्ममा धर्मानुधर्म प्रतिपन्न भई विहार गर्छौं,

सम्मानपूर्वक धर्मानुरूप विहार गछौं, धर्मानुसार आचरण गछौं, अखण्डरूपले धर्मानुरूप बस्छौं ।' (५) चुन्द ! यसरी त्वहाँ शास्ता पनि निन्दनीय हुन्छ, धर्म पनि निन्दनीय हुन्छ र श्रावक पनि निन्दनीय हुन्छ । (६) चुन्द ! जसले त्यस्ता श्रावकलाई 'क्वायुष्मान् ! अबश्य नै तिम्रो न्यायमागंगामो छौ, तिमीले न्याय प्राप्त गर्नेछौं' भनी भन्छ र जसले यस्तो प्रशंसा गर्छ, जसलाई यस्तो प्रशंसा गर्छ र प्रशंसित भई जसले उत्तरोत्तर खुब कोशिस गर्छ भने—ती सबैले धेरै अपुण्य कमाउँछन् । किन भने ?—चुन्द ! दुराख्यात, बुद्धप्रवेदित, अनैर्यागिक, अन्-उपशम-संबर्तनिक तथा असम्यक् सम्बुद्ध देशित धर्मविनयमा यस्तै हुन्छ ।

सु-आख्यात धर्मविनय

ख-१ “(१) चुन्द ! यहाँ, शास्ता पनि सम्यक् सम्बुद्ध हुन्छ, धर्म-विनय पनि सु-आख्यात, सुप्रवेदित, नैर्यागिक, उपशम-संबर्तनिक तथा सम्यक् सम्बुद्ध प्रवेदित हुन्छ । (२) श्रावक भने त्यस धर्ममा धर्मानुष्ठानं प्रतिपन्न भई विहार गर्दैन, सम्मानपूर्वक धर्मानुरूप विहार गर्दैन, धर्मानुसार आचरण गर्दैन, न त अखण्डरूपले नै धर्मानुरूप बस्छ—बल्कि त्यस धर्मबाट दूर भई बस्छ । (३) उसलाई यस्तो भन्नुपर्छ—‘आबुसो ! तिम्रो निमित्त अज्ञान हो, तिम्रो निमित्त दुर्लभ हो; जो कि तिम्रा शास्ता भने सम्यक् सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, धर्म पनि सु-आख्यात, सुप्रतिवेदित, नैर्यागिक, उपशम-संबर्तनिक तथा सम्यक् सम्बुद्ध प्रवेदित छ । (४) तर तिम्रो त्यस धर्ममा

धर्मानुधर्म प्रतिपन्न भई विहार गर्दैनौ, न सम्मानपूर्वक धर्मानुरूप विहार नै गर्छौं, न धर्मानुसार आचरण नै गर्छौं, न त अखण्डरूपले धर्मानुरूप नै बस्छौं—बल्कि तिम्रो त्यस धर्मबाट दूर भई बस्छौं ।’

(५) चुन्द ! यसरी त्यहाँ शास्ता पनि प्रशंसनीय हुन्छ, धर्म पनि प्रशंसनीय हुन्छ किन्तु श्रावक भने निन्दनीय हुन्छ । (६) चुन्द ! जसले त्यस्ता श्रावकहरूलाई ‘आयुष्मान् ! आऊ, जस्तो तिम्रा शास्ताले धर्मोपदेश गरेका छन्, जस्तो प्रज्ञापन गरेका छन्—त्यस्तो सिक’ भनी भन्छ र जसले यस्तो ग्रहण गराउँछ, जसले ग्रहण गर्छ तथा ग्रहण गरी तदनुरूप मार्गाखण्ड हुन्छ—ती सबैले घेरै पुण्य कमाउँछन् । किन भने ?—चुन्द ! सु-आख्यात, सुप्रवेदित, नैर्याणिक, उप-शम-संवर्तनिक तथा सम्यक् सम्बुद्ध देशित धर्मविनयमा यस्तै हुन्छ ।

ख-२ “(१) चुन्द ! यहाँ, शास्ता पनि सम्यक् सम्बुद्ध हुन्छ, धर्म-विनय पनि सु-आख्यात, सुप्रवेदित, नैर्याणिक, उप-शम-संवर्तनिक तथा सम्यक् सम्बुद्ध प्रवेदित हुन्छ । (२) श्रावक पनि त्यस धर्ममा धर्मानुधर्म प्रतिपन्न भई विहार गर्छ, सम्मानपूर्वक धर्मानुरूप विहार गर्छ, धर्मानुसार आचरण गर्छ, अखण्डरूपले धर्मानुरूप बस्छ । (३) चुन्द ! त्यस्तालाई यस्तो भन्नु पर्छ— ‘आवुसा ! तिम्रो-निमित्त लाभ हो, तिम्रोनिमित्त सुलाभ हो; जो कि तिम्रा शास्ता पनि सम्यक् सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, धर्म पनि सु-आख्यात, सुप्रवेदित, नैर्याणिक, उपशम-संवर्तनिक तथा सम्यक् सम्बुद्ध प्रवेदित छ । (४)

तिमी पनि त्यस धर्ममा धर्मानुधर्म प्रतिपन्न भई बिहार गछौं, सम्मान-पूर्वक धर्मानुरूप बिहार गछौं, धर्मानुसार आचरण गछौं, अखण्ड-रूपले धर्मानुरूप पनि बस्छौं ।' (५) चुन्द ! यसरी त्यहाँ शास्ता पनि प्रशंसनीय हुन्छ, धर्म पनि प्रशंसनीय हुन्छ तथा श्रावक पनि प्रशंसनीय हुन्छ । (६) चुन्द ! जसले त्यस्ता श्रावकलाई 'आयुष्मान् ! अवश्य नै तिमी न्यायमार्गगामी छौ, तिमीले न्याय प्राप्त गर्नेछौ' भनी भन्छ र जसले यस्तो प्रशंसा गर्छ, जसलाई यस्तो प्रशंसा गर्छ र प्रशंसित भई जसले उत्तरोत्तर खुब कोशिसगर्छ भने—ती सबैले धेरै पुण्य कमाउँछन् । किन भने ?—चुन्द ! सु-आख्यात, सुप्रवेदित, नैर्वाणिक, उपशम-संवर्तनिक तथा सम्यक् सम्बुद्ध देशित धर्मविनयमा यस्तै हुन्छ ।

गुरु-देहान्तपछि शिष्यहरूलाई अनुताप

“चुन्द ! यहाँ, अरहत् सम्यक् सम्बुद्ध शास्ता पनि लोकमा उत्पन्न भएको हुन्छ । धर्म पनि सु-आख्यात, सुप्रवेदित, नैर्वाणिक, उपशम-संवर्तनिक तथा सम्यक् सम्बुद्ध प्रवेदित भएको हुन्छ । किन्तु श्रावकहरूले सद्वर्त्म अबबोध गरेका हुन्छन् । उनीहरूकानिभित पूर्ण ब्रह्मचर्य (= उत्तम धर्म) सुस्पष्ट, सुविज्ञेय, सर्वसंग्रहित तथा स-प्रति-हारिक (= नैर्वाणिक) हुन्छ । वेव तथा मनुष्यहरूका बीचमा पनि राम्ररी सु-प्रकाशित भइसकेको हुन्छ । अनि यसै बीच उनीहरूका शास्ता अन्तरधान (देहान्त) हुन्छ । चुन्द ! यसप्रकार, शास्ताको

वेहान्त हुँदा श्रावकहरूलाई अनुताप (=चिन्ता) हुन्छ। किन भने ?—(उनीहरूलाई यस्तो लाग्छ)—हाम्रा शास्ता अरहत् सम्यक् सम्बुद्ध पनि लोकमा उत्पन्न हुनु भएको थियो, धर्म पनि सु-आख्यात तथा सम्यक् सम्बुद्ध प्रवेदित थियो। किन्तु हामीहरूले सद्धर्म अवबोध गर्न सकेनौं, हामीहरूकानिम्ति पूर्ण ब्रह्मचर्य सुस्पष्ट, सु-विज्ञेय, सर्वसंग्रहित तथा स-प्रातिहारिक भएको थिएन। देव तथा मनुष्यहरूका बीचमा पनि राम्ररी सु-प्रकाशित भइसकेको थिएन। अनि यसै बीचमा हाम्रा शास्ताको अन्तरधान भयो। चुन्द ! यसप्रकार, शास्ताको वेहान्त हुँदा श्रावकहरूलाई अनुताप हुन्छ।

गुरु-देहान्तपछि शिष्यहरूलाई अननुताप

‘चुन्द ! यहाँ, अरहत् सम्यक् सम्बुद्ध शास्ता पनि लोकमा उत्पन्न भएको हुन्छ। धर्म पनि सु-आख्यात, सुप्रवेदित, नैर्यागिक, उपशम-संवर्तनिक तथा सम्यक् सम्बुद्ध प्रवेदित भएको हुन्छ। श्रावकहरूले पनि सद्धर्म अवबोध गरेका हुन्छन्। उनीहरूकानिम्ति पूर्ण ब्रह्मचर्य सुस्पष्ट, सुविज्ञेय, सर्वसंग्रहित तथा स-प्रातिहारिक (=नैर्यागिक) हुन्छ। देव तथा मनुष्यहरूका बीचमा पनि राम्ररी सु-प्रकाशित भइसकेको हुन्छ। अनि यसै बीच उनीहरूका शास्ता अन्तरधान (देहान्त) हुन्छ। चुन्द ! यसप्रकार शास्ताको वेहान्त हुँदा श्रावकहरूलाई अनुताप हुन्छ। किन भने ?—(उनीहरूलाई यस्तो लाग्छ)—हाम्रा शास्ता अरहत् सम्यक् सम्बुद्ध पनि लोकमा उत्पन्न हुनु भएको थियो, धर्म पनि सु-आख्यात तथा सम्यक् सम्बुद्ध प्रवेदित थियो।

हामीहरूले सद्वर्म अवबोध पनि गर्थौं। हामीहरूकानिम्ति पूर्ण ब्रह्मचर्य सुस्पष्ट, सुविज्ञेय, सर्वसंग्रहित तथा स-प्रातिहारिक पनि थियो। देव तथा मनुष्यहरूका बीचमा पनि राम्ररी सु-प्रकाशित भइसकेको थियो। अनि यसै बीचमा हाम्रा शास्ताको अन्तरधान भयो। चुन् ! यसप्रकार शास्ताको वेहान्त हुँदा, श्रावकहरूलाई अनुताप (= चिन्ता) हुन।

ब्रह्मचर्यको परिपूर्ण अङ्ग

१-क "चुन् ! ती अङ्गहरूले^१ युक्त भएको ब्रह्मचर्य त हुन्छ। किन्तु शास्ता हुन, स्थविर^२ हुन, अनुभवी (चिररत्तञ्जु) हुन, चिर प्रव्रजित हुन, जेठा-पाका हुन, बैँश बितेका हुन। यसरी त्यो ब्रह्मचर्य यी (शास्ता आदि हुन भन्ने) अङ्गले (= कारणले) अपरिपूर्ण हुन्छ।

१. 'ती अङ्गहरूले युक्त' भनेको मतलब तल ३-क मा समुल्लिखित 'योगक्षेम' भन्ने अङ्गले हो। भनाइको तात्पर्य 'अरहत्व' भनेको हो। अरहत्वले युक्त ब्रह्मचर्य भए ता पनि शास्ता स्थविर इत्यादि भएन भने सो ब्रह्मचर्य यी कारणहरूले अपरिपूर्ण हुन्छ भनेको हो। दी. नि. अ. क. II. पृ. ६६३

२. सारिपुत्र, मौद्गल्यायन महास्थविरहरू जस्ता। दी. नि. अ. क. II. पृ. ६६३

२-ख “चुन्द ! जब ती अङ्गहरूले पनि युक्त भएको ब्रह्मचर्य हुन्छ, शास्ता पनि हुन्छ, स्थविर पनि हुन्छ, अनुभवी पनि हुन्छ, चिर प्रव्रजित पनि हुन्छ, जेठा-पाका पनि हुन्छन्, बैँश बितेका पनि हुन्छन् — तब त्यो ब्रह्मचर्य यी (शास्ता इत्यादि हुन्छन् भन्ने) अङ्गले (कारणले) पनि परिपूर्ण हुन्छ ।

३-क “चुन्द ! ती अङ्गहरूले युक्त भएको ब्रह्मचर्य त हुन्छ. शास्ता पनि हुन्छ, स्थविर पनि हुन्छ, '...बैँश बितेका पनि हुन्छन् । किन्तु स्थविर भिक्षु-श्रावकहरू व्यक्त हुन्छन्, विनोत हुन्छन्, विशारद हुन्छन्, योगक्षेम^२ प्राप्त हुन्छन्, सद्धर्म बताउन समर्थ हुन्छन्, उत्पन्न भएको पर-बाबलाई कारणसहित (सहधम्मेहि) सुनिग्रह गरी रात्ररी घर्मदेशना गर्नसक्ने क्षमता हुन्छ । यमरी त्यो ब्रह्मचर्य यी (भिक्षु-श्रावकहरू व्यक्त हुन्छन् भन्ने) अङ्गले अपरिपूर्ण हुन्छ ।

४-ख “चुन्द ! जब ती अङ्गहरूले पनि युक्त भएको ब्रह्मचर्य हुन्छ, शास्ता पनि हुन्छ, स्थविर पनि हुन्छ,^२...स्थविर भिक्षु-

१. माथि २-ख मा जस्तै पढनु ।

२. काम-योग, भव-योग, दृष्टि-योग, अविद्या-योग—यी चार-लाई 'योग (= बन्धन)' भन्दछन् । दी. ति. III. पृ. १७९: सङ्गीतिसुत्तं ।

३. माथि २-ख मा उल्लेख भए जस्तै दोह्र्याएर पढन ।

भावकहरू पनि व्यक्त हुन्छन्, विनीत हुन्छन्, विशारद हुन्छन्, योगक्षेम प्राप्त हुन्छन्, सद्वर्त्म बत्ताउन समर्थ हुन्छन्, उत्पन्न भएको पर-वादलाई कारणसहित सुनिग्रह गरी राम्ररी धर्मदेशना गर्नसक्ने क्षमता पनि हुन्छ - तब त्यो ब्रह्मचर्य यी (स्थविर भिक्षु-भावकहरू व्यक्त हुन्छन् भन्ने) अङ्गले पनि परिपूर्ण हुन्छ ।

५-क “चुन्द ! ती अङ्गहरूले युक्त भएको ब्रह्मचर्य त हुन्छ, शास्ता पनि हुन्छ, स्थविर पनि हुन्छ,^१... स्थविर भिक्षु-भावकहरू पनि व्यक्त हुन्छन्, विनीत हुन्छन्,...उत्पन्न भएको पर-वादलाई कारणसहित सुनिग्रह गरी राम्ररी धर्मदेशना गर्न सक्ने क्षमता पनि भएको हुन्छ । किन्तु मध्यम भिक्षु-भावकहरू हुन्छन्... । मध्यम भिक्षु-भावकहरू पनि हुन्छन्; किन्तु नयाँ भिक्षु-भावकहरू हुन्छन्... । यसरी त्यो ब्रह्मचर्य यी (मध्यम भिक्षु-भावकहरू इत्यादि हुन्छन् भन्ने) अङ्गहरूले अपरिपूर्ण हुन्छ ।

६-ख “चुन्द ! जब ती अङ्गहरूले पनि युक्त भएको ब्रह्मचर्य हुन्छ, शास्ता पनि हुन्छ, स्थविर पनि हुन्छ...स्थविर भिक्षु-भावकहरू पनि व्यक्त हुन्छन्,...उत्पन्न भएको पर-वादलाई कारणसहित सुनिग्रह गरी राम्ररी धर्मदेशना गर्न सक्ने क्षमता भएको पनि हुन्छ; मध्यम भिक्षु-भावकहरू पनि हुन्छन्; नयाँ भिक्षु-भावकहरू पनि हुन्छन् ।

१. माथि ४-ख मा उल्लेख भए जस्तै दोह-याई पढ्नु ।

तब त्यो ब्रह्मचर्यं यी (मध्यम र नयां भिक्षु-भ्रावकहरू पनि हुन्छन् भन्ने) अङ्गले पनि परिपूर्ण हुन्छ ।

७-क “चुन्द ! ती अङ्गहरूले युक्त भएको ब्रह्मचर्यं त हुन्छ, शास्ता पनि हुन्छ, स्थविर पनि हुन्छ, ...नयां भिक्षु-भ्रावकहरू पनि हुन्छन् । किन्तु स्थविरा^१ भिक्षुणी-श्राविकाहरू...मध्यमा भिक्षुणी-श्राविकाहरू...नयां भिक्षुणी-श्राविकाहरू हुन्छन् । यसरी त्यो ब्रह्मचर्यं यी (स्थविरा भिक्षुणी-श्राविकाहरू इत्यादि हुन्छन् भन्ने) अङ्गले अपरिपूर्ण हुन्छ ।

८-ख “चुन्द ! जब ती अङ्गहरूले पनि युक्त भएको ब्रह्मचर्यं हुन्छ, शास्ता पनि हुन्छ, स्थविर पनि हुन्छ, ...नयां भिक्षु-भ्रावकहरू पनि हुन्छन् । स्थविरा भिक्षुणी-श्राविकाहरू पनि...मध्यमा भिक्षुणी-श्राविकाहरू पनि, ...नयां भिक्षुणी-श्राविकाहरू पनि हुन्छन्— तब त्यो ब्रह्मचर्यं यी (नयां भिक्षुणी-श्राविकाहरू पनि हुन्छन् भन्ने) अङ्गले पनि परिपूर्ण हुन्छ ।

९-क “चुन्द ! ती अङ्गहरूले युक्त भएको ब्रह्मचर्यं त हुन्छ, शास्ता पनि हुन्छ, स्थविर पनि हुन्छ, ...स्थविरा भिक्षुणी-श्राविकाहरू पनि हुन्छन्, ...नयां भिक्षुणी-श्राविकाहरू पनि हुन्छन् । किन्तु शुद्ध

१. क्षेमा, उत्पलवर्णा स्थविराहरू जस्ता । दी. नि. अ. क. II.

ब्रह्मचारी^१ गृही उपासक-श्रावकहरू, ... शुद्ध कामभोगी^२ गृही उपासक-श्रावकहरू, हुन्नन् । यसरी त्यो ब्रह्मचर्यं यी (शुद्ध कामभोगी गृही उपासक-श्रावकहरू भन्ने) अङ्गले अपरिपूर्ण हुन्छ ।

१०-ख “चुन्द ! जब ती अङ्गहरूले पनि युक्त भएको ब्रह्मचर्यं हुन्छ, शास्ता पनि हुन्छ, स्थविर पनि हुन्छ, ... नयाँ भिक्षु-श्रावकहरू पनि हुन्छन्, ... स्थविरा भिक्षुणी-श्राविकाहरू पनि हुन्छन् ... नयाँ भिक्षुणी-श्राविकाहरू पनि हुन्छन् ... शुद्ध ब्रह्मचारी गृही-उपासक-श्रावकहरू पनि हुन्छन्, ... शुद्ध कामभोगी गृही उपासक-श्रावकहरू पनि हुन्छन्— तब त्यो ब्रह्मचर्यं यी (शुद्ध कामभोगी गृही उपासक-श्रावकहरू भन्ने) अङ्गले पनि परिपूर्ण हुन्छ ।

११- क “चुन्द ! ती अङ्गहरूले युक्त भएको ब्रह्मचर्यं त हुन्छ, शास्ता पनि हुन्छ, स्थविरहरू पनि हुन्छन्, ... स्थविरा भिक्षुणी-श्राविकाहरू पनि हुन्छन्, ... शुद्ध ब्रह्मचारी गृही उपासक-श्रावकहरू पनि हुन्छन् ... शुद्ध कामभोगी गृही उपासक-श्रावकहरू पनि हुन्छन् ।

१. चित्र गृहपति, हस्तक आलवक जस्ता । दी. नि. अ. क. II.

६६३

२. चुल्लअनाथपिण्डक, महाअनाथपिण्डक उपासकहरू जस्ता

दी. नि. अ. क. II. पृ. ६६३

किन्तु शुद्ध ब्रह्मचारिणी^१ गृही उपासिका-श्राविकाहरू.. शुद्ध काम-भोगिनी^२ गृही उपासिकाहरू हुन् । यसरी त्यो ब्रह्मचर्य यी (शुद्ध कामभोगिनी गृही उपासिका-श्राविकाहरू हुन् भन्ने) अङ्गले अपरिपूर्ण हुन्छ ।

१२-ख “चुन्द ! जब ती अङ्गहरूले पनि युक्त भएको ब्रह्मचर्य हुन्छ, शास्ता पनि हुन्छ, स्थविर पनि हुन्छ, ...स्थविरा भिक्षुणी श्राविकाहरू पनि हुन्छन्...शुद्ध ब्रह्मचारी गृही उपासक-श्रावकहरू पनि हुन्छन्...शुद्ध कामभोगी गृही उपासक-श्रावकहरू पनि हुन्छन्...शुद्ध ब्रह्मचारिणी गृही उपासिका-श्राविकाहरू पनि हुन्छन्...शुद्ध कामभोगिनी गृही उपासिका-श्राविकाहरू पनि हुन्छन्— तब त्यो ब्रह्मचर्य यी (शुद्ध काम भोगिनी गृही उपासिका-श्राविकाहरू भन्ने) अङ्गले पनि परिपूर्ण हुन्छ ।

१३-क “चुन्द ! ती अङ्गहरूले युक्त भएको ब्रह्मचर्य त हुन्छ, शास्ता पनि हुन्छ, स्थविर पनि हुन्छ, ...स्थविर र भिक्षु-श्रावकहरू पनि व्यक्त हुन्छन्...स्थविरा भिक्षुणी-श्राविकाहरू पनि हुन्छन्...शुद्ध ब्रह्मचारी गृही उपासक-श्रावकहरू पनि हुन्छन्.....”

१. नन्दमाता उपासिकाहरू जस्ता । दी. नि. अ. क. II, पृ.

६६३

२. खुज्जुत्तरादि उपासिकाहरू जस्ता । दी. नि. अ. क. II, पृ.

६६३

शुद्ध ब्रह्मचारिणी गृही उपासिका-श्राविकाहरू पनि हुन्छन्...शुद्ध काम
योगिनी गृही उपासिका श्राविकाहरू पनि हुन्छन् । किन्तु ब्रह्मचर्य
(= बुद्ध धर्म) समृद्ध, उन्नत, विस्तृत प्रसिद्ध, तथा पृथुल हुन्छ;
देव सहित मनुष्यहरूका बीचमा सु-प्रकाशित हुन्छ । यसरी त्यो ब्रह्मचर्य
यी (सु-प्रकाशित हुन्छ भन्ने) अङ्गले अपरिपूर्ण हुन्छ ।

१४-ख “चुन्द ! जब ती अङ्गहरूले पनि युक्त भएको
ब्रह्मचर्य हुन्छ, शास्ता पनि हुन्छ, स्थविर पनि हुन्छ, ...स्थविर
भिक्षु-श्रावकहरू पनि व्यक्त हुन्छन्, ...स्थविरा भिक्षुणी-श्राविकाहरू
पनि हुन्छन्...शुद्ध ब्रह्मचारी गृही उपासक-श्रावकहरू पनि हुन्छन्...
शुद्ध ब्रह्मचारी उपासिका-श्राविकाहरू पनि हुन्छन्;...ब्रह्मचर्य समृद्ध,
उन्नत, विस्तृत, प्रसिद्ध, तथा पृथुल पनि हुन्छन्; देव सहित मनुष्य-
हरूका बीचमा सु-प्रकाशित पनि हुन्छ—तब त्यो ब्रह्मचर्य यी (सु-
प्रकाशित हुन्छ भन्ने) अङ्गले पनि परिपूर्ण हुन्छ ।

१५-क “चुन्द ! ती अङ्गहरूले युक्त भएको ब्रह्मचर्य त
हुन्छ, शास्ता पनि हुन्छ, स्थविर पनि हुन्छ, ...भिक्षुणी-श्राविकाहरू
पनि हुन्छन्...शुद्ध ब्रह्मचारी गृही उपासक-श्रावकहरू पनि हुन्छन्...
शुद्ध ब्रह्मचारिणी गृही उपासिका-श्राविकाहरू पनि हुन्छन्...ब्रह्मचर्य
समृद्ध, उन्नत, ...पनि हुन्छन्; देव सहित मनुष्यहरूका बीचमा
सु-प्रकाशित पनि हुन्छ । किन्तु लाभान्न, यशान्न प्राप्त हुन्छ । यसरी
त्यो ब्रह्मचर्य यी (लाभान्न आदि प्राप्त हुन्छ भन्ने) अङ्गले अपरि-
पूर्ण हुन्छ ।

१६-ख “चुन्द ! जब ती अङ्गहरूले पनि युक्त भएको ब्रह्मचर्य

हुन्छ, शास्ता पनि हुन्छ, स्थविर पनि हुन्छ, अनुभवी पनि हुन्छ, चिर-प्रव्रजित पनि हुन्छ, जेठा-पाका पनि हुन्छन्, बंश बिति-सकेका पनि हुन्छन्; स्थविर भिक्षु श्रावकहरू व्यक्त हुन्छन्, विनीत हुन्छन्, विशारद हुन्छन्, योगक्षेम प्राप्त हुन्छन्, सद्धर्म बताउन समर्थ हुन्छन्, उत्पन्न भएका पर-वादलाई कारणसहित सुनिग्रह गरी राम्ररी धर्मदेशना गर्नसक्ने क्षमता भएका पनि हुन्छन्; मध्यम भिक्षु श्रावकहरू पनि हुन्छन्, नयाँ भिक्षु-श्रावकहरू पनि हुन्छन्; स्थविरा भिक्षुणी-श्राविकाहरू पनि हुन्छन्, मध्यमा भिक्षुणी-श्राविकाहरू पनि हुन्छन्, नयाँ भिक्षुणी श्राविकाहरू पनि हुन्छन्; शुद्ध ब्रह्मचारी गृही उपासक श्रावकहरू पनि हुन्छन्, शुद्ध कामभोगी गृही उपासक श्रावकहरू पनि हुन्छन्; शुद्ध ब्रह्मचारिणी गृही उपासिका-श्राविकाहरू पनि हुन्छन्, शुद्ध कामभोगिनी गृही उपासिका श्राविका-हरू पनि हुन्छन्; शुद्ध ब्रह्मचर्य (=बुद्ध शासन) समृद्ध, उन्नत, विस्तृत, प्रसिद्ध, तथा पृथुल पनि हुन्छन्, देव सहित मनुष्यहरूका बीचमा सु-प्रकाशित पनि हुन्छ तथा लाभान्न, यशान्न प्राप्त पनि हुन्छन्—तब त्यो ब्रह्मचर्य यी (लाभान्न प्राप्त भए) अङ्गले पनि परिपूर्ण हुन्छ ।

श्रावकहरूले धर्मावबोध गरेकाछन्

“बुद्ध ! अहिले म जस्ता अरहत् सम्यक् सम्बुद्ध शास्ता पनि लोकमा उत्पन्न भएका छन्; धर्म पनि सु-आख्यात, सुप्रवेदित,

नैर्याणिक, उपशम-संवर्तनिक तथा सम्यक् सम्बुद्ध प्रवेदित छ । मेरा श्रावकहरूले सद्धर्म अवबोध गरेका पनि छन् । उनीहरूलाई पूर्ण ब्रह्मचर्य साक्षात्कार पनि भएको छ । प्रष्ट, सर्वाङ्गसंग्रहित, सप्रति-हारिक तथा देव सहित मनुष्यहरूका बीचमा सु-प्रकाशित पनि भएको छ । चुन्द ! अहिले म जस्ता स्थविर अनुमवी, चिर-प्रव्रजित, जेठा-पाका तथा बैँश पुगेका शास्ता पनि छन् ।

चुन्द ! अहिले मेरा स्थविर भिक्षु-श्रावकहरू पनि छन् । जो व्यक्त, विनीत, विशारद, योगक्षेम प्राप्त; सद्धर्म बताउन समर्थ, उत्पन्न पर-वादलाई कारणसहित सुनिग्रह गरी राम्ररी धर्मदेशना गर्नसक्ने क्षमता भएका पनि छन् । चुन्द ! अहिले मेरा मध्यम भिक्षु श्रावकहरू पनि छन्, नयाँ भिक्षु-श्रावकहरू पनि छन्; स्थविरा भिक्षुणी श्राविकाहरू पनि छन्, मध्यमा भिक्षुणी श्राविकाहरू पनि छन्, नयाँ भिक्षुणी-श्राविकाहरू पनि छन्; शुद्ध ब्रह्मचारी गृही उपासक-श्रावकहरू पनि छन्, शुद्ध कामभोगी गृही उपासक-श्रावकहरू पनि छन्; शुद्ध ब्रह्मचारिणी गृही उपासिका-श्राविकाहरू पनि छन्, शुद्ध कामभोगिनी गृही उपासिका-श्राविकाहरू पनि छन् । चुन्द ! अहिले मेरो ब्रह्मचर्य (= बुद्ध शासन) समृद्ध, उन्नत, विस्तृत, प्रसिद्ध तथा पृथुल पनि छ; देव सहित मनुष्यहरूका बीचमा सु-प्रकाशित पनि छ ।

“चुन्द ! जति शास्ताहरू अहिले लोकमा उत्पन्न भएका छन्, त्यसमध्ये कुनै पनि शास्ता म देखिबन जसले मैले जस्तो लाभ र यश प्राप्त गरेको होस् । चुन्द ! जति सङ्घहरू वा गणहरू अहिले लोकमा

उत्पन्न भएका छन्, त्यसमध्ये कुनै पनि सङ्घः न देखिदैन जसले भिक्षुसङ्घले जस्तै लाभ र यश प्राप्त गरेको होस् । चुन्द ! साँच्चै भन्ने हो भने 'सबै कारणहरूले सुसम्पन्न, सबै कारणहरूले परिपूर्ण; न न्यून, न अधिक, सु-आख्यात, केवल परिपूर्ण ब्रह्मचर्य सु-प्रकाशित छ' भनी यसलाई भन्न सकिन्छ ।

“चुन्द ! उद्दक रामपुत्रले यसो भनेका थिए— 'देखेर पनि देखिन्न' । के देखेर पनि देखिन्न ? धारिलो छुराको पाता मात्र देखिन्छ, तर धार देखिन्न । चुन्द ! यसलाई उद्दक रामपुत्रले 'देखेर पनि देखिन्न' भनी भनेका थिए । जुन कुरा उद्दक रामपुत्रले 'छुरा-लाई लिएर यसो भने त्यो हीन हो, पृथगजनिक हो, अनार्य हो तथा अनर्थ संहित हो ।

“चुन्द ! यदि 'देखेर पनि देखिन्न' भनेकोलाई राम्रोसँग भन्ने हो भने 'देखेर पनि देखिन्न' भनी यसरी सम्यक आकारले भन्नु पर्छ—के देखेर पनि देखिन्न ?—जो 'सबै कारणहरूले सुसम्पन्न, सबै कारणहरूले परिपूर्ण; न न्यून, न अधिक, सु-आख्यात, केवल परिपूर्ण ब्रह्मचर्य सु-प्रकाशित छ' भनी भनिएको छ—यसलाई देख्नु नै 'देखेको हो' । यस अर्थलाई हटाइदिएर 'परिशुद्धतर' हुनसक्छ भन्नु नै 'न देखेको हो' । यस अर्थलाई हटाइ दिएर 'परिपूर्ण' हुनसक्छ भन्नु नै

१. भगवान् बुद्ध, बुद्ध हुनु भन्दा अगाडि संन्यास लिइसकेपछि उद्दक रामपुत्रको आश्रममा पनि बस्नुभएकी थियो ।

‘न देखेको हो’। यसलाई ‘देखेर पनि देखिन्न’ भनेको हो ।
 चुन्द ! साँच्चं भन्ने हो भने जो त्यो ‘सबै कारणहरूले सुसम्पन्न, सबै
 कारणहरूले परिपूर्ण; न न्यून, न अधिक, सु-आख्यात, केवल परिपूर्ण
 ब्रह्मचर्य सु-प्रकाशित छ’ भनी भनिएको हो त्यसलाई साँच्चंकै ‘सबै
 कारणहरूले सुसम्पन्न, ...केवल परिपूर्ण ब्रह्मचर्य सु-प्रकाशित छ’ भनी
 भन्न सकिन्छ ।

सङ्गायना गर्नुपर्छ

“चुन्द ! त्यसो हुनाले, जो मैले स्वयं अभिज्ञात गरी धर्मदेशना
 गरेको छु—त्यसलाई तिमीहरू सबै मिली, एकत्रित भई अर्थमा अर्थ,
 व्यञ्जनमा व्यञ्जन मिलाई सङ्गायना गर्नुपर्छ, ऋगडागर्नु हुन्न । जसले
 गर्दा यो ब्रह्मचर्य (= बुद्ध धर्म) दीर्घकालसम्म रहन सकोस्, चिरस्थायी
 हुन सकोस्; अनि बहुजनहिताय, बहुजनमुखाय, लोकवासीकानिम्ति
 अनुकम्पार्थ, देव सहित मनुष्यहरूका अर्थकोनिम्ति, हितकोनिम्ति र
 सुखकोनिम्ति पनि हुन सकोस् ।

बुद्धद्वारा स्वयं ज्ञातगरेका धर्महरू कुन कुन हुन् ?

“चुन्द ! ती कुन धर्महरू हुन् त जो मैले स्वयं अभिज्ञात
 गरी देशना गरे ? जसलाई (तिमीहरू) सबै मिली, एकत्रित भई
 अर्थमा अर्थ, व्यञ्जनमा व्यञ्जन मिलाई सङ्गायना गर्नुपर्छ, ऋगडा-
 गर्नु हुन्न । जसबाट यो ब्रह्मचर्य (= बुद्धधर्म) दीर्घकालसम्म रहन

सकोस्...र सुखकोनिम्ति पनि हुन सकोस् ? ती यी हुन् – चारसति-
पट्टान^१ (= स्मृतिप्रस्थान), चार सम्मप्पधान^२ (= सम्यक्-साधना)
चार ऋद्धिपाद^३, पञ्चेन्द्रिय,^४ पञ्चबल,^५ सप्तबोध्यङ्ग^६ आर्य-

१. (१) काये कायानुपस्सी (= शरीरको प्रकृयाबारे स्मृति राखी बस्नु), (२) वेदनासु वेदानुपस्सी (= सबै प्रकारका वेदनाहरूमा स्मृति = होसराखी बस्नु), (३) चित्ते चित्तानु-पस्सी (= चित्तको गतिविधि बारे होसराखी बस्नु) तथा (४) धम्मेषु धम्मनुपस्सी (= चित्तको विषयबारे होसराखी बस्नु) । यी चार प्रकृत्यालाई 'चार सतिपट्टान' भन्दछन् । दी. नि. III. पृ. १७३ : सङ्गीतिसुत्तं ।
२. (१) उत्पन्न नभएको अकुशललाई उत्पन्न हुन नदिनकानिम्ति साधना गर्नु, (२) उत्पन्न भएको अकुशललाई हटाउनकानिम्ति साधना गर्नु, (३) उत्पन्न न भएको कुशललाई उत्पन्न गराउनकानिम्ति साधना गर्नु, तथा (४) उत्पन्न भएको कुशललाई स्थिर राख्नकानिम्ति साधना गर्नु, प्रयत्न गर्नु । यी चारप्रकारका साधना=प्रयत्नलाई 'चार सम्मप्पधान' भन्दछन् । दी. नि. III. पृ. १७३ सङ्गीतिसुत्तं ।
३. (१) छन्द-समाधिद्वारा प्राप्त ऋद्धि (= अलौकिक चमत्कार), (२) चित्त-समाधिद्वारा प्राप्त ऋद्धि, (३) वीर्य-समाधिद्वारा प्राप्त ऋद्धि तथा (४) मीमांसा-समाधिद्वारा प्राप्त ऋद्धि । यी चार प्रकारलाई 'चार ऋद्धिपाद' भन्दछन् । दी. नि. III. पृ. १७३ : सङ्गीतिसुत्तं ।

अष्टाङ्गिकमार्गः ।

“चन्द्र ! मैले स्वयं अभिज्ञातगरी देशना गरेका धर्महरू यिनै हुन् । जहाँ तिम्रीहरू सबै मिली, एकत्रित भई अर्थमा अर्थ, व्यञ्जनमा व्यञ्जन मिलाई सङ्गायना गर्नुपर्छ, फगडागर्नु हुन्न । जसबाट यो ब्रह्मचर्य दीर्घकालसम्म रहन सकोस्... र सुखकोनिम्ति पनि हुन सकोस् ।

४. (१) श्रद्धेन्द्रिय, (२) वीर्येन्द्रिय, (३) स्मृतीन्द्रिय, (४) समाधीन्द्रिय तथा (५) प्रज्ञेन्द्रिय । यी पाँचलाई ‘पञ्चेन्द्रिय’ भन्दछन् । दी. नि. III. पृ. १८ : सङ्कीर्तिसुत्तं ।

५. (१) श्रद्धा-बल, (२) वीर्य-बल, (३) स्मृति-बल, (४) समाधि-बल तथा (५) प्रज्ञा-बल । यी पाँच बलहरूलाई ‘पञ्च-बल’ भन्दछन् । म. नि. II. पृ. २३५ : महासकुलु-दायिसुत्तं ।

६. (१) स्मृति-सम्बोध्यङ्ग, (२) धर्मविचय-सम्बोध्यङ्ग, (३) वीर्य-सम्बोध्यङ्ग, (४) प्रीति-सम्बोध्यङ्ग, (५) प्रशब्धि-सम्बोध्यङ्ग, (६) समाधि-सम्बोध्यङ्ग, तथा (७) उपेक्षा-सम्बोध्यङ्ग । यी सात बोधि अङ्गहरूलाई ‘सप्तसम्बोध्यङ्ग’ भन्दछन् । दी. नि. III. पृ. २२२ : दसुत्तरसुत्तं ।

१. (१) सम्यक्-दृष्टि, (२) सम्यक्-संकल्प, (३) सम्यक्-वाचा, (४) सम्यक्-कर्म, (५) सम्यक्-आजीविका, (६) सम्यक्-व्यायाम, (७) सम्यक्-स्मृति तथा (८) सम्यक्-समाधि । यी आठ अङ्गले युक्त भएको मार्गलाई ‘आर्य-अष्टाङ्गिकमार्ग’ भन्दछन् । दी. नि. III. पृ. २२६ : दसुत्तरसुत्तं ।

बुद्ध-वचनको पहिचान

१. “चुन्द ! ती एकमेल भएका, परस्पर आनन्दित भएका, विवाद नगरेका, शिक्षित (भिक्षु) हरूका बीच कुनै सब्रह्मचारीले सङ्गलाई धर्म भाषण गर्छन् । त्यो भाषण सुनी यदि तिमिहरूलाई ‘यो आयुष्मान्ते अर्थ (= मुख्य कुरा, मूल उद्देश्य, सिद्धान्त) पनि गलत तरिकाले लगाउँछन्, व्यञ्जन (= वाक्य, पदविन्यास, भाव, विशेषण) पनि गलत तरिकाले जोड्छन्’ भन्ने लागेमा उनलाई न अभिनन्दन गर्नु, न त प्रत्याक्रोश नै’ । अभिनन्दन पनि न गरी, प्रत्याक्रोश पनि न गरी बरू उनैलाई यस्तो भन्नु — ‘आवुसो ! यो अर्थकोनिमित्त यो व्यञ्जनहरू वा ती व्यञ्जनहरू — यी मध्ये कुनचाहि अधिक ठीक लाग्छ ? यी व्यञ्जनहरूको यीनै अर्थ हुन् वा ती व्यञ्जनहरूको तीनै अर्थ हुन् ? — यी मध्ये कुन चाहि अधिक ठीक लाग्छ ?’ यसरी सोध्दा यदि उनले ‘आवुसो ! यो अर्थकोनिमित्त यीनै व्यञ्जनहरू वा ती व्यञ्जनहरू नै अधिक ठीक लाग्छन्; यी व्यञ्जनहरूको अर्थ यीनै हुन् वा ती व्यञ्जनहरूको अर्थ ती नै हुन् — जो त्यही नै हुन्’ भनी भन्छन् भने उनलाई न प्रशंसा गर्नु पर्छ, न त प्रत्याक्रोश नै ।

१. यस्तै प्रकार धर्मलाई पहिचान गर्ने तरिका बताउनु हुँदैन भगवान् बुद्धले, सुनेको कुरालाई सूत्र र विनयसँग मिलाई हेर्नु भन्ने कुरा पनि यस ठाउँमा स्मरणीय छ । दी. नि.

II. पृ. ९६ : महापरिनिब्बानसुत्त ।

बहु प्रशंसा पनि नगरी, प्रत्याक्रोश पनि नगरी त्यही कुराको अर्थ, त्यही कुराको व्यञ्जन रात्ररी लिनसक्नेगरी उनैलाई संकाउनु पर्छ ।

२. “चुन्द ! अर्का पनि सब्रह्मचारीले सङ्गलाई धर्म भाषण गर्छन् । त्यो भाषण सुनी यदि तिमिहरूलाई ‘यी आयुष्मानले अर्थ भने गलत तरिकाले लगाउँछन्, तर व्यञ्जन भने ठीक तरिकाले जोड्छन्’ भन्ने लागेमा उनलाई न अभिनन्दन गर्नु, न त प्रत्याक्रोश नै । अभिनन्दन पनि न गरी, प्रत्याक्रोश पनि नगरी बहु उनैलाई यस्तो भन्नु— ‘आवुसो ! यी व्यञ्जनहरूको यीनै अर्थ हुन् वा ती व्यञ्जनहरूको ती नै अर्थ हुन् ?—यी मध्ये कुनचाहिँ अधिक ठीक लाग्छ ?’ यसरी सोधदा यदि उनले ‘आवुसो ! यी व्यञ्जनहरूको अर्थ यीनै हुन् वा ती व्यञ्जनहरूको अर्थ ती नै हुन्—जो त्यही नै हुन्’ भनी भन्छन् भने उनलाई न प्रशंसा गर्नुपर्छ, न त प्रत्याक्रोश नै । बहु प्रशंसा पनि नगरी, प्रत्याक्रोश पनि न गरी त्यही कुराको अर्थ रात्ररी लिनसक्नेगरी उनैलाई संकाउनु पर्छ ।

३. “चुन्द ! अर्का पनि सब्रह्मचारीले सङ्गलाई धर्म भाषण गर्छन् । त्यो भाषण सुनी यदि तिमिहरूलाई ‘यी आयुष्मान्ले अर्थ त ठीक तरिकाले लगाउँछन्, तर व्यञ्जन भने गलत तरिकाले जोड्छन्’ भन्ने लागेमा उनलाई न अभिनन्दन गर्नु, न त प्रत्याक्रोश नै । अभिनन्दन पनि न गरी, प्रत्याक्रोश पनि न गरी बहु उनलाई यसो भन्नु— ‘आवुसो ! यो अर्थकोनिमित्त यी व्यञ्जनहरू वा ती व्यञ्जनहरू,—यी मध्ये कुनचाहिँ अधिक ठीक लाग्छ ?’ यसरी सोधदा यदि

उनले 'आवुसो ! यो अर्थकोनिम्ति यी नै व्यञ्जनहरू अधिक ठीक लाग्छन्, जो त्यहीनै हुन्' भनी भन्छन् भने उनलाई न प्रशंसा गर्नु पर्छ, न त प्रत्याक्रोश नै । बरु प्रशंसा पनि न गरी, प्रत्याक्रोश पनि नगरी त्यही कुराको व्यञ्जन लिनसक्नेगरी उनलाई संझाउनु पर्छ ।

४. "चुन्द ! अर्का पनि सब्रह्मचारीले सञ्जुलाई धर्म भाषण गर्छन् । त्यो भाषण सुनी यदि तिमिहरूलाई 'यो आयुष्मान्ले अर्थ पनि ठीक तरीकाले लगाउँछन्, व्यञ्जन पनि ठीक तरीकाले जोड्छन्' भन्ने लागेमा उनलाई 'साधु !' भनी अभिनन्दन गरी, अनुमोदन गरी उनलाई यस्तो भन्नु पर्छ 'आवुसो ! हामीहरूकोनिम्ति लाभ हो, हामी-हरूकोनिम्ति सुलाभ हो, जो कि हामीहरूले आयुष्मान् जस्ता अर्थज्ञ, व्यञ्जनज्ञ ब्रह्मचारीको दर्शन गर्न पायौं ।'

Dhamma.Digital

प्रत्यवेक्षणा-ज्ञान

"चुन्द ! मैले केवल दृष्टधर्मिक (= यसै जीवनको) आस्रव-हरू (= चित्तमल) को संयम गर्नकोनिम्ति धर्मोपदेश गरेको छैन; चुन्द ! न मैले सम्परायिक (= परजन्म) आस्रवहरूको निवारणका निम्ति मात्र धर्मोपदेश गरेको छु । चुन्द ! मैले दृष्टधर्मिक आस्रव-हरूको संयम गर्न र सम्परायिक आस्रवहरूको निवारणार्थसमेत धर्मो-पदेश गरेको छु ।

१- "चुन्द ! त्यसैले जो मैले तिमिहरूलाई चीवर वस्त्र

सम्बन्धी अनुज्ञा दिएको छु त्यसले सर्वो रोकनकोनिमित्त, गर्मी रोकनको निमित्त, ङिगा-लामखुट्टे-हावा-धूप-सर्प-बिच्छी आदिहरूको स्पर्शबाट बच्नकोनिमित्त तथा लाज-शरम ढाक्नकोनिमित्त पर्याप्त छ ।

२- “चुन्द ! जो मैले तिमिहरूलाई पिण्डपात्र (= भिक्षा भोजन) सम्बन्धी अनुज्ञा दिएको छु त्यसले—यो शरीर बचाइराख्नको-निमित्त, यापन गर्नकोनिमित्त, क्षुधा दूरगर्नकोनिमित्त, ब्रह्मचर्य पालन गर्नकोनिमित्त पर्याप्त छ । यसरी पुरानो वेदना दूर हुनेछ, नयाँ वेदना उत्पन्न हुने छैन, जीवन यात्रा पनि हुनेछ, निर्दोषपूर्वक सुखमय विहार पनि हुनेछ ।

३- “चुन्द ! जो मैले तिमिहरूलाई शयनासन (= सुत्ने बस्ने) सम्बन्धी अनुज्ञा दिएको छु त्यसले—सर्वोलाई निवारण गर्न, गर्मीलाई निवारण गर्न, ङिगा-लामखुट्टे-हावा-धूप-सर्प-बिच्छी आदि-हरूको स्पर्शबाट बच्नकोनिमित्त तथा ऋतु प्रकोपबाट दूर रहन र ध्यानमा रत भई बस्नकोनिमित्त पर्याप्त छ ।

४- “चुन्द ! जो मैले तिमिहरूलाई ग्लानप्रत्यय भेषज्य परिष्कारहरू सम्बन्धी अनुज्ञा दिएको छु त्यसले—उत्पन्न भएको रोग व्याधी-वेदनालाई निवारण गर्न र निरोगपूर्वक स्वास्थ्य ठीकसँग राखी बस्न पर्याप्त छ ।

सुखमा अल्झेर बस्ने

(क) “चुन्द ! अन्यतर्थीय परिव्राजकहरूले यस्तो भन्न सक्छन्— ‘श्रमण शाक्ययुत्रीय सुखमा अल्झेर बस्नमा अनुरक्त छन् ।’ चुन्द ! यस्तो भन्ने अन्यतर्थीय परिव्राजकहरूसँग यस्तो सोध्नुपर्छ— ‘आवुसो ! सुखमा अल्झेर बस्नु (सुखल्लिकानुयोगो) भनेको के हो ? सुखमा अल्झेर बस्नु भनेको त्रिविधाकार छन्, नानाप्रकार छन् ।’

“चुन्द ! चारप्रकारका सुखमा अल्झेरबस्ने हीनगामी, पृथगजनिक, अनायं तथा अनर्थसंहित हुन्छ— जो न निर्वेदकोनिम्ति, न विरागकोनिम्ति, न निरोधकोनिम्ति, न शान्तिकोनिम्ति, न अभिज्ञानकोनिम्ति, न सम्बोधिकोनिम्ति तथा न निर्वाणकोनिम्ति नै हुन्छ । कुन चार ?—

(१) “चुन्द ! यहाँ, कुनै मूर्खप्राणी हिंसा गरीगरिकन आफूलाई आनन्दितपाछं, प्रसन्नपाछं । यो पहिलो सुखमा अल्झेर बस्नु (सुखल्लिकानुयोगो) हो ।

(२) “चुन्द ! फेरि यहाँ, कुनै मूर्खप्राणी चोरी गरीगरिकन आफूलाई आनन्दितपाछं, प्रसन्नपाछं । यो दोश्रो सुखमा अल्झेर बस्नु हो ।

(३) “चुन्द ! फेरि यहाँ, कुनै मूर्खप्राणी भूटो बोलिबोलिकन

आफूलाई आनन्दितपार्छ, प्रसन्नपार्छ । यो तेश्रो सुखमा अल्फेर बस्तु हो ।

(४) “चुन्द ! फेरि यहाँ, कुनै मूखप्राणी पञ्चकामगुणहरू-द्वारा समर्पितभई, सम-अङ्गीभई भोग गर्छ । यो चौथो सुखमा अल्फेर बस्तु हो ।

“चुन्द ! यी चार सुखमा अल्फेर बस्तु हीनगामी, पृथगजनिक जनार्थ तथा अनर्थसंहित वृन्द-- जो न निर्बेदकोनिम्ति... तथा न निर्वाणकोनिम्ति नै हुन्छ ।

(ख) ‘चुन्द ! यहाँ अन्यतैर्थीय परिव्राजकहरूले यस्तो पनि भन्न सक्छन्-- ‘भ्रमण शाक्यपुत्रीय यो चार सुखमा अल्फेर बस्तुमा नै अनुरक्त छन् ।’ उनीहरूलाई ‘यसो न मन’ भनी तिमीहरूले भन्नुपर्छ । ‘तिमीहरूको यो कुरा साँचो ठहरिन्न, असत्य, तथ्यहीन तथा फूटो ठहरिन्छ’ भनी भन्नुपर्छ ।

(१) “चुन्द ! यहाँ, भिक्षु कामविषयबाट अलग रही^१... प्रथमध्यान प्राप्तगरी बस्छ । यो पहिलो सुखमा अल्फेर बस्तुहो ।
(२) चुन्द ! फेरि वितर्क र विचारलाई उपशमगरी^२... द्वितीयध्यान

१. हेर माथि पृ. २८९ मा ।

२. ” पृ. २८९ मा ।

प्राप्तगरी बस्छ । यो दोश्रो सुखमा अल्फेर बस्नुहो । (३) चुन्द ! फेरि प्रीतिलाई पनि त्यागी^१... तृतीयध्यान प्राप्तगरी बस्छ । यो तेस्रो सुखमा अल्फेर बस्नुहो । (४) चुन्द ! फेरि सुखलाई पनि त्यगी^२... चतुर्थध्यान प्राप्तगरी बस्छ । यो चौथो सुखमा अल्फेर बस्नुहो । चुन्द ! यीनै चार सुखमा अल्फेर बस्नुनै एकान्त निर्वेदको-निमित्त, विरागकोनिमित्त, निरोधकोनिमित्त, शान्तिकोनिमित्त, अभिज्ञान-कोनिमित्त, सम्बोधीकोनिमित्त तथा निर्वाणकोनिमित्त हुन्छ ।

‘चुन्द ! यहाँ, अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूले यस्तो पनि भन्न सक्छन्— ‘श्रमण शाक्यपुत्रीय यिनै चार प्रकारका सुखमा अल्फेर बस्नुमानै अनुरक्तछन् ।’ उनीहरूलाई ‘ठोके भन्यो’ भनी तिम्रीहरूले भन्नुपर्छ । ‘तिम्रीहरूले साँचो भन्छौ, न तिम्रीहरू असत्य तथा तथ्यहीन कूटा कुरा नै गछौ’ भनी भन्नुपर्छ ।

(ग) ‘चुन्द ! यहाँ, अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूले ‘यी चार सुखमा अल्फेर बस्नमा अनुरक्तभई विहारगनेले के फल तथा के गुण पाउन सक्छ ?’ भनी सोध्न सक्छन् । यस्तो सोध्ने अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूलाई यस्तो जवाफ दिनुपर्छ— ‘आवुसो ! यी चार सुखमा अल्फेर बस्नमा अनुरक्तभई विहारगनेले चार फल तथा गुणहरू प्राप्त

१. हेरमाथि पृ. २८९ मा ।

२. ,, पृ. २८९ मा ।

गर्नं सक्खन् ।' कुन चार ?— (१) 'आवुसो ! यहाँ भिक्षु, तीनै संयोजन^१ परीक्षीण गरी स्रोतापन्न^२ हुनसक्ख— जो अधिनीपाती भई, निश्चयनै सम्बोधिपरायण हुन्छ । यही पहिलो फल तथा गुण हो । (२) आवुसो ! फेरि भिक्षु, तीनै संयोजनलाई परीक्षीण गरिसकेपछि राग, द्वेष र मोहलाई दुर्बलपारी सकृदागामी^३ हुनसक्ख— एकबार मात्र यस लोकमा आई उसले दुःखको अन्त गर्छ । यो दोस्रो फल तथा गुण हो । (३) आवुसो ! फेरि भिक्षु, पञ्चअधोभागीय^४ (ओरम्भागियानि) संयोजनहरू परीक्षीणगरी औपपातिक (= ब्रह्मलोकगामी) हुन्छ— त्यहीँबाट परिनिर्वाण हुन्छ, त्यहाँबाट फेरि यस लोकमा फर्केर आउन्न^५ ।

१. (१) सत्कायदृष्टि संयोजन, (२) विचिकित्सा-संयोजन, (३) शील-व्रतपरामर्श-संयोजन । विभं. पा. पृ. ४३५: तिकमातिकनिद्देसो, खुद्दकवत्थुविभङ्गो ।
२. निर्वाणरूपी स्रोतमा पुग्नेलाई 'स्रोतापन्न' भन्दछन् ।
३. एकपटकसम्म मात्र जन्मेर परिनिर्वाण हुनेलाई 'सकृदागामी' भन्दछन् ।
४. पञ्च अधोभागीय संयोजन भनेका यी हुन्—(१) सत्कायदृष्टि-संयोजन, (२) विचिकित्सा-संयोजन, (३) शीलव्रत-परामर्श-संयोजन, (४) कामच्छन्द-संयोजन तथा (५) व्यापाद-संयोजन । विभं.पा.पृ.४५२: पञ्चकमातिकानिद्देसो, खुद्दकवत्थुविभङ्गो ।
५. अनागामीहरूका कति प्रभेद छन् भन्नेबारेमा बु. गृ. पृ. २७४ मा अनागामी लक्षणको कुरामा हेनु ।

यो तेषो फल तथा गुण हो । (४) आवुसो ! फेरि भिक्षु आस्रव^१ क्षयगरी अनास्रवभई चेतोविमुक्ति (= चित्तविमुक्ति), प्रज्ञा-विमुक्ति^२ लाई यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञात साक्षात्कारगरी उपशान्त भई बस्छ । यही चौथो फल तथा गुण हो ।

“आवुसो ! यी चार सुखमा अल्छेर बस्नमा अनुरक्तभई (सुखल्लिकामुयोगो) विहारगनेलाई यिनं चार फल तथा गुणहरू प्राप्त हुन्छन् ।

क्षीणास्रवले उल्लंघन गर्ननसक्ने कारणहरू

“चुन्व ! अन्यतैर्यीय परिव्राजकहरूले यस्तो पनि भन्न

१. आस्रवहरू चार छन् (१) कामास्रव, (२) भावास्रव, (३) दूष्टि-आस्रव तथा (४) अविदद्यास्रव । विभं. पा. पृ. ४४८: चतुक्कमातिकानिद्देसो, खुट्कविभङ्गो ।
२. चित्त-विमुक्ति र प्रज्ञा-विमुक्ति भन्नाले अर्हंत-मार्गफल सम्प्रयुक्त चित्तलाई दर्शाइएको हो । यसले सम्पूर्ण क्लेशबाट चित्त विमुक्त भइसकेको कुरालाई प्रकाश पार्छ । विशेषत रागबाट मुक्त चित्तलाई ‘चित्त-विमुक्ति’ र अविदद्याबाट मुक्त चित्तलाई ‘प्रज्ञा-विमुक्ति’ भनी भन्दछन् । पटि.स.म. क.अ. ४५५: बलकथावण्णना ।

सकछन्— 'धमण शाक्यपुत्रीय अस्थीर धर्मी (= धर्ममा स्थीरता तथा निश्चलता न हुने) भई विहारगछन् ।' चुन्द ! यस्तो भन्ने अन्यतर्थीय पीरिवाजकहरूलाई यस्तो भन्नुपर्छ— 'आवुसो ! वहाँ भगवान् अरहत् सम्यक् सम्बुद्धले जानेर, देखेर आफ्ना भावकहरूलाई जीवनभर उल्लंघन गर्न नहुने धर्मोपदेश गर्नुभएको छ । आवुसो ! जस्तै—चलाउन नसक्नेगरी, हल्लाउन नसक्नेगरी कुनै इन्द्रकील वा फलामको कीलो जिमिनमा बेसकरी गाडि राखेको हुन्छ, आवुसो ! त्यस्तै— वहाँ भगवान् अरहत् सम्यक् सम्बुद्धले जानेर, देखेर, भावकहरूलाई जीवनभर उल्लंघन गर्न नहुने धर्मोपदेश गर्नुभएको छ । आवुसो ! क्षीणास्रव भइसकेका, ब्रह्मचर्यवास पूरा गरिसकेका (वुसितवा), गर्नुपर्ने गरिसकेका (कतकरणीयो), भार^१ बिसाइसकेका (ओहितभारो), भवसंयोजन परोक्षीण भइसकेका, स्वयं रात्ररी ज्ञातगरी विमुक्त भइसकेका— जो अरहत् भिक्षुहरू हुन् उनीहरूले नौ कारणहरू उल्लंघन गर्न सक्दैनन्—

(१) 'आवुसो ! क्षीणास्रव भिक्षुले जानी जानी प्राणीहृत्या गर्न सक्दैन ।

-
१. (१) स्कन्ध-भार, (२) क्लेश-भार, (३) अभिसंस्कार-भार यी तीन भारहरूलाई 'भार' भन्दछन् । महा. नि. पा. पृ. २८३: महाविष्णुहसुत्तनिदेसो । यसको अरु विस्तृत अर्थवर्णना पनि उही सूत्रमै समुल्लेख भएको छ ।

(२) 'आवुसो ! क्षीणास्त्रव भिक्षुले जानी जानी चोरीगर्न सक्दैन ।

(३) 'आवुसो ! क्षीणास्त्रव भिक्षुले जानी जानी मैथुन सेवन गर्न सक्दैन ।

(४) 'आवुसो ! क्षीणास्त्रव भिक्षुले जानी जानी भूटो बोल्न सक्दैन ।

(५) 'आवुसो ! क्षीणास्त्रव भिक्षुले जानी जानी अघि गृहस्थीमा ऊँ कामविषय^१का कुनै पनि वस्तुहरू जम्मागरी (सन्निधिकारकं) परिभोग गर्न सक्दैन ।

(६) 'आवुसो ! क्षीणास्त्रव भिक्षुले जानी जानी रागको कारणले पक्षपात गर्न सक्दैन ।

(७) 'आवुसो ! क्षीणास्त्रव भिक्षुले जानी जानी द्वेषको कारणले पक्षपात गर्न सक्दैन ।

१. यहाँ कामविषय भन्नाले वस्तुकाम तथा क्लेशकाम भन्ने दुवै प्रकारका कामना हुने वस्तुहरू तथा क्लेशहरूलाई भनेको हो । दी नि. अ. क. II. पृ. ६६५

(८) 'आवुसो ! क्षीणास्त्रव भिक्षुले जानी जानी मोहको कारणले पक्षपात गर्न सक्दैन ।

(९) 'आवुसो ! क्षीणास्त्रव भिक्षुले जानी जानी भयको कारणले पक्षपात गर्न सक्दैन ।

'आवुसो ! जो क्षीणास्त्रव भइसकेका, ब्रह्मचर्यवास पूरा गरिसकेका, गर्नुपर्ने गरिसकेका, भार बिसाइसकेका, भवसंयोजन परीक्षीण भइसकेका, स्वयं रात्ररी ज्ञातगरी विमुक्त भइसकेका अरहत् भिक्षुहरू हुन् ... उनीहरूले यो नौ कारणहरू उल्लंघन गर्न सक्दैनन् ।'

बुद्ध, कालवादीहुन्

'बुद्ध ! अन्यतैर्थाय परिव्राजकहरूले यस्तो पनि भन्न सक्छन् - 'श्रमण गीतमले अतीत सम्बन्धी अपरिच्छेद ज्ञान-दर्शनको कुरा मात्र बताउँछन्, किन्तु अनागत सम्बन्धी अपरिच्छेद ज्ञान-दर्शनको कुरा बताउँदैनन्; किन होला ? के कारण होला ?' ती अन्यतैर्थाय परिव्राजकहरू — कुनै अव्यक्त, मूर्ख जस्तै एकप्रकारको ज्ञान-दर्शनलाई अर्कप्रकारको ज्ञान-दर्शन ठान्दछन् ।

'बुद्ध ! अतीतकाल सम्बन्धी पनि तथागतलाई स्मृतिअनुसार (=पूर्वानुस्मृति अनुसार) ज्ञान हुन्छ । उसले जति इच्छागर्छ उति अनुस्मरण गर्नसक्छ । अनागतकाल सम्बन्धी पनि

तथागतलाई— 'यो मेरो अन्तिम जन्म हो, फेरि पुनर्जन्म छैन' भन्ने बोधिजन्य ज्ञान उत्पन्न हुन्छ ।

(क) “चुन्द ! (१) अतीतकालको कुरा भए पनि यदि त्यो असत्य, अतथ्य तथा अनर्थकर छ भने, तथागतले त्यस्तो कुरा बताउँदैन । चुन्द ! (२) अतीतकालको कुरा भए पनि यदि त्यो सत्य र तथ्य छ तर अनर्थकर छ भने, तथागतले त्यस्तो कुरा पनि बताउँदैन । चुन्द ! (३) अतीतकालको कुरा भए पनि यदि त्यो सत्य, तथ्य तथा अर्थकर छ भने, त्यस प्रश्नको कुरा बताउनमा तथागतले समय विचार गर्छ ।

(ख) “चुन्द ! (१) अनागतकालको कुरा भए पनि यदि त्यो असत्य, अतथ्य तथा अनर्थकर हुन्छ भने, तथागतले त्यस्तो कुरा बताउँदैन । चुन्द ! (२) अनागतकालको कुरा भए पनि यदि त्यो सत्य र तथ्य हुन्छ तर अनर्थकर हुन्छ भने, तथागतले त्यस्तो कुरा पनि बताउँदैन । चुन्द ! (३) अनागतकालको कुरा भए पनि यदि त्यो सत्य, तथ्य तथा अर्थकर हुन्छ भने, त्यस प्रश्नको कुरा बताउनमा तथागतले समय विचार गर्छ ।

(ग) “चुन्द ! (१) वर्तमानकालको कुरा भए पनि यदि त्यो असत्य, अतथ्य तथा अनर्थकर छ भने, तथागतले त्यस्तो कुरा बताउँदैन । चुन्द ! (२) वर्तमानकालको कुरा भए पनि यदि त्यो कुरो सत्य र तथ्य छ तर अनर्थकर छ भने, तथागतले त्यस्तो कुरा पनि

बताउं देन । चुन्द ! (३) वर्तमानकालको कुरा भए पनि यदि त्यो सत्य, तथ्य तथा अर्थकर छ भने, त्यस प्रश्नको कुरा बताउनमा तथागतले समय विचार गर्छ ।

तथागत

“(१) चुन्द ! अतीतानागत-वर्तमानको विषयमा तथागत कालवादी, सत्यवादी, अर्थवादी, धर्मवादी तथा विनयवादी छ । त्यसैले ‘तथागत’ भनिएको हो । (२) चुन्द ! देव सहित मार ब्रह्मलोक, श्रमण ब्राह्मण सहित देवमनुष्य प्रजाले जे जति सुने, स्पर्शगरे, ज्ञाने, प्राप्तगरे, खोजीगरे, मनले विचारगरे ती सबैलाई तथागतले ज्ञात गरेको छ । त्यसैले ‘तथागत’ भनिएको हो । (३) चुन्द ! जुन रातमा तथागतले अनुत्तर सम्यक् सम्बोधिलाई अभिसम्बोध गन्यो, जुन रातमा तथागत अनुपादिशेष^१ निर्वाण-धातुमा परिनिर्वाण हुने छ यी दुवै समयका बीच तथागतले जुन कुरा बोल्छ, जुन कुरा गर्छ, जुन कुरा निर्देशन गर्छ ती सबै— त्यसै हुन्छन्, अन्यथा हुन्नन् । त्यसैले ‘तथागत’ भनिएको हो । (४) चुन्द ! तथागतले जस्तो बोल्छ उस्तै गर्छ, जस्तो गर्छ उस्तै बोल्छ । यसरी जस्तो बोल्ने उस्तै गर्ने, जस्तो गर्ने उस्तै बोल्ने भएको हुनाले पनि ‘तथागत’ भनिएको हो^२ । (५) चुन्द ! देव सहित मार ब्रह्मलोक, श्रमण ब्राह्मण सहित देव-मनुष्य प्रजाहरूमध्येमा

१. पञ्चस्कन्ध सहित देहत्याग ।

२. हेर पृ. ८८: उदानट्टककथामा पनि ।

विजेता (अभिभूत), अविजेता (=कसंले जिःन नसक्ने), द्रष्टा, वशवर्ती— तथागत नै हुन् । त्यसंले 'तथागत' भनिएको हो ।

कस्तालाई अब्याकृत र ब्याकृत भन्दछन् ?

अब्याकृत—१- “चुन्द ! अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूले यस्तो पनि सोध्न सक्छन्— ‘आवुसो के तथागत (=सत्त्व) मरणपछि हुन्छ ?— यही सत्य हो अरू सबै तुच्छ हुन् ?— चुन्द ! यस्तो सोध्ने अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूलाई यस्तो भन्नुपर्छ— ‘आवुसो ! मरणपछि तथागत (= सत्त्व) हुन्छ— यही सत्यहो अरू सबै तुच्छ हुन् भन्ने कुरा भगवान्‌ले बताउनु भएको छैन (अब्याकृतं) ।’

२-“चुन्द ! अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूले यस्तो पनि सोध्न सक्छन् — ‘आवुसो ! के त, तथागत (=सत्त्व) मरणपछि हुन्छ ? — यही सत्य हो अरू सबै तुच्छ हुन् ?’ चुन्द ! यस्तो सोध्ने अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूलाई यस्तो भन्नुपर्छ—‘आवुसो ! तथागत (=सत्त्व) मरणपछि

-
१. अब्याकृत-बारे बढी ज्ञान हासिल गर्नकोनिमित्त निम्न सूत्रहरू पनि हेर्नु योग्य हुनेछ । सं. नि. III. पृ. ३२१: अब्याकृत-संयुतं; अं. नि. III. पृ. २०४: अब्याकृतवग्गो; कथा.व. पा. पृ. ४३७: अब्याकृतकथा; म. नि. II. पृ. १०७: चूलमालुं-वयस्सं ।

हुझ— यही सत्यहो अरू सबं तुच्छ हुन्, मन्ने कुरा पनि भगवान्‌ले बताउनु भएको छैन ।’

३— ‘चुन्द ! अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूले यस्तो पनि सोध्न सक्छन्— ‘आवुसो ! के त, तथागत (= सत्व) मरणपछि हुन्छ र हुझ पनि ? — यही सत्यहो अरू सबं तुच्छ हुन् ?’ चुन्द ! यस्तो सोध्ने अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूलाई यस्तो भन्नुपर्छ— ‘आवुसो ! तथागत (= सत्व) मरणपछि हुन्छ र हुझ— यही सत्यहो अरू सबं तुच्छ हुन्, मन्ने कुरा पनि भगवान्‌ले बताउनु भएको छैन ।’

४— ‘चुन्द ! अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूले यस्तो पनि सोध्न सक्छन्— ‘आवुसो ! के त, तथागत (= सत्व) मरणपछि न त हुन्छ, न त हुझ ?— यही सत्यहो अरू सबं तुच्छ हुन् ?’ चुन्द ! यस्तो सोध्ने अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूलाई यस्तो भन्नुपर्छ— ‘आवुसो ! तथागत (= सत्व) मरणपछि न त हुन्छ, न त हुझ— यही सत्यहो अरू सबं तुच्छ हुन्, मन्ने कुरा पनि भगवान्‌ले बताउनु भएको छैन (अव्याकृतं) ।’

‘चुन्द ! अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूले यस्तो पनि सोध्न सक्छन्— ‘आवुसो ! श्रमणगौतमले किन बताउनु नभएको नि ?’ चुन्द ! यस्तो सोध्ने अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूलाई यस्तो भन्नुपर्छ— ‘आवुसो ! यो (कुरा) न अर्थोपयोगी छ, न धर्मोपयोगी छ, न ब्रह्मचर्योपयोगी छ, न निर्वेदगामी छ, न विरागगामी छ, न निरोधगामी छ,

न सम्बोधिलाभी छ, न त निर्वाणगामी नै । त्यसैले भगवान्‌ले त्यसलाई बताउनु नभएको हो (अव्याकृतं=अव्याकृतं) ।’

व्याकृत—१- ‘चुन्द ! अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूले यस्तो पनि सोध्न सक्छन् — ‘आवुसो ! भ्रमण गौतमले के बताउनुभएको छ त ?’ (व्याकृतं=व्याकृतं) चुन्द ! यस्तो सोध्ने अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूलाई यस्तो भन्नुपर्छ— ‘आवुसो ! भगवान्‌ले ‘यो दुःख हो’ भन्ने कुरा बताउनु भएको छ । ‘यो दुःखको समुदय हो’ भन्ने कुरा बताउनु भएको छ । ‘यो दुःखको निरोध (—निर्वाण) हो’ भन्ने कुरा बताउनु भएको छ । ‘यो दुःख-निरोध हुने प्रतिपदा (—सार्ण) हो’ भन्ने कुरा पनि बताउनु भएको छ ।’

२- ‘चुन्द ! अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूले यस्तो पनि सोध्न सक्छन्— ‘आवुसो ! यी कुराहरू भ्रमण गौतमले किन बताउनु भएको नि ?’ चुन्द ! यस्तो सोध्ने अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूलाई यस्तो भन्नुपर्छ— ‘आवुसो ! यी (कुराहरू) अर्थोपयोगी छन्, धर्मोपयोगी छन्, ब्रह्मचर्योपयोगी छन्, निर्वेदगामी छन्, विरागगामी छन्, निरोधगामी छन्, सम्बोधिलाभी छन् तथा निर्वाणगामी पनि छन् । त्यसैले भगवान्‌ले त्यसलाई बताउनु भएको हो (—व्याकृतं =व्याकृतं) ।’

पूर्वान्त-अपरान्त दर्शन

‘चुन्द ! जुन पूर्वान्तयुक्त दृष्टि (= विश्वास) निश्चित (विचारहरू) हुन् तिनीहरूलाई मले जुन जसरी बताउनु पर्ने अथवा बताउनु

न पनेहो— त्यो श्यसंगरी बताईदिएको छु (=ब्याकतं); किन मैले त्यसलाई न बताई दिन्थे नि !

‘चुन्द ! जुन अपरान्तयुक्त दृष्टिनिश्चित (विचारहरू) हुन्, तिनीहरूलाई मैले जुन जसरी बताउनुपर्ने अथवा बताउनु नपर्ने हो— त्यो त्यसंगरी बताईदिएको छु (=ब्याकतं); किन मैले त्यसलाई न बताई दिन्थे नि !

पूर्वान्तदर्शन— ‘चुन्द ! जुन पूर्वान्तयुक्त दृष्टिनिश्चित कुराहरूलाई मैले जुन जसरी बताउनु पर्ने अथवा बताउनु नपर्ने हो — त्यो त्यसंगरी बताईदिएको छु भनेको के हो भने ? किन त्यसलाई न बताई दिन्थे नि भनेको के हो भने ? —

क-१ ‘चुन्द ! यहाँ, केही भ्रमणब्राह्मणहरू यस्तो भन्ने, यस्तो विश्वास गर्ने पनि छन्—(१) ‘आत्मा र लोक शाश्वत हुन्— यो नै सत्य हुन्, अरु सबै तुच्छ (=फूट) हुन् ।’ चुन्द ! यहाँ, केही भ्रमण-ब्राह्मणहरू यस्तो भन्ने, यस्तो विश्वास गर्ने पनि छन्— (२) ‘आत्मा र लोक अशाश्वत हुन्— यो नै सत्य हुन्, अरु सबै तुच्छ (=फूट) हुन् ।’ चुन्द ! यहाँ, केही भ्रमणब्राह्मणहरू यस्तो भन्ने, यस्तो विश्वास गर्ने पनि छन्— (३) ‘आत्मा र लोक शाश्वत पनि अशाश्वत पनि हुन्— यो नै सत्य हुन्, अरु सबै तुच्छ हुन् ।’ चुन्द ! यहाँ, केही भ्रमणब्राह्मणहरू यस्तो भन्ने, यस्तो विश्वास गर्ने पनि छन्— (४) आत्मा र लोक न शाश्वत हुन्, न अशाश्वत नै हुन् — यी नै

सत्य हुन्, अरू सबै तुच्छ हुन् ।' चुन्द ! यहाँ, केही श्रमणब्राह्मणहरू यस्तो भन्ने, यस्तो विश्वास गर्ने पनि छन्-- (५) 'आत्मा र लोक स्वयंकृत हुन्— यी नै सत्य हुन्, अरू सबै तुच्छ हुन् ।' चुन्द ! तहाँ, केही श्रमणब्राह्मणहरू यस्तो भन्ने, यस्तो विश्वास गर्ने पनि छन्-- (६) 'आत्मा र लोक परकृत हुन्— यी नै सत्य हुन्, अरू सबै तुच्छ हुन् ।' चुन्द ! यहाँ, केही श्रमणब्राह्मणहरू यस्तो भन्ने, यस्तो विश्वास गर्ने पनि छन्-- (७) 'आत्मा र लोक स्वयंकृत पनि हुन्, परकृत पनि हुन्— यी नै सत्यहुन्, अरू सबै तुच्छ हुन् ।' चुन्द ! यहाँ, केही श्रमणब्राह्मणहरू यस्तो भन्ने, यस्तो विश्वास गर्ने पनि छन्-- (८) 'आत्मा र लोक न स्वयंकृतहुन्, न परकृत नै हुन् बल्कि आपसे आप भएका हुन्—यी नै सत्य हुन्, अरू सबै तुच्छ हुन् ।'

क-२ "चुन्द ! यहाँ, केही श्रमणब्राह्मणहरू यस्तो भन्ने, यस्तो विश्वास गर्ने पनि छन्— (१) 'सुख-दुःख शाश्वत हुन्— यी नै सत्य हुन्, अरू सबै तुच्छ हुन् ।' चुन्द ! यहाँ, केही श्रमण-ब्राह्मणहरू यस्तो भन्ने, यस्तो विश्वास गर्ने पनि छन्-- (२) 'सुख-दुःख अशाश्वत हुन् ...' (३) '... शाश्वत पनि अशाश्वत पनि हुन् ... ।' (४) '... न शाश्वत हुन्, न अशाश्वत हुन् ... ।' (५) '... स्वयंकृत हुन् ... ।' (६) '... परकृत हुन् ... ।' (७) '... स्वयंकृत पनि परकृत पनि हुन् ... ।' चुन्द ! यहाँ, केही अन्यतर्थीय श्रमणब्राह्मणहरू यस्तो भन्ने, यस्तो विश्वास गर्ने पनि छन्— (८) 'सुख-दुःख न स्वयंकृत हुन्,

नपरकृत हुन् ' बल्कि आपसे आप भएका हुन्-- यी नै सत्य हुन्, अरु सबै तुच्छ हुन् ।

ख-१ "चुन्द ! त्यहाँ, जो ती श्रमणब्राह्मणहरू-- (१) 'आत्मा र लोक शाश्वत हुन् र यीनै सत्यहुन्' भन्ने वादी र दृष्टिकाहुन्-- तिनीहरूकहाँ गई म यस्तो भन्दछु-- 'आवुसो ! जो आत्मा र लोक शाश्वतहुन् र जसलाई तिमीहरूले 'यी नै सत्य हुन् अरु सबै तुच्छ हुन्' भनी भन्छौ-- यस कुरामा मेरो सहमत छैन ।' किनभने ?-- चुन्द ! यहाँ, अर्कै संज्ञा राख्ने सत्यहरू पनि छन् ।

"चुन्द ! यी प्रज्ञप्तिहरूमा (=व्यवस्थाहरूमा) मैले आफूसमान अरु कुनै देखिदैन भने मभन्दा उत्तमको त कुराँ छाडिदेऊ । जहाँसम्म प्रज्ञप्तिको सवाल छ त्यहाँ पनि म नै उत्कृष्ट छु ।

"चुन्द ! त्यहाँ, जो ती श्रमणब्राह्मणहरू-- (२) 'आत्मा र लोक अशाश्वत हुन् ... (३)... शाश्वत पनि अशाश्वत पनि हुन्... (४)... न शाश्वत हुन्, न अशाश्वत हुन् ... (५)... स्वयंकृत हुन् ... (६)... परकृत हुन् ... (७)... स्वयंकृत पनि परकृत पनि हुन् ... (८)... न स्वयंकृत, न परकृत हुन्, बल्कि आपसे आप भएका हुन्' भन्ने वादी र दृष्टिका हुन्-- तिनीहरूकहाँ गई म यस्तो भन्दछु-- 'आवुसो ! जो आत्मा र लोक अशाश्वत हुन् ... न स्वयंकृत, न परकृत हुन्, बल्कि आपसे आप भएका हुन् र

जसलाई तिमीहरूले 'यी नै सत्य हुन्, र अरू सबै तुच्छ हुन्' भनी भन्छौ— यस कुरामा मेरो सहमत छैन ।' किन भने ?— चुन्द ! यहाँ, अर्कै संज्ञा राख्ने सत्वहरू पनि छन् ।

“चुन्द ! यी प्रज्ञप्तिहरूमा मैले आफूसमान अरू कुनै देखिदैन भने मभन्दा उत्तमको त कुरै छाडिदेऊ । जहाँ सम्म प्रज्ञप्तिको सवाल छ त्यहाँ पनि म नै उत्कृष्ट छु ।

ख-२ “चुन्द ! त्यहाँ, जो ती भ्रमणब्राह्मणहरू (१) 'सुख-दुःख शाश्वत हुन्, र यी नै सत्य हुन्' भन्ने बाधी र दृष्टिका हुन्— तिनीहरूकहाँ गई म यस्तो भन्दछु— 'आबुसो ! जो सुख-दुःख शाश्वत हुन्, र जसलाई तिमीहरूले 'यी सत्य हुन्, अरू सबै तुच्छ हुन्' भनी भन्छौ— यस कुरामा मेरो सहमत छैन ।' किन भने ?— चुन्द ! यहाँ, अर्कै संज्ञा राख्ने सत्वहरू पनि छन् ।

“चुन्द ! यी प्रज्ञप्तिहरूमा मैले आफूसमान अरू कुनै देखिदैन भने मभन्दा उत्तमको त कुरै छाडिदेऊ । जहाँ सम्म प्रज्ञप्तिको सवाल छ त्यहाँ पनि म नै उत्कृष्ट छु ।

“चुन्द ! त्यहाँ, जो ती भ्रमणब्राह्मणहरू— (२) सुख-दुःख अशाश्वत हुन्, ... (३) ...शाश्वत पनि अशाश्वत पनि हुन्, ... (४) ... न शाश्वत हुन्, न अशाश्वत हुन्, .. (५) ... स्वचंकृत हुन्, ... (६) ... परकृत हुन्, ... (७) ... स्वचंकृत पनि परकृत पनि हुन्, ... (८) ... न स्वचंकृत, न परकृत हुन्, बलिक जायते आप भएका हुन्' भन्ने बाधी

र दृष्टिका हुन्— तिनीहरूकहाँ गई म यस्तो भन्नुछु— ‘आवुसो ! जो सुख-दुःख अशाश्वत हुन्, ... न स्वयंकृत, न परकृत हुन्, बल्कि आपसे आप भएका हुन्’ र जसलाई तिमीहरूले ‘यी न सत्य हुन्, अरु सबै तुच्छ हुन्’ भनी भन्छौ— यस कुरामा मेरो सहमत छैन ।’ किन भने ? -- चुन्द ! यहाँ, अर्क संज्ञा राख्ने सत्त्वहरू पनि छन् ।

“चुन्द ! यी प्रज्ञप्तिहरूमा मैले आफूसमान अरु कुनै देखिन भने मभन्दा उत्तमको त कुरै छाडिदेऊ । जहाँसम्म प्रज्ञप्तिको सवाल छ त्यहाँ पनि म नै उत्कृष्ट छु ।

“चुन्द ! यी न हुन्, पूर्वान्तयुक्त दृष्टिनिश्चित (विचारहरू) जो तिनीहरूलाई मैले जुन जसरी बताउनुपर्ने अथवा बताउन नपर्ने हो— त्यो त्यसंगरी बताइदिएको छु (= व्याकृतं); किन मैले त्यसलाई न बताइ दिन्थेँ नि !

अपरान्तदर्शन--- “चुन्द ! जुन अपरान्तयुक्त दृष्टिनिश्चित कुराहरूहुन्, तिनीहरूलाई मैले जुन जसरी बताउनुपर्ने अथवा बताउनु नपर्ने हो— त्यो त्यसंगरी बताइदिएको छु (= व्याकृतं); किन मैले त्यसलाई न बताइ दिन्थेँ नि !

“चुन्द ! जुन अपरान्तयुक्त दृष्टिनिश्चित कुराहरूलाई मैले जुन जसरी बताउनु पर्ने अथवा बताउनु नपर्ने हो— त्यो त्यसंगरी बताइ-दिएको छु भनेको के हो भने ? किन त्यसलाई न बताइ दिन्थेँ नि भनेको के हो भने ?—

(क) “चुन्द ! यहाँ, केही भ्रमणब्राह्मणहरू यस्तो भन्ने, यस्तो विश्वासगर्ने पनि छन्— ‘(१) रूपमा आत्मा छ, मरणपछि अरोग (= स्वस्थ) हुन्छ— यी नै सत्य हुन् अरु सबै झूट हुन्, (२) अरूपमा आत्मा छ, मरणपछि अरोग (= स्वस्थ) हुन्छ— यी नै सत्य हुन् अरु सबै झूट हुन्, (३) रूपमा पनि अरूपमा पनि आत्मा छ, मरणपछि अरोग हुन्छ ... , (४) न रूपमा आत्मा छ, न अरूपमा आत्मा छ ... , (५) आत्मा संज्ञीवान् हो ... (६) आत्मा असंज्ञीवान् हो ... (७) आत्मा न संज्ञीवान् हो , न आत्मा असंज्ञीवान् हो ... (८) आत्मा उच्छिन्न हुन्छ, विनाश हुन्छ, मरणपछि हुन्छ— यी नै सत्य हुन् अरु सबै झूट हुन् ।’

(ख) “चुन्द ! त्यहाँ, जो ती भ्रमणब्राह्मणहरू— ‘(१) रूपमा आत्मा छ, मरणपछि अरोग (= स्वस्थ) हुन्छ— यी नै सत्यहुन् अरु सबै झूट हुन्’ भन्ने वादी र दृष्टिका हुन्— तिनीहरूकहाँ गई म यस्तो भन्दछु — ‘आबुसो ! जो रूपमा आत्मा छ, मरणपछि अरोग हुन्छ’ र जसलाई तिमीहरूले ‘यी नै सत्यहुन् अरु सबै झूट हुन्’ भनी भन्छौ— यस कुरामा मेरो सहमत छैन ।’ किन भने ?— चुन्द ! यहाँ अर्कै संज्ञा राख्ने सत्त्वहरू पनि छन् ।

“चुन्द ! यी प्रज्ञप्तिहरूमा मैले आफूसमान अरु कुनै देखिन भने मभन्दा उत्तमको त कुरै छाडिदेऊ । जहाँसम्म प्रज्ञप्तिको सवाल छ त्यहाँ पनि म नै उत्कृष्ट छु ।

“चुन्द ! त्यहाँ, जो ती भ्रमणब्राह्मणहरू — ‘(२) अरूपमा

आत्मा छ, मरणपछि अरोग हुन्छ... (३) रूपमा पनि अरूपमा पनि आत्मा छ, मरणपछि अरोग हुन्छ, ... (४) न रूपमा आत्मा छ, न अरूपमा आत्मा छ, ... (५) आत्मा संज्ञीवान् हो, ... (६) आत्मा असंज्ञीवान् हो ... (७) आत्मा न संज्ञीवान् हो न आत्मा असंज्ञीवान् हो, ... (८) आत्मा उच्छिन्न हुन्छ, विनाश हुन्छ, मरणपछि हुन्छ' भन्ने वादी र दृष्टिका हुन् — तिनीहरूकहाँ गई म यस्तो भन्दछु— 'आवुसो ! (२) जो अरूपमा आत्मा छ, मरणपछि अरोग हुन्छ, ... (८) आत्मा उच्छिन्न हुन्छ, विनाश हुन्छ, मरणपछि हुन्छ र जसलाई तिमीहरूले 'यी नै सत्यहुन् अरू सबै झूट हुन्' भन्छौं— यस कुरामा मेरो सहमत छैन ।' किन भने ?— चन्द्र ! यहाँ अर्कै संज्ञा राख्ने सत्वहरू पनि छन् ।

“चन्द्र ! यी प्रज्ञप्तिमा मैले आफूसमान अरू कुनै देखिदैन भने मभन्दा उत्तमको त कुरं छाडिदेऊ । जहाँसम्म प्रज्ञप्तिको सवाल छ त्यहाँ पनि म नै उत्कृष्ट छु ।

“चन्द्र ! यो नै हुन् अपरान्तयुक्त दृष्टिनिश्चित(विचारहरू)— जो तिनीहरूलाई मैले जुन जसरीबताउनुपर्ने हो अथवा बताउनु नपर्नेहो— त्यो त्यसैगरी बताइदिएको छु (= ब्याकृतं); किन मैले त्यसलाई न बताइ बिन्ये' नि !

कसरी दृष्टिहरू छाड्ने

“चन्द्र ! यी पूर्वान्त र अपरान्तयुक्त दृष्टिनिश्चितहरूलाई छाड्नकोनिम्ति, समतिक्रम गर्नकोनिम्ति मैले यसप्रकार चार-स्मृति-

प्रस्थानहरू देशना गरेको छु, प्रकाश पारेको छु । कुन चार ?—
 चुन्द ! यहाँ भिक्षु, (१) लोकबाट अभिध्यादौर्मनस्यलाई हटाउनको-
 निमित्त आतप्तभई, सम्प्रज्ञानीभई, स्मृतिवानभई कायमा कायानुपशयी-
 भई विहार गर्छ । (२) लोकबाट अभिध्यादौर्मनस्यलाई हटाउन-
 कोनिमित्त आतप्तभई, सम्प्रज्ञानीभई, स्मृतिमानभई वेदनामा
 वेदनानुपशयीभई विहार गर्छ । (३) लोकबाट अभिध्यादौर्मनस्यलाई
 हटाउनकोनिमित्त आतप्तभई, सम्प्रज्ञानीभई, स्मृतिमानभई चित्तमा
 चित्तानुपशयीभई विहार गर्छ । (४) लोकबाट अभिध्यादौर्मनस्यलाई
 हटाउनकोनिमित्त आतप्तभई, सम्प्रज्ञानीभई, स्मृतिमानभई धर्ममा
 (=मनको विषयमा) धर्मानुपशयीभई विहार गर्छ^१ ।

“चुन्द ! यी पूर्वान्त र अपरान्तयुक्त दृष्टिनिभितहरूलाई
 छाडनकोनिमित्त, समतिक्रम गर्नकोनिमित्त मैले यिनै चार-स्मृतिप्रस्था-
 नहरू (सतिपट्टान) देशना गरेको छु, प्रकाशपारेको छु ।”

-
१. यी चार-स्मृतिप्रस्थान (सतिपट्टान) को सबारे सविस्तर कुरा
 जान्नकोलागी दी. नि. II. पृ. २१७: महासतिपट्टान
 सुत्तं; म. नि. I. पृ. ७६: सतिपट्टानसुत्तं; सं. नि. IV. पृ.
 १२२: सतिपट्टानसंयुत्तं; अं. नि. II. पृ. २७१: सतिपट्टानसुत्तं;
 विभं. पा. पृ. २३८: सतिपट्टानविभङ्गोमा हेतुं ।

आयुष्मान् उपवाण

त्यस बखत आयुष्मान् उपवाण^१ भगवान्को पछाडिपट्टि बसी भगवान्लाई पंखा हप्कदै हुनुहुन्थ्यो । अनि आयुष्मान् उपवाणले भगवान्सँग सोधनु भयो—

“आश्चर्यहो भन्ते ! अद्भुतहो भन्ते !! यो धर्मोपदेश सौत्त्विकं प्रासादिक (=प्रसन्नकर) छ, सौत्त्विकं सुप्रसादिक (=अत्यन्त प्रसन्नकर) छ । भन्ते ! यस धर्मपर्यायको के नाम हो ?”

“उपवाण ! त्यसोभए तिमीले यस धर्मपर्यायलाई ‘प्रासादिक’ भनी ग्रहण गर ।

भगवान्ले यति भन्नुभएपछि सन्तुष्टभई आयुष्मान् उपवाणले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गर्नुभयो ।

---

१. स्याममा: ‘उपदान’, रोमनमा ‘उपवान’ ।

७. दीर्घनख परिव्राजक

प रि च य

भगवान्बुद्ध जन्मनुभन्दा अगाडिदेखि नै जम्बुद्वीप (भारत)मा घेरै प्रकारका सन्यासीहरू थिए भन्ने कुरा माथि अरूहरूको परिचयमा उल्लेख भइसकेका छ ।

त्यस बखत नामी नामी छ-तीर्थकर (=सिद्धान्त कायमगर्ने) आचार्यहरूका अतिरिक्त अन्य घेरै सम्प्रदायका साधु सन्यासीहरू थिए भन्ने कुरा पालि त्रिपिटक साहित्यको अध्ययनबाट अबबोध हुन्छ । जस्तै— मुण्डक सम्प्रदाय, त्रैदण्डिक सम्प्रदाय, देवघर्म सम्प्रदाय^१, अचेल सम्प्रदाय, आजीवक सम्प्रदाय तथा परिव्राजक सम्प्रदाय आदि आदि ।

भगवान्बुद्धले बुद्धगयामा बुद्धत्व साक्षात्कार गरिसक्नु भएपछि सर्वप्रथम पञ्चभद्रीयहरूलाई धर्मोपदेश गर्ने उद्देश्य लिई

---

१. अं. नि-५ पृ. ५१५: निगण्ठसुत्तादि, अ. क. II. पृ. ६४९.

वहाँ गयाबाट ऋषिपतन मृगदावन (हाल सारनाथ, वाराणसी) मा जानुहुँदा उपक आजीवकलाई बाटोमा भेटिएको कुरा महावग्ग-पालिमा^१ समुल्लेख भएको पाइन्छ ।

“आजिबक” भन्नेहरू पनि एकप्रकारका नाङ्गा साधुहरू नै हुन्^२ भन्ने कुरा मूल पालि र अर्थकथाहरूबाट प्रष्ट बुकिन्छ । त्यस्तै “अचेलक” भन्नेहरू पनि निर्वस्त्रधारी संन्यासीहरू नै हुन्^३ । “परिव्राजक” भन्नेहरू, वस्त्र लगाउने संन्यासीहरू हुन् । यिनीहरूलाई “छन्न परिव्राजक^४” अथवा “प्रतिच्छन्न परिव्राजक^५” पनि भनिएको छ । यी परिव्राजकहरूले संन्यासीभेष धारण गर्नुभन्दा अगाडि

१. पृ. ११: महाखन्धक ।

२. हेर बु. म पृ. १०१-२; “आजीवकोति नग्ग पब्बजितो”—
अं. नि. अ. क. II. पृ. ६४९ निगण्ठसुत्तं; “आजीवकोति
नग्गसमणको”— म. नि. अ. क. I. पृ. १३७: अनङ्गण-
सुत्तवण्णना ।

३. हेर बु. रा. पृ. २१९; बु. गृ. पृ. १८५; बु. म. पृ. ४१

४. अं. नि. अ. क. II. पृ. ६४९: निगण्ठसुत्तं ।

५. डी. नि. अ. क. I. पृ. २३८: पोट्टपादसुत्तवण्णना; दी. नि.
अ. क. II. पृ. ५९१: पाटिकसुत्तवण्णना; सं. नि. अ. क.
III. पृ. ९१: निब्बानपञ्हासुत्तं ।

तीन वेदहरू^१को अध्ययन गर्छन् । त्यसपछि कुनै मन्त्र सिकी, सोही मन्त्रको प्रभावद्वारा आफूलाई 'कसैले हराउन सक्नेछैन' भन्ने विश्वास भएपछि उनीहरू घरछाडी संन्यासी भएर जान्छन् । त्यसैले यिनीहरू एकै ठाउँमा न बसी, फिरन्ते जीवन लिई हरेकसँग धर्मसम्बन्धी वा दर्शनसम्बन्धी वाद-विवाद तथा छलफल गर्न अघिसर्छन् । यिनीहरू यस्तै घुमक्कड जीवन रचाउँछन्^२ ।

परिव्राजकहरू

पालि त्रिपिटकमा भेटिएका केही परिव्राजकहरूका नामहरू यसप्रकार छन्--

(१) अजित परिव्राजक^३, (२) उग्गाहमान परिव्राजक^४,
(३) उत्तिय परिव्राजक^५, (४) कन्दर परिव्राजक^६, (५) कुण्डलिय

१. ऋग्वेद, यजुर्वेद तथा शामवेद ।

२. म. नि. अ. क. III. पृ. २८१: अस्सलायनसुत्तवण्णना ।

३. अं. नि.-१०. पृ. २८७: अजितसुत्तं ।

४. म. नि. II. पृ. २४७: समणमुण्डिकसुत्तं ।

५. अं. नि.-१०. पृ. २५५: उत्तियसुत्तं ।

६. म. नि. II. पृ. ३: कन्दरसुत्तं ।

परिव्राजक^१, (६) कोकनद परिव्राजक^२, (७) जम्बुसूदादक परिव्राजक^३, (८) जालिय परिव्राजक^४, (९) तिम्वरुखख परिव्राजक^५, (१०) नन्दिय परिव्राजक^६, (११) निग्रोध परिव्राजक^७, (१२) पिङ्गोतिक परिव्राजक^८, (१३) पोतलिय परिव्राजक^९, (१४) पोद्दुपाद परिव्राजक^{१०}, (१५) भगवगोत्त परिव्राजक^{११}, (१६) मागण्डिय परिव्राजक^{१२}, (१७) मुण्डिय परिव्राजक^{१३},

१. सं. नि. IV. पृ. ६८ कुण्डलिसुत्तं ।
२. अं. नि-१०. पृ. २५८: कोकनदसुत्तं ।
३. सं. नि. III. पृ. २२३: निम्बानपञ्हासुत्तं ।
४. दी. नि. I. पृ. १३४: महालिसुत्तं ।
५. स. नि. II. पृ. २१: निम्बरुखसुत्तं ।
६. सं. नि. IV. पृ. ११: नन्दियसुत्तं ।
७. दी. नि. III. पृ. २९: उद्गम्बरिकसुत्तं ।
८. म. नि. I. पृ. २२६: चूलहत्थिपदोपमसुत्तं ।
९. अं. नि- ४ पृ. १०५: पोतलियसुत्तं ।
१०. दी. नि. I. पृ. १५०: पोद्दुपादसुत्तं ।
११. दी. नि. III. पृ. ३: पाटिकसुत्तं ।
१२. म. नि. II. पृ. १९८: मागण्डियसुत्तं ।
१३. दी. नि. I. पृ. १३४: महालिसुत्तं ।

(१८) मोलिय सीवक परिव्राजक^१, (१९) बच्छगोत्त परिव्राजक^२, (२०) वेखनख परिव्राजक^३, (२१) सकुलुदायी परिव्राजक^४, (२२) सज्जो परिव्राजक^५, (२३) सन्दक परिव्राजक^६, (२४) सरभ परिव्राजक^७, (२५) सामदण्ड परिव्राजक^८, (२६) सुतवा परिव्राजक^९, (२७) सुप्पिय परिव्राजक^{१०}, (२८) सुभद्द परिव्राजक^{११}, (२९) सुसिम परिव्राजक^{१२}, (३०) सब्जय परिव्राजक^{१३} ।

-
१. अं. नि-६ पृ. ७०: पठमदिट्ठिकसुत्तं ।
  २. सं. नि. II. पृ. ४७४ विञ्जाणअञ्जाणसुत्तं ।
  ३. म. नि. II. पृ. २६७: वेखनसुत्तं ।
  ४. अं. नि-४ पृ. १८७: समणसच्चसुत्तं ।
  ५. अं. नि-९ पृ. १८: सज्जसुत्तं ।
  ६. म. नि. II. पृ. २११: सन्दकसुत्तं ।
  ७. अं. नि-३. पृ. १७१: सरभसुत्तं ।
  ८. सं. नि. III. पृ. २३३: सामदण्डकसुत्तं ।
  ९. अं. नि-९ पृ. १७: सुतवासुत्तं ।
  १०. दी. नि. I. पृ. ३ ब्रह्मजालसुत्तं ।
  ११. दी. नि. II. पृ. ११५: महापरिनिब्बानसुत्तं ।
  १२. सं. नि. II. पृ. १०३: सुसिमपरिब्बाजसुत्तं ।
  १३. महा. व. पा. पृ. ३८: महाखन्धकं ।

सारिपुत्रका भाञ्जा दीर्घनख

‘दीर्घनख परिव्राजक’ सारिपुत्र महास्थविरका भाञ्जा हुन्^१ । ‘दीर्घनख’ भन्ने शब्दको अर्थ ‘लामो नङ्’ हो । यिनी राजगृहवासी हुन् भन्ने कुरा मूलसूत्र र अर्थकथाको आधारबाट बुझ्नसकिन्छ । सारिपुत्र महास्थविर भगवान् बुद्धको शिष्यत्वमा जानु-भन्दा अगाडि राजगृहवासी सञ्जय परिव्राजकका शिष्यकोरूपमा बस्नु भएको थियो^२ ।

एक दिन सारिपुत्र महास्थविरले, भिक्षाटन गइरहुनु भएका अस्सजि महास्थविरलाई देखी, वहाँको धम्म-लीला प्रति प्रभावित भई, वहाँले सुनाउनु भएको “ये धम्मा हेतुप्पभवा^३...” भन्ने श्लोक सुनी, बुद्धको मूलसिद्धान्त प्रति चित्तबुझी, आफ्ना गुरु सञ्जय परिव्राजकलाई छाडी आफ्नो साथी मौद्गल्यायनसँगै मोक्षको खोजमा बुद्धका शिष्य हुन गएकाथिए^४ ।

१. म. नि. अ. क. III. पृ. १३९: दीर्घनखसुत्तवण्णना ।

२. महा. व. पा. पृ. ३८: महाखन्धकं; जा. अ. क. I. पृ.

७०: सन्तिकेनिदान; धम्म. प. अ. क. पृ. ४४: अगसावक वत्थु ।

३. महा. व. पा. पृ. ३९: महाखन्धकं ।

४. हेर माथि पृ. १२६

सारिपुत्र महास्थविरका भाञ्जाहुने दीर्घनख परिव्राकले जब सारिपुत्र महास्थविर सञ्जय परिव्राजकलाई छाडी 'बुद्धकहाँ गए' भन्ने खबर सुने तब यिनले सोचे कि— "बुद्ध भन्ने पुरुष कतिका प्रभावशाली हुँ बारहेछन् ? सञ्जय परिव्राजकभन्दा अधिक महानुभाव सम्पन्न न भएको भए, मामा सारिपुत्र बुद्धको शिष्यत्वमा जाँदैनथे होलान् ? निश्चय नै उनी महानुभाव सम्पन्न होलान् ।" यति कल्पना गरी— सारिपुत्र महास्थविर, बुद्धकहाँ गएको दुइहप्ता^१ पुगेकै दिनमा— उनी मामा सारिपुत्रसँग भेट्ने विचारगरी भगवान् बुद्ध बस्नु भएको—गृद्धकूट पर्वतको आसपासको, सुगुरले खनिरालेको (सूकरखतायं) एक गुफामा गएकाहुन् । त्यसैले तल उल्लिखित "सबै मनपर्वेन" भन्ने शीर्षकको मूलसूत्रमा "त्यस समय दीर्घनख परिव्राजक जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए" भनी भनिएको हो ।

Dhamma.Digital

जब यिनले त्यस गुफामा बसिरहुनु भएका भगवान् बुद्धको पछाडितिर उभिई पंखा हम्काइरहेका अपना मामा सारिपुत्रलाई देखे तब यिनलाई केही शरम जस्तो लागेको थियो । त्यसैले यिनले उभिइ-एरने भगवान्लाई आफ्नो दृष्टिका कुराहरू सुनाएका हुन्^२ ।

भगवान्लाई व्यक्त गरेका कुराहरूबाट हामीलाई थाहा हुन्छ

१. म. नि. अ. क. III. पृ. १३९: दीघनखसुत्तवर्णना ।

२. म. नि. अ. क. III. पृ. १३९

कि— यिनले “पुनर्जन्मका कुरालाई विश्वास गर्दैनथे ।” त्यसैले यिनले तलको मूल सूत्रानुसार बुद्धलाई “मलाई सबै मनपर्दैन” (सब्बं मे न खमति) भनी भनेका हुन्^१ ।

दीर्घनख परिवाजकको कुरा सुनी भगवान्‌ले जुन ठंगले उनको वाक्यलाई समाती “त्यसो भए जुन तिम्रो ‘सबै मलाई मनपर्दैन’ भन्ने विश्वास हो ‘त्यो पनि तिम्रीलाई मनपर्दैन कि कसो त’ ?” भनी सोधदा त्यसको उत्तर दिनमा उनी केही अल्मलिएको कुरा बुझिन्छ । त्यसैले उनले “यदि मलाई त्यो दृष्टि (= विश्वास) मनपर्नेभए, त्यो पनि त्यस्तै हो” भनी जवाफ दिएका हुन् ।

शाश्वतदृष्टि र उच्छेवदृष्टिको बोधाबोधको बारेमा मञ्जिम-निकायार्थकथा^२ उल्लेख गर्छ कि— शाश्वतदृष्टि अल्पसावध भएतापनि बोध छुट्याउन गाह्रो पर्छ र दृष्टि हटाउन पनि गाह्रोपर्छ^३, उच्छेवदृष्टि महासावध भएतापनि बोध छुट्याउन सजिलो हुन्छ । शाश्वतदृष्टि हुनेले आफ्नो मूल दृष्टिलाई न छाडिकन अरु दृष्टिहरू पनि ग्रहण गर्न सक्ने र उच्छेवदृष्टि हुनेले आफूमा भएको मूल दृष्टिलाई नछोडेसम्म अरु दृष्टिहरू ग्रहण गर्न नसक्ने कुरा पनि सोही अर्थकथामै

१. म. नि. अ. क. III. पृ. १३९

२. III. पृ. १४१

३. म. नि. अ. क. III. पृ. १३६: महाबच्छसुत्तवण्णा ।

समुल्लेख भएको छ । जस्तै— “रूप शाश्वत हो” भन्नेहरूले आफ्नो मूल विचारलाई न छोडिकन “देवना, संज्ञा आदिलाई पनि शाश्वत हो” भनी ग्रहण गर्न सक्छन् ; तर “रूप उच्छेद हो” भन्नेहरूले “देवना, संज्ञा आदिलाई शाश्वत हो अथवा केही शाश्वत हो केही अशाश्वत हो” भनी ग्रहण गर्न सक्दैनन्^१ । त्यसैले तलको मूल सूत्रमा “... त्यो दृष्टिलाई छाड्न पनि छाड्दैनन् ; अर्को दृष्टि पनि ग्रहण गर्छन् । ... त्यो दृष्टिलाई पनि छाड्छन् अर्को दृष्टि पनि ग्रहण गर्दैनन् ।” इत्यादि उल्लेख भएको हो ।

भगवान्‌ले दीर्घनख परिव्राजकको मनोभावलाई ध्यानमा राखी— दक्ष-वैद्यले रोगको निदानलाई पत्तो लगाई— आरोहण वा अवरोहण— बुइ तरिकाको उपचारहरूमध्येमा— जुन चाहिले बढी लाभदायक हुन्छ त्यही तरिकाले औषधी गर्ने ऊँ— उनले व्यक्त गरेका वाक्यलाई मात्र लिई तलको मूल सूत्रको b-१ र b-२ मा उल्लेख भए अनुसार— “मलाई सबै मनपर्छ” भन्नेहरूको विभाजन गर्नु भएको हो । त्यसपछि, त्यसै विभाजनलाई पुनः कुशला कुशलको रूपमा बताउनु हुँदैन भगवान् बुद्धले (b-२ मा) ‘मलाई सबै मनपर्छ’ भन्नेहरू रागको नजिक ... हुन्छन् र ‘मलाई सबै मनपर्दैन’ भन्नेहरू रागको नजिक ... हुन्छन् भन्ने कुरा पनि बताउनु भयो ।

यी कुराहरूको गम्भीरतालाई न बुझिकनै, बतिक्रीमा त्रय्य कुराष्टुंगिनु अगाडिनै दीर्घनख परिव्राजकले “बुझले मेरो कुरासलाई प्रशंसा गर्नुहुन्छ” भन्ने ठानी उनी प्रफुल्लित भएका कुरा तसको सूत्रमै प्रष्ट भएको छ^१ । यही अवस्थामै भगवान्‌ले— तताएको फलामलाई पिटी आफूलाई चाहे बमोजि कामिले भाँडो बनाउने ऊं— सोही कुरा-साई उक्त सूत्रका (०-१, २ र ३) कुराहरू सुनाउनु भयो र दीर्घनख परिव्राजकले पनि त्यस कुराअनुसार आफ्नो बुझिले केलाईहेनै मोका पाए । यसप्रकारका युक्तियुक्त तथा व्यावहारिक कुराहरू उनले कहिल्यै सुझ्न न पाएको हुँदा, उनी यस कुराबाट बडो प्रभावित भएका थिए र उनको हृदयको ज्ञानको दियो पनि बल्यो । त्यसपछि भगवान्‌ले उनलाई खोले खन्याइएको बटुकोमा पञ्चगोरस राखिदिए ऊं— अनित्यताको दैलोबाट मित्र्याई विदशना-प्रज्ञाको श्रेष्ठोत्तम भण्डार बेखाउनु हुँदं— कतं पनि अल्छेर न बस्नुनं सर्वोत्तम जीवन हो भन्ने कुरातिर मोड्नुभई, गएको बाटोबाट पुनः फर्कन नपर्नेगरी उनलाई निर्वाणको स्रोतमा पुन्याइ दिनुभयो^२ ।

यस उपदेशको सम्पूर्ण प्रतिफल त— एक जनालाई भनी पस्केको भात अहँले खाइदिए ऊं— भगवान्‌को पछाडि उभई, वहाँलाई पंखा हम्कीरहुनुभएका सारिपुत्र महास्थविरले— आफ्नो भाञ्जालाई पस्केको भात ओफूले खाइदिएको जस्तैगरी, उनलाई

१. म. नि. अ. क. १११. पृ. १४१

२. म. नि. अ. क. १११ पृ. १४३: दीर्घनखसुत्तवर्णना ।

दिएको उपदेशको गूढ तत्वलाई मननगरी— वहाँले अरहत्त्व-फल साक्षात्कार गर्नुभयो^१ । वहाँले अरहत्त्व प्राप्तगर्नु भइसकेपछि भगवान् बुद्धले विशाल श्रावकहरूका सन्निपात पनि गर्नुभएको थियो^२ ।

दीर्घनख परिव्राजकलाई उपदेश गरेको सूत्रलाई धर्मपदार्थकथा^३ र अरुगुत्तरअर्थकथामा^४ 'वेदनापरिग्रहसूत्र' भनी समुल्लेख भएको छ । अरु कुराहरू 'सबै मनपदेन' भन्ने शीर्षकको मूल सूत्रमै प्रष्ट भएको छ ।

x

x

x

१. म. नि. अ. क. १११. पृ. १४३

२. म. नि. अ.क. १११. पृ. १४३: दीघनखसुत्तवण्णना ।

३. पृ. ४७: अगसावकवत्थु ।

४. I पृ. ९२: एककनिपातवण्णना ।

१—सबै मनपर्देन

यस्तो मैले मुने ? ।

एक समय भगवान् राजगृहस्थित गृद्धकूट-पर्वतको सूकर-
खत (= सुगुरले खनिराखेको गुफा) मा विहार गर्नुभएको थियो ।

त्यस समय दीर्घनख (= लामो नङ्) परिव्राजक जहाँ
भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन
गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता सिद्धिएपछि एक छेउमा उभिए । एक
छेउमा उभिएका दीर्घनख परिव्राजकले भगवान्लाई यस्तो सुनाए—

“भो गौतम ! म, ‘सबै मलाई मनपर्देन’ भन्ने बादी हुँ; म
यस्तो दृष्टिराख्ने हुँ ।”

‘अग्निवेश्यायन !^२ (अग्निवेश्मिन) त्यसो भए तिम्रीलाई
‘सबै मलाई मनपर्देन’ भन्ने जुन तिमी दृष्टि हो त्यो पनि तिम्रीलाई
मनपर्देन त ?”

---

१. म. नि. III. पृ. १९३ : दीर्घनखसुत्तं, अ. क III. पृ. १३८

१. दीर्घनख परिव्राजकको गोत्रको नाम ।

“भो गौतम ! यदि मलाई त्यो दृष्टि मनपर्ने भए, त्यो पनि त्यस्तै हो, त्यो पनि त्यस्तै हो ।”

a. “(क) अग्निवेश्यायन ! लोकमा धेरैभन्दा धेरै (यस्ता मानिसहरू) छन्, जसले ‘त्यो पनि त्यस्तै हो, त्यो पनि त्यस्तै हो’ भन्छन् । उनीहरूले त्यो दृष्टि (धारणा) लाई छाड्न पनि छाड्दैनन् ; अर्को दृष्टि पनि ग्रहण गर्छन् । (ख) अग्निवेश्यायन ! फेरि थोरैभन्दा थोरै (यस्ता मानिसहरू) छन्, जसले ‘त्यो पनि त्यस्तै हो, त्यो पनि त्यस्तै हो’ भन्छन् । उनीहरूले त्यो दृष्टि (= धारणा) लाई पनि छाड्छन्, अर्को दृष्टि पनि ग्रहण गर्दैनन् ।

b.-१ “अग्निवेश्यायन ! केही भ्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता बाबी तथा यस्ता दृष्टिका छन्—(१) ‘मलाई सबै मनपर्छ’ । अग्निवेश्यायन ! केही भ्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता बाबी तथा यस्ता दृष्टिका छन्—(२) ‘मलाई सबै मनपर्दैन’ । अग्निवेश्यायन ! केही भ्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता बाबी तथा यस्ता दृष्टिका छन्—(३) ‘मलाई केही मनपर्छ, केही मनपर्दैन’ ।

b.-२ “अग्निवेश्यायन ! त्यहाँ जो ती भ्रमण ब्राह्मणहरू (१) ‘मलाई सबै मनपर्छ’ भन्ने बाबी तथा दृष्टिका हुन्छन्, तिनीहरूको यो दृष्टि स-राग नजीक, संयोग नजीक, (सांसारिक) अभिनन्दन नजीक, बन्धन नजीक, तथा उपादान नजीक हुन्छन् । अग्निवेश्यायन ! त्यहाँ जो ती भ्रमण ब्राह्मणहरू (२) ‘मलाई सबै

मनपदेन' भन्ने बाबी तथा दृष्टिका हुन्छन्, तिनीहरूको यो दृष्टि स-राग नजीक, संयोग नजीक, (सांसारिक) अभिनन्दन नजीक, बन्धन नजीक तथा उपादान नजीक हुन्छन् !”

(भगवान्ले) यस्तो भन्नु हुँदा दीर्घनख परिव्राजकले भगवान्लाई यस्तो भने— “तपाइ गौतमले त मेरो दृष्टि (= दर्शन, धारणा) लाई प्रशंसा गर्नुहुन्छ (उक्कंसेति), तपाइ गौतमले त मेरो दृष्टिलाई सु-प्रशंसा गर्नु हुन्छ (समुक्कंसेति) ।”

b-२. “अग्निवेश्यायन ! त्यहाँ जो ती भ्रमण ब्राह्मणहरू (१) 'मलाई केही मनपर्छ, केही मनपदेन' भन्ने बाबी तथा दृष्टिका हुन्—यिनीहरूमध्ये जसको 'मनपर्छ' भन्ने हुन्छ उनीहरूको दृष्टि स-राग नजीक, संयोग नजीक, अभिनन्दन नजीक, बन्धन नजीक तथा उपादान नजीक हुन्छ । जसको 'मनपदेन' भन्ने हुन्छ उसको दृष्टि स-राग नजीक, संयोग नजीक, अभिनन्दन नजीक, बन्धन नजीक तथा उपादान नजीक हुँदैन ।

o.-१ “अग्निवेश्यायन ! जो ती भ्रमण ब्राह्मणहरू यस्तो बाबी, यस्तो दृष्टिका हुन्छन्— 'सबै मलाई मनपर्छ'; त्यहाँ बिज्ञ-पुरुषले यस्तो विचार गर्छ— 'जो मेरो सबै मनपर्छ' भन्ने दृष्टि हो; यदि मैले त्यो दृष्टिलाई बलियो गरी समाती— 'यही सत्यहो अरू जन्मै भूट हुन्' भन्ने आग्रह गरे' भने—जो भ्रमण ब्राह्मण 'सबै मलाई मनपदेन'; जो भ्रमण ब्राह्मण 'केही मलाई मनपर्छ' केही

मलाई मनपर्दैन' भन्ने हुन्— यी दुवै (वादीहरू) संग मेरो विग्रह (= ऋगडा) हुनसक्छ । अनि विग्रह हुँदा विवाद हुनसक्छ, विवाद हुँदा आघात हुनसक्छ, आघातहुँदा हिंसा हुनसक्छ । यसरी उसले आफूमा विग्रह, विवाद, आघात तथा हिंसालाई देखेर त्यो दृष्टिलाई पनि छाड्छ र अर्को दृष्टिलाई पनि ग्रहण गर्दैन । यसप्रकार ती दृष्टिहरू प्रहाण हुन्छन्, यसप्रकार ती दृष्टिहरू प्रतिनिस्सर्ग (= परित्यक्त) हुन्छन् ।

C-२ 'अग्निवैश्यायन ! जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू यस्तो वादी, यस्तो दृष्टिका हुन्छन्— 'सबै मलाई मनपर्दैन'; त्यहाँ विज्ञ-पुरुषले यस्तो विचार गर्छ— 'जो मेरो सबै मलाई मनपर्दैन' भन्ने दृष्टि हो; यदि मैले त्यो दृष्टिलाई बलियोगरी समाती-- 'यही सत्यहो अरू जन्मै भूट हुन्' भन्ने आग्रह गरे' भने— जो श्रमण ब्राह्मण 'सबै मलाई मनपर्छ, जो श्रमण ब्राह्मण 'केही मलाई मनपर्छ, केही मलाई मनपर्दैन' भन्ने हुन्— यी दुवै (वादीहरू) संग मेरो विग्रह हुनसक्छ । अनि विग्रह हुँदा विवाद हुनसक्छ, ... हिंसा हुनसक्छ । यसरी उसले आफूमा विग्रह, विवाद, आघात तथा हिंसालाई देखेर त्यो दृष्टिलाई पनि छाड्छ र अर्को दृष्टिलाई पनि ग्रहण गर्दैन । यसप्रकार ती दृष्टिहरू प्रहाण हुन्छन्, यसप्रकार ती दृष्टि-हरू प्रतिनिस्सर्ग हुन्छन् ।

C-३. "अग्निवैश्यायन ! जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू यस्तो वादी, यस्तो दृष्टिका हुन्छन्— 'केही मलाई मनपर्छ, केही मलाई

मनपदेन'; त्यहाँ विज्ञपुरुषले यस्तो विचार गर्छ-- 'जो मेरो केही मलाई मनपर्छ, केही मलाई मनपदेन' भन्ने दृष्टि हो; यदि मैले त्यो दृष्टिलाई बलियोगरी समाती-- 'यही सत्य हो अरू जम्मै भूट हुन्' भन्ने आग्रह गरे भने- जो भ्रमण ब्राह्मणहरू 'सबै मलाई मनपर्छ'; जो भ्रमण ब्राह्मणहरू 'सबै मलाई मनपदेन' भन्ने हुन्-- यो बुद्ध (बादीहरू) संग मेरो विग्रह हुन सक्छ । अनि विग्रह हुँदा विवाद हुनसक्छ, विवाद हुँदा आघात हुनसक्छ, आघात हुँदा हिंसा हुनसक्छ । यसरी उसले आफूमा विग्रह, विवाद, आघात तथा हिंसालाई देखेर त्यो दृष्टिलाई पनि छाड्छ र अर्को दृष्टिलाई पनि ग्रहण गर्दैन । यसप्रकार ती दृष्टिहरू प्रहाण हुन्छन्, यसप्रकार ती दृष्टिहरू प्रतिनिस्सर्ग (- परित्यक्त) हुन्छन् ।

अनित्य-उपदेश

“अग्निवेशथायन ! अमा-बाबुको कारणद्वारा जुन चातु-र्महाभौतिक' रूपी शरीर उत्पन्न भएकोछ त्यो मात-दालद्वारा संवर्धित छ, विनाश स्वभावको छ, दूगन्धलाई ढाकिएको छ, सिहार सम्भार गरिएको छ, (परिमद्दं) भेद-भिन्न-विध्वंशन स्वभावको छ; त्यसलाई अनित्यको दृष्टिले, रोगको दृष्टिले, खटिराको दृष्टिले, शल्यको दृष्टिले, व्यसनको दृष्टिले, बाधाको दृष्टिले, आफ्नो

नहुने दृष्टिले, लुप्त हुने दृष्टिले, शून्यको दृष्टिले, अनात्म (= आत्म होइन) को दृष्टिले हेर्नुपर्छ । यसरी शरीर प्रति अनित्यको दृष्टिले, ...अनात्मको दृष्टिले हेर्दा शरीर प्रति जुन शारीरिक छन्द (=राग, आसक्त), शारीरिक स्नेह, शारीरिक अनुराग हो त्यो प्रहीण हुन्छ ।

वेदना पनि अनित्य हो

“अग्निवेश्यायन ! यी तीन प्रकारका वेदनाहरू छन्—(१) सुखवेदना, (२) दुःखवेदना, र (३) अदुःख-असुखवेदना ।

“अग्निवेश्यायन ! जुन समयमा (१) सुखवेदनाको अनुभव हुन्छ, त्यस समयमा न त दुःखवेदनाको अनुभव हुन्छ, न त अदुःख-असुख वेदनाको नै अनुभव हुन्छ; (बल्कि) त्यस समयमा सुखवेदना कै अनुभव हुन्छ । अग्निवेश्यायन ! जुन समयमा (२) दुःख-वेदनाको अनुभव हुन्छ, त्यस समयमा न त सुखवेदनाको अनुभव हुन्छ, न त अदुःख-असुख वेदनाको नै अनुभव हुन्छ; (बल्कि) त्यस समयमा दुःखवेदना कै अनुभव हुन्छ । अग्निवेश्यायन ! जुन समयमा (३) अदुःख-असुख वेदनाको अनुभव हुन्छ, त्यस समयमा न त सुखवेदनाको अनुभव हुन्छ, न त दुःखवेदनाको नै अनुभव हुन्छ; (बल्कि) त्यस समयमा अदुःख-असुख वेदनाकै अनुभव हुन्छ । अग्निवेश्यायन ! (१) सुखवेदना पनि अनित्य हो, संस्कृत हो, प्रतित्यसमुत्पन्न हो; क्षयधर्मं, व्ययधर्मं, विरागधर्मं तथा निरोधधर्मं हो । अग्निवेश्यायन ! (२) दुःखवेदना पनि अनित्य हो...

प्रतिपत्समुत्पन्न हो; क्षयधर्म, व्ययधर्म, विरागधर्म तथा निरोधधर्म हो । अग्निवैश्यायन । (३) अःदुःख-असुखवेदना पनि अनित्य हा, संस्कृत हो, प्रतिपत्समुत्पन्न हो; क्षयधर्म, व्ययधर्म, विरागधर्म तथा निरोधधर्म हो ।

“अग्निवैश्यायन ! यसरी विचारगरी श्रुतवान आर्यश्रावक सुखवेदनाबाट पनि विरक्त हुन्छ, दुःखवेदनाबाट पनि विरक्त हुन्छ, अदुःख-असुख वेदनाबाट पनि विरक्त हुन्छ । विरक्तिपर त्याग्य, त्यागोपधि विमुक्त हुन्छ । विमुक्त भएपछि ‘विमुक्त भएँ’ भन्ने ज्ञान पनि हुन्छ । अनि ‘जन्म क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने गरी-सकें, अब उप्रान्त यहाँ केही गर्नुपर्ने बाँकी छैन’ भन्ने ज्ञान पनि हुन्छ । ‘अग्निवैश्यायन ! यसरी चित्तविमुक्त भएको भिक्षु कसैसँग संवाद पनि गर्दैन, विवाद पनि गर्दैन, लोकमा जे जे भनिन्छ (जुन प्रकारको लोक व्यवहार हुन्छ) उसलाई आग्रह रहित व्यवहार गर्छ ।”

१. यद्यपि क्षीणास्रव अरहन्त हुनेहरूमा ‘म, मेरो’ भन्ने भावना हुँदैन, तैपनि वहाँहरूले लोक व्यवहारलाई उपेक्षा गर्नु हुन्छ । त्यसैले संयुक्तनिकायको (I. अरहन्तसुत्तं पृ. ३५ मा) यस्तो उल्लेख गरेको छ -

“यो होति भिक्षु अरहं कतावी,
 क्षीणास्रवो अन्तिमदेह धारी ।
 अहं वदामी’ ति पि सो वदेय्य,
 ममं वदन्ती’ ति पि सो वदेय्य ।
 लोके समञ्ज कुसलो विदित्वा,
 बोहारमत्तेन सो बोहरेय्या’ ति ॥”

जानेर छोड्नुपर्छ

त्यसबखत आयुष्मान् सारिपुत्र भगवान्को पछाडिपट्टि उभिई भगवान्लाई पंखा हम्काउँदै हुनुहुन्थ्यो । अनि त्यसबखत आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यस्तो लाग्यो — “भगवान्ले हामीहरूलाई ती ती धर्महरू जानेर, बुझेर छाड्ने कुरा बताउनु हुन्छ । सुगतले हामीहरूलाई ती ती धर्महरू जानेर, बुझेर त्याग्ने कुरा बताउनु हुन्छ ।” त्यसपछि आयुष्मान् सारिपुत्रले यस कुरालाई राम्ररी प्रत्यवेक्षण गरी उपादान रहित वहाँको चित्त आलव (= चित्तमल) बाट विमुक्त भयो । दीर्घनख परिव्राजकलाई विरज, बीतमल, धर्मचक्षु प्राप्तभयो— “जे जति समुदय-धर्महरू हुन् ती जम्मं निरोध-धर्म हुन् ।” त्यसपछि दीर्घनख परिव्राजक दृष्ट धर्म, प्राप्त धर्म, विदित धर्म, पर्यवगाढ धर्म, संशय रहित, निश्चिन्त तथा वंशारद्य प्राप्त भई शास्ताको धर्म बुझ्नको निमित्त कसैको मद्दत नचाहिने भइभकेपछि उनले भगवान्सँग प्रार्थना गरे—

“धन्य भन्ते ! धन्य भन्ते !! जस्तै घोप्टेकोलाई उत्तानो पारि-
विदा, ढाकेकोलाई उघारिदिदा, बाटो भुलेकोलाई बाटो देखाइदिदा,
अँध्यारोमा तेलको बत्ती राखिदिदा—आँखा हुने पुरुषले रूपदेखे ऊं—
तपाइ भगवान्ले मलाई अनेक प्रकारले धर्म प्रकाश पारिदिनु भयो ।
अब म भगवान्को शरणमा पर्छु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि

वीर्घनख परिग्याजक

[३६५]

आजीवनसम्म शरणमा आएको उपासक ह्री भनी भगवान्‌ले मलाई
स्वीकार गर्नुहोस् ।”

---

८. जम्बुखादक परिव्राजक

प रि च य

जम्बुखादक परिव्राजक पनि सारिपुत्र महास्थविर कं भानिज हुन्^१ । वस्त्र लगाउने भएकाले यिनलाई 'छन्न वा प्रतिच्छन्न परिव्राजक' पनि भन्दछन्^२ ।

सारिपुत्र महास्थविर आपना मामा भएकाले, वहाँ नालन्दाको नालक गाउँमा बसिरहुनु भएको बेलामा जम्बुखादक परिव्राजक वहाँकहाँ गएका हुन् । उनले वहाँसँग सोल्लवटा प्रश्नहरू सोधेका छन् । यी प्रश्नहरू एकै पटकको भेटमा सोधेका हुन् अथवा सोल्लै पटकको भेटमा सोधेका हुन् भन्ने कुरा अर्थकथाहरूमा पनि कतै कितेको पाइँदैन ।

---

१. सं. नि. अ. क. III. पृ. ९१ : निब्बानपञ्चासुत्तं ।

२. सं. नि. अ. क. III. पृ. ९१; अं नि. अ. क. I. पृ. ४३२;

दी. नि. अ. क. I. पृ. २३८, ५९१

तलका सोह (१६) सूत्रहरूमा उल्लेख भएका विषयहरूको अध्ययन गर्दा जम्बुखादक परिव्राजक एक विशिष्ट ज्ञानी तथा बहुभ्रत थिए भन्ने कुरा अबबोध हुन्छ। सारिपुत्र महास्थविरसंग उनले सोधेको प्रश्नहरूमध्ये पहिलो प्रश्न निर्वाण (= मोक्ष) सम्बन्धी र अन्तिम प्रश्न हो 'भिक्षु हुनेलाई के कठोर हुन्छ ?'। सारिपुत्र महास्थविरले विन्दु भएको प्रत्येक उत्तरलाई उनले अनुमोदन गरेका कुराहरू तलका मूल सूत्रहरूले नै प्रष्ट गरेका छन् । तलका सूत्रहरूको अध्ययनबाट हामीलाई यो पनि प्रतीत हुन्छ कि—मान्सा र मानिजका बीच बडो सोहार्द्रपूर्ण रूपमा छलफल भएको थियो । दीर्घनख परिव्राजकको परिचयमा 'भगवान्को उपदेश सुनी, जस्तै सारिपुत्र महास्थविरका मानिज दीर्घनख परिव्राजकले खोतापत्र फल साक्षात्कार गरे' भन्ने कुरा अर्थकथाले प्रष्ट शब्दमा उल्लेख गरेको छ त्यस्तै यिनको बारेमा भने कुनै विशेष कुरा उल्लेख गरेको पाइन्न । तलका सोह सूत्रहरू सक्षिप्त भए तापनि त्यसमा बुद्ध-सिद्धान्तका मूलभूत कारणहरू प्रष्ट गरिएका छन् ।

निम्न तीन 'जम्बुखादक' नामहरू पालि त्रिपिटक साहित्यमा उल्लेख भएको पाइएका छन् ।

(१) जम्बुखादक (जातकं)—भगवान्बुद्ध वेणुवन विहारमा बसिरहनु भएकोबेलामा देवदत्त महास्थविर लाभसत्कारबाट परिहानि भई क्रोकातिक भिक्षुहरूकहाँ गई— 'देवदत्त महास्थविरलाई दान देऊ' इत्यादि भन्न लगाएका कुराहरूको प्रसंगमा भगवान्ले यो

जातकका कुराहरू सुनाउनु भएको हो । जा. अ. क. I-II. पृ. ६६७,
नं. २९४

(२) जम्बुखादक (संयुक्त)—संयुक्तनिकायको सलायतन-
वर्गमा 'जम्बुखादक संयुक्त' अन्तर्गत भएको छ । सं. नि. III. पृ. २२३

(३) जम्बुखादक (परिव्राजक)—यिनकै संग्रह यहाँ उल्लेख
गरिएको छ । यिनी पनि सारिपुत्र महास्थविरका भानिज हुन् र यिनले
यहाँसँग सो-हबटा प्रश्नहरू सोधेकाछन् ।

x

x

x

१-निर्वाण सम्बन्धी प्रश्न

एक समय आयुष्मान् सारिपुत्र मगध देशको नालक गाउँमाई बस्नुभएको थियो^२ ।

त्यस समय जम्बुखादक (=जमुना खाने) परिव्राजक^१ जहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीब कुराकानी सिद्धिएपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका जम्बुखादक परिव्राजकले आयुष्मान् सारिपुत्रसँग निम्न प्रश्नहरू सोधे—

१. राजगृह नगरको आसपासको एक गाउँ । यसै गाउँमा सारिपुत्र महास्थविर परिनिर्वाण हुनु भएको थियो । सं. नि.

IV. पृ. १३८ : चुन्दसुत्तं, अ. क. III. पृ. ९१

२. सं. नि. III. पृ. २२३ : निम्बानपञ्हासुत्तं, अ. क. III. पृ. ९१

३. जम्बुखादक परिव्राजक एक छत्र (प्रतिच्छत्र) परिव्राजक हुन् । यिनी सारिपुत्र महास्थविरका भाऊजा (बहिनीको छोरा) हुन् । सं. नि. अ. क. III. पृ. ९१

“आवुसो सारिपुत्र ! ‘निर्वाण, निर्वाण’ मनी भन्दछन् ;
आवुसो ! कुनचाहि निर्वाण हो ?”

“आवुसो ! जुन रागक्षय, द्वेषक्षय तथा मोहक्षय हुन्—वसं-
लाई निर्वाण भन्दछन् ।”

“आवुसो ! यो निर्वाण साक्षात्कार गर्ने कुनै मार्ग तथा प्रति-
पदा छ के ?”

“आवुसो ! यो निर्वाण साक्षात्कार गर्ने मार्ग तथा प्रतिपदा
पनि छ ।”

“आवुसो ! यो निर्वाण साक्षात्कार गर्ने मार्ग तथा प्रतिपदा
कुन हुन् त ?”

“आवुसो ! यही आर्यअष्टाङ्गिकमार्ग नै यो निर्वाण साक्षात्कार-
गर्ने मार्ग तथा प्रतिपदा हो । जस्तै—सम्यकदृष्टि,^१ सम्यक्संकल्प,^२

१. दुःख सत्यको ज्ञान, दुःख समुदयको ज्ञान, दुःख निरोधको
ज्ञान, तथा दुःख निरोध हुने मार्गको ज्ञानलाई ‘सम्यक् दृष्टि’
भन्दछन् । विभं. पा. पृ. २८५ : सुत्तन्तभाजनीयं, मग-
विभङ्गो, पृ. २८७ : अभिघम्मभाजनीयं, मगविभङ्गो ।

२. नैऋम्य (= अकुसललाई त्याग्ने) संकल्प, अव्यापाद (=
मित्रता) संकल्प र अहिंसा (= दया, करुणा) संकल्पलाई
‘सम्यक् संकल्प’ भन्दछन् । विभं. पा. पृ. २८५ : सुत्तन्त-
भाजनीयं, मगविभङ्गो, पृ. २८७ : अभिघम्मभाजनीयं, मग-
विभङ्गो ।

सम्यक्वाचा,^१ सम्यक्कर्म,^२ सम्यक्आजीविका,^३ सम्यक्ध्यायान^४
(=वीर्यं, साधना), सम्यक्स्मृति^५ तथा सम्यक्समाधि^६ ।”

“आवुसो ! यो निर्वाण साक्षात्कारगर्णे मार्गं रात्रं (भद्र)

१. मृषावादलाई त्यागु, पंशून्यतालाई त्यागु, परुष-वचनलाई त्यागु र सम्प्रलापतालाई त्यागुलाई ‘सम्यक् वाचा’ भन्दछन् । विभं. पा. पृ. २८५ : सुत्तन्तभाजनीयं, मग्गविभङ्गो, पृ. २८७ : अभिघम्मभाजनीयं, मग्गविभङ्गो ।

२. प्राणीहिंसा नगनुं, चोरी नगनुं र काममिथ्याचार नगनुं-लाई ‘सम्यक् कर्म’ भन्दछन् । विभं. पा. पृ. २८५ : सुत्तन्त-भाजनीयं, मग्गविभङ्गो, पृ. २८७ : अभिघम्मभाजनीयं, मग्गविभङ्गो ।

३. मिथ्या जीविकालाई छाडी सम्यक् जीविका गरी बस्नुने ‘सम्यक् आजीविका’ हो । विभं. पा. पृ. २८५ : सुत्तन्तभाजनीयं, मग्गविभङ्गो, पृ. २८८ : अभिघम्मभाजनीयं, मग्गविभङ्गो ।

४. उत्पन्न नभएको पापक अकुशललाई उत्पन्नहुन नदिने कोशिस गर्ने, उत्पन्न भएको पापक अकुशललाई हटाउने कोशिसगर्ने, उत्पन्न नभएको कुशललाई उत्पन्न गर्ने कोशिसगर्ने तथा

रहेछ, प्रतिपक्षा पनि रात्रि रहेछ । जावुसो सारिपुत्र ! अप्रमाद हुनको-
निस्ति यो पर्वपत्त छ ।”

x

x

x

उत्पन्न भएको कुशललाई स्थिर राख्ने र अक्ष बढाउने कोशिस गर्नेलाई ‘सम्यक् व्यायाम’ भन्दछन् । विभं. पा. पृ. २८५ : सुत्तन्तभाजनीयं, मग्गविभङ्गो, पृ. २८८ : अभिघम्मभाजनीयं, मग्गविभङ्गो ।

५. “अभिध्यादीर्भनस्य हटाउनकोनिस्ति भिक्षु शरीरको प्रकृत्यामा आतप्तपूर्वक स्मृतिराखी (होसराखी) सम्प्रजन्य युक्त भई बस्छन् । त्यस्तैगरी वेदनादिमा पनि सम्प्रजन्ययुक्तभई बस्छन्” भनी उल्लेख भए जे स्मृति (=होस) राखी बस्नेलाई ‘सम्यक् स्मृति’ भन्दछन् । विभं. पा. पृ. २८६ : सुत्तन्तभाजनीयं, मग्गविभङ्गो, पृ. २८८ : अभिघम्मभाजनीयं, मग्गविभङ्गो ।

६. “यहाँ भिक्षु कामविषयबाट अलग भई...प्रथमध्यान प्राप्त गरी बस्दछ...इत्यादि” भनेको जस्तो (बु गृ पृ. २८६) प्रथमादि ध्यानमा बस्नेलाई ‘सम्यक् समाधि’ भन्दछन् । विभं. पा. पृ. २८६ : सुत्तन्तभाजनीयं, मग्गविभङ्गो, पृ. २८८ : अभिघम्मभाजनीयं, मग्गविभङ्गो ।

२-अरहत्व सम्बन्धी प्रश्न

(यो सूत्रं पनि जम्बुखादक परिव्राजकत्वे सारिपुत्र महास्व-
विरसंगं सोधेका हुन् ।)

“आवुसो सारिपुत्र ! ‘अरहत्व, अरहत्व’ भनी भन्दछन् ;
आवुसो ! अरहत्व भनेको के हो ?”

“आवुसो ! जो रागक्षय, द्वेषक्षय तथा मोहक्षय हो--
यसैलाई ‘अरहत्व’ भन्दछन् ।”

“आवुसो ! यस अरहत्व साक्षात्कार गर्ने कुनै मार्ग तथा प्रतिपदा
पनि छ ?”

“आवुसो ! यस अरहत्व साक्षात्कार गर्ने मार्ग तथा प्रतिपदा
पनि छ ।”

“आवुसो ! यस अरहत्व प्राप्त गर्ने मार्ग तथा प्रतिपदा कुन
हुन् त ?”

“आवुसो ! यही आर्यअष्टाङ्गिकमार्गं तथा प्रतिपदा नै यस अरहत्त्व प्राप्तगर्ने मार्गं तथा प्रतिपदा हो । जस्तै —सम्यक्दृष्टि’ ... सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! यस अरहत्त्व प्राप्तगर्ने मार्गं तथा प्रतिपदा रात्रं-
रहेद्ध्य । आवुसो सारिपुत्र ! अरहत्त्वकोनिमित्तं यत्तिनं पर्याप्तं छ ।”

३-धर्मवादी को हो ?

(यो सूत्र पनि जम्बुखादक परिव्राजकले सारिपुत्र महास्थ-
बिरसँगै सोधेका हुन् ।)

“आवुसो सारिपुत्र ! यो लोकमा धर्मवादीहरू को छन् ?
यो लोकमा सुप्रतिपन्न भएका को छन् ? यो लोकमा सुगतहरू (= अस-
ल ठाउँमा पुगेका) को छन् ?”

“आवुसो ! जसले राग हटाउनकोनिम्ति धर्मवेशना गर्छन्,
जसले द्वेष हटाउनकोनिम्ति धर्म वेशना गर्छन्, जसले मोह हटाउनको-
निम्ति धर्मवेशना गर्छन् — उनीहरू नै यो लोकका धर्मवादी हुन् ।
आवुसो ! जो राग हटाउनकोनिम्ति प्रतिपन्न हुन्छन्, जो द्वेष हटाउनको-
निम्ति प्रतिपन्न हुन्छन्, जो मोह हटाउनकोनिम्ति प्रतिपन्न हुन्छन्—
उनीहरू नै यो लोकका सुप्रतिपन्न हुन् । आवुसो ! जसको राग
नष्ट भइसक्यो, काटेको तालवृक्ष समान भइसक्यो, अभावप्राप्त भइसक्यो,
अनागतमा पुनः उत्पन्न नहुने भइसक्यो; जसको द्वेष नष्ट भइसक्यो...;

१. सं. नि. 111. पृ. २२४: धम्मवादीपट्टहासुत्तं. अ. क. 111.

पृ. ९९

जसको मोह नष्ट भइसक्यो, ...अनागतमा पुनः उत्पन्न नहुने भइसक्यो —
उनीहरू नै यो लोकका 'सुगत' हुन् ।”

“आबुसो ! यी राग, द्वेष, तथा मोहलाई हटाउने मार्ग तथा
प्रतिपदा पनि छ ?”

“आबुसो यी राग, द्वेष तथा मोहलाई हटाउने मार्ग तथा
प्रतिपदा पनि छ ।”

“आबुसो ! यी राग, द्वेष तथा मोहलाई हटाउने मार्ग तथा
प्रतिपदा कुन हुन् त ?”

“आबुसो ! यी राग, द्वेष तथा मोहलाई हटाउने मार्ग तथा
प्रतिपदा यही आर्यअष्टाङ्गिकमार्ग हो । जस्तै— सम्यक्दृष्टि ...
सम्यक्समाधि ।”

“आबुसो ! यी राग, द्वेष तथा मोहलाई हटाउने मार्ग तथा
प्रतिपदा राम्रै रहेछ । आबुसो सारिपुत्र ! अप्रमादहुनकोनिम्ति यो
पर्याप्तछ ।”

×

×

×

४—किन ब्रह्मचर्य-वास गर्ने ?

(यो सूत्र पनि जम्बुखादक परिव्राजकले सारिपुत्र महास्थ-
विरसंगे सोधेका हुन् ।)

“आवुसो सारिपुत्र ! के कारणले श्रमण गौतमकहाँ ब्रह्मचर्य-
वास गर्छन् ?”

“आवुसो ! दुःखलाई राम्रोसँग जान्नकोनिम्ति भगवान्कहाँ
ब्रह्मचर्य-वास गर्छन् ।”

“आवुसो ! यो दुःखलाई राम्रोसँग जान्नकोनिम्ति कुनै मार्ग र
प्रतिपदा छ ?”

“आवुसो ! यो दुःखलाई राम्रोसँग जान्नकोनिम्ति मार्ग र
प्रतिपदा पनि छ ।”

“आवुसो ! यो दुःखलाई राम्रोसँग जान्नकोनिम्ति मार्ग र
प्रतिपदा कुन हुन् त ?”

३७८]

बुद्धकालीन परिव्राजकहरू

“आवुसो ! यो दुःखलाई रात्रोसँग जान्नकोनिम्ति मार्गं र प्रतिप्रदा यही आर्यं अष्टाङ्गिकमार्गं हो । जस्तं — सम्यक्दृष्टि... सम्पक्समाधि ।”

“आवुसो ! यो दुःखलाई रात्रोसँग जान्नकोनिम्ति मार्गं र प्रतिप्रदा रात्रं रहेछ । आवुसो सारिपुत्र ! अप्रमादहुनकोनिम्ति यो पर्याप्त नै छ ।”

×

×

×

५-आश्वासन प्राप्त

(यो सूत्र पनि जम्बुखादक परिव्राजकले सारिपुत्र महास्थ-
विरसंगं सोधेका हुन् ।)

“आवुसो सारिपुत्र ! ‘आश्वासन, आश्वासन’ भन्दछन् ।
आश्वासन कहिले प्राप्तहुन्छ ?”

“आवुसो ! जहिले भिक्षुले छत्रटे स्पर्शायतनहरूको^१ समुदाय,
अस्तगमन, आस्वाद, अवगुण तथा विमुक्तियलाई पार्थतः जान्दछ;
आवुसो ! त्यसैबेला ‘आश्वासन प्राप्त’ हुन्छ ।

“आवुसो ! त्यस आश्वासनलाई साक्षात्कार गर्ने कुनै मार्ग र
प्रतिपदा छ ?”

१. सं. नि. 111. पृ. २२५: अस्सासपत्तसुत्तं, अ. क. 111. पृ. ९१

२. चक्षु, श्रोत, घ्राण, जिह्वा, काय तथा मनलाई छ स्पर्शायतन
भन्दछन् । हेर यसबारे सं. नि. 111. पृ. ३८: पठमच्छकस्साय-
तनसुत्तं, अ. क. 111. . ११

“आवुसो ! त्यस आश्वासनलाई साक्षात्कारगर्ने मार्ग र प्रतिपदा पनि छ ।”

“आवुसो ! त्यस आश्वासनलाई साक्षात्कारगर्ने मार्ग र प्रतिपदा कुन हुन् त ?”

“आवुसो ! त्यस आश्वासनलाई साक्षात्कारगर्ने मार्ग र प्रतिपदा यही आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग हुन् । जस्तै— सम्यक्दृष्टि ... सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! त्यस आश्वासनलाई साक्षात्कारगर्ने मार्ग र प्रतिपदा यसले रहेछ । आवुसो सारिपुत्र ! अप्रमादहुनकोनिमित्त यो पर्याप्तै छ ।”

x

x

x

६-परम आश्वासन प्राप्त

(यो सूत्रं पनि जम्बुखादक परिव्राजकले सारिपुत्र महास्थ-
विरसंगे सोधेका हुन् ।)

“आवुसो सारिपुत्र ! ‘परम आश्वासन प्राप्त, परम
आश्वासन प्राप्त’ भन्दछन् । आवुसो ! कहिलेसम्ममा परम आश्वासन
प्राप्त हुन्छ ?”

“आवुसो ! जहिले भिक्षु, छवटै स्पर्शयतनहरूको समुदय,
अस्तगमन, आस्वाद, बुष्परिणाम तथा विमुक्तिलाई यथार्थतः विदितगरी
अनुपादानी भई मुक्तहुन्छ; आवुसो ! त्यसबेला परम आश्वासन प्राप्त
हुन्छ ।”

आवुसो ! त्यस परम आश्वासनलाई साक्षात्कार गर्ने कुनै मार्ग र
प्रतिपदा पनि छ ?”

“आवुसो ! त्यस परम आश्वासनलाई साक्षात्कार गर्ने मार्ग र
प्रतिपदा पनि छ ।”

“आवुसो ! त्यस परम आश्वासनलाई साक्षात्कार गर्ने मार्ग र प्रतिपदा कुन हुन् त ?”

“आवुसो ! त्यस परम आश्वासनलाई साक्षात्कार गर्ने मार्ग र प्रतिपदा यही आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग हो । जस्तै— सम्यक्दृष्टि... सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! त्यस परम आश्वासनलाई साक्षात्कार गर्ने मार्ग र प्रतिपदा राम्रै रहेछ । आवुसो सारिपुत्र ! अप्रमादहुनकोनिस्ति यो पर्याप्त नै छ ।”

x

x

x

७-वेदना सम्बन्धी प्रश्न

(यो सूत्र पनि जम्बुखादक परिव्राजकले सारिपुत्र महास्व-
विरसंगे सोधेका हुन् ।) ;

“आवुसो सारिपुत्र ! ‘वेदना, वेदना’ भन्दछन् । आवुसो !
केलाई वेदना भन्दछन् ?”

“आवुसो ! तीनप्रकारका वेदनाहरू छन् । कुन तीन भने ?--
(१) सुख-वेदना, (२) दुःख-वेदना, (३) अ-दुःख, अ-सुख-वेदना ।
आवुसो ! यिनै तीन वेदनाहरू हुन् ।”

“आवुसो ! यी तीनै वेदनाहरूलाई जाससक्ने कुनै मार्ग र
प्रतिपदा छ के ?”

“आवुसो ! यी तीनै वेदनाहरूलाई जाससक्ने मार्ग र प्रतिपदा
पनि छ ।”

“आवुसो ! यी तीनै वेदनाहरूलाई जाससक्ने मार्ग र प्रतिपदा
कुन हुन् त ?”

३८४]

बुद्धकालीन परिव्राजकहरू

“आवुसो ! यी तीनै वेदनाहरूलाई जान्नसक्ने मार्ग र प्रतिपदा यही आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग हो । जस्तै — सम्यक्दृष्टि...सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! यी तीनै वेदनाहरूलाई जान्नसक्ने मार्ग र प्रतिपदा राख्न रहेछ । आवुसो सारिपुत्र ! अबनगबहुनकोभिन्ति यो पर्याप्त नै छ ।”

×

×

×

८-आस्रव सम्बन्धी प्रश्न

(यो सूत्रं पनि जम्बुखादक परित्राजकेले सारिपुत्र महास्थ-
विरसंगं सोधेका हुन् ।)

“आवुसो सारिपुत्र ! 'आस्रव, आस्रव' मन्दछन् । आवुसो !
कुनचाहि आस्रव हो ? ”

“आवुसो ! तीनप्रकारका आस्रवहरू छन् । कुन तीन भनि !—

(१) कामास्रव^१, (२) भवास्रव^२, (३) अविदयास्रव^३ । यिनै तीन

१. सं. नि १११. पृ. २२७: आस्रवपठहामुत्तं, अ. कं. १११. पृ. ९९

२. 'आस्रव'को अर्थ हो बगेरजानु । पञ्चकामादि विषयहरूमा
रागद्वारा प्रवाहित हुने भएकोले यसलाई 'कामास्रव'
भनिएको हो । पटि. स. म. अ. क. पृ. २९४; विभं. पा. पृ.
४४८: चतुक्कमातिकानिदेसो, खुद्कवत्थुविभङ्गो ।

३. रूप र अरूप-भव सम्बन्धी रागद्वारा प्रवाहित हुने भएकोले
यसलाई 'भवास्रव' भनिएको हो । पटि. स. म. अ. क. पृ.
२९४; विभं. पा. पृ. ४४९: चतुक्कमातिकानिदेसो, खुद्क-
वत्थुविभङ्गो ।

४ दुःखादि आठकारणहरू न जान्नाको कारणले संसारमा

आस्रवहरू हुन् ।”

“आवुसो ! यी आस्रवहरूबाट छुटकारा पाउने कुनै मार्ग वा प्रतिपदा छ के ?”

“आवुसो ! यी आस्रवहरूबाट छुटकारा पाउने मार्ग र प्रतिपदा छ ।”

“आवुसो ! यी आस्रवहरूबाट छुटकारा पाउने मार्ग र प्रतिपदा कुन हुन् त ?”

“आवुसो ! ती आस्रवहरूबाट छुटकारा पाउने मार्ग र प्रतिपदा यही आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग हो । जस्तै — सम्यक्दृष्टि... सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! यी आस्रवहरूबाट छुटकारा पाउने मार्ग र प्रतिपदा रात्रं रहेछ । आवुसो सारिपुत्र ! अप्रमादहुनकोनिम्ति यो पर्याप्त नै छ ।”

x

x

x

प्रवाहित हुने भएकाले यसलाई ‘अविदद्यास्रव’ भनिएको हो ।
चुल्ल. नि. पा. पृ. २७: अजितमाणवपुच्छानिद्देषो, पारा-
यनवग्गनिद्देषो; विभं. पा. पृ. ४४९: चतुक्कमातिकानिद्देषो,
खुद्दकवत्थुविभङ्गो ।

९-अविदद्या सम्बन्धी प्रश्न

(यो सूत्रं पनि जम्बुत्खादक परिव्राजकळे सारिपुत्र महास्थ-
धिरसंगे सोधेका हुन् ।)

“आवुसो सारिपुत्र ! ‘अविद-या, अविद-या’ भन्दछन् ।
आवुसो ! केलाई “अविदद्या भन्दछन्^१ ?”

“आवुसो ! दुःख प्रति अज्ञानता, दुःख समुदय प्रति अज्ञानता,
दुःखनिरोध प्रति अज्ञानता, दुःखनिरोधहुने मार्ग प्रति अज्ञानता, ।
आवुसो ! यसैलाई ‘अविदद्या’ भन्दछन् ।”

“आवुसो ! यो अविदद्यालाई हटाउने कुनै मार्ग र प्रतिपदा
छ के ?”

“आवुसो ! यो अविदद्यालाई हटाउने मार्ग र प्रतिपदा छ ।”

“आवुसो ! यो अविदद्यालाई हटाउने मार्ग र प्रतिपदा कुन
हुन् त ?”

---

१. सं. नि. 111. पृ. २२८: अविज्जापञ्हासुत्तं, अ. क. 111.
पृ. ९९

३८८]

बुद्धकालीन परिव्राजकहरू

“आवुसो ! यो अविदद्यालाई हटाउने मार्ग र प्रतिपदा यही आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग हो । जस्तै — सम्यक्दृष्ट...सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! यो अविदद्यालाई हटाउने मार्ग र प्रतिपदा असलै रहेछ । आवुसो सारिपुत्र ! अप्रमत्तबहुनकोमिस्ति यो पर्याप्त नै छ ।”

×

×

×

१०— तृष्णा सम्बन्धी प्रश्न

(यो सूत्र पनि जम्बुखादक परिव्राजकले सारिपुत्र महास्थ-
विरसोर्गे सोधेका हुन् ।)

“आवुसो सारिपुत्र ! ‘तृष्णा तृष्णा’ भन्दछन् । आवुसो !
कुनैचाहिँ तृष्णा हो ?”

“आवुसो ! तीन प्रकारका तृष्णाहरू छन् । (१) कामतृष्णा^१,
(२) भवतृष्णा^२, (३) विभवतृष्णा^३ । यी तीन तृष्णाहरू हुन् ।”

१. सं. नि. 111. पृ. १२९: तण्हापव्हासुत्तं, अ. क. 111. पृ. ९९

२. कामविषय-युक्त जुन राग, स-राग हो यही ‘कामतृष्णा’ हो ।

विभं. पा. पृ. ४२६: तिकमातिकनिद्देशो, खुद्दकविभङ्गो;

महा. नि. पा. पृ. ३: कामसुत्तनिद्देशो ।

३. भवदृष्टिसहगत राग, स-राग अथवा रूपभव, अरूपभव

सम्बन्धी राग, तृष्णालाई ‘भवतृष्णा’ भन्दछन् । विभं. पा.

पृ. ४३६-३७: तिकमातिकानिद्देशो, खुद्दकवत्थुविभङ्गो;

शाश्वतदृष्टिलाई पनि ‘भवरग’ भन्दछन् । अत्थ सा. पृ.

७३: दुकमातिकवण्णना र सोही ग्रन्थमा पृ. ३०९ मा पनि;

महा. नि. पा. पृ. २०६: पुराभेदसुत्तनिद्देशो ।

४. उच्छेद संयुक्त राग, स-रागलाई ‘विभवतृष्णा’ भन्दछन् ।

“आवुसो ! यी तृष्णाहरूलाई प्रहाणगर्ने मार्ग र प्रतिपदा पनि छ के ?”

“आवुसो ! यी तृष्णाहरूलाई प्रहाणगर्ने मार्ग र प्रतिपदा पनि छ ।”

“आवुसो ! यी तृष्णाहरूलाई प्रहाणगर्ने मार्ग र प्रतिपदा कुन हुन् त ?”

“आवुसो ! यी तृष्णाहरूलाई प्रहाणगर्ने मार्ग र प्रतिपदा यही आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग हो । जस्तै— सम्यक्दृष्टि ...सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! यी तृष्णाहरूलाई प्रहाणगर्ने मार्ग र प्रतिपदा राम्रै रहेछ । आवुसो सारिपुत्र ! अप्रमादहुनकोनिम्ति यो पर्याप्त नै छ ।”

x

x

x

विभ. पा.पृ. ४३७: तिकमातिकानिद्देसो, खुद्कवत्थुविमङ्गो;
‘मरणपञ्चि केही छैन’ भन्ने दृष्टिलाई ‘विभवतृष्णा’ भन्द-
छन् । अत्थ. सा. पृ. ७२-७३: दुकमातिकवण्णना; महा.
नि. पा. पृ. २०६: पुराभेदमुत्तनिद्देसो ।

११-बाढी सम्बन्धी प्रश्न

(यो सूत्र पनि जम्बुखादक परिव्राजकले सारिपुत्र महास्थ-
धिरसंगे सोधेका हुन् ।)

“आवुसो सारिपुत्र ! ‘ओघ, ओघ’ भन्दछन्^१ । आवुसो !
‘ओघ’ भनेको के हो^२ ?”

“आवुसो ! ओघ (=बाढी) चारप्रकार छन् । (१)काम-ओघ,
(२) भव-ओघ, (३) दृष्टि-ओघ^३, (४) अविद्या-ओघ । यिनै चार

१. सं. नि. 111. पृ. २२९: ओघपञ्चासुत्तं, अ. क. 111. पृ. ९१

२. संसाररूपी सागरमा अनेक बलेशरूपी बाढीले बगाई लैजाने
भएको हुँदा यसलाई ‘ओघ’ भनिएको हो । अत्थ. सा. पृ.
७०: दुकमातिकवण्णना; हेर महा. नि. पा. पृ. १३३: ति-
स्समेत्तेय्यसुत्तनिद्देसो; चुल्ल. नि. पा. पृ. १५७: भद्रावुधमा-
णवपुच्छनिद्देसो ।

३. ‘दृष्टिको बाढी’ भन्ने ठाउँमा उल्लेख भएको ‘दृष्टि’ भनेको
केलाई भन्दछन् भन्ने बारेमा विभं. पा. पृ. ४५२, ४५४,

ओघ (= बाढी)हरू हुन् ।”

(अरु प्रश्नोत्तरहरू माथि उल्लेखभए जस्तै हुन् ।)

x

x

x

४५९, ४६० र ४६१ मा हेर्नु, खुद्कवत्थुविभङ्गो; ँपटि.
स. म. पृ.१४९-८८ मा 'दिट्ठिकथा' पनि हेर्नु ।

१२—उपादान सम्बन्धी प्रश्न

(यो सूत्र पनि जम्बुखादक,परिव्राजकले सारिपुत्र महास्थ-
किरसंगे सोधेका हुन् ।)

“आवुसो सरिपुत्र ! ‘उपादान, उपादान’ मन्वछन् । आवुसो !
‘उपादान-’ भनेको के हो ?”

“आवुसो ! चार उपादानहरू छन् । (१) काम-उपादान^१, (२)

१. सप+आदान=उपादान । अर्थात् फेरि फेरि ग्रहणगर्नु ।
तृष्णाको बलियो रूप नै ‘उपादान’ हो । बलियोगरी समाति-
राहुनु नै ‘उपादान’ को काम हो । अथ सा. पृ. ३२२ः
निक्खेपकण्डवण्णना; विभं. अ. क. पृ. १२६ः पटिच्चसमु-
प्पादविभङ्गनिद्देसो ।

२. सं. नि. १११. पृ. २३०ः उपादानपह्हासुत्तं, अ. क. १११. पृ. ११

३. वस्तुकाम सम्बन्धी उपादान गर्नु = कामूपादान हो । अथ.
सा. पृ. ३२२ः निक्खेपकण्ड; सम्मो. वि. पृ. १२६ः पटि-
च्चसमुप्पादविभङ्गनिद्देसो ।

दृष्टि-उपादान^१, (३) शीलव्रत-उपादान^२, (४) आत्मवाद-उपादान^३ ।

- १ शाश्वत, उच्छेद तथा सबैप्रकारका गलत धारणाहरूलाई 'दृष्टि' भन्दछन् । दृष्टि सम्बन्धी बलियो विश्वास, धारणा-लाई 'दृष्टि-उपादान' भनिएको हो । माथि पृ. १०५ मा अजित-केशकम्बलको वाद जस्तै 'न दानको फल छ' आदि भन्ने दशप्रकारका दृष्टि (= विश्वास) मा दृढ भएर बस्नेलाई पनि 'दृष्टि-उपादान' भन्दछन् । हेर अथ. सा. पृ. ३२२ निक्खेपकण्डवण्णना; सम्मो. वि. पृ. १२७: पटिच्चसमुप्पाद-विभङ्गो ।
२. 'गो-व्रत, कुकुर-व्रत इत्यादि चर्याद्वारा नै विशुद्ध हुनसक्छन्' भन्ने दृढ विश्वासलाई 'शलव्रत-उपादान' भन्दछन् । अथ. सा. पृ. ३२२: निक्खेपकण्डवण्णना; सम्मो. वि. पृ. १२६ पटिच्चसमुप्पादविभङ्गो । 'गो-व्रत, कुकुर-व्रत' भन्ने कस्ताहुन् भन्नेबारेमा म. नि. ११. पृ. ६१: कुक्कुरवतिकसुत्तं र दी. नि. १११. पृ. ६, पाथिकसुत्तं हेनू ।
३. आत्म-दृष्टि सम्बन्धी हुने उप + आदान = आत्मदृष्टि-उपादान । अथवा आत्म-वादको कारणले उत्पन्नहुने धारणा = विश्वासलाई नै, बलियोगरी समातिराख्नेलाई नै आत्मवाद + उपादान = 'आत्मवादोपादान' भनिएको हो । अथ. सा. पृ. ३२३: निक्खेपकण्डवण्णना; सम्मो. वि. पृ. १२७: पटिच्चसमुप्पादविभङ्गो ।

जम्बुखादक परिव्राजक

[३९५]

“आवुसो ! यिने चार उपादानहरू हुन् ।”

(अरु प्रश्नोत्तरहरू माथि उल्लेखभए जस्तै संकनू ।)

Dhamma.Digital

x

x

x

१३- लोकसम्बन्धी प्रश्न

(यो सूत्र पनि जम्बुखादक परिव्राजकले सारिपुत्र महास्थ-
विरसंगे सोधेका हुन् ।)

“आवुसो सारिपुत्र ! ‘लोक, लोक’ भन्दछन् । आवुसो
केलाई ‘लोक’ भन्दछन्^१ ?”

“आवुसो ! तीनप्रकारका लोक (= भव)हरू छन् । (१)
काम-भव^२ (=कामलोक), (२) रूप-भव^३ (=रूपलोक), तथा (३)

-
१. सं. नि. 111, पृ. २३०: भवपञ्चासुत्तं, अ. क. 111, पृ. ९९
२. कामभवो = कामलोकलाई अभिधर्मार्थसंग्रहले ‘कामभूमि’
भनेको छ । विभङ्गपालिले ‘कामघातु’ भनेको छ ।
अभिधर्मार्थसंग्रह अनुसार—(१) नर्क, (२) तिरश्चीन, (३)
प्रेत तथा (४) असुर गरी चार ‘अपायभूमि’ र (१) मनुष्य,
(२) चातुर्महाराजिका, (३) त्रयस्त्रिंश, (४) यामा, (५)
तुषिता, (६) निर्माणरती तथा (७) परनिर्मितवसवती गरी
सात ‘कामसुगति’ समेत गरी जम्मा एघार (११) भूमिलाई

अरूप-भव^१ (अरूपलोक) । यिनै तीन लोक (= भव)हरू हुन् ।”

‘कामावचरभूमि, कामभवो अथवा कामलोक’ भन्दछुन् ।
अभि. ध. सं. पृ. १६: भूमिचतुर्कं, पञ्चमोपरिच्छेदो ।

विभङ्गपालि अनुसार— ‘कामलोक’ लाई ‘काम-
धतु’ भन्दछन् । त्यस अनुसार ‘कामलोक’ मा पाँच-स्कन्ध
(५), बाह्र आयतन (१२), आठ घातु (८), तीन सत्य
(३), बाइस इन्द्रिय (२२), नौ हेतु (९), चार आहार
(४), सात स्पर्श (७), सात वेदना (७), सात संज्ञा (७),
सात चेतना (७), तथा सात चित्तहरू (७) हुन्छन् । विभं.
पा. पृ. ४८२: उप्पत्तानुपत्ती, घम्महदर्यविभङ्गो ।

३. ‘रूपभव = रूप लोकलाई अभिधमर्थिसंग्रहमा ‘रूपावचर’
र विभङ्गपालिमा ‘रूपघातु’ भनिएको छ ।

अभिधमर्थिसंग्रह अनुसार— (१) ब्रह्मपारिसदय,
(२) ब्रह्मपुरोहित, (३) महाब्रह्मा; (४) परित्ताभा, (५)
अप्रमाणाभा, (६) आभस्वरत; (७) परित्तशुभा, (८)
अप्रमाण शुभा, (९) शुभकीर्णा (सुभकिन्हा); (१०)
वृहत्फला; (११) असंज्ञ सत्ता; (१२) अविहा, (१३)
अत्ता; (१४) सुदर्या; (१५) सुदर्या र (१६) अकण्ठ
गरी जम्भ-लोक; (१६) भूमिलाई ‘रूपभव, रूपलोक अथवा
रूपावचरभूमि’ भन्दछन् । अभि. ध. सं. पृ. १६: रूपावचर-
भूमि, पञ्चमोपरिच्छेदो ।

(अरु प्रश्नोत्तर जम्मै माथि उल्लेखभए जस्तै बुझ्नु ।)

X

X

X

विभङ्गपालि अनुसार— 'रूपावचरभूमि, रूपभव
अथवा रूपलोक'लाई 'रूपधातु' भन्दछन् । त्यस अनुसार
'रूपलोक'मा पाँच स्कन्ध (५), छ आयातन (६), नौ धातु
(९), तीन सत्य (३), चौध इन्द्रिय (१४), आठ हेतु (८),
तीन आहार (३), चार स्पर्श (४), चार वेदना (४), चार
संज्ञा (४), चार चेतना (४), तथा चार चित्तहरू (४)
हुन्छन् । विभं. पा. पृ. ४८४: रूपधातुया, धम्महृदयविभङ्गो ।
४. 'अरूपभवो, अरूपलोक'लाई अभिधर्मार्थसंग्रहमा 'अरूपावचर-
भूमि' र विभङ्गपालिमा 'अरूपधातु' भनी भन्दछन् ।
अभिधर्मार्थसंग्रह अनुसार— (१) आकाशानन्त्यायतन, (२)
विज्ञानन्त्यायतन, (३) अकिञ्चन्यायतन र (४) नैवसंज्ञा-
नासंज्ञायतनलाई 'अरूपावचरभूमि, अरूपभवो अथवा
अरूपलोक' भनी भन्दछन् ।

विभङ्गपालि अनुसार— यसलाई 'अरूपधातु' भन्दछन् ।
त्यस अनुसार अरूपलोकमा— चार स्कन्ध (४), दुइ आयातन
(२), दुइ धातु (२), तीन सत्य (३), एघान्ह इन्द्रिय (११), आठ
हेतु (८), तीन आहार (३), एक स्पर्श (१), एक वेदना
(१), एक संज्ञा (१), एक चेतना (१) तथा एक चित्त (१)
हुन्छ । विभं. पा. पृ. ४८६: अरूपधातुया, धम्महृदयविभङ्गो ।

१४-दुःख सम्बन्धी प्रश्न

(यो सूत्र पनि जम्बुखादक परिव्राजकले सारिपुत्र महास्थ-
विरसंगं सोधेका हुन् ।)

“आवुसो सारिपुत्र ! ‘दुःख, दुःख’ भन्दछन् । आवुसो !
दुःख भनेको के हो ?”

“आवुसो ! दुःख भनेको यी हुन् -- (१) दुःख-दुःखता,
(२) संस्कार-दुःखता, (३) दुष्परिणाम-दुःखता । आवुसो ! यिनै
तीन दुःख हुन् ।”

“आवुसो ! यी दुःखलाई जान्नकोनिम्ति कुनै मार्ग र प्रतिपदा
छ के ?”

“आवुसो ! यी दुःखलाई जान्नकोनिम्ति मार्ग र प्रतिपदा छ ।”

“आवुसो ! यी दुःखलाई जान्नकोनिम्ति मार्ग र प्रतिपदा कुन्
हुन त ?”

४००]

बुद्धकालीन परिव्राजकहरू

“आवुसो ! यो दुःखलाई ज्ञानकोनिमित्त मार्ग र प्रतिपदा यही आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग हो । जस्तै— सम्यक्दृष्टि...सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! यो दुःखलाई ज्ञानकोनिमित्त मार्ग र प्रतिपदा रात्रि रहेछ । आवुसो सारिपुत्र ! अप्रमादहुनकोनिमित्त यो पर्याप्त नै छ ।”

Dhamma.Digital

x

x

x

१५-सत्काय सम्बन्धी प्रश्न

(यो सूत्र पनि जम्बुखवादक परित्राजकले सारिपुत्र महास्थ-
धिरसंगे सोधेका हुन ।)

“आवुसो सारिपुत्र ! ‘सत्काय (सक्काय), सत्काय’
भन्दछन् । आवुसो ! सत्काय भनेको के हो ? ”

“आवुसो वहाँ भगवान्‌ले पाँच उपादानस्कन्धलाई ‘सत्काय’
(= आत्मभाव) भन्नु भएको छ । तस्तै - (१) रूपोपादानस्कन्ध,^१

Dhamma.Digital

१. सं. नि. 111. पृ. २३१: सक्कायपण्हासुत्तं, अ. क. 111. पृ. ९१

२. साधारणतया ‘रूप’ भन्नाले आंखाले देखिने सबैविषयलाई
‘रूप’ भनेको अस्तो लागे तापनि बुद्ध-दर्शन अनुसार निम्न
परिभाषालाई नै ‘रूप’ भनिएको छ--

“रूपती इति = रूपं, सीतुण्हादि विरोधि पच्चर्येह
विकारं आपज्जति, आपादियतीति वा अस्थो । तेनाह
भगवा “सीतेन पि रूपति, उण्हेनपि रूपति...” इत्यादि ।
(सं. नि. 11 पृ ३१२: खज्जनीयमुत्तं) अर्थात् शीतोष्णा-

दिद्वारा स्वभाव बदलिने, परिवर्तन हुने, बिग्रने तथा विकार हुने आदि लक्षणले युक्त सबै पदार्थहरूलाई 'रूप' भन्दछन् । त्यसैले भगवान्‌ले भन्नुभएको हो— 'शीतलताले पनि बिग्रिन्छ, उष्णताले पनि बिग्रिन्छ... ।' अभि. ध. सं. टी. पृ. ४०: अकुसलवण्णना, पठमोपरिच्छेदो; अत्थ. सा. पृ. २६४: रूपकण्डवण्णना ।

पालि धातु शब्दको हिसावले 'रूप'— नासे, पकासे भन्ने अर्थले 'रूपतीति = रूपं' भएको हो । धा. म. पृ. ६४; 'धात्वात्थवण्णना' (पृ. १६३) अनुसार पनि 'रूप' रूपने— रूपनं, कुप्पनं, घट्टनं, पीलनं भन्ने आदि अर्थ हुन्छ ।

रूप सम्बन्धी उपादान = रूपोपादान । रूपहरूको थुप्रो = रूपस्कन्ध । यसको व्याख्यान यहाँ अति लामो हुने भएकोले 'रूप' केलाई भन्दछन् र 'रूपोपादानस्कन्ध' सम्बन्धी विस्तृत कुरा अभिघर्मपिटकको 'धम्मसङ्गणि' पृ. १४७ देखि २२७ सम्म 'रूपकण्ड'मा; अभिघर्मपिटककै 'विभङ्गपालि' पृ. ३ देखि ७२ सम्म 'खन्धविभङ्ग'मा र अभिघर्मार्थसंग्रहको सप्तमपरिच्छेदको पृ. २७ र टीकाको पृ. १३० मा हेर्नु ।

(२) वेदनोपादानस्कन्ध^१, (३) संज्ञोपादानस्कन्ध^२, (४) संस्कारोपादानस्कन्ध^३ र (५) विज्ञानोपादानस्कन्ध^४ । आवुसो ! भगवान्ले यिनै पाँच उपादानस्कन्धलाई 'सत्काय' (सक्काय) भनी भन्नु भएको छ । ”

“आवुसो ! यो सत्कायलाई जाससक्ने मार्ग र प्रतिपदा पनि छ के ? ”

१. वेदना सम्बन्धी— कतिप्रकारका वेदनाहरू छन्, कुन वेदना कहाँ कहाँ उत्पन्न हुन्छन् भन्ने इत्यादि विस्तरकोनिम्ति अभिधर्मार्थसंग्रहको तेश्रोपरिच्छेद पृ. ८ मा 'वेदनासङ्गहो' हेर्नु; त्यस्तै विभङ्गपालिको पृ. ५ र २० मा हेर्नु; संयुक्तनिकाय II. पृ. १२२: वेदनानानत्तंसुत्तं, III. पृ. १८३: 'वेदनासंयुत्तं' मा पनि हेर्नु र म. नि. II. पृ. ७२, बहुवेदनीयसुत्तंमा पनि हेर्नु ।
२. संज्ञास्कन्ध सम्बन्धी विस्तृत कुरा विभङ्गपालिको पृ. ८ मा 'सञ्जाक्खन्धो' हेर्नु ।
३. संस्कारस्कन्धकोबारेमा विस्तृत कुरा जास विभङ्गपालिको पृ. ११: 'संखारक्खन्धो' हेर्नु ।
४. विज्ञानस्कन्धकोबारेमा विस्तृत कुरा जान्न विभङ्गपालिको पृ. १४: 'विञ्जानक्खन्धो' हेर्नु ।

“आवुसो ! यो सत्कायलाई जान्नसक्ने मार्ग र प्रतिपत्त पत्ति भू ।”

“आवुसो ! यो सत्कायलाई जान्नसक्ने मार्ग र प्रतिपत्त कुन हुन् त ?”

“आवुसो ! यो सत्कायलाई जान्नसक्ने मार्ग र प्रतिपत्त यही ज्ञानार्थ अष्टाङ्गिकमार्ग हो । जसरी— सम्बन्धदृष्टि, ... सम्यक-समाधि ।”

“आवुसो सारिपुत्र ! यो सत्कायलाई जान्नसक्ने मार्ग र प्रतिपत्त रात्रं रहेछ । अप्रमादहनकोनिस्ति यो पर्याप्त नै छ ।”

x

x

x

१६—कठोरता सम्बन्धी प्रश्न

(यो सूत्र पनि जम्बुखादक परिव्राजकले सारिपुत्र महास्थ-
विरसंगे सोधेका हुन् ।)

“आवुसो सारिपुत्र ! यो धर्मविनयमा (=बुद्धधर्ममा) के
कठोर (=दुष्कर) छ ?”

“आवुसो ! यो धर्म-विनयमा प्रव्रज्यात्व कठोर छ ।”

“आवुसो ! प्रव्रजितभएपछि के कठोर छ त ?”

“आवुसो ! प्रव्रजितभएपछि (त्यसमा) मन लगाएरबस्नु
कठोर छ ।”

“आवुसो ! मनलगाएर बस्नेलाई के कठोर छ त ?”

“आवुसो मनलगाएर बस्नेलाई धर्मानुकूल प्रतिपादन गर्नु
कठोर छ ।”

४०६

दुष्टकालीन परिव्राजकहरू

“आवुसो ! धर्मानुकूल प्रतिपादन गर्ने भिक्षुले कहिलेसम्ममा
अरहत्व प्राप्त गर्न सक्छ त ?”

“आवुसो ! चिरकाल न बित्दै ।”

Dhamma.Digital

६. सकुलुदायी परिव्राजक

प रि च य

मूल सूत्रहरू तथा अर्थकथाहरूका अध्ययनद्वारा सकुलुदायी परिव्राजक राजगृहवासी हुन् भन्ने कुरा बुझिन्छ ।

भगवान् परिव्राजकाराममा जानुहुन्छ

यिनी राजगृहको आसपासमा रहेको मयूरनिवाप भन्ने आश्रममा बस्वथे । भगवान् बुद्ध मयूरनिवाप परिव्राजकाराममा कहीले कहीले जानुहुन्थ्यो भन्ने कुरा तलका सूत्रहरूमा — “भन्ते भगवान् ! आउनुहोस् । घेरै दिन पछि भगवान्ले यहाँ आउने कष्टगर्नुभयो...” भन्ने उल्लेखभएबाट प्रमाणित हुन्छ ।

पपञ्चसूदनी^१ अनुसार—परिव्राजकहरू भगवान्बुद्ध आफ्नो आश्रममा आए हुन्थ्यो भन्ने प्रतीक्षा गर्दथे भन्ने कुरा तलका मूल सूत्रहरूमा — “तपाइहरू चुपलाग्नुहोस्...शायद निःशब्द परिषद् देखी बहाँ, यहाँ आउन सक्नुहुन्छ” भन्ने जस्ता कुराहरूले प्रमाणित गर्दछन् ।

---

१. III. पृ. १५५ : सन्दकमुत्तवण्णना ।

अर्को घतलाग्दो कुरा के छ भने—बुद्ध वा बुद्धका भावकहरू आफ्नो आश्रममा आएबाट यी परिव्राजकहरू खूब गर्भित हुन्छन् र आफ्नो प्रतिष्ठा बढाउनकोनिमित्त यसलाई महत्त्व पनि दिन्छन् । यिनीहरूले अरुहरूका अगाडि तथा विशेषगरी बुद्धभक्त गृहस्थीहरूका अगाडि नाक फुलाई— “भगवान् बुद्ध र वहाँका भावकहरू हाम्रो आश्रममा आउनु हुन्छ । वहाँहरूसँग हामीहरूको सौहार्द्रपूर्ण सम्बन्ध छ । वहाँहरूसँग हामीहरूको कुनै बे-मेल छैन । तिमीहरू पो स्यानो विलका छौ र हामीलाई देखेर पनि नदेखे ऊं गछौं” भन्दै बुद्ध-अनुयायीहरूका तरफबाट आदर सम्मान पाउने आशा राख्छन् । यस कुराबाट साधारण उपासकहरूले — “भगवान् पनि यिनीहरूकहाँ जानुहुन्छ” भन्ने विचार लिई तिनीहरूलाई पनि सम्मानित गर्छन् ।

यिनीहरूले आफ्ना शिष्यहरूलाई यस्तो भन्दछन्— “भगवान्-बुद्ध जुनसुकै आश्रममा जानु हुन्छ । हाम्रो आश्रम उत्तम भएकोले, हामीसँग घनिष्ट मैत्री सम्बन्ध भएकोले हामीसँग भेट्न हाम्रो आश्रममा आउनु भएको हो” भन्दै आफ्नो प्रशंसा गर्दै शिष्यहरूलाई आफ्नो महत्त्वको कुरा सुनाई प्रभाव जमाउन खोज्छन् ।

एक दिन, भगवान् बुद्ध सकुलुदायी परिव्राजकको आराममा जानुभएको बेलामा, सकुलुबायी परिव्राजकले वहाँको प्रश्नको उत्तर दिँदै यस्तो भनेका थिए— “भन्ते ! एक समय म कौतूहल-शास्त्रामा बसेको थिएँ । त्यस बखत त्यहाँ धेरैकै तर्क-व्याख्यानहरूका-बारेमा कुरा चलेको थियो । त्यस बखत, त्यहाँ धेरैले तपाइकै प्रशंसा

गरेका थिए र म पनि तपाइकै प्रशंसक हुँ ।”

अनि भगवान्ले— “के कारण देखी मेरो प्रशंसा गर्दछौ त ?” भनी उनीसँग सोध्नु हुँदा सकुलुदायी परिव्राजकले “पाँच कारणहरू देखेर भगवान्को प्रशंसा गर्दछु” भनी जवाफ दिएका थिए । यी कारणहरू तल उल्लिखित मूल सूत्रको ‘पाँच कारणद्वारा बुद्ध पूजित छन्’ भन्ने शीर्षकमा उल्लेख भएका छन् ।

यी कुराहरू सुनी भगवान्ले सकुलुदायी परिव्राजकलाई “यदि तिमिले भनेका कारणहरूद्वारा मेरा शिष्यहरूबाट म सम्मानित भएको हो भने त्यसमा जो मेरा कमीहरू हुन्, त्यसबाट मेरा भावकहरू म प्रति सबंधा प्रसन्नहुन सक्नेछन् । बरू, “यी पाँच कारणहरूद्वारा मेरा भावकहरू ममाथि प्रसन्न भएका हुन्” भन्नु हुँदैन तलकै मूल सूत्रमा “बुद्धमा पाँच गुणहरू छन्” भन्ने शीर्षकमा उल्लिखित कारणहरू बताउनु भएको हो । त्यस शीर्षकमा उल्लेख भएका पाँच कारणहरूमध्ये पाँचबाँ कारणमा उन्नाइस (१९) कारणहरू समावेश भएका छन् । यी पाँच कारणहरूमा भगवान्बुद्धले शील, समाधि, प्रज्ञा तथा सप्तत्रिंशदोषिपक्षीय आदि धर्मका कुराहरू पनि समावेश गर्नु भएको छ ।

तल उल्लिखित कहिले सूत्रानुसार सकुलुदायी परिव्राजकले अन्य छ-तैर्थाँय गणाचार्यहरू—उनीहरूका शिष्यहरूद्वारा—अपमानित भएका कुराहरू बताउनुका साथ साथै निगण्ठ-नाटपुत्र बाहेक अरू

पाँच तैर्थीय गणाचार्यहरूले आफू 'सर्वज्ञ हुँ' भन्दछन् भन्ने कुराहरू भने उल्लेख गरेको छैनन् । निगण्ठ-नाटपुत्रले आफू 'सर्वज्ञ हौँ' भन्दछन् भन्ने कुरा भने तलका "भगवान्कै स्मरण हुन्छ" भन्ने शीर्षकको तेश्रो मूल सूत्रमा सकुलुदायी परिव्राजकले उल्लेख गरेका छन् ।

× × ×

एक दिन, भगवान् बुद्ध राजगृहको सप्पिनिका तीरको परिव्राजकाराममा जानु हुँदा, त्यहाँ सकुलुदायी परिव्राजक, अन्नभार परिव्राजक तथा वरधर परिव्राजकहरू पनि अरू अरू आराममा जस्तै एकसाथ बसी— 'यो ब्राह्मण-सत्य हो, त्यो ब्राह्मण-सत्य हो' भन्ने जस्ता कुराहरू गरिरहेका थिए भन्ने कुरा तलको दोश्रो मूल सूत्रले प्रष्ट गरेको छ । अनि भगवानले उनीहरूका बीच भइरहेको कुरालाई लिई ब्राह्मण भनी त्यस्तालाई भन्दछन् जसको मनमा कुनै प्रकारका अहंकार वा मान हुन्छ र राग, द्वेष तथा मोह पनि क्षीणभई अकिञ्चन भइसक्यो । आफ्नो रागादि समस्त क्लेशहरू क्षीण भएको हुँदा 'तथागतलाई नै सर्वश्रेष्ठ ब्राह्मण' भन्न योग्य छ भन्ने कुरा व्यक्त गर्नु हुँदा वहाँले उनीहरूलाई 'ब्राह्मण-सत्य' भनेका थिए हुन् भन्ने कुराको उपदेश सुनाउनु भयो ।

× × ×

१. अं. नि. अ. क. II. पृ. ५५२ : समणसच्चसुतं, चतुक्क-
निपातवण्णना ।

तल उल्लिखित तेश्रो सूत्रानुसार एक दिन, भगवान् बुद्ध मयूर-निबाप परिव्राजकाराममा जानुहुँदा सकुलुदायी परिव्राजकले खलबल गरिरहेका आफ्ना परिषद्लाई शान्तपारी— “भन्ते ! जुन बेला भगवान् यस परिषद्मा आउनु हुन्छ, त्यस बेला भगवान् ले हामी-हरूलाई जुन धर्मको भाषण (उपदेश) सुनाउनु हुनेछ, सोही नै सुन्ने छौं” भनी जुन कुरा मूल सूत्रमा बताएका छन् त्यसबाट सकुलुदायी परिव्राजक बुद्धको उपदेश सुन्नमा लालायित भएको प्रष्ट हुन्छ ।

त्यसपछि उनको भक्तिपूर्ण कुरालाई ध्यानमा राखी उपदेशको-निम्ति कुनै कारण निकाल्नकोलागि भगवान् ले उनलाई नै कुनै कुरा सोध वा सुनाऊ भन्ने विचार प्रकट गर्नु भई “त्यसो भए तिमिले नै मलाई सुनाऊ—जे तिमिले जानेका छौं” भनी तलको तेश्रो सूत्रमा बताउनु भएको हो । अनि उनले पनि बितेको घटनालाई स्मरण गर्दै सर्वज्ञ भनाउने निगण्ठ-नाटपुत्रसँग घटेका कुराहरू सुनाएका हुन्^१ ।

निगण्ठ-नाटपुत्रसँग पूर्वान्त र अपरान्त अर्थात् अतीत र अनागत सम्बन्धी प्रश्नहरू सोधेका कुराहरू उनले भगवान् लाई सुनाएपछि भगवान् ले पूर्वान्त र अपरान्त भनेका कुराहरू यिनै हुन् भनी संकेत

१. यो कुरा तल “सकुलुदायी परिव्राजककहाँ” भन्ने शीर्षकको सूत्रमा उल्लेख भएको छ ।

२ म. नि. अ. क. III. पृ. १८५: चूलसकुलुदायिसुत्तवण्णना ।

मात्र विनुमयो र उनले सो कुराहरू राम्ररी बुझ्न सक्ने छैनन् भन्ने विचारगरी उनलाई “त्यो कुरा छाडिदेऊ, बरू, तिमीलाई धर्मोपदेश गर्छु” भन्नु हुँदैन “यो भए यो हुन्छ, यसको उत्पन्न भएबाट यो उत्पन्न हुन्छ...” इत्यादि भन्नु हुँदैन हेतु प्रत्ययको उपदेश सुनाउनु भएको हो । जुन कुरा तलको तेश्रो सूत्रले नै प्रष्ट गरेको छ ।

हेतु प्रत्ययको कुरा सुन्दा त उनी ऊन जलमल्लमा परे । त्यसैले उनले मूल सूत्रमा यसो भनेका हुन्— “भन्ते ! यहाँ, मैले पांसुपिशाचलाई? त देख्न सकिदैन भन्ने—कसरी मैले अमानुषीय

१ ‘पांसुपिशाच’ को कुरा सम्झाउन नोनिमित्त पपञ्चसूदनी निम्न उदाहरण उल्लेख गर्छ —

एक यक्षिणी आफ्ना दुइ बालकहरूलाई ‘थूपाराम’ को दैलोमा छाडी आफू खानाखोज्न अनुराधपुरको नगर भित्र एक पोटेटोलमा गई । अनि ती बालकहरूले एक पिण्डचारिक भिक्षुलाई देखेर भने — “भन्ते ! हाम्री आमा खाना ल्याउँछु भनी नगरभित्र गएको छन् । कृपया उनलाई जेसुकै भए पनि खानालिई चाँडै आउनु भनी भन्दिनुहोस् ।” अनि सो भिक्षुले “तिमी आमालाई मैले कसरी देख्ने र ?” भनी सोधे पछि ती बालकहरूले भिक्षुलाई एक स्यानो जरोको टुक्रो दिए । सो जरोको टुक्रो हातमा लिने बित्तिकै भिक्षुले हज्जारौं यक्षहरू देखे । अनि ती बालकहरूले बता-

विशुद्ध दिव्यरक्षुद्वारा...प्राणीहरूलाई देख्न सकूला र..." इत्यादि । यसपछि उनले हेतु प्रत्ययको विषयलाई बुझ्न नसकेकोभाव प्रकट गर्दै— 'भन्ते ! भग्वान्ले जुन... 'यो भए खो हुन्छ...' इत्यादि कुरा भन्नुभयो, त्यो त मैले क्न् बुझ्न सकिन' भनी सोही सूत्रमै बताएका हुन् । यति भनी उचले आफ्नो आचार्य परम्परानुसारको कुरालाई सुनाउने इच्छा व्यक्त गरेपछि भगवान्ले उनीसँग— "त्यसो क्ण तिम्रो आचार्यको मतमा के छ त ?" भनी सोध्नु भएको हो ।

एको संकेत अनुसार भिक्षुले असूचिको प्रतिक्षामा बसेकी धिनलाग्दी र डरलाग्दी सो यक्षिणीलाई देखेर "तिम्रा बालकहरू भोकले पीडित भई पखिरहेका छन् । जेसुकै खानाभए पनि लिएर चाँडै आऊ भनी भन्छन्" भवी भवे । अबि उसले "कसरी तपाइले मलाई देख्नु भयो ?" भनी सोधदा भिक्षुले आफूलाई एक जरोको टुक्रो दिएको कुरा बताएपछि सो यक्षिणीले भिक्षुको हातबाट जरोको टुक्रो खोसी लिई । यस्तालाई 'पांसुपिशाच' भन्दछन् । म. नि. अ. क. III, पृ. १७६

सकुलुदायी परिवर्षिकले—यस्तै यक्षिणीहरूलाई त यसलोकमा देख्न सकिदैन भने नदेखिने परजन्म वा अतीत जन्मका कुराहरू कसरी देख्न सकूला र ? भन्ने विचार बलस्पष्ट हुन् ।

यसको उत्तरमा जब उनले “परम बर्ण हो” भन्दै आफ्नो आचार्य परम्पराका कुराहरू सुनाए तब भगवान्‌ले सोही कुरालाई लिई त्यस सम्बन्धी कुराहरू उनले राम्ररी बुझ्न सक्ने छैनन् भन्ने थाहा पाएर पनि भविष्यमा उनलाई यस कुराद्वारा उपकार नै हुनेछ भन्ने विचारले’ वहाँले उनलाई पुनः सोही पूर्वान्तादि सम्बन्धी कुराहरू सुनाउनु भएको हो ।

यी सकुलुदायी परिव्राजकहरूले श्रुति परम्परानुसार ‘तृतीय ध्यान भूमि’ सम्मका कुरा जान्दथे ।

जब उनले ‘एकान्त सुखमय लोक’ को कुरा उठाए तब भगवान्‌ले पहिले उनले मुनिराखेका तृतीय ध्यानका कुरासम्म मात्र सुनाई त्यसपछि “यतिलाई मात्र एकान्त सुखमय लोक भनी भनिदैन” भन्नु हुँदैन अगाडिका कुराहरू बताउनु भएको हो । यी जन्मै कुराहरू तलको तेश्रो मूल सूत्रमै प्रष्ट भएका छन् ।

यस सूत्रको अध्ययनद्वारा हामीले यो बुझ्न सक्छौं कि भगवान्‌सँग भएका कुराहरूबाट सकुलुदायी परिव्राजक निकै प्रभावित भएका थिए र उनी दिलैदेखि बुद्धको धर्ममा विभितहुन चाहन्थे । किन्तु आफ्नो समाज र आफ्ना शिष्यहरूका कारणले गर्दा उनी भिक्षु हुन सकेनन् । बुद्धको समक्ष भिक्षुहुन नसक्नाको कारण उल्लेख गर्दै

पपञ्चसूदनीले--सकुलुदायी परिव्राजकत्वे अधिल्लो एक जन्ममा चीवर-लोभको कारणले एक भिक्षुलाई चीवर छाड्न लगाई उसको चीवर आफूले लिएको कुरा पनि उल्लेख गरेको छ^१ । सोही ग्रन्थक अनुसार उनले वर्तमान बुद्धको समयमै भिक्षुहुन नसके तापनि भगवान्को परिनिर्वाणपछि धर्माशोक राजाको पालामा बुद्धशासनमा प्रवृजितभई मैत्रीविहारीहरूमध्येमा श्रेष्ठ भिक्षुभई अरहन्त पनि हुनेछन् भन्ने कुरा पनि उहाँ समुल्लेख भएको छ ।

कालान्तर पछि धर्माशोक राजाको पालामा सकुलुदायी परिव्राजक अश्वगुप्त स्थविर भन्ने नामले मैत्रीविहारी भिक्षुहरूमध्ये अग्र गिए तथा अरहन्त पनि हुनुभएको थियो^२ ।

× Dhamma Digital ×

सकुलुवायी परिव्राजकलाई भगवान् बुद्धले 'उदायी' भनी आमन्त्रण गर्नु भएबाट उनको मुख्य नाम 'उदायी' हो भन्ने कुरा प्रष्ट हुन्छ । अरू अरू सूत्रहरूमा पनि यस्तै उदाहरणहरू पाइन्छन् । जस्तै— 'कालुदायी', 'लालुदायी' तथा 'महाउदायी' आदिहरूलाई पनि "उदायी" भनी आमन्त्रण गरिएका छन् ।

१. पपञ्चसूदनी III. पृ. १८८

२. पपं. सू. III. पृ. १८९ : चूलसकुलुदायीसुत्तवण्णना ।

‘सकुलुदायी’ पालि शब्दको संस्कृत रूपान्तर ‘स्वकुलोदायी’ हो । शब्दको विग्रहमा विचार गर्नाे हो भने — स + कुल + उदायी = सकुलुदायी हुन्छ । यसको संस्कृत रूपान्तर — स्व + कुल + उदायी = स्वकुलोदायी । अर्थात् आफ्नो कुल उन्नय गर्नाे । त्रिपिटक पालि साहित्यमा ‘उदायी’ भनी उल्लेख भएका नामहरू यसप्रकार छन् —

भिन्नाभिन्न उदायी नामहरू

[१] (काल) उदायी—कालुदायी—यिनी, बुद्ध शासनमा, कुलगृह प्रसन्न गराउनेमा अग्रस्थान प्राप्त भएका स्यविर हुन् । (अं. नि-१. पृ. २५ : एतदग्गपालि, अ. क. I. पृ. १६७) यिनी बालककाल-वेखि नै भगवान् बुद्धका साथी थिए । यस सम्बन्धी केही कुराहरू लेखककं ‘बुद्धकालीन राजपरिवार’ पृ. १३५ मा उल्लेख भएका छन् । यिनको बारेमा अं. नि-१ पृ. ६५ : आनन्दमुत्तमा र पृ. ८३ : सम्बाधसुत्तमा उल्लेख भएको छ । स्वस सूत्रहरूमा उल्लिखित ‘उदायी’ ‘कालुदायी’ हुन् भन्ने कुरा अं. नि. अ. क. II. पृ. ८१२ र पृ. ८१५ मा समुल्लेख भएको छ । वेर. भा. अ. पृ. ३२० : कालु-वार्तिकपरिगमणा, अ. क. I. पृ. ४९७; वेर. अ. प. का. पा. I. पृ. १०१, II. पृ. १५१, अ. क. पृ. ४९९

[२] (लाळ) उदायी—लालुदायी—यिनी एक ईर्ष्यालु तथा अपट्ट धर्मकणिक भिक्षु हुन् । यिनले सारिमुन्न महास्वविरलाई ईर्ष्या गर्दथे । यिनको कारणलेगर्वा भगवान्लाई घेरै पटक विनय

शिक्षा-नियमहरू बनाउन परेको थियो । धर्मोपदेशगर्वा मङ्गलको कुरा सुनाउनपर्ने ठाउँमा अमङ्गलको र अमङ्गलको कुरा सुनाउनपर्ने ठाउँमा मङ्गलको कुराहरू सुनाउँदथे । यिनकोबारेमा, पालि त्रिपिटक साहित्यले निम्नप्रकारका स्थानहरूमा उल्लेख गरेका छन् । जस्तै—
 पारा. पा. पृ. १५०, १७०, १९४, अं. नि-५ पृ. ४३२ : उदायिसुत्तं,
 अं. नि-६. पृ. ४० : उदायिसुत्तं, अं. नि-९ पृ. ५४ : निम्बानसुखसुत्तं,
 अ. क. II. पृ. ८१०; म. नि. III. पृ. २८९ : महाकम्मविमङ्गसुत्तं,
 अ. क. II. पृ. १६३; धम्म. प. अ. क. पृ. ३९५, वर्ग १३; पृ. ४९९,
 वर्ग १८; जा. अ. क. I-II. पृ. ४८९ : सोमदत्तजातकं, नं. २११;
 पृ. ९८ : तण्डुलनालिजातकं, नं. ५; पृ. ३३९ : नङ्गलियजातकं, नं.
 १२३ र पृ. ५५५ : पदञ्जलीजातकं, नं. २४७

[३] (महा) उदायी—महाउदायी—यिनी दीर्घनिकायको सम्पसादनीय सूत्रमा उल्लेख भएका स्थविर हुन् । सारिपुत्र महा-स्थविरले त्यस सूत्रमा आफू भगवान् प्रति अत्यन्त प्रसन्न रहेको कुराबारे सिंहमाव गर्नुभएको बेलामा यिनी पनि त्यहाँ उपस्थित थिए । दी. नि. III. पृ. ८९, अ. क. II. पृ. ६५८; थेर. गा. पा. पृ. ३३८ : उदायित्थेरगाथा, अ. क. II. पृ. ७

[४] (पण्डित) उदायी—पण्डितउदायी - मज्झिमनिकायको बहुवेदनीय सूत्रानुसार—एक दिन पञ्चङ्ग थपति (= डकर्मा) उदायी महास्थविरकहाँ गई 'कति वेदनाहरू छन् ?' भन्ने कुरा उनले महास्थविरसँग सोधेका थिए । त्यस बखत वहाँले उनलाई विविध

प्रकारका वेदनाहरूका बारेमा उपदेश गर्नुभएको थियो । अर्थकथाले वहाँलाई 'पण्डित उदायी' हुन् भनी उल्लेख गरेको छ । म.नि. II. पृ. ७२ : बहुवेदनोपसुत्तं, अ. क. III. पृ. ७८; सं. नि. III, पृ. १९८ : पञ्चङ्गसुत्तं, अ. क. III. पृ. ८६

[५] उदायी—यिनी, महावग्गपालिमा उल्लिखित कौवाको स्वर जस्तो हुने प्रातिमोक्ष उद्देशणगर्ने 'उदायी' नामक भिक्षु हुन् । महा. व. पा. पृ. ११७; यस्तै गरी 'उदायी' स्थविरका नामहरू उल्लेख भएका केही स्थानहरू यसप्रकार छन्—पारा. पा. पृ. ३०२ : अञ्जा-तिकाचीवरपरिगहे । सोही ग्रन्थमा उनले आफ्नी पहिलेकी धर्मपत्नीलाई असूचि लागेको अन्तरवासक धुन दिएको कुरा उल्लेख भएकोछ । पारा. पा. पृ. २९९ : पुराणचीवर धोषापने । पाचि. पा. पृ. ३४, ८९, १६८, २२६; चुल्ल. व. पा. पृ. ८६, ९२, १०८; धम्म प. अ. क. पृ. २३४ : उदायिथेरस्सवत्थु ।

[६] (सकुल) उदायी—सकुलुदायी—यिनकै संग्रहका कुराहरू यहाँ उल्लेख गरिएका छन् । यिनी राजगृहवासी हुन् । यिनी कहिले कहिले राजगृहको मयूरनिवाप आराममा र कहिले कहिले राजगृहकै स्रपिनिका भन्ने नदीको तीरको आराममा बस्दथे । यिनका साथमा अन्नभार र बरधर परिव्राजकहरू पनि बस्दथे । यिनका घेरै शिष्यहरू पनि थिए । यिनी बुद्धको उपदेश सुन्नमा अत्यन्त इच्छुक तथा जिज्ञासु पनि थिए ।

x

x

x

१-सकुलुदायीको आराममा

यस्तो मैले सुनें ।

एक समय भगवान् राजगृहस्थित वेणुवनको कलन्दक निवापमा बस्नुभएको थियो ।

त्यस समय घेरें नामी नामी परिव्राजकहरू मयूरनिवाप^१ (नजीकको) परिव्राजकाराममा बसेका थिए । जस्तै— अन्नभार परिव्राजक, बरधर परिव्राजक तथा सकुलुदायी परिव्राजक । अरू अरू पनि नामी नामी परिव्राजकहरू त्यहाँ बसेका थिए ।

एकदिन भगवान् पूर्वाह्ण समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहणगरी, पिण्डार्थकोनिमित्त राजगृहमा जानुभयो । त्यसबेला भगवान्-लाई यस्तो लाग्यो— “राजगृहमा” भिक्षाटन जानकोनिमित्त अर्छे

१. म. नि. II. पृ. २२४: महासकुलुदायिसुत्तं, अ. क. III. पृ. १६१

२. मयूरहरूलाई अभयदान दिइराखेको स्थान भएकोले 'मयूर-निवाप' भनिएको हो । म. नि. अ. क. III. पृ. १६१

घेरें समय छ । (त्यतिबजे लसम्म) किन मयुरनिवापको परिव्राजक छ-
राममा न जाऊँ ।” अनि भगवान् जहाँ मयुरनिवापको परिव्राजकाराम
हो त्यहाँ जानुभयो ।

त्यस बखत हल्लागुल्लागर्दै, उच्चशब्द महाशब्दगर्दै अनेकप्रकारका
तिरश्चीन-कथाहरू भन्दै सकुलुदायी परिव्राजक घेरें परिव्राजक-
हरूकासाथ त्यहाँ बसिरहेका थिए ।

तिरश्चीनकथा— जस्तै— (१) राजकथा, (२) चोरकथा,
(३) महामात्यकथा (४) सेनाकथा, (५) भयकथा, (६) युद्धकथा, (७)
अन्नकथा, (८) पानकथा, (९) वस्त्रकथा, (१०) शयनकथा, (११)
मालाकथा, (१२) र्बंधकथा, (१३) जातिकथा, (१४) यानकथा, (१५)
ग्रामकथा, (१६) निगमकथा, (१७) नगरकथा, (१८) जनपदकथा,
(१९) स्त्रीकथा, (२०) शूर (= बहावुरी) कथा, (२१) चौबाटोको
कथा, (२२) पधराको कथा, (२३) पूर्वप्रेतकथा, (२४) नानत्वकथा
(२५) लोकाख्यायिककथा, (२६) समुद्राख्यायिककथा, (२७) भवकथा
तथा (२८) अभवकथा^१ ।

१. यहाँ 'भव' भन्नाले (१) शाश्वत, (२) अभिवृद्धि तथा (३)
कामसुखलाई भनिएको हो । 'अभव' भन्नाले (१) उच्छेद,
(२) हानि, तथा (३) शारीरिक कष्ट-पीडालाई भनिएको
हो । अतः यस विभाजन सहित लिदा जम्मा (३२) बत्तीस-
प्रकारका कथाहरूलाई 'तिरश्चीनकथा' भन्दछन् । म.नि. अ.
क. III. पृ. १५४: सन्दकसुत्तावण्णना ।

अनि सकुलुदायी परिव्राजकले टाढैबाट भगवान्लाई आइरहुनु भएको देखे । देखेपछि सकुलुदायी परिव्राजकले आफ्ना परिषद्लाई — “तपाइहरू चुपलाग्नुहोस्, तपाइहरू हल्लागुल्ला नगर्नुहोस् । श्रमण गौतम आउंदै हुनुहुन्छ । वहाँ आयुष्मान् निःशब्दतालाई रुचाउनु हुन्छ, निःशब्दताको प्रशंसक हुनुहुन्छ । शायद निःशब्द-परिषद् देखी वहाँ, यहाँ आउन सक्नुहुन्छ ।” अनि ती परिव्राजकहरू चुपलागे । भगवान् पनि जहाँ सकुलुदायी परिव्राजक थिए त्यहाँ जानुभयो । सकुलुदायी परिव्राजकले भगवान्लाई भने —

“भन्ते भगवान् ! आउनुहोस् । धेरै दिनपछि भगवान्ले यहाँ आउने कष्टगर्नुभयो । भन्ते भगवान् ! बस्नुहोस्, यो आसन बिच्छघाइ-राखेको छ ।”

भगवान् बिच्छघाइराखेको आसनमा बस्नुभयो । सकुलुदायी परिव्राजक पनि एक होचो आसनलाई एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सकुलुदायी परिव्राजकसँग भगवान्ले सोध्नुभयो—

“उदायी ! अहिले (यहाँ) के कुरा गरेर बसेका थियो ? तिमोहरूका बोचमा के कुरा चलिरहेको थियो ?”

नामी नामी श्रमणहरू पनि रिसाउँछन्,

“भन्ते ! छाडिदिनुहोस्, त्यस्ता कुरा, जुन कुराहरूगरी हामीहरू यहाँ बसेका छौं । भन्ते ! त्यस्ता कुराहरू सुन्न भगवान्लाई पछि

पनि बुर्लभ हुनेछैन । भन्ते ! अस्ति अस्ति कौतूहलशालामा^१ अनेक तैर्थीयहरू^२ तथा भ्रमण-ब्राह्मणहरू भेलाभई बसिरहेका बेलामा यी कुराहरू चलेका थिए— ‘अङ्ग-मगधवासीहरूकोनिमित्त लाभ हो ! अङ्ग-मगधवासीहरूकानिमित्त मुलाम हो !! जहाँ कि, यहाँ सङ्घभएका, गणभएका, गणाचार्यहरू; ख्यातिप्राप्त, यशस्वी, तीर्थकरहरू, (= तित्थकरा = आ-आफना धर्मको स्थापना गर्ने) धेरै मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका भ्रमण-ब्राह्मणहरू राजगृहमा वर्षावास बसेका छन् । (१) यी पूरण काश्यप, जो सङ्घभएका, गणभएका, गणाचार्यहुन्; यिनी ख्यातिप्राप्त यशस्वी तीर्थकर तथा धेरै मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका हुन्; उनी पनि राजगृहमा वर्षावास बसेका छन् । (२) यी मङ्गल्ली गोशाल, जो सङ्घभएका, गणभएका, गणाचार्यहुन्; यिनी पनि ख्यातिप्राप्त, यशस्वी तीर्थकर तथा धेरै मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका हुन्; उनी पनि राजगृहमा वर्षावास बसेका छन् । (३) यी अजित केशकम्बल, जो सङ्घभएका, गणभएका, गणाचार्य हुन्; यिनी पनि

१. अनेकप्रकारका कौतूहलतापूर्वक कुरा सुन्ने सार्वजनिक ‘शाला’ लाई ‘कौतूहल शाला’ भन्दछन् । म.नि.अ.क. III. पृ. १६२
२. ‘तैर्थीय’ भनी अन्य सम्प्रदयका साधु सन्यासीहरूलाई भनिन्छ । ‘तीर्थकर, तैर्थीय, तैर्थीय श्रावकहरू’ भनेको के हो भन्ने बारेमा सविस्तर अर्थ. म. नि. अ. क. II. पृ. ६: चूलसीहनाद सूत्रको व्याख्यानमा समुल्लेख भएको पाइन्छ ।

ख्यातिप्राप्त, यशस्वी तीर्थंकर तथा धेरें मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका हुन्; उनी पनि राजगृहमा वर्षावास बसेका छन् । (४) यी प्रकुध कात्यायन, जो सङ्गभएका, ... तथा धेरें मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका हुन्; उनी पनि राजगृहमा वर्षावास बसेका छन् । (५) यी सक्जय बेलट्टपुत्र, जो सङ्गभएका, ... तथा धेरें मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका हुन्, उनी पनि राजगृहमा वर्षावास बसेका छन् । (६) यी निगण्ठ-नाटपुत्र, जो सङ्गभएका, ... तथा धेरें मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका हुन्; उनी पनि राजगृहमा वर्षावास बसेका छन् । (७) यी भ्रमण गौतम, जो सङ्गभएका, गणभएका, गणाचार्यहुन्; यिनी पनि ख्यातिप्राप्त, यशस्वी, तीर्थंकर तथा धेरें मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका हुन्; उनी पनि राजगृहमा वर्षावास बसेका छन् । यी सङ्गभएका, गणभएका, गणाचार्य; ख्यातिप्राप्त, यशस्वी, तीर्थंकर, साधुसम्मत भ्रमण-ब्राह्मणहरूमध्येमा कुन-चाहिं (भ्रमण-ब्राह्मण) ले आफना भावकहरूका बीच अधिक स्वागत, गौरव पाएका रहेछन् ? र कसलाई आफना भावकहरूले अधिक स्वागत तथा गौरव राखी बस्दा रहेछन् ?'

‘त्यहाँ केहीले यस्तो भने — ‘(१) यी पूरण काश्यप सङ्गभएका पनि हुन्, गणभएका पनि हुन्, गणाचार्य पनि हुन्; ख्यातीप्राप्त,

१. यी छवटै गणाचार्यहरूले राज गृहमै किन वर्षावास गरेका हुन् भन्ने बारेमा अर्थकथा III, पृ. १६२ मा उल्लेख भएको छ ।

यशस्वी, तीर्थंकर पनि हुन् र धेरै मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका पनि हुन् । तर उनले, भ्रातृहरूका बीच स्वागत, गौरव, मान तथा पूजा पाएका छैनन् न त उनका भ्रातृ (शिष्य)हरू, पूरण काश्यपलाई अधिक स्वागत तथा गौरवगरी बसेका छन् । अघि (एक दिन) पूरण काश्यपले शयकडौंको एक परिषद्लाई धर्मोपदेश गर्दैथिए । अनि त्यहाँ पूरण काश्यपका एक शिष्यले आवाज उठायो-- 'तपाइहरूले पूरण काश्यपसँग यसको अर्थ नसोध्नुहोस्; उनलाई यसको अर्थ थाहाछैन । यसको अर्थ हामीलाई थाहा छ । हीमिसँग यसको अर्थ सोध्नुहोस् । हामीले तपाइहरूलाई यसको व्याख्यान सुनाउने छौं ।' अघि (एक दिन) पूरण काश्यपले आफ्ना परिषद्लाई 'तपाइहरू चुप लाग्नुहोस्, हत्ला नगर्नुहोस् । यिनीहरूले तपाइहरूसँग सोधेका छैनन्, हामीसँग सोध्दछन् । हामीले नै (यसको) व्याख्यान सुनाउने छौं' भनी टाउकोमा हात राखी रुँदा पनि मुक्तहुन सकेनन् । पूरण काश्यपका धेरै शिष्यहरूले (उनीमाथि) वाद (= भनेको कुरामा दोष लगाउने) आरोप गर्दै छाडेर गए^१ । (यसप्रकार वादारोपण गरे)--'तिमीले यो धर्म-विनय जान्दैनौ, म यो धर्म-विनय जादन्छु । तिमीले यो धर्म-विनय के जान्नसकौला ? तिमी मिथ्या प्रतिपद्मा छौ, म सम्यक् (= ठीक) प्रतिपद्मा छु । मेरो कुरा संहित (= अर्थयुक्त, कारणसहित) छ, तिमीको कुरा अर्थयुक्त छैन । अघि मन्नुपर्ने पछि भन्छौ, पछि मन्नुपर्ने अघि

१. केही आश्रम छाडेर गए, केही वस्त्र छाडेर गए, केही बुद्धधर्ममा गई भिक्षु भए । म. नि. अ. क. III. पृ. १६२

भन्छौ । तिमोले धेरै दिनदेखि जुन कुरा सिकेका छौ सो मैले एक वाक्यले छुट्टा ख्वाइदिएँ । तिमोमाथि वादारोपण (= कुरामा दोष लगाउने) गरे, निग्रह गरे, (यो) वाद (= दोष) बाट मुक्त हुनकोनिमित्त बाहिर विचरण गरी सिक । यदि सक्छौ भने अहिले नै यसको (गाँठो) फुकाल (निब्बेठेहि) ।' यसप्रकार पूरण काश्यपलाई श्रावकहरूका बीच स्वागत, गौरव, मान तथा पूजा थिएन; न त उनलाई स्वागत गौरव राखी श्रावकहरू बस्दथे ।'

“फेरि केहीले यस्तो भने— ‘(२) घी मक्खली गोशाल पनि सङ्गभएका हुन्^१... तर उनले, श्रावकहरूका बीच स्वागत, गौरव, मान तथा पूजा पाएका छैनन्, न त उनका श्रावक (शिष्य) हरू मक्खली गोशालालाई अधिक स्वागत तथा गौरव गरी बसेका छन् । अघि (एक दिन) मक्खली गोशालले शयकडौंको एक परिषद्लाई धर्मोपदेश गर्दै थिए । अनि त्यहाँ मक्खली गोशालका एक शिष्यले आवाज उठायो— ‘तपाइहरूले मक्खली गोशालसँग यसको अर्थ नसोध्नुहोस्; उनलाई यसको अर्थ याहाउँन । ^२ ... हामीले तपाइहरूलाई यसको व्याख्यान सुनाउने छौं ।’ अघि (एक दिन) मक्खली गोशालले आफ्ना परिषद्लाई ‘तपाइहरू चुप लाग्नुहोस्, हल्ला नगर्नुहोस् । ^२ ...’ भनी टाउकोमा हात राखी रुँदा पनि मुक्तहुन सकेनन् ।

१. माथि पृ. ४२३ मा उल्लेख भए जस्तै दोहऱ्याई पढन ।

२. माथि पृ. ४२४ मा उलेख भए जस्तै पढन ।

मकखली गोशालका घेरै शिष्यहरूले (उनीमाथि) वाद आरोप गर्दै छाडेर गएः । (यसरी वादारोपण गरे) — ‘तिमीले यो धर्म-विनय जान्दैनौ, म यो धर्म-विनय जान्दछु । तिमीले यो धर्म-विनय के जान्नसकीला ?
२ यदि सक्छौ भने अहिले नै यसको (गाँठो) फुकाल ।’ यसप्रकार मकखली गोशाललाई श्रावकहरूका बीच स्वागत, गौरव, मान तथा पूजा थिएन; न त उनलाई स्वागत गौरव राखी श्रावकहरू बस्दथे ।’

‘केरि केहीले यस्तो भने — (३) यी अजीत केशकम्बल पनि सङ्ग्रहएका हुन्^१... तर उनले, श्रावकहरूका बीच स्वागत,^२... पाएका छैनन्, न त उनका श्रावकहरू अजित केशकम्बललाई अधिक स्वागत तथा गौरवगरी बसेका छन् । अघि (एक दिन) अजित केशकम्बलले शयकडौंको एक परिषद्लाई धर्मोपदेश गर्दैथिए । अनि त्यहाँ अजित केशकम्बलका एक शिष्यले आवाज उठायो — ‘तपाइहरूले अजित केशकम्बलसँग यसको अर्थ नसोध्नुहोस्; उनलाई यसको अर्थ थाहाछैन । ...^३ हामीले तपाइहरूलाई यसको व्याख्यान सुनाउने छौं ।’ अघि (एक दिन) अजित केशकम्बलले आफ्ना परिषद्लाई

१. केही आश्रम छाडेर गए, केही वस्त्रै छोडेर गए, केही भिक्षु-भए । म. नि. अ. क. III. पृ. १६२

२. माथि पृ. ४२४ मा उल्लेख भए जस्तै दोह-याई पढनु ।

३. माथि पृ. ४२३ मा उल्लेखभए जस्तै दोह-याई पढनु ।

४. माथि पृ. ४२४ मा उल्लेख भए जस्तै दोह-याइ पढनु ।

‘तपाइहरू चुप लाग्नुहोस्, हल्ला नगर्नुहोस् । १ ...’ भनी टाउकोमा हात राखी रुँदा पनि मुक्तहुन सकेनन् । अजित केशकम्बलका धेरै शिष्यहरूले (उनी माथि) वाद आरोप गर्दै छाडेर गए । (यसरी वादारोपण गरे) — ‘तिमीले यो धर्म-विनय जान्दैनौ, म यो धर्म-विनय जान्दछु । तिमीले यो धर्म-विनय के जान्नसकौला ?’ ... यदि सक्छौ भने अहिले नै यसको (गाँठो) फुकाल ।’ यसप्रकार अजित केशकम्बललाई श्रावकहरूका बीच स्वागत^१, गौरव, मान तथा पूजा थिएन; न त उनलाई स्वागत गौरव राखी श्रावकहरू बस्दथे ।’

“फेरि केहीले यस्तो भने — ‘(४) यी प्रकुध कात्यायन पनि सङ्गभएका हुन्,^२ ...तर उनले, श्रावकहरूका बीच स्वागत^२ ... पाएका छैनन्, न त उनका श्रावकहरू प्रकुध कात्यायनलाई अधिक स्वागत तथा गौरवगरी बसेका छन् । अधि (एक दिन) प्रकुध कात्यायनले शयकडौंको एक परिषद्लाई धर्मोपदेश गर्दथिए । अनि त्यहाँ प्रकुध कात्यायनका एक शिष्यले आवाज उठायो — ‘तपाइहरूले प्रकुध कात्यायनसँग यसको अर्थ नसोध्नुहोस्; उनलाई यसको अर्थ थाहाछैन । ...’^३ हामीले तपाइहरूलाई यसको व्याख्यान सुनाउने छौं ।’ अधि (एक दिन प्रकुध कात्यायनले आफ्ना परिषद्लाई ‘तपाइहरू चुप लाग्नुहोस्, हल्ला नगर्नुहोस् । ३ ...’ भनी टाउकोमा हातराखी

१. माथि पृ. ४२४ मा उल्लेख भए जस्तै दोह-न्याएर पढनू :

२. माथि पृ. ४२३ मा उल्लेख भए झैं दोह-न्याएर पढनू ।

३. माथि पृ. ४२४ मा उल्लेख भएझैं दोह-न्याएर पढनू ।

रुँदा पनि मुक्तहुन सकेनन् । प्रकुध कात्यायनका धेरै शिष्यहरूले (उनी माथि) वाद आरोप गर्दै छाडेर गए^१ । (यसरी वादारोपण गरे)—तिमीले यो धर्म-विनय जान्दैनौ, म यो धर्म-विनय जान्दछु । तिमिले यो धर्म-विनय के जान्नसकौला? ...^२ यदि सबछौ भने अहिले नै यसको (गाँठो) फुकाल ।^३ यसप्रकार प्रकुध कात्यायनलाई श्रावकहरूका बीच स्वागत, गौरव मान, तथा पूजा थिएन; न त उनलाई स्वागत गौरव राखी श्रावकहरू बस्दथे ।^४

‘फेरि केहीले यस्तो भने - ‘(५) यी सब्जय बेलट्टपुत्र पनि सङ्घभएका हुन्^५ ... तर उनले, श्रावकहरूका बीच स्वागत,^६ पाएका छैनन्, न त उनका श्रावकहरू सब्जय बेलट्टपुत्रलाई अधिक स्वागत तथा गौरव गरी बसेका छन् । अधि (एक दिन) सब्जय बेलट्टपुत्रले शयकडौंको एक परिषद्लाई धर्मोपदेश गर्दैथिए । अनि त्यहाँ सब्जय बेलट्टपुत्रका एक शिष्यले आवाज उठायो — ‘तपाइहरूले सब्जय बेलट्टपुत्रसँग यसको अर्थ न सोध्नुहोस्; उनलाई यसको अर्थ थाहाछैन ।^७ हामीले तपाइहरूलाई यसको व्याख्यान सुनाउने छौं ।’ अधि (एक दिन) सब्जय बेलट्टपुत्रले आफ्ना परिषद्लाई ‘तपाइहरू चुप लाग्नुहोस्, हत्ला नगर्नुहोस् ।^८ ... ’ भनी टाउकोमा

१. केही आश्रम छाडेर गए, केही वस्त्रै छाडेर गए, केही भिक्षु-

भए । म. नि. अ. क. 111. पृ. १६२

२. माथि पृ. ४२४ मा उल्लेख भएझैं दोह-याएर पढ्नु ।

३. माथि पृ. ४२३ मा उल्लेख भए जस्तै पढ्नु ।

४. माथि पृ. ४२४ मा उल्लेख भएजस्तै पढ्नु ।

हातराखी वॅदा पनि मुक्तहुन सकेनन् । सब्जय बेलट्टपुत्रका घेरें शिष्यहरूले (उनी माथि) वाद आरोप गर्दै छाडेर गए^१ । (यसरी वादारोपण गरे)— ‘तिमीले यो धर्म-विनय जान्दैनौ, म यो धर्म-विनय जान्दछु । तिमीले यो धर्म-विनय के जान्नसकौला ?^२ ... यदि सबधौं भने अहिले नं यसको (गांठो) फुकाल । यसप्रकार सब्जय बेलट्टपुत्रलाई श्रावकहरूका बीच स्वागत, गौरव, मान तथा पूजा थिएन; न त उनलाई स्वागत गौरव राखी श्रावकहरू बस्दथे ।’

“फेरि केहीले यस्तो भने— ‘(६) यो निगण्ठ-नाटपुत्र पनि सङ्गभएका हुन्,^३ ... तर उनले श्रावकहरूका बीच स्वागत^४, ... पाएका छैनन्, न त उनका श्रावकहरू निगण्ठ-नाटपुत्रलाई अधिक स्वागत तथा गौरव राखी बसेका छन् । अघि (एक दिन) निगण्ठ-नाटपुत्रले शयकडौंको एक परिषदलाई धर्मोपदेश गर्दैथिए । अनि त्यहीँ निगण्ठ नाटपुत्रका एक शिष्यले आवाज उठायो— ‘तपाइहरूले निगण्ठ-नाटपुत्रसँग यसको अर्थ न सोध्नुहोस्; उनलाई यसको अर्थ चाहाछैन । ...^५ हामीले तपाइहरूलाई यसको व्याख्यान सुनाउने छौं ।’ अघि (एक दिन) निगण्ठ नाटपुत्रले आफ्ना परिषदलाई ‘तपाइहरू चुप लाग्नुहोस्, हल्ला नगर्नुहोस् ।^६... ’ भनी टाउकोमा हात राखी वॅदा

१ केही आश्रमैं छाडेर गए, केही वस्त्रैं छाडेर गए, केही भिक्षु-भए । म नि. अ. क. III. पृ. १६२

२. माथि पृ. ४२४ मा उल्लेख भएझैं दोह-याएर पढनु ।

३. माथि पृ. ४२३ मा अल्लेख भएजस्तै पढनु ।

४. माथि पृ. ४२४ मा उल्लेख भएजस्तै पढ न ।

पनि मुक्तहुन सकेनन् । निगण्ठ-नाटपुत्रका घेरै शिष्यहरूले (उनी माथि) वाद आरोप गर्दै छाडेर गए । (यसरी वादारोपण गरे)— ‘तिमीले यो धर्म-विनय जान्दैनौ, म यो धर्म-विनय जान्दछु । तिमिले यो धर्म विनय के जान्नसकौला ? १. यदि सक्छौ भने अहिले नै यसको (गाँठो) फुकाल ।’ यसप्रकार निगण्ठ-नाटपुत्रलाई श्रावकहरूका बीच स्वागत, गौरव, मान तथा पूजा थिएन; न त उनलाई स्वागत गौरव राखी श्रावकहरू बस्दथे ।’

“फेरि केहीले यस्तो भने— ‘(७) यी श्रमण गौतम पनि सङ्घभएका हुन्, गण भएका हुन्, गणाचार्य पनि हुन्; ख्यातिप्राप्त, यशस्वी, तीर्थंकर पनि हुन् र घेरै मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका पनि हुन् । उनी श्रावकहरूका बीच स्वागतप्राप्त छन्, गौरवान्वित पनि छन्; मानित तथा पूजित पनि छन् । श्रमण गौतमलाई अधिक स्वागत, गौरव गरी उनका श्रावकहरू उनको आश्रय लिई बस्छन् । अधि (एक दिन) श्रमण गौतमले शयकडोको एक परिषद्लाई धर्मोपदेश गर्दैथिए । त्यहाँ श्रमण गौतमका एक शिष्यले खोक्यो । त्यसलाई अर्को सब्रह्मचारीले घुडामा धक्कादिई— ‘आयुष्मान् ! निःशब्द हुनुहोस्, शब्द न निकाल्नुहोस्, हाम्रा शास्ता (गुरु)ले हामीहरूलाई धर्मोपदेश

१. केही आश्रम छाडेर गए, केही वस्त्रै छाडेर गए, केही भिक्षु भए । म. नि. अ. क. III. पृ. १६२
२. माथि. पृ. ४२४ मा उल्लेख भएको जस्तै दोहन्याएर पढ्नु ।

गदें हुनुहुन्छ ।' जुन बखत श्रमण गौतमले शयकडौंको परिषद्लाई धर्मो-
पदेश गर्छन्, त्यस बखत श्रमणगौतमका कुनै पनि श्रावकले न हाँस्यो
गरेको आवाज निकाल्छन्, न खोकेको नै । त्यस बखत उपस्थित भएका
सबै जनकायहरू 'भगवान्‌ले जो धर्मोपदेश गर्नुहुनेछ त्यो हामीहरूले सुन्ने छौं'
भन्दै एकचित्त गरी प्रतीक्षामा बसेका हुन्छन् । जस्तै— चौबाटोमा
बसी कसैले माउरी नभएको शुद्ध मह निचोरी बाँडिदिन्छ भने त्यहाँ
घेरै मानिहरू आफूले पनि मह पाउने आशागरी उपस्थित भएका
हुन्छन् । त्यस्तैगरी—जुन बखत श्रमण गौतमले शयकडौंको परिषद्लाई
धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ त्यस बेलामा श्रमण गौतमका कुनै पनि श्रावकको
न हाँस्यो गरेकोआवाज हुन्छ, न त खोकेको आवाज नै । बल्कि त्यहाँ
जति भेला भएका हुन्छन् ती सबै मानिसहरूले 'भगवान्‌ले भाषण गर्नु-
भएको धर्मोपदेश सुन्ने छौं' भन्दै एकचित्त गरी प्रतीक्षामा बसेका
हुन्छन् । श्रमण गौतमका जो श्रावकहरू— सब्रह्मचारीहरूसँग केही
विवादको कारणले गर्दा—चीवरछाडी गृहस्थी भएर जान्छन्—उनीहरूले
पनि आफ्नो शास्ताकं बयान गर्छन्, धर्मको बयान गर्छन् तथा सङ्घको
पनि बयान गर्छन् । उनीहरूले आफैलाई निन्दा गर्छन्, अर्कालाई निन्दा
गर्दैनन्— 'हामी नै अज्ञक्षिना हौं, हामी नै पुण्य नपुगेका हौं, जो
कि— त्यस्तो सु-आख्यात धर्म-विनयमा प्रवृजित भएर पनि हामीहरूले
जीवनभर शुद्ध ब्रह्मचर्य पालन गर्न सकेनौं ।' उनीहरू आरामिक भए-
तापनि, उपासक भएतापनि पाँच शिक्षापद^१ पालन गरी बस्छन् ।

१. प्राणीहिंसा नगर्ने, अदिश्लादान नलिने, काममिथ्याचार

यसरी श्रमणगौतम, श्रावकहरूका बीच स्वागतप्राप्त, गौरवप्राप्त, मानित, तथा पूजित छन् । उनका श्रावकहरू श्रमणगौतमलाई नै अधिक स्वागत गरी, गौरवगरी उनकै आश्रयलिई बसेका हुन्छन् ।”

पाँच कारणद्वारा बुद्ध पूजित छन्

“उदायी ! कति कारणहरू देखी तिमिले ‘मेरा श्रावकहरूले मलाई सत्कार, गौरव, मान तथा पूजा गर्छन् र कति कारण देखी उनीहरूले सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक मेरो आश्रयलिई बस्छन्’ भन्ने ठान्दछौ ?”

“भन्ते ! भगवान्मा पाँच कारणहरू देख्दछु— जुन कारणहरू देखेर भगवान्लाई श्रावकहरू सत्कार, गौरव, मान तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक (भगवान्को) आश्रयलिई बस्छन् । कुन पाँच भने ?—

a (१)— “भन्ते ! भगवान् अल्पाहारी हुनुहुन्छ र अल्पाहारताको वर्णवादी हुनुहुन्छ । भन्ते ! भगवान् जो अल्पाहारी र अल्पाहारताको वर्णवादी हुनुहुन्छ— यही पहिलो कारण हो जो म भगवान्मा देख्छु र जसलेगर्दा भगवान्लाई श्रावकहरू सत्कार, गौरव, मान तथा

नगर्ने, मृषावाद नबोल्ने तथा मदिरापान नगर्ने— यी पाँचलाई ‘पाँच शिक्षापद’ भन्दछन् ।

पूजा गछन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (भगवान्को) आश्रयलिई बस्छन् ।

६ (२)— “मन्ते ! फेरि, भगवान् जुनसुकै चीवरमा पनि सन्तुष्ट हुनुहुन्छ र जुनसुकै चीवरमा सन्तुष्टहुनाको वर्णवादी हुनुहुन्छ । मन्ते ! भगवान् जो जुनसुकै चीवरमा पनि सन्तुष्ट हुनुहुन्छ र जुनसुकै चीवरमा सन्तुष्टहुनाको वर्णवादी हुनुहुन्छ— यही दोस्रो कारणहो जो म भगवान्मा देख्दछु र जसलेगर्दा भगवान्लाई श्रावकहरू सत्कार, ... पूजा गछन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (भगवान्को) आश्रयलिई बस्छन् ।

६ (३)— “मन्ते ! फेरि, भगवान् जुनसुकै भिक्षा भोजनमा पनि सन्तुष्ट हुनुहुन्छ र जुनसुकै भिक्षाभोजनमा सन्तुष्टहुनाको वर्णवादी हुनुहुन्छ । मन्ते ! भगवान् जो जुनसुकै भिक्षाभोजनमा सन्तुष्ट हुनुहुन्छ र जुनसुकै भिक्षाभोजनमा सन्तुष्टहुनाको वर्णवादी हुनुहुन्छ— यही तेश्रो कारणहो जो म भगवान्मा देख्दछु र जसलेगर्दा भगवान्लाई श्रावकहरू सत्कार, ... पूजा गछन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (भगवान्को) आश्रयलिई बस्छन् ।

६ (४)— “मन्ते ! फेरि, भगवान् जुनसुकै शयनासनमा पनि सन्तुष्ट हुनुहुन्छ र जुनसुकै शयनासनमा सन्तुष्टहुनाको वर्णवादी हुनुहुन्छ । मन्ते ! भगवान् जो जुनसुकै शयनासनमा सन्तुष्ट हुनुहुन्छ र जुनसुकै शयनासनमा सन्तुष्टहुनाको वर्णवादी हुनुहुन्छ—

यही चौथो कारणहो जो म भगवान्मा देख्दछु र जसलेगर्दा भगवान्लाई श्रावकहरू सत्कार, ... पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (भगवान्को) आश्रयलिई बस्छन् ।

a (५)— “भन्ते ! फेरि, भगवान् एकान्तवासी हुनुहुन्छ र एकान्तवासको वर्णवादी हुनुहुन्छ । भन्ते ! भगवान् जो एकान्तवासी र एकान्तवासको वर्णवादी हुनुहुन्छ— यही पाँचौं कारणहो जो म भगवान्मा देख्दछु र जसलेगर्दा भगवान्लाई श्रावकहरू सत्कार, ... पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (भगवान्को) आश्रयलिई बस्छन् ।

“भन्ते ! यिनै पाँच कारणहरू म भगवान्मा देख्दछु र जसलेगर्दा भगवान्लाई श्रावकहरू सत्कार, गौरव, मान तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (भगवान्को) आश्रयलिई बस्छन् ।”

b १-- “उदायी ! ‘धमणगौतम अल्पाहारी हुन् ?’

१. भगवान् बुद्ध, बुद्धहुनु भन्दा अगाडि उरुवेल वनमा ६ वर्ष-सम्म तपस्या गर्नुहुँदा, वहाँ अल्पाहारी नै हुनुहुन्थ्यो । हेर बु. ब्रा. पृ. ९५; वेरञ्जमा वर्षावासभरी जौको पीठोमा पानी हाली खानुभएको थियो, पारा. पा. पृ ९: पञ्चत्तिनि-

अल्पाहारताको वर्णवादी हुन्' भनी यदि मलाई श्रावकहरू सत्कार, गौरव, मान तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रय-लिई बस्छन् भने— उदायी ! मेरा केही त्यस्ता श्रावकहरू पनि छन् जो कोसकाहारी', अर्धकोसकाहारी, वेणु^२प्रमाणाहारी तथा अर्ध-वेणुप्रमाणाहारी छन् । उदायी ! मैले त कहिले कहिले यो पात्रभरी पनि खान्छु, कहिले कहिले योमन्दा बढता पनि खान्छु । उदायी ! 'श्रमणगौतम अल्पाहारी हुन्, अल्पाहारताको वर्णवादी हुन्' भनी यदि मेरा श्रावकहरू मेरो सत्कार, गौरव, मान तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रयलिई बस्छन् भने—उदायी ! जो ती मेरा श्रावकहरू कोसकाहारी, अर्धकोसकाहारी, वेणुप्रमाणाहारी तथा अर्धवेणुप्रमाणाहारी हुन्, उनीहरूले मलाई यी कारणहरूद्वारा सत्कार,

दानकथा; पारिलेय्यवनखण्डमा वर्षावास बस्नु भएको बेलामा कन्दमूलहरू खानु भएको थियो, महा. व. पा पृ. ३८३: कोसम्बकखण्डकं; म. नि. अ. क. III. पृ. १६३

१. दाताहरूका घरमा भात राख्ने स्यानो गोलाकारको भाँडा हुन्छ । यसै भाँडालाई 'कोसक' भन्दछन् । अतः यसै भाँडाभरी खानेलाई 'कोसकाहारी' भनेकोहो । म. नि. अ. क. III. पृ. १६३: महासकुलुदायिसुत्तवण्णना ।

२. 'वेणुप्रमाण' भन्नाले बाँसको नाप्ने भाँडो । बाँसको एक गाँठो-प्रमाण । यति प्रमाणको खानाखानेहरू 'वेणुप्रमाणाहारी' हुन् । म नि. अ. क. III. पृ. १६३

गौरव, मान तथा पूजा गर्ने छैनन्, र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रयलिएर पनि बस्ने छैनन् ।

b २- उदायी ! 'श्रमणगौतम जुनसुकै चीवरमा पनि सन्तुष्ट हुन्छन् र जुनसुकै चीवरमा पनि सन्तुष्टहुनाको बर्णवाची हुन्' भनी यदि मलाई थावकहरू सत्कार, गौरव, मान तथा पूजा गर्छन्, र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रयलिएई बस्छन्, भने—
उदायी ! मेरा केही त्यस्ता थावकहरू पनि छन् जो संघे पांसुकूलिक^१ र रक्षचीवरधारी छन् । जो श्मशानबाट, धूलो फ्याक्ने ठाउँबाट, टुक्रा-टुक्रा कपडाहरू बटुली त्यसलाई गाँसी सँघाटी^२ बनाई धारण गर्छन् । उदायी ! मैले त कहिले कहिले^३ गृहपतिहरूले दिएको बलियो, बाक्लो (= च्यात्न नसकिने), लौकामा ऊसभए जस्तो भएको (= मखमली) चीवरहरू पनि लगाउँछु । उदायी ! 'श्रमणगौतम जुनसुकै चीवरमा पनि सन्तुष्ट हुन्छन् र जुनसुकै चीवरमा पनि

१. फ्याकिराखेको टुक्रा-टुक्रा कपडाहरू बटुली त्याई त्यसलाई गाँसी चीवर बनाई लगाउनेलाई 'पांसुकूलिक' भन्दछन् ।

२. भिक्षुहरूले लगाउने दोबरी चीवरलाई 'सङ्घाटी' भन्दछन् ।

३. भगवान्‌ले पूर्णादासीले श्मशानमा फ्याकिराखेको कात्रो बटुली लगाउनु भएको पनि थियो । यो कपडा बटुल्न गएको बेलामा भूकम्प पनि भएको थियो । म. ति. अ. क. III.

पृ. १६४: महासकुलुदायिसुत्तवण्णना ।

सन्तुष्टहुनाको वर्णवादी हुन्' भनी यदि मेरा श्रावकहरू मेरो सत्कार, ... तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रयलिई बस्छन् भने — उदायी ! जो ती मेरा श्रावकहरू पांसुकूलिक र रूक्ष-चीवरधारी हुन् उनीहरूले मलाई यी कारणहरूद्वारा सत्कार, ... तथा पूजा गर्ने छैनन् र सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रयलिएर पनि बस्ने छैनन् ।

b ३ ' उदायी ! 'श्रमणगौतम जुनसुकै भिक्षाभोजनमा सन्तुष्ट हुन्छन् र जुनसुकै भिक्षाभोजनमा सन्तुष्टहुनाको वर्णवादी हुन्' भनी यदि मलाई श्रावकहरू सत्कार, ... तथा पूजा गर्छन् र सत्कार-पूर्वक, गौरवपूर्व (मेरो) आश्रयलिई बस्छन् भने— उदायी ! मेरा कैही त्यस्ता श्रावकहरू पनि छन् जो सेंध पिण्डाचारिक^१, सपदानाचारिक^२, भिक्षाटनकै व्रतमा रत भई बस्ने । भिक्षाटन गर्ने घरभित्रपस्वा आसनद्वारा निम्तो गरे तापनि उनीहरू आसनमा बस्नेनन् । उदायी ! मैले त कहिले कहिले निम्तोमा गई कनिका छुट्याई राखेको, अनेक सुप-व्यञ्जनयुक्त मासीचामलको भोजन पनि गर्छु । उदायी ! 'श्रमणगौतम जुनसुकै भिक्षाभोजनमा सन्तुष्ट हुन्छन् र जुनसुकै भिक्षाभोजनमा सन्तुष्टहुनाको वर्णवादी हुन्' भनी यदि मेरा श्रावकहरू मेरो सत्कार तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रयलिई

१. भिक्षाटनद्वारा मात्र जीविका गर्ने ।

२. प्रत्येक घरमा क्रमिकरूपमा भिक्षाटन गर्ने ।

बस्छन् भने -- उदायी ! जो ती मेरा श्रावकहरू संधं पिएडाचारिक,
... हुन् ... उनीहरूले मलाई यी कारणहरूद्वारा सत्कार, ... तथा
पूजा गर्न छैनन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रयलिएर
पनि बस्ने छैनन् ।

b ४-- “उदायी ! ‘श्रमणगौतम जुनसुकै शयनासनमा
सन्तुष्ट हुन्छन् र जुनसुकै शयनासनमा सन्तुष्टहुनाको वर्णवादी हुन्’
भनी यदि मलाई श्रावकहरू सत्कार, .. तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक
गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रयलिई बस्छन् भने – उदायी ! मेरा केही त्यस्ता
श्रावकहरू पनि छन् जो संधं वृक्षमनी खुला ठाउँमा बस्छन् र आठ
महीनासम्म छत भएको ठाउँमा बस्दैनन् । उदायी ! कहिले कहिले
म त लिप-पोत गरिराखेको, हावा नलाग्ने, चुकुल भएको, ज्यालहरू बन्द
भएको, गजुर भएको भव्य घरमा पनि बस्छु । उदायी ! ‘श्रमण-
गौतम जुनसुकै शयनासनमा सन्तुष्ट हुन्छन् र जुनसुकै शयनासनमा
सन्तुष्टहुनाको वर्णवादी हुन्’ भनी यदि मेरा श्रावकहरू मेरो सत्कार,
तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रयलिई बस्छन्
भने – उदायी ! जो ती मेरा श्रावकहरू संधं वृक्षमनी, खुला ठाउँमा
बस्छन् ... उनीहरूले मलाई यी कारणहरूद्वारा सत्कार, ...तथा पूजा
गर्न छैनन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रयलिएर पनि
बस्नेछैनन् ।

b ५-- “उदायी ! ‘श्रमणगौतम एकान्तवासी हुन्,
एकान्तवासको वर्णवादी हुन्’ भनी यदि मलाई श्रावकहरू सत्कार, ...
तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रयलिई बस्छन्

भने—उदायी ! मेरा केही त्यस्ता श्रावकहरू पनि छन् जो सधैं आरण्यक, प्रान्तशयनासनिक, अरण्यवनपन्थमा बस्ने तथा एकान्तवास गर्ने । उनीहरू केवल आधा महीनाको एकपल्ट मात्रै प्रातिमोक्ष उद्देशणकोनिम्ति सङ्घको बीच आउँछन् । उदायी ! म त कहिले कहिले भिक्षुहरूसँग, भिक्षुणीहरूसँग, उपासकहरूसँग, उपासिकाहरूसँग, राजमहामात्यहरूसँग, तर्थीयहरू र तर्थीय श्रावकहरूसँग पनि आकीर्ण (-व्यस्त) भई विहार गर्छु । उदायी ! 'श्रमणगौतम एकान्तवासी हुन् , एकान्तवासको वर्णवादीहुन्' भनी यदि मलाई श्रावकहरू सत्कार, ... तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रयलिई बस्छन् भने— उदायी ! जो ती मेरा श्रावकहरू सधैं आरण्यक, प्रान्तशयनासनिक, ... प्रातिमोक्ष उद्देशणकोनिम्ति सङ्घको बीचमा आउने हुन् उनीहरूले मलाई यी कारणहरूद्वारा सत्कार, ... तथा पूजा गर्ने छैनन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रयलिएर पनि बस्ने छैनन् ।

“उदायी ! त्यसैले यी (उपरोक्त) कारणहरूद्वारा मेरा श्रावकहरू मलाई सत्कार, गौरव, मान तथा पूजा गर्दैनन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रय लिई पनि बस्दैनन् ।

बुद्धमा पाँच गुणहरू छन्

“उदायी ! अर्कै पाँच कारणहरू छन्, जुन पाँच कारणहरूले गर्दा मेरा श्रावकहरू मलाई सत्कार, गौरव, मान तथा पूजा गर्छन् र

सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रयलिई बस्छन् । ती कुन पाँच भने ?—

१-शीलस्कन्ध--‘उदायी ! ‘श्रमण गौतम शीलवान् छन्, परम-शीलस्कन्ध’ (= उत्तम शीलसमुदाय) ले युक्त छन्” भन्दै मेरा श्रावकहरूले विशिष्ट शील प्रति सम्मान राख्छन् । उदायी ! मेरा श्रावकहरूका ‘श्रमण गौतम शीलवान् छन्, परम शील-स्कन्धले युक्त छन्’ भन्ने जुन कारण हो—उदायी ! यही नै पहिलो कारण हो, जसले गर्दा मेरा श्रावकहरू मलाई सत्कार, गौरव, मान तथा पूजा गछन् र सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक, (मेरो) आश्रयलिई बस्छन् ।

२-अभिज्ञान-- “उदायी ! फेरि, ‘श्रमण गौतमले जानेकोलाई मात्र ‘जान्दछु,’ देखेकोलाई मात्र ‘देखेको छु’ भन्दछन्; अनुभव गरेर (अभिज्ञाय) मात्र श्रमण गौतमले धर्मोपदेश गछन्, अनुभव नगरिकन होइन; निदानसहित मात्र श्रमण गौतमले धर्मोपदेश गछन्, निदान रहित होइन; कारणसहित मात्र धर्मोपदेश गछन्, कारण रहित होइन’ भन्दै मेरा श्रावकहरूले सुन्दर ज्ञानदर्शन प्रति सम्मान राख्छन् । उदायी ! मेरा श्रावकहरूका ‘श्रमण गौतमले जानेको

१. शीलस्कन्धको बारेमा दी. नि. I. पृ. ५५-६२: सामञ्जस्य-सुत्तमा विस्तृतरूपले समुल्लेख भएको छ । हेर. बु. ब्रा. पृ. २५६ मा पनि ।

साई मात्र 'जान्बछु',... कारणसहित मात्र धर्मोपदेश गछन्, कारण रहित हीइन' भन्ने जुन कारण हो—उदायी ! यही नै दोश्रो कारण हो, जसले गर्दा मेरा श्रावकहरू मलाई सत्कार, ... तथा पूजा गछन् र सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक, (मेरो) आश्रयलिई बस्छन् ।

३- प्रज्ञास्कन्ध-- “उदायी ! फेरि ‘श्रमण गौतम प्रज्ञावान हुन्, परम-प्रज्ञास्कन्ध (= उत्तम प्रज्ञासमुदाय) ले युक्त छन्, उनले अनागत वाद-विवादको मार्गलाई देखेनन्; उत्पन्न भएको पर-प्रवादलाई कारणाकारणसहित सुनिग्रह गर्न सक्दैनन् भन्ने कुनै कारण छैन’ भन्दै मेरा श्रावकहरूले विशिष्ट-प्रज्ञा प्रति सम्मान राख्छन् । उदायी ! यस्तो जान्ने मेरा श्रावकहरूले के मेरो कुरालाई बीच बीचमा काट्न सक्छन् ?”

“भन्ते ! सक्दैनन् ।”

“उदायी ! म श्रावकहरूको अनुशासनको प्रतीक्षा गर्दिन, बल्कि श्रावकहरू नै मेरो अनुशासनको प्रतीक्षा गछन् । उदायी ! मेरा श्रावकहरूका ‘श्रमण गौतम प्रज्ञावान हुन्, परम-प्रज्ञास्कन्धले युक्त छन्, उनले अनागत वाद-विवादको मार्गलाई देखेनन्, उत्पन्न भएको पर-प्रवादलाई कारणाकारणसहित सुनिग्रह गर्न सक्दैनन् भन्ने कुनै कारण छैन’ भन्ने जुन कारण हो—उदायी ! यही नै तेस्रो कारण हो, जसले गर्दा मेरा श्रावकहरू मलाई सत्कार, ... तथा पूजा गछन् र सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रयलिई बस्छन् ।

४-आर्यसत्य - 'उदायी! फेरि, दुःखबाट उत्तीर्ण हुन चाहने, दुःखबाट दूरहुन चाहने जो मेरा श्रावकहरू हुन्—उनीहरू मकहाँ आई (१) दुःखार्यसत्यको कुरा सोध्छन्। उनीहरूलाई मैले दुःखार्यसत्यको कुरा बताइ दिन्छु। प्रश्नको उत्तरद्वारा मैले उनीहरूको चित्तलाई सन्तुष्ट पाछु। उनीहरू मकहाँ आई (२) दुःखसमुदयको कुरा सोध्छन्। उनीहरूलाई मैले दुःखसमुदयको कुरा बताइदिन्छु। प्रश्नको उत्तरद्वारा मैले उनीहरूको चित्तलाई सन्तुष्ट पाछु^१। उनीहरू मकहाँ आई (३) दुःखनिरोधको कुरा सोध्छन्। उनीहरूलाई मैले दुःखनिरोधको कुरा बताइदिन्छु। प्रश्नको उत्तरद्वारा मैले उनीहरूको चित्तलाई सन्तुष्ट पाछु। उनीहरू मकहाँ आई (४) दुःखनिरोधगामिनी प्रतिपद्को कुरा सोध्छन्। उनीहरूलाई मैले दुःखनिरोधगामिनी प्रतिपद्को कुरा बताइदिन्छु। प्रश्नको उत्तरद्वारा मैले उनीहरूको चित्तलाई सन्तुष्ट पाछु। उदायी! दुःखबाट उत्तीर्ण हुन चाहने, दुःखबाट दूरहुन चाहने जो मेरा श्रावकहरू मकहाँ आई दुःखार्यसत्यको कुरा सोध्छन् मैले उनीहरूलाई जुन (१) दुःखार्यसत्यको कुरा बताउँछु र जुन प्रश्नको उत्तरद्वारा मैले उनीहरूको चित्तलाई सन्तुष्ट पाछु—उदायी! यही नै चौथो कारण हो जसले गर्दा मेरा श्रावकहरू मलाई सत्कार, तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक,

१. अरूहरू तैर्थीयहरूले आफ्नो कुरा सोध्दा लोकाको कुरा बताएँ बुढले बताउनु हुन्न। जुन कुरा सोध्छन् सोही कुराको उत्तरदिई सन्तुष्ट पार्नु हुन्छ। अ. क. III. पृ. १६६

गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रयलिई बस्छन् । उदायी ! दुःखबाट उत्तीर्ण हुन चाहने, दुःखबाट दूरहुन चाहने जो मेरा श्रावकहरू मकहाँ आई दुःख ससुदयको...दुःखनिरोधको...तथा दुःखनिरोधगामिनी प्रतिपद्को कुरा सोध्छन् मैले उनीहरूलाई (२) दुःखसमुदयको कुरा,... (३) दुःखनिरोधको कुरा... (४) दुःखनिरोधगामिनी प्रतिपद्को कुरा बताउँछु र जुन प्रश्नको उत्तरद्वारा मैले उनीहरूको चित्तलाई सन्तुष्ट पाछु - उदायी ! यही नै चौथो कारण हो जसले गर्दा मेरा श्रावकहरू मलाई सत्कार, ...तथा पूजा गछन् र सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रयलिई बस्छन् ।

५-स्मृति प्रस्थान— ‘उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् (= मार्ग) बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले (१) चार स्मृतिप्रस्थान^१हरू (सतिपट्टान) को भाविता (=अभ्यास) गछन् । उदायी ! यहाँ भिक्षु, तत्परताकासाथ (आत्तापी) सम्प्रज्ञानी भई यस लोकको अभिध्यादौर्मनस्यलाई स्मृतिद्वारा हटाई (१) कायमा कायानुपश्यी भई विहार गछे । यहाँ भिक्षु, तत्परताकासाथ सम्प्रज्ञानी भई यस लोकको अभिध्यादौर्मनस्य-

१. चार स्मृतिप्रस्थान (सतिपट्टान) को बारेमा यथार्थ कुरा जान्नकोनिमित्त म. नि. I. पृ. ७६ : सतिपट्टानसुत्तं; दी. नि. II. पृ. २१७ : महासतिपट्टानसुत्तं हेतू उचित छ । हेर. बु. गृ. पृ. २३७ मा पनि ।

लाई स्मृतिद्वारा हटाई (२) वेदनामा वेदानुपश्यी भई, ... (३) चित्तमा चित्तानुपश्यी भई, ... (४) धर्ममा धर्मानुपश्यी भई विहार गर्छ। त्यहाँ मेरा धेरै श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी (= अरहत्व) प्राप्तगरी विहार गर्छन्^१ ।

सम्यक्प्रधान— (२) 'उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् (= मार्ग) बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले चार सम्यक्प्रधानहरू (सम्मप्यधान = साधना) को भाविता गर्छन् । उदायी ! यहाँ भिक्षुले (१) उत्पन्न^२ नभएको पापक

१. यो 'अभिज्ञान अवसान-पारमी प्राप्त गरी विहार गर्छ' भन्ने प्रत्येक वाक्यको अर्थ प्रकाश म. नि. अ. क. III. पृ. १६६ मा र त्यस त्यस ठाउँको पृष्ठमा समुल्लेख भएको कुरा धर्मकथिकहरूले हेर्नु आवश्यक छ ।
२. पापक अकुशल धर्महरू र कुशल धर्महरू उत्पन्न भएको नभएको र कसरी उत्पन्न हुन्छ भन्ने बारेको विस्तृत अर्थको व्याख्यान म. नि. अ. क. III. पृ. १७२ : 'महासकुलुदायि-सुत्तवण्णना' मा समुल्लेख भएको पाइन्छ । त्यस्तै यो 'प्रधान' को कुराबाट समथ-विषयना तथा मार्गको कुरा पनि प्रकाश गरेको हुन्छ र उत्पन्न भएको कुशलचित्तलाई परिहानी गर्दा आफैलाई हानी हुन्छ भन्ने बारेमा एक श्रामणेरले—आफुले पाएको ऋद्धिबलबाट वञ्चित भएको—उदाहरणलाई ध्यानमा राख्नुपर्छ । यो कुरा पनि अ. क. III पृ. १६७ मै उल्लेख भएको छ ।

अकुशल धर्महरूलाई उत्पन्न हुन नदिनकोनिमित्त इच्छा गर्छ, कोशिस गर्छ, वीर्यारम्भ गर्छ, चित्तलाई निग्रह गर्छ तथा मेहनत पनि गर्छ । (२) उत्पन्न भएको पापक अकुशल धर्महरूलाई हटाउनकोनिमित्त इच्छा गर्छ कोशिस गर्छ, ...मेहनत पनि गर्छ । (३) उत्पन्न नभएको कुशल धर्महरूलाई उत्पन्न गर्नकोनिमित्त इच्छा गर्छ, कोशिस गर्छ, ... मेहनत पनि गर्छ । (४) उत्पन्न भइसकेको कुशल धर्महरूको स्थिरताकोनिमित्त, 'बिलाएर जान नदिनकोनिमित्त, धेरै धेरै बढाउनकोनिमित्त, विपुल पानकोनिमित्त र भावनाद्वारा परिपूर्ण गर्नकोनिमित्त इच्छा (= छन्द) गर्छ, कोशिस गर्छ, वीर्यारम्भ गर्छ, चित्तलाई निग्रह गर्छ, तथा मेहनत पनि गर्छ । त्यहाँ मेरा धेरै श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्तगरी बिहार गर्छन् ।

श्रुद्धिपाद— (३) 'वदायी ! केरि, मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् (= मार्ग) बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले चार श्रुद्धिपादहरू (= श्रुद्धि-विषयको ध्यान) को

१. उत्पन्न भइसकेको कुशल धर्मलाई स्थायी राख्दा स्रोतापन्नादि मार्गफल प्राप्त भएपछि, स्रोतापन्न हुने अपायलोकबाट मुक्त हुन्छ, सकृदागामी हुने केही सुगतिलोकबाट मुक्त हुन्छन्, अनागामी हुने सुगति कामलोकबाट मुक्त हुन्छन् तथा अरहन्त हुने रूप-अरूप लोकबाट पनि मुक्त भई सबै लोकबाट मुक्त हुन्छन् । अ. क. III. पृ. १७४

भाविता गच्छन् । उदायी ! यहाँ भिक्षुले, (१) छन्दसमाधि^१-प्रधान-संस्कार युक्त ऋद्धिपादको भाविता गच्छ, (२) बीर्यसमाधि-प्रधान-संस्कारयुक्त ऋद्धिपादको भाविता गच्छ, (३) चित्तसमाधि-प्रधान-संस्कारयुक्त ऋद्धिपादको भाविता गच्छ, (४) वीमंसा (मीमांसा) समाधि-प्रधान-संस्कारयुक्त ऋद्धिपादको भाविता गच्छ । त्यहाँ मेरा धेरै श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्तगरी विहार गच्छन् ।

पञ्चेन्द्रिय — (४) “उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई प्रति-पद् बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले पाँच इन्द्रियहरूको भाविता गच्छन् । उदायी ! यहाँ भिक्षुले, (१) उप-शमगामी, सम्बोधगामी श्रद्धेन्द्रियको भाविता गच्छ, (२) ...वीय-न्द्रियको भाविता गच्छ, (३) ...स्मृतीन्द्रियको भाविता गच्छ, (४) ...समा-धीन्द्रियको भाविता गच्छ, (५) ...प्रज्ञेन्द्रियको भाविता गच्छ । त्यहाँ मेरा धेरै श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्तगरी विहार गच्छन् ।

पञ्चबल — (५) “उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद्

१. यस समाधिको अर्थ राम्ररी बुझ्नकोनिमित्त पटि. स. म. अ. क. पृ. २३३ : ‘इद्धिविघ्नाननिद्देसवण्णना’ मा र विभं. अ. क. प. २१३ : इद्धिपादविभङ्गनिद्देस’ मा हेर्न ।

बताइविएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले पाँच बल-
हरूको भाविता गर्छन् । उदायी ! यहाँ भिक्षुले, (१) उपशमगामी,
सम्बोधिगामी श्रद्धाबलको भाविता गर्छ, (२) ...धीर्यबलको भाविता
गर्छ, (३) ...समाधिबलको भाविता गर्छ, (४) ...स्मृतिबलको^१
भाविता गर्छ, (५) ...प्रज्ञाबलको भाविता गर्छ । त्यहाँ मेरा धेरै
श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्तगरी विहार गर्छन् ।

सप्तबोध्यङ्ग— (६) “उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई
प्रतिपद् बताइविएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले
सप्तबोध्यङ्गको भाविता गर्छन् । उदायी ! यहाँ भिक्षुले, (१) विवेक-
निश्चित, विराग-निश्चित, निरोध-निश्चित, अवसंग-परिणामी (= विमुक्त
फलवायी) स्मृतिसम्बोध्यङ्गको भाविता गर्छ, (२) ...धर्मविषय
सम्बोध्यङ्गको भाविता गर्छ, (३) ...धीर्यसम्बोध्यङ्गको भाविता गर्छ,
(४) ...प्रीतिसम्बोध्यङ्गको भाविता गर्छ, (५) ...प्रशब्धि (परसद्धि)
सम्बोध्यङ्गको भाविता गर्छ, (६) ...समाधिसम्बोध्यङ्गको भाविता
गर्छ, (७) उपेक्षासम्बोध्यङ्गको^२ भाविता गर्छ । त्यहाँ मेरा
धेरै श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्तगरी विहार गर्छन् ।

१. यस सम्बन्धी विस्तृत कुरा जान्न पटि. स. म. पा. पृ. ४२५

‘बलकथा’ मा हेर्नु ।

२. सप्तबोध्यङ्गको विस्तृत कुरा पटि. स. म. पा. पृ. ३६३ :

‘बोज्जङ्ग-कथा’ मा हेर्नु ।

अष्टाङ्गिकमार्ग - (७) 'उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले आर्य (=श्रेष्ठ) अष्टाङ्गिकमार्गको भाविता गर्छन् । उदायी यहाँ भिक्षुले (१) सम्यकदृष्टिको भाविता गर्छ, (२) सम्यकसंकल्पको भाविता गर्छ, (३) सम्यकबचनको भाविता गर्छ, (४) सम्यकक्रमको भाविता गर्छ, (५) सम्यकआजीविकाको भाविता गर्छ, (६) सम्यक-व्यायामको भाविता गर्छ, (७) सम्यकस्मृतिको भाविता गर्छ, (८) सम्यक्समाधिको भाविता गर्छ । त्यहाँ मेरा धेरै श्रावकहरू अभि-ज्ञान-अवसान पारमी प्राप्तगरी बस्छन् ।

अष्टविमोक्ष - (८) "उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले अष्टविमोक्षको भाविता गर्छन्—(१) रूपमा रूपसंज्ञी हुन्छ—यो पहिलो विमोक्ष^१ हो, (२) अघ्यात्ममा अरूपसंज्ञी भई बाहिरांतर रूपहरू देख्छ—यो दोश्रो विमोक्ष हो, (३) शुभबाट नै अधिबुक्त हुन्छ—यो तेस्रो विमोक्ष हो, (४) सबै प्रकारले रूप संज्ञाबाट समतिक्रम

१. यहाँ उल्लिखित 'अष्टविमोक्ष' भनेको के हो भन्ने बारेमा सविस्तर अर्थ जान्नकोलागि पटि. स. म. पा. पृ. २७७ : अठसट्ठि-विमोक्खा, अ. क. पृ. ३८३-३८७ हेर्नु पर्छ; म. नि. अ. क. III. पृ. १७५ : महासकुलुदायिसुत्तवण्णना; विम. पा. पृ. ४०६ : मातिकनिदेसो, आनत्रिभङ्गो ।

गरी, प्रतिघ संज्ञालाई अन्तगरी, नानात्व-संज्ञालाई मनन नगरी 'आकाश अनन्त हो । भनी 'आकाशानन्त्यायतन' (समापत्ति) प्राप्त गरी विहार गछं—यो चौथो विमोक्ष हो, (५) सबै प्रकारले आकाशानन्त्यायतनलाई समतिक्रम गरी 'विज्ञान अनन्त हो' भनी 'विज्ञानन्त्यायतन' (समापत्ति) प्राप्तगरी विहार गछं—यो पाँचौ विमोक्ष हो, (६) सबै प्रकारले विज्ञानन्त्यायतनलाई समतिक्रम गरी 'केही छैन' भनी 'अकिञ्चन्यायतन' (समापत्ति) प्राप्तगरी विहार गछं—यो छैटौ विमोक्ष हो, (७) सबै प्रकारले अकिञ्चन्यायतनलाई समतिक्रम गरी 'नेव-संज्ञानासंज्ञायतन' (समापत्ति) प्राप्तगरी विहार गछं—यो सातौ विमोक्ष हो, (८) सबै प्रकारले नेवसंज्ञानासंज्ञायतनलाई समतिक्रम गरी 'संज्ञा-वेदयितनिरोध' (समापत्ति) प्राप्तगरी विहार गछं—यो आठौ विमोक्ष हो । त्यहाँ मेरा घरे श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसाने पारमी प्राप्तगरी बस्छन् ।

अभिभ्वायतन'— (९) "उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् बताइदिएकी छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले आठ अभिमू आयतन (= अभिभायतन, अभिभ्वायतन) को भाविता गछन् ।

१. अभिभ्वायतन सम्बन्धी विशेष अर्थ बुझ्नकोनिम्ति अ. क. III. पृ. १७६ मा हेर्नु पर्छ ।

२. आफूले गरिरहेको ध्यान सम्बन्धी उत्पन्न हुने विरोधी कारणहरूलाई दबाउनकोनिम्ति प्रयत्न गर्ने ध्यानको प्रक्रियालाई 'अभिभायतन वा अभिभ्वायतन' भन्दछन् ।

१- “एक (भिक्षु) ले आफूमा (= आफूभित्र = अध्यात्ममा = अज्फत्तं) रूपसंज्ञी भई - बाहिरका राम्रा नराम्रा अल्परूपहरूलाई देख्छ । ‘तिनीहरू (= ती रूपहरू) लाई अभिभूत (= मदनं) गरी जान्न सक्छु, देख्न सक्छु’ भन्ने संज्ञी (= विचारगर्ने) हुन्छ । यो पहिलो अभिभ्वायतन हो ।

२- “एक (भिक्षु) ले आफूमा रूपसंज्ञी भई--बाहिरका राम्रा नराम्रा अपरिमित (अप्पमाणं) रूपहरूलाई देख्छ । ‘तिनीहरूलाई अभिभूत गरी जान्न सक्छु, देख्न सक्छु’ भन्ने संज्ञी हुन्छ । यो दोश्रो अभिभ्वायतन हो ।

३- “एक (भिक्षु) ले आफूमा अरूपसंज्ञी भई--बाहिरका राम्रा नराम्रा अल्प रूपहरूलाई देख्छ । ‘तिनीहरूलाई अभिभूत गरी जान्न सक्छु, देख्न सक्छु’ भन्ने संज्ञी हुन्छ । यो तेस्रो अभिभ्वायतन हो ।

४- “एक (भिक्षु) ले आफूमा अरूपसंज्ञी भई - बाहिरका राम्रा नराम्रा अपरिमित रूपहरूलाई देख्छ । ‘तिनीहरूलाई अभिभूत गरी जान्न सक्छु, देख्न सक्छु’ भन्ने संज्ञी हुन्छ । यो चौथो अभिभ्वायतन हो ।

५- “एक (भिक्षु) ले आफूमा अरूपसंज्ञी भई - बाहिरका नीला, नीलावर्ण, नीलादर्शन, नीलाभासका रूपहरू देख्छ । जस्तै— नीला, नीलावर्ण, नीलादर्शन, नीलाभास भएका उमापुष्पहरू (आलसको फूलहरू) हुन् अथवा जस्तै—बुवंतिरबाट चिल्ला भएका नीला, नीलावर्ण नीलादर्शन, नीलाभास भएका बनारसी वस्त्रहरू हुन्,

त्यस्तं— एक (भिक्षु) ले आफूमा अरूपसंज्ञी भई—बाहिरका नीला, नीलावर्ण, नीलादर्शन, नीलाभास भएका रूपहरू देख्छ । 'तिनीहरूलाई अभिभूत (= मर्दन) गरी जान्न सक्छु, देख्न सक्छु' भन्ने संज्ञी हुन्छ । यो पाँचौं अभिभ्वायतन हो ।

६- 'एक (भिक्षु) ले आफूमा अरूपसंज्ञी भई— बाहिरका पहेँला, पहेँलावर्ण, पहेँलादर्शन, पहेँलाभास भएका रूपहरू देख्छ । जस्तं—पहेँला, पहेँलावर्ण, पहेँलादर्शन, पहेँलाभास भएका कर्णिकार फूलहरू हुन् अथवा जस्तं—दुवैतिरबाट चिल्ला भएका पहेँला ... पहेँलाभास भएका बनारसी वस्त्रहरू हुन् त्यस्तं—एक (भिक्षु) ले आफूमा अरूपसंज्ञी भई—बाहिरका पहेँला, ...पहेँलाभास भएका रूपहरू देख्छ । 'तिनीहरूलाई अभिभूत गरी जान्न सक्छु, देख्न सक्छु' भन्ने संज्ञी हुन्छ । यो छैटौं अभिभ्वायतन हो ।

७- 'एक (भिक्षु) ले आफूमा अरूपसंज्ञी भई—बाहिरका राता, रातावर्ण, रातादर्शन, राताभास भएका रूपहरू देख्छ । जस्तं—राता, रातावर्ण, रातादर्शन, राताभास भएका बन्धुजीव फूलहरू हुन् अथवा जस्तं—दुवैतिरबाट चिल्ला भएका राता, राताभास भएका बनारसी वस्त्रहरू हुन्, त्यस्तं—एक (भिक्षु) ले आफूमा अरूपसंज्ञी भई—बाहिरका राता, ...राताभास भएका रूपहरू देख्छ । 'तिनीहरूलाई अभिभूत (= मर्दन) गरी जान्न सक्छु, देख्न सक्छु' भन्ने संज्ञी हुन्छ । यो सातौं अभिभ्वायतन हो ।

८- 'एक (भिक्षु) ले आफूमा अरूपसंज्ञी भई—बाहिरका

सेता, सेतावर्ण, सेतावर्शन, सेताभास भएका रूपहरू देख्छ । जस्तै—
 सेतो, सेतोभास भएको शुक्रतारा हो अथवा जस्तै—दुवैतिरबाट
 चिह्ला भएका सेता, सेताभास भएका बनारसी वस्त्रहरू हुन्,
 त्यस्तै—एक (भिक्षु) ले आफूमा अरूपसंज्ञी भई—बाहिरका सेता,
 ...सेता आभास भएका रूपहरू देख्छ । 'तिनीहरूलाई अभिभूत
 (=मर्दन) गरी जान्न सक्छु, देख्न सक्छु' भन्ने संज्ञी हुन्छ । यो आठौँ
 अभिभवायतन (अभिभायतन) हो । त्यहाँ मेरो धेरै श्रावकहरू
 अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्तगरी बस्छन् ।

दशकसिण (१०) 'उदायी! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई
 प्रतिपद् बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले
 दशकसिणायतनको भाविता गर्छन् -

“एक (भिक्षु) ले मायि, तल, तेस्रोतिर अप्रमाण तथा अद्वय
 रूपले (१) पृथ्वी-कसिण^२ जान्द छ, (२)---आप-कसिण जान्दछे।

१. यो अभिभायतन वा अभिभवायतन सम्बन्धी सबिस्तर कुरा-
 हरू जान्नकोनिमित्त पाट. स. म. पृ. २७८: अट्टमट्टिविमोक्ख,
 अ. क पृ. २८५-२८७; धम्म. सं. पृ. ५६ : अभिभायत-
 नानि, रूपावचरकुसलं, अ. क. पृ. १७७ हेतू योग्य छ ।
 म. ति. अ. क. III. पृ. १७६ मा पनि ।

२ दुइ आकार नभई सर्वत्र एकै आकारले 'पृथ्वी' मात्र देख्द-
 छ, जान्दछ । यी दशकसिण-भावना (=ध्यान) कसरी
 गर्ने, यसको फल के के छ भन्ने इत्यादि कुराहरू जान्नको-
 निमित्त विशुद्धिमागको पृ. ८८, चौथोपरिच्छेद, पठवि-
 कसिणनिद्देशमा हेतू । बु. म पृ. ३९२ को पादटिप्पणीमा
 पनि हेतू र म. ति. अ. क. III पृ. १७८ मा पनि ।

(३) ...तेज-कसिण जान्दछ, (४) ...वायु कसिण जान्दछ, (५) ...नील-कसिण जान्दछ, (६) ...पीत-कसिण जान्दछ, (७) ...रक्त-कसिण जान्दछ, (८) ...श्वेत कसिण जान्दछ, (९) ...आकाश-कसिण जान्दछ, (१०) ...विज्ञान-कसिण जान्दछ । त्यहाँ मेरा घेरै श्रावकहरू अभिज्ञान अवसान पारमी प्राप्तगरी बिहार गर्छन् ।

चारध्यान-- (११) "उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले चारध्यानहरूको भाविता गर्छन्--

प्रथमध्यान-- "उदायी ! यहाँ भिक्षु, कामविषयबाट अलग भई, अकुशल धर्मबाट अलग भई, वितर्क-विचार सहित एकान्तवास (= ध्यान) बाट उत्पन्न विवेकज प्रीति र सुखले युक्त प्रथमध्यान प्राप्तगरी बस्छ । उसले यही शरीरलाई एकान्त वासबाट उत्पन्न प्रीति र सुखद्वारा स्नेहितपाछै, सर्वत्र स्नेहितपाछै, परिपूर्णपाछै, सर्वत्र स्पर्शितपाछै । उसको कुनै पनि शरीरको भाग विवेकज प्रीति र सुखले नछोएको हुन्न । उदायी ! जस्तै--कुनै दक्ष नहापक (= स्नापक = नुहाइदिने) ले वा उसको अन्तेवासीले स्नानीय-चूर्णलाई कांसको थालमा राखी, अलि अलि पानी हात्दे-भिजाउँदै-मुछ्दै डल्ला पाछै । अनि त्यो स्नानीय-चूर्णको डल्ला स्नेहित भएपछि, मित्र-बाहिर जम्मै मिजीसकेपछि बघेर जान्न । उदायी ! त्यस्तै--भिक्षुले एकान्तवासबाट उत्पन्न प्रीति र सुखद्वारा यही शरीरलाई स्नेहितपाछै, सर्वत्र स्नेहितपाछै, परिपूर्ण पाछै, सर्वत्र स्पर्शित पाछै । उसको कुनै

पनि शरीरको भाग विवेकज प्रीतिमुखले न छोएको हुन्न ।

द्वितीयध्यान-- “उदायी ! फेरि भिक्षु, वितर्क विचारलाई उपशान्त गरी, वितर्क-विचार रहित आभ्यान्तरिक सम्प्रसाद र एकाग्र चित्तले युक्त समाधिज प्रीति र मुखलेयुक्त द्वितीयध्यान प्राप्तगरी बस्छ । उसले एकान्त (= ध्यान) बाट उत्पन्न प्रीति र मुखद्वारा यही शरीरलाई स्नेहितपाछै सर्वत्र स्नेहित पाछै, परिपूर्ण पाछै, सर्वत्र स्पर्शित पाछै । उसको कुनै पनि शरीरको भाग विवेकज प्रीतिमुखले न छोएको हुन्न । उदायी ! जस्तै--मनौ कि यहाँ माऊमा मूल भएको एक गम्भीर जलाशय छ । त्यो जलाशयको पूर्वपट्टि पनि पानीको मूल छैन, पश्चिमपट्टि पनि...उत्तरपट्टि पनि...दक्षिणपट्टि पनि पानीको मूल छैन । समय समयमा वर्षाद पनि हुन्न । अनि त्यही गम्भीर जलाशयकै माऊबाट फुटेर आएको शीतल पानीको धारले सोही जलाशयलाई स्नेहितपाछै, सर्वत्र स्नेहित पाछै, परिपूर्ण पाछै, सर्वत्र स्पर्शित पाछै । अनि त्यस जलाशयको कुनै पनि भाग शीतल पानीले स्पर्शित न भएको हुन्न । उदायी ! त्यस्तै - सो भिक्षुले एकान्तवासबाट उत्पन्न प्रीति र मुखद्वारा यही शरीरलाई स्नेहित पाछै, सर्वत्र स्नेहित पाछै, परिपूर्ण पाछै, सर्वत्र स्पर्शित पाछै । उसको कुनै पनि शरीरको भाग विवेकज प्रीतिमुखले न छोएको हुन्न ।

तृतीयध्यान ‘उदायी । फेरि भिक्षु, प्रीतिलाई पनि त्यागी, स्मृति-सम्प्रजन्य भई शारीरिक सुखानुभव गरी, उपेक्षी भई, आर्यहरूद्वारा ‘उपेक्षी स्मृतिवान सुख विहारी’ भनिने तृतीयध्यान

प्राप्तगरी बस्छ । उसले नंप्रीतिक सुखद्वारा यही शरीरलाई स्नेहित पाछ, ...सर्वत्र स्पर्शित पाछ । उसको कुनै पनि शरीरको भाग नंप्रीतिक सुखले न छोएको हुन्न । उदायी ! जस्तै—उत्पलसमुदाय, पप्पसमुदाय, पुण्डरिकसमुदाय अथवा केही उत्पल, पप्प, पुण्डरिकहरू—जो पानीमा उत्पन्न भई, पानीमै बढी पानीबाट माथि न आएका, पानीको भित्री भागमा डुबिरहेका हुन्छन्—तिनीहरूका टुप्पा पनि उठ पनि शीतल पानीले स्नेहित हुन्छ, ...सर्वत्र स्पर्शित हुन्छ । अनि त्यस उत्पल...पुण्डरिकको कुनै पनि भाग शीतल पानीले स्पर्शित न भएको हुन्न । उदायी ! त्यस्तै—सो भिक्षुले नंप्रीतिक सुखद्वारा यही शरीरलाई स्नेहित पाछ, ...सर्वत्र स्पर्शित पाछ । उसको कुनै पनि शरीरको भाग नंप्रीतिक सुखले न छोएको हुन्न ।

चतुर्थध्यान— “उदायी ! फेरि भिक्षु, सुखलाई पनि त्यागी दुःखलाई पनि त्यागी, पहिले नै सौमनस्य (=मानसिक सुख), दौर्मनस्य (=मानसिक दुःख) को अन्त गरी; सुख दुःख नभएको उपेक्षालाई स्मृतिद्वारा परिशुद्ध गरी चतुर्थध्यान प्राप्तगरी बस्छ । उ, यही शरीरमा परिशुद्ध, ज्योतिर्मय चित्त फंलाई बसिरहन्छ । उसको कुनै पनि शरीरको भाग परिशुद्ध, ज्योतिर्मय चित्तले स्पर्शित न भएको हुन्न । उदायी ! जस्तै—कुनै पुरुष शीरदेखि लिएर आफ्नो शरीर जन्मै सेतो कपडाले ढाकेर बस्छ भने, उसको शरीरको कुनै पनि भाग सेतो कपडाले न ढाकिएको हुन्न । उदायी ! त्यस्तै—सो भिक्षु, यही शरीरमा परिशुद्ध, ज्योतिर्मय चित्त फंलाई बसिरहन्छ । उसको शरीरको कुनै पनि भाग परिशुद्ध, ज्योतिर्मय चित्तले स्पर्शित न भएको

हुन्न । त्यहाँ मेरा धेरै श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्त-गरी विहार गर्छन् ।

चातुर्महाभौतिक-काय—(१२) “उदायी ! फेरि, मैले श्रावक-हरूलाई प्रतिपद् बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावक-हरूले यस्तो जान्दछन्— ‘यो मेरो शारीरिक रूप चातुर्महाभौतिक (= पृथ्वी, आप, तेज, वायु) हो, आमा-बाबुको कारणले भएको हो, मात-दालद्वारा संबन्धित, बालककालमा छेदन-परिमाज्जन-भेदन-विध्वं-शन भएको हो तथा अनित्य स्वभावको हो । यो मेरो विज्ञान (= चेतना) यसंमा सम्बन्धित छ, यसंमा प्रतिबद्ध छ ।’ उदायी ! जस्तै—अष्टांशगरी राम्ररी कुँदेको, सफा-निर्मल-चमकदार, मलिनता न भएको, असल जातको वैदूर्यमणिमा नीलो वा पहेँलो, सेतो वा पाण्डुरङ्गको घागो राखेको - आँखाहुने पुरुषले त्यसलाई हातमा राखी राम्ररी हेर्दा उसले— ‘यो असल जातको वैदूर्यमणि हो, यसलाई आठ-कुनेपारी कुँदेको छ, सफा-निर्मल-चमकदार, मलिन नभएको हो; यसमा नीलो वा पहेँलां, सेतो वा पाण्डुरङ्गको घागो राखेकोछ’ भनी थाहा पाउँछ । उदायी ! त्यस्तै मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले यस्तो जान्दछन्— ‘यो मेरो शारीरिक रूप चातुर्महाभौतिक हो । आमा-बाबुको कारणले भएको हो, ...तथा अनित्य स्वभावको हो; यो मेरो विज्ञान (= चेतना) यसंमा सम्बन्धित छ, यसंमा प्रतिबद्ध छ ।’ त्यहाँ मेरा धेरै श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्तगरी विहार गर्छन् ।

मनोमयमृद्धि—(१३) 'उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले यस कायबाट अलग्ग अर्क अङ्ग-प्रत्यङ्गले युक्त, इन्द्रिय सहित मनोमय कायरूप निर्मित गर्छन् । उदायी ! जस्तै - कुनै पुरुषले मुञ्ज (=बोक्रो) बाट ईषिका (=डाँठ) निकाल्छ । अनि उसलाई यस्तो लाग्छ— यो मुञ्ज हो, यो ईषिका हो । भिन्नं मुञ्ज हो, भिन्नं ईषिका हो । मुञ्जबाटै डाँठ (=ईषिका) निकालिएको हो ।' अथवा उदायी ! जस्तै—कुनै पुरुषले मियानबाट तरवार निकाल्छ । अनि उसलाई यस्तो लाग्छ— 'यो तरवार हो, यो मियान हो । तरवार अर्क हो, मियान अर्क हो । मियानबाटै तरवार निकालिएको हो ।' अथवा उदायी ! कुनै पुरुषले पेटारीबाट सर्प फिक्छ । अनि उसलाई यस्तो लाग्छ— 'यो सर्प हो, यो पेटारी हो । सर्प अर्क हो, पेटारी अर्क हो । पेटारीबाटै सर्प निकालिएको हो ।' उदायी ! त्यस्तै—मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले यस कायबाट अलग्ग अर्क अङ्ग-प्रत्यङ्गले युक्त, इन्द्रिय सहित मनोमय कायरूप निर्मित गर्छन् । त्यहाँ मेरा धेरै श्रावकहरू अभिज्ञान अवसान-पारमी प्राप्तगरी विहार गर्छन् ।

-
१. यहाँनिर सर्पले आपत्तो बाहिरको काँचुली (कञ्चुक) फिकेको उपमा पनि अर्थकथामा ममुल्लेख भएको पाइन्छ । अ. क. III, पृ. १८०

ऋद्धिविध--(१४) “उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले अनेक प्रकारका ऋद्धिविध (ऋद्धि-चमत्कार) अनुभव गर्छन्-- एक भइकन पनि बहुधा हुन्छन्, बहुधा भइकन पनि एक हुन्छन् । प्रकट पनि हुन्छन्, अन्तरधान पनि हुन्छन् । मित्तामा न छोई, परखालमा न छोई, पर्वतमा न छोई, आकाशमा हिंडे जस्तंगरी वार-पार गछन् । पानीमा डुब्की लगाए जस्तंगरी पृथ्वीमा पनि डुन्छन्, माथि पनि आउँछन् । पृथ्वीमा हिंडे जस्तं पानीमा पनि पानीले नभिज्जेगरी हिंड्छन् । पंक्षियं आकाशमा पनि पलेटिमारेर जान्छन् । त्यस्तो महान तेजस्वी, महापराक्रमी चन्द्र-सूर्यलाई पनि हातले परामर्श गछन्, परिमार्जन गछन् । ब्रह्मलोकसम्म-लाई पनि आफ्नो कायद्वारा वशमा राख्छन् । उदायी ! जस्तै--कुनं सिपालु कुमालेले वा उसको अन्तेवासीले रात्ररी मुखेको माटोले जस्तो भाँडाहरू बनाउन चाहन्छ, उस्तं भाँडाहरू तयार पाछं । अथवा उदायी ! जस्तै--कुनं सिपालु बन्त (हस्तिबन्त) कारले वा उसको अन्तेवासीले--रात्ररी तयार पारिएको बन्तमा--जस्तो (बुट्टा) बनाउन चाहन्छ, उस्तं बनाउँछ । अथवा उदायी ! जस्तं--कुनं सिपालु मुनारले वा उसको अन्तेवासीले परिशोधन गरेको मुनद्वारा जस्तो (गहनाहरू) बनाउन चाहन्छ, उस्तं बनाउँछ । उदायी ! त्यस्तैगरी--मैले श्रावक-हरूलाई प्रतिपद् बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावक-हरूले अनेक प्रकारका ऋद्धिविध अनुभव गर्छन्--एक भइकन पनि बहुधा हुन्छन्,^१...ब्रह्मलोकसम्मलाई पनि आफ्नो कायद्वारा वशमा

१. माथि उल्लेख भए जस्तै दोह-याई पढनू ।

राख्छन् । त्यहाँ मेरा धेरै श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्तिगरी विहार गर्छन् ।

दिव्यश्रोत—(१५) “उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले अलौकिक विशुद्ध दिव्यश्रोतधातुद्वारा देवताहरूको पनि, मनुष्यहरूको पनि—टाढाको पनि, नगिचको पनि—दुवै शब्दहरू सुन्छन् । उदायी ! जस्तै—कुनै बलवान शंख धमकले (=शंख बजाउनेले) अल्प प्रयासद्वारा नै शंख बजाई चारैतिर सुनाउँछ; उदायी ! त्यस्तैगरी—मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले अलौकिक विशुद्ध दिव्यश्रोतधातुद्वारा देवताहरूको पनि, ...दुवै शब्दहरू सुन्छन् । त्यहाँ मेरा धेरै श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्तिगरी विहार गर्छन् ।

परचित्त-ज्ञान—(१६) “उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले परसत्त्वको, परपुद्गलको चित्तलाई आफ्नो चित्तले जान्दछन्—सराग-चित्तलाई ‘स-राग चित्त’ भनी, वीतराग-चित्तलाई ‘वीतराग-चित्त’ भनी, सदोष-चित्तलाई ‘सदोष-चित्त’ भनी, वीतदोष-चित्तलाई ‘वीतदोष-चित्त’ भनी, समोह-चित्तलाई ‘समोह चित्त’ भनी, वीतमोह-चित्तलाई ‘वीतमोह-चित्त’ भनी, संक्षिप्त-चित्तलाई ‘संक्षिप्त-चित्त’ भनी, विक्षिप्त-चित्तलाई ‘विक्षिप्त-चित्त’ भनी, महत्गत चित्तलाई ‘महत्गत-चित्त’ भनी, अ-महत्गत-चित्तलाई ‘अ-महत्गत-चित्त’ भनी,

स-उत्तर चित्तलाई 'स-उत्तर-चित्त' भनी, अनुत्तर-चित्तलाई 'अनुत्तर-चित्त' भनी, समाहित-चित्तलाई 'समाहित-चित्त' भनी, असमाहित-चित्तलाई 'असमाहित चित्त' भनी विमुक्त-चित्तलाई 'विमुक्त-चित्त' भनी, अविमुक्त-चित्तलाई 'अ-विमुक्त-चित्त' भनी जान्दछन् । उदायी ! जस्तै—कुट्टे नदकल पानेपने स्वभावका स्त्री, पुरुष वा युवले ऐनामा वा परिशुद्ध, निर्मल-स्वच्छ पानीको पात्रमा आफ्नो मुख हेर्दा मैलो परेको भए 'मैलो परेको छ' भनी; मैलो परेको छैन भने 'मैलो परेको छैन' भनी जान्दछ, उदायी ! त्यस्तैगरी—मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् बताइबिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले परसत्वको, परपुद्गलको चित्तलाई आफ्नो चित्तले जान्दछन्—सराग चित्तलाई 'सराग चित्त' भनी, अविमुक्त चित्तलाई 'अविमुक्त चित्त' भनी जान्दछन् । त्यहाँ मेरा श्रावकहरू अभिज्ञान अवसान-पारमी प्राप्तगरी विहार गर्छन् ।

पूर्वानुस्मरण-ज्ञान--(१७) "उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् बताइबिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले अनेक प्रकारका पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छन् । जस्तै -- एक जन्मको कुरा, दुइ जन्मको कुरा, तीन जन्मको कुरा, चार जन्मको कुरा, पाँच जन्मको कुरा; दश जन्मको कुरा, बीस जन्मको कुरा, तीस जन्मको कुरा, चालीस जन्मको कुरा, पचास जन्मको कुरा; शय

जन्मको कुरा, हजार जन्मको कुरा, शयहजार जन्मको कुरा; अनेक संवर्त कल्प (= प्रलय) हरूका कुराहरू, अनेक विवर्त कल्प (= सृष्टि) हरूका कुराहरू, अनेक संवर्त र विवर्त कल्पहरूमा— 'फलाना ठाउँमा थिएँ, यस्तो नाउँ, यस्तो गोत्र, यस्तो वर्ण, यस्तो आहार, यस्तो सुख दुःख प्रतिसंवेदी, यति आयु थियो । त्यहाँबाट च्युत भई अमुक स्थानमा उत्पन्न भयो । त्यहाँ पनि— यस्तो नाउँ, यस्तो गोत्र, यस्तो वर्ण, यस्तो आहार, यस्तो सुखदुःख प्रतिसंवेदी, यति आयु थियो । त्यहाँबाट पनि च्युत भई यहाँ उत्पन्न भयो ।' यसरी आकार सहित, उद्देश्य (= नाम गोत्र) सहित अनेक प्रकारका पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छन् । उदायी ! जस्तै—कुनै पुरुष आफ्नो गाउँबाट अर्को गाउँमा जान्छ, त्यहाँबाट पनि अर्को गाउँमा जान्छ, त्यहाँबाट पनि अर्को गाउँमा जान्छ, त्यस गाउँबाट उ फेरि आफ्नै गाउँमा आउँछ । अनि उसले यस्तो अनुस्मरणगर्छ 'म आफ्नो गाउँबाट फलाना गाउँमा गएँ, त्यहाँ यसरी उभिएँ, यसरी बसेँ, यस्तो कुरा गरेँ, यसरी चुप लागेँ; त्यहाँबाट म फलाना गाउँमा गएँ, त्यहाँ पनि यसरी उभिएको थिएँ, यसरी बसेको थिएँ, यस्तो कुरा गरेको थिएँ, यसरी चुपलागेको थिएँ; त्यहाँबाट फेरि म आफ्नै गाउँमा फर्केर आएँ ।' उदायी ! त्यस्तैगरी मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले अनेक प्रकारका पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छन्, जस्तै—एक जन्मको कुरा, '...अनेक प्रकारका कुराहरू अनु-

स्मरण गर्छन् । त्यहाँ मेरा श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी-प्राप्तगरी बिहार गर्छन् ।

दिव्यचक्षु— (१८) ‘उदार्या ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले अलौकिक, विशुद्ध, दिव्यचक्षुद्वारा नीचतामा उच्चतामा च्युतहुने, उत्पन्न हुने प्राणीहरूलाई देख्छन् । आ-आफ्ना कर्मानुसार सुगति-दुर्गतिमा गएका प्राणीहरूलाई पनि देख्छन्— ‘यी सत्वहरू कायिक दुराचारले युक्त, वाचिक दुराचारले युक्त, मानसिक दुराचारले युक्त; आर्यहरूको निन्दक, मिथ्यादृष्टिक, मिथ्यादृष्टियुक्त भई कामगर्ने— तिनीहरू मरणोपान्त अपाय, दुर्गति, विनिपात, नर्कमा उत्पन्न भए । यी सत्वहरू कायिक सदाचारले युक्त, वाचिक सदाचारले युक्त, मानसिक सदाचारले युक्त; आर्यहरूको अनिन्दक सम्यक्दृष्टिक सम्यक्दृष्टियुक्त भई कामगर्ने— तिनीहरू मरणोपान्त सुगति, स्वर्ग-लोकमा उत्पन्न भए ।’ यसरी अलौकिक, विशुद्ध, दिव्यचक्षुद्वारा हीन अवस्थामा, राम्रो अवस्थामा, सुगतिमा, दुर्गतिमा च्युतहुने, उत्पन्न हुने प्राणीहरूलाई देख्छन् (जान्दछन्) । आ-आफ्ना कर्मानुसार गएका प्राणीहरूलाई देख्छन् (जान्दछन्) । उदार्या ! जस्तै— बुइ घरको बीचमा बसेको आँखा भएको पुरुषले दैलोबाट मानिसहरू घरभित्र पसेका पनि, निस्केका पनि, डुलिरहेका पनि, यताउता हिँडिरहेका पनि देख्छ । उदार्या ! त्यस्तैगरी — मैले श्रावकहरूलाई प्रतिपद् बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावकहरूले अलौकिक,

विशुद्ध दिव्यचक्षुद्वारा हीन अवस्थामा, रात्रो अवस्थामा, सुगति-
दुर्गतिमा च्युतहुने, उत्पन्न हुने प्राणीहरूलाई देख्छन् (जान्दछन्) । '...
त्यहाँ मेरा श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्तगरी विहार
गर्छन् ।

आस्रवक्षय-ज्ञान--(१९) "उदायी ! फेरि, मैले श्रावक-
हरूलाई प्रतिपद् बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावक-
हरू, आस्रवक्षयगरी अनास्रवी भई, चित्त विमुक्ति, प्रज्ञाविमुक्ति
तथा यसै जीवनमा अभिज्ञानलाई स्वयं साक्षात्कार गरी उपशान्त भई
विहार गर्छन् । उदायी ! जस्तै--पहाडले घेरिएको स्वच्छ, प्रसन्न
तथा निर्मल जलाशय हुन्छ । वहाँ कुनै आँखा भएको पुरुष जलाशयको
किनारमा बसी उसले पानीमा सिपी, शंख, कंकड, काठ तथा माछा-
हरूको समूहलाई यताउता डुलिरहेका, बसिरहेका देख्छ । अनि उसको
मनमा यस्तो लाग्छ-- 'यो जलाशय स्वच्छ, प्रसन्न तथा निर्मल छ ।
यहाँ सिपी, शंख, कंकड, काठहरू छन्, माछाहरूका समूह पनि यताउता
डुलिरहेका छन्, बसिरहेका छन् ।' उदायी ! त्यस्तैगरी--मैले श्रावक-
हरूलाई प्रतिपद् बताइदिएको छु, जुन प्रतिपद्मा लागी मेरा श्रावक-
हरू आस्रवक्षयगरी अनास्रवी भई, चित्त विमुक्ति, प्रज्ञाविमुक्ति,
तथा यसै जीवनमा अभिज्ञान स्वयं साक्षात्कार गरी उपशान्त भई
विहार गर्छन् । त्यहाँ मेरा श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी

१. माथि पृ. ४६२ मा उल्लेख भए जस्तै दोहन्त्याई पढ्नु ।

प्राप्तगरी बिहार गछन् । उदायी ! यही पाँचौं कारण हो, जसले गर्दा मेरा भावकहरू मलाई सत्कार, गौरव, मान, तथा पूजा गछन् र सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रयलिई बस्छन् ।

“उदायी ! यिनै पाँच कारणहरू हुन्, जसलेगर्दा मेरा भावकहरू मलाई सत्कार, गौरव, मान तथा पूजा गछन् र सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रयलिई बस्छन् ।”

यति भन्नु भएपछि सन्तुष्ट भई सिक्कुलुदायी परिव्राजककै भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

× Dhamma × Digital ×

-
१. धी पाँचौं कारणमा अन्तर्गत गरी १९ प्रतिपदलाई एकै कारणमा गाभी बताउनु भएको छ । म. ति. अ. क. III. पृ. १८१ : महासकुलुदायिसुत्तवण्णना ।

२-चार ब्राह्मण-सत्य

एक समय भगवान् राजगृहस्थित गृद्धकूट पर्वतमा बस्नु भएको थियो^१ ।

त्यस बखत सप्पिनिका तीरको (सपिणी-नदीको तीर) परिव्राजकाराममा धेरै नामी नामी परिव्राजकहरू बसेका थिए । जस्तै— अन्नभार परिव्राजक, वरधर परिव्राजक तथा सकुलुदायी परिव्राजक ।

भगवान् संध्यासमयमा ध्यानबाट उठ्नुभई जहाँ सप्पिनिका तीरको परिव्राजकारामहो त्यहाँ जानुभयो । त्यस बखत त्यहाँ भेलाभई बसिरहेका ती अन्यतर्थाय परिव्राजकहरूका बीच यस्तो कुरा चलिरहेको थियो-- 'यो ब्राह्मण-सत्य हो, यो ब्रह्मण-सत्यहो ।' भगवान् जहाँ त्यो परिव्राजकाराम हो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुग्नुभएपछि विच्छयाइ-राखेको आसनमा बस्नुभयो । बस्नुभएपछि भगवान्ले ती परिव्राजकहरूसँग सोध्नु भयो--

१ अं. नि-४ पृ. १८७: समणसच्चसुरां, अ. क. 11. पृ. ५५२

“परिव्राजकहो ! तिमीहरू अहिले यहाँ के कुरा गरीरहेका थियो ? तिमीहरूका बीच के कुरा चलिरहेको थियो ?”

“भो गौतम ! यहाँ भेलाभई बसिरहेका हामीहरूका बीच यस्तो कुरा चलिरहेको थियो--‘यो ब्राह्मण-सत्यहो, यो ब्राह्मण-सत्यहो’ ।”

“परिव्राजकहो ! चार ब्राह्मण-सत्यहरू छन् । जो मैले स्वयं अभिज्ञातगरी, साक्षात्कारगरी घोषित गरेको छु । कुन् चारभने ? -- परिव्राजकहो ! यहाँ ब्राह्मण यस्तो भन्दछ^१--

[१] ‘सबै प्राणीहरू अवध्यछन् (= मानुहुन्न)’ भनी सत्य नै ब्राह्मण भन्दछ फूटो होइन । यस्तो भन्दा उसले (मनमा) न ‘धमण’

१. यहाँ ब्राह्मण शब्दले क्षीणास्रवीलाई लक्ष गरेको हो । परिव्राजकहरूले व्यावहारिक रूपले ‘भोवादी’ अर्थात् ‘पाउलागी’ भनाउने ब्राह्मणहरूका सत्यकोबारेमा चर्चागर्दैथिए । भगवान् बुद्धले उनीहरूले भनिरहेका ‘ब्राह्मण’ शब्दलाई कर्मद्वारा भएका ‘ब्राह्मण’ भन्ने अर्थलाई लिई, पाप हटाइसकेका अर्थात् क्षीणास्रवी भएका (बाहिर पापो’ति ब्राह्मणो) लाई ‘ब्राह्मण’ भन्नुहुँदै वर्हाले यसो भन्नु भएको हो—‘ब्राह्मण यस्तो भन्दछ’ इत्यादि । भनाइको तात्पर्य ‘क्षीणास्रवी यस्तो भन्दछ’ भन्ने अर्थ हो । अं. नि. अ. क. ११, पृ. ५५३

भन्ने मान (भञ्जना, गच्छं, न 'ब्राह्मण' भन्ने मान गच्छं, न 'श्रेष्ठछु' भन्ने मान गच्छं न 'सदृश छु' भन्ने मान गच्छं, न 'हीन छु' भन्ने मान! गच्छं, बल्कि त्यहाँ जुन यथार्थ सत्यहो त्यसलाई राम्ररी बुझी प्राणीहरू प्रति बया र अनुकम्पा गर्ने मार्गमा मात्रै प्रतिपन्न भएको हुन्छ ।

“परिव्राजकहो ! फेरि, ब्राह्मण यस्तो भन्बछ —

१. अभिघर्मपिटकको विभङ्गपालि अनुसार उन्नाइस प्रकारका मान (= अभिमान) हरू छन् ---

(१) श्रेष्ठछु भन्ने मान, (२) सदृशछु भन्ने मान, (३) हीनछु भन्ने मान; (४) श्रेष्ठहरूमध्येमा श्रेष्ठछु भन्ने मान, (५) श्रेष्ठहरूमध्येमा समानछु भन्ने मान, (६) श्रेष्ठहरूमध्येमा हीनछु भन्ने मान; (७) सदृशहरूमध्येमा श्रेष्ठछु भन्ने मान, (८) सदृशहरूमध्येमा सदृशनै छु भन्ने मान, (९) सदृशहरूमध्येमा हीनछु भन्ने मान; (१०) हीनहरूमध्येमा श्रेष्ठछु भन्ने मान, (११) हीनहरूमध्येमा सदृशछु भन्ने मान, (१२) हीनहरूमध्येमा हीनछु भन्ने मान; (१३) मान, (१४) अतिमान, (१५) मानातिमान, (१६) अवमान, (१७) अधिमान, (१८) अभिमान तथा (१९) मिथ्यामान । पृ. ४१०-२०: खुद्कवत्थुविभङ्गो, अ. क. ३४४

[२] 'सबै काम भोगहरू (= वस्तुसम्धी कामराग - त्नेश-सम्बन्धी कामराग) अनित्य हुन्, दुःख हुन् तथा परिवर्तनशील-हुन्' भनी सत्य नै ब्राह्मण भन्दछ ऊटो होइन । यस्तो भन्दा उसले (मनमा) न 'श्रमण' भन्ने मान (मञ्जना) गर्छ, ... न 'हीन हुँ' भन्ने मान गर्छ, बल्कि त्यहाँ जुन यथार्थ सत्यहो त्यसैलाई रात्ररी बुझी कामभोगबाट नै निर्वेदहुनकोनिम्ति, विरागकोनिम्ति, निरोधकोनिम्ति मात्रै प्रतिपद्मा प्रतिपन्न भएको हुन्छ ।

‘परिव्राजकहो ! फेरि, ब्राह्मण यस्तो भन्दछ--

[३] 'सबै भव (= कामभव, रूपभव, अरूपभव) हरू (= जन्मचक्र) अनित्यहुन्, दुःखहुन् तथा परिवर्तनशीलहुन्' भनी सत्य नै ब्राह्मण भन्दछ ऊटो होइन । यस्तो भन्दा उसले (मनमा) न 'श्रमण' भन्ने मान गर्छ... न 'हीन हुँ' भन्ने मान गर्छ । बल्कि त्यहाँ जुन यथार्थ सत्यहो त्यसैलाई रात्ररी बुझी भयबाट नै निर्वेदहुनकोनिम्ति, विरागकोनिम्ति, निरोधकोनिम्ति मात्रै प्रतिपद्मा प्रतिपन्न भएको हुन्छ ।

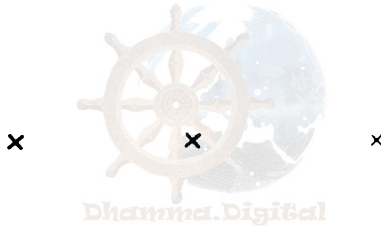
‘परिव्राजकहो ! फेरि ब्राह्मण यस्तो भन्दछ--

[४] '(१) न म (आफूलाई) कहीं (अल्झेको) देख्छु, (२) न म कसैको प्रपञ्च (= अल्झे) भएको छु, (३) न मेरो कसैसँग प्रपञ्च (= अल्झे) नै छ, (४) न मेरो कहीं प्रपञ्च (= बन्धन) नै

छ!' मनी सत्य नै ब्राह्मण भन्दछ कटो होइन । यस्तो भन्दा उसले न 'धमण' भन्ने मान गर्छ, ... न 'हीन हुँ' भन्ने मान गर्छ । बल्कि त्यहाँ जुन यथार्थ सत्य हो त्यसैलाई राम्ररी बुझी निष्प्रपञ्चकै प्रतिपद्मा प्रतिपन्न भएको हुन्छ ।

“परिव्राजकहो ! यिनै चार ब्राह्मण-सत्यहरू हुन्, जो मैले स्वयं अभिज्ञातगरी, साक्षात्कारगरी घोषित गरेको छु ।”

---

१. यी चार कारणहरूलाई 'चतुष्कोण-शून्य' (चतुकोटिक मुञ्जता) पनि भन्दछन् । अं. नि. अ. ११ पृ. ५५२

३-सकुलुदायी परिव्राजककहाँ

यस्तो मैने सुने' ।

एक समय भगवान् राजगृहस्थित वेणुवनको कलन्दक निवापमा बस्नु भएको थियो ।

त्यस समय सकुलुदायी^१ परिव्राजक धेरै परिव्राजकहरूकासाथ मोरनिवाप (नजिकको) परिव्राजकाराममा बसेका थिए ।

अनि भगवान् पूर्वाह्ण समाप्तमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहणगरी भिक्षाटनार्थ राजगृह नगरमा जानुभयो । त्यसबेला भगवान्-लाई यस्तो लाग्यो — “राजगृहमा भिक्षाटनकोनिमित्त जान अर्कै समयछ । (त्यतिञ्जेसम्म) किन म मोरनिवापको परिव्राजकाराममा नजाऊँ ।” अनि भगवान् जहाँ मोरनिवापको परिव्राजकाराम हो त्यहाँ जानुभयो ।

१. म. नि. II. पृ. २५५: चूलसकुलुदायिसुत्तं, अ. क. III.

पृ. १८५

२. स्याम र रोमनमा ‘सकुलुदायि’ छ ।

त्यस ब्रह्मत सकुलुदायी परिव्राजक धरं परिव्राजकहरूकासाथ हल्लागुल्लागदें, उच्चशब्द महाशब्द गर्दें अनेकप्रकारका तिरश्चीन कथाहरू भन्दें यहाँ बसिरहेका थिए ।

तिरश्चीनकथा— जस्तै— राजकथा, चोरकथा, १ ... भवाभवकथा ।

अनि सकुलुदायी परिव्राजकले टाढंवेखि भगवान्लाई आइरहनु भएको देखे । त्यसपछि सकुलुदायी परिव्राजकले आफना परिषद्लाई— “तपाइहरू चुप लाग्नुहोस्, २ ... वहाँ यहाँ आउन सक्नुहुन्छ ।” अनि ती परिव्राजकहरू चुपलागे । भगवान् पनि जहाँ सकुलुदायी परिव्राजक थिए त्यहाँ जानुभयो । अनि सकुलुदायी परिव्राजकले भने—

“भन्ते भगवान् ! आउनुहोस् । धेरें दिनपछि भगवान्ले यहाँ आउने कष्टगर्नुभयो । भन्ते भगवान् ! बस्नुहोस्, यो आसन बिच्छ्याइराखेको छ ।”

भगवान् बिच्छ्याइराखेको आसनमा बस्नुभयो । सकुलुदायी परिव्राजक पनि एक होचो आसनलाई एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सकुलुदायी परिव्राजकसँग भगवान्ले सोध्नुभयो—

१. माथि पृ ४२० मा उल्लेख भएजस्तै दोहन्याई पढनू ।

२. माथि पृ. ४२१ मा उल्लेख भएजस्तै दोहन्याई पढनू ।

“उदायी ! अहिले (यहाँ) के कुरा गरेर बसेकाथियो ? तिमि-
हरूका बीचमा के कुरा चलिरहेको थियो ?”

“भन्ते ! छाडिबिनुहोस् त्यस्ता कुरा, जुन कुराहरूगरी
हामीहरू यहाँ बसेका छौं । भन्ते ! त्यस्ता कुराहरू भगवान्लाई पछि
पनि सुन्न दुर्लभ हुने छैन । भन्ते ! जुनबेला म यस परिषद्मा उपस्थित
हुँ, त्यसबेला यो परिषद् अनेकप्रकारका तिरश्चीन कथाहरू भन्दै
बसिरहन्छ । भन्ते ! जुनबेला म यस परिषद्मा उपस्थित हुन्छु, त्यसबेला
यो परिषद् ‘श्रमण उदायीले जुन धर्मकां भाषण हामीहरूलाई सुनाउनेछन्,
उही नै सुन्नेछौं’ भन्दै मेरै मुख ताक्दै बसिरहन्छ । भन्ते ! जुनबेला
भगवान् यस परिषद्मा आउनुहुन्छ त्यसबेला ‘भगवान्ले हामीहरूलाई
जुन धर्मको भाषण (उपदेश) सुनाउनु हुनेछ सोहीनै सुन्नेछौं’ भन्दै म
र मेरा परिषद् भगवान्कै मुख ताक्दै बस्छौं ।”

भगवान्कै स्मरणहुन्छ

“उदायी ! त्यसोभए तिमिले नै मलाई सुनाऊ— जे तिमिले
जानेका छौ ।”

“भन्ते ! अस्ति अस्ति म (एकदिन) जो ‘सर्वज्ञ, सर्वदर्शी,
अपरिशेष-ज्ञानदर्शी; हिंडिरहेको बेलामा पनि, उमिडरहेको बेलामा पनि,
सुतिरहेको बेलामा पनि, बिउफिरहेको बेलामा पनि— निरन्तर,
अखण्डतरूपले ज्ञानदर्शन प्रत्युपस्थितहुन्छ’ भन्ने हुन् (उनीकहाँ

गई मैले) 'पूर्वान्त' सम्बन्धी प्रश्न सोधे । प्रश्न सोध्दा (उनले) यता-उताका (कुराहरू) गर्नथाले, बाहिरी कुरातिर लंजान थाले, अनि कोप, द्वेष तथा असन्तोष पनि प्रकटगरे । भन्ते ! त्यसबेला मलाई भगवान्कै स्मरण भयो - 'अहो ! सांच्चनं वहां भगवान् (बुद्ध हुनुहुँदोरहेछ), अहो ! सांच्चनं वहां सुगत (हुनुहुँदोरहेछ) ! जो कि यी धर्महरूमा स-कुशल (= पण्डित) हुनुहुन्छ' ।"

“उदायी ! सो को हुन् त जसले 'सर्वज्ञ, सर्वशी, अपरिशेष जानदर्शी हुँ' भन्छन् र 'हिंडिरहेको बेलामा पनि, उभिइरहेको बेलामा पनि, सुतिरहेको बेलामा पनि, बिउकिरहेको बेलामा पनि - निरन्तर, अखण्डितरूपले ज्ञानदर्शन प्रत्युपस्थित भएको हुन्छ' भनी भन्छन् ? जोसंग तिमिले 'पूर्वान्त' सम्बन्धी प्रश्न सोध्दा यता-उताका कुरागरे, कुराहरू बाहिरलगे अनि कोप, द्वेष तथा असन्तोष पनि प्रकटगरे ?”

“भन्ते ! निगण्ठ-नाटपुत्र हुन् ”

पूर्वान्त-अपरान्त

पूर्वान्त - “उदायी ! जसले अनेकप्रकारका पूर्वनिवास (= पूर्वजन्म) को अनुस्मरण गर्छ-- जस्तै— एक जन्मको कुरा, दुइजन्मको कुरा,^१... अनेक संवर्त विवर्त कल्पहरूका कुराहरू,^१

१. माथि पृ. ४६० मा उल्लेख भएजस्तै दोह्र्याई पढ्नु ।

अनेकप्रकारका कुराहरू अनुस्मरण गर्छ । यदि उसले मसँग पूर्वान्त (=पूर्वजन्म) सम्बन्धी प्रश्न सोच्छ, अथवा उसँग मैले पूर्वान्त सम्बन्धी प्रश्न सोछु; यदि उसले पूर्वान्त सम्बन्धी प्रश्नको उत्तरद्वारा मेरो चित्त सन्तुष्टपाछं, अथवा मैले पूर्वान्त सम्बन्धी प्रश्नको उत्तरद्वारा उसको चित्त सन्तुष्टपाछं ।

अपरान्त— “उदायी ! जसले अमानुषीय विशुद्ध दिव्य-बलद्वारा नीचतामा, उच्चतामा च्युतभएका, उत्पन्न भएका प्राणीहरूलाई जान्दछ, (जसले) आ-आफ्ना कर्मानुसार सुगति-दुर्गतिमा पुगेका प्राणीहरूलाई पनि जान्दछ । यदि उसले मसँग अपरान्त सम्बन्धी प्रश्नको उत्तरद्वारा मेरो चित्त सन्तुष्टपाछं, अथवा मैले अपरान्त सम्बन्धी प्रश्नको उत्तरद्वारा उसको चित्त सन्तुष्टपाछं ।

“उदायी ! यो पूर्वान्त र अपरान्तका कुराहरू छाडिदेऊ । तिमीलाई घर्मोपदेश गर्छु — ‘यो भएमा यो हुन्छ, यसको उत्पन्न भएबाट यो उत्पन्न हुन्छ; यो नभएमा यो हुन्न, यसको निरोध (= विनाश) भएबाट यो निरुद्ध हुन्छ’ ।”

“भन्ते ! यस आत्मभावद्वारा जति मैले प्रत्यनुभव गरेकोछु— त्यतिले पनि यसप्रकार आकारसहित, उद्देश्य सहित कुरा बुझ्न पर्याप्त छैन भने— कहाँबाट मैले अनेकप्रकारका पूर्वजन्महरूका कुराहरू अनुस्मरण गर्नसक्छु । जस्तै भगवान्ले एकजन्म, दुइजन्म, ३... आकार

सहित, उद्देश्य सहित पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्नुहुन्छ, कसरी मैले त्यस्तैगरी अनुस्मरण गर्न सकूँला र ?’

“भन्ते ! यहाँ, मैले पांसु-पिशाचलाई त देख्न सकिन भने — कसरी मैले अमानुषीय विशुद्धदिव्यचक्षुद्वारा नीचतामा, उच्चतामा च्युतभएका, उत्पन्न भएका प्राणीहरूलाई देख्न सकूँला र ? कसरी मैले आ-आफना कर्मानुसार सुगति-दुर्गतिमा पुगेका प्राणीहरूलाई भगवान्ले जस्तै देख्न सकूँला र ?

“भन्ते ! भगवान्ले मलाई जुन ‘उदायी ! यी पूर्वान्त र अपरान्तका कुराहरू छाडिबेऊ; तिमीलाई धर्मोपदेश गर्छु’ भन्नुहुँदै ‘यो भए यो हुन्छ, यसको उत्पन्न भएबाट यो उत्पन्न हुन्छ; यो नभएमा यो हुन्न, यसको निरोध (= विनाश) भएबाट यो निरुद्ध हुन्छ’ भनी भन्नुभयो त्यो त मैले ऊन् बुझ्न सकिन । भन्ते ! शायद बरू मैले आफना आचार्यका (मतको कुरा) प्रश्नको उत्तरद्वारा भगवान्को चित्तलाई सन्तुष्ट पार्नसकूँला ।”

परम वर्ण

“उदायी ! त्यसोभए तिम्रो आचार्यका मतमा के छ त ?”

“भन्ते ! हाम्रा आचार्यका मतमा यस्तो छ — ‘यही परम वर्णहो, यही परम वर्णहो’ ।”

“उदायी ! तिमिले आफ्नो आचार्यको मतमा जुन ‘यही परम वर्ण हो, यही परम वर्ण हो’ भनी भन्छौ त्यो ‘परम वर्ण’ भनेको कुन हो त ?”

“भन्ते ! जुन वर्णभन्दा अर्को उत्तरोत्तर वा प्रणीततर वर्ण हुँदैन—सोही ‘परम वर्ण हो’ ।”

“उदायी ! त्यो कुन वर्ण हो त जुन वर्णभन्दा उत्तरोत्तर वा प्रणीततर अर्को वर्ण हुन्न ?”

“भन्ते ! जुन वर्णभन्दा उत्तरोत्तर वा प्रणीततर अर्को वर्ण हुन्न—सोही ‘परम वर्ण’ हो ।”

“उदायी ! ‘भन्ते ! जुन वर्णभन्दा उत्तरोत्तर वा प्रणीततर अर्को वर्ण हुन्न—सोही परम वर्ण हो’ भन्ने तिम्रो यो कुरा धेरै लामो पनि हुनसक्छ (जति भने पनि टुङ्गिने छैन) । तर तिमिले त्यसको वर्ण भने बताउँदैनौ ।

दृष्टान्त

जनपदकल्याणी— “उदायी ! जस्तै—कुनै पुरुष भन्छ कि—
‘म यस जनपदकी जनपदकल्याणी’ चाहन्छु, उसलाई म प्यारो गर्छु ।’

१. बुद्धको समयमा ‘जनपदकल्याणी’ नामकी एक सुन्दरी थिइन् । अतएव कुनै सुन्दरी स्त्रीको दृष्टान्त दिनुपर्दा ‘जनपदकल्याणी’ भन्ने चलन पालि त्रिपिटक साहित्यमा प्रचलित छ ।

अनि 'हे पुरुष ! जुन जनपदकल्याणीलाई तिमि चाहन्छौ र प्यारो गछौ, तिमिलाई थाहा छ के उनी क्षत्रिणी हुन्, ब्राह्मणी हुन्, वैश्यनी हुन्, शुद्रिणी हुन् अथवा के हुन् ?' भनी उसैग सोधदा उ भन्छ—
'मलाई थाहा छैन ।'

'जुन जनपदकल्याणीलाई तिमि चाहन्छौ र प्यारो पनि गछौ, उनको 'के नाउँ, के गोत्र ?, अग्लोछन् कि होचोछन् अथवा मझौली छन् ? कालो छन् कि, साँबली छन् अथवा मंगुरी छन् ? फलाना गाउँमा, फलाना निगममा अथवा फलाना नगरमा बस्छिन् भन्ने थाहा छ के ?' भनी उसैग सोधदा उ भन्छ— 'थाहा छैन ।'

'हे पुरुष ! के त, जसलाई तिमि जान्दैनौ, बेखुबैनौ—त्यसलाई तिमि चाहन्छौ त ? प्यारो गछौ त ?' भनी सोधदा उसले 'हो' भनी भन्छ ।

“उदायी ! त्यस्तो भएमा सो पुरुषको कुरा अ-प्रमाणिक (अप्पटिहीरकं) हुन जान्न त ? यसमा तिमि के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! त्यसोभए अवश्यमेव सो पुरुषले भनेको कुरा अ-प्रमाणिक हुन जान्छ ।”

“उदायी ! त्यस्तै—तिमीले पनि 'जुन वर्ण भन्दा अर्को उत्तरोत्तर वा प्रणीततर वर्ण छैन' सोही 'परम वर्ण हो' भनी भन्दछौ, तर तिमिले त्यसको वर्ण भने बताउँदैनौ ।”

वैदूर्यमणि— “भन्ते ! जस्तै—आठकुनेपारी कुँदेको शुभ्र-जातीय वैदूर्यमणि पांडु-कम्बल (= रातो दोसल्ला) मा राख्दा (त्यस-बाट) भास निस्कन्छ, तेज निस्कन्छ, चमक निस्कन्छ— त्यस्तै—वर्णको आत्मा^१ हुन्छ जो मरणपछि अ-रोग (= अविनाशी) परम वर्ण हुन्छ ।”

१- “उदायी ! आठकुनेपारी कुँदेको शुभ्रजातीय वैदूर्यमणि पांडु-कम्बल (= रातो दोसल्ला) मा राख्दा निस्कने जुन भास, तेज तथा चमक हो; रात्र्यान्धकारमा जुनकिरीबाट निस्कने जुन भास हो—यी दुवै वर्णहरूमध्येमा कुनचाहीं वर्ण अधिक चम्किलो छ ? कुनचाहीं प्रणीततर छ ? यसमा तिम्रो के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! रात्र्यान्धकारमा जुनकिरीबाट निस्कने जुन भास...हो—यी दुवै वर्णहरूमध्येमा यसको (जुनकिरीको) वर्ण अधिक चम्किलो छ, यसको वर्ण प्रणीततर छ ।”

२- “उदायी ! रात्र्यान्धकारमा जुनकिरीबाट निस्कने जुन भास...हो; रात्र्यान्धकारमा जुन तेलको बत्ती हो । यी दुवै वर्ण-हरूमध्येमा कुनचाहीं वर्ण अधिक चम्किलो छ ? कुनचाहीं प्रणीततर छ ? यसमा तिम्रो के भन्छौ त ?”

१. यहाँ सकुलुदायी परिव्राजकले आफ्नो श्रुति परम्परानुसार तृतीयध्यानको ‘शुभकीर्ण भूमि’ लाई लक्षगरी मरण पछि त्यस्तो हुन्छ भनी भनेकाहुन् । अ. क. III. पृ. १८७

“मन्ते ! रात्र्यान्धकारमा जुन तेलको बत्ती हो—यी दुवै वर्णहरूमध्येमा यही वर्ण (तेलको बत्तीको वर्ण) अधिक चम्किलो छ, यही वर्ण प्रणीततर छ ।”

३- “उदायी ! रात्र्यान्धकारमा जुन तेलको बत्ती हो, रात्र्यान्धकारमा जुन महान आगोको ज्वाला हो--यी दुवै वर्णहरूमध्येमा कुनचाहीं वर्ण अधिक चम्किलो छ ? कुनचाहीं प्रणीततर छ ? यसमा तिमो के भन्छौ त ?”

“मन्ते ! रात्र्यान्धकारमा जुन महान् आगोको ज्वाला हो--यी दुवै वर्णहरूमध्येमा यही वर्ण (ज्वाला) अधिक चम्किलो छ, यही वर्ण प्रणीततर छ ।”

४- “उदायी ! रात्र्यान्धकारमा जुन महान आगोको ज्वाला हो अथवा रातको भोरमा मेघरहित स्वच्छ आकाशमा जुन ओषधि तारो (= शुक्रतारा) हो--यी दुवै वर्णहरूमध्येमा कुनचाहीं वर्ण अधिक चम्किलो छ ? कुनचाहीं प्रणीततर छ ? यसमा तिमो के भन्छौ त ?”

“मन्ते ! रातको भोरमा मेघरहित स्वच्छ आकाशमा जुन ओषधि-तारो (= शुक्रतारा) हो - यी दुवै वर्णहरूमध्येमा यही वर्ण (शुक्रतारा) अधिक चम्किलो छ, यही वर्ण प्रणीततर छ ।”

५- “उदायी ! रातको भोरमा मेघरहित स्वच्छ आकाशमा

जुन ओषधितारा हो अथवा पन्नरसी उपोसथको दिनमा अर्धरातको समय मेघरहित स्वच्छ आकाशमा जुन चन्द्रमा हो—यी दुवै वर्णहरूमध्येमा कुनचाहीं वर्ण अधिक चम्किलो छ ? कुनचाहीं प्रणीततर छ ? यसमा तिम्रो के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! पन्नरसी उपोसथको दिनको अर्धरातको मेघरहित स्वच्छ आकाशको जुन चन्द्रमा हो—यी दुवै वर्णहरूमध्येमा यही वर्ण (चन्द्रमा) अधिक चम्किलो छ, यही वर्ण प्रणीततर छ ।”

६- ‘उदायी ! पन्नरसी उपोसथको दिनको अर्धरातको मेघरहित स्वच्छ आकाशको जुन चन्द्रमा हो अथवा वर्षादको अन्तिम समय शरद महीनामा मेघरहित स्वच्छ आकाशको मध्याह्न समयको जुन सूर्य हो—यी दुवै वर्णहरूमध्येमा कुनचाहीं वर्ण अधिक चम्किलो छ ? कुनचाहीं प्रणीततर छ ? यसमा तिम्रो के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! वर्षादको अन्तिम समय शरद महीनामा मेघरहित स्वच्छ आकाशको मध्याह्न समयको जुन सूर्य हो—यी दुवै वर्णहरूमध्येमा यही वर्ण (सूर्य) अधिक चम्किलो छ, यही वर्ण प्रणीततर छ ।”

“उदायी ! मलाई थाहा छ कि यो भन्दा धेरै धेरै देवताहरू छन् । जसलाई यो चन्द्र सूर्यका आभासले छुन सक्दैन (बरु देवताहरूकै तेज चन्द्र सूर्यको भन्दा अधिक तेजिलो हुन्छ) । तै पनि म भन्दैन कि ‘यो वर्णभन्दा उत्तरोत्तर वा प्रणीततर अरु वर्ण छैन ।’

उदायी ! तिमिले त जुन वर्ण जुनकिरीको भन्दा पनि निहीनतर निकृष्टतर वर्ण हो, सोही वर्णलाई 'परम वर्ण' भनी भन्दछौ । त्यो वर्ण पनि बताउँदैनौ ।'

“भगवान् ! कुरा टुङ्गियो सुगत ! कुरा टुङ्गियो ।”

“उदायी ! किन तिमि यसो भन्छौ ?— ‘भगवान् ! कुरा टुङ्गियो, सुगत ! कुरा टुङ्गियो’ ।”

“भन्ते ! हात्रा आफ्ना आचार्यहरूको मतमा यस्तै हुन्छ— ‘यही परम वर्ण हो, यही परम वर्ण हो ।’ भन्ते ! मेरा आफ्ना आचार्यहरूको मतबारेमा भगवान्सँग प्रश्नोत्तर गरे, छलकल गरे, कारणाकारण ग्रहण गरे मलाई लाग्छ कि त्यो तुच्छ, गलत छ ।”

एकान्त सुखमयलोक

“उदायी ! के त, एकान्त सुखमय लोक छ ? एकान्त सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गर्ने कुन युक्तियुक्त (आकारवती) प्रतिपद् पनि छ ?”

“भन्ते ! हात्रा आफ्ना आचार्यको (मतमा) यस्तो छ— ‘एकान्तःसुखमय लोक पनि छ’ एकान्त सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गर्ने युक्तियुक्त प्रतिपद् पनि छ ।”

“उदायी ! एकान्त सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गर्ने युक्तियुक्त प्रतिपद् कुनचाहीं हो त ?”

“मन्ते ! यहाँ कैही (१) प्राणीहिंसा छाडी प्राणीहिंसाबाट विरत हुन्छन् । (२) अदिभ्रादान (= चोरी) छाडी अदिभ्रादानबाट विरत हुन्छन् । (३) काममिथ्या छाडी काममिथ्याबाट विरत हुन्छन् । (४) मृषावाद (= फूटो कुरा) छाडी मृषावादबाट विरत हुन्छन् अथवा (५) अरू कुनै तपोगुण ग्रहण गरी बस्छन् । मन्ते ! यही एकान्त सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गर्ने युक्तियुक्त प्रतिपद हो ।”

१- “उदायी ! जुनबेला प्राणीहिंसा छाडी प्राणीहिंसाबाट विरत हुन्छ, त्यसबेला एकान्त सुखमय आत्म भाव हुन्छ कि अथवा सुख पनि दुःख पनि हुन्छ ? यसमा तिम्रो के भन्दछौ ?”

“मन्ते ! सुख पनि दुःख पनि हुन्छ ।”

२- “उदायी ! जुनबेला अदिभ्रादान छाडी अदिभ्रादानबाट विरत हुन्छ, त्यसबेला एकान्त सुखमय आत्म भाव हुन्छ कि अथवा सुख पनि दुःख पनि हुन्छ ? यसमा तिम्रो के भन्दछौ ?”

“मन्ते ! सुख पनि दुःख पनि हुन्छ ।”

३- “उदायी ! जुनबेला काममिथ्याचार छाडी काममिथ्या-चारबाट विरत हुन्छ, त्यसबेला एकान्त सुखमय आत्म भाव हुन्छ कि अथवा सुख पनि दुःख पनि हुन्छ ? यसमा तिम्रो के भन्दछौ ?”

“मन्ते ! सुख पनि दुःख पनि हुन्छ ।”

४- “उदायी ! जुनबेला मृषाबाद छाडी मृषाबादबाट विरत हुन्छ, त्यसबेला एकान्त सुखमय आत्म भाव हुन्छ कि अथवा सुख पनि दुःख पनि हुन्छ ? यसमा तिम्रो के भन्दछौ ?”

“भन्ते ! सुख पनि दुःख पनि हुन्छ ।”

५- “उदायी ! जुनबेला अरू कुनै तपोगुण ग्रहण गरी बस्छ, त्यसबेला एकान्त सुखमय आत्म भाव हुन्छ कि अथवा सुख पनि दुःख पनि हुन्छ ? यसमा तिम्रो के भन्दछौ ?”

“भन्ते ! सुख पनि दुःख पनि हुन्छ ।”

“उदायी ! सुख दुःख संमिश्रण भएको प्रतिपद्मा आई एकान्त सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गर्ने सकिन्छ त ? यसमा तिम्रो के भन्दछौ ?”

“भगवान्ले कुरा छिनिबिनु भयो, सुगतले कुरा छिनिबिनुभयो ।”

“भन्ते ! हाम्रा आफ्ना आचार्यको (मतमा) यस्तो हुन्छ—
‘एकान्त सुखमय लोक छ, एकान्त सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गर्ने युक्तियुक्त प्रतिपद् पनि छ ।’ भन्ते ! मैले मेरा आफ्ना आचार्यको मतबारेमा भगवान्संग जुन प्रश्नोत्तर गरें, छलफल गरें, कारणाकारण ग्रहण गरें, मलाई लाग्छ कि त्यो तुच्छ छ, गलत छ । भन्ते ! के त एकान्त सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गर्ने प्रतिपद् छ ?”

‘उदायी ! एकान्त मुखमय लोकलाई साक्षात्कार गर्ने युक्तियुक्त प्रतिपद् छ ।’

‘मन्ते ! एकान्त मुखमय लोकलाई साक्षात्कार गर्ने युक्तियुक्त प्रतिपद् कुन हो त ?’

सुखमय लोकको साक्षात्कार

‘उदायी ! यहाँ भिक्षु, कामविषयबाट अलग भई अकुशल धर्मबाट अलग भई^१...प्रथमध्यान प्राप्त गरी विहार गर्छ । वितर्क विचारलाई उपशान्त गरी^२...द्वितीयध्यान प्राप्त गरी विहार गर्छ । प्रीतिलाई पनि त्यागी^३...तृतीयध्यान प्राप्तगरी विहार गर्छ । उदायी ! यही त्यो युक्तियुक्त प्रतिपद् हो, जसद्वारा एकान्त मुखमय लोकलाई साक्षात्कार गर्न सक्छ ।’

मन्ते ! यो त एकान्त मुखमय लोकको साक्षात्कार गर्ने प्रतिपद् मात्र होइन अपितु यत्तिले नै एकान्त मुखमय लोकको साक्षात्कार

१. माथि पृ ४५३ मा उल्लेख भए जस्तै दोहन्थाई पढ्नु ।

२. ” पृ. ४५४ ” ”

३. ” ” ” ”

गरेको हुन्छ ।”

१. सकुलुदायी परिव्राजकहरूका आदिपुरुषले र उनीहरूका अघि अधिका परम्पराले केवल 'तृतीयध्यानसम्मको भूमि— 'सुभकिण्ह रूपलोक' लाई साक्षात्कार गर्न सकेका थिए । अनि सोही परम्परा चलि आइरहेको थियो । तृतीयध्यान-भूमीलाई नै उनीहरू 'एकान्त सुखमय लोक हो' भन्ने ठान्दथे । यसभन्दा माथिको कुरा उनीहरूलाई थाहा नै थिएन । हुँदा हुँदा पछि ती सम्प्रदायका परिव्राजकहरूले 'तृतीयध्यान' पनि प्राप्त गर्न सकेनन् र केवल तृतीयध्यान भूमी—सुभकिण्ह लोकलाई नै 'एकान्त सुखमय लोक हो' भन्दै श्रुति परम्पराद्वारा मात्र अध्ययन गर्दै आएका थिए । त्यसैले भगवानले उनीहरूलाई 'तृतीयध्यान' सम्मको कुरा मात्र बताउनु भएको हो ।

जब सकुलुदायी परिव्राजकले 'तृतीयध्यान' नै 'सुख-मय लोक हो' भनी भन्न थाले अनि भगवानले 'यत्तिलाई मात्र सुखमय लोक भनिदैन, अरु यो भन्दा उत्तरोत्तर धर्म-हरू पनि छन्' भन्नु हुँदा अगाडिका कुराहरू बताउनु भएको हो । म. नि. अ. क. III. पृ १८८ : चूलसकुल-दायीसुत्तवण्णना ।

प्रत्येक प्रथमादि ध्यानबाट पुगिने भूमिका नामहरू यसप्रकार हुन्—

“उदायी ! यत्तिले मात्र सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गरेको हुन; यो त एकान्त सुखमय लोकको साक्षात्कार गर्ने युक्तियुक्त (आकारवती) प्रतिपद् मात्र हो ।”

यति मनु भएपछि सङ्कुलुदायी परिव्राजकका परिषद्—
“अब भने हामी आफ्ना आचार्यका साथ नाश भयौं ! अब भने हामी

[१] (१) ब्रह्मपारिसज्ज (= ब्रह्मपारिसद्य), (२) ब्रह्मपुरोहित, (३) महाब्रह्म—यी तीन भूमिहरू प्रथमध्यानका हुन् ।

[२] (१) परित्ताभा, (२) अप्पमाणाभा (= अप्रमाणाभा), (३) आभस्सरा (= आभस्वरा)—यी तीन भूमिहरू द्वितीयध्यानका हुन् ।

[३] (१) परित्तसुभा (= परित्तशुभा), (२) अप्पमाणसुभा (= अप्रमाणशुभा), (३) सुभकिण्हा (= शुभकीर्णा)—यी तीन भूमिहरू तृतीयध्यानका हुन् ।

[४] (१) वेहप्फला (= वृहत्फला), (२) असञ्जसत्ता (= असंज्ञसत्त्वा) वा असञ्जीसत्ता (= असंज्ञीसत्त्वा), (३) सुद्धावासा (= शुद्धावासा)—यी तीन भूमिहरू चतुर्थध्यानका हुन् । अभि. घ. वि. पृ. १६ : पञ्चमोपरिच्छेदो । यसको व्याख्यान विभं. पा. पृ. ५०६ : धम्महृदयविभङ्गो, अ. क. पृ. ३७० मा समुल्लेख भएको छ ।

आफ्ना आचार्यका साथ नाश भयो !!” भन्दै त्रिच्यार्जे ठूलो ठूलो स्वरगरी कराउन थाले ।

अनि सकुलुदायी परिव्राजकले ती परिव्राजकहरूलाई शान्त-पारी भगवान्सँग सोधे— “भन्ते ! कतिसम्ममा एकान्त सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गरेको हुनसक्छ त ?”

“उदायी ! भिक्षु, सुखलाई पनि त्यागी, दुःखलाई पनि त्यागी—
...चतुर्थध्यान प्राप्तगरी विहारगर्छ । उदायी ! जो ती देवताहरू
एकान्त सुखमयलोकमा उत्पन्न भएका हुन्छन्, जब ती प्रेयताहरूसँग
एकसाथ बस्छन्, कुराकानी गर्छन्, छलफल (=साकञ्छा) पनि
गर्छन्, तब एकान्त सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गरेको हुन्छ ।”

“भन्ते ! के, यही एकान्त सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गर्नको-
निम्ति भिक्षुहरू भगवान्कहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्छन् ?”

उत्तरोत्तर धर्म

“उदायी ! भिक्षुहरू एकान्त सुखमय लोकलाई साक्षात्कार
गर्नकोनिम्ति मकहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्दैनन्, बरु उदायी ! योभन्दा
उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर अरु धर्महरू छन् जसको साक्षात्कार गर्नको-
निम्ति भिक्षुहरू मकहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्छन् ।”

“मन्ते ! ती कुन उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर धर्महरू हुन् त, जसको साक्षात्कार गर्नकोनिम्ति भिक्षुहरू भगवान्‌कहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्छन् ?”

“उदायी ! यहाँ तथागत अरहत् सम्यक् सम्बुद्ध^१... यस लोकमा उत्पन्न हुन्छ । वहाँले बेव-मार-ब्रह्मसहित लोकलाई^२... धर्मो-पदेश गर्नु हुन्छ । बहल्लि^३... ब्रह्मचर्य प्रकाश गर्नुहुन्छ । सो धर्मलाई, गृहपति, गृहपतिपुत्र अथवा कुनै पनि कुलगृहमा जन्मेकाले भवण-गर्छ । धर्मभ्रवण गरेपछि उसको मनमा तथागत प्रति श्रद्धा उत्पन्न हुन्छ । श्रद्धा उत्पन्न भएपछि^४.... शरीरलाई सीधापारी, मुख अगाडि स्मृति राखी बस्छ ।

“उसले अभिष्यालाई हटाई^५... निःसन्धेही भई कुशल धर्ममा विवावरहित (अकथं कथी) भई शंकाबाट चित्त परिशुद्ध गर्छ । अनि उ यो पञ्चनीवरणलाई त्यागी, चित्तको उपक्लेश (= चित्तमल)

१. हेर माथि पृ. २८१ मा (दुःख निरोधको मार्ग शीर्षकमा)
उल्लेख भए जस्तै पढनू; हेर. बु. भा पृ. २५६ मा पनि ।
२. माथि पृ. २८१ मा जस्तै पढनू ।
३. ” पृ. २८२ ”
४. ” पृ. २८८ ”

लाई प्रज्ञाद्वार' कमजोर पार्नकोनिम्ति कामविषयबाट अलग भई'... प्रथमध्यान प्राप्तगरी विहारगछं । उदायी ! यो पनि उत्तरोत्तर, प्रणीततर धर्म हो, जसको साक्षात्कार गर्नकोनिम्ति भिक्षुहरू मकहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्छन् ।

“उदायी ! फेरि, भिक्षु, वितर्क विचारलाई उपशान्त गरी'... द्वितीयध्यान'... तृतीयध्यान'... चतुर्थध्यान प्राप्तगरी विहारगछं । उदायी ! यो पनि उत्तरोत्तर, प्रणीततर धर्म हो, जसको साक्षात्कार गर्नकोनिम्ति भिक्षुहरू मकहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्छन् ।

“यसप्रकार समाहित चित्त भएपछि; परिशुद्ध^१... भएपछि^२... पूर्वजन्मको अनुस्मरणगछं । जस्तै-एक जन्म,^३... । यसरी आकार-सहित, ...अनेक प्रकारका पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छं... । उदायी ! यो पनि उत्तरोत्तर, प्रणीततर धर्म हो, जसको साक्षात्कार गर्नकोनिम्ति भिक्षुहरू मकहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्छन् ।

“यसप्रकार समाहित चित्त भएपछि^१...आ-आफ्ना कर्मानु-सार...उत्पन्न भएका प्राणीहरूलाई पनि वेल्छ (जान्बछ) । उदायी !

१. माथि पृ. २८९ मा उल्लेख भए जस्तै पढनू ।

२. ” पृ. २९० ” ”

३. ” पृ. २९१ ” ”

यो पनि उत्तरोत्तर, प्रणीततर धर्म हो, जसको साक्षात्कार गर्नकोनिम्ति भिक्षुहरू मकहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्छन् ।

“यसप्रकार समाहित चित्त भएपछि’...जाति (= जन्म) क्षीण भयो’...’ भन्ने पनि ज्ञान हुन्छ । उदायी ! यो पनि उत्तरोत्तर प्रणीततर धर्म हो, जसको साक्षात्कार गर्नकोनिम्ति भिक्षुहरू मकहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्छन् ।

“उदायी ! यिनै हुन् उत्तरोत्तर, प्रणीततर धर्महरू । जसको साक्षात्कार गर्नकोनिम्ति भिक्षुहरू मकहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्छन् ।”

उदायीको प्रव्रज्यात्वमा बाधा

यति भन्नु भएपछि सकुलुदायी परिव्राजकले भगवान्सँग बिन्ति गरे—

“धन्य हो भन्ते ! धन्य हो भन्ते !! जस्तै — घोटेकोलाई उत्तानो पारिबिएँ, ढाकेकोलाई उघारिबिएँ, बाटो भुलेकोलाई बाटो देखाइबिएँ, अन्धकारमा तेलको बत्ती राखिबिदा आँखा हुनेले रूप देखेँ, भगवान्ले मलाई अनेक प्रकारले धर्म प्रकाश पारिबिनु भयो । भन्ते ! अब म भगवान्को शरणमा पर्छु, धर्म र भिक्षुसङ्घको

पनि । भन्ते । भगवान्कहाँ मैले प्रव्रज्या र उपसम्पदा पाऊँ !”

यसोभन्दा, सकुलुदायी परिव्राजकका परिषद्ले सकुलुदायी परिव्राजकलाई यसो भने —

‘उदायी ! तपाइ भ्रमण गौतमकहाँ ब्रह्मचर्य पालन नगर्नु-
होस् । उदायी ! आचार्य हुनुभइसकेको तपाइ शिष्य नबन्नुहोस् ।
(यदि तपाइ शिष्य बन्नु भयो भने) पानीराख्ने कुरमा जस्तो भएर
पुसि पानी तान्ने बाल्टीन जस्तै तपाई हुन जानु हुनेछ । अतएव,
उदायी ! तपाइ भ्रमण गौतमकहाँ प्रवृजित नहुनुहोस् । उदायी !
आचार्य भइसकेर पुसि शिष्य नबन्नुहोस् ।”

यसप्रकार सकुलुदायी परिव्राजकका परिषद्ले सकुलुदायी परिव्राजकलाई भगवान्कहाँ ब्रह्मचर्य प्राप्तगर्नुमा बाधा दिए ।

१०. वत्सगोत्र परिव्राजक

प र ि च य

वंभवसम्पन्न राजगृहवासी एक ब्राह्मण कुलमा यिनको जन्म भएको थियो? । यिनका पितालाई कं यिनलाई पनि सबैले वत्सगोत्र (वच्छगोत्त) भन्दथे । पछि यी ब्राह्मणविदघा (त्रिवेद) पारङ्गत भएपछि, आफूले पढेको विदघामा मोक्षको बाटो न देखी, पछि परिव्राजक सम्प्रदायमा मोक्ष-गवेषीभई प्रवृजित भएका थिए? ।

माथि दीर्घनस्त्र परिव्राजकको परिचयमा (पृ. ३४७) परिव्राजकहरूका स्वभाव सम्बन्धी कुराहरू उल्लेख भएकं यिनी पनि घुमक्कड जीवनमा व्यस्त मात्र भएका होइनन् अपितु मोक्षको खोजमा त्यसताकाका ख्यातिप्राप्त आचार्यहरूकहाँ गई आफूलाई शंका लगेका कुराहरू सोधनकानिम्ति एक ठाउँबाट अर्कोठाउँमा जान अल्छी न मानेका कुराहरू तल उल्लिखित मूल सूत्रहरूले प्रष्ट गरेकाछन् ।

मगध राज्यको राजगृह नगरवासी भएर पनि कहिले कोशल

---

१. थेर. गा अ. क. १. पृ. २२१: वच्छगोत्तत्थेरस्सगाथावण्णना ।

राज्यको श्रावस्ती नगरमा, कहिले वज्जी राज्यको ज्ञातिक, नातिक वा नातिक गाउँसम्म^१ पनि पुगेका कुराहरू तलकं मूल सूत्रहरूबाट प्रष्ट भएको छ ।

वैशाखीस्थित महावनको कूटागारशालामा भगवान् बसिरहनु भएको बेलामा एक दिन, वहाँ वत्सगोत्र परिव्राजक बसेको एकपुण्ड्रिकाराममा जानु भएको थियो । त्यसबेला यिनले बुद्धलाई — “भन्ते भगवान् ! आउनुहोस् । भन्ते ! भगवान्को स्वागत छ । धेरै दिनपछि भगवान्ले यहाँ आउने कष्टगर्नुभयो ” भन्ने मूल सूत्रको वाक्यबाट बुझिन्छ कि भगवान्बुद्ध कहिले कहिले त्यस आराममा जानुहुँदो रहेछ ।

त्यसबखत वत्सगोत्र परिव्राजकले बुद्धसँग— “भगवान् सर्वज्ञ-सर्वदर्शी हुनुहुन्छ— हिडिरहेको बेलामा पनि, बिउफिरहेको बेलामा पनि — निरन्तर ज्ञानदर्शी हुनुहुन्छ भन्ने कुरा सुन्दछु; के त्यो कुरा साँचो हो ?” भनी सोध्दा वहाँले “होइन” भनी भन्नु भएको छ । किनभने— सबै अवस्थामा निरन्तर ज्ञानको दर्शन हुनै नसक्ने भएकोले । सर्वज्ञ-ज्ञान भनेको बुद्ध-ज्ञानको विशेषण मात्रै हो । अरूहरूले आवर्जन-गर्दापनि ज्ञान नसक्ने^२ कुराहरू भगवान्बुद्धले आवर्जनगर्दा सबै कुराहरू

१. सं. नि अ. क. 11. पृ. ५६: आतिकसुत्तं ।

२ “अञ्जे पन आवज्जित्वापि न जानन्ति...” पटि. स. म.

जान्न सक्ने^१ भएकोले 'सर्वज्ञ' भनिएको हो^२ । सर्वज्ञ-ज्ञानलाई नै 'अनावरण-ज्ञान' पनि भनिन्छ ।

अर्काको बयान सुनेर प्रफुल्लित हुनुको सट्टा वहाँले त्यस्ता अयथार्थतालाई अस्वीकार गर्नुभएको मात्र नभई अरुहरूको ध्रम दूरगर्न-कोनिम्ति समेत यथार्थ कुरा बताउनु भएकोले नै वहाँमा सर्वज्ञता-ज्ञानको आभास देखिन्छ । कुनै पनि पुरुषले सबै अवस्थामा निरन्तर-ज्ञान-दर्शन गरिरहन नसक्ने कुरा वहाँले प्रसेनजित कोशल नरेशलाई पनि भन्नु भएको छ^३ । उपरोक्त सत्यवादीताको आधारमा विज्ञजनहरूले वहाँ 'सर्वज्ञ' हुनुहुँदो रहेछ भन्ने कुरा बुझ्न सक्छन् ।

'सर्वज्ञ' शब्दको अर्थहो 'सबैजान्नु' । तर के कस्तो सबै जान्नेलाई 'सर्वज्ञ' भनिएको हो भन्ने विषयमा बुद्धकं दृष्टि अनुरूप हेर्नसक्नुपर्छ, न कि शब्दार्थलाई मात्र लिई आ-आफूलाई लागेको अर्थ । यस विषयका कुराहरू पटिसम्भिदामगगपाक्षिमा प्रष्टसंगै उल्लेख

१. "...सब्बञ्चुत आणेन हि आवज्जित्वाव जानाति ।" म,
नि. अ. क. 111. पृ. १३३: तेविज्जवच्छसुत्तवण्णना ।

२. "...केनचि धम्मेन पुग्गलेन वा आवरणं कातुं असक्कुणेय्यता
अनावरणन्ति वुच्चति, आवज्जनपटिबद्धत्ता सब्बधम्मानं ।"
पटि स. म. अ. क. पृ. २९३: सब्बञ्चुतआणनिद्देसवण्णना ।

३. हेर लेखकको बु. रा. पृ. ३३४-३७ मा ।

अणका छन् ।

१. 'सबै जान्ने' भनेको के हो भन्ने बारेमा उक्त ग्रन्थमा यस्तो समुल्लेख भएको छ —

“सब्बं सङ्कतमसङ्कतं अनवसेसं जानाती ति
 --सब्बञ्जुतजाणं । तत्थ आवरणं नत्थी ति--अनाव-
 रणजाणं । अतीतं सब्बं जानाती ति--सब्बञ्जुतजाणं ।
 तत्थ आवरणं नत्थी ति-- अनावरणजाणं । अनागतं
 सब्बं जानाती ति-- सब्बञ्जुतजाणं । तत्थ आवरणं
 नत्थी ति अनावरणजाणं । पच्चुप्पन्नं सब्बं जानाती ति
 --सब्बञ्जुतजाणं । तत्थ आवरणं नत्थी ति-- अनाव-
 रणजाणं । चक्खु चेव रूपा च, एवं तं सब्बं जानाती ति
 --सब्बञ्जुतजाणं । तत्थ आवरणं नत्थी ति--अनावरण-
 जाणं...” आदि आदि । त्यसैले उसै ग्रन्थमा निम्न
 गाथा उल्लेख गरेको हो—

“ न तस्स अदिट्ठमिघत्थि किञ्चि,
 अथो अविञ्जातमजानितब्बं ।
 सब्बं अभिञ्जासि यदत्थि नेय्यं,
 तथागतो तेन समन्तचक्खू'ति ॥” पटि. स. म.

पा. पू. १४५: सब्बञ्जुतजाणनिहेसो ।

तलकं सूत्रमा वहलि वत्सगोत्र परिव्राजकलाई यस्तो पनि भन्नुभएको छ कि— ‘वत्स ! ‘श्रमणगौतम त्रिविद्या-विद् हुन्’ भनी भन्दा मैले बताएको जस्तै भनेको हुनेछ ” इत्यादि । यी वाक्य पढेर शायद कसैको मनमा यस्तो लाग्न सक्छ कि— ‘बुद्धले आफूलाई सर्वज्ञ भन्नु भएको छैन ।’ तर वहाले उही सूत्रमै सर्वज्ञहुनेसँग पूर्वानुस्मरणादि तीन ज्ञान हुन्छन् भन्ने कुरा पर्याय (परियाय) रूपले उल्लेख गर्नुभएको कुरामाथि ध्यानदिनु बुद्धिमानी हुनेछ । धर्मोपदेश दुइप्रकारका हुन्छन्— पर्याय देशना र निष्पर्याय (निष्परियाय) देशना । वत्सगोत्रको मनोभावलाई ध्यानमा राख्नुभई वहाले उनलाई “त्रैविद्य” शब्दको प्रयोग गर्नुभएको हो र त्यसबाट उनको जीवनमा सुधार भएको कुरा पनि उनकै जीवनी अध्ययनगर्दा हामीलाई अबबोध हुन्छ । जुन कुरा परिचयको अन्ततिर उल्लेख भएकै छ ।

Dhamma.Digital

अरू प्रश्नहरूका शिलशिलामा वत्सगोत्रले बुद्धसँग त्यही सूत्रमै “स्वर्गपुग्ने कुनै आजीवकहरू छन् के ?” भनी सोधदा भगवान्ले “छैन” भनी भन्नु भएको कुरापनि तलको पहिलो सूत्रमा समावेश भएको छ ।

१. सर्वज्ञता ज्ञान प्राप्त गरेको सम्बन्धमा सम.पा. पृ. ७१६-१७
मा; उदा. अ. क. पृ. ३६: मा तथा म. नि. अ. क. ११.
पृ. १४५ मा पनि हेर्नु योग्य छ ।

तल उल्लिखित बोधो सूत्रानुसार— अर्को पटक भगवान्सँग भेटगर्दा उनले वहाँलाई कौतूहल शाल्नामा भएका कुराहरू सुनाउँदै— “भगवान्‌ले तृष्णालाई छेदन गरिसक्नु भएको छ” भन्ने कुरा सुनी उनको मनमा शंका उठेको र कसरी त्यसो गर्न सकिएला भन्ने जस्ता विषयमा जिज्ञासा पंदा भएका कुराहरू उक्त सूत्रमै उल्लेख भएका छन् । बुद्धले “उपादान हुनेहरू उत्पन्न हुन्छन् र उपादान नहुनेहरू उत्पन्न हुँदैनन्” भनी बताउनु भएका कुराहरू पनि त्यसै सूत्रमा उल्लेख भएका छन् ।

तेस्रो सूत्रमा त्यसताकाका धेरै जसोले सोधिने “लोक शाश्वत हो वा होइन ?” भन्ने आदि दश प्रश्नहरू सोधेका कुराहरू छन् । उत्तरको शिलशिलामा बुद्धबाट “यसको उत्तर दिइन्न (अव्याकृतं)” भनी जवाफ पाउँदा वत्सगोत्रले “न भन्नाको कारण के हो त ?” भनी सोधेको र त्यसको उत्तर पनि भगवान्‌ले उही सूत्रमै समुल्लेख गर्नुभएको छ । अनि त्यसपछि उनले सोही कुरालाई बुद्धका शिष्य मौद्गल्यायन महास्थविरसँग पनि सोधी परीक्षा गरेका थिए र वहाँबाट पनि बुद्धले विनुभएको जस्तै उत्तर सुन्नपाउँदा उनी सन्तुष्ट भएको ज्ञात हुन्छ ।

फेरि अर्को पटक बुद्धकहाँ गई यिनले वहाँसँग— “भन्ते ! के तपाइले आफूलाई मात्र दान देऊ भनी भन्नुभएको छ ?” भन्ने प्रश्नहरू सोधेका थिए र बुद्धले त्यसको उत्तरमा— “ज-जसले त्यस्तो भन्छन् उनीहरूले मलाई ऊटो आरोप लगाउँछन् र जसले अर्कालाई

दिइने दानमा बिघ्न-बाधा पुन्याउँछ उसले तीन जनामाथि हानी पुन्याउँछ” भन्ने उपदेश दिनुभयो ।

×

×

×

तलको पाँचौं सूत्रले बुद्धका शिष्यहरूकहाँ पनि गई उनले प्रश्नहरू सोधेका कुराहरू प्रष्ट गरेको छ । एक दिन उनी मौद्गल्यायन महास्थविरकहाँ गई — “लोक शाश्वत हो कि होइन ?” भनी प्रश्न सोध्दा वहाँले उनलाई पञ्चेन्द्रियमा ढाली उत्तर दिनुभएको थियो । अनि फेरि बुद्धकहाँ गई सोही प्रश्नहरू सोध्दा वहाँले पनि आफ्ना शिष्यले कैं दिनुभएको उत्तर सुनी — “शिष्य र गुरुको कुरामा कुनै फरक छैन” भन्ने उद्गार पनि प्रकट गरेका छन् ।

छटौं सूत्रानुसार एकदिन, केही समय अघिमात्र परिव्राजक सम्प्रदायबाट बुद्धका शिष्यत्वमः आउनु भएका आयुष्मान् सभिय कात्यायनसँग^१ उनी प्रश्न सोध्न गएका थिए । त्यस बखत आयुष्मान्

१. आयुष्मान् सभिय कात्यायनको बारेमा म. नि 111. पृ: २९६: अनुरुद्ध सूत्रमा समुल्लेख भएको पाइन्छ । डा. मल्लसेकरले सुत्तनिपातमा उल्लिखित सभिय परिव्राजक नै हुन सक्छ भन्ने कुरा आफ्नो D. P. P. II. पृ. १० मा

सभिय कात्यायन वज्जी राज्यस्थित ज्ञातिक वा नातिक भन्ने गाउँको गिडजकावसथ भन्ने विहारमा बसिरहनु भएको थियो । वहाँसँग “भरणपछि तथागत हुन्छ कि हुन्न ?” भनी सोधेका चार-प्रकारका प्रश्नहरूका उत्तरमा— आफू स्वयं ध्यानप्रेमी हुनुभएको हुँदा बहलि उनलाई “रूपी, अरूपी” आदि ध्यानकै कुराद्वारा उत्तर दिनु-भएको कुरा सोही सूत्रमै प्रष्ट छ ।

×

×

×

फेरि अर्को एक दिन, वत्सगोत्र परिव्राजक जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । अनि उनको मनमा काँढो गडेको ॐ गाडिरहेको शंका सम्बन्धी कुराहरूको बारेमा प्रष्ट शब्दमै प्रश्न सोधे— “भन्ते ! आत्मा छ कि छैन ?” यसको कुनै उत्तर भगवान्ले दिनु भएन । भगवान् चुपलागेर बस्नुभएको अर्थ बुझी उनी फर्किए गए ।

यो घटनाको कुरा पढ्दा कसैको मनमा लाग्न सक्छ कि बहलि किन प्रत्युत्तर दिनु नभएको होला ? बुद्धिमानीहरूले कुनै कुनै विषयको उत्तर नै मौनताद्वारा व्यक्तगर्छन् । के कुरा भन्नु उचित र अनुचित, के जवाफ दिदा र न दिदा सुन्नेलाई अधिक फाइदा र बेफाइदा हुनेहो सो सबैकुरा बुझ्दाई प्रष्टसँग थाहा भएको हुन्छ । बुद्धसँगको

समुल्लेख गरेका छन् । सुत्तनिपातमा उल्लिखित सभिय परिव्राजक पनि भिक्षु भएका थिए । यस सम्बन्धमा केही संकेत माथि पृ. ११, मा गरिएको छ ।

धेरै दिनको सत्संगतद्वारा बुद्धको आनि-बानीसँग वत्सगोत्र परिव्राजक रात्रसँग परिचित भइसकेका थिए । त्यसैले उनी बुद्धको मौनतालाई देखी फर्केर गएकाहुन् । किन्तु भगवान्का छेउमा बसिरहुनुभएका आनन्द महास्थविरले भगवान्को मौनतालाई देखेर, वत्सगोत्र परिव्राजक फकिलकेपछि, बुद्धको यस व्यवहारद्वारा 'शायद वत्सगोत्र असन्तुष्ट त भएनन्' भन्ने जस्तो लागेपछि, तथागतको मौनताबारेमा यथार्थ भेद बुझ्न नसकी— वहाँले भगवान्सँग "उनलाई किन जवाफ दिनु नभएको?" भनी तलको पन्ध्रौं सूत्रमा प्रश्न सोधेका हुन् । भगवान्ले वहाँलाई कारण प्रष्ट पारिदिनु भएपछि वहाँले मौनताको अर्थ बुझ्नु भयो ।

बुद्धको यस मौनताद्वारा वत्सगोत्र कति पनि विचलित भएका वा असन्तुष्ट भएका देखिदैनन् । उनी त्यति चाँडै विचलित वा असन्तुष्टहुने खालका जिज्ञासु पुरुष पनि थिएनन् । उनीमा दिनपर दिन बुद्ध प्रतिको श्रद्धा तथा भक्तिभाव बढदै गएको कुरा, उनले बारम्बार उही कुरालाई घुमाई फिर्साई प्रश्न गर्दा पनि बुद्ध भगवान्ले— अरू सर्वज्ञ भनाउँदाहरू ऊं कुपित नभई, विषयभन्दा बाहिर नगई—दिनुभएको उत्तरबाट नै उनी प्रभावित भएका थिए । त्यसैले उनी बारम्बार बुद्धकहाँ प्रश्नहरू सोध्न जान्थे । दूध पिउने बाछ्याले थूनमा बारम्बार धम्कीभारे ऊं, महको रस निकाल्न माउरीको धारोमा घोचे ऊं, सुनारले सुनको पारख गरेऊं उनले बुद्धसँग प्रश्नहरू सोध्थे, परीक्षा गर्दथे ।

केरि एक दिन, श्रावस्तोमा गई उनले भगवान्सँग अर्कैठंगले

प्रश्नहरू सोधे । उत्तरमा वहाँले पनि एकमाथि अर्को गम्भीरतापूर्ण तथा गम्भीरपूर्वक विचारणीय उत्तरहरू दिनुभयो । यी कुराहरू तलका ७ देखि १४ सूत्रहरूले प्रष्टगरेका छन् ।

जति जति उनी बुद्ध-हृदयको नगिचमा पुग्नथाले उति उतिनै बुद्धले उनलाई नगिचमै राख्नु भयो । त्यसपछि वत्सगोत्रको प्रश्न सोधाइको ढाँचामा पनि परिवर्तन हुनथाल्यो र उनले आत्मीयभावले प्रश्नहरू सोध्न थाले । बुद्धले पनि सोही अनुरूपले नै उत्तर दिनथाल्नु भयो ।

फेरि अर्को एक दिन, उनले बुद्धसँग 'लोक शाश्वत हो कि होइन ?' भन्ने बारेमै दश प्रश्नहरू सोधे । तर यसपालिको प्रश्नसोधाइको ढाँचामा अधि अधिभन्दा फरक देखिन्थ्यो । उही उही प्रश्नहरू बारम्बार सोधे तापनि कुपित नहुने बुद्ध भगवान्‌ले पनि उनले बुझ्नसक्ने प्रमाणानुसार, चिन्तन तथा मनन गर्नसक्ने क्रमानुरूप— कठिना भरित हृदयले नै उत्तर दिनु भयो । एकपछि अर्को कारण प्रष्ट पार्नुहुँदै उत्तर सुनाउनु भयो । ठाउँ ठाउँमा उपयुक्त उपमा, दृष्टान्त र उदाहरणहरू पनि दिनुभयो र जसद्वारा उनको बुद्धि पनि परिमार्जन भयो । अनेक परीक्षापछि, अनेकदिनको सत्संगतपछि, वत्सगोत्र परिव्राजक बुद्धकं आजीवन शरणमा परे । जुन कुरा तल उल्लिखित सो-हाँ सूत्रले प्रष्टसँग उल्लेख गरेको छ ।

फेरि एक दिन, बुद्ध भगवान् राजगृहस्थित वेणुवनको

कलन्दक-निवापमा बसिरहुनु भएको बेलामा, बत्सगोत्र परिव्राजक त्यहाँ गई भगवान्सँग संक्षिप्त रूपले धर्मोपदेश गर्नुहुन अनुरोध गरे । त्यस बखत भगवान्ले उनलाई संक्षिप्त रूपमा कुशलाकुशलको मूल कारणहरू बताउनु हुँदै — लोभ, द्वेष तथा मोहादिको कुरा बताउनु भएको हो र कर्मपथको रूपमा सोही कुराको विस्तर गर्दै दश कुशला-कुशलका कुराहरू उपदेश गर्नुभएको हो^१ । उपदेशको अन्तमा तृष्णालाई निर्मूल पारेपछि आस्रवहरू क्षयभई अरहत्व पनि प्राप्त हुनसक्ने कुरा सुनाउनुभयो ।

जस्तै अरूहरू धर्ममा आचार्य हुनेलेमात्र “मूल ज्ञान पाउन सक्छन् र अरू श्रावकहरूले पाउन सक्दैनन्^२” भन्ने कुरा बत्सगोत्रले सुनेका थिए । त्यसैले उनले भगवान्सँग— ‘तपाइको धर्ममा पनि तपाइले मात्र अरहत्व पाउनु भएको हो कि अथवा तपाइका अरू श्रावकहरूले पनि पाउन सक्छन् ?’ भनी सोधेपछि वहाँले “अरू श्रावकहरूले पनि पाउन सक्छन् र त्यस्ता पाउने श्रावकहरू पनि धेरै नै छन्” भन्ने उत्तर दिनुभएको हो । यसबाट अत्यन्त प्रभावित भई — यस पटक बुद्धकहाँ आउनुभन्दा अगाडि उनले जे भएतापनि बुद्धकै धर्ममा प्रवृजितहुने दृढ निश्चय गरी आए बमोजिम^३— आफू पनि त्यस्तो परिपूर्ण अङ्गहरू भएको धर्ममा

१. म. नि. अ. क. 111. पृ. १३७: महावच्छसुत्तवण्णना ।

२. म. नि. अ. क. 111. पृ. १३७

३. म. नि. अ. क. III. पृ. १३६

भिक्षुहुने इच्छा प्रकटगर्दे उनले बुद्धसँग “प्रव्रज्यात्व र उपसम्पदा पाऊँ” भनी प्रार्थना गरेका हुन् । त्यसपछि वहाँले उनलाई प्रवृजित र उपसम्पदा गराई उत्तरोत्तर भाविता गर्नपर्ने समय र विषयना भन्ने ध्यानका कुराहरू पनि बताउनु भएको हो । भगवान्‌ले— “प्रयत्न-गरेमा पूर्वानुस्मृति आदि तीन ज्ञान पनि प्राप्तगर्न सक्नेछौं” भन्ने कुरा पनि प्रकाश गर्नुभई उनलाई विशेष प्रोत्साहित पार्नुभयो । यो उत्साहवर्धक बुद्धको वाणी सुनिसकेपछि आयुष्मान् वत्सगोत्र एकान्तमा बसी, अप्रमत्तभई ध्यानगरी— प्रवृजित भएको बुद्धहृत्ता जति पछि नै— वहाँले षडभिज्ञ-ज्ञान सहित अरहत्व साक्षात्कार गर्नु-भयो^१ । ऋद्धिविधावि छ प्रकारका विशेष ज्ञानलाई ‘षडभिज्ञ-ज्ञान’ भन्दछन् । भगवान्‌ले वहाँलाई “त्रिविद्या-विद्, महर्द्धिक तथा महानुभावसम्पन्न” भन्नुहुँदै प्रशंसा गर्नुभएको छ । जुन कुरा तलको सत्रौं सूत्रले नै प्रष्ट गरेको छ ।

म त्रिविद्या-विद्हुँ

वत्सगोत्र परिव्राजक शाश्वत दृष्टिका थिए । दीर्घनख परिव्राजकको परिचयमा (पृ. ३५३) शाश्वतदृष्टिक हुनेहरूका दृष्टिहरू हटाउन गान्हो पछि भने जं यी वत्सगोत्र परिव्राजकलाई पनि आफ्नो मनमा काँढा विजे जस्तै विद्विरहेको पूर्वाग्रह शाश्वतदृष्टि

हुटाउन सजिलो भएको थिएन । तेलको दाग लागेको कपडा सफापार्न जति गान्हो हुन्छ त्यस्तै गान्हो यिनलाई पनि परेको थियो^१ । किन्तु भगवान् बुद्धलाई थाहा थियो कि अन्तमा ती जन्मै दागहरू सफापारी उनी बुद्धशासनमा आई षडभिन्न भरहत् हुने कुरा^१ ।

अरहत्त्व साक्षात्कार गर्नुभइसकेपछि आयुष्मान् वत्सगोत्रले विचार गर्नुभएको थियो कि—“अधि ब्राह्मण कुलमा र परिव्राजकको भेषमा छँदा त्रिविद्य (= तीन वेद) जान्ने भएकोले मलाई ‘त्रिविद्य-विद्’ भन्दथे । तर त्यो त्रिविद्यद्वारा केही पनि परमार्थ प्राप्त गर्न सकिन । अहिले जुन त्रिविद्य-विद् मैले प्राप्त गरेँ त्यसको अगाडि पहिलेको त्रिविद्य कृयाशील तथा गतिशील थिएन र अहिले साक्षात्कार गरेको त्रिविद्यद्वारा^२ मेरो जन्म-मरण प्रहीण भयो, भवचक्रबाट उत्तीर्ण भएँ, गर्नुपर्ने गरिसकेँ र अब उप्रान्त केही गर्न बाँकी छैन भन्ने पनि मलाई ज्ञान भयो ।” यसै कुरालाई भगवान् बुद्धले आफ्नो सर्वज्ञताज्ञानद्वारा देख्नुभई वहाँलाई अधि परिव्राजकछँदा “त्रैविद्य” भन्ने शब्दको प्रयोग गर्नुभएको थियो भन्ने कुरा सूत्रहरू तथा अर्थकथाहरूको अध्ययन द्वारा अबबोध हुन्छ । त्यसैले आयुष्मान् वत्सगोत्रले अरहत्त्व साक्षात्कार गरिसक्नु भएपछि आफैले यस्तो उद्गार प्रकट गर्नुभएको छ —

१. म नि. अ. क. 111. पृ. १३६: महावच्छसुत्तवण्णना ।

२. थेर. गा. अ. क. I. पृ. २२२. वच्छगोत्तथेररसगाथावण्णना ।

“तेविज्जोहं महाक्कायी,
चेतोसमथ कोविदो ।
सदत्थो मे अनुपत्तो,
कतं बुद्धस्स सासने'तिः ।”

अर्थ—

“ म त्रिविधधा-विद्दुं, म महाध्यानी हुं, चित्तक्लेशहरूलाई
संधंकोनिम्ति मैले शान्तपारि सकें र स्वअर्थ प्राप्तगरी बुद्धशासनद्वारा
प्राप्त गर्नुपर्ने सर्वोत्तम फल पनि साक्षात्कार गरिसके ।”

अरू कुराहरू तलका सम्बन्धित सूत्रहरूले नं प्रष्ट गरेकाछन् ।

भिन्नाभिन्नै वत्सगीत्रहरू

(१) वत्सगीत्र (वच्छगोत्त) ब्राह्मण— यिनी वेनागपुर
बासी एक ब्राह्मण हुन् । एक समय भगवान् कोशल देशको चारिकागर्दे
वेनागपुर भन्ने कोशलवासी ब्राह्मणहरूका गाउँमा पुगनुभयो । त्यस
बखत भगवान्कहाँ यिनले वहाँसँग “भगवान् उच्चासन महासनमा सुत्नु
भएकोले, भगवान्का इन्द्रियहरू राम्रा तथा प्रफुल्लित भएका हुन् ?”

१. थेर. गा. पा पृ. २६०: वच्छगोत्तत्थेरगाथा ।

भन्ने प्रश्न सोधेका थिए । अं. नि-३ पृ. १६७: वेनागपुरसुत्तं, अ. क. १. पृ. ४०७.

(२) वत्सगोत्र ब्राह्मण— यिनी कपिलवस्तुवासी एक ब्राह्मण हुन् । यिनको एक पुत्र सिद्धार्थ राजकुमारका बालक कालदेखिका साथी थिए । सिद्धार्थ राजकुमारले गृहत्याग गरेपछि यिनले पनि गृहत्याग गरी हिमखण्डतिर गएर बसेका थिए । पछि सिद्धार्थ कुमारले बुद्धत्व प्राप्तगर्नुभयो भन्ने खबर सुनेपछि भगवान्कहाँ गई भिक्षुभई पुनः जङ्गलमै गई ध्यानगरी अरहन्त भए । थेर. गा. अ. क. १. पृ. ५८: वनवच्छगोत्तथेरगाथावण्णना ।

(३) वत्सगोत्र परिव्राजक— यिनकै संग्रह यहाँ उल्लेख गरिएको छ । यिनी वैभव सम्पन्न राजगृहवासी एक ब्राह्मणका पुत्र हुन् । यिनी त्रिवेद पारङ्गत थिए । गृहत्यागी पहिले यिनी परिव्राजक भएका थिए । पछि राजगृहमा भगवान्को शिष्यत्वमा गई भिक्षुभई षडभिज्जलाभी अरहन्त भए ।

(४) वत्सगोत्र (वच्छगोत्त) सूत्र — यो सूत्र अङ्गुत्तरनिकायको तिकनिपात पृ. १४८ मा छ । यस सूत्रका कुराहरू तल “मलाई मात्र दान देऊ” भन्ने शीर्षकमा समुल्लेख भएको छ ।

(५) वत्सगोत्र सूत्र— यो सूत्र संयुक्तनिकायको भाग- ३ पृ. ३३८ मा छ । यस सूत्रको कुरा पनि तल “के शाश्वत लोक हो ?”

भन्ने शीर्षकमा समुल्लेख भएको छ ।

(६) वत्सगोत्रसंयुक्तं — यो संयुक्त, संयुक्तनिकायको भाग-२ पृ. ४७२ मा छ । यो संयुक्तका कुराहरू पनि तलका ७ देखि १४ सम्मका सूत्रहरूमा समुल्लेख भएका छन् ।

Dhamma.Digital

x

x

x

१-भगवान्को सर्वज्ञताबारे

यस्तो मैले सुने^१ ।

एक समय भगवान् वैशालीस्थित महावनको कूटागार-शालामा विहार गर्नु भएको थियो ।

त्यस समय वच्छगोत्त (= वत्सगोत्र) परिव्राजक एक-पुण्डरिक परिव्राजकाराममा बसेका थिए । अनि भगवान्, पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरो, पात्र-चीवर ग्रहण गरी वैशालीमा भिक्षाटनार्थ जानु भयो । त्यसबेला भगवान्लाई यस्तो लाग्यो— “वैशालीमा भिक्षा जानकोनिम्ति अहिले सबेरै छ । अतः किन म एकपुण्डरिक परिव्राजकाराममा, जहाँ वत्सगोत्र परिव्राजक छन् त्यहाँ न जाऊं ।” अनि भगवान् एकपुण्डरिक परिव्राजकाराममा जहाँ वत्सगोत्र परिव्राजक थिए, त्यहाँ जानु भयो । वत्सगोत्र परिव्राजकले भगवान्लाई टाढंबाट आइरहुनु भएको देखे । देखेर भगवान्लाई निवेदन गरे—

‘भन्ते ! भगवान् आउनुहोस् । भन्ते ! भगवान्को स्वागत

छ । घेरै दिनपछि भगवान्ले यहाँ आउने कष्ट गर्नु भयो । भन्ते भगवान् ! बस्नुहोस्, यहाँ आसन बिच्छ्याइराखेको छ ।” भगवान् बिच्छ्याइ राखेको आसनमा बस्नुभयो ।

वत्सगोत्र परिव्राजक पनि एक होचो आसन लिई एक छेउमा बसे । अनि एक छेउमा बसेका वत्सगोत्र परिव्राजकले भगवान्सँग सोधे—

“भन्ते ! मैले सुनेको छु कि— ‘श्रमण गौतम सर्वज्ञ-सर्वदर्शी हुनुहुन्छ; अपरिशेष-ज्ञानदर्शन जान्नु हुन्छ; हिंडिरहेको बेलामा पनि, उभिइरहेको बेलामा पनि; सुतिरहेको बेलामा पनि, बिउफिरहेको बेलामा पनि—निरन्तर ज्ञानदर्शन प्रत्युपस्थित हुन्छ ।’ भन्ते ! जसले ‘श्रमण गौतम सर्वज्ञ-सर्वदर्शी हुनुहुन्छ; अपरिशेष-ज्ञानदर्शन जान्नुहुन्छ; हिंडिरहेको बेलामा पनि, उभिइरहेको बेलामा पनि; सुतिरहेको बेलामा पनि, बिउफिरहेको बेलामा पनि—निरन्तर ज्ञानदर्शन प्रत्युपस्थित हुन्छ’ भनी भन्छन्; भन्ते ! के उनीहरूले भगवान्ले बताएको जस्तै भन्छन् ? भगवान्लाई फूटो कुराद्वारा आरोप त लगाउँदैनन् ? के उनीहरूले धर्मानुकूल भन्दछन् ? कारणसहित बताइ राखेको वादानुवादको (कुरा) को कुनै प्रकारले निन्दा उपहास त भएको छैन ?”

“वत्स (बच्छ) ! जसले ‘श्रमण गौतम सर्वज्ञ-सर्वदर्शी, अपरिशेष-ज्ञानदर्शन जान्दछन् ; हिंडिरहेको बेलामा पनि, उभिइ-

रहेको बेलामा पनि, बिउफिरहेको बेलामा पनि—निरन्तर ज्ञान-दर्शन प्रत्युपस्थित हुन्छ' भनी भन्छन्; उनीहरूले मैले बताएको जस्तै भन्दैनन्, उनीहरूले मलाई फूटो, असत्य तथा अतथ्य कुरा द्वारा आरोप लगाउँछन्।”

“भन्ते ! कसरी भन्दा हामीहरूले भगवान्‌ले बताएको जस्तै भनेको हुनेछ ? कसरीभन्दा भगवान्‌लाई फूटो कुराद्वारा आरोप लगाएको हुने छैन ? कसरी भन्दा धर्मानुकूल भनेको हुनेछ र कसरी भन्दा कारणसहित बताइराखेको वादानुवाद (कुरा) को कुनै प्रकारले निन्दा-उपहास पनि हुने छैन त ?”

त्रिविद्या-विद् भगवान् बुद्ध

“वत्स ! ‘श्रमण गौतम त्रिविद्या-विद् हुन्’ भनी भन्दा मैले बताएको जस्तै भनेको हुनेछ । मलाई फूटो कुराद्वारा आरोप लगाएको पनि हुने छैन, धर्मानुकूल भनेको पनि हुनेछ र कारणसहित बताइ राखेको वादानुवाद (कुरा) को पनि कुनै प्रकारले निन्दा-उपहास पनि गरेको हुने छैन । (१) वत्स ! म जति चाहन्छु उति अनेक प्रकारको पूर्वनिवास (=पूर्वजन्मका कुराहरू) अनुस्मरण गर्न सक्छु । जस्तै—एक जन्मको कुरा?...अनेक संवर्त-विवर्त कल्पका

---

१. माथि पृ. ४६० मा ‘पूर्वानुस्मरणज्ञान’ मा उल्लेख भए जस्तै दोह-न्याएर पढ्न ।

कुराहरू... अनुस्मरण गर्न सक्छु । (२) वत्स ! जतिमा चाहन्छु उति अलौकिक विशुद्ध-दिव्यचक्षुद्वारा नीचतामा, उच्चतामा^१...आ-आपना कर्मानुसार सुगति-बुगंतिमा उत्पन्न भएका प्राणीहरूलाई पनि देख्न (जान्न) सक्छु^१... । (३) वत्स ! म आत्सव क्षयगरी अनात्सवी भई, चित्तविमुक्ति, प्रज्ञाविमुक्ति तथा अभिज्ञानलाई यसै जीवनमै स्वयं साक्षात्कार गरी उपशान्त भई बिहार गर्दछु ।

“वत्स ! ‘श्रमण गौतम त्रिबिद्या-विद् हुन्’ भनी भन्दा मैले बताएको जस्तै भनेको पनि हुन्छ, मलाई फूटो कुराद्वारा आरोप लगाएको पनि हुन्छ, धर्मानुकूल भनेको पनि हुन्छ र कारणसहित बताइराखेको वादानुवाद (कुरा) को कुनै प्रकारले निन्दा-उपहास पनि गरेको हुने छैन ।”

स्वर्गपुग्ने आजीवकहरू छन् ?

यस्तो भन्नुहुँदा, वत्सगोत्र परिव्राजकले भगवानसँग सोधे—

१- “भो गौतम ! गृही-संयोजन (=बन्धन) न छाडी शरीर छोडेपछि (=मृत्युपछि) दुःखको अन्तगर्ने (=निर्वाणमा पुग्ने) कुनै गृहस्थी छ के ?”

---

१. माथि पृ. ४६२ मा ‘दिव्यचक्षु’ मा उल्लेख भए जस्तै दोह-याएर पढन ।

“वत्स ! छैन; गृही-संयोजन न छाडी शरीर छोडेपछि (=मृत्यु पछि) दुःखको अन्तगर्ने कुनै गृहस्थी छैन ।”

२- “भो गौतम ! गृही-संयोजन छाडी, मृत्युपछि स्वर्ग पुग्ने कुनै गृहस्थो छ के ?”

“वत्स ! न एकशय, न बुद्धशय, न तीनशय, न चारशय, न पांचशय, बरू धेरै गृहस्थीहरू, गृही-संयोजन नछाडी—मृत्युपछि स्वर्ग पुग्ने छन् ।”

३- “भो गौतम ! मृत्युपछि दुःखको अन्तगर्ने कुनै आजीवक छन् के ?”

“वत्स ! मृत्युपछि दुःखको अन्तगर्ने कुनै आजीवक छैन ।”

४- “भो गौतम ! मृत्युपछि स्वर्गमा पुग्ने कुनै आजीवक छन् [के ?”

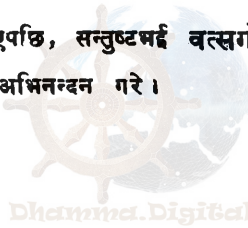
“वत्स ! यहाँ देखि एकान्नब्बे कल्पसम्म अनुस्मरण गर्दा पनि मैले एक जना बाहेक अरू कोही पनि आजीवक स्वर्गमा पुगेको (कुरा) थाहा पाउन सकिन । त्यो पनि कर्मवादी, क्रियावादी थियो !”

१. “इतो खो सो, वच्छ, एकनवुतो कप्पो यमहं अनुस्सरामि, नाभिजानामि कञ्चि आजीवकं सग्गूपगं अञ्जत्र एकेन; सोपासि कम्मवादी किरियवादी’ ति ।” म. नि. II. पृ. १७५ : तेविज्जवच्छसुत्तं ।

“भो गौतम ! त्यसो भए यो तीर्थायतन (=सम्प्रदाय)
स्वर्गपुग्नेहरूले पनि शून्य रहेछ !”

“हो, वत्स ! यो तीर्थायतन (=सम्प्रदाय) स्वर्गपुग्नेहरूले
पनि शून्य छ ।”

यति मन्नु भएपछि, सन्तुष्टभई वत्सगोत्र परिव्राजकले भग-
वान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

×

×

×

२-गणाचार्य पूरण काश्यपादि

अनि बत्सगोत्र परिव्राजक जहाँ भगवान् हनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए' । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशल-वार्ता सिद्धिएपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका बत्सगोत्र परिव्राजकले भगवान्लाई यो कुराहरू सुनाए—

“मो गौतम ! अस्ति अस्ति (एक बिन) कौतूहल शाला-
मा^२ भेलाभई एकत्रित भएका नाना तैर्यीय श्रमण ब्राह्मणहरूका
बीच यस्तो कुरा चल्यो—

१. सं. नि. III. पृ. ३४१ : कुतूहलसालसुत्तं, अ. क. III. पृ.

१०६

२. सार्वजनिक शालालाई 'कौतूहलशाला' भनिएको हो । जुन ठाउँमा नाना सम्प्रदायका श्रमण ब्राह्मणहरू भेला भई आफ्ना मतका कुराहरू सुनाई बस्छन् । त्यहाँ भेला भएका मानिसहरू कौतूहलतापूर्वक ती कुराहरू सुन्छन् । त्यसैले यस शालालाई 'कौतूहलशाला' भनिएको हो । अ.क. III. पृ. १०६

१- 'यी पूरण काश्यप सञ्जी, गणी, गणाचार्य हुन् । यिनी नामी, यशस्वी, तीर्थंकर तथा धेरं मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका हुन् । यिनले परलोक प्राप्त भएका आफ्ना श्रावकहरूका उत्पत्तिको बारेमा कुरा बताउँछन् (ब्याकरोति)—फलानो, फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो; फलानो, फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो इत्यादि । जो उनका उत्तम पुरुष, परमपुरुष, परमप्राप्त पुरुषहरू हुन्, उनीहरूले पनि परलोक प्राप्त भएका श्रावकहरूको बारेमा कुरा बताउँछन्—फलानो, फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो; फलानो, फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो इत्यादि ।

२- 'यी मकखली गोशाल पनि सञ्जी, गणी, गणाचार्य हुन् । यिनी पनि नामी, यशस्वी, तीर्थंकर तथा धेरं मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका हुन् । यिनले पनि परलोक प्राप्त भएका आफ्ना श्रावकहरूका उत्पत्तिको बारेमा कुरा बताउँछन्—फलानो, फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो; फलानो फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो इत्यादि । जो उनका उत्तम पुरुष, परमपुरुष, परमप्राप्त पुरुषहरू हुन्, उनीहरूले पनि परलोक प्राप्त भएका श्रावकहरूका बारेमा कुरा बताउँछन्—फलानो, फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो; फलानो, फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो इत्यादि ।

३- 'यी निगण्ठ-नाटपुत्र पनि सञ्जी, गणी, गणाचार्य हुन् । यिनी पनि नामी, यशस्वी, तीर्थंकर तथा धेरं मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका हुन् । यिनले पनि परलोक प्राप्त भएका आफ्ना श्रावकहरूको उत्पत्तिको बारेमा कुरा बताउँछन् (ब्याकरोति)—

फलानो, फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो... इत्यादि । जो उनका उत्तम पुरुष, ... हुन्, उनीहरूले पनि... बताउँछन् फलानो, फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो... इत्यादि ।

४- 'यी सञ्जय बेलट्टपुत्र पनि सङ्घी, गणी, गणाचार्य हुन् । यिनी पनि नामी, यशस्वी, तीर्थंकर तथा धेरै मानिसहरूद्वारा साधु-सम्मत पाएका हुन् । यिनले पनि परलोक प्राप्त भएका आफ्ना श्रावकहरूका उत्पत्तिको बारेमा कुरा बताउँछन्— फलानो, फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो;... इत्यादि । जो उनका उत्तम पुरुष, ... हुन्, उनीहरूले पनि ... बताउँछन्— फलानो, फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो ... इत्यादि ।

५- 'यी प्रकुध कात्यायन पनि सङ्घी, गणी, गणाचार्य हुन् । यिनी पनि नामी, यशस्वी, तीर्थंकर तथा धेरै मानिसहरूद्वारा साधु-सम्मत पाएका हुन् । यिनले पनि परलोक प्राप्त भएका आफ्ना श्रावक-हरूका उत्पत्तिको बारेमा कुरा बताउँछन्— फलानो, फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो; ... इत्यादि । जो उनका उत्तम पुरुष, ... हुन्, उनीहरूले पनि ... बताउँछन्— फलानो, फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो ... इत्यादि ।

६- 'यी अजित केशकम्बल पनि सङ्घी, गणी, गणाचार्य हुन् । यिनी पनि नामी, यशस्वी, तीर्थंकर तथा धेरै मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका हुन् । यिनले पनि परलोक प्राप्त भएका आफ्ना श्रावकहरूका उत्पत्तिको बारेमा कुरा बताउँछन् (व्याकरोति)— फलानो फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो; ... इत्यादि । जो उनका उत्तम पुरुष, ...

हुन्, उनीहरूले पनि बताउँछन्—फलानो, फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो इत्यादि ।

७- 'वहाँ, भ्रमण गौतम पनि सङ्गी, गणी, गणाचार्य हुनुहुन्छ । वहाँ पनि नामो, यशस्वी, तीर्थकर तथा घेरं मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका हुनुहुन्छ । वहाँले पनि परलोक प्राप्त भएका आफ्ना श्रावकहरूका उत्पत्तिको बारेमा कुरा बताउनु हुन्छ (भ्याकरोति) — फलानो, फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो; फलानो, फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो इत्यादि । जो वहाँका उत्तम पुरुष, परम पुरुष, परमप्राप्त पुरुषहरू हुन्, उनीहरूले पनि परलोक प्राप्त भएका श्रावकहरूका बारेमा कुरा बताउँछन्—फलानो, फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो; फलानो, फलानो ठाउँमा उत्पन्न भयो इत्यादि । अह वहाँले यस्तो पनि बताउनु हुन्छ कि — 'तृष्णाछेदन गरिसकेको छु, संयोजन (= बन्धन) लाई तोडिसकेको छु, सबै प्रकारका मानलाई शान्तगरी दुःखको अन्त्य पनि गरिसकेको छु' इत्यादि ।'

'भो गौतम ! (यी कुराहरू सुनेपछि) मेरो मनमा शंका हुनथाल्यो, विचिकित्सा हुनथाल्यो कि — 'भ्रमण गौतमको धर्मलाई कसरी बुझ्न सकूँला ? (अभिञ्जेय्यो) ।'

“बत्स ! तिमिले शका गरेको ठिकै छ, तिमिले विचिकित्सा गरेको ठिकै छ । शंका हुनुपर्ने ठाउँमै तिमिमा शंका उत्पन्न भयो ।

उपादान हुने उत्पन्न हुन्छ

“वत्स ! मैले ‘उपादान हुनेको उत्पत्ति छ’ भनी भन्दछु (पञ्जापेमि) तर ‘उपादान नहुनेको होइन’ । वत्स ! जस्तै - उपादान भएको आगो बल्द छ तर उपादान न भएको बल्दैन । वत्स ! त्यस्तै -- ‘उपादान हुनेको उत्पत्ति छ’ भनी भन्दछु तर ‘उपादान न हुनेको होइन’ ।”

“भो गौतम ? जुनबेला आगोको ज्वाला (अग्नि) लाई वायुले टाढासम्म पुऱ्याइदिन्छ त्यसबेला तपाइ गौतम केलाई उपादान भन्नु हुन्छ नि ?”

“वत्स ! जुनबेला आगोको ज्वालालाई वायुले टाढासम्म पुऱ्याइदिन्छ त्यसबेला ‘वायु’ नै उपादान हुन्छ भनी म भन्द छु । वत्स ! त्यसबेला ‘वायु’ नै त्यसको उपादान हुन्छ ।”

“भो गौतम ! जुनबेला यो काय निक्षेप हुन्छ तर अन्यत्र कायमा सत्त्व उप्पन्न भएको भने हुन्न (यस बीचमा) तपाइ गौतमले केलाई ‘उपादान’ भनी प्रज्ञापन गर्नुहुन्छ नि ?”

“वत्स ! जुनबेला यो काय निक्षेप हुन्छ तर अन्यत्र कायमा सत्त्व उप्पन्न भएको हुन्न-- (यस बीचमा) मैले ‘तृष्णा लाई नै उपादान’ भन्द छु ।

“वत्स ! त्यसबखत ‘तृष्णा’ नै त्यसको उपादान हुन्छ ।”

X X X

३-के शाश्वत लोक हो ?

अनि वत्सगोत्र परित्राजक जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुसल-वार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका वत्सगोत्र परित्राजकले भगवान्सँग सोधे—

१- “भो गौतम ! के शाश्वतलोक हो ?”

“वत्स ! यो कुरा मैले बताएको छैन (अव्याकृतं) कि शाश्वत लोक हो ।”

२- “भो गौतम ! के न अशाश्वत लोक हो ?”

“वत्स ! यो कुरा पनि मैले बताएको छैन (अव्याकृतं) कि अशाश्वत लोक हो ।”

३- “भो गौतम ! के अन्तवान् लोक हो ?”

“वत्स ! यो कुरा पनि मैले बताएको छैन कि अन्तवान् लोक हो ।”

४- “भो गौतम ! के त अनन्तवान् लोक हो त ?”

“वत्स ! यो कुरा पनि मैले बताएको छैन कि अनन्तवान् लोक हो ।”

५- “भो गौतम ! के उही जीव हो, उही शरीर हो ?”

“वत्स ! यो कुरा पनि मैले बताएको छैन कि उही जीव हो, उही शरीर हो ।”

६- “भो गौतम ! के त अर्क जीव हो, अर्क शरीर हो ?”

“वत्स ! यो कुरा पनि मैले बताएको छैन कि अर्क जीव हो, अर्क शरीर हो ।”

७- “भो गौतम ! के मरणपछि तथागत हुन्छ ?”

“वत्स ! यो कुरा पनि मैले बताएको छैन कि मरणपछि तथागत हुन्छ ।”

८- “भो गौतम ! के त मरणपछि तथागत हुन्न ?”

“वत्स ! यो कुरा पनि मैले बताएको छैन कि मरणपछि तथागत हुन्छ ।”

९- “भो गौतम ! के मरणपछि तथागत हुन्छ पनि हुन्छ पनि ?”

“वत्स ! यो कुरा पनि मैले बताएको छैन कि मरणपछि तथागत हुन्छ पनि हुन्छ पनि ।”

१०- “भो गौतम ! के मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्छ ?”

“वत्स ! यो कुरा पनि मैले बताएको छैन कि मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्छ ।”

शाश्वत लोक नभन्नाको हेतु के हो ?

[अ] “भो गौतम ! के हेतु, के प्रत्यय होला ? जो कि यहाँ अन्यतैर्थाय परिव्राजकहरूसँग यस्तो सोध्दा, यस्तो बताउँछन्— ‘शाश्वत लोक हो अथवा अशाश्वत लोक हो;’ ...मरणपछि तथागत हुन्छ पनि हुन्छ पनि अथवा मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्छ ।’

---

१. माथि पृ. ५१९ मा उल्लिखित १ देखि १० सम्मका प्रश्न-
हरू जम्मैको सकारात्मकरूपले पढ्नु र तल पृ ५२२ (अ)
मा उल्लिखित कारण पनि पढ्नु ।

[आ] “ओ गौतम ! के हेतु, के प्रत्यय हो त ? जो कि तपाइ गौतमसँग यस्तो सोध्दा, यस्तो बताउनु हुन्न ?— ‘शाश्वत लोक हो अथवा अशाश्वत लोक हो; ‘...मरणपछि तथागत हुन्छ पनि हुन्न पनि अथवा मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न’ ?”

(अ) “वत्स ! अन्यतैर्यीय परिव्राजकहरूले ‘१-(क) रूप-त्ताई आत्मा भन्ने ठान्दछन्, (ख) रूपमयलाई आत्मा भन्ने ठान्दछन्, (ग) आत्मामा रूपछ भन्ने ठान्दछन्; अथवा (घ) रूपमा आत्मा छ भन्ने ठान्दछन्; २-(क) वेदनालाई आत्मा भन्ने ठान्दछन्, (ख) वेदनामयलाई आत्मा भन्ने ठान्दछन्, (ग) आत्मामा वेदना छ भन्ने ठान्दछन् अथवा (घ) वेदनामा आत्मा छ भन्ने ठान्दछन्; ३-(क) संज्ञालाई आत्मा भन्ने ठान्दछन्, (ख) संज्ञामयलाई आत्मा भन्ने ठान्दछन्, (ग) आत्मामा संज्ञा छ भन्ने ठान्दछन् अथवा (घ) संज्ञामा आत्मा छ भन्ने ठान्दछन्; ४-(क) संस्कार-त्ताई आत्मा भन्ने ठान्दछन्, (ख) संस्कारमयलाई आत्मा भन्ने ठान्दछन्, (ग) आत्मामा संस्कार छ भन्ने ठान्दछन् अथवा (घ) संस्कारमा आत्मा छ भन्ने ठान्दछन्; ५-(क) विज्ञानलाई आत्मा भन्ने ठान्दछन्, (ख) विज्ञानमयलाई आत्मा भन्ने ठान्दछन्, (ग) आत्मामा विज्ञान छ भन्ने ठान्दछन् अथवा (घ) विज्ञानमा आत्मा छ भन्ने ठान्दछन् ।’ त्यसैले अन्य तैर्यीय परिव्राजकहरूसँग यस्तो सोध्दा, यस्तो बताउँछन् कि—शाश्वत लोक हो अथवा अशाश्वत लोक हो;...

१. माथि पृ. ५१९ मा उल्लिखित दशै प्रश्नहरू दोहऱ्याइ पढ्नु र तल पृ. ५२३ (आ) मा उल्लिखित कारण पनि पढ्नु ।

अरण्यपथि तथागत हुन्छ पनि हुन्न पनि अथवा अरण्यपथि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न ।

(आ) “वत्स ! तथागत अरहत् सम्यक् सम्बुद्धे ‘१-(क) रूपलाई आत्मा भन्ने ठान्दैनन्, (ख) रूपमयलाई आत्मा भन्ने ठान्दैनन्, (ग) आत्मामा रूप छ भन्ने ठान्दैनन् अथवा (घ) रूपमा आत्मा छ भन्ने पनि ठान्दैनन्; २-(क) वेदनालाई आत्मा भन्ने ठान्दैनन्, (ख) वेदनामयलाई आत्मा भन्ने ठान्दैनन्, (ग) आत्मामा वेदना छ भन्ने ठान्दैनन् अथवा (घ) वेदनामा आत्मा छ भन्ने पनि ठान्दैनन्; ३-(क) संज्ञालाई आत्मा भन्ने ठान्दैनन्, (ख) संज्ञामयलाई आत्मा भन्ने ठान्दैनन्, (ग) आत्मामा संज्ञा छ भन्ने ठान्दैनन् अथवा (घ) संज्ञामा आत्मा छ भन्ने पनि ठान्दैनन्; ४-(क) संस्कारलाई आत्मा भन्ने ठान्दैनन्, (ख) संस्कारमयलाई आत्मा भन्ने ठान्दैनन्, (ग) आत्मामा संस्कार छ भन्ने ठान्दैनन् अथवा (घ) संस्कारमा आत्मा छ भन्ने पनि ठान्दैनन्; ५-(क) विज्ञानलाई आत्मा भन्ने ठान्दैनन्, (ख) विज्ञानमयलाई आत्मा भन्ने ठान्दैनन्, (ग) आत्मामा विज्ञान छ भन्ने ठान्दैनन् अथवा (घ) विज्ञानमा आत्मा छ भन्ने पनि ठान्दैनन् ।’ त्यसैले तथागतसंग यस्तो सोध्दा, यस्तो बताउनुहुन्न (न एवं वेध्याकरणं होति, कि - शाश्वत लोक हो अथवा अशाश्वत लोक हो;...अरण्यपथि तथागत हुन्छ पनि हुन्न पनि अथवा न त हुन्छ, न त हुन्न ।”

गुरु-शिष्यका कुराहरू मिल्छन्

अनि वत्सगोत्र परिव्राजक आसनबाट उठी जहाँ आमुष्मान

मौद्गल्यायन हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् मौद्गल्यायनसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका वत्सगोत्र परिव्राजकले आयुष्मान् मौद्गल्यायनसँग सोधे—

१- “भो मौद्गल्यायन ! के शाश्वत लोक हो ?”

“वत्स ! भगवान्ले ‘शाश्वत लोक हो’ भन्ने कुरा बताउनु भएको छैन (अग्याकतं खो एतं) ।”

२- “भो मौद्गल्यायन ! के त अशाश्वत लोक हो ?”

“वत्स भगवान्ले ‘अशाश्वत लोक हो’ भन्ने कुरा पनि बताउनु भएको छैन ।”

३- “भो मौद्गल्यायन ! के अन्तवान् लोक हो ?”

“वत्स ! भगवान्ले ‘अन्तवान् लोक हो’ भन्ने कुरा पनि बताउनु भएको छैन ।”

४- “भो मौद्गल्यायन ! के त अनन्तवान् लोक हो ?”

“वत्स ! भगवान्ले ‘अनन्तवान् लोक हो’ भन्ने कुरा पनि बताउनु भएको छैन ।”

५- “भो मौद्गल्यायन ! के उही जीव हो, उही शरीर हो ?”

“वत्स ! भगवान्ने ‘उही जीव हो, उही शरीर हो’ भन्ने कुरा पनि बताउनु भएको छैन ।”

६- “भो मौद्गल्यायन ! के त अर्कै जीव हो, अर्कै शरीर हो ?”

“वत्स ! भगवान्ने ‘अर्कै जीव हो, अर्कै शरीर हो’ भन्ने कुरा पनि बताउनु भएको छैन ।”

७- “भो मौद्गल्यायन ! के मरणपछि तथागत हुन्छ ?”

“वत्स ! भगवान्ने ‘मरणपछि तथागत हुन्छ’ भन्ने कुरा पनि बताउनु भएको छैन ।”

८- “भो मौद्गल्यायन ! के त मरणपछि तथागत हुन्न ?”

“वत्स ! भगवान्ने ‘मरणपछि तथागत हुन्न’ भन्ने कुरा पनि बताउनु भएको छैन ।”

९- “भो मौद्गल्यायन ! के मरणपछि तथागत हुन्छ पनि हुन्न पनि ?”

“वत्स ! भगवान्ने ‘मरणपछि तथागत हुन्छ पनि हुन्न पनि’ भन्ने कुरा पनि बताउनु भएको छैन ।”

१०- “भो मौद्गल्यायन ! के मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न ?”

“वत्स ! भगवान्त्वे ‘मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न’ भन्ने कुरा पनि बताउनु भएको छैन ।”

[अ] “भो मौद्गल्यायन ! के हेतु, के प्रत्यय होला ? जो कि यहाँ अन्यतैर्थाय परिव्राजकहरूसँग यस्तो सोध्दा, यस्तो बताउँछन्— ‘शाश्वत लोक हो वा अशाश्वत लोक हो;...मरण-पछि तथागत हुन्छ पनि हुन्न पनि अथवा मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न ।’

[आ] “भो मौद्गल्यायन ! के हेतु, के प्रत्यय हो त ? जो कि यहाँ श्रमणगौतमसँग यस्तो सोध्दा, यस्तो बताउँदैन— ‘शाश्वत लोक हो वा अशाश्वत लोक हो;...मरणपछि तथागत हुन्छ पनि हुन्न पनि अथवा मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न’ ।”

(अ) “वत्स ! अन्यतैर्थाय परिव्राजकहरूले ‘१-(क) रूप-लाई आत्मा भन्ने ठान्दछन्, (ख) रूपमयलाई आत्मा भन्ने ठान्दछन्, (ग) आत्मामा रूप छ भन्ने ठान्दछन् अथवा (घ) रूपमा आत्मा छ भन्ने ठान्दछन्; २-(क) वेदनालाई आत्मा भन्ने ठान्दछन्, ... ३-(क) संज्ञालाई आत्मा भन्ने ठान्दछन्, ... ४-(क) संस्कारलाई आत्मा भन्ने ठान्दछन्, ... ५-(क) विज्ञानलाई आत्मा भन्ने ठान्दछन्, (ख) विज्ञानमयलाई आत्मा भन्ने ठान्दछन्. (ग) आत्मामा विज्ञान छ भन्ने ठान्दछन् अथवा (घ) विज्ञानमा आत्मा छ भन्ने ठान्दछन् ।’ त्यसैले अन्यतैर्थाय परिव्राजकहरूसँग यस्तो

सोष्वा, यस्तौ बताउछन् कि—‘शाश्वत झोक हो वा अशाश्वत झोक हो;...इत्यादि ।’

(आ) “वत्स ! तथागत अरहत् सम्यक् सम्बुद्धले ‘१-(क) रूपलाई आत्मा भन्ने ठान्दैनन्, (ख) रूपमयलाई आत्मा भन्ने ठान्दैनन्, (ग) आत्मामा रूप छ भन्ने ठान्दैनन् अथवा (घ) रूपमा आत्मा छ भन्ने ठान्दैनन्; २-(क) वेदनालाई...; ३-(क) संज्ञा-लाई;... ४-(क) संस्कारलाई... ५-(क) विज्ञानलाई आत्मा भन्ने ठान्दैनन्, (ख) विज्ञानमयलाई आत्मा भन्ने ठान्दैनन्, (ग) आत्मामा विज्ञान छ भन्ने ठान्दैनन् अथवा (घ) विज्ञानमा आत्मा छ भन्ने पनि ठान्दैनन् ।’ त्यसैले तथागत अरहत् सम्यक् सम्बुद्धसँग यस्तो सोष्वा, यस्तो बताउनु हुन्छ कि—‘शाश्वत झोक हो वा अशाश्वत झोक हो...इत्यादि’ ।”

“आश्रय हो, भो मौद्गल्यायन ! अद्भुत हो, भो मौद्गल्यायन !! जहाँ कि शास्ताको र श्रावकको अग्रपद सम्बन्धी—अर्थमा अर्थ, व्यञ्जनमा व्यञ्जन—मेल खान्छ, समान छ तथा परस्पर विरोध छैन । भो मौद्गल्यायन ! अहिले भरखरं भ्रमण-गौतमकहाँ गई मैले यिनं कुराहरू सोधेको थिएँ । भ्रमणगौतमले पनि यिनं पदहरूद्वारा, यिनं व्यञ्जनहरूद्वारा, यस्तं अर्थ प्रकाशपार्नु भएको थियो जस्तं तपाइ मौद्गल्यायनले । आश्रय हो, भो मौद्गल्यायन ! अद्भुत हो, भो मौद्गल्यायन !! जहाँ कि शास्ताको र

५२८]

बुद्धकालीन परिव्राजकहरू

श्रावकको अप्रपद सम्बन्धी—अर्थमा अर्थ, व्यञ्जनमा व्यञ्जन—मेल
खान्छ, समान छ तथा परस्पर विरोध छैन ।”

४-मलाई मात्र दान देऊ

एक दिन वत्सगोत्र परिव्राजक जहाँ भगवान् हनुहनुष्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशल-वार्ता सिद्धिएपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका वत्सगोत्र परिव्राजकले भगवानलाई यस्तो भने—

“भो गौतम ! मैले सुनेको छु कि श्रमण गौतमले यस्तो भन्नु हुन्छ— ‘(१) मलाई मात्र दान दिनुपर्छ, अर्कालाई दान दिन हुन्न; (२) मेरा भावकहरूलाई मात्र दान दिनुपर्छ, अर्काका भावकहरूलाई दान दिन हुन्न; (३) मलाई दिएको मात्र महत्फल हुन्छ, अर्कालाई दिएको महत्फल हुन्न; (४) मेरा भावकहरूलाई दिएको मात्र महत्फल हुन्छ, अर्काका भावकहरूलाई दिएको महत्फल हुन्न ।’ भो गौतम ! जसले यस्तो भन्दछन्... उनीहरूले तपाइ गौतमले भन्नु भएको जस्तै भन्छन् के ? के उनीहरूले तपाइ गौतमलाई फूटो कुरा त गर्दैनन् ? के उनीहरूले घर्मानुकूल भन्छन् ? के यसमा प्रमत्तापूर्वक अनिराखेको वादानुवाद (कुरा) को निम्बा त हुन्न ? हामी तपाइ गौतमलाई फूटो आरोप लगाउन चाहन्छौं ।”

“वत्स ! ‘श्रमण गौतमले (१) मलाई मात्र दान दिनुपर्छ, अर्कालाई दान दिन हुन्न; (२) मेरा भावकहरूलाई मात्र दान दिनुपर्छ, अर्काका भावकहरूलाई दान दिन हुन्न; (३) मलाई दिएको मात्र महत्फल हुन्छ, अर्कालाई दिएको महत्फल हुन्न; (४) मेरा भावकहरूलाई दिएको मात्र महत्फल हुन्छ, अर्काका भावकहरूलाई दिएको महत्फल हुन्न’ भनी जसले भन्दछन्, उनीहरूले मैले भनेको जस्तो भन्दैनन् । उनीहरूले मलाई असत्य, अतथ्य तथा ऋटो कुरा लगाउँछन् । वत्स ! जसले अर्कालाई दिने दानमा बाधा पुऱ्याउँछ उसले तीनै जनालाई बिघ्न पुऱ्याउँछ र तीनै जनाको चोरी गर्छ । कुन तीन भने ?—

‘(१) दाताको पुण्यलाई बिघ्नगर्ने हुन्छ, (२) प्रतिग्राहक (=दान पाउने) को लाभलाई बिघ्नगर्ने हुन्छ र (३) पहिले नै आफूले आफूलाई (द्वेषभावद्वारा) खाडल खनेको जस्तो हुन्छ र हनन गरेको हुन्छ ।’

“वत्स ! जसले अर्कालाई दिने दानमा बाधा दिन्छ, उसले यी तीन जनालाई बिघ्न गर्छ र तीनै जनाको चोरी गर्छ ।

“वत्स ! म त यस्तो सम्म पनि भन्दछु कि—जो त्यो असूचि-कूपमा, धूलो फ्याँक्ने खाडलमा प्राणीहरू हुन्छन्—थाली पखालेको वा कसौडी पखालेको (पानी) त्यहाँ फ्याँक्दा— ‘जो प्राणीहरू त्यहाँ छन्, उनीहरूको यसद्वारा यापनहोस्’ भन्ने संकल्प (कामना) गरी

पर्यावच्छन् भवे—त्यसबाट पनि पुण्य (कुशलचेतना) हुन्छ भनी भन्छु भने मनुष्यहरूलाई (दिनेको त) कुरे के ? वत्स ? किन्तु म (विशेषगरी) दुःशीललाई दिएको [दान] भन्दा शीलवानलाई दिएको [दानको] महत्फल बताउँछु । सो (शीलवान्) पुरुष पञ्चाङ्ग विप्रहीणा तथा पञ्चाङ्ग सम्पन्न हुन्छ ।

कसलाई शीलवान् भन्दछन् ?

“कुन पाँच अङ्गहरू प्रहीण भएका हुन्छन्, भने—(१) काम-च्छन्द प्रहीण भएको हुन्छ, (२) व्यापाद् प्रहीण भएको हुन्छ, (३) धीनमिद्ध (= शारीरिक र मानसिक अस्वस्थता) प्रहीण भएको हुन्छ, (४) उद्वृच्च-कुक्कुच्च (शारीरिक र मानसिक चंचलपन) प्रहीण भएको हुन्छ र (५) विचिकित्सा (= शंका सन्देह) प्रहीण भएको हुन्छ । यिनै पाँच अङ्गहरू प्रहीण भएका हुन्छन् ।

“कुन पाँच अङ्गहरूले सम्पन्न भएको हुन्छ भने—(१) अशौक्ष-शीलस्कन्धले सम्पन्न भएको हुन्छ, (२) अशौक्ष-समाधिस्कन्धले सम्पन्न भएको हुन्छ, (३) अशौक्ष-प्रज्ञास्कन्धले सम्पन्न भएको हुन्छ, (४) अशौक्ष-विमुक्तिस्कन्धले सम्पन्न भएको हुन्छ र (५) अशौक्ष-

१. अरहन्तहरूलाई ‘अशौक्ष’ भन्दछन् । अतएव अरहन्तहरूका शील-समाधि-प्रज्ञालाई ‘अशौक्ष-शील-समाधि-प्रज्ञा’ भन्दछन् ।

विमुक्ति ज्ञानदर्शनस्कन्धले सम्पन्न भएको हुन्छ । यिनै पाँच अङ्गहरूले सम्पन्न भएको हुन्छ । यसरी पाँच अङ्गहरूले विप्रहीण तथा पाँच अङ्गहरूले सम्पन्न भएकोलाई दिने दान महत्फल हुन्छ भनी भन्दछु ।

- १- “इति कण्हासु सेतासु, रोहणीसु हरीसु वा ।
कम्मासासु सरूपासु, गोसु पारेवतासु वा ॥
- २- “यासु कासुचि' एतासु दन्तो जायति पुङ्गवो ।
धोरट्ठो बलसम्पन्नो, कल्याणजवनिष्कमो ।
तमेव भारे युञ्जन्ति, नास्स वण्णं परिक्खरे ॥
- ३- “एवमेव मनुस्सेसु, यस्मिं किस्मिञ्च जातिये ।
खत्तिये ब्राह्मणे वेस्से, सुहे चण्डालपुक्कुसे ॥
- ४- “यासु कासुचि एतासु, दन्तो जायति सुब्बतो ।
धम्मट्ठो सीलसम्पन्नो, सच्चवादी हिरिमनो^१ ॥
- ५- “पहीनजातिमरणो, ब्रह्मचरियस्स केवली ।
पन्नभारो विसंयुत्तो, कतकिच्चो अनासवो ॥
- ६- “पारगु सब्बधम्मानं, अनुपादाय निब्बुत्तो ।
तस्मियेव बिरजे खेत्ते, विपुल्ला होति दक्खिणा ॥

१. सियाम र रोमनमा: 'कासु च' ।

२. सिंहलमा: 'हिरिमनो' ।

- ७- 'बाला च अविजानन्ता, दुस्मेधा अस्मुताविनो ।
बहिद्धा देन्ति^१ दानानि, न हि सन्ते उपासरे ॥
- ८- "ये च सन्ते उपासन्ति, सत्पब्बे धीरसम्मते ।
सद्दा च नेसं^२ सुगते, मूलजाता पतिट्ठिता ॥
- ९- "देवलोकों च ते यन्ति, कुले वा इध जायरे ।
अनुपुब्बेन निब्बानं, अधिगच्छन्ति पण्डिता' ति ॥"

अर्थ--

१, २- "जस्तै—कालो, सेतो, रातो, हरियो, छिरबिरे अथवा आफनं बाछाको वर्णं अथवा परेवाको वर्णंहरूमध्ये जुनसुकै वर्णमा गोरू जन्मे तापनि; जसमा भारवहन गर्नसक्ने बलसम्पन्न छ—जसले सोजोगरी राम्ररी भारवहन गर्न सक्छ—उसैलाई भार ताम्र लगाउँछन् उ कस्तो वर्णको रहेछ भन्ने परीक्षा गर्दैनन् ।

३-६- "त्यस्तै - मनुष्यहरूमा क्षत्री, ब्राह्मण, वंश्य, शूद्र, चण्डाल, पुष्कसादि जुनसुकै जातिका भए पनि यिनीहरूमध्ये जो दान्त, सुवृत्त, धर्मस्थित, शीलसम्पन्न, सत्यवादी, लज्जालु, जन्म-मरणबाट मुक्त, परिपूर्ण बह्यचारी, भारमुक्त, बन्धन रहित, कृतकृत्य,

१. सियाम र रोमनमा: 'दर्दन्ति' ।

२. रोमनमा: 'तेस' ।

अनालव, सबै धर्मबाट^१ पारंगत,^२ उपादान रहित, परिनिवृत्त भएको क्षेत्रमा (बिएको) दानको फल महत्फल हुन्छ ।

७- “अज्ञानी, बुद्ध, अश्रुतवान्हरूले न जानी (यहाँभन्दा) बाहिर दान दिन्छन् र शान्तपुरुषको उपासना गर्दैनन् ।

८,९- “जसले शान्तपुरुष, स-प्राज्ञ, धीरसम्मत प्रति उपासना गर्छन्, जसको श्रद्धा सुगत (= बुद्ध) प्रति जरोबसिसकेको हुन्छ, उनीहरू देवलोकमा उत्पन्न हुन्छन् अथवा यहाँ (कुनै) कुलमा जन्मी क्रमशः पण्डित पुरुष भई निर्वाण प्राप्त गर्छन् ।”

× Dhamma × Digital ×

१. पञ्चस्कन्ध, द्वादशायतन, अट्टारसघातु आदि धर्महरूलाई

‘सर्वधर्म’ भन्दछन् । अ. क. II. पृ. ३९२

२. (१) अभिज्ञानद्वारा पार, (२) परिज्ञानद्वारा पार, (३)

प्रहाणद्वारा पार, (४) भावनाद्वारा पार, (५) साक्षात्कार-

द्वारा पार तथा ६) समापत्तिद्वारा पार । यी छ प्रकार-

द्वारा ‘पारंगत’ हुन सकिन्छ । अ. क. II. पृ. ३९२

५- के लोक शाश्वत हो ?

अनि वत्सगोत्र परिव्राजक जहाँ आयुष्मान्, महामौद्-
गल्यायन हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान्, महामौद्-
गल्यायनसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता सिद्धिएपछि
एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका वत्सगोत्र परिव्राजकले आयुष्मान्
महामौद्गल्यायनसँग सोधे -

१- “भो मौद्गल्यायन ! के लोक शाश्वत हो ?”

“वत्स ! भगवान्ले लोक शाश्वत हो’ भनेर भन्नु भएको छैन
(अब्याकतं) ।”

२- “भो मौद्गल्यायन ! के त लोक अशाश्वत हो त ?”

“वत्स ! भगवान्ले ‘लोक अशाश्वत हो’ भनेर पनि भन्नु भएको
छैन ।”

३- “भो मौद्गल्यायन ! के लोक अन्तवान् हो ?”

“वत्स ! भगवान्ले ‘लोक अन्तवान् हो’ भनेर पनि भन्नु
भएको छैन ।”

४- “भो मौद्गल्यायन ! के त लोक अनन्तवान् हो ?”

“वत्स ! भगवान्ले ‘लोक अनन्तवान् हो’ भनेर पनि भन्नु भएको छैन ।”

५- “भो मौद्गल्यायन ! के उही जीव हो, उही शरीर हो ?”

“वत्स ! भगवान्ले ‘उही जीव हो, उही शरीर हो’ भनेर पनि भन्नु भएको छैन ।”

६- “भो मौद्गल्यायन ! के अर्क जीव, अर्क शरीर हो त ?”

“वत्स ! भगवान्ले ‘अर्क जीव, अर्क शरीर हो’ भनेर पनि भन्नु भएको छैन ।”

७- “भो मौद्गल्यायन ! के मरणपछि तथागत हुन्छ ?”

“वत्स ! भगवान्ले ‘मरणपछि तथागत हुन्छ’ भनेर पनि भन्नु भएको छैन ।”

८- “भो मौद्गल्यायन ! के त मरणपछि तथागत हुन्न ?”

“वत्स ! भगवान्ले ‘मरणपछि तथागत हुन्न’ भनेर पनि भन्नु भएको छैन ।”

९- “भो मौद्गल्यायन ! के मरणपछि तथागत हुन्छ पनि हुन्न पनि ?”

“वत्स ! भगवान्ने ‘मरणपछि तथागत हुन्छ पनि, हुन्न पनि’ भनेर पनि भन्नु भएको छैन ।”

१०- “भो मौद्गल्यायन ! के मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न त ?”

“वत्स ! भगवान्ने ‘मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न’ भनेर पनि भन्नु भएको छैन ।”

अरुहरूले शाश्वत लोक भन्छन्

[अ] “भो मौद्गल्यायन ! के हेतु, के प्रत्यय होला ? जो कि यहाँ अन्यतैर्थाय परिव्राजकहरूसँग यस्तो सोच्दा यस्तो भन्छन्- ‘शाश्वत लोक हो वा अशाश्वत लोक हो, अन्तवान् लोक हो वा अनन्तवान् लोक हो; उही जीव हो वा उही शरीर हो; अर्कै जीव हो वा अर्कै शरीर हो; मरणपछि तथागत हुन्छ वा मरणपछि तथागत हुन्न; मरणपछि तथागत हुन्छ पनि हुन्न पनि अथवा मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न’ ।”

[आ] “भो मौद्गल्यायन ! के हेतु, के प्रत्यय होला ? जो कि यहाँ श्रमणगौतमसँग यस्तो सोच्दा यस्तो भनिदैन - ‘शाश्वत लोक हो वा अशाश्वत लोक हो; ...मरणपछि तथागत हुन्छ पनि हुन्न पनि अथवा मरणपछि तथागत न त हुन्छ न त हुन्न’ ।”

(अ) 'वत्स ! अन्यतैर्यीय परिव्राजकहरू चक्षुलाई 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी संकन्छन्; श्रोतलाई ...घ्राणलाई...जिह्वालाई...कायलाई...तथा मनलाई 'यो मेरो हो, यो महुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी संकन्छन् । त्यसैले अन्यतैर्यीय परिव्राजकहरूसँग यस्तो सोध्दा यस्तो भन्वछन्— 'शाश्वत लोक हो वा अशाश्वत लोक हो; अन्तवान् लोक हो वा अनन्तवान् लोक हो; उही जीव हो वा उही शरीर हो; अर्कै जीव हो वा अर्कै शरीर हो; मरणपछि तथागत हुन्छ वा मरणपछि तथागत हुन्छन; मरणपछि तथागत हुन्छ पनि हुन्न पनि अथवा मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न ।'

(आ) "वत्स ! तथागत अरहत् सम्यक् सम्बुद्धले चक्षुलाई 'न यो मेरो हो, न यो महुँ, न यो मेरो आत्मा हो' भनी संकनु हुन्छ; श्रोतलाई...घ्राणलाई...जिह्वालाई...कायलाई...तथा मनलाई 'न यो मेरो हो, न यो महुँ, न यो मेरो आत्मा हो' भनी संकनु हुन्छ । त्यसैले तथागत अरहत् सम्यक् सम्बुद्धसँग यस्तो सोध्दा यस्तो भन्नु हुन्न— 'शाश्वत लोक हो वा अशाश्वत लोक हो...'' ।"

शिष्य र गुरुका कुराहरू मिल्दछन्

अनि वत्सगोत्र परिव्राजक आसनबाट उठी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोद-

श्रेय कुशलवार्ता सिद्धिएपिष्टि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका
वत्सगोत्र परिव्राजकले भगवानसँग सोधे

१- “भो गौतम ! के लोक शाश्वत हो ?”

“वत्स ! ‘लोक शाश्वत हो’ भनेर मैले बताएको छैन
(अठ्ठ्याकतं) ।”

२- “भो गौतम ! के त लोक अशाश्वत हो त ?”

“वत्स ! ‘लोक अशाश्वत हो’ भनेर पनि मैले बताएको छैन ।”

३- “भो गौतम ! के लोक अन्तवान् हो ?”

“वत्स ! ‘लोक अन्तवान् हो’ भनेर पनि मैले बताएको छैन ।”

४- “भो गौतम ! के त लोक अनन्तवान् हो ?”

“वत्स ! ‘लोक अनन्तवान् हो’ भनेर पनि मैले बताएको
छैन ।”

५- “भो गौतम ! के उही जीव हो, उही शरीर हो ?”

“वत्स ! ‘उही जीव हो, उही शरीर हो’ भनेर पनि मैले
बताएको छैन ।”

६- “भो गौतम ! के अर्क जीव, अर्क शरीर हो त ?”

“वत्स ! ‘अर्क जीव, अर्क शरीर हो’ भनेर पनि मैले बताएको
छैन ।”

७- “भो गौतम ! के मरणपछि तथागत हुन्छ ?”

“वत्स ! ‘मरणपछि तथागत हुन्छ’ भनेर पनि मैले बताएको छैन ।”

८- “भो गौतम ! के त मरणपछि तथागत हुन्छ ?”

“वत्स ! ‘मरणपछि तथागत हुन्छ’ भनेर पनि मैले बताएको छैन ।”

९- “भो गौतम ! के मरणपछि तथागत हुन्छ पनि हुन्छ पनि ?”

“वत्स ! ‘मरणपछि तथागत हुन्छ पनि हुन्छ पनि’ भनेर पनि मैले बताएको छैन ।”

१०- “भो गौतम ! के मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्छ त ?”

“वत्स ! ‘मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्छ’ भनेर पनि मैले बताएको छैन (अव्याकृतं) ।”

अरूहरूले किन शाश्वत भन्छन् ?

[अ] “भो गौतम ! के हेतु, के प्रत्यय होला ? जो कि यहाँ अन्यतैर्थाय परिव्राजकहरूसँग यस्तो सोच्दा यस्तो भन्छन्-‘शाश्वत लोक हो वा अशाश्वत लोक हो; ?...मरणपछि तथागत हुन्छ पनि

१. माथि पृ. ५३७ [अ] मा उल्लेख भए जस्तै दोह-याएर पढ्नु ।

हुन्न पनि अथवा मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न ।’

[आ] “भो गौतम ! के हेतु, के प्रत्यय हो त ? जो कि यहाँ तपाइ गौतमसँग यस्तो सोछ्वा यस्तो बताईं देन — ‘शाश्वत लोक हो वा अशाश्वत लोक हो;’ ...मरणपछि तथागत हुन्छ पनि हुन्न पनि अथवा मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न ।’”

(अ) ‘वत्स ! अन्यतैर्थाय परिव्राजकहरू चञ्चुलाई ‘यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो’ भनी संकन्धन्; धोतलाई... घ्राणलाई... जिह्वालाई... कायलाई... तथा मनलाई ‘यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो’ भनी संकन्धन् । त्यसैले अन्यतैर्थाय परिव्राजकहरूसँग यस्तो सोछ्वा यस्तो भन्दछन् — ‘शाश्वत लोक हो वा अशाश्वत लोक हो; मरणपछि तथागत हुन्छ पनि हुन्न पनि अथवा मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न ।’

(आ) ‘वत्स ! तथागत अर्हत् सम्यक् सम्बुद्धले चञ्चुलाई ‘न यो मेरो हो, न यो म हुँ, न यो मेरो आत्मा हो’ भनी संकन्धु-हुन्छ; धोतलाई... घ्राणलाई... जिह्वालाई... कायलाई ..तथा मनलाई ‘न यो मेरो हो, न यो म हुँ, न यो मेरो आत्मा हो’ भनी संकन्धुहुन्छ । त्यसैले तथागतसँग यस्तो सोछ्वा यस्तो बताउँदैनन् — ‘लोक शाश्वत हो वा लोक अशाश्वत हो; ...इत्यादि’ ।”

“आश्चर्य हो, भो गौतम ! अद्भुत हो, भो गौतम !! जहाँ कि शास्ताको र भावकको अक्षय सम्बन्धी — अर्थमा अर्थ, व्यञ्जनमा

१ माथि पृ. ५३७ [अ] मा उल्लेख भए जस्तै दोहुर्याई पढनू ।

ब्यञ्जन – मेलखान्छ, समान छ तथा परस्पर विरोध छैन । भो गौतम ! अहिले भरखरं भ्रमण मौद्गल्यायनकहाँ गई मैले यिनै कुराहरू सोधेको थिएँ । भ्रमण मौद्गल्यायनले पनि यिनै पबहरूद्वारा, यिनै व्यञ्जनहरूद्वारा, यस्तै अर्थ प्रकाश पार्नु भयो जस्तै तपाइ गौतमले भन्नु भयो । आश्चर्य हो, भो गौतम ! अद्भुत हो, भो गौतम !! जहाँ कि शास्ताको पनि श्रावकको पनि अप्रपद सम्बन्धी—अर्थमा अर्थ, ब्यञ्जनमा ब्यञ्जन—मेलखान्छ, समान छ तथा परस्पर विरोध छैन ।”

x

x

x

६- तथागत मरण पछि हुन्छ के ?

एक समय आयुष्मान् सभिय कात्यायन ज्ञातिकको गिब्जकावसथ मन्ने विहारमा बस्नुभएको थियो ।

अनि बत्सगोत्र परिव्राजक जहाँ आयुष्मान् सभिय कात्यायन हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् सभिय कात्यायनसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका बत्सगोत्र परिव्राजकले आयुष्मान् सभिय कात्यायनसँग सोधे—

१- “भो कात्यायन ! के तथागत मरणपछि हुन्छ ?”

“बस ! भगवान्ले ‘तथागत मरणपछि हुन्छ’ मन्ने कुरा भन्नुभएको छैन (अव्याकतं) ।”

२- “भो कात्यायन ! के त ‘तथागत मरणपछि हुन्छ’ ?”

“वत्स ! भगवान्ले ‘तथागत मरणपछि हुन्न’ भन्ने कुरा पनि भन्नुभएको छैन ।”

३- “भो कात्यायन ! के ‘तथागत मरणपछि हुन्छ पनि हुन्न पनि’ ?”

“वत्स ! भगवान्ले ‘तथागत मरणपछि हुन्छ पनि, हुन्न पनि’ भन्ने कुरा पनि भन्नुभएको छैन ।”

४- “भो कात्यायन ! के त ‘तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न’ ?”

“वत्स ! भगवान्ले ‘तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न’ भन्ने कुरा पनि भन्नु भएको छैन ।”

“भो कात्यायन ! (१) ‘के तथागत मरणपछि हुन्छ ?’ भनी सोच्दा ‘वत्स ! भगवान्ले तथागत मरणपछि हुन्छ भन्ने कुरा भन्नु भएको छैन’ भनी भन्नुहुन्छ । भो कात्यायन ! (२) ‘के तथागत मरणपछि हुन्न ?’ भनी सोच्दा, ‘वत्स ! भगवान्ले तथागत मरणपछि हुन्न भन्ने कुरा पनि भन्नु भएको छैन’ भनी भन्नु हुन्छ । भो कात्यायन ! (३) ‘के तथागत मरणपछि हुन्छ पनि हुन्न पनि ?’ भनी सोच्दा ‘वत्स ! भगवान्ले तथागत मरणपछि हुन्छ पनि हुन्न पनि भन्ने कुरा पनि भन्नु भएको छैन’ भनी भन्नुहुन्छ । भो कात्यायन ! (४) ‘के त तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न ?’ भनी सोच्दा ‘वत्स ! भगवान्ले

तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न भन्ने कुरा पनि भन्नु भएको छैन' भनी भन्नुहुन्छ ।

“भो कात्यायन ! श्रमणगौतमले यसको उत्तर नबत!उनाको (अब्याकतं) के हेतु, के प्रत्ययहोला ?”

“वत्स ! जुन रूपी भनी, अरूपी भनी, संज्ञी भनी, असंज्ञी भनी अथवा नैवसंज्ञीनासंज्ञी भनी प्रज्ञापन गर्ने हेतु वा प्रत्ययहो — सो हेतु र प्रत्ययन— सबप्रकारले, सबथा अपरिशेषरूपले निरोध भइसकेको भए— के ले त्यो— रूपी भनी, अरूपी भनी, संज्ञी भनी, असंज्ञी भनी अथवा नैवसंज्ञीनासंज्ञी भनी प्रज्ञापन गर्ने ?”

“भो कात्यायन ! (तपाइ) प्रवृजित हुनु भएको कति भयो ?”

“आवसो ! धेरै त भएको छैन, केवल तीनवर्ष भयो ।”

“आवसो ! यत्तिकमा जे जति तपाइले भन्नुभयो, त्यत्ति नै धेरै भइसक्यो । यस्तो सुन्दर बाबजा (कुराणा) अरु कुरागर्नु नै के छ र !”

×

×

×

७—रूपमा अज्ञानता

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नुभएको थियो^१ ।

अनि वत्सगोत्र परिव्राजक जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका वत्सगोत्र परिव्राजकले भगवान्सँग सोधे—

“ओ गौतम ! के हेतु, के प्रत्यय होला, जसलेगर्दा यो लोकमा अनेकप्रकारका दृष्टिगतहरू^२ उत्पन्न हुन्छन् ? (जस्तै)— (१)

१. सं. नि. II. पृ. ४७२: रूपञ्जाणसुत्तं, अ. क. II. पृ. २५६

२. ‘दृष्टिगत’ भनेको केहो भन्ने प्रश्नको उत्तरमा अभिधर्मपिटकको विभङ्गपालिले, दीर्घनिकायको ब्रह्मजालसूत्रमा समुल्लिखित बयसट्ठी (६२) ‘दृष्टिहरू’ लाई ‘दृष्टिगत’ भन्दछन् भनी समुल्लेख गरेको छ । बयसट्ठी दृष्टिहरू यी हुन्,—

१—चत्तारो सस्सतवादा (= शाश्वत वादहरू—४)

शश्वत लोक हो भन्ने, (२) अशाश्वत लोकहो भन्ने, (३) अन्तवान् लोकहो भन्ने, (४) अनन्तवान् लोकहो भन्ने, (५) उही जीवहो, उही, शरीरहो भन्ने, (६) अकै जीवहो, अकै शरीरहो भन्ने, (७) तथागत (= सत्व) मरणपछि हुन्छ भन्ने, (८) तथागत (= सत्व) मरणपछि हुन्न भन्ने, (९) तथागत मरणपछि हुन्छ पनि, हुन्न पनि भन्ने तथा (१०) तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न ?' भन्ने ।”

“वत्स ! (a) रूपमा भएको अज्ञानतालेगर्दा, (b) रूपसमु-
दयमा भएको अज्ञानतालेगर्दा, (c) रूपनिरोधमा भएको अज्ञानतालेगर्दा,

२-चत्तारो एकच्चसस्सतिका (= केही शाश्वत वादहरू-४)

३-चत्तारो अन्तानन्तिका (= अन्त र अनन्तवादहरू-४)

४-चत्तारो अमराविकल्पिका (= विक्षिप्तवादहरू-४)

५-द्वेअधिच्चसमुप्पन्निका (= आपसेआप उत्पन्न भन्नेवादहरू-२)

६-सोलस सञ्जीवादा (= संज्ञीवादहरू-१६)

७-अट्ट असञ्जीवादा (असंज्ञीवादहरू-८)

८-अट्ट नेवसञ्जीनासञ्जीवादा (= नैवसंज्ञीनासंज्ञीवादहरू-८)

९- सत्ता उच्छेदवादा (= नास्तिक उच्छेदवादहरू-७)

१०- पञ्चदिट्ठधम्मनिब्बानवादा (= इहलौकिक निर्वाण-
वादहरू-५

विभं. पा. पृ. ४७९ विशिष्टरूपले दृष्टिहरू
सम्बन्धी कुरा जान्न पटि.स.म.पा. पृ. १४८ देखि ‘दिट्ठकथा’
मा हेर्नु ।

(d) रूपनिरोधगामिनी प्रतिपद्मा भएको अज्ञानताले गर्दा— यी अनेक-प्रकारका दृष्टिगतहरू यो लोकमा उत्पन्न हुन्छन्— (१) शाश्वत लोक हो भन्ने... (१०) तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुँछ भन्ने इत्यादि ।

“वत्स ! यही नै हेतु हो, यही नै प्रत्यय हो— जसले गर्दा यो लोकमा अनेकप्रकारका दृष्टिगतहरू उत्पन्न हुन्छन्— (१) शाश्वत लोक हो भन्ने, ... (१०) तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुँछ भन्ने इत्यादि ।”

x

x

x

द-वेदनामा अज्ञानता

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नु भएको थियो^१ ।

अनि वत्सगोत्र परिव्राजक जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि^२... भगवान्सँग सोधे —

“भो गौतम ! के हेतु, के प्रत्ययहोला, जसलेगर्दा यो लोकमा अनेकप्रकारका दृष्टिगतहरू उत्पन्न हुन्छन् ? -- ‘(१) शाश्वत लोकहो भन्ने,^३... (१०) तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न’ भन्ने ?”

“वत्स ! (a) वेदनामा भएको अज्ञानतालेगर्दा, (b) वेदना-समुदयमा भएको अज्ञानतालेगर्दा, (c) वेदनानिरोधमा भएको अज्ञानता-लेगर्दा, (d) वेदना निरोधगामिनी प्रतिपद्मा भएको अज्ञानतालेगर्दा — यी अनेकप्रकारका दृष्टिगतहरू यो लोकमा उत्पन्न हुन्छन् -- (१)

१. सं. नि. II. पृ. ४७२: वेदनाअञ्जाणमुत्तं, अ.क. II. पृ.२५६

२. माथि पृ. ५४६ मा उल्लेख भए जस्तै दोहन्याई पढनू ।

३. ,, पृ. ५४७ ,, ,, ,,

५५०]

बुद्धकालीन परिव्राजकहरू

शाश्वत लोकहो भन्ने, ... (१०) तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न भन्ने इत्यादि ।

“वत्स ! यही नै हेतुहो, यही नै प्रत्यय हो -- जसलेगर्दा यो लोकमा अनेकप्रकारका दृष्टिगतहरू उत्पन्न हुन्छन्-- (१) शाश्वत लोकहो भन्ने, ... (१०) तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न भन्ने इत्यादि ।”

Dhamma.Digital

×

×

×

९-संज्ञामा अज्ञानता

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नु भएको थियो^१ ।

अनि वत्सगोत्र परिव्राजक जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि^२ ... भगवान्सँग सोधे--

“भो गौतम ! के हेतु, के प्रत्ययहोला, जसलेगर्दा यो लोकमा अनेकप्रकारका दृष्टिगतहरू उत्पन्न हुन्छन् ?-- ‘(१) शाश्वत लोकहो भन्ने, .. (१०) तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न’ भन्ने ?”

“वत्स ! (a) संज्ञामा भएको अज्ञानतालेगर्दा, (b) संज्ञा-समुदयमा भएको अज्ञानतालेगर्दा, (c) संज्ञानिरोधमा भएको अज्ञानतालेगर्दा, (d) संज्ञानिरोधगामिनी प्रतिपद्मा भएको अज्ञानताले-गर्दा-- यी अनेकप्रकारका दृष्टिगतहरू यो लोकमा उत्पन्न हुन्छन्--

१. सं. नि. II. पृ. ४७३: सञ्जाअञ्जाणसुत्तं, अ क. II. पृ. २५६

२. माथि पृ. ५४६ मा जस्तै ।

५५२]

बुद्धकालीन परिव्राजकहरू

(१) शाश्वत लोकहो भन्ने, ... (१०) तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न भन्ने इत्यादि ।

‘वत्स ! यही नै हेतुहो, यही नै प्रत्ययहो— जसलेगर्दा यो लोकमा अनेकप्रकारका दृष्टितगहरू उत्पन्न हुन्छन्— (१) शाश्वत लोकहो भन्ने, ... (१०) तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न भन्ने इत्यादि ।’

×

×

×

१०—संस्कारमा अज्ञानता

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नुभएको थियोः ।

अनि वत्सगोत्र परिव्राजक जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि^२ ... भगवानसँग सोधे—

‘ भो गौतम ! के हेतु, के प्रत्ययहोला, जसलेगर्वा यो लोकमा अनेकप्रकारका दृष्टिगतहरू उत्पन्न हुन्छन् ?— ‘(१) शाश्वत लोकहो भन्ने, ... (१०) त्यागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न’ भन्ने ?’

“वत्स ! (a) संस्कारमा भएको अज्ञानतालेगर्वा, (b) संस्कार समुदयमा भएको अज्ञानतालेगर्वा, (c) संस्कार निरोधमा भएको अज्ञानतालेगर्वा, (d) संस्कार निरोधगामिनो प्रतिपद्मा भएको अज्ञानतालेगर्वा — यी अनेकप्रकारका दृष्टिगतहरू यो लोकमा उत्पन्न हुन्छन्—(१)

१. सं. नि. II. पृ. ४७३: सङ्खारअञ्जाणसुत्तं, अ.क. II.पृ.२५६

२. माथि पृ. ५४६ मा जस्तै ।

५५४]

बुद्धकालीन परिव्राजकहरू

शाश्वत लोकहो भन्ने, ... (१०) तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न भन्ने इत्यादि ।

“वत्स ! यही नै हेतुहो, यही नै प्रत्ययहो— जसलेगर्वा यो लोकमा अनेकप्रकारका दृष्टिगतहरू उत्पन्न हुन्छन्— (१) शाश्वत लोकहो भन्ने, ... (१०) तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न भन्ने इत्यादि ।”

x

x

x

११—विज्ञानमा अज्ञानता

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नुभएको थियो^१ ।

अनि वत्सगोत्र परिव्राजक जहाँ भगवान् ढुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि^२... भगवाससँग सोधे—

“भो गौतम ! के हेतु, के प्रत्ययहोला, जसलेगर्दा यो लोकमा अनेकप्रकारका दृष्टिगतहरू उत्पन्न हुन्छन् ?— ‘(१) शाश्वत लोकहो मन्ने,... (१०) तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न’ मन्ने ?”

“वत्स ! (a) विज्ञानमा भएको अज्ञानतालेगर्दा, (b) विज्ञान समुदयमा भएको अज्ञानतालेगर्दा, (c) विज्ञाननिरोधमा भएको अज्ञानतालेगर्दा, (d) विज्ञान निरोधगामिनी प्रतिपद्मा भएको अज्ञानतालेगर्दा— यी अनेकप्रकारका दृष्टिगतहरू यो लोकमा उत्पन्न हुन्छन्—

१. सं.नि. II. पृ. ४७४: विञ्जाणअञ्जाणसुत्तं, अ. क. II.पृ.२५६

२. माथि पृ. ५४६ मा जस्तै ।

५५६]

बुद्धकालीन परिव्राजकहरू

(१) शाश्वत लोकहो भन्ने, ... (१०) तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न भन्ने इत्यादि ।

“वत्स ! यही नै हेतुहो, यही नै प्रत्ययहो—असलेगर्वा यो लोकमा अनेकप्रकारका दृष्टिगतहरू उत्पन्न हुन्छन्— (१) शाश्वत लोकहो भन्ने, ... (१०) तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न भन्ने इत्यादि ।”

×

×

×

१२—रूपादिमा अदर्शनता

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नुभएको थियो^१ ।

अनि वत्सगोत्र परिव्राजक जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि ... भगवानसँग सोधे—

“भो गौतम ! के हेतु, के प्रत्ययहोला, जसलेगर्दा यो लोकमा अनेकप्रकारका दृष्टिगतहरू उत्पन्न हुन्छन्— ‘(१) शाश्वत लोकहो भन्ने, ... (१०) तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न’ भन्ने ?”

“वत्स ! (a) रूप...वेदना...संज्ञा...संस्कार ... विज्ञानमा भएको अदर्शनता ... अनभिसमय ...अननुबोध... र अप्रतिवेधलेगर्दा; (b) रूप...वेदना... संज्ञा ... संस्कार ... विज्ञानसमुद्दयमा भएको अदर्शनता...अनभिसमय...अननुबोध... र अप्रतिवेधलेगर्दा; (c) रूप ... वेदना...संज्ञा...संस्कार...विज्ञाननिरोधमा भएको अदर्शनता...

---

१. सं. नि. II. पृ. ४७४: रूपअदस्सनादिमुत्तपञ्चकं, अ. क.

II. पृ. २५६

अनभिसमय... अननुबोध... र अप्रतिवेधलेगर्दा; (d) रूप... वेदना ... संज्ञा...संस्कार... बिज्ञाननिरोधगामिनी प्रतिपद्मा भएको अदर्शनता ... अनभिसमय...अननुबोध... र अप्रतिवेधलेगर्दा— यी अनेकप्रकारका दृष्टिगतहरू यो लोकमा उत्पन्न हुन्छन्— (१) शाश्वत लोकहो भन्ने, ... (१०) तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुँस भन्ने इत्यादि ।

“वत्स ! यही नै हेतुहो, यही नै प्रत्ययहो—जसलेगर्दा यो लोकमा अनेकप्रकारका दृष्टिगतहरू उत्पन्न हुन्छन्— (१) शाश्वत लोकहो भन्ने, ... इत्यादि ।”

x

x

x

१३—रूपादिमा असंलक्षणता

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नुभएको थियो^१ ।

अनि वत्सगोत्र परिव्राजक जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो (यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि... भगवान्सँग सोधे—

“भो गौतम ! के हेतु, के प्रत्ययहोला, जसलेगर्दा यो लोकमा अनेकप्रकारका दृष्टिगतहरू उत्पन्न हुन्छन्— ‘(१) शाश्वत लोकहो भन्ने, ... (१०) तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न’ भन्ने ?”

“वत्स ! (१) रूप...वेदना...संज्ञा...संस्कार... विज्ञानमा भएको असंलक्षणतालेगर्दा (= रात्ररी विचार नगनले), अनुपलक्षणतालेगर्दा (= विशेषरूपले पहिचान नगनले), अप्रत्युपलक्षणतालेगर्दा (= आफैले रात्ररी नदेखनाले), असमप्रेक्षणतालेगर्दा (= सम्यक्

१. सं. नि. 11. पृ. ४७६: रूपअसल्लवखणादिसुत्तपञ्चकं, अ.

क. II. पृ. २५६

आकारले प्रेक्षण नगर्नाले), अ-प्रत्युप्रेक्षणतालेगर्दा (= आफैले रात्रोसँग प्रेक्षण नगर्नाले); (b) रूप...वेदना...संज्ञा... संस्कार ... विज्ञान-समुद्दयमा भएको असंलक्षणतालेगर्दा, अनुपलक्षणतालेगर्दा, अ-प्रत्युपलक्षणतालेगर्दा, असमप्रेक्षणतालेगर्दा अ-प्रत्युप्रेक्षणतालेगर्दा; (c) रूप वेदना ..संज्ञा...संस्कार... विज्ञाननिरोधमा भएको असंलक्षणतालेगर्दा .. अ-प्रत्युप्रेक्षणतालेगर्दा; (d) रूप ... वेदना .. संज्ञा ...संस्कार ... विज्ञाननिरोधगामिनी प्रतिपद्मा भएको असंलक्षणतालेगर्दा... अ-प्रत्युप्रेक्षणतालेगर्दा— यी अनेकप्रकारका दृष्टिगतहरू यो लोकमा उत्पन्न हुन्छन्— (१) शाश्वत लोकहो भन्ने, ... इत्यादि ।

“धत्स ! यही नै हेतुहो, यही नै प्रत्ययहो—जसलेगर्दा यो लोकमा अनेकप्रकारका दृष्टिगतहरू उत्पन्न हुन्छन्— (१) शाश्वत लोकहो भन्ने, ... इत्यादि ।”

+

+

+

१४—रूपादिमा अप्रत्यक्षता

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नुभएको थियो ।

अनि वत्सगोत्र परिव्राजक जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि... भगवान्सँग सोधे—

“भो गौतम ! के हेतु, के प्रत्ययहोला, जसलेगर्दा यो लोकमा अनेकप्रकारका दृष्टिगतहरू उत्पन्न हुन्छन्— ‘(१) शाश्वत लोक हो भन्ने, ... (१०) तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न’ भन्ने ?”

“वत्स ! (a) रूप... वेदना... संज्ञा ... संस्कार ... विज्ञानमा^२ भएको अप्रत्यक्षताको कारणलेगर्दा; (b) रूप ... वेदना ... संज्ञा ... संस्कार ... विज्ञान समुदयमा भएको अप्रत्यक्षताको कारणलेगर्दा; (c) रूप... वेदना ... संज्ञा ... संस्कार ... विज्ञान-

१. सं. नि. 11. पृ. ४७६: रूपअप्पच्चपेक्खणादिसुत्तपञ्चकं, अ.

क. II. पृ. २५६

२. सं. नि. 11 पृ. ४७७: विञ्जाणअप्पच्चक्खकम्मसुत्तं ।

निरोधमा भएको अप्रत्यक्षताको कारणले गर्दा; (d) रूप...वेदना...संज्ञा ...संस्कार... विज्ञाननिरोधगामिनी प्रतिपद्मा भएको अप्रत्यक्षताको कारणले गर्दा--यी अनेकप्रकारका दृष्टिगतहरू यो लोकमा उत्पन्न हुन्छन्-- (१) शाश्वत लोकहो भन्ने, ... (१०) तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न भन्ने इत्यादि ।

“वत्स ! यही नै हेतुहो, यही नै प्रत्ययहो--जसले गर्दा यो लोकमा अनेकप्रकारका दृष्टिगतहरू उत्पन्न हुन्छन्--- (१) शाश्वत लोकहो भन्ने ... इत्यादि ।”

+

+

+

१५—“आत्मा छ के ?”

अनि बत्सगोत्र परिव्राजक जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँपुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका बत्सगोत्र परिव्राजकले भगवान्सँग सोधे—

“भो गौतम ! के ‘आत्मा’ छ ?”

यस्तो सोध्दा भगवान् तूष्णी हुनुभयो ।

“भो गौतम ! के ‘आत्मा’ छैन ?”

दोश्रो पटक पनि भगवान् तूष्णी हुनुभयो ।

त्यसपछि बत्सगोत्र परिव्राजक आसनबाट उठी फर्केर गए । बत्सगोत्र परिव्राजक गएको केहीछिन पछि आयुष्मान् आनन्दले भगवान्सँग सोध्नु भयो—

“भन्ते ! भगवान्ले (तपाइले) किन वत्सगोत्र परिव्राजकले प्रश्न सोध्दा उत्तर दिनु नभएको ?”

“आनन्द ! यदि मैले वत्सगोत्र परिव्राजकले ‘आत्मा छ के ?’ भनी सोध्दा ‘आत्मा छ’ भनी उत्तर दिएको भए, आनन्द ! जो ती यो लोकमा शाश्वतवादी श्रमणब्राह्मणहरू छन्, उनीहरूसँग मिल्नजाने थियो । आनन्द ! यदि मैले वत्सगोत्र परिव्राजकले ‘आत्मा छैन के ?’ भनी सोध्दा ‘आत्मा छैन’ भनी बताएको भए, जो ती यो लोकमा उच्छेदवादी श्रमणब्राह्मणहरू छन्, उनीहरूसँग मिल्नजाने थियो ।

“आनन्द ! यदि मैले, वत्सगोत्र परिव्राजकले ‘आत्मा छ के ?’ भनी सोध्दा ‘आत्मा छ’ (अत्यत्ता) भनी बताएकोभए, आनन्द ! के त्यो मैले ‘सबै धर्म अन-आत्मा’ (सब्बे धम्मा अनत्ता) भनी बताइराखेको ज्ञान (सिद्धान्त)को उत्पादनकोनिमित्त अनुकूल (अनुलोमं) हुनेछ ?”

“भन्ते ! हुने छैन ।”

“आनन्द ! यदि मैले, वत्सगोत्र परिव्राजकले ‘आत्मा छैन के ?’ भनी सोध्दा ‘आत्मा छैन’ (नत्यत्ता) भनी बताएको भए,

१. हेर सं. नि. II. पृ. ३५२: छत्रसुत्तं, अ. क. II. पृ. २३१;
 घम्म, प. पा. पृ. ४३: मगवग्गो २०; सं. नि. ii. पृ. २९५:
 अनत्तलक्खणसुत्तं, अ. क. II. पृ. २०३

वत्सगोत्र परिव्राजक

[५६५]

आनन्द ! सम्मोहित भएका वत्सगोत्र परिव्राजक ँन् बढी सम्मोहित हुनेथिए— 'अघि त मेरो आत्मा थियो, अब त्यो पनि छैन' इत्यादि ।”

Dhamma.Digital

×

×

×

१६-दृष्टि सम्बन्धी प्रश्नहरू

यस्तो मैले सुने^१ ।

त्यस समय वत्सगोत्र परिव्राजक जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुरा-कानी गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका वत्सगोत्र परिव्राजकले भगवान्सँग सोधे--

१- “भो गौतम ! के ‘लोक शाश्वत हो र यही सत्य हो अरु जन्मै असत्यहुन् ?’— तपाइ गौतम यस्तो दृष्टि (=मत) राख्ने हुनुहुन्छ ?”

“वत्स ! न म ‘लोक शाश्वत हो र यही सत्यहो अरुजन्मै असत्यहुन्’ भन्ने दृष्टि^२ राख्ने हुँ ।”

१. म. नि. 11, पृ. १७६: अग्गिबच्छगोत्तसुत्तं, अ. क. 111.

पृ. १३४

२. बुद्धधर्मको दार्शनिक भाषामा ‘दृष्टि’ भन्नासाथ मिथ्या धारणा भन्ने अर्थ हुन्छ । दृष्टिको अर्थ— अयथार्थ विश्वास,

२- “भो गौतम ! के ‘लोक अ शाश्वत हो र यही सत्यहो अरु जम्मै असत्यहुन्’ —तपाइ गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ ?”

अयथार्थ हेराई, अयथार्थ धारणा तथा पूर्वाग्रह विचार हो । पटिसम्भदामार्ग पालि अनुसार यी दृष्टिहरू जम्मा सोन्ह (१६) छन्—

(१) आशवाद-दृष्टि, (२) आत्मानु-दृष्टि, (३) मिथ्या-दृष्टि, (४) सत्काय-दृष्टि, (५) :सत्कायवस्तुक शाश्वत-दृष्टि, (६) सत्कायवस्तुक उच्छेद-दृष्टि, (७) अन्तर्ग्राहिक-दृष्टि, (८) पूर्वान्तानु-दृष्टि, (९) अपरन्तानु-दृष्टि, (१०) संयोजनिक-दृष्टि, (११) ‘अहम्’ भन्ने माननिबद्ध-दृष्टि, (१२) ‘मेरो’ भन्ने माननिबद्ध-दृष्टि, (१३) आत्मवाद-प्रतिसंयुक्त-दृष्टि, (१४) लोकवाद-प्रतिसंयुक्त-दृष्टि, (१५) भव-दृष्टि तथा (१६) विभव-दृष्टि । पृ. १५४: दिट्टिकथा, अ. क. पृ. ३०१; विम्वं. पा. पृ. ४१०-१४ र पृ. ४२८, ४४१, ४५२, ४५४, ४५९, ४६१ र ४७१ मा दृष्टि सम्बन्धीका कुराहरू उल्लेख भएका पाइन्छन्; दी. नि. १.पृ. १२ मा जुन दृष्टिका कुराहरू समुल्लेख भएका छन्, तिनीहरूलाई ‘दृष्टिगत’ भनी भन्दछन् भन्ने कुरा अभिघर्म-पिटकको विम्व-ङ्गपालिले उल्लेख गरेको छ — ‘द्वासट्ठिदिट्ठिगतानि’ पृ. ४७९

“वत्स ! न म ‘लोक अ-शाश्वत हो र यही सत्यहो अरू जम्मै असत्यहुन्’ भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ ।”

३- “भो गौतम ! के ‘लोक अन्तवान् हो र यही सत्यहो अरू जम्मै असत्यहुन्’— तपाइ गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ ?”

“वत्स ! न म ‘लोक अन्तवान् हो र यही सत्यहो अरू जम्मै असत्यहुन्’ भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ ।”

४- “भो गौतम ! के ‘लोक अनन्तवान् हो र यही सत्यहो अरू जम्मै असत्यहुन्’— तपाइ गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ ?”

“वत्स ! न म ‘लोक अनन्तवान् हो र यही सत्यहो अरू जम्मै असत्यहुन्’ भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ ।”

५- “भो गौतम ! के ‘उही जीव, उही शरीरहो र यही सत्यहो अरू जम्मै असत्यहुन्’— तपाइ गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ ?”

“वत्स ! न म ‘उही जीव, उही शरीरहो र यही सत्यहो अरू जम्मै असत्यहुन्’ भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ ।”

६- “भो गौतम ! के ‘अर्क जीव, अर्क शरीरहो र यही सत्यहो अरू जम्मै असत्यहुन्’— तपाइ गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ ?”

“वत्स न म ‘अकं जीव, अकं शरीरहो र यही सत्यहो अरू जम्मै असत्यहुन्’ भन्ने दृष्टि राख्ने हुं ।”

७- “भो गौतम ! के ‘तथागत (= सत्व) मरणपछि हुन्छ र यही सत्यहो अरू जम्मै असत्यहुन्’— तपाइ गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ ?”

“वत्स ! न म ‘तथागत मरणपछि हुन्छ र यही सत्यहो अरू जम्मै असत्यहुन्’ भन्ने दृष्टि राख्ने हुं ।”

८- “भो गौतम ! के ‘तथागत मरणपछि हुन्छ र यही सत्यहो अरू जम्मै असत्यहुन्’— तपाइ गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ ?”

“वत्स ! न म ‘तथागत (= सत्व) मरणपछि हुन्छ र यही सत्यहो अरू जम्मै असत्यहुन्’ भन्ने दृष्टि राख्ने हुं ।”

९- “भो गौतम ! के ‘तथागत मरणपछि हुन्छ पनि हुन्छ पनि र यही सत्यहो अरू जम्मै असत्यहुन्’— तपाइ गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ ?”

“वत्स ! न म ‘तथागत मरणपछि हुन्छ पनि हुन्छ पनि र यही सत्यहो अरू जम्मै असत्य हुन्’ भन्ने दृष्टि राख्ने हुं ।”

१०- “भो गौतम ! के ‘तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त

हुन्छ र यही सत्यहो अरु जम्मं असत्यहुन्'— तपाइ गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ ?”

“वत्स ! न म 'तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्छ र यही सत्यहो अरु जम्मं असत्यहुन्' भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ ।”

‘भो गौतम ! (१) ‘के लोक शाश्वत हो कि ? ... तपाइ गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ कि ?’ भनी सोध्दा ‘वत्स ! न म लोक शाश्वतहो भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ’ भनी भन्नुहुन्छ । (२) फेरि ‘भो गौतम ! के लोक अशाश्वत हो कि ? ... तपाइ गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ कि ?’ भनी सोध्दा ‘वत्स ! न म लोक अशाश्वतहो भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ’ भनी भन्नुहुन्छ । (३) फेरि ‘भो गौतम ! के लोक अन्तवान् हो कि ? ... तपाइ गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ कि ?’ भनी सोध्दा ‘वत्स ! न म लोक अन्तवान्हो भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ’ भनी भन्नुहुन्छ । (४) फेरि ‘भो गौतम ! के लोक अनन्तवान्हो कि ? ... तपाइ गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ कि ?’ भनी सोध्दा ‘वत्स ! न म लोक अनन्तवान् हो भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ’ भनी भन्नुहुन्छ । (५) फेरि ‘भो गौतम ! के उही जीव, उही शरीर हो कि ? ... तपाइ गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ कि ?’ भनी सोध्दा ‘वत्स ! न म उही जीव, उही शरीरहो भन्ने दृष्टि राख्नेहुँ’ भनी भन्नुहुन्छ । (६) फेरि ‘भो गौतम ! के अर्क जीव, अर्क शरीर हो कि ? ... तपाइ गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ कि ?’ भनी सोध्दा ‘वत्स ! न म अर्क जीव, अर्क शरीर हो भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ’ भनी भन्नुहुन्छ । (७) फेरि ‘भो गौतम

के तथागत मरणपछि हुन्छ कि ? ... तपाइ गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ कि ?' भनी सोध्दा 'वत्स ! न म तथागत मरणपछि हुन्छ भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ' भनी भन्नुहुन्छ । (८) फेरि 'भो गौतम ! के तथागत मरणपछि हुन्न कि ? ... तपाइ गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ कि ?' भनी सोध्दा 'वत्स ! न म तथागत मरणपछि हुन्न भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ' भनी भन्नुहुन्छ । (९) फेरि 'भो गौतम ! के तथागत मरणपछि हुन्छ पनि, हुन्न पनि कि ? ... तपाइ गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ कि ?' भनी सोध्दा 'वत्स ! न म तथागत मरणपछि हुन्छ पनि, हुन्न पनि भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ' भनी भन्नुहुन्छ । (१०) फेरि 'भो गौतम ! के तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न कि ? ... तपाइ गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ कि ?' भनी सोध्दा 'वत्स ! न म तथागत मरणपछि न त हुन्छ, न त हुन्न भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ' भनी भन्नुहुन्छ ।

“भो गौतम ! तपाइले के दुःखपरिणाम देखनुभई यसप्रकार यी सबै दृष्टिगतहरूमा जानु नभएको ?”

दृष्टिगतले निर्वाण ल्याउन्न

“वत्स ! 'शाश्वत लोक हो' भन्नु पनि दृष्टिगत हो (=मिथ्या-दृष्टिको अन्तर्गत हो) दृष्टिको जङ्गल हो, दृष्टि-कान्तार हो, दृष्टि-शूल हो, दृष्टि-विषपन्दन हो, दृष्टि-संयोजन हो; सद्दुःख हो, सविघात हो, संख्याकुल हो, सपरिदाह हो; (यसले) न निर्वेद ल्याउँछ, न विराग ल्याउँछ, न निरोध ल्याउँछ, न शान्ति ल्याउँछ, न अभिज्ञान

ल्याउँछ न सम्बोधि ल्याउँछ, न निर्वाण नै ल्याउँछ । ‘अशाश्वत लोक हो’ भन्नु पनि ... ‘अन्तवान् लोक हो’ भन्नु पनि ... ‘अनन्तवान् लोक हो’ भन्नु पनि ... ‘उही जीव, उही शरीर हो’ भन्नु पनि... ‘अर्कै जीव, अर्कै शरीर हो’ भन्नु पनि ... ‘मरणपछि तथागत (=सत्त्व) हुन्छ’ भन्नु पनि ... ‘मरणपछि तथागत हुन्न’ भन्नु पनि ... ‘मरणपछि तथागत हुन्छ पनि, हुन्न पनि’ भन्नु पनि ... ‘मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न’ भन्नु पनि दृष्टिगत हो, ?... (यसले) न निर्वेद ह्याउँछ ? ... न निर्वाण नै ल्याउँछ ।

“बत्स ! यही दुष्परिणाम देखी यसप्रकार यी सबै दृष्टिगत-हरूमा म नगएको हुँ ।”

तथागत कुनै दृष्टिमा छैन

“तपाइ गौतमको कुनै दृष्टिगत भन्ने छ के ?”

“बत्स ! तथागतले ‘दृष्टिगत’ भन्ने नै हटाइ सकेको छ । बत्स ! तथागतले —(१) यो रूप हो, यो रूपको समुदय हो, यो रूपको अन्त्य (=निरोध) हो; (२) यो वेदना हो, यो वेदनाको समुदय हो, यो वेदनाको अन्त्यहो; (३) यो संज्ञा हो, यो संज्ञाको

समुदयहो, यो संज्ञाको अन्त्य हो; (४) यो संस्कार हो, यो संस्कारको समुदय हो, यो संस्कारको अन्त्य हो; (५) यो विज्ञान हो, यो विज्ञानको समुदय हो, यो विज्ञानको अन्त्य हो' भन्ने कुरालाई देखिसकेको छ । त्यसैले तथागतको-- सारा मञ्जितं = मथितं (= घमण्ड, शेखि, अभिमान), सारा अहङ्कार-ममंकार, मानानुशय क्षय, विराग, निरोध, त्याग, प्रतिनिस्सर्ग तथा अनुत्पाद विमुक्त भइसकेको छ भनी भन्दछु ।”

१- “भो गौतम ! यसरी विमुक्तचित्तहुने भिक्षु, कहाँ उत्पन्न हुन्छ नि ?”

“बत्स ! उत्पन्न हुन्छ भनी भन्नु मिल्दैन (न उपेति) ।”

२- “भो गौतम ! त्यसोभए उत्पन्न हुन्छ त ?”

“बत्स ! उत्पन्न हुन्छ भनी भन्नु पनि मिल्दैन ।”

१. ‘मञ्जित’ भन्नाले घमण्ड, अभिमान इत्यादिलाई भनिएकोहो । यो तीनप्रकारको हुन्छ- (१) तृष्णाको कारणले घमण्ड हुनु (तण्हामञ्जितं), (२) अभिमानको कारणले घमण्ड हुनु (मानमञ्जितं), (३) कुनै धारणा वा विश्वासको कारणले घमण्ड हुनु (दिट्ठिमञ्जितं) म. नि. अ. क. 1V. पृ. १९३; घातुविभङ्गसुत्तवण्णना ।

३- “भो गौतम ! उत्पन्न पनि हुन्छ, अनुत्पन्न पनि हुन्छ त ?”

“वत्स ! उत्पन्न पनि हुन्छ, अनुत्पन्न पनि हुन्छ भन्नु पनि मिल्दैन (न उपेति)।”

४- “भो गौतम ! त्यसोभए न उत्पन्न हुन्छ, न अनुत्पन्न हुन्छ त ?”

“वत्स ! न उत्पन्न हुन्छ, न अनुत्पन्न हुन्छ भन्नु पनि मिल्दैन।”

“भो गौतम ! (१) ‘यसरी विमुक्त चित्तहुने भिक्षु, कहाँ उत्पन्न हुन्छ नि ?’ भनी सोध्दा ‘वत्स ! उत्पन्न हुन्छ भनी भन्नु मिल्दैन’ भनी भन्नुहुन्छ। भो गौतम ! (२) ‘त्यसो भए उत्पन्न हुन्न त ?’ भनी सोध्दा ‘वत्स ! उत्पन्न हुन्न भनी भन्नु पनि मिल्दैन’ भनी भन्नुहुन्छ। फेरि भो गौतम ! (३) ‘त्यसो भए उत्पन्न पनि हुन्छ, अनुत्पन्न पनि हुन्छ त ?’ भनी सोध्दा ‘वत्स ! उत्पन्न पनि हुन्छ, अनुत्पन्न पनि हुन्छ भनी भन्नु पनि मिल्दैन’ भनी भन्नुहुन्छ। फेरि भो गौतम (४) ‘यसोभए न उत्पन्न हुन्छ, न अनुत्पन्न हुन्छ त ?’ भनी सोध्दा ‘वत्स ! न उत्पन्न हुन्छ, न अनुत्पन्न हुन्छ भनी भन्नु पनि मिल्दैन’ भनी भन्नुहुन्छ। भो गौतम ! यहाँनिर म अज्ञानतामा परे, यहाँनिर म सम्मोह (— भ्रम) मा परे। तपाइसँग कुरागर्दा जुन प्रसाद(=प्रशन्नता) पहिले ममा थियो त्यो (प्रसाद) पनि बिल्लाएर गयो।”

“वत्स ! भयो भो, अज्ञानतामा पर्नु पर्दैन, सम्मोहमा पर्नु

पदेन । वत्स ! यो धर्मं (= प्रत्ययाकार धर्मं) गम्भीर छ, बुर्दस्य (= देह्ल गहारो) छ, बुर्जेय (= बोधगर्न गहारो) छ तथा शान्त, प्रणीत, अतर्कावचर (= तर्कले मात्र बुऊन नसकिने), निपुण, पण्डितवेदनीय^१ (= तीक्ष्ण बुद्धि हुनेले मात्र बुऊन सकिने) छ । तिमी जस्ता अन्यदृष्टिक (= अर्के ढंगको विश्वास राखने), अन्यक्षन्तिक, अन्यरुधिक (= अर्के ढंगको रुचि राखने), अन्ययोग (= अर्के सम्बन्ध) राखने, अन्य आचार्यक (= प्रत्ययाकारको ज्ञान जान्ने बाहेक अर्के आचार्य हुने) कोनिमित्त यो धर्म (= प्रत्ययाकर धर्म) जास्र गहारं हुन सक्छ । वत्स ! त्यसोभए तिमोसंग सोघ्नेछु, जस्तो तिमोलाई लाग्छ त्यस्तो बताऊ ।

निभेको आगोको उपमा

Dhamma.Digital

(१) “वत्स ! यदि तिन्नो अगाडि आगो बलिरहेको छ भने,

१. “...गम्भीरोहायं, वच्छ, धम्मो, दुदसो दुरनुबोधो सन्तो पणीतो अतर्कावचरो निपुणो पण्डितवेदनीयो, सो तथा दुज्जानो अप्वदिद्विकेन ... अप्वत्राचरियकेन ।” म. नि. II. पृ. १८०: अग्गिबच्छगोत्सुत्तं । यस्तं कुरा भगवान् बुद्धले म. नि. को पासरासिसूत्रमा पनि बताउनु भएको छ । म. नि. I. पृ. २१७, अ. क. II. पृ. १४५; महा. व. पा. पृ. ६ मा पनि ।

के तिम्रो जान्दछौं कि— 'यो आगो मेरो अगाडि बलिरहेको छ ।' यसमा तिम्रो के भन्छौं ?”

“भो गौतम ! यदि मेरो अगाडि आगो बलिरहेको छ भने, अवश्य पनि मैले जान्ने छु कि— 'यो मेरो अगाडि आगो बलिरहेको छ' ।”

(२) “बत्स ! यदि तिमिसँग 'यो तिम्रो अगाडि बलिरहेको आगो केको कारणले बल्दैछ ?' भनी सोधेमा, तिम्रो के जवाफ दिनेछौं ?”

“भो गौतम ! यदि मसँग 'यो तिम्रो अगाडि बलिरहेको आगो केको कारणले बलिरहेको छ ?' भनी सोधेमा मैले 'जुन मेरो अगाडि आगो बलिरहेको छ त्यो आगो तृण काष्ठहरूको कारणले बलिरहेको छ' भनी जवाफ दिनेछु ।”

(३) “बत्स ! यदि तिम्रो अगाडिको सो आगो निभ्यो भने, के तिम्रो 'यो मेरो अगाडि बलिरहेको आगो निभ्यो' भनी जान्नेछौं ?”

“भो गौतम ! यदि मेरो अगाडिको आगो निभ्यो भने अवश्य पनि मैले 'यो मेरो अगाडिको आगो निभ्यो' भनी जान्नेछु ।”

(४) “बत्स ! यदि तिमिसँग 'जुन त्यो तिम्रो अगाडिको आगो निभ्यो, त्यो आगो (अब) यहाँबाट कुन दिशातिर गयो त ?— पूर्वदिशातिर कि, दक्षिणदिशातिर कि, पश्चिमदिशातिर कि अथवा

उत्तरदिशातिर ?' भनी सोधेमा तिमिले के जवाफ दिने छौ त ?”

“भो गौतम ! (जुन दिशातिर गयो भनी) भन्न सकिन्न अथवा भन्न मिल्दैन । भो गौतम ! जुन त्यो आगो तृण काण्टहरूका कारणले बलेको थियो, ती तृण काण्टहरू समाप्त भए, अरू तृण काण्टहरू पनि नराखिएकोले (अनुपाहारा) अनाहार भई ‘निभ्यो’ (निब्बुतो) भन्ने (संज्ञा) हुनजान्छ अर्थात् निभ्यो भन्ने नाम हुन्छ ।”

१- “वत्स ! यस्तंगरी जुन रूपद्वारा तथागतलाई प्रज्ञापन गर्दा प्रज्ञापित हुने हो, त्यो रूप तथागतको प्रहीण भइसक्यो, जरो उखलिसकेको वृक्ष छं, छेदन गरेको तालवृक्ष छं असम्भाव्य, पुनः अनुत्पादधर्म भइसक्यो । वत्स ! तथागत रूप संख्यान (= संज्ञा, नामकरण) बाट विनिर्मुक्त भई महासमुद्र जस्तं गम्भीर, अप्रमेय, दुष्परिग्राह्य हुनुहुन्छ । ‘उत्पन्न हुन्छ’ भन्नु पनि मिल्दैन, ‘उत्पन्न हुन्न’ भन्नु पनि मिल्दैन; ‘उत्पन्न पनि हुन्छ, उत्पन्न पनि हुन्न’ भन्नु पनि मिल्दैन; ‘न त उत्पन्न हुन्छ, न त उत्पन्न हुन्न’ भन्नु पनि मिल्दैन ।

२- “वत्स ! जुन वेदनाद्वारा तथागतलाई प्रज्ञापन गर्दा प्रज्ञापित हुने हो, त्यो वेदना तथागतको प्रहीण भइसक्यो, जरो उखलिसकेको वृक्ष छं । ... पुनः अनुत्पादधर्म भइसक्यो । वत्स ! तथागत

वेदनासंख्यान (= संज्ञा, नामकरण) बाट विनिर्मुक्तभई महासमुद्र जस्तै ? ... हुनुहुन्छ । 'उत्पन्न हुन्छ' भन्नु पनि मिल्दैन, ? ... 'न त उत्पन्न हुन्छ, न त उत्पन्न हुन्न' भन्नु पनि मिल्दैन ।

३- "वत्स ! जुन संज्ञाद्वारा तथागतलाई प्रज्ञापन गर्दा प्रज्ञापित हुने हो, त्यो संज्ञा तथागतको प्रहीण भइसक्यो, जरो उखलिसकेको वृक्ष जै, ? ... पुनः अनुत्पादधर्म भइसक्यो । वत्स ! तथागत संज्ञासंख्यानबाट विनिर्मुक्तभई महासमुद्र जस्तै ? ... हुनुहुन्छ । 'उत्पन्न हुन्छ' भन्नु पनि मिल्दैन, ? ... 'न त उत्पन्न हुन्छ, न त उत्पन्न हुन्न' भन्न पनि मिल्दैन ।

४- "वत्स ! जुन संस्कारद्वारा तथागतलाई प्रज्ञापन गर्दा प्रज्ञापित हुने हो, त्यो संस्कार तथागतको प्रहीण भइसक्यो, जरो उखलिएको वृक्ष जै, ? ... पुनः अनुत्पादधर्म भइसक्यो । वत्स ! तथागत संस्कारसंख्यानबाट विनिर्मुक्तभई महासमुद्र जस्तै ? ... हुनुहुन्छ । 'उत्पन्न हुन्छ' भन्न पनि मिल्दैन, ? ... 'न त उत्पन्न हुन्छ, न त उत्पन्न हुन्न' भन्नु पनि मिल्दैन ।

५- "वत्स ! जुन विज्ञानद्वारा तथागतलाई प्रज्ञापन गर्दा प्रज्ञापित हुने हो, त्यो विज्ञान तथागतको प्रहीण भइसक्यो, जरो

उखलिएको वृक्ष ऊँ ? ... पुनः अनुत्पादधर्मं भइसक्यो । वत्स !
तथागत विज्ञानसंख्यानबाट विनिर्मुक्तभई महासमुद्र जस्तै ? ...
हुनुहुन्छ । ‘उत्पन्न हुन्छ’ भन्नु पनि मिल्दैन, ? ... ‘न तः उत्पन्न हुन्छ,
न त उत्पन्न हुन्न’ भन्नु पनि मिल्दैन ।”

वत्सगोत्रको शरणागमन

यस्तो भन्नुहुँदा, वत्सगोत्र परिव्राजकले भगवानसँग बित्तिगरे—

“भो गौतम ! जस्तै— गाउँ वा निगमको नजीक महाशालवृक्ष
हुन्छ । अनि अनित्यताको कारणले उसको शाखाका पातहरू नष्ट
हुन्छन्, बोक्राहरू नष्ट हुन्छन्, फल्गुहरू पनि नष्ट हुन्छन् । अनि
पछि (सो वृक्ष) शाखाका पातहरू न भई, बोक्रा न भई, फल्गु पनि नभई
शुद्ध-सार (=स्कन्ध) मात्र बाँकी रहन्छ । त्यस्तै— तपाइ गौतमको
प्रवचन पनि शाखा-पातहरू रहित, बोक्राहरू रहित, फल्गुहरू पनि
रहित शुद्ध-सार मात्रमा अवस्थित छ । धन्य भो गौतम ! धन्य भो
गौतम !! २ ... आजदेखि जीवनभर शरणमा आएको उपासक
हो भनी तपाइ गौतमले मलाई ग्रहण गर्नुहोस् ।”

x

x

x

१. माथि पृ. ५७७ मा उल्लेख भए जस्तै दोहऱ्याएर पढ्नु ।

२. माथि पृ. २३४ मा उल्लेख भए जस्तै पढ्नु ।

१७-कुशलाकुशल देशना

यस्तो मैले सुने^१ ।

एक समय भगवान् राजगृहस्थित वेणुवनको कलन्दरु-
निबापमा बस्नु भएको थियो । अनि वत्सगोत्र परिव्राजक जहाँ
भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन
गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे ।
एक छेउमा बसेका वत्सगोत्र परिव्राजकले भगवान्सँग यस्तो
बिन्तिगरे—

“धेरै दिनदेखि म तपाइ गौतमसँग सह-कथिक (= साथमा
कुराकानी गर्ने) भएको छु । तपाइ गौतमले मलाई संक्षेपरूपमा कुशला-
कुशल सम्बन्धी उपदेश गर्नुभए बेशहुने थियो ।”

“वत्स ! मैले संक्षेपरूपमा पनि कुशलाकुशल सम्बन्धी तिमोलाई
उपदेश दिनसक्छु, वत्स ! मैले विस्तृतरूपमा पनि कुशलाकुशल सम्बन्धी
तिमोलाई उपदेश दिनसक्छु । किन्तु तिमोलाई म संक्षेपरूपमै कुशला-

कुशल सम्बन्धी उपदेश सुनाउनेछु । त्यो सुन, रात्ररी मनमा राख, भन्नेछु ।”

“हवस्, भो ! ” भनी वत्सगोत्र परिव्राजकले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । त्यसपछि भगवान्ले भन्नुभयो—

दश कुशलाकुशल

“(१) वत्स ! लोभ अकुशल हो, अलोभ कुशल हो; (२) वत्स ! द्वेष अकुशल हो, अद्वेष कुशल हो; (३) वत्स ! मोह अकुशल हो, अमोह कुशल हो । वत्स ! यसप्रकार तीन धर्महरू अकुशल हुन्, तीन धर्महरू कुशल हुन् ।

“वत्स ! (१) प्राणीहिंसा अकुशल हो, प्राणीहिंसालाई छाड्नु (वेरमणी) कुशल हो; वत्स ! (२) अदिग्नादान (चोरी) अकुशल हो, अदिग्नादानलाई छाड्नु कुशल हो; वत्स ! (३) काम-मिथ्याचार अकुशल हो, काममिथ्याचारलाई छाड्नु कुशल हो; वत्स ! (४) मृषावाद अकुशल हो, मृषावादलाई छाड्नु कुशल हो; वत्स ! (५) पेशून्य (= चुक्ली) वाचा अकुशल हो, पेशून्य वाचालाई छाड्नु कुशल हो, वत्स ! (६) परुष (= चित्तदुख्ने) वाचा अकुशल हो, परुष वाचालाई छाड्नु कुशल हो; वत्स ! (७) सम्प्रलाप (= कामन-लाग्ने कुरा) अकुशल हो, सम्प्रलापलाई छाड्नु कुशल हो; वत्स ! (८) अभिष्या (= लोभ) अकुशल हो, अभिष्यालाई छाड्नु कुशल हो;

वत्स ! (९) व्यापाद (= द्वेषभाव) अकुशल हो, व्यापादलाई छाडनु कुशल हो; वत्स ! (१०) मिथ्यादृष्टि (= गलत विचार) अकुशल हो, मिथ्यादृष्टिलाई छाडनु कुशल हो । वत्स ! यसरी यी दशधर्महरू अकुशल हुन्, यी दशधर्महरू कुशल हुन् ।

“वत्स ! जब भिक्षुको तृष्णा प्रहीण हुन्छ, उच्छिन्न मूल हुन्छ, छेदन गरेको तालवृक्ष जस्तै असम्भाव्य, पुनः अनुत्पादधर्म हुन्छ — भनि सो भिक्षु अरहत्, क्षीणालवी, (ब्रह्मचर्य) वास बसिसकेको, गर्नुपर्ने गरिसकेको, भार^१ बिसाइ सकेको, स्व-अर्थ प्राप्तगरिसकेको, भवसंयोजन परिक्षीण भइसकेको, सम्यक् प्रकारले विमुक्त भएको हुन्छ ।”

क्षीणालवी श्रावक पनि छन् ?

[१] “(१) तपाइ गौतम त भइहाल्यो । तपाइ गौतमको कुनै एक भिक्षु श्रावक छ के ? — जो आलव अयगरी अनालवीभई, चित्तविमुक्ति, प्रज्ञाविमुक्तिलाई यसैजीवनमा स्वयं अभिज्ञानद्वारा साक्षात्कारगरी उपशान्तभई विहार गर्छ ?”

“वत्स ! एकशय मात्र होइन, दुइशय मात्र होइन, तीनशय मात्र होइन, चारशय मात्र होइन, पाँचशय मात्र होइन — बल्कि धेरै

१. भार के लाई भन्दछन् र कसरी भारबिसाएको हुन्छ भन्ने बारेमा हेर सं. नि II. पृ. २६१; भारसुत्तं, अ. क. II. पृ. १९३; सं. नि.अ. क. I पृ. १०८; जरामरणसुत्तं ।

धेरै मेरा (a) भिक्षु श्रावकहरू छन्-- जो आस्रवक्षयगरी अनास्रवी-
भई, चित्तविमुक्ति, प्रज्ञाविमुक्तिलाई यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञानद्वारा
साक्षात्कारगरी उपशान्तभई विहार गर्छन् ।”

[२] “(१) तपाइ गौतम त भइहाल्यो, (२) भिक्षु श्रावकहरू
पनि भइहाल्यो । तपाइ गौतमका कुनै एक भिक्षुणी श्राविका पनि छ
...के ?— जो आस्रव क्षयगरी ...स्वयं अभिज्ञानद्वारा साक्षात्कारगरी
उपशान्तभई विहार गर्छे ?”

“वत्स ! एकशय मात्र होइन, ^१ ... बलिक धेरै धेरै मेरा (b)
भिक्षुणी श्राविकाहरू छन्-- जो आस्रव क्षयगरी... स्वयं अभिज्ञानद्वारा
साक्षात्कारगरी उपशान्तभई विहार गर्छन् ।”

[३] “(१) तपाइ गौतम त भइहाल्यो. (२) भिक्षु श्रावकहरू
पनि भइहाल्यो, (३) भिक्षुणी श्राविकाहरू पनि भइहाल्यो । तपाइ
गौतमका कुनै एक श्वेतवस्त्रधारी गृही ब्रह्मचारी उपासक श्रावक छ
के ?— जो पाँच अघोभागीय-संयोजनहरू^२ परिक्षीणगरी औपपातिक

१. माथि पृ. ५८२ [१]मा उल्लेख भए जस्तै दोहऱ्याई पढनू ।

२. माथि पृ. ५८२ मा उल्लेख भए जस्तै दोहऱ्याई पढनू ।

३. सत्काय-दृष्टि, विचिकित्सा, शीलव्रत परामर्श, कामच्छन्द र
व्यापाद आदि पाँचलाई ‘अघोभागीय-संयोजन’ भन्दछन् ।

विभं. पा. पृ. ४५२, अ. क. पृ. ३५७

(= ब्रह्मलोकगामी) भई त्यसलोकबाट पुनः यहाँ आउन नपर्नेभई त्यहींबाटै परिनिर्वाण हुन्छ ?”

“वत्स ! एकशय मात्र होइन, ... बल्कि धेरै धेरै मेरा (c) श्वेतवस्त्रधारी गृही ब्रह्मचारी’ उपासक श्रावकहरू छन्-- जो पाँच अधोभागीय-संयोजनहरू परीक्षीणगरी औपपातिकभई त्यसलोकबाट पुनः यहाँ आउन नपर्नेभई त्यहींबाटै परिनिर्वाण हुन्छन् ।”

[४] “(१) तपाइ गौतम त भइहाल्यो, (२) भिक्षु श्रावकहरू पनि भइहाल्यो, (३) भिक्षुणी श्राविकाहरू पनि भइहाल्यो (४) श्वेतवस्त्रधारी गृही ब्रह्मचारी उपासक श्रावकहरू पनि भइहाल्यो । तपाइ गौतमका कुनै एक श्वेतवस्त्रधारी गृही कामभोगी, उपासक श्रावक छ के ? — जो शासनकर (धर्मानुसार व्यवहार गर्ने), अववादकर (= अतिबुद्धि मान्ने), शंसय उत्तीर्ण, शंसयगरी कुरागर्न नपर्ने, (विगतकथंकथो), वंशारवचप्राप्त, धर्मावबोधगर्नकोनिम्ति कसैको भरपर्न नपर्ने हो ?”

१. चित्र गृहपति जस्ता उपासकहरूलाई ‘गृही ब्रह्मचारी उपासक’ भनिएको हो । यसबारे माथि पृ. ३०७ ‘ब्रह्मचर्यको परिपूर्ण अङ्ग’ भन्ने शीर्षकका कुराहरूलाई पनि ध्यानमा राख्नु योग्य छ । हेर बु. गृ. पृ. १३६-१०

“वत्स ! एकशय मात्र होइन, ... बल्कि धेरै धेरै मेरा (d) श्वेतवस्त्रधारी गृही कामभोगी^१ उपासक श्रावकहरू छन्-- जो शासनकर, अववादकर, शंसय उत्तीर्ण ... धर्माबोधकोनिम्ति कसैको भरपर्ना नपर्नेहुन् ।”

[५] “(१) तपाइ गौतम त भइहाल्यो, (२) भिक्षु श्रावकहरू पनि भइहाल्यो, (३) भिक्षुणी श्राविकाहरू पनि भइहाल्यो, (४) श्वेतवस्त्रधारी गृही ब्रह्मचारी उपासक श्रावकहरू पनि भइहाल्यो, (५) श्वेतवस्त्रधारी गृही कामभोगी उपासक श्रावकहरू पनि भइहाल्यो । तपाइ गौतमका कुनै एक श्वेतवस्त्रधारी गृही ब्रह्मचारिणी उपासिका श्राविका छ के ? — जो पाँचै अधोभागीय संयोजनहरू परिक्षीणगरी औपपातिका-भई त्यसलोकबाट पुनः यहाँ आउन नपर्नेभई त्यहींबाटै परिनिर्वाण हुन्छे ?”

“वत्स ! एकशय मात्र होइन, ... बल्कि धेरै धेरै मेरा (e) श्वेतवस्त्रधारी गृही ब्रह्मचारिणी^२ उपासिका श्राविकाहरू पनि

१. अनाथपिण्डिकहरू जस्ता गृहस्थीहरूलाई ‘गृही कामभोगी’ भनिएको हो । हेर बु. गु. पृ. २४-१३६

२. वेलुकण्डकी नन्दमाता जस्ता उपासिकाहरूलाई ‘गृही ब्रह्मचारिणी’ भनिएको हो । हेर दी.नि.अ.क.११.पृ.६६३; अं.नि. अ. क. ११. पृ. ७१७: सत्तकनिपातवण्णना ।

छन् -- जो पाँच अघोभागीय संयोजनहरू परीक्षीणगरी औपपातिकाभई त्यसलोकबाट पुनः यहाँ आउन नपर्नेभई त्यहींबाटै परिनिर्वाण हुन्छन् ।”

[६] “(१) तपाइ गौतम त भइहाल्यो, (२) भिक्षु श्रावकहरू पनि भइहाल्यो, (३) भिक्षुणी श्राविकाहरू पनि भइहाल्यो, (४) श्वेतवस्त्रधारी गृही ब्रह्मचारी उपासक श्रावकहरू पनि भइहाल्यो, (५) श्वेतवस्त्रधारी गृही कामभोगी उपासक श्रावकहरू पनि भइहाल्यो, (६) श्वेतवस्त्रधारी गृही ब्रह्मचारिणी उपासिका श्राविकाहरू पनि भइहाल्यो । तपाइ गौतमका कुनै एक श्वेतवस्त्रधारी गृही कामभोगिनी उपासिका श्राविका छ के ? — जो शासनकारी, अववादकारी, शंसय उत्तीर्ण, शंसयवारी कुरागर्न नपर्ने, वैशारदघप्राप्त, धर्मावगबोधगर्नको-निमित्त कसैको भरपन नपर्ने छे ?”

Dhamma.Digital

“बत्स ! एकशय मात्र होइन, ... बल्कि धेरै धेरै मेरा (f) श्वेतवस्त्रधारी गृही कामभोगिनी’ उपासिका श्राविकाहरू पनि छन् — जो शासनकारी, ... धर्मावबोधगर्नकोनिमित्त कसैको भरपन नपर्नेहुन् ।”

१. खुज्जुत्तरा जस्ता उपासिकाहरूलाई ‘गृही काम भोगिनी’ भनिएको हो । हेर दी. नि. अ. क. 11 पृ. ६६३; बु. म. पृ. १८४-२१९

अङ्गपूर्ण ब्रह्मचर्य

[१] “भो गौतम ! यदि यो ब्रह्मचर्य (=धर्म) (१) तपाइकोनिमित्त मात्रं आराधक भई— भिक्षुहरूकोनिमित्त आराधक नभएको भए— यो ब्रह्मचर्य (=धर्म) त्यो (भिक्षुहरूकानिमित्त आराधक भन्ने) अङ्गले अपरिपूर्ण हुनेथियो । भो गौतम ! जब कि यो ब्रह्मचर्य तपाइकोनिमित्त पनि आराधक छ, (a) भिक्षुहरूकोनिमित्त पनि आराधक छ— त्यसैले यो ब्रह्मचर्य त्यस (भिक्षुहरूकानिमित्त आराधक भन्ने) अङ्गले पनि परिपूर्ण छ ।

[२] “भो गौतम ! यदि यो ब्रह्मचर्य (१) तपाइकोनिमित्त मात्रं आराधकभई, (२) भिक्षुहरूकानिमित्त मात्रं आराधक भई— भिक्षुणीहरूकानिमित्त आराधक नभएको भए— यो ब्रह्मचर्य त्यो (भिक्षुणीहरूकानिमित्त आराधक भन्ने) अङ्गले अपरिपूर्ण हुनेथियो । भो गौतम ! जब कि यो ब्रह्मचर्य तपाइकोनिमित्त पनि आराधक छ, भिक्षुहरूकानिमित्त पनि आराधक छ, (b) भिक्षुणीहरूकानिमित्त पनि आराधक छ— त्यसैले यो ब्रह्मचर्य त्यस अङ्गले पनि परिपूर्ण छ ।

[३] “भो गौतम ! यदि यो ब्रह्मचर्य (१) तपाइकोनिमित्त मात्रं आराधकभई, (२) भिक्षुहरूकानिमित्त मात्रं आराधकभई, (३) भिक्षुणीहरूकानिमित्त मात्रं आराधकभई -- श्वेतवस्त्रधारी गृही उपासक ब्रह्मचारीहरूकानिमित्त आराधक नभएको भए— यो ब्रह्मचर्य त्यो (गृही उपासक ब्रह्मचारीकानिमित्त भन्ने) अङ्गले अपरिपूर्ण

हुने थियो । भो गौतम ! जब कि यो ब्रह्मचर्य तपाइकोनिमित्त पनि आराधक छ, भिक्षुहरूकानिम्ति पनि आराधक छ, भिक्षुणीहरूकानिम्ति पनि आराधक छ, (८) श्वेतवस्त्रधारी गृही उपासक ब्रह्मचारीहरूकानिम्ति पनि आराधक छ — त्यसैले यो ब्रह्मचर्य त्यो अङ्गले पनि परिपूर्ण छ ।

[४] “भो गौतम ! यदि यो ब्रह्मचर्य (१) तपाइकोनिमित्त मात्र आराधकभई, (२) भिक्षुहरूकानिम्ति मात्र आराधकभई, (३) भिक्षुणीहरूकानिम्ति मात्र आराधकभई, (४) श्वेतवस्त्रधारी गृही उपासक ब्रह्मचारीहरूकानिम्ति मात्र आराधकभई — श्वेतवस्त्रधारी गृही उपासक कामभोगीहरूकानिम्ति आराधक नभएको भए— यो ब्रह्मचर्य त्यो (गृही कामभोगीहरूकानिम्ति भन्ने) अङ्गले अपरिपूर्ण हुने थियो । भो गौतम ! जब कि यो ब्रह्मचर्य तपाइकोनिमित्त पनि आराधक छ, भिक्षुहरूकानिम्ति पनि आराधक छ, भिक्षुणीहरूकानिम्ति पनि आराधक छ, श्वेतवस्त्रधारी गृही उपासक ब्रह्मचारीहरूकानिम्ति पनि आराधक छ, (d) श्वेतवस्त्रधारी गृही उपासक कामभोगी-हरूकानिम्ति पनि आराधक छ— त्यसैले यो ब्रह्मचर्य त्यो अङ्गले पनि परिपूर्ण छ ।

[५] ‘भो गौतम ! यदि यो ब्रह्मचर्य (१) तपाइकोनिमित्त मात्र ... (२) भिक्षुहरूकानिम्ति मात्र ... (३) भिक्षुणीहरूकानिम्ति मात्र ... (४) श्वेतवस्त्रधारी गृही उपासक ब्रह्मचारीहरूकानिम्ति मात्र

... [५] श्वेतवस्त्रधारी गृही उपासक कामभोगीहरूकानिमित्त मात्रं आराधक—भई श्वेतवस्त्रधारी गृही उपासिका ब्रह्मचारिणीहरूकानिमित्त आराधक नभएको भए—यो ब्रह्मचर्य त्यो (ब्रह्मचारिणीहरूकानिमित्त भन्ने) अङ्गले अपरिपूर्ण हुने थियो । भो गौतम ! जब कि यो ब्रह्मचर्य तपाइकोनिमित्त पनि, भिक्षुहरूकानिमित्त पनि, भिक्षुणीहरूकानिमित्त पनि, ... गृही ब्रह्मचारी उपासकहरूकानिमित्त पनि, ... गृही कामभोगी उपासकहरूकानिमित्त पनि, ... (७) गृही ब्रह्मचारिणी उपासिकाहरूकानिमित्त पनि आराधक छ— त्यसैले यो ब्रह्मचर्य त्यो अङ्गले पनि परिपूर्ण छ ।

[६] “भो गौतम ! यदि यो ब्रह्मचर्य (१) तपाइकोनिमित्त मात्रं ... (२) भिक्षुहरूकानिमित्त मात्रं ... (३) भिक्षुणीहरूकानिमित्त मात्रं ... (४) ... गृही ब्रह्मचारी उपासकहरूकानिमित्त मात्रं ... (५) ... गृही कामभोगी उपासकहरूकानिमित्त मात्रं ... (६) गृही .. ब्रह्मचारिणी उपासिकाहरूकानिमित्त मात्रं आराधकभई— श्वेतवस्त्रधारी गृही कामभोगिनी उपासिकाहरूकानिमित्त आराधक नभएको भए— यो ब्रह्मचर्य त्यो (गृही कामभोगिनी उपासिकाहरूकानिमित्त भन्ने) अङ्गले अपरिपूर्ण हुनेथियो । भो गौतम ! जब कि यो ब्रह्मचर्य तपाइकोनिमित्त पनि, भिक्षुहरूकानिमित्त पनि, भिक्षुणीहरूकानिमित्त पनि, ... गृही ब्रह्मचारी उपासकहरूकानिमित्त पनि, ... गृही कामभोगी उपासकहरूकानिमित्त पनि, ... गृही ब्रह्मचारिणी उपासिकाहरूकानिमित्त पनि तथा ... (f) गृही कामभोगिनी उपासिकाहरूकानिमित्त पनि

आराधक छ -- त्यसैले यो ब्रह्मचर्य त्यो अङ्गले पानं परिपूर्ण छ ।

वत्सगोत्रको प्रव्रज्या

“भो गौतम ! जस्तै — गङ्गा, नदीहरू, समुद्रतिरं ढल्किन्छन्, समुद्रतिरं ओइरिन्छन्, समुद्रतिरं प्राग्भारभई जान्छन्, समुद्रमैपुगी रोकिन्छन् — त्यस्तै — तपाइ गौतमका गृही-प्रवृजित-परिषद् निर्वाणतिरं ढल्किन्छ, निर्वाणतिरं ओइरिन्छ, निर्वाणतिरं प्राग्भारभई जान्छ, निर्वाणमै पुगी रोकिन्छ । धन्य भो गौतम ! धन्य भो गौतम !!’
... अब म तपाइ गौतमकं शरणमा पर्छु, धर्म तथा भिक्षुसङ्घको पनि । तपाइ गौतमकहाँ प्रव्रज्या पाऊँ ! उपसम्पदा^२ पनि पाऊँ !!”

“वत्स ! अघि अन्यतर्थीय (= अन्यधर्मावलम्बी श्रमण) भएको — यस धर्मविनयमा प्रव्रज्यात्व चाहेको खण्डमा उपसम्पदा (भिक्षुत्व) चाहेको खण्डमा — उसले चारमहीनासम्म परिवास (= परीक्षणार्थ) बस्नुपर्छ । चारमहीना बितेपछि, यदि भिक्षुहरू आराधित (= सन्तुष्ट) भएमा (उनीहरूले) प्रवृजित गर्छन्, भिक्षुत्व

१. माथि पृ. ३६४ मा उल्लेख भए जस्तै दोहन्थाई पढनू ।

२. भिक्षुत्व प्राप्तगर्नकोलागि भिक्षुसङ्घद्वारा ‘उपसम्पदा’ सम्मति प्राप्तगर्नुपर्छ, त्यसैले ‘उपसम्पदा’ पाऊँ भनी मागेको हो ।

कोनिम्ति उपसम्पदा पनि गर्छन् । किन्तु मलाई भिन्न भिन्न व्यक्तिको कुरा पनि थाहा छ ।”

“भन्ते ! यदि पहिले अन्यतर्थीय भएकाले— यस धर्मविनयमा प्रवृजित तथा उपसम्पदाहुन चाहेमा—चारमहीना परिवास बसिसकेपछि भिक्षुहरू आराधित भएमा मात्र—वहाँहरूले प्रवृजित तथा उपसम्पदा गर्छन् भन्ने— म चारवर्ष परिवास बस्ने छु । चारवर्ष बसिसकेपछि, यदि भिक्षुहरू आराधित भएमा मलाई प्रवृजित गरुन् तथा भिक्षुत्वकोनिम्ति उपसम्पदा पनि गरुन् ।”

त्यसपछि वत्सगोत्र परिव्राजकले भगवान्‌कहाँ प्रवृज्या र उपसम्पदा पाए । उपसम्पदात्व पाएको घेरै समय न बित्दै—उपसम्पदाभई आधामहीना बितेपछि—आयुष्मान् वत्सगोत्र, जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्‌लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका आयुष्मान् वत्सगोत्रले भगवान्‌सँग बिन्तिगरे—

“भन्ते ! जति शैक्ष^१-ज्ञानद्वारा, जति शैक्ष-विद्याद्वारा ज्ञान

-
१. ‘शैक्ष’ भनेको के हो भन्ने बारेमा बु. गू. पृ. ७४ को पादटिप्पणीमा, पृ. २६९, २७३ मा हेर्नु र बु. म. पृ. २१६ को पादटिप्पणीमा पनि हेर्नु । चुल्ल. नि. पा. पृ. ३७ : अजितमाणवपुच्छानिद्देसमा पनि हेर्नु । अनागामी फलमा पुगिसकेकोलाई पूर्ण ‘शैक्षत्वमा’ पुगेको भनी भन्दछन् । म. नि. अ. क. III. पृ. १३८ : महावच्छसुत्तवण्णना ।

प्राप्त गर्नुपर्ने हो—त्यति ज्ञान मैले प्राप्तगरी सकें । अब भगवान्‌ले मलाई उत्तरोत्तर ज्ञानकोनिम्ति उपदेश गर्नुहोस् ।”

“वत्स ! त्यसो भए तिमिले बुद्धधर्मलाई उत्तरोत्तर भाविता गर—समथ (= समाधि) र विपश्यना (= प्रज्ञा) । वत्स ! यी बुद्ध समय र विपश्यनालाई उत्तरोत्तर भावितागर्दा तिमिले अनेक-धातु (= ज्ञान) को प्रतिवेध गर्न सक्नेछौ ।

प्रज्ञाविमुक्ति पाउने छौ

१-ऋद्धिविध-ज्ञान-- “वत्स ! यसरी (उक्त धर्मको भावितागरेपछि) यदि तिमिले चाहेको खण्डमा—अनेक प्रकारका ऋद्धिविध-ज्ञानको प्रत्यनुभव गर्न सक्ने छौ—एक भएर पनि धेरै हुन सक्नेछौ, धेरै भएर पनि एक हुन सक्ने छौ; प्रकट पनि लोप पनि हुनसक्ने छौ; बारको बीचबाट, पर्खालको बीचबाट, पर्वतको बीचबाट—आकाशमा जस्तै न छोड्कन—पारि पुग्न सक्ने छौ; पानीमा डुब्की लगाएको जस्तै पृथ्वीमा पनि डुब्की लगाउन सक्ने छौ; सकुण पक्षी जस्तै आकाशमा पनि पलेटीमारी जान सक्नेछौ; महाप्रभावशाली महानुभावसम्पन्न—यी चन्द्र सूर्यलाई पनि हातले परामर्श गर्नसक्ने छौ; ब्रह्मलोकसम्मलाई पनि शरीरद्वारा वशमा राख्न सक्ने छौ । त्यस त्यस कारणद्वारा त्यहाँ त्यहाँ तिमिले साक्षात्कार पनि गर्नसक्ने छौ ।

२-दिव्यश्रोत ज्ञान—“वत्स ! यदि तिमिले चाहेको खण्डमा-अमानुषीय विशुद्ध दिव्यश्रोत-धातुद्वारा बुवं शब्दहरू सुन्न सक्ने छौ—‘टाढाको पनि, नजीकको पनि; दिव्यशब्द पनि, मानुषीय शब्द पनि ।’ त्यस त्यस कारणद्वारा त्यहाँ त्यहाँ तिमिले साक्षात्कार पनि गर्नसक्ने छौ ।

३-परचित्त-ज्ञान — “वत्स ! यदि तिमिले चाहेको खण्डमा—परसत्त्वको, परपुद्गलको चित्तलाई (आपनो) चित्तले जान्न पनि सक्ने छौ—‘स रागचित्तलाई स-रागचित्त भनी जान्ने छौ, बीतराग चित्तलाई बीतराग चित्त भनी जान्ने छौ; स-दोष चित्तलाई स-दोष चित्त भनी जान्ने छौ, बीतदोष-चित्तलाई बीतदोष-चित्त भनी जान्ने छौ; स-मोह चित्तलाई स-मोह चित्त भनी जान्नेछौ, बीतमोह चित्तलाई बीतमोहचित्त भनी जान्ने छौ; संक्षिप्त चित्तलाई संक्षिप्त-चित्त भनी जान्ने छौ, विक्षिप्तचित्तलाई विक्षिप्तचित्त भनी जान्ने छौ; महत्गत (= विशाल) चित्तलाई महत्गतचित्त भनी जान्ने छौ, अ-महत्गत चित्तलाई अ-महत्गत चित्त भनी जान्ने छौ; स-उत्तर चित्तलाई स-उत्तर चित्त भनी जान्ने छौ, अनुत्तर चित्तलाई अनुत्तर चित्त भनी जान्ने छौ; समाहित चित्तलाई समाहित चित्त भनी जान्ने छौ, अ-समाहित चित्तलाई अ-समाहित चित्त भनी जान्ने छौ; विमुक्त चित्तलाई विमुक्त चित्त भनी जान्ने छौ, अ-विमुक्तचित्तलाई अ-विमुक्तचित्त भनी जान्ने छौ ।’ त्यस त्यस कारणद्वारा त्यहाँ त्यहाँ तिमिले साक्षात्कार पनि गर्नसक्ने छौ ।

४-पूर्वनिवास-ज्ञान-- “वत्स ! यदि तिमिले चाहेको खण्डमा--अनेक प्रकारका पूर्वनिवास (= अघिल्ला जन्मका कुराहरू) अनुस्मरण गर्नसक्ने छौ, जस्तै-- ‘एक जन्म, दुइ जन्म^१... यसरी साकार सउद्देश्य पूर्वजन्मका कुराहरू पनि अनुस्मरण गर्नसक्ने छौ ।’ त्यस त्यस कारणद्वारा त्यहाँ त्यहाँ तिमिले साक्षात्कार पनि गर्नसक्ने छौ ।

५-दिव्यचक्षु-ज्ञान-- “वत्स ! यदि तिमिले चाहेको खण्डमा--अमानुषीय विशुद्ध दिव्यचक्षुद्वारा च्युत भएका, उत्पन्न भएका सत्वहरूलाई देख्न सक्ने छौ ‘हीनतामा प्रणीततामा, दुर्बणं सुवणं^२ ... आ-आफ्ना कर्मानुसार गएका प्राणीहरूलाई देख्न सक्ने छौ ।’ त्यस त्यस कारणद्वारा त्यहाँ त्यहाँ तिमिले साक्षात्कार पनि गर्नसक्ने छौ ।

६-आस्रबक्ष्य-ज्ञान-- “वत्स ! यदि तिमिले चाहेको खण्डमा--आस्रबक्ष्य गरी अनास्रवी भई, यसं जीवनमा चित्तविमुक्ति, प्रज्ञाविमुक्तिलाई स्वयं अभिज्ञानद्वारा साक्षात्कार गरी उपशान्त भई विहार गर्नसक्ने छौ । त्यस त्यस कारणद्वारा त्यहाँ त्यहाँ तिमिले साक्षात्कार पनि गर्नसक्ने छौ ।”

१. माथि पृ. ४६० मा उल्लेख भए जस्तै दोह-याई पढ्नु ।

२. माथि पृ. ४६२ मा उल्लेख भए जस्तै दोह-याई पढ्नु ।

अनि आयुष्मान् वत्सगोत्र, भगवान्को भाषणलाई अभि-
नन्दन गरी, अनुमोदन गरी, भासनबाट उठेर भगवान्लाई अभिवादन
तथा प्रदक्षिणा गरी फर्केर जानु भयो । त्यसपछि आयुष्मान् वत्सगोत्र
एकले एकान्तमा बसी आतप्तपुक्त, मेहनतकासाथ अप्रमत्त भई ध्यान
गरीरहँदा—जुन कारणकोनिम्ति कुलपुत्रहरू सर्वप्रकारले घरबार छाडी
अनगारिक भई प्रवृजित हुन्छन्—त्यो अनुत्तरफल प्राप्तगरी ब्रह्मचर्य
वास पूरागरी यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञानद्वारा साक्षात्कार गरी उप-
शान्त भई बस्नु भयो । अनि 'जन्म क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा
भयो, गर्नुपर्ने गरिसके, अब केही गर्न बाँकी छैन' भन्ने पनि स्वयं
ज्ञात गर्नु भयो । आयुष्मान् वत्सगोत्र पनि अरहन्तहरूमध्ये एक हुनु
भयो ।

महर्द्धिक वत्सगोत्र भिक्षु

त्यस समय धेरै भिक्षुहरू भगवान्को दर्शनार्थ जाँदै थिए ।
आयुष्मान् वत्सगोत्र (वच्छगोत्त) ले टाढैबाट उनीहरूलाई भग-
वान्को दर्शनार्थ गइरहेको देख्नु भयो । अनि उनीहरूकहाँ गई भन्नु-
भयो—

“आयुष्मान्हो ! तपाइहरू कहाँ जाँदै हुनुहुन्छ ?”

“आवुसो ! हामीहरू भगवान्को दर्शनार्थ जाँदैछौं ।”

“आयुष्मान्हो ! त्यसो भए तपाइहरूले भगवान्को चरण-

कमलमा मेरो वचनबाट वन्दना गरी दिनुहोस् र यस्तो पनि बिनित्ति गरिदिनुहोस्— ‘भन्ते ! भगवान्को चरणकमलमा वत्सगोत्र वन्दना गर्छ’ फेरि यस्तो पनि बिनित्ति गर्छ— ‘भन्ते भगवान् ! मैले परिचीर्ण गरिसकेँ’ (= बोधगर्नुपर्ने जम्मै बोधगरिसकेँ), सुगत मैले परिचीर्ण (= साक्षात्कार) गरिसकेँ ।’

“हुन्छ, आवुसो !” भनी ती भिक्षुहरूले आयुष्मान् वत्सगोत्रलाई प्रत्युत्तर दिए । अनि ती भिक्षुहरू जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका ती भिक्षुहरूले भगवान्सँग यस्तो बिनित्ति गरे—

“भन्ते ! आयुष्मान् वत्सगोत्र भगवान्को चरणकमलमा वन्दना गर्छन् । फेरि यस्तो पनि बिनित्ति गर्छन् कि— ‘भगवान् ! मैले परिचीर्ण गरिसकेँ, सुगत ! मैले परिचीर्ण गरिसकेँ’ ।”

“भिक्षु हो ! पहिले नै मैले वत्सगोत्र भिक्षुको चित्तलाई थाहा पाइसकेँ कि— ‘वत्सगोत्र भिक्षु त्रिविद्यावान् , महर्द्धिक तथा महानुभाव भए ।’ देवताहरूले पनि मलाई भने— ‘भन्ते ! वत्सगोत्र भिक्षु त्रिविद्यावान्, महर्द्धिक तथा महानुभाव भए’ ।”

---

१. यस वाक्यद्वारा आयुष्मान् वत्सगोत्रले आफू अरहन्त भइसकेको कुरा सूचित गर्छन् ।

वत्सगोत्र परिव्राजक

[५९७]

भगवान्‌ले यति भन्नु भएपछि सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले
भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

आचार्य भिक्षु अमृतानन्दद्वारा संकलित
“बुद्धकालीन परिव्राजकहरू” भाग-१, संग्रह-५

नामावली

अ

अकणिष्ठ ३९७

अगसावकवत्यु १२६, ३५१, ३५६

अङ्ग ४६, मगघ १

अग्निवच्छगोत्तमुत्तं ५६६, ५७५

अग्निवेस्सन १७३, १७४

अङ्गुत्तरनिकायमा १५६

अङ्गुत्तर अर्थकथामा १६७, ३५६

अजित शत्रु ३५, ८३, १७३, ले

१३६, राजा १०४, १११,

१२८, राजाले ६

अजित ९६, १०२, को १०२, सूत्र

१०३, सुत्तं १०१, ३४८,

ब्राह्मण १००, १०१,

माणव १०१, भिक्षु १००,

सेनापति १०१, प्रत्येकबुद्ध

१००, परिव्राजक १००,

३४८, केशकम्बल ३, २०,

३१, ९६, ९९, १०२,

१०४, ४२२, ४२६,

५१६, केशकम्बलका ९७,

४२७, केशकम्बललाई

४२६, ४२७, केशकम्बलले

३२, ९७, ९९, १०५,

१०७, केशकम्बलसंग

१०४, १०७

अजितत्थेरगाथा १११

अजितमाणवपुच्छानिद्देशो ३८६

अजितमाणवपुच्छानिद्देशमा ५९१

अज्ञातिकाचीवरपरिगहे ४१८

अतप्ता ३९७

अर्थकथाले ३६७, ४१८

अर्थकथाहरू ९९, १६९, मा ३६६

अनङ्गणमुत्तवण्णना ३४७, ८१

अनत्तलक्खणमुत्तं ५६४

अस्रमार ४१८, परिव्राजक ४१०,

४१९, ४६५

अनाथपिण्डक १६२, को ५४६,

५४९, ५५१, ५५३, ५५५,

५५७, ५५९, ५६१

अग्निवेश्यायन ३५७, ३५८, ३५९,
३६०, ३६१, ३६२, ३६३

अनुष्पिय १०१

अनुप्रिय १०१

अनुरुद्ध सूत्रमा ४९८

अनुरुद्ध महास्थविर १२६

अनोजा १३४

अनोत्पत् ८८

अप्पमाणाभा ४८६

अप्पमाणसुभा ४८६

अप्रमाणाभा ३९७, ४८६

अप्रमाणशुभा ३९७, ४८६

अमयसुत्तं ५६

अमयरजकुमारसुत्तवण्णना १४५

अमयरजकुमारसुत्तं १४२, १४३,
१७७

अमयरजकुमार ५६, १४२, १४३,
१४४, १६७, १७७, १८०,
ले १४५, १७९, १८०,
१८६, का ३०, १४३,
लाई १४२, १४३, संग
१८२, को काखमा १८२,
हरूले ६

अभिघर्म १५७

अभिघर्मार्थसंप्रह ३९६, ३९७,
३९८, मा ३९७, ३९८
अभिघर्मभाजनीयं ३७०, ३७१,
३७२

अरहन्तसुत्तं ३६३

अरहन्तपञ्चसुत्तं ३७३

अरूपघातुया ३९८

अव्याकतवग्गो ३३४

अव्याकतकथा ३३४

अव्याकतसुत्तं ३३४

अविज्जापञ्चसुत्तं ३८७

अविहा ३९७

अश्वगुप्त स्थविर ४१५

असंज्ञीसत्त्वा ४८६

असञ्जीसत्ता ४८६

अस्तजि महास्थविरलाई ३५१

अस्सलायतनसुत्तावण्णना ३४८

असम ७१, ९१, ११५, बेवपुत्रले
३२, ७२

अस्सासपत्तासुत्तं ३७९

असिबन्धकपुत्र १४६, १६७, २०३,
२०४, २०८, ले २०६,
२११, लाई १४६, १४७

आ

आकोटक ७१, ९१, ११५, ११६

बेषपुत्रले ११०
आजीवक ५१२, हरू ४९६, सम्प्र-
दाय ३४६

आनन्द ४०, ४२, ४३, ४४, ४५,
४६, ४८, ४९, १७२,
२९८, ५००, ५६४, ५६५,
ले २७, ३१, ४२, ५६३,
लाई ८०, २९८, ३००,
सँग १७, २३, सुत्तं ५६३,
सुत्तंमा ४१६, महास्थ-
विर १७, २९८

आमश्वरा ३९७
आमस्सरा ४८६
आयुष्मान् आनन्द ३००, ले २९९
आयुष्मान् वत्सगोत्र ५९१, ५९५,
५९६, ले ५९१ को ५०४

आसवपञ्चमुत्तं ३८५

इ

इन्दकमुत्तं २०
इन्द्रले १३४
इन्द्रशाल गुफा २०

इद्धिपादविभङ्गनिद्देस ४४६
इद्धिविधजाणनिद्देसवण्णना ४४६

उ

उग्गाहमान परिवाजक ३४८
उत्तिय परिवाजक ३४८
उत्तियमुत्तं ३४८
उद्दक रामपुत्रले ३१६
उद्दक रामपुत्रको आश्रममा ३१६
उवान अर्थकथा १३५, मा ३३३

उदायी ४१५, ४१६, ४१७, ४१८,
४२१, ४३२, ४३४, ४३६,
४३७, ४३८, ४३९, ४४०,
४४१, ४४२, ४४३, ४४४,
४४५, ४४६, ४४७, ४४८,
४४९, ४५२, ४५३, ४५४,
४५५, ४५६, ४५७, ४५८,
४५९, ४६०, ४६२, ४६३,
४६४, ४७२, ४७३, ४७४,
४७५, ४७६, ४७७, ४७८,
४७९, ४८०, ४८१, ४८२,
४८३, ४८४, ४८६, ४८७,
४८९, ४९०, ४९१, सुत्तं
४१७

उदायित्थेरगाथा ४१७

उदायित्थेरत्सवत्थु ४१८

उदुम्बरिकसुत्तं १९, २२९, ३४९

उदुम्बरिक परिव्राजकाराम १९

उपक आजीवकलाई ३४७

उपतिस्स १२६

उत्पलवर्णा ३१०

उपवान ३४५

उपसेनआसिविससुत्तं २०

उपादानपञ्हासुत्तं ३९३

उपालिसुत्तं १९, २१६

उपालिसुत्तवण्णना १५४, १५५,
१५६, १६०, १६३, १६४

उपालि १६१, १६२, २२१, २३४,
२४१, ले १५६, लाई
१५५, १६०, २२१, उपा-

सक १६२, गृहपति १५३,
१५५, १६०, १६१, १६७,

१६९, १९९, २२५, २२६,
२३४, २३७, २३८, २३९,
२४०, २४१, २४२, २४६,

गृहपतिको २२१, २३६,
२३८, २३९, २४०, गृह-

पतिले २२३, २२७, गृह-

पतिलाई १५३, २३६,
२३७, २४२

उरुवेल वनमा ४३४

उवासक दसओ ७४, १३३

ए

एकधम्मपालि ९४

एककनिपातवण्णना ३५६

एकपुण्डरिकाराममा ४९३

एकपुण्डरिक परिव्राजकाराममा

५०८

एतदग्गपालि ४१६

ओघपञ्हासुत्तं ३९१

ऋग्वेद ३४८

ऋषिपतन मृगदावन ३४७

क

ककुद १०८, कात्यायन १०८

ककुघ १०८

कच्चान १०८

कर्णमण्ड ८८

कण्णकत्थलसुत्तं १२५

कण्णकत्थल सूत्रमा १२४

कथावस्तुमा २१९, २२१

कन्दरसुत्तं ३४८

कन्दर परिव्राजक ३४८

कपिलवरतु २, १६२, १६६ वासी ५०६, स्थित १४०	कुण्डलिय परिव्राजक ३४८ कुणाल ८८
कपोतकन्दर १९	कुतूहलसाला १५
करोतोसुत्तं ३८	कुतूहलसुत्तं ११०, १२२
कलकत्तामा १५	कुतूहल सूत्रमा १५, ९९
कलन्दक ७१, निबाप १९, निबा- पमा ७१, ९१, ११५, १७७, ४१९, ४७०, ५०२, ५८०	कुतूहल सूत्रानुसार १०, १६५
कात्यायन १०८, ११२, ५४४, ५४५	कुमार काश्यप ९९
कामसुत्तानिद्देशो ३८९	कुलसुत्तं १४६, २०३
कालिङ्गारण्य २३३	कुशीनगर १७, मा १६, का २९७
कालुदायित्थेरगाथा ४१६	कूटागार शालामा ५०, १८७, ४९३, ५०८
कालुदायो ४१५, ४१६	कृश सांकृत्य ३१, ४१, ४२
काश्यप ५	केशकम्बल ९६, सुत्तं ९३
काशी-कोशल १	केशकम्बली ३, ९६, १०४
किमत्थियसुत्तं ३७७	कंलाश-हिमाल ११९
किसो संकिञ्चो ४२	कोकनद परिव्राजक ३४९
कुक्कुरवतिकसुत्तं ३९४	कोकनदसुत्तं ३४९
कुण्डग्राम १३३	कोकालिक ३६७
कुण्डपुर १३३	कोटिग्राम १३३
कुण्डलकेसा १६७, बेरीगम्भा १६७	कोतुहलशालामुत्तं ५१४
कुण्डलिसुत्तं ३४९	कोलित १२६
	कोशल राज्यको ४९२
	कोशल राजाका २७, पुरोहित १०१
	कोशल राजाकर्हा ७७

कोशम्बकखण्डकं ४३५

कोसलसंयुतं ६

कौतुहल शाला १५, ४२२, ५१४,

मा ४९७, ५१४

कोशम्बी २१६

ख

खज्जनियसुत्तं ४०१

खन्धविमङ्ग ४०२

खुज्जुत्तरा १६३, ५८६

खुज्जुत्तरादि उपासिकाहरू ३१२

खुद्दकविमङ्गो ३८९

खुद्दकवत्युखण्डकं २२, २३

खुद्दकवत्युविमङ्गो ३२७, २५९,

२५१, ३५२, ३२८,

३८५, ३८६, ३९०,

३९२, ४६७

ग

गण्डम्बवृक्ष २७,

गण्डम्ब रूखमनी ३४

गयावाट ३४७

गिञ्जकावसथ ४९९, ५४३

गुणशालचैत्य १६६

गृद्धकूट ६२, पर्वत १९, पर्वतमा

४९, ३६, ४६५, पर्वतको

३५२, ३५७

गोपकमोगल्लानसुत्तावण्णना ३४

गोसाल ७४

गौतम ३५८, ४६६, ५१७, ५१८,

३२१, ५४१, ५६८,

५७०, ५७१, ५७३,

५७४, ५७७, ५८२,

५८४, ५८५, ५८६,

५८७, ५८८, ५८९,

५९०, ले १७८, ३५९,

कहाँ ४९१, लाई १७७,

१८१, बुद्ध १, १४३,

बुद्धकहाँ १४, लँग ५४१

गण्ड. २७. खे ३७, लाई २७, गोशाला ७४

च

चतुष्कनिपातवर्णना ४१०
 चतुष्कमातिकानिद्देशो ३२८, ३८५,
 ३८६
 चातुर्महाराजिका ३९६
 चित्र गृहपति २५५, २५७, २५८,
 ५८४, ले १७२, संग
 २५४, ३११
 चित्तापूजक १०१, त्येरअपदानं
 १०१
 चन्द्र ३००, ३०१, ३०२, ३०३,
 ३०८, ३१०, ३११,
 ३१३, ३१५, ३१६,
 ३१७, ३१९, ३२२, ३२३,
 ३२४, ३३२, ३३३,
 ३३५, ३३६, ३३७,
 ३३८, ३३९, ३४०,
 ३४१, ३४२, ३४३, सुत्तां
 ३६९, आमणेर २९८,
 समणुद्देश १७१, १७२,
 २९८, ३००, समणुद्देशले
 २९८, ३००

चुल्ल अनाथपिण्डक ३११

चुल्ल कालिङ्गजातकं १६७

चुल्लदुक्खखण्ड सूत्रानुसार १६४
 चुल्लदुक्खखण्ड सूत्रमा १५४
 चुल्लपिण्डपातिक १२३
 चुल्लमालुक्कयसुत्तं ३३४
 चुल्लसच्चकसुत्तं १६६, २२५
 चुल्लसकुलुदायिसुत्तं १९, ४७०
 चुल्लसकुलुदायि सूत्रानुसार १३७
 चुल्लसकुलुदायिसुत्तावर्णना ४११,
 ४१५, ४८५

चुल्लसारोपमसुत्तां १६

चुल्लसारोपमसुत्तावर्णना ४, ५,
 ७४, ९६, १०८, १२०,
 १३३

चुल्लसीहनादसूत्रको ४२२

चुल्लहत्थिपदोपमसुत्तां २५०, ३४९

चेतककी १३४

चेतोखिलसुत्तां २४९

छ

छक्कनिपातवर्णना ३२

छ-तैर्योय ४०९

छन्न परिव्राजक ३४७

छन्नसुत्तां ५६४

छलभिजातियसुत्तां ४०, १३५

ज

जैनसूत्र १३३

जम्बुखावक ३६९, ३७३, ३७५,
३७९, ३८१, ३८३,
३८५, ३८७, ३८९,
३९१, ३९३, ३९६,
३९९, ४०१, ४०५, परि-
व्राजक ३४९, ३६६,
३६७, ३६८, ३६९,
जातकं ३६७, संयुक्तं ३६८

ब

आतिकमुत्तं ४९३
आनविमङ्गो ४४८

त

तगर १२४
तण्डुलनालिजातकं ४१७

जम्बुदोष ३४६
जनपदकल्याणी ४७६, ४७७
जरामरणमुत्तं ४७, ५८२
जातकयुगका १००, १२२, १२४,
१९५,
जातकयुगमा ९८
जापानमा १५
जालिय परिव्राजक ३४९
जीवक आस्रवन १९
जीवकको आस्रवन २१६
जीवकमुत्तं १९
जेतवन विहार २८, मा १६, २९
जेतवनाराममा ५४६, ५४९,
५५१, ५५३, ५५५,
५५७, ५५९, ५६१

तथागत २१२, २५२, २८१,
२९२, २९३, २९४,
२९५, ३३३, ३३४,
३३५, ४८८, ५२३,
५४५, ५४७, ५४८,
५४९, ५५०, ५५१,
५५२, ५५४, ५५६,
५६९, ५७०, ५७१,
५७२, ५७७, ५७८,
ले १८३, १८४, ३३२,
३३३, लाई १८५, ३३१,
३३२, प्रति २८२, मरण-
पछि १३०, मरणपछि
हुन्न १३०, लोकमा
जन्मिन्छ २१२, मरणपछि
हुन्छ ५४३

तपोदाराम १९	तुषित ३९६
त्रयस्त्रिंश ३९६	तेविज्जवच्छसुत्तं ३३, ५०८
तण्हापञ्चामुत्तं ३८९	तेविज्जसुत्तवण्णना ४९४
तिकनिपात ५०६	त्रैदण्डिक सम्प्रदाय ३४६
तिकमातिकनिद्देशो ३२७, ३८९, ३९०	तौलिहवा २, १४०
तित्थियसावकानंवत्थु ३०	थूपाराम ४१२
तिम्बरुख परिव्राजक ३४९	
तियगल ८८	द
तिलौराकोट २, १४०	
तिश्यपुत्र १२२	
तिश्य स्थविर १२३	दण्डकारण्य २३२, २३३
तिस्समेत्तेय्यसुत्तनिद्देशो ३९१	दर्शन-दिग्दर्शन ९८, १३४
	दसकनिपातमा छ १०३
त्रिपिटक १५२, मा ५, १००, १०८, १२२, १३२, १५४, १६६, ३४८, पालि ४१६, पालिसाहित्यमा ७४, साहित्यले ४१७, साहित्यमा ४७६, साहि- त्यको ३४६, अध्ययनद्वारा ९८	दसुत्तरसुत्तं ३१९ दहरसुत्तं ७८ दहरसूत्रले ७७, १०९ दहरसूत्रमा ८ दहरसूत्रानुसार ११ दासक स्थविरले १०० दासकत्थेरगाथा १००
	दिट्ठिकथा ३९२, ५४७, ५६७
त्रिशला १३४, को बालक १३४	दिब्ब्यावदान १२०
तीर्थङ्कर १३३	दीर्घतपस्वी २२३, ले २२६, लाई
तीर्थङ्कराचार्य १६८	१५५, निगण्ठ २१७,

१५३, १५४, १६६, २२२, २२७, २३८, २३९, निगण्ठले १५३, १६२, २१९, २२१, २२२, २२३, २२५, २२६, २२७, २३८, निगण्ठलाई २१९, २२२, २३८	दुकमातिकवण्णना ३८९, ३९०, ३९१ दुक्खपञ्हासुत्तं ३९९, ४०५ दुस्स पावारिक २१६ देवदत्ता १८२, ३६७, अपायिक १७८, कल्पस्थायी १७८, रिसाएका थिए १७९, अचिकित्स्य १७९, को बारेमा १७९, १८२ देवदह २५९, मा १६५, निगम २५९, सूत्रानुसार १६५, सुत्तं २५९ देवधर्म सम्प्रदाय ३४६ देवनन्दा १३४ देवरिया जिल्ला २९७ दोणसुत्तं २५१
दीघनखसुत्तं ३५७ दीघनखसुत्तावण्णना ३५१, ३५२, ३५४, ३५५, ३५६ दीर्घनिकाय १६९, को ९९ दीर्घां. ४, दीर्घनिकाय अर्थकथा ७५, ले ३१, १२०, मा ११, नुसार ९८ दीर्घनख ३५७	
दीर्घनख परिव्राजक ३५१, ३५२, ३६४, ले ३५२, ३५५, ३५७, ३५९, ३६७, लाई ३५६, ३६४, को ३५३, ३५४, ३६७, ४९२, ५०३	घ घनञ्जय राजा १२६, ले १२५ घम्मदस्सी बुद्धवंसो १२४ घम्मंदर्शी बुद्धका १२४ घम्मपदमा १६० घम्मपद अर्थकथा १३५, मा २८, नुसार ३४
दुकनिपातमा ३३	

धर्मपदार्थकथा ३५६

धम्मवादीपञ्चामुत्तं ३७५

धम्मसङ्गणि ४०२

धम्महृदयविभङ्गो ३९७, ३९८,
४८६धर्माशोक ४१५, राजाको पालामा
४१५

धात्वात्थवण्णना ४०२

धातुविभङ्गमुत्तावण्णना ५७३

धुतङ्गनिद्देशो १२३

न

नङ्गलियजातकं ४१७

नत्थिदिन्नमुत्तामा १०६

नन्दमाता ३१२

नन्दवत्स ३१

नन्दवत्स ४१

नन्दियमुत्तं ३४९

नन्दिय परिव्राजक ३४९

न्यग्रोधाराम १४०

नाटपुत्र ३, १३२, १३३, १७३,
ले १७०, का ९९

नातपुत्र १३३, १७४

नातपुत्तो १३४

नाथपुत्र १३२, २१७

नाथपुत्तो १३२

नादिक ४९३, ४९९

नानातित्थियसावकमुत्तं ३२, ३३,
९१, ९९, बाट ७१, ११५

नानातित्थियसावकसूत्रमा ११०

नालक गाउँमा ३६६, ३६९

नालन्दा १६६, २०३, २३१, मा
२०३, २११, २१७,
२३५, का २१६, २३१,
को १५३, २०८, ३६६,
मे १५४, नगरका १६०,
नगरमा १४६, २१६,
स्थित १४६, २१६

निङ्को ७१

निक्खेपकण्ड ३९३, वण्णना ३९३,
३९४निगण्ठ १५, ३२, १३३, १३४,
१३७, १७३, १७४,
१७५, लाई १७५, ले
१४८, १४९, १५१,
१६२ हुरू ६, १६१,

१७१, २०१, २६०,	१३८, १४२, १४३,
२७३, २७५, २९८,	१४६, १५०, १५४,
३०१, हर्षु कहीं २६०,	१६२, १६४, १६८,
हर्षुलाई ७६, १९०,	१७१, १७२, १८८,
१९९, २६७, हर्षुसंग	१८९, २०३, २१७,
२६९, हो २६१, २६२,	२२१, २२९, २३८,
२६३, २६४, २६५,	२३९, २४०, २४१,
२६६, २६७, २६८,	२४२, २५४, २६६,
२६९, २७२, श्रावक २०३,	२६७, ४०९, ४२३,
२०८, शिष्य १४३,	४२९, ४७३, ले ९, ७७,
१६०, १९९, वाद १७३,	८०, १४३, १४६, १४७,
नामहर्षु १७२, सुत्तां	१४८, १५४, १५५,
१६५, ३४७, सुत्तादि	१६१, १६५, १६८,
३४६, परिषद् २५७,	१७४, १७५, १७७,
परिषद्का साथ २०३,	१८१, २०३, २०८,
२१७, संग अनुमति १४७,	२०९, २१७, २१८,
हर्षुसंग सोधिने प्रश्न	२२२, २२३, २३०,
२६०, का श्रावक १८८,	२४२, २५३, २५५,
१८९, का शिष्य १४४,	२५७, ४१०, ४२९,
को नाश भयो १८०,	५१५, लाई १३३, १५३,
१८१, को रगत धमन	१६१, १७९, १८१,
२५३, को अन्तिम अवस्था	२०४, २२२, २२३,
१६९	२२५, २२६, २३८,
	२४०, २४१, २४२,
	२४६, ४२९, ४३०,
निगण्ठ-नाटपुत्र ३, २०, २१,	संग १४८, ५५४, १७३,
६३, १३२, १३३, १३६,	

१७५, १८१, १८८,	प
१८९, २५८, ४११,	
कहाँ १३८, १८१, २२१,	पकुष १०८, कच्चान ३, २०,
का १३९, १४७, १५३,	१०८, १११
१५४, १६४, १६६,	पकुष १०८
१६७, २९७, २९८,	पञ्चकमातिकानिदेसो ३२७
२९९, ३००, को १३२,	पञ्चङ्ग थपति ४१७
१६९, १७५, २०४,	पञ्चङ्गसुत्तं ४१८
२०९, २१०, २११,	पञ्चभद्रीयहरूलाई ३४६
२९९, ३००, को देहान्त	पञ्चमोपरिच्छेदो ३९७
१६९, १७१, २९६, सर्वज्ञ	पटाचारा १६७
हुन् २६६	पटिच्चसमुत्पादविभङ्गो ३९४
निगण्ठ नाटपुत्तसुत्तं १५४, २५४,	पटिच्चसमुत्पादविभङ्गनिदेसो ३९३
निगण्ठानंवत्थु १३५	पटिसम्भिदामार्ग ५६७
निर्ग्रन्थ ६३, ११६, १३३, १३४,	पटिसम्भिदामगपालिमा ४९४
१७४, हरुलाई ४१	पठमगिलानसुत्तं १९
निग्रोध परिव्राजक ३४९	पठमछफसायतनसुत्तं ३७९
निम्बरुक्खसुत्तं ३४९	पठमदिट्टिकसुत्तं ३५०
निम्बानपञ्हासुत्तं ३४७, ३४९,	पठमसामञ्जफलसुत्तले ३६
३६६, ३६९	पठमसुक्कासुत्तं १९
निम्बानसुखसुत्तं ४१७	पठमोपरिच्छेदो ४०२
निम्बेधिकसुत्तं १५७	पठविकसिणनिदेसो ४५२
निम्बेधिकसूत्रानुसार १५७	पण्डित उदायो ४१७, ४१८
निर्माणरती ३९६	पदञ्जलीजातकं ४१७
नीक ७१, ९१, ११५	पपञ्चसूदनी १४३, १४५, ४०७,
नेपालमा १४	४१२, ४१५, ले ४१५

पपउर २९७	पाथिकसूत्रानुसार १०१
परित्ताशुभा ४८६	पापा २९७
प्रक्रुध ९९, १०८, कात्यायन ३, १०८, १११, ११५, ४२३, ४२७, ५१६, कात्यायनका १०९, ११३, ४२८, कात्यायनले ११२, ११३, ४२७, कात्यायन- लाई ४२७, ४२८, कात्या- यनसंग १११, ११३	पायासिराजञ्ज सूत्रानुसार ९९ पायासिराजाको ९९ पारायनवग्गो १०१ पारायनवग्गनिहेसो ३८६ पारायनवत्थुगाथा २० पारिलेठ्यवनखण्डमा ४३५
प्रतिच्छन्न ३६९, परिव्राजक ३४७, ३६६	पालि त्रिपिटक साहित्यमा ३ पालि वाङ्मयमा ३
प्रसेनजित कोशल ४९४, राजा २६	पालि (मागधि) भाषामा १५ पालि साहित्य ९७, १०८, १३२, मा २२२, द्वारा ६
परनिमित्तवसवर्ती ३९६	पावा २९७, मा १३४, १६४, १६६, १६९, १७१, २९६, २९८, २९९, ३००, बाट १७१, पुरी २९७
परमस्सासप्पत्तमुत्तं ३८१	पावारिक २१६, को आम्रवन हो २२६, आम्रवन १९, आम्रवनमा १४६, २०३, २०८, २१६, २१७
परित्ताभा ४८६	
परित्ताशुभा ३९७, ४८६	
परिव्राजकहरू ४६५, संग ४६५	
परिव्राजकाराममा ४०७, ४२०, ४६५, ४७०	
पाटिकमुत्तं ३४९	
पाटिकमुत्तावण्णना ३४७	
पाथिकपुत्र १०१, अचेलक १२०, अचेलकले १०२	पासादिकमुत्तं २९६ पासादिकमुत्तावण्णना १६९, १७०, १७२
पाथिकमुत्तं १०२, ३९४	

पासानक चेतिय २०
 पासारासियमुत्तं ५७५
 पाषाण-चैत्यमा १०१
 पांसु-पिशाचलाई ४७५

पिङ्गलकोच्छ ब्राह्मण १६, ८२
 पिण्डोल मारद्वाज २३, ले २२
 लाई २३, संग २१, का
 हातमा २२, पत्तावत्थु २२

पिप्पलिगुफा १९

पियदर्शना १३४

पिलोतिक परिव्राजक ४४९

पुष्करसाती ब्राह्मण १२४

पुष्कुस कुलमा ४३

पुराणचीवरघोवापने ४१८

पुराभेदमुत्तनिद्देशो ३८९, ३९०

पूरण ४, ९९, ले ८, ३४, ७७,
 रिसाउँदथे १२, ८०

पूरण काश्यप ३, ४, ७, ८, १०,
 १३, १४, २०, २१, ३१,
 ३५, ५०, ५६, ७५, ७८,
 ९६, ९७, १०९, १३६,
 १६४, ४२२, ४२३,
 ५१५, ले ७, ९, १३,
 ३०, ३१, ३२, ३४,
 ३७, ३८, ४०, ४१,

४२, ६३, ७५, ७६,
 ८१, १३५, ४२४, का
 ४२४, को ३२, ३४,
 ३९, ७२, ७३, ७८,
 ९७, ११०, १३२, १३६,
 १३९, लाई ४२, ४२४,
 ४२५, संग १२, १३,
 ३५, ३८, ४२४, को मत
 ६, ३५, को छ जाति ४०,
 को दृष्टि ३०, का शिष्य
 ३३, भन्दा ७५

पूर्णादासीले ४३६

पोट्टपाद परिव्राजक ३४९

पोट्टपादमुत्तं ३४९

पोट्टपादमुत्तवण्णना ३४७

पोतलिय परिव्राजक ३४९

पोतलियमुत्तं ३४९

फाजिलनगर २९७

फुसती १२४

ब

बरुवाका ९८

बसाढ १४७

बहुवेदनीयमुत्तं ४१८, मा ४०३

बहुवेदनीय सूत्रानुसार ४१७

बालकथावण्णना ३२८

बालकिनीय २२१

बालवग्गो ३३

बावरीय १०१

बावेरुजातकं १६८

बिम्बिसार राजाका छोरा १४४

बिम्बिसारसमागमकथा १९

बिहार शरिफ २१६

बीर्य-बोधयज्ञ ४६

बुद्ध ३५२, ले ४९७, कहाँ ४९७,

४९८, संग ४९३, ४९६,

५०१, ५०३, भगवान्

२८१, भगवान्‌ले ५००

बुद्धकालीन राजपरिवार १२५,

४१६

बुद्धगयामा २, ९८, ३४६

बेलट्टपुत्र ३, १२०, १२८

बेलट्टीपुत्र १२१

बोधिसत्व ९८, १००, १२६, ले

९८

ब्रह्मजालसुत्तं १२१, ३५०

ब्रह्मजालसूत्रमा १२१, १२६,

५४६,

ब्रह्मजालसुत्तवण्णना १२०

ब्रह्मपारिसज्ज ४८६

ब्रह्मपारिसद्य ३९७, ४८६

ब्रह्मपुरोहित ३९७, ४८६

ब्रह्मलोक ३३३

ब्रह्मायुब्राह्मण १२४

भ

भगवान् ३५७, ले ३३४, ३३६,

३५३, ३५५, ३६७,

५००, ५०९, लाई ३४५,

४७२, संग १८६, २२२,

४९७, ५००, ५२९,

५९१, संग सोधे २०४,

को अगाडि १७

भगवान् बुद्ध १६, १९, १४५,

१४६, १४७. १५३,

१५४, १७१, ३१६,

३४६, ३५२, ३६७,

४०७, ४०८, ४१०,

४११, ४९३, ले १६,

१४६, १५१, ३२०,

३४६, ३५४, ३५६,

४०९, ४६६, लाई ३००,

कहाँ १५४, को पछाडि-

पट्टि ३६४, हक २०, का

साथी थिए ४१६

भगवगोत्र १०१

भगवगोत्त परिव्राजक ३४९

भट्टकार माणव १२६

भद्रकारले १२५

भद्रा ७४

भद्राबुध माणवपुच्छानिद्देशो ३९१

भवपञ्चामुत्तं ३९६

भार्गवगोत्र १०१

भारत ३४६

भारद्वाज २३

भारमुत्तं ५८२,

म

मक्खली ७३, ७४, ७९, ९२,

९४, ९५, ९९, ११६, ले

९४, को वारेमा ८२, को

दृष्टि ७५, पनि रिताउंढ

थे ७९, को जीवन वृत्ति

७८, गौशाल ५१५

मक्खली गोशाल ३, २०, ३१,

४१, ४२, ७३, ७५,

८१, ८२, ८३, ४२२,

४२५, ह्रू ९६, वाद

८३, को ७३, ९१, का

७५, ७८, ४२६, लाई

७९, ४२६, ले ३१,

८२, ८४, ८७, ८९,

मन्दा ९७

मगध ४९२

मगवग ५६४

मगविभङ्गो ३७०, ३७१, ३७२

मच्छिकासण्डमा १५४

मच्छिकासण्ड नगरमा २५४

मज्झिमनिकाय ४, १६९, ३०१,

मा २०, २९६,

मज्झिमनिकायार्थकथा ३५३

मणिसूकरजातकं १६८

मध्यजनपदहरूमा २

मध्यदेश १२५

मनोरथपूरणी १४८

मयूरनिवाप ४०७, ४११, ४१९,

आराममा ४१८

मल्लसेकरले ४९८

मल्लहरूका २९७

महा अनाथपिण्डक ३११

महा उदायी ४१५, ४१७

महा कच्चान भद्रेकरतमुत्तं १९

महा कम्मविभङ्गमुत्तं ४१७

महा काश्यप १२६

महाखन्धकं १९, १२६

महाखन्धकं ३४७, ३५०, ३५१

महादिट्ठिसुत्तांमा ८९, ११३

महानारदकस्सप जातकहरूमा ३०

महानारदजातकं ९८

महापद्मजातकं १६८
 महापरिनिब्बानसुत्तं १८, ३२०,
 ३५०
 महाब्रह्मा ३९७, ४८६
 महाबोधिजातकं ३०, ९८
 महामोद्गल्यायन १२०, ५३५,
 सँग १४०, ५३५, को
 २२, महास्थविर २१ लाई
 २२
 महालि ५१, सुत्तं ५०, ३४९,
 लिच्छवी ६, ३०, ५०
 महावग्गपालिमा ३४७, ४१८
 महावच्छगोत्तसुत्तं ५८०
 महावच्छसुत्तवण्णना ३५३, ५०२,
 ५०३, ५०४, ५९१
 महावनको ४९३, ५०८
 महावस्तु १२०
 महाविग्रहसुत्तनिद्देशो ३२९
 महावीर १३३
 महाशाल वृक्ष ५७९
 महासकुलुदायि १५, सुत्तं १५,
 १९, २०, ७८, ३१९,
 ४१९, सुत्तवण्णना ४३५,
 ४३६, ४४४, ४४८,
 सूत्रमा १३, सूत्रानुसार
 १०, ८०

महासच्चकसुत्तं ३२, ४१, १६६
 महासच्चकसूत्रानुसार ८०
 महासच्चकसूत्रमा १३, ७८,
 १३९
 महासतिपट्टानसुत्तं ३४३, ४४३, ३४४
 महासीहनादसुत्तं ७९
 मागण्डिय परिव्राजक ३४९
 मागण्डियसुत्तं ३४९
 मातङ्गजातकं २३३
 मातङ्गारण्य २३३
 मातिकनिद्देशो ४४८
 मानवगारिय ७१, ९१, ११५,
 ११९
 मुचलिन्द ८८
 मुजप्परपुर जिल्ला १४७
 मुण्डक सम्प्रदाय ३४६
 मुण्डिय परिव्राजक ३४९
 मेङ्कारञ्जं २३३
 मेघ्यारण्य २३३
 मोरनिवाप ४७०, परिव्राजकाराम
 १८
 मोलिय सीवक परिव्राजक ३५०
 मोद्गल्यायन १२६, १४०, ३०७,
 ४९७, ४९८, ५२४,
 ५२५, ५२६, ५२७,

५३६, ५३७, संगे ३५१
कहाँ ५४२, ले ५४२

य

यक्खपहारसुत्तं २०

यजुर्वेद ३४८

यण्ठीवन (लट्ठीवन) १९

यमकवग्गो १६०

यमकपाटिहारियवत्थु २३, २५,
२७, ३४

यशोदाको १३४

यामा ३९६

र

राजगृह १९, १२४, १४३,
१६६, २१६, ३६९,
४९२, मा ९, २०, ८१,
४१९, ४२२, ४२३,
वासी ३५१, ४०७, ४१८,
४९२, ५०६, मै १६६,
का १६८, स्थित ४०,
५६, ९१, ११५, १४२,
१७७, ३५७, ४१९,
४६५, ४७०, ५०१,

५८०, नगर १८, २२,
२३, नगरका ८१, नगरमा
४७०, बाट, १२३, सेठले
१६६, का एक सेठ २०,
को पर्वतहरूमा १९९

राजा अजातशत्रु ३०, १३६, ले
९, ७८, ९७, १०९,
१२१, १३६, १४०

राजा कोशलले ८

राजा प्रसेनजित १२५

राजा बिम्बिसारको कानमा २४

राहुल सांस्कृत्यायन ९८, १३४

रूपअञ्जाणसुत्तं ५४६

रूपअप्पच्चवेक्खणादिसुत्तपञ्चकं ५६१

रूपअदस्सनादिसुत्तपञ्चकं ५५७

रूपअसत्तलक्खणादिसुत्तपञ्चकं ५५९

रूपकण्ड ४०२, वण्णना ४०२

ल

लण्डनमा १४

लालुदायी ४१५, ४१६

लिच्छवी पुत्रले १०१

लिच्छवीहरू १८८, १८९, १९०,
ले १४७, का १०१

सुम्बिनी २५९, अञ्चल २, १४०	वत्स ५११, ५१२, ५१७, ५१८,
लोकचिन्तासुत्तं २०	५३०, ५३१, ५३६,
लोकायतिक ९, सुत्तं ९, ६३	५४७, ५५०, ५५१,
लोकायतिक ब्राह्मणहरू ६३, ले	५५८, ५५९, ५७०,
७७, १६४, को ३१	५७४, ५७५, ५७६,
सोला १६७	५७७, ५७८, ५८०,
	५८१, ५८२, ५९२,
	५९३, ५९४

ब

बच्छगोत्त १०, ४९२, ५०८,	वत्सगोत्र ३३, ४९२, ५०१,
परिव्राजक ३५०, त्थेर-	५०२, ५०३, ५०८ ले
गाथा ५०५, त्थेरस्सगाथा-	४९६, ४९७, ५००,
वण्णना ४९२, ५०४,	५०२, ५१४, ५१५,
५०६, सुत्तं ५१९, ५२९	५१६, संयुक्तं ५०७,
	सूत्र ५०६, ब्राह्मण ५०५,
बच्छगोत्र सूत्रद्वारा १५१	५०६
बज्जी १३५, राज्यको ४९३,	वत्सगोत्र परिव्राजक ४९३, ४९९,
राज्यस्थित ४९९	५२५, ५२९, ५०६,
बत्थुगाथा १०१	५०८, ५०९, ५१३,
बप्प शाक्य १४०, १६२, १६७,	५१९, ५३५, ५३८,
ले १४०, १४१, संग	५४३, ५४६, ५४९,
१४०	५५१, ५५३, ५५५,
बप्पसुत्तं १४०, १४९, १६७	५५७, ५५९, ५६१,
बप्पसूत्रानुसार १४०	५६३, ५६५, ५६६,
बरघर ४१८, परिव्राजक ४१०,	५८०, ले ८२, ९९,
४१९, ४६५	१२२, १६५, ४९३,

५११, ५२४, ५२९,	वेखनसुत्तं ३५०
५३५, ५३९, ५४३,	वेगडभरि ७१, ९१, ११५, ११६,
५६४, ५६६, ५७९,	११७, वेवपुत्रले ११८
५८१, ५९१, लाई ४९६,	वेटम्बरी ७१
को ३२, ११०	वेणुवन ७१, ९१, ११५, ३६७,
	४७०, मा १४२, को
वशवर्ती ३३४	११५, ४१९, ५०१,
वसलसूत्रको १४९	५८०
वातमिगजातकं १२२, १२३	वेणुवनाराम १९
वाराणसी ३४७	वेदनाअञ्जाणसुत्तं ५४९
विजित २४९	वेदनानानत्तासुत्तं ४०३
विञ्जाणअञ्जाणसुत्तं ३५०, ५५५	वेदनापरिगहसूत्र ३५६
विञ्जाणअप्पच्चवखकम्मसुत्तं ५६१	वेदनापञ्हासुत्तं ३८३
विड्डभसंग १२५	वेदनासङ्गहो ४०३
विधुर १२५, ब्राह्मण १२६,	वेधक्या २९६
ब्राह्मणले १२५	वेनागपुर ५०५, सुत्तं ५०६
विनीत १८९	वेय्यावच्चकत्थेरअपदानं १२४
विपञ्ची २५२	वेरञ्जमा ४३४
विपस्सी भगवान्को पालामा १२४	बेलुकण्डकी नन्दमाता ५८५
विपुल पर्वत ११९	वेस्सन्तर १२४
विमङ्गपालि ३९७, ३९८, ४०२,	वेहप्फला ४८६
४६७, मा ३९७, ले	बृहत्फला ३९७, ४८६
५४६, ५६७	वंशाली १६६, मा ५०८, स्थित
विश्वन्तर १२४	५०, १८७, ४९३, ५०८,
वेखनख परिव्राजक ३५०	का १६२, को २०१

नगरमा १५२, २०३,
शहरमा १९८

श

शाक्य (देश) मा २५९

शाक्य देशको १७१

शाक्य (देश) का २९६

शाक्यमुनी १०१, बुद्धका १२४,
१२६

शास्ता १७१, २११, २१२, २२२,
हरू २११

श्यामग्राम १७१, २९८

शामवेद ३४८

शुद्धावास ४८६

शुद्धोदनको कुलमा २

शुद्धोदन महाराजा १२६

शुभकीर्णा ३९७, ४८६

शूरअम्बष्ठ उपासकको कुरा १४१

५११, ५१७, कहाँ २२३,
२२५, ३७७, का ४३१,
को २३८, २३९, २४०,
ले १६१, १७८, १७९,
१८२, १९९, ३३१,
३३६, ४३०, ४३१,
५२९, ५३०, ५४१, लाई
२२३, २२४, २२५,
२२६, ४३२, सँग २२२,
५२६, ५३७, कहाँ ५२७

श्रावस्ती ७, मा २८, ७४, ७७,
१२३, ५००, स्थित २६,
५४६, ५४९, ५५१,
५५३, ५५५, ५५७,
५५९, ५६१, नगरमा
४९३, नगरभित्र २७, मा
पुरो २६

श्रीगुप्त १६८

श्र

स

श्रमण गौतम ४२१, ४२३, ४३०,

४३२, ४३५, ४३६,

४३७, ४३८, ४४०,

४९६, ५०९, ५१०,

सक्कपञ्चसुत्तं २०

सक्कायपञ्चासुत्तं ४०१

स्वकुलोदायी ४१६

सकुलुदायी ४०८, ४११, ४१३, ४१४, ४१५, ४१६, ४१८, ४२१, ४७०, ४७८, ४८५	सञ्जय १२०, ३५२, माणवले १२५, ब्राह्मणले १२५, माणवकहाँ १२५, हरू १२२, को मत १२८, राजा १२४, बगेंचे १२२, थेर १२४, ब्राह्मण १२४, माणव १२५, १२६, (आकाशगोत्रीय) १२४ त्येरगाथा १२४, बेलट्टपुत्र ५१६
सकुनुदायी परिव्राजक १३, १५, १९, ८२, १३७, ३५०, ४०७, ४१०, ४१९, ४२१, ४६५, ४७०, ४७१, ले १०, १५, १३८, ४०९, ४१०, ४१५, ४२१, ४६४, ४८७, ४९०, को १३८, का ४८६, ४९१, संग ४२१	सञ्जय परिव्राजक १२६, ३५० ३५१, लाई ३५१, ले १२६
सङ्घमसुत्तं २०८ सङ्घारभञ्जाणसुत्तं ५५३ सङ्गीतिसुत्तं ४५, ४६, ३०८, ३१८, ३१९	सञ्जय बेलट्टपुत्र ३, २०, १२१, १२७, १२८, ४२३, ४२८, का ९९, ४२९, लाई ४२९, को १३१, ले १२९, १३१, संग १२८, १३०
सङ्घभेदकथा १७८ सङ्घभेदकखण्डकमा १७८ सञ्जाभञ्जाणसुत्तं ५५१ सच्चक निगण्ठ-पुत्र १३, १३९, १६६, ले ७९, १३९	सञ्जयवैरटिपुत्र १२० सञ्को परिव्राजक ३५० सत्तकनिपातवण्णना ५८५ सत्तजटिलसुत्तं १३५ सप्तपर्णीगुफा २० सत्तासतिकखण्डकं १००
सच्चकसूत्रमा ७९ सच्चा १६७	

सन्तिकेनिदान ३५१	७७. ९६, १०८, १०९,
सतिपट्टान ४६, मा ४९, सुत्तं	१२०, १३३, सूत्रानुसार
४४३, विमङ्गोमा ३४४,	१०, ११, १२, ८०,
संयुक्तं ३४४	१३८, कात्यायन ४९९,
सन्दक परिव्राजक ३५०, ले ८०	५४३, कच्चानसुत्तं ५४३
सन्दकसुत्तं ३२, ४१, ८९, १०६,	सभिय परिव्राजक १३८, ४९९,
११३, ३५०	को ८०, ले १०, ११,
सन्दकसुत्तावण्णना ८८, ४०७,	१२, १३, ८०, १३९
४२०	सम्यक्सम्बुद्ध १८७, १८९,
सन्दक सूत्रमा ३८	१९०, २१२, २८१,
सन्दकसूत्रानुसार ८०	३०३, ३०४, ३०५,
सम्प्रदायका १२	३०६, ३१४, ३१५,
सम्पसादनीयसूत्रमा ४१७	४८८, १८८, को २४६, ले
सप्पसुत्तं १९	३२९, ५२७, ५२३, ५३८,
सप्पसोण्डिकपम्भार २०	५४१, प्रवेदित ३०६
सप्पिनिका ४१८, तीरको ४१०,	सम्यक् सम्बोधि ८, ९
४६५, तीरको परिव्रा-	समणमुण्डिकसुत्तं ३४८
जकाराम १९	समणसच्चसुत्तं १९, ३५०, ४१०,
सर्पिणी नदीको तीर ४६५	४६५
सम्बञ्जुतआणनिहेसो ४९५	समयकखन्धकं २०
सम्बञ्जुतआणनिहेसवण्णना ४९४	सरमङ्गजातकं २३२
सम्बाधसुत्तमा ४१६	सरम परिव्राजक ३५०
सम्भव कुमारले १२६	सरमसुत्तं १९, ३५०
सम्भवजातकं १२५, १२६	सरावक १४६, मन्विर १५३
सभिय ४९८, सुत्तं ७८, सुत्त-	सलायतनवर्गमा ३६८
वण्णना ५, ९, ७३, ७४,	सर्वदर्शी ६३

सर्वज्ञ ६, ७, ९, २१, ६३, ७७, ७९, १२५, १३८, १६४, १६५, ४९४, ४९६, ता बारेमा १२१, को दावी ७७, मनाउने कोशिस ७७, बुद्ध ७, बुद्ध हुन् ७, हुँ ३१, ह्यौं ३, पनि होइन ८	सारनाथ ३४७ सारिपुत्र १२०, १२६, ३०७, ३५१, ३५२, ३६४, ३६८, ३६९, ३७०, ३७२, ३७३, ३७४, ३७५, ३७६, ३७७, ३७८, ३७९, ३८०, ३८१, ३८२, ३८३, ३८४, ३८५, ३८६, ३८७, ३८८, ३८९, ३९०, ३९१, ३९३, ३९६, ३९९, ४००, ४०१, ४०४, ४०५, ४१६, ४१७, का माऊजा ३५६, लाई ३५२, ३६४, सँग ३९९
सहलि ७१, ९१, ११५ सामगाम २९८, मा २९६, सुत्तं २९६, २९८ सामग्राम १७१, सूत्रमा ३०१ सामञ्जसफलसुत्तं ३५, ९७, १०९, १३७, मा ४४०, बाट ८३, १०४, १११, १२८, १७३	सारिपुत्र महास्थविर १७१, २६८, ३५१, ३५२, ३६६, का ३५२, ३६७, ले ३५१, ३५५, ३६७, सँग ३६७
सामञ्जसफलसुत्तवर्णना ४, ५, ११, ७४, ७६, ९६, ९८, १०८, १२०, १३३, १३७, १६९, १७०, १७१, १७२	सारिपुत्तत्थेरअपदानं १२६ सारिपुत्तमोगत्तलानपढ्बडजाकथा १२६
सामञ्जसफलसूत्रमा १३१ सामञ्जससूत्रानुसार १०, ७८ सामदण्ड परिव्राजक ३५० सामदण्डसुत्तं ३५०	सिखी बुद्धको १०१ सिद्धार्थ ५०६, राजा १३५, को रानी १३४, गौतमको २

सिंह १९३, १९४, १९५, १९६, १९८, प्रपात ८८,	सुतवा परिव्राजक ३५० सुतवासुत्तं ३५०
सिंह सेनापति १४७, १४८, १४९, १५०, १५२, १५३, १६०, १६२, १६७, १८७, १८८, १८९, १९०, १९८, २००, २०२, ले १५१, १६१, १९७, २००, २०१, २०२, लाई १६०, १९९, २००, कहीं २०१, को २०१, को मनमा १८८, १८६, को चित्त १९९, कहीं २०१	सुदर्शन ३९७ सुदर्शी ३९७ सुद्धावास ४८६ सुनक्खत्ता १०१ सुनक्षत्र १०१, लिच्छवीपुत्र १०२ सुप्पबुद्ध १४१, सुत्तं १४१ सुप्रिय परिव्राजक १२०. १२६ सुप्पिय परिव्राजक ३५० सुभकिण्ह रूपलोक ४८५ सुभकिण्हलोकलाई ४८५ सुभकिण्हा ३९७, ४८६ सुभह परिव्राजक ३५०
सिंह सेनापति सूत्रानुसार १४७	सुभद्र १६, १७, १८, ले १८
सीहसुत्तं १४७, १४८, १५१, १८७, २०१	सुभद्र परिव्राजक १७, हरूले ८२ सुमागधा पुष्करणी २०
सुगत २१२, २५२, २८१, ३७६, हरू ३७५	सुसिम परिव्राजक ३५० सुसिमपरिव्राजसुत्तं ३५०
सुचिरत १२५, ब्राम्हण १२६	सूकरखतलेन १९
सुत्तान्तभाजनीयं ३७०, ३७१, ३७२	सूकरखतसुत्तं १९ सूकरखतायं ३५२
सुतदा २८७	सूत्रपिटक ३५
सुत्तनिपात ९, मा ४९८, ४९९, अर्थकथामा ५, ७७, १०९, १३३	सोभित बुद्ध १०० सोमदत्तजातकं ४१७ संस्कृत-बौद्धसाहित्य १६८

[६२४

बुद्धकालीन परिवाजकहरू

संयुक्तनिकाय ४०३, को ३६३	हिबियापाकंमा १५
संयुक्तः अर्थकथा ३३	हेतुमुत्तमा ८५
संयुक्तनिकायार्थकथा ६	क्षेमा ३१०
	क्षेमंकर २५१
ह, क्ष, झ	जातिक ४९३, ४९९
	जातक १३४
हस्तक आलयक ३११	

Dhamma.Digital

शब्दावली

अ	अकुशल ४३, १५७, २८६, २८७, ५८२, लाई २६५, ३१८, बाट २५५, २८९, कर्म- हू १९५, कर्महूलाई १९५, कर्म गछ ४३, धर्म २८०, धर्महू ४४४, धर्मबाट ४५३, चित्तहू २८६, लाई त्याग्ने ३७०, धर्महूलाई ४४५, धर्म- लाई छाडी २६१, २६२, २६३, धर्म बढेर आउंछ २७९
अकथं कथी २५०, २८८, ४८८	
अकर्मवादी ९८	
अर्काका धावकहूलाई ५२९, ५३०	
अर्कालाई १७८, १८३, १८४, नवेऊ १५१, दान न वेऊ १६१, दान विन हू ५२९, ५३०	
अकिञ्चन ४१०	
अकिञ्चन्यायतन ६९, ३९८, ४४९	
अकिरियं ३८, १९३	
अक्रिया ३८, वाद ३१, ३७, ७६, १८८, वादी ९८, १४८, १५०, १८८, १८९, १९०, १९१, वादीको १४८, वादी हुन् १४९, १९३, वादी पनि हुं १९१	अकुसलवण्णना ४०२ अर्को जीव ५३६, ५३९, हो ५२०, ५२५, ५३७ अर्को शरीर ५३९, हो ५२५, ५३६, ५६८ अर्कोजन्ममा २७०, २७२ अकृष्ण ४३, ४६, ४८, ४९, अशुक्ल ४५ अकृतविध ११२
अकिरियावादी १८८	

अखण्डरूपले ३०१, ३०२, २०३,
३०४, ३०५

अखडा १८, जमाई बस्ने २६

अखण्डितरूपले ४७२, ४७३

अङ्गप्रत्यङ्ग २८५, ले युक्त ४५७

अग्र २४१, २४०, पव ५२७, प्राप्त
२५२, आवक १२६

अगवानी गरी २४२

अगाडि तान्ने छु २२४

अगाडि पछाडि २२४, २२९

अघि थियो वा थिएनौं २६१,
२६२

अघिल्लो कुरा २३१, २३२, २३३,
संग २३१, २३२, २३३

अघिल्लो वचन २२८

अघिल्लोसंग मेल खाए २२९

अघिल्लिर २२४

अघि हामी थियो वा थिएनौं २६२

अच्चि ५१८

अचिकित्स्य हुन् १८२

अचेतन ८७

अचेलक २, ६, ७४, ७५, ७८,
३४७, हरू ४१, ७९

अचेलका ७९

अचेल आवक ४१

अचेल सम्प्रदाय ३४६

अज्जत्तं ४५०

अज्जेर बस्नमा ३२४

अज्जो ४६८

अष्टपुरुष भूमि ८७

अष्टभय २०६

अष्टविमोक्ष ४४८

अटल धम्मामा प्रतिष्ठित १४१

अष्टाङ्ग प्रणाम गरी २३

अष्टाङ्गिकमार्ग १८, ३७८, ३८०,
३८२, ३८४, ३८६,
३८८, ३९०, ४४८, हो
४००, ४०४, को भाविता
गठन् ४४८

अट्टसट्ठि विमोक्षणा ४४८, ४५२

अट्ठारसघातु ५३४

अतकविचर ५७५

अस्तगमन ३७९, ३८१

अन्तगमनं सबच्छन् ८९

अन्तर्प्राहिक दृष्टि ५६७

अन्त र अनन्तवावहरू ५४७

अन्तरकल्पहरू ८६

अन्तरधान ३०५, ३०६, ४५८

अन्तवान् ५३५, ५३८, ५४७,

५७२, हो ५३५, लोक

५२०, ५३७, लोकहो	अस्थीर धर्मी ३२९
५१९, ५२४	अर्थोपयोगी छ ३३५, ३३६
अतथ्य ३३२, ५१०, ५३०	अवर्शन ५८, ता ५५८, को निम्ति
अन्तिमघडी १६९	५७, ५८
अन्तिम जन्म हो ३३२	अविघ्नादान २८२, ४३१, ४८२,
अन्तिम शय्यामा १७	५८१, बाट २१३, लाई
अन्तिम शिष्य १८	२१३
अर्ति बुद्धिको कुरा १४९	अदुःख असुख २६०, २६२,
अर्तिमान ४६७	२६३, २६५, २६८,
अतीत ४११, कालको कुरा ३३२,	२६९, बेबना ३६२,
समयमा ९३, सम्बन्धी	३६३, ३८३, बेबनाबाट
३३१	३६३
अतीव्र २६७, २६८, २६९	अदृष्ट २५२
अतुलनीय २५२	अद्वेष कुशल हो ५८१
अन्तेवासीले ४५३	अद्वेषचित्त २१४
अर्थकर ३३२, ३३३	अर्घकर्म ८६
अर्थकथाहरू २९७	अर्घकोसकाहारी ४३५
अर्थकोनिम्ति ३१७, ३२२	अर्घवेणुप्रमाणाहारी ४३५
अर्धमा अर्थ ३१७, ३१९, ५२७,	अन्धकारमा १८६, १९७, २३४,
५२८, ५४१, ५४२	४९०, रहित २५३
अर्थवादी २८३, ३३३	अध्ययन २६७, ३४८, ४८५, गरी
अर्थयुक्त २८१, २८३	७
अर्थसंहित १८४	अध्यात्ममा ४५०, अरूपसंज्ञी हुन्छ
अर्थज्ञ ३२२	४४८
अर्थावबोध १५२	अध्यारोमा ३६४

अधिक ३१६, ३१७

अधिकरणसमय ३०१

अधिमान ४६७

अधो २१४

अधोभागीय संयोजन ३२७,

५८३, ह्रू ५८४, ५८६

अन-उपशम संवर्तनिक २९८,

२९९, ३०१, ३०२,

३०३

अन्नकथा ४२०

अन्नपान ४३, ४४, ४७, ४८, ४९

अनगारिक ५९५

अनन्तआकाश ६८

अनन्तलोक ६३, ६४

अनन्तवान् ५३६, ५३८, ५३९,

५४७, ५७२, लोक ५२८,

लोक हो ५२४, ५३७

अनन्तविज्ञान ६८, द्वारा ६४

अनर्थकर ३३२

अनर्थ नहोस् ३६

अनर्थ संहित १८३, ३१६, ३२४,

३२५

अननुबोध ५५८

अनभिज्झा १५८

अनभिध्यालु २१३

अनभिसमय ५५८

अन्य आचार्यक ५७५

अन्यतैर्थाय २८, १४०, १५०,

२२६, २६९, ३२४,

३२५, ३२६, ३२८,

३२९, ३३१, ३३४,

३३५, ३३६, ४६५,

५२१, ५२२, ५२३,

५३७, ५३८, ५४०,

५४१, ५९०, ५९१,

ह्रूले १९८, २३४,

गणाचार्यहरूका १३६,

परिव्राजकहरू ५४१

अन्यथा हुन्न ३३३

अन्यथा हो पनि भन्दिन १३०

अन्यदृष्टिक ५७५

अन्यमनस्क २९८, २९९, ३०१

अन्यरुचिक ५७५

अनागत ४११, ४४१, मा ३७५,

३७६, सम्बन्धी ३३१,

कालको कुरा ३३२,

काल सम्बन्धी ३३१,

समयमा ९३, मा बुद्ध

१०२

अनागामी ३२७. ४४५, ५९१,

मार्ग फलमा १४७	अनुताप ३०६, ३०७, हुन्न ३०६
अनादर १२, ७९	अनुदया २०४
अनात्म ३६२, को दृष्टिले २६२	अनुत्पन्न ५७४
अनार्य ३२४, ३२५	अनुपम २५०, २८१
अनावरणजाणं ४९५	अनुपहार ५७७
अनावरणज्ञान ४९४	अनुत्पावधर्मं ५७७, ५७८, ५७९, ५८२
अनास्रव २९३, ५३४, मई ३२८, ५९४, सुख २९३, हुन्छ २६६	अनुपादानी ३८१
अनास्रवी ५११, मई ४६३	अनुपादिशेष निर्वाण धानुमा ३३३
अनाहार मई निम्नो ५७७	अनुभव ८५, २६३, २७३, २७४, २८७, २९३, ३६२, गठन् ४५८
अनिश्रितवादी १२७	अनुमवी ३०७, ३०८, ३१४, ३१५
अग्निको कारणबाट २०६	अनुमत ४२, १४०
अनित्य ३६३, हो ३६२, हुन् ४६८, को कारणबाट २०६, को दृष्टिले ३६१, ३६२, उपदेश ३६१	अनुमति १५०, १८७
अनिन्दक ४६२	अनुस्मरण २९०, ३३१, ४७८, ४७५, ५१०, ५११, ५१२, ५९४, गठन् ४७३, ४८९, गठन् ४६१, गर्वा २०५
अनिमित्त ११२	
अनुकम्पा ४६७, राखी ८	
अनुकम्पार्थ ३१७	
अनुगमन ५७, ५८	
अनुचित ४९९, काम २५१	
अनुत्तर २१२, २५०, २८१, ३३३, चित्त ४६०, ५९३, फल ५९५	अनुमान १६२ अनुमोदन २२९, २३७, ३६७, अनुरक्त २४४, २४५, २७७,

३२४, ३२५, भई ३२८	अपरिच्छेद ३३१
छन् ३२६	अपरिपक्व ८९, कर्म २७२
अनुरक्षा २०४, २०५	अपरिपक्व वेदनीयकर्म २७१, लाई
अनुराग २७८, ३६२	२७२
अनुरोध १५५	अपरिपूर्ण ३०७, ३१३, हुन्छ
अनुयायी १४३, १५५, १६२,	३०७, ३०८, ३०९,
हरूका बीच २४, कृषकले	३११
३४, हरूलाई २६, ३२	अपरिमित ४५०
अनुश्रव २६७	अपरिशेष ज्ञानदर्शन ६३
अनुज्ञा ३२३	अपरिशेष ज्ञानदर्शी २६६, ४७२,
अनेकधातु ५९२	५०९
अनैर्याणिक १६९, २९८, २९९,	अल्प रूपहरूलाई ४५०
३०१, ३०२, ३०३	अल्प वेदनीयकर्म २७१, २७३
अपगर्भ १९२, हुन् १९६, ताको	अल्पसाब्द ३५३
निमित्त १९६	अपवाद १६८, बिना १८०, नगर्ने
अप्पटिहीरिकं ४७७	२९१
अप्पमाणं ४५०	अप्रत्यक्षता ५६१
अपमान १३	अप्रतिपुद्गल २५२
अपमानित ९७, ११०, १२१,	अप्रमत्त भई ५९५
१३५, ४०९	अप्रमाण मैत्रीचित्त २१४
अपरान्त ४११, ४७४, का कुराहरू	अप्रमाणिक ४७७
४७५, दर्शन ३४१, युक्त	अप्रमाद ३७२, हुनकोनिमित्त ३७६,
३३७, ३४०, ३४३	३७८, ३८०, ३८२,
अपरन्तानुदृष्टि ५६७	३८४, ३८६, ३८८,
अपराध १५६	३९०, ४००, ४०४

अप्रमेय्य २५१

अप्रसन्न १८२, गरी ८

अपाखण्डी २५२

अपाय ४४, १६९, २९१, ४६२,

भूमि ३९६, गामी १७८,

२०८, २०९, २१०,

२११, २१२, लोकबाट

४४५

अल्पाहारी ४३२, ४३४

अपित्तगरी २०२

अप्रिय १७८, १८०, १८१, पनि

बोलन सक्छ १८२

अपुण्य ८, ३०२, ३०३

अव्यक्त ४२

अब्रह्मचर्य त्यागी २८२

अबौद्ध ४२

अभ्यन्तर २८९

अभयदान ४१९

अभवकथा ४२०

अभाव प्राप्त ३७५, भई १९५,

१९६

अभ्यास २१७, २१९

अभिजाति (षट्भिजाति) को कार-

णले २७४, २७५, २९३

२९४

अभिज्जा १५८

अभिज्जाय ४४०

अभिध्या २८५, २८६, २८७,

५८१, लाई हटाई २१३,

२८८, ४८८, बाट २८८,

दोर्मनस्य ३७२, लाई

दूरगरी २१४

अभिनन्दन ३९, ९०, १०७,

११३, १३१, १७५,

२३७, ३२०, ३२१,

३४५, ३५८, ३५९,

गरी ३२२, ५९५, गरे

२९५, ४६४, ५९७, गर्नु

३२०

अभिप्रसन्न १९७, १९८, २११,

२१२, २३४, २३५

अभिप्राय १५७

अभिभायतन ४४९, ४५०, ४५१,

४५२

अभिभायतनानि ४५२

अभिभ्वायतन ४४९, ४५०, ४५१,

४५२

अभिभूभायतन ४४९

अभिभूत ५९, ३३४, ४५०,

४५१, ४५२

अभिमान १२, २५१, ४६७,

५७३

अभिरूप ४७, ४८, ४९

अभिवादन २००, २०४, २३७,
५९५, गरी ४०, २०३,
२२६, २२७, २९८,
३००, ५९६

अभिवृद्धि ४२०

अभिसंस्कारमार ३२९

अभिसम्बोध ९, गन्धो ३३३

अभिज्ञात ३२८, गरी ३१७,
३१९, ४६६, ४६९, को
निमित्त ३२४, ३२६

अभिज्ञान ४४०, ४४४, ४४५,
४४६, ४४७, ४४८,
४४९, ४५२, ४५३,
४५६, ४५७, ४५९,
४६०, ४६२, ४६३,
५७१, द्वारा ५३४, ५८२,
५८३

अभिज्ञापाव-चतुर्थध्यान २२

अभूत १८३

अमङ्गलको ४१७

अमनाप १७८, १८०, १८१,
१८२, १८३

अमराविक्षेपवाद १२१

अमराविक्षेपवादी १२७

अमहत्गतचित्त ४५९, ५९३

अमात्यले ७८, ९७, १३६ हर्कसँग
९

अमानुषीय २९१, ४१२, ४७४,
४७५, ५९३, ५९४

अमायावी २५७, छन् २५५

अमोह कुशल हो ५८१

अयथार्थतालाई ४९४

अयथार्थ धारणा ५६७

अयथार्थ विश्वास ५६६

अरहन्त २१, २२, ४१५, ४४५,
५९६

अरहत १४, ५८२

अरहत्त्व १८, १५७, ३०७, ३७३,
३७४, ४०६, ४४४, फल
३५६, सम्बन्धी प्रश्न
३७३

अरूपधातु ३९८

अरूपमा ३४२, ३४३, आत्मा छ
३४२

अरूपभव ३८५, ३८९, ३९७,
३९८, ४६८

अरूपलोक ३९७, ३९८

अरूपसंज्ञी भई ४५०, ४५२

अरूपावचरकुशल १५९

अरूपावचरध्यान ६८

अरूपावचर भूमि ३९८	अव्याकृतं ४९७, ५१९, ५३५,
अरूपी ४९९, ५४५	५४०, ५४३, ५४५
अरूलाई न देऊ १९९, २३५	अव्याकृत ३३४, ३३५, ३३६
अरोग ३४२, ४७८	अव्यापाव १५८, २९४, २८८,
अल्प हुनाको कारणबाट २०६	३७०
अल्लमल्लमा परे ४१२	अविजेता ३३४
अलक्षिना वहाँ ४३१	अवितर्क अविचार २५४
अलाम ३०२, ३०३	अविद्या ३८७, ओघ ३९१, बाट
अग्लो छन् ४७७	मुक्त ३२८, मा परी
अलोभ कुशल हो ५८१	२६९, योग ३०८, सयो-
अलौकिक ४६२, चमत्कार २३,	जन २५२, सम्बन्धी प्रश्न
२४, ३१८, द्वारा २१	३८७, लव ३२८, ३८५,
अलंकार २८४	३८६, लवबाट २९२
अवगुण ३७९	अविनाशी ४७८
अवदान १६८	अ-विनीपात ३२७
अवध्य छन् ४६६	अ-विपाक कर्म २७२
अवबोध ३०, ३०७, ३१५, ३४६,	अ-विमुक्त चित्त ४६०, ५९३
३६७, गरेका हुन्छन्	अविश्वासनीय १६३
३०६	अवेदनीय कर्म २७२, २७३
अवमान ४६७	अवैरचित्त २१४
अवरोहण ३५४	अशान्तपन २८८
अववादकर ५८४, ५८५	अशाश्वत ३३९, ३४१, ३५४,
अववादका १६७	५७२, हो ५३५, ५३९,
अववादकारी ५८६	५४१, ५७०, लोक हो
अवसर्ग परिणामी ४४७	५१९, ५२१, ५२२,

५२४, ५२६, ५२७,	असमाहित चित्त ४६०, ५९३
५३७, ५३८, ५४१,	असम्मूढ २१४
५४७	असी कोटी ४७
अ-शुक्ल ४३, ४६, ४८, ४९	८० लाख ७६
अशौक्ष ५३१, शीलस्कन्धले ५३१,	अस्वीकार ३१, गच्छन् ३०
समाधिस्कन्धले ५३१,	असुर ३९६
प्रज्ञास्कन्धले ५३१	असूचि कूपमा ५३०
असञ्चेतनिक २३०	असूचि लागेको अन्तरवासक ४१८
असठ २५७, छन् २५५	असंस्कारक १५८
असत्य १४९, १८३, २०२,	असंयमी २८५, २८६, २८७
२५७, ३२५, ३२६,	असंलक्षणता ५५९
३३२, ५१०, ५३०, हुन्	असंज्ञसत्त्वा ३९७, ४८६
५६८, ५६९, ५७०	असंज्ञाभवमा पुग्ने कर्म २७१
असन्तोष १४०, ४७३	असंज्ञी ८७, ५४५, गर्भं ८८, वाह
असन्तुष्ट १४, ३९, ९०, ९०,	हर्ष ५४७, वान् ३४२,
१०७, ११४, १३१,	३४३
१७६, १७९, ५००,	अहङ्कार ४१०, ममंकार ५७३
पारु ३९, १३१, १७५,	अहिंसा ३७०
भाएका थिए १८२	अहेतुबाव ३१, ७६
असन्तुष्टिताको भाव १७६	अहेतुवादी ९८
असफल प्रयास ७	अक्षिहारक २४३
असम्भव छ २२६	अज्ञान ५८, तामा ५७४, ता ३८७,
असम-सम २५२	ताको हेतु छ ५७, ताको
असम्यक् सम्बुद्ध २९८, २९९,	हेतु छैन ५६, को निमित्त
३००, ३०१, ३०२,	५६, ५७, ५८, मा परी
३०३	२६९

अज्ञानी २४५, ५३४

आ

आकषित १६१

आकारपरिवर्तना २६७

आकारवती ४८६

आकार सहित ३९०, ४७४,
४८९

आकाश अनन्त हो ४४९

आकाशकसिण ४५३

आकाशको फल आँखा तरी मर
१४२

आकाशमा ४५८, ४७९, ४८०,
५९२, जस्तै ५९२

आकाशानन्त्यायन ६८, ३९८,
४४९

आकीर्ण ४३९

आकाशमा गई २१, २२

आकाशमार्ग मई २३

आकाश ३९, ९०, १७६

आँखा २४३, फिक्ने २४३, हुने
हुरूले १८६, १९७, हुने
पुरुषले २३४

आपह ३६३

आगो ५१८, ५७५, ५७६, क्ने
ज्वाला ४७९, ५१८, क्ने
ज्वालालाई ५१८, निष्क्यो
मने ५७६

आघात ३६०, ३६१

आङ्मा २२५

आचरण ३०१, ३०२, ३०३,
३०४ गर्छ ३०४, गछौं
३०५

आचार्य ३१६, ले १७०, का
मतमा ४७५, ४७६, को
(मतमा) ४८३, मइ
सकेर पनि ४९१, हउ
४१, १३४, हउकहाँ
४९२, हउद्वारा १७

आजकै रातमा १६

आजीवक ४१, ८१, ३४७, अतहउ
८६, नीहउलाई ४१

आजीवनसम्म ३६५

आजीवन शरणमा परें ५०१

आठकुने पारी ४५६

आठ घातु ३९७

आठ प्रश्न २५७

आठपुरुषभूमि ८६

आठघ ४७

आतप्त षई ३४४	४४२, को कुरा सोच्दा
आतप्तयुक्त ५९५	३८, ८९, १०७, ११३,
आतापी ४४३	१३०, को बगेंचा २५,
आवर सम्मान ४०८	को रूख २७ को रूख
आम्बानी २२१	मनी २६, २८, कस्तो छ
आदिकल्याण २८१	१३७, टिप्यो भने २५
आदि पुरुषले ४८५	आपाधिक हुन् १८२
आवेश २५	आफूलाई ४६८, मात्र दान वेऊ
आष्टा महीना ५९१	१५१, ४९७
आधीमा १४२	आभास ४५२
आनन्द छु १८५	आभ्यन्तरिक ४५४
आनन्दित ३६, १०४, १११,	आत्म-दृष्टि ३९४
११२, ३२०, ३८३, पाछै	आत्म परिशुद्धिता ७
३२४, पाछैन् ८३, ८४,	आत्म भाव ४०१, लाई २७८
१२९, १७३, ३२५	आत्मवाद-उपादान ३९४
आफ्ना आचार्यको (मतमा) ४८१	आत्म होइन ३६२
आ-आफ्ना कर्मनुसार ४६२	आत्मज्ञान ७
आनि-बानीसँग ५००	आम्रवन २१६, मा १५३, स्थित
आनुपूर्वकथा १९९, २३६	२९६
आफ्नो चित्तले ४६०, जान्दछन्	आमा बाबु ९८, ९९, १०२, को
४५९	कारणले ४५६, को कारण
आप १०५, १०६, ३६१, ४५६,	द्वारा ३६१, हरूलाई
काय ११२, कसिण ४५२	१०५, १११, १२९,
आपसमा २९७	१७३
आप २७, १००, को कुरा १७५,	आमा पनि छैन १, १०५

आत्मा ३३९, ३४२, ३४३, ४७८, ५२६, ५६३, ५६४, ५६५, मा ५२२, ५२३, ५२६, ५२७, हो ५३८, छ के ५६३, छ कि छैन ४९९, भन्ने ठान्बछन् ५२२, ५२६, भन्ने ठान्दं नन् ५२३, ५२७, र लोक शाश्वत हुन् ३३७, ३३९, र लोक अशाश्वत हुन् ३३९, र लोक स्वयंकृत हुन् ३३८, र लोक परकृत हुन् ३३८	आयुष्मान् १८, २७, ३४५ आरनमा २८० आराधक ५८७, ५८८, ५८९, ५९० आराममा ४९३ आरामिक ४३१ आरोप १७७, १८१, ४२४, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९, ४३९, ५०९ ५१०, ५११, ५२९, लगाउने २२५, गर्नेछु १४४, १७९, २४२, गर्ने १४४, १७९, लगाउँछन् ५१०
आत्मानु-दृष्टि ५६७ आत्मीयभावले ५०१ आर्यअष्टाङ्गिकमार्ग ३१८, ३१९, ३७०, ३७४, ३७६ आयतन ३९७, ३९८ आर्यइन्द्रिय २८७ आर्यको विनयमा ६५, मा ६६ आर्यशीलस्कन्धले २८५, २८७ आर्यभावक २१४ आर्यसत्य ४४२ आर्यहरू २८९, को निन्दक ४६२, का निन्दागर्ने २९१	आरोहण ३५४ आलसको फूलहरू ४५० आलस्यपनलाई २८८ आलोकसंज्ञी २८८ आवर्जन गर्वा ४९३ आवट्टनीमाया २२५, २२६, २३९, २४३ आवर्तनीय २४३, माया २३९, २४३, विद्या १५५ द्वारा २४३ आवरण ४५, ५९

आवुसो ३२८, ३३०, ३३१,
३३२, ३३४, ३३६

आशय अनुरूप २९

आश्वस्त छु १९७

आश्वाद दृष्टि ५६७

आश्वासन ३७९, ३८१, प्राप्त
३७९

आश्रममा १६६, ४०७, ४०८

आश्रमहरू १८

आश्रय लिई ४३२, ४३३, ४३५,
४३६, ४३७, ४३८,
४३९, ४४०, ४४१,
४४३, ४६४

आश्रय लिएर ४३६, ३३७,
३३८

आश्वासक १९२, हुन् १९६,
१९७

आश्वासन २९, को निमित्त १९३,
१९६, १९७, दिने १९३

आसक्त ३६२

आसनमा ७, २०१, ४२१,
४७१

आसनहरू २४१, २४२, छन्
२१७

आत्मव २६०, ३२८, ३६४,
३८५, हू ३२२, ३२८,
हो २९२, समुदय हो
२९२, क्षय ज्ञान २९२,
४६३, ५९४, हुने छैन
२६२, २६५, २६९,
निरोध हो २९२, निरोध-
को मार्ग हो २९२, क्षय-
गरी ४६३, ५८२, ५८३,
सम्बन्धी प्रश्न ३८५

आस्वाद ३७९, ३८१

आषाढपूर्णिमाको दिन २६, २७

आहार ३९७, ३९८, पान २९०,

व्रत ११७

आज्ञा २५, चक्र २५, पालन १४४

इ, ई

इच्छा ४४५

इज्जत १४४

इष्ट ६६

इन्द्रकील ३२९

इन्द्रिय ३९७, ३९८, हू ८७,

१०६, दमनद्वारा ३८,

सहित ४५७, संवर २८५

इहलोक र परलोक १०२, लाई
३२, छैन ९८
ईर्ष्या १२, लुं २६, ४१६, संयो-
जन २५२, को कारणले
१४७

ईश्वरद्वारा निर्मित २७३
ईश्वर निर्माणको कारणले २७५,
२९३, २९४
ईषिका ४५७

उ

उत्कृष्ट छु ३३९, ३४०, ३४१,
३४२, ३४३
उकेलन नै सक्ने छन् १७९, १८२
उक्कंसेति ३५९
उखुको गाँठो ८८
उखेलन लगाए २६
उद्गार ४९८, ५०४
उघारि दिए फें ४९०
उघारिदिदा १८६
उच्चकुलमा ४६, ४८
उच्चतामा ५११
उच्च नीच ८९
उच्चस्थानमा ३२
उच्चतामा ४७४, ४७५

उच्चशब्द ४२०, महाशब्द ४७१
उच्चासन महासनमा ५०५
उच्चासन महासनबाट २८४
उचित ४९९
उच्छिन्न हुन्छ ३४२, ३४३
उच्छेद १०६, १०७, ३८९,
३९४, दृष्टि ३५३, हो
१७०, ३५४, दृष्टिको
३५३, वादी १९१,
५६४, वादी हुन् १९४,
वादीकोनिमित्त १९४

उच्छेदनं १९४

उजुगतभूमि ८६, ८७
उँट ८७

उडाइदिनेछु १४२

उत्तम २४१, २४२, पुद्गल २५३
उत्तर १२, १३, १६, ३८, पट्टि
४५४, विशाको ६५,
गङ्गाबाट ३७, गङ्गाको
तटसम्म ३८

उत्तरासङ्ग २४२, २४६

उत्तरीयमनुष्यधर्म २३

उत्तरोत्तर ४७६, ४७७, ४८०,

४८५, ४८७, ४८८,

४८९, ४९०, ५०३,

५९२, धर्म ४८७

उताको कुरासुनी २८३
 उता भन्न जान्न २८३
 उत्तानो ४९०, पारिविदा १८६,
 २३४, ३६४
 उत्तीर्ण ७०, २५२, ४४२, ४४३,
 हुन्छ २१३
 उदारभाव १६१
 उदाहरण ९९, १४५, ५०१
 उद्देश्य ३२०, सहित २९०
 उर्ध्व २१४

उच्च कुक्कुच्च ४५, ५८, २८८,
 ५३१
 उन्नत ३१३, ३१४
 उपकरण ४७

उपक्रम २६७, २६९, २७६,
 २८९, २९०, २९१,
 द्वारा २७०, २७२, २७३,
 हुन्छ २६९, गर्वा २६८,
 गर्छौं २६७, २६८, को
 कारणद्वारा २६७

उपचारहरू मध्येमा ३५४
 उप्पत्तानुपत्ति ३९७
 उत्पत्तिको बारेमा ५१५, ५१६,
 ५१७

उपवेश १३, २९, १६९, ३५६,
 ३६७, ४११, ४१२,
 ४७२, ५८०, द्वारा १९०,
 १९१, १९२, १९३,
 १९५, १९६, १९७

उपस्थाक १५०, १५३

उपस्थान १६१

उत्पन्न भएका ४७५, ५९४

उपमा २४४, ५०१, द्वारा २३४

उपयुक्त १९९

उपयोगी कुराहरू १७१

उत्पल ४५५, समुदाय ४५५

उपक्लेश २८८, ४८८

उपशम गरी २८९, ३२५

उपशमगामी ४४७

उपशम संवर्तनिक ३०३, ३०४,
 ३०५, ३०६, ३१५

उपशान्त ३२८, मर्ही ४६३, ५११,
 ५९४, गरी ४५४

उपसम्पदा ४९१, ५०३, ५९०,
 ५९१, पनि पाऊं ५९०

उपहास ८१, ५०९

उपादान ३५८, ३५९, ३६४,
 ३९३, ४०२, ४९७,
 ५१८, ५३४, सम्बन्धी

प्रश्न ३९३, स्कन्धलाई ४०१, ४०३	उपेक्षा सम्बोध्यङ्गको भाविता गर्छ ४४७
उपाध्याय १७२, २९८	उपेक्षित भई २५६, २८९
उपायास २७७	उपेक्षी ४५४
उपासक २९, १६१, १८६, ४३१, ५७९, ५८३, ५८४, ५८५, ५८६, ५८७, हर्कानिम्ति ५८९, हर्कसंग ४३९, त्व १६१, हर्क २३७, २३९, ३११, हो १९७, १९८, १९९, २०७, २१५, २३४, २३५, २३६, ३६५, भावकहरू ३११, ३१२	उभिइरहँवा ६३ उभिइरहेको बेलामा २६६, पनि १३८, ५०९ उँभो लागेको १२९ उमा पुष्पहरू ४५० उमेरमा १०, १३४ उमेरको सम्बन्धमा ११ उल्लंघन २४, ३२९, ३३१, गर्न हुन ३२९ उत्सर्गगामी ५९, ६०, ६१
उपासना ५३४	उसम २३
उपासिका ५८५, ५८६, हर्कका निम्ति ५८६, भाविकाहरू ३१२, ३१३	उसँ आसनमा २०० उही जीव हो ५२०, ५२४, ५२५, ५३६, ५३७, ५३९
उपेक्षा २१४, २७६, २९०, ३६३, षान् २५६, २८९, बोध्यङ्ग ४६, सम्बोध्यङ्ग ३१९, सम्बोध्यङ्गको ६१, चित्त २१४, २१५, युक्त ज्ञान सङ्गयुक्त १५८, भावना २७६, २७८, २७९, भावना गर्दा २७६	उही जीव उही शरीर हो ५६८ उही शरीर हो ५३९ ए एक इन्द्रिय ८५ एउटै थुप्रो २३९

एउटै रास २३१

एक कवम ९७

एक गाँस ७९

एक गति ३३

एकचित्त गरी ४३१

एक चौबाटोबाट अर्को चौबाटोमा
२०१

एकछाक खाने हुन्छ २८३

एक छेउमा ४०

एक जन्म २९०, ४७४, ५९४,
को कुरा ४६०, ४७३,
५१०

एक जमात १४

एक टुक्रा १३४

एकत्रित भई ३१७, ३१९

एक भइकन पनि ४५८

एक शय ४८९, ५१२, ५८२,
५८३, ५८४, ५८५,
५८६

एक सडकबाट अर्को सडक २०१

एकाग्र ४५४, गरी २८९

एकान्तमा ५९५

एकान्तवास २५६, ४५३, बाट
४५४, गर्ने ४३९

एकान्तवासी ४३३, ४३८, ४३९

एकान्त सुखमय ४१४, ४८४,

४८६, ४८७, लोक ४८१,

४८५, लोकमा ४८७,

लोक छ ४८३, लोकलाई
४८२एकान्तबन्धे कल्पसम्म ५१२, को
कुरा २०५

एकांशले १८०

एकेन्द्रिय २३०. प्राणी २३०

एकै आसनमा १२३

एकै प्रश्न २५७

एकै मुहूर्तमा २३१

एकै क्षणमा २३१

ओ

ओघ ३९१

ओरम्भागियानी ३२७

ओर्लन्तुहोस् २२

ओषधि तारा ४७९, ४८०

ओहदामा १५०

ओहित भारो ३२९

औ, अ'

ओपपातिक १०५, ३२७, ५८३,

सत्व १३०, भई ५८४

औषधी गर्ने ऊं ३५४

क

अंड २४२, २४३, कौष २४२,
२४३

ऋ

ऋतु प्रकोपबाट ३२३

ऋद्धि ३१८, पाद ३१८, ४४५,
पादको ४४६, चमत्कार
४५८, धान् २२, २३२,
प्रातिहार्य २३, २४, २८,
३४, ९७, १०२, १६५,
प्रातिहार्यको दावी १३५,
प्रातिहार्य देखाउने दावी
२३, ८१, प्रातिहार्यको
२१, देखाउने दावी १८,
देखाउने बारेमा १२१,
विध ४५८, विध ज्ञान
५९२, सम्पन्न २१, २२,
२०३, २०४

ऋषिगिरी पर्वतको १६४, एका-
पट्टि १५४

ऋषिसप्तम २५२

ऋषिहरूको क्रोधचित्तले २३३

कङ्गू ८८

कञ्चुक ४५७

अञ्जूसी १४४

कण्ट ९४, ९५

कण्टदिदा ३७

कण्टक शयन ११७

कण्टक वृत्तिवाला ४१

कटु २६३, २६४, २६७, २६८,
२६९, २७३, २७४

कठोर ४०५, ता सम्बन्धी प्रश्न
४०५

कणिकार फूलहरू ४५१

कतकरभीयो ३२९

कर्तव्य १४९

कथनानुसार २०९, २१०, २११

कन्दरा २८७

स्कन्ध ३९८, ५७९, मार ३२९

कपडा १३४, २४६, ४३६, ५०४

कल्पस्थायी हुन् १८२

कल्पहरू ७६, ८८, मा ४६१

कल्पसम्म नर्कमा रहने १७८

कम्पित भयो १६३

कम्बल ९३, ९६

कर्मण्य २९०

कर्मणीय २८०

कर्म ३०, ८६, कर्म २१७, २१९,

वाद् ५, ९३, वादी ४१,

७१, ७६, ९४, ११८,

५१२, छैन ९३, ९४,

लाई ८९, १६८, वादी-

लाई १४८, वादीको

रूपमा ३३, पथको रूपमा

५०२, क्षय भई १६८,

क्षय हो २६०, २६२,

२६३, २६५, २६६,

२६९, हर् २१७, हर्

छन ८५, ८६, मान्दैनथे

५, र बिपाकलाई ३१

कमसल ९३

कर्मानुसार २९१, ४६२, ५११

क्रय-विक्रयबाट २८५

कराउँदैं छन् २०१

कराउन थाले २०१

करुणा ३७०, चित्त २१४, २१५,

मद्वित ५०१

करुवा ४९१

कलह गरी २९७, २९९

कल्प १९९, २३६

कल्याणकर १७१

कल्याण कीर्ति शब्द १७७, २०३

कल्याण दृष्टधर्म उपक्रमी २९३

कल्याण सङ्गतिक होलान् २९३

कल्याणाभिजातिक होलान् २९३

कसका शिष्य भयौ त ? १६३

कसौडी पखालेको ५३०

कहाँ दान दिनु पर्छ १५१

कहिले कहिले मात्र १७

का

काखमा १४५

काँचूली ४५७

काँचो मासु २८४

कान्छा छन् ११

कान्छामाइ १७१

काटमार ४१

काठ ४६३, को भिक्षापात्र २३,

को छेस्को १८२

काँडा २४९, विजेजस्तै ५०३

काँठो गडेको ४९९

कान्ता ६६

कात्रो ४३६

कान समाती २३४

कात्रो ४३

काम उपादान ३९३	४४५
काम ओघ ३९१	कामविषय ३३०, बाट २८९,
कामच्छन्द ४५, ५३१, ५८३,	३२५, ३७२, ४५३,
संयोजन ३२७	४८४, ४८९, बाट अलग
कामधातु ३९६, ३९७,	भई २५५, को बुष्परिणाम
कामना ५३०	२३६
कामतृष्णा ३८९	कामसुगति ३९६
कामभव ३९६, ३९७, ४६८	कामावचर अकुशल १५९, चित्त
कामबाट अलग भई ६६	१५८
काममिथ्या ४८२, चार ४३१,	कामावचर कुशल १५९
५८१, चार न गर्नु ३७१	कामावचर भूमि ३९७
कामभूमि ३६६	कामालव ३२८, ३८५, बाट
कामभोगबाट ४६८	२९२
कामभोगहरू ४६८	कामीले ३५५
कामभोगी ३११, ३१२, ३१५,	कामूपसंहित ६६
५८९, नी ३१२, ३१३,	काय ८६, ३७९, कर्म १५६,
३१४, ५८९, हर्षका-	१५९, २२०, २२३,
निमित्त ५८८	वण्ड १५६, १५९. २१८,
कामयोग ३०८	२१९, २२३, को अगाडि
कामराग ४६८, संयोजन २५१,	२२८, वण्ड नै २२९,
बाट मुक्त ५७	२३१, २३२, वण्डनै
कार्ममिथ्याचार २१०, २१२, बाट	सावद्यतर छ २२८,
२१३, लाई २१३, गर्छन्	द्वारा ४४, ४७, ४८,
२११	४५८, दुश्चरित १९३,
कामलोक ३९६, ३९७, बाट	१९४, दुश्चरित्रहरू १९५,

दुश्चरित्रले युक्त भई २९१,	कि, की -
विज्ञेय स्पर्शहरू ६६,	
सुचरित १९३, संयम	किटेको पाइँदैन ३६६
२६६, सुचरितले युक्त भई	किन ब्रह्मचर्यवास गर्ने ३७७
२९१, बल २५१	किनारमा बसी ६६३
कायमा कायानुपशयी ४४३, भई	किनेर ल्याउने छु २४४
३४४	किनेर ल्याएको २४५
कायिक दुराचारले युक्त ४६२	किरियवादी १८८
कायिक सदाचारले युक्त ४६२	किल्ला २४९
कायेन्द्रिय २८६	कीर्तिशब्द १८१
काये कायानुपस्वी ३१८	कील २४९
कारणले २५१	क्रिया छैन ९३, ९४
कारण सहित ९८, १६५, १९१,	क्रियावाद ९३, ९४
२५७, २५८, २७३, २७५,	क्रियावादी ९४, १८८, १८९,
३०८, ३०९,	५१२, हुन् १९३
३१४, ५१०, ५११	कु, कू
कालवादी २८३, ३३३, हुन् ३३१	
कालज्ञ १८३, हुन्छ १८४	कुकुरले ११७
काली छन् ४७७	कुकुर-व्रत ३९४
कालो ५३३, दुङ्गाको एक चट्टान	कुखुरा २८४
मा १५४	कुँदेको छ ४५६
काश्यप गोत्रका थिए ४	कुनचाहिँ समय घेरें हुन्छ २०९
काँसकी थालमा ४५३	कुन दिशातिर ५७६
कार्षापण २७	कुनै प्रत्यय छैन ५६
काषायवस्त्र ४५, ४९, २८२	कुनै हेतु पनि छैन ५०

कुमारक २४४

कुमारिका २८४

कुमालेले ४५८

कुमालेहरू ३६

कुरा गरिरहेकी २७७, २७८

कुल (गृह) २८, १९८, २३५

कुलगृहपति २०४, अनुदया २०५

कुलंगार २०६

कुवा जस्तै १६१

कुशल १५७, २५०, ५८१, कर्महरू

१९३, चेतना ५३१,

चित्तहरू १५८, वार्ता

३५, धर्मको संग्रह २६२,

२६३, २६४, धर्म २८०,

धर्ममा २८८, धर्महरू

४४४, धर्महरूको ४४५,

धर्महरूलाई ४४५, धर्म-

लाई ३१८, धर्म बढेर

जान्छ २७९, धर्मको संग्रह

गर्नुपर्छ २६१, वा अकुशल

१५७

कुशलाकुशल १५७, १५९, ५८०,

को रूपमा ३५४, चित्त-

हरूमा ४६, कर्म ३०

कुशाग्रद्वारा ८८

कूटस्थ ११०, ११२

कृष्ण ४३, जाति ४०, ४१, जातिक

४३, ४४, ४५, धर्ममा

४३, ४४, ४६, ४८

कृतकृत्य ५३३,

कृयाशील ५०४

के

केन्द्रस्थान १६६

केलाई केलाई २८३

केवलीपद १३५

केशवाह्वी क्षौरगरी २८२

के शाश्वत लोक हो ? ५०६, ५१९,

५२४

के स्वर्गपुग्ने आजीवक छन् ? ३३

केही छैन ६९, ४४९

केही मनपर्छ ३५८, ३५९

केही मनपर्दैन ३५८, ३५९

केलाई हेर्ने ३५५

को, कौ, कं

कोखबाट १३४

कोठामा २८, २४०

कोषचित्तले २३२

कोप १३८, १३९, ४७३

कोयो २७

कोशिस गर्छ ४४५
 कोसक ४३५
 कोसकाहारी ४३५
 कौतूहलता पूर्वक ५१४
 कौतूहल शाला ४०८
 कंकड ४६३

स्व

खर्खण्डा २२४
 खर्चंगरी १४१
 खण्डन ९९
 खपन ३४
 खटिराको दृष्टिले ३६१
 खाटमा राखी १६४
 खाडल ५३०
 ख्याति ६, प्राप्त ७८, ७९, १२१,
 १३६, ४२२, ४२३,
 ४३०, ४९२
 खाद्य भोज्य १८०, २००, २०२,
 हरू २३
 खाँना र पिउँदा २८७
 खाँदिनन् ७९
 खान पान ६५
 खाना ७९
 खिड्वाभूमि ८६, ८७

खिन्न भएका थिए २९८
 खील २४९
 खुला आकाशमा १२३
 खुला आकाश जस्तो छ २८२
 खुला ठाउँ २८८, मा ४३८
 खेत २८४, मा छाडी ३४
 खेलौना २४४, २४५
 खोकेको ४३१
 खोक्रो हो १०६
 खोजीगर्ने ज्याभलले २६३, २६४

ग

गङ्गा ५९०, को श्रोत २५५, को
 तटसम्म ३८
 गजुर ४३८
 गणकहरू ३६
 गण भएका ४२२
 गण संस्था १३५
 गणाचार्य ८, १०, ७८, १०९,
 १३६, ४३०, ५१५,
 ५१६, ५१७, हुन् १०,
 ११, ४२२, हरू १०,
 १४, ११६, १६८, ४२२,
 ४०९, हरूले १६५, पूरण
 काश्यपादि ३९

गणितज्ञहरू ३६, ८३, १०४,
१११, १२८, १७३

गणी ८, १७, १३६, ५१५,
५१६, ५१७

गंतात्म १७५

गतिशील ५०४

गर्वा र गराउंदा ३७

गर्धनमा ३४

गन्ध सुंघदा २८६

गंधा ८७

गर्नुपर्ने ३८, गरिसके २९२,
५९५, बाँकी छैन ३६३

गर्भरहित १९२

गर्भहरू ८८

गर्मिणी २४४

गम्भीर २५१, ता लाई ३५५,
ता पूर्वक ५०१, ता संग
१५२, छ ५७५

गर्मी ३२३

गरम ९३

गलत ४८३, छ ४८१, विचार
५८२, तरिकाले ३२०,
३२१, बाटोमा २९७,
२९९, सूचना १४८

ग्रहण ३९, न गरी १३१

गहनाहरू ४५८

गह्वे ८८

गाई ८७, २८४, हक ३४

गाउत २३

गाउँलेहरू २२१

गाउँमा ७५, ४६१, ४७७, ५०५

गाउँबाट ४६१

गाप्रो ७३, फुटघो ७३

गाँठो ४२५, ४२७, ४२८, ४२९,
४३०

गाडिरालेको ३२९

गाथा ९१, ११५, ११७, ११९

ग्रामकथा ४२०

ग्रामिणी २०३, २०४, २०५,
२०६, २०८, २०९,
२११, २१२, २१४,
२१५

ग्रामधर्मबाट २८२

ग्रामाधिपति १४६

गालिगरेका १२, ७९

गाँसी ४२६

गीर्वा १८२

गुण ३२६, ३२७, ३२८, हक
३२६, २२८, बयान
१८८, १८९, १९०,

बयानगरी १८७, वर्णना
१४७, १४८

गुफामा ३५२

गुरु १०१, २२२, ३०१, ३५१,
देहान्त पछि ३०५

गूढ तत्त्वलाई ३५६

गोत्र २९०, ४७७

गोप्य काम २५१

गोरू ५३३

गो व्रत ३९४

गौरव ४२३, ४२४, ४२५,
४२६, ४२७, ४२८,
४२९, ४३०, ४३२,
४३५, ४६४, पूर्वक ४३२,
४३३, ४३४, ४३५,
४३६, ४३८, ४३९,
४४०, ४४१, ४४३,
प्राप्त ४३२

गौरवान्वित ४३०

गृहपति २२५, २२७, २२८,
२३१, २३२, २३३,
२३४, २५३, ४८८, पुत्र
४८८, महाशाल कुलमा
४७

गृहस्थाश्रम १३४, १३५

गृहस्थी पण्डितहरू १८५

गृहस्थी पनि भएर गए १७१

गृही ३११, ३१२, उपासक ३१३,
३१४, ३१५, ५८७,

५८८, उपासक श्रावकहरू

३११, उपासिका ३१३,

३१४, ३१५, उपासिका-

हरू ३१२, कामभोगी

५८४, ५८५, ५८६,

कामभोगिनी ५८६, ५८९,

परिषद् २२१, परिषद्

का २२१, ब्रह्मचारी

५८३, ५८४, ५८६,

५८९, ब्रह्मचारिणी ५८५,

५८९, शिष्यहरू २९८,

२९९, ३००, संयोजन

५११, ५१२

गंधकथा ४२०

घ

घटना १४६, १६३, का कुराहरू
१७२

घटबद्ध ७६

घटी बढी ८९
 घटेर जान्छ २७९, २८०
 घनिष्ट मैत्री सम्बन्ध ४०८
 घमण्ड ५७३
 घमासान १७१
 घर छाडी ४५, ३४८
 घरबार छाडी ५९५
 घरबार त्यागी २८२
 घर मित्र पसेका पनि ४६२
 घर मित्र पस्वा ४३७
 घरमा २००, वास गर्नु २८२
 घाऊ २६४, मा २६३, २६४, को
 मुख चिन्यो २६४, पुरिएर
 आयो २६४

घूस लिने विने २८५
 घेंटो ३४
 घोप्टेकोलाई १८६, १९७, २३४,
 ३६४, ४९०
 घोडाहरू १४१, १४२
 घोडी २८४
 घोरघमासान १७१
 घोरतपस्या पछि २
 घोषणा २१, १६३, गरी १६३
 घोषित ४६६, ४६९
 घृणा १९४, गर्ने १९२
 घृणित १९४

च

घांटीमा १७९, १८२
 घ्राण ३७९, विज्ञेय गन्धहरू ६६
 घातगर्दो ३७
 घिनलाग्दो ४१३
 घुइँचो १४, २३, लाग्यो २३
 घुँडामा ४३०
 घुँडाले भुइँमा टेकी १६३
 घुम्दै २०१
 घुमक्कड २, ४९२, जीवन ३४८
 घुमफिर ८९
 घुमी फिरी ८८

चक्रमा पर्ने माया २२५, २२६
 चक्रवाल पर्यन्त २५
 चम्किलो ४७९, ४८०
 चक्कु २६३
 चण्डाल १४९, ५३३, कुलमा ४३,
 ४४, ४५
 चतुकोटिक सुञ्जता ४६९
 चतुष्कोणशून्य ४६९
 चतुर्थध्यान ६७, २५६, २८९,
 २९०, ३२६, ४५५,
 ४८७, ४८९, चित्त १५९

चतुर्थदिशा २१४

चतुर्महाभूत १०५

चतुरे छु १८५

चतुरे छौं १८४

चन्दनको पात्र २१, २२

चन्द्र ११८, ४८०, ५९२, मा

११६, ४८०, सूर्य १७१

सूर्यलाई ४५८

चप्राप्तीहरू ३५

चमक ४७८

चर्मयोधिनहरू ३५

चर्यालाई ४

चर्यावर्णन १४७

चरणकमलमा ५९६

चरा २८५, मान्नेहरू ४०

चरित्रमा १२

चलकाहरू ३५

चलन बलन ४६

चक्षु ३७९, रिन्द्रिय २८५, २८६,

ले रूप हेरी २८५, विज्ञेय

रूपहरू ६६

च्यौंघालाई २२४

च्यौंघाको रौं समाती १५५

चातुर्महाभौतिक ३६१, ४५६,

काय ४५६, द्वारा १०५

चातुर्दाम संवर १७४, १७५,

२२९, ले १७४, १७५,

गर्ने १६८

चाँदी २८४

चामल ८८

चार ऋद्धिपाद ३१८

चारकुने १७९

चार जन्म २९०, को कुरा ४६०

चार दोबाटोमा ३७

चारध्यान ४५३

चार प्रश्न २५७

चार ब्राह्मण सत्यहरू छन् ४६६

चार महीना ५९१, मा २६, सम्म

५९०

चार स्मृति प्रस्थान ३४४

चार वर्ष ५९१

चार सतिपट्टान ३१८

चार सम्मपधान ३१८

चार शय ५१२

चारिका १४

चारै दिशातिर २१४, २१५

चालीस कोटी ४७

चालीस जन्म ३९०, को कुरा

४६०

चालीस नालन्दा ४६०

बालीस पुङ्ख २३१

बिच्यारुडे ४८७

चित्त १५७, २०६, ३९८, बुद्धने
वाचा २८३, को अङ्ग-
प्रत्यङ्गहरू १५७, विमुक्ति
३२८, ३६३, ४६३,
५११, ५८२, ५८३,
५९४, मल ३२२, ३६४,
४८८, लाई ४५९, ४६०,
लाई वशमा राख्न सक्ने
२३२, विषय १८५,
फर्काइदिए २४३, फर्काइ
दिन्छन् २३९, खिल्न पार्ने
१४९, समाधि ४४६,
समाधिद्वारा ३१८

चित्तमा चिन्तानुपपत्ती भई २४४

चिन्ताएमा २३०

चिन्तानुपपत्ती ४४४

चिन्ता ३०६, ३०७, मणीविद्या ७

चित्तोचित्तानुपपत्ती ३१८

चिमटी १४५

चिर प्रव्रजित ३०७, ३०८, ३१४,
३१५

चिरस्थायी ३१७

चिररसञ्ज ३०७

चिन्ह १०६

चीर्वा २६३

चीवर २२, ४१५, छाङ्गन लगाई
४१५, छाडी ४३१, पहिरो
१८०, २०१, ५०८,
लोभको कारणले ४१५,
मा ४३६, वस्त्र १२३,
३२२, हक ४३६

चित्तो पानी १०९, १६०, १७४,
२२८, मा १७४, वर्जित
२२९, निषेध गर्ने २२८

चुकुल् ४३८

च्युत भएका २९१, ४७५, ४९४

च्युति उत्पत्ति ज्ञान २९१

च्युति तथा उत्पत्ति २९१

च्युति वा प्रतिसन्धि १६०

चुपलागे ४२१, र बसे २८७

चुप लागुहोस् १३, ४२१, ४२७,
४२८, ४२९, ४७१

चुम्लीवाचा छाडी २८३

चूर्ण २६३, २६४

च्युत र उत्पन्न १५६

चेतन भएमा २३०

चेतना २०६, २११, ३१२, ३३०,
३९७, ३९८, ४५६, जाई

१५६, १५९, लाई नै	चौरकर्म २८२, बाट २८२
कर्म भन्दछु १५७, नै मूल	८४ हजार कल्पसम्म १५६
मृत आधार १५७	
चेतनाहंभिवखवे कम्मं वदामि १५७	छ
चेतोखिल २४९	
चेतोविमुक्ति ३२८	छ अभिजाति ३१, ३२, ४०, ७६,
चेलकहरू ३५	८५, ८६
चैत्यस्थानमा २८	छक्याउने २८५
चैतसिक १५७	छ गणाचार्यहरूले ६
चोट नलागेको १६१	छ जाति ४०, ४३, हरू ३१, ४१,
चोटपन्यो १६१	हरूका कुरा ३१
चोरकथा ४२०, ४७१	छ प्रश्न २५७
चोर मार्नेहरू ४१	छ स्पर्शायतन ३७९
चोरले ४	छ तीर्थकर ३४६
चोरहरू ४१	छ तैर्यो १०२, १६८, १७२,
चोर औला १८३	आचार्यहरू ३, २१, हरू
	लाई २८, गणाचार्यहरू
चोरी २१३, गर्न ३३०, नगनू	२६, १२१, १२७, १३२
३७१, गछन् २०८,	
२११, गछ २०९, २१०,	छन्दसमाधि ४४६,
५३०, गरेको छु २१२,	छन्दादि भएको २५१
को कारणबाट २०६, गर्दा	छर छिमेकीहरूका साथ २९
३७, गरी गरीकन ३२४	छर छिमेकीहरूले १४४
	छलकपट गर्ने २८५, बाट २८५
चौबाटोमा ४३१	छलकपट रहित २५७
चौबाटोबाट २०१	छलकपटो २५७
चौबिसौ तीर्थङ्कराचार्य १३४	

छलफल ३, १४०, १४१, ३६३,
४८७, गरे ४८१, ४८३,
गनेछु २२९, २३१, २३२,
२३३, गछौं २२८

छाड्छ ३६०, ३६१

छाड्दैनन ३५८

छाड्न हुन्छ २६

छाप्रोमा २८८

छाला २६४

छिमेकी २९

छिया छिया हुने १६१

छिरबिरे ५३३

छुटकारा ३८६

छुराको पाता ३१६

छुरालाई लिएर ३१६

छेदन २८५, गर्देन ३७, गरे तापनि
११३

छोराहरू २९

ज

जङ्गल २८७, मा मात्र रात
बिताउने १२३

ज-जसले प्राणीहत्या गर्छन् २०८
जतिञ्जेलसम्म २५६

जस्त ४५३, ४५४, ४५५, ४५६,
४५७, ४५८, ४५९,
४६०, ४६१, ४६२,
४६३, ४७३, ४७४,
४७६, ४७८, ४८९,
५१०, ५१८, ५३३,
५९०, ५९४

जनतामा २

जनपदकथा ४२०

जन्म २९२, ४९०, चक्र ४६८,

स्थान १३२, सिद्ध २,

४०, क्षीण भयो ३६३,

५९५

जन्मायो भने २४४

जम्मागरी ३३०

जम्बुद्वीपका २

जम्बुद्वीपमा छ १७१

जरीको टुक्रो ४१२, ४१३

जरो उखेलिइसक्छ १९५

जरो उखेलिइसक्यो १९६

जरो उखेलिइसकेको छ १९५

जलाशय ४५४, ४६३

जवर्जस्तीसँग ४२

जवाफ १८४, दिए ८

जाग्रत भई २८८

जाँड छान्ने २२४	१९८, १९९, २०७,
जाँड पकाएको भाँडो २२४	२१५, २३४, २३५,
जाँड बनाउने पुरुष २२४	२३६, २८२, ३२९,
जाति २९२, ४९०	४३१, ५७९
जाँदा वा आउँदा २८७	जीवन मरणको समस्या २०४,
जानहुन्न २८	२०५
ज्यान गए पनि २४	जीवनमा ३८, ८४, ८९, १२९,
जानी जानी २०२, ३२९, ३३०,	१३१, १७३, १७४,
३३१, ३३१	१७५, २६२
जानी बुझी गर २३४	जीवन यात्रा ३२३
जानेका भए २६२, २६३, २६५	जीविका ३६, १७१, १७३, गर्छन्
जाल ९४, ९५	८३, १२८
ज्वाला ४७९	जुगुप्सताकोनिमित्त १९४
जिनचक्र ७६	जुगुप्सी १९४
जिनत्व प्राप्त गरी १३४	जुगुप्सु १९२
जिनभूमि ८६, ८७	जुनकिरीको भन्दा ४८१
जिम्नो ७	जुनकिरीबाट ४७८
जिह्वा ३७९, ले २८६, विज्ञेय	जुन रातमा ३३३
रसहरू ६६	जुनसुकं चीवरमा ४३३, ४३६
जिव्हेन्द्रिय २८६	जुनसुकं भिक्षा भोजनमा ४३३,
जिज्ञासा ४९७	४३७
जिज्ञासु ४१८, पुरुष ५००	जुनसुकं शयनासनमा ४३३, ४३८
जीर्ण २७६	जेठा १०, ११५, नै थिए ७८,
जीव २३०, २८३, संज्ञी १०९,	पाका ३०७, ३०८, ३१४,
काय ११२	३१५
जीवनभर १६१, १८६, १९७,	

जे जति समुदय धर्मका हुन् २००
 जैनहरू १७१, ले १३३
 ज्योतिर्मय ४५५
 जौ ८८

३२५, बोली बोलिकन
 ३२४
 कुंड्याई ३४, ८१, बिए २१
 कुप्पाका कुप्पा २७

झ

ट, ठ, ड, ढ,

झगडा १४४, ३६०, गरी २९७,
 २९९, गर्नुहुन्छ ३१७,
 गनुपर्छ ३१९

टक्टक्याउने छु २२४
 टक्टक्याएर धुन्छ २२४
 टाउकोमा ४२९, हातराखी १३,
 ८०, २४२, २४३, ४२४,
 ४२५, ४२७

झाडा पिशाप २८७, गर्बा २८७
 ज्यालहरू ४३८

झिगा लामखुट्टे ३२२

झूट कपट ६

झूट हुन् ३४२, ३५९, ३६०,
 ३६१

झूटा कुरा ३२६

झूटो ६४, ३३०, कुरा २१०,

२१२, ५३०, कुराद्वारा

२२०, ५०९, कुरा गर्छन्

२११, आरोप १९१,

आरोप लगाउँछन् ४९७,

बोल्ने २२९, बोल्छन्

२०९, बोल्दा ३७, न

बोल्ने भई २८३, ठहरिन्छ

टाढाको पनि ५९३

टाढासम्म ५१८

टाढैबाट २२२

टुक्रा टुक्रा ४३६

टुक्रा टुक्रा २३

टुडिलेलमा १४

टुप्पा ४५५

टुप्पोलाई २८०

ठगाहा ७

ठीक ठीकसँग १९३, २०६, भनेमा

१९४, १९५, १९६,

१९७, भन्ने हो भने १९१,

१९२

ठीक छैन २१२

ठूलो कल्प ८८
 ठूलो स्यानी ८९
 ठूला ठूला परिवार ६
 ठूलो पशु २०१, मारी २०१
 ठेक्का लिएको जस्तै गरी १

ढोका खोला रहने छ २३७
 ढोका बन्द भयो २३७, २३९
 ढोका बन्द रहने छ २३७

त

डरलाग्दो ४१३
 डराई डराई ७३
 डल्ला ४५३
 डाँकामार्ने २८५
 डाँठ ४५५, ४५७
 डुब्की ४५८, लगाउन सक्ने छी
 ५९२
 डुब्छन् ४५८
 डुब्छे ४३
 डुलिरहेका ४६३, पनि ४६२

दर्क प्रेमी १४३
 दत्त २८०, गर्नुपर्ने १९५, पार्नु-
 पर्छ १९५
 दताएको फलामलाई ३५५
 द्यस्तै ४५३, ४५४, ४५५, ४५६,
 ४५७, ४५८, ४५९,
 ४६०, ४६१, ४६२,
 ४७७, ४७८, ५१८,
 ५३३, ५९०, गरी ४६३,
 ४७५

ढक २८५
 ढाकेकोलाई १८६, ३६४, ४९०,
 उधारिदिवा २३४

द्यस्तो हो पनि भन्दिन १३०
 द्यस्तो होइन पनि भन्दिन १२९
 दध्य ३३२, ३३३, हीन २०२,
 ३२५, ३२६, कुरा बोल्ने
 २८३

ढाकेर बस्छ ४५५
 ढाँचामा ५०१
 ढुङ्गाको एक चट्टानमा १६४
 ढुङ्गामा चुटछन् २२५
 ढोका खुला भयो २३७
 ढोका खुल्यो २३९

तन्नेरी ११
 तपस्या १३४, १६४, को निमित्त
 १९५, १९६, द्वारा १६८,
 २६२, २६३, २६५,

२६६, २६९, द्वारा अन्त गर्णे २६०	त्रिद्वारिक कर्महरूलाई १५६
तपस्वी १९२, १९५, हुन् १९५, १९६	त्रिविद्या ५०४, वान् ५१६, द्वारा ५०४, विद् ४९६, ५०३, ५०४, ५१०, विद् हुँ ५०५, विद् हुन् ५१०, ५११
तपोगुण ४८२, ४८३	
त्रयस्त्रिंश देवलोकमा १०२	तिरश्चीन ३९६, कथा ४२०, ४७१, कथाहरू ४७१, ४७२, योनी ३३
तयार पानं लगाई २००	
तयारी मासु २००	त्रिलोकाग्र १६३
तरवार लिई २३१	त्रिवेद ४९२, पारङ्गत ५०६
तराजु २८५	त्रिशरणमा २९
तलतिर २२४, पारी २२४	स्त्री २८४, ४६०, कथा ४२०, लाई २७७, २७८, संग २७७, २७८
तलाउमा २२४	
तल्लो तहमा ७६	तीर्खा लाग्यो २८
त्यागछ ३६३	तीर्थकर २९६, हू ४२२, ४२३, ४२४, ४३०
त्यागबाट विशुद्ध हुन्छन् ५३, ५४	तीन कर्म ८६, हू, २२०, हू मध्येमा २२०
स्त्यानमृद्व ४५	
तातो पानी सेवनगर्ने २२८	तीन गाउत २३
तातो रगत बमन गरे २५३	तीन जन्म २९०, को कुरा ४६०
तास लगाउँछ ५३६	तीन ढण्डहरू २१८, मध्येमा २१८
तारणकर्ता २५२	तीन प्रश्न २५७
तारागण ११८	तीन वेद ५०४
तालपत्रमा हान्छन् ६५	
तालवृक्ष ३७५, जस्तै १२, ५८२, कं १९५, १९६, ५७७	
त्रास १४४	

तीन शय ५१२, ५८२, योजन

भिन्न २५

तीन संयोजन ३२७

तीन २६३, २६४, २६७, २६९,

२७४, उपक्रम २६८,

वेदना २६८, २६९,

२७३, रागी २७७,

साधना २६८, उपक्रम

तीन दुःख २६६

तीर्थ २१४

तीस जन्म २९०

तीस पुरुष २३१

तीस नालन्दा २३२

तुच्छ २०२, ४८१, ४८३, हुन्

३३५, ३३७, ३३८,

३३९, ३४०, ३४१

त्रुटी १२

तूष्णी भावद्वारा १८०, २००

स्तूप २९८, २९९, ३०१, बनाई

१०९

तृणकाष्ठहरू ५७७, को कारणले

५७६, ५७७

तृष्णा २५३, ३८९, ५१८, सम्बन्धी

प्रश्न ३८९, प्रहीण हुन्छ

५८२

तृतीय दिशामा २१४

तृतीय ध्यान ६७, २८९, ३२६,

४५४, ४८४, ४८५,

४८९, चित्त १५९

तेज १०५, ३६१, ४५६, ४७८,

कसिण ४५३, काय ११२,

घातु १०६, स्वी ४५८

तेल ७३, को बत्ती १८६, २३४,

४७८, दाग ५०४

तेश्रो पटक पनि १८९, १९९

त्रं चीवरिक १२३

तेर्थीय ४२२, हर्ष ७३, हर्ष प्रति

असन्तोष प्रकट १३६,

हर्षले २४, २६, गणाचार्य-

हर्ष १३७, गणाचार्यहर्षले

१५२, देवता ९१, देवता-

हर्ष ७१, देवपुत्रहर्ष ११५,

को २६, श्रावकहर्ष ७१,

श्रावकहर्षसंग ४३९

त्रंविद्या युक्त २५२

स्तोत्र गाई १६३

थ

स्थविर ३०९, ३१३, ३१५, हर्ष

३११, पनि हुन्छ ३०८,
 ३१०, ३१२, ३१४
 स्थविरा ३१०, ३११, भिक्षुणी
 ३१२, भिक्षुणी आबिका-
 हरू ३५
 बाली पखालेको ५३०
 बालीमा १६३
 बाहा छ १८३, २६१
 बाहा छैन १३, २६१, २६२,
 २६५
 स्थितात्म १७५
 स्थिर राखनकानिम्ति ३१८
 थियो वा थिएनो २६५
 चीनमिद्ध ४५, ५८, २८८, ५३१
 अपुं कत्वा १०९
 स्थूल पाठन् ७९
 स्थूल मृग २०१
 थैलो ३४

द

दगुर्न ६४
 दगुराइबाट ६५
 दण्ड दण्ड २१७, २१९
 दण्डरहित २८२
 दण्डहरू २१८, २१९

दण्ड पनि चलन घाले १७०
 दन्त (हस्तिदन्त) कारले ४५८
 दृढता ४५
 दया १८३, १८४, ३७०
 दयालु २८२
 दरबार १६२, बाट ८
 दरिद्र ४२, कुलमा ४३, ४४, ४५
 दलान २४१, मा २४१, हरू २४१
 दश कसिण ४५२, भावना ४५२
 दश जन्म २९०, जन्मको कुरा
 ४६०
 दर्शन १५, ५६, ५९, ६०, ६१,
 ६२, १४८, को निम्ति
 ५९, ६०, ६१, गर्ने इच्छा
 १४७, सम्बन्धी ३४८
 दर्शनीय ४७
 दर्शनार्थ १८८, ५९५, न जाऊ
 १८८, १८९, १९०, जान
 चाहन्छु १८८, १८९
 दश कुशल २१३
 दश नालन्दा २३२
 दश प्रश्न २५७, हरू २५८
 दश पुरुष २३१
 दक्ष २५०, वैद्य ३५४
 दक्षिण ३७, दिशाको ६५, गङ्गा-
 बाट ३८, पट्टि ४५४

बह २५९, हरू ८८

दा

दागहरू ५०४

दान्त २५२

दाताहरू १६७

द्वादशापतन ५३४

दानकथा १९९, २३६, ४३५

दानदक्षिणा ३६, ८४, १०५,

११२, १२९, १७४

दानद्वारा ३८

दानदिने बारे १५१

दान दिन हुन्न १६१

दान विदे ३८

दान दिनुपर्छ १६१, २३६

दान देऊ २३५

दानकं फलले २०६

दानधर्म ९८

दानपुण्य १०२, को १

दानमा बाधा दिन्छ ५३०

दायक १४७, १५३

द्वारपाल २३७, २४०, २४१, ले

२३८ २४०, लाई २४१

दाबी ६४, ७७, १६६, गरे ७७,

गरेका ८१

दाश २८४, कर्तव्य ४, काममा ४,

कुलमा ५, ७३, पुत्रहरू

३५, हुन् ४

दार्शनिक भाषामा ५६६

दाशी २८४

द्वासट्टि विट्ठिगतानि ५६७

दाहिने १८३

दाही ४९

दि

द्वितीय विशामा २१४

द्वितीय ध्यान ६७, २५६, २८९,

३२५, ४५४, ४८४,

४८९, चित्त १५९

द्वितीय सङ्गायनाको समयमा १००

दिनपर्देन १९८, २३५

दिनमा २०९, २१०, २११

दिव्यचक्षु ४६२, ५११, ज्ञान

५९४, द्वारा २९१, ४१३,

४६२, ४६३, ७७४

दिव्यशब्द ५९३

दिव्यश्रोत ४५९, घातुद्वारा ४५९,

ज्ञान ५९३

दियो ३५५

द्विवास्वप्न १४६
 विसापिसाप ६५, ७९
 विसा गरेर ७९, १०९
 दीर्घकालदेखि १९८, २३५
 दीर्घकालसम्म ३१७, ३१९
 दीपावली १५२

दु

दुइ इन्द्रिय ८५, २३०
 दुइ गतिमध्ये ३३
 दुइ घरको बीचमा ४६२
 दुइ जन्म २९०, ४७४, ५९४, को
 कुरा ४६०, ४७३
 दुइ बल २९७, मा २९९, ३००
 दुइ प्रश्न २५७
 दुइ शय ५१२, ५८२
 दुइ हप्ता ३५३
 दुष्कर ४०५, कारिताद्वारा २६६
 दुष्कृत्य आपत्ति २३
 दुष्कृत्य कर्म २७३
 दुःख ९४, ९५, १६७, १९९,
 २३६, २७७, ३९९, ४
 २६३, २६४, २६७,
 २६९, २७३, २७४,

दायी ५१, ५२, ५३,
 दौर्मनस्य २७७, को अन्त
 ८९, काय ११२, दुःखता
 ३९९, र सुख २६५,
 २९०, निरोधको कुरा
 ४४३, निरोधको मार्ग
 २८१, २९२, निरोधको
 कुरा ४४३, निरोधको
 ज्ञान ३७०, निरोधगामिनी
 प्रतिपद्को कुरा ४३३,
 ४४२, निरोध हो, २९२,
 निदानलाई २७८, निदान
 संस्कारको २७९, निदान
 संस्कारलाई २७६, २७८,
 प्रति अज्ञानता ३८७,
 पूर्वक सफल साधना २७९,
 पूर्वक २७९, २८०, २८१,
 बाट ४४३, लाई त्यागी
 ६७, लाई २८९, लाई
 पनि त्यागी ४५५, ले मात्र
 भरिएको भए ५२, ले
 भरिएको छैन ५१, ५२,
 वेदना ३६२, ३८३,
 वेदनाबाट ३६३, वेदनीय
 कर्म २७०, वेदनीय कर्म-
 लाई २७२, समुदयको

कुरा ४४२, ४४३, समु-	बुराचार गर्छ ४४, ४७
व्यको ज्ञान ३७०, समुदय	बुर्लाभ ३०२, हो ३०३
प्रति अज्ञानता ३८७,	बुवंणं ४३, ४४, ४५, ९३
समुदय हो २९२, हरू	बुवे हात जोरी २४६
क्षय हुन्छ २६५, क्षयगर्न	बुरशीललाई ५३१
बांकी छ २६२, सुख	बुष्कृत्य १०५
२६०, २६२, २६३,	बूरेनिदान १००
२६५, २६८, २६९,	बृष्टधर्म उपक्रम २७४, को
क्षय हुन्छ २६६, २६७,	कारणले २७४, २७५,
२६९, सम्बन्धी प्रश्न	२९४, २९५
३९९, हो २९२	बृष्टधर्मिक ३२२
बुःखार्थ सत्यको कुरा ४४२	बृष्टधर्मी २६६
बुर्गति ४४, ४७, २९१, मा ३०,	बृष्टा ३३४
४६२	बृष्टान्त ४७६, ५०१
बुर्गन्ध ९३	बृष्टि ९९, ३५३, ३५४, ३५८,
बुर्दर्शनीय ४३, ४५	३५९, ३६१, ३९४,
बुष्परिणाम ३८१, ५७१, ५७२,	५६६, आक्षय ३२८,
बुःखता ३९९	उपादान ३९४, ओघ ३९,
बुष्प्रवेदित ३०१, ३०२, ३०३	बाढो ३९१, कान्तार हो
बुर्भिक्ष १४६, २०३, २०४, भएको	५७१, का २११, २६०,
समयमा २०५	का हुन्छन् २११, को
बुराख्यात २९८, २९९, ३००,	जङ्गल हो ५७१, गत
३०१, ३०२, ३०३, धर्म-	५४६, ५६७, ५७२, गत
विनय ३०१	हो ५७१, गतहरू ५४६,
	५४८, ५४९, ५५०,
	५५१, ५५२, ५५३,

५५४, ५५५, ५५६,
५५७, ५५८, ५५९,
५६०, ५६१, ५६२,
निश्चित, ३३७, ३४१,
३४३, योग ३०८, विष्प-
न्वन हो ५७१, संयोजन
२५१, ५७१, ह्रू ३६०

दृश्य १६३

दे, दै, दो, दौ

देखेर पनि देखिन्न ३१६, ३१७
देवताहरू २४३, ३६२, ४८०,
४८७, संग ४८७
देव २५९, सहित २४३, ३१३,
३३३, लोक १६०, ह्रू
८८, पुत्रहरू ७१, ११५
पुत्र मारहरू २५०, ब्रह्म-
त्वादिलाई ७५, पुत्रको
३३, मार ब्रह्मासहित
२८१, मनुष्य ३३३

देशना ४९६

द्वेष १२, १३८, १९५, २५१,
३७५, ३७६, ४१०,
४७३, ५०२, अकुशल हो

५८१, भाव ५७, क्षय
३७०, ३७३, को कारणले
३३०

देहत्याग १६९

देहान्त ३४, १६९, १७०, ३०५,
३०६, पछि १७१, हुँदा
३०६

दंलोबाट ४६२

द्रोण ८९

दोघारे १४३, प्रश्न २०४, प्रश्नहरू
१८२

दोधोपटक १८८, १८९, पनि
१९८

दोसल्ला ४७८

दोष २३, २२३, मा निर्दोष ३०,
लाई दोष ३०

दोषारोपण १२, गरेका ७९

दोषादोषको ३५३

दौत्य कामबाट २८४

दौर्मनस्य २८५, ४५५, लाई २८९
दौवारिक २३७

घ

घम्की मारे जं ५००

धनधान्य ४७, ४८, २०५

धनी २०५

धनुर्विद्या २९६

धनूष ६४, विद्या ६५

धनूषाचार्यहरू ३५

धर्म २८७, कथिक ९९, ४१६, चक्षु

२००, २३६, ३६४,

चक्षु प्राप्त गरे १५२, को

कुरा भन्द छु ६४, को

सार १७०, हरू ३१९,

विनय, २९७, २९९,

३००, ३०३, विनयमा

२९८, २९९, ३०१,

३०३, ३०४, ३०५, वादी

२८३, ता पूर्वक ५२९,

स्थित २५१, ५३३, देशना

१९०, ३०८, ३०९,

३१४, ३१५, ३१७,

३७५, धातु १८५, सम्ब-

न्धी १८५, पर्यायलाई ५९,

६१, ३४५, पत्नी १३४,

४१८, पनि हुँदैन ६,

पर्यायको ३४५, प्रकाश

पारिविनु भयो १९७,

प्रति शंका २४९, पाप

भन्ने नै छैन ६, यज्ञ १२५,

वादी ३३३, ३७५, वादी

को हो ? ३७५, वादीहरू

३७५

धर्मविचय ५९, ४४७, बोध्यङ्ग

४६, सम्बोध्यङ्ग ३१९

धर्मविनय ४२४, ४२६, ४२७,

४२८, ४२९, ४३०,

४३१, मा ४०५, ५९०,

५९१, जान्दैनौ २९७

धर्म भाषण गर्छन् ३११

धर्महरू ४८७, ४८८

धर्ममा धर्मानुपश्यी भई २४४

धम्मयाग १२५

धर्मानुकूल ५१०, ५११, ५२९

धर्मानुधर्म ३०१, ३०३, ३०४,

प्रतिपन्न ३०५

धर्मानुपश्यी ४४४

धर्मानुरूप ३०१, ३०२, ३०३,

३०४, ३०५, ले ३०२

धर्मानुसार २९२, २९५, ३०१,

३०२, ३०३, ३०४,

३०५

धर्मविबोध १२४

धम्मसुधम्ममानुपस्सी ३१८

धर्मोपदेश १७, २९, १०१, १४१,	धुन्छ २२४
१९१, १९२, १९३,	धुतङ्गशील १२३
१९४, १९५, १९६,	धुँदेनन् ७९
१९७, २०९, २८१,	धूर्तहरू २२
३०४, ३२२, ३२९,	धूलो छरे कं छर्छ २०६
३४५, ३४६, ४१२,	धूलो पर्याक्ने ठाउँबाट ४३६
४२४, ४२६, ४२७,	धेरै दिन पछि ५०९
४२८, ४२९, ४३०,	धेरै पुण्य कमाउँछन् ३०५
४३१, ४४०, ४४१,	धेरै समय बिताउँछ २०९, २११
४९६, ५०२, गर्छन्	घोतिको टुप्पो ७४
२०८, द्वारा १९४, गर्छु	घोबीहरू ३५
४७४, ४७५	

न

धर्मोपयोगी छ ३३५, ३३६	
घाइको प्रमाबले १८२	न अकुशल ४३
घागो ७६, ४५६, को डल्लो ८९	न अभिनन्दन गर्नु ३२१
घातु ३९८, हक ८७	न उकेलन सक्नेछन् २०४
घान १४६, को बोट २०३	नर्क ३९६, मा ४४, ४७, २९१,
ध्यान ४५२, ४५४, जः ६६, बर्ग	४६२, पर्नेछ २११, गामी
२८४, चित्त ५६, १५९	२०८, २०९, २१०,
	२११, २१२, हक ८७
ध्यानी २५२	नक्कल पार्नपर्ने ४६०
धारणगरी २८२	नक्कली २८५
धारणा २०६, २११, २१२, ३५८	नकारात्मक १४३, १४६
धार देखिन्न ३१६	न कुशल ४३
धीरवान् २४९	नगरकथा ४२०
धीरसम्मत ५३४	

नगरमा ४७७

न गरेको हुने छैन २१३

न चिताएको २३०

न जानेको २३०

नजीकको पनि ५९३

न डराउने २५१

न त नितन सक्नेछन् २०४

न त प्रत्याक्रोश ३२०

नत्थि भक्तकरो ८४

नत्थि परकरो ८४

न दानको फल छ १०५, ३९४

नदीको मुखमा ९४, ९५

नदीमा २०, १४२

नदी तर्नपर्दा १०९

नदीहरू ५९०

न देखेको हो ३१६, ३१७

नग्नता ५

न प्रशंसा गर्नुपर्छ ३२०

न भिज्नेगरी हिड्छन् ४५८

नयाँ कपडा २४५, २४६

नयाँ भिक्षु श्रावकहरू ३०९, ३१५

नयाँ भिक्षुणी ३१४, श्राविकाहरू

३१०, ३१५

नहापक ४५३, हरू ३५

नलकारहरू ३५

नक्षत्रहरूमा ११९

ना

नाउँ ४७७

नागपुरुष २५१

नागवासहरू ८७

नाङ्गासाधु ५, ७८, ८१, हरू ४१,
३४७

नागं ४

नाच गान बाजा ३८४

नाजवाफ १४३

नानात्व संज्ञालाई ६८, ४४९

स्नातक २५२, ४५३

नात वंशीय १३४, क्षत्रीय राजा
१३४

Dhamma नाता कुटुम्ब २९

नास्तिक १५७, दर्शनहरू ९८, वाद

१, ३१, ७६, १०५,

वादी ९८, १३२

नातेदार १६२

नानातेर्थीय ७१, ९१, ५१४

स्नानीय चूर्णलाई ४५३

नाप-तोल ७६

नामकरण ५७७, ५७८

नामी ८, ११, नामी १८८, १८९,

१९०, मानिसहरूले १९८,

नामी लिच्छवीहरू १८७

न्याय प्राप्त गर्ने छौ ३०५
न्यायमार्ग गामी ३०३, ३०५
नाश २७६

नि

निकाली दिए ८

निकृष्ट ९३, १४२, मक्खली ८२,
९३, तर ४८१

निस्केका पनि ४६२

निगण्ठ घसंमा १५६

निगमकथा ४२०

निगममा ४७७

निग्रह ४४५, गरे ४२५

निग्रहित २९७, २९९

निश्चय नै १८७, १८९, १९०

निश्चलतामा पुगीसकेपछि २९०,
२९१, २९२

निश्चिन्त ३६४

निर्जन २८७

निम्तो गरे १४४

निन्दनीय ३०४, हुन्छ ३०२,
३०३, छन् १६५, २७५

निदाउंदा ६३

निदाएको बेलामा पनि २६६

निद्रा ६५

निन्दा ८१, १४०, २१३, ५०९,
उपहास ५१०, ५११,
गठन् ८१, ४३१, गरिन्छ
२७५, गर्नु हुन्छ ११२,
गर्नु झई २३, गर्न चाहन्थौ
१९१

निदानलाई पत्तोलगाई ३५४

निदान-संस्कार २७८

निन्दित छन् १६५

निर्दुःखी २५०

निर्दोषपूर्ण २८३

निर्दोष पूर्वक ३२३

निर्दोषमा दोष ३०

निर्दोषलाई निर्दोष ३०

निर्दोषी २५२

निधानवतीवाचा २८३

निध्यानक्षमता २६७

नित्त सक्छ १८२

नित्त सक्ने छन् १७९, १८२

निष्पर्याय (निष्परियाय) ४९६

निष्प्रपञ्च २५२, कं ४६९

निपुण २५२, ५७५

निष्फल २७६, हुन्छ २७३, साधना
२६९

निष्कृतो ५७७

निम्बिक २५१	निक्केश चित्त २५२
निम्ब्यो ५७६	निर्लोमी २१३
निर्मल २९०, ४६३, जलाशय ४६३	निर्धत्त्र ७५, मई ७४, धारी ३४७
निर्माताले ७६	निर्वाण १५७, ३३६, ३६७, ३७०, ३७१, ५७२, मा ४३, ४५, ४६, तिर ५९०, गामी ४३, ३३६, गामी पनि छन् ३३६, को स्रोतमा ३५५, को निम्ति ३२४, ३२५, ३२६, रूपी स्रोतमा ३२७
निमित्त गच्छन् ४५७	
निमित्तप्राही २८५, २८६, २८७	
नियम २५	
निरन्तर ६३, १३८, २६६, ४७२, ज्ञानदर्शन ४९४, ५०९, ५१०, ज्ञानदर्शी ४९३	
निरर्थक २९९, छ २९७, कुरा २८३	
निरवद्य २८५	निर्वेदकोनिम्ति ३२४, ३२५, ३२६, ४६८
निरोगी मई २६४	
निरोध १९९, २३६, २५४, २५५, २५६, ५७२, ५७३, निश्चित ५९, ६०, ६१, ४४७, ल्याउंछ ५७१, धर्म ३६२, ३६३, ३६४, धर्म हुन् २००, धर्महरू हुन् २३६, गामी ३३५, ३३६, को निम्ति ३२४, ३२६, ४६८	निर्वेदगामी ३३५, ३३६ निःशब्द हुनुहोस् ४३० निःशब्द परिषद् ४२१ निश्चित ३३६ निस्सन्देही २८८ निस्सार १४० निषाद कुलमा ४३ निहीनतर ४८१ निक्षेप ५१८ नीच उच्च २९१ नीच कुलमा ४३, ४४, ४५
निरलंज्जी १०२	

नीचतामा ४६२, ४७४, ४७५,
५११

नीचवृत्ति ७

नील कसिण ४५३

नीच जाति ४०, ४१

नीला ४५०, ४५१, वर्ण ४५०,
४५१, दर्शन ४५०, भास
४५१

नीलो ४५६

नीवरण ४५, ४६, ५९, रहित
१९९, २३६

नु

नुहाउन जाँदा २०

नून २२१

न्यून ३१६, ३१७

स्नेहित ४५३, पार्श्व ४५३, ४५४

नैष्कर्म ३७०, को आनिसंस २३६

नैष्प्रीतिक सुखद्वारा ४५५

नैर्द्याणिक १६, १७, ८२, १०५,

३०३, ३०४, ३०५,

३१५, छ के ? १४

नैवसंज्ञानासंज्ञा ६९, यतन ६९,

४४९, यतनलाई ३९८

नैवसंज्ञीनासंज्ञी ५४५

नी प्रश्न २५७

नीलो व्यवहार १६२

प

पस्केको भात ३५५

पक्खन्धिकहरू ३५

पखाल्छ १७४, २२९

पखालिको बीचबाट ५९२

पखेटा २८५

पञ्चअधोभागीय ३२७

पञ्चस्कन्ध ३३३, ५३४

पञ्चकामगुण ६५, हुरूद्वारा ३२५

पञ्चकामविषय २२९

पञ्चगोरस ३५५

पञ्चनीवरण ४५, ५७, २८८, लाई

४९, त्यागी २८८, ४८८

पञ्चमध्यान चित्त १५९

पञ्चमपुरुषले १०६

पञ्चबल ३१८, ३१९

पञ्चविषय ६५

पञ्चसङ्ग २५१

पञ्चाङ्ग दण्डवत् गरे ६३

पञ्चाङ्ग विप्रहोण ५३१

पञ्चाङ्गसम्पन्न ५३१

पञ्चात्ताप १६९, २१२, २१३

पचास जन्म २९०, को कुरा ४६०

पचास हात अग्लो २७

पश्चिम दिशाको ६५

पश्चिमपट्टि ४५४

पच्चीस शय वर्ष अधि १

पञ्चेन्द्रिय ३१८, ४४६, मा ४९८,

लाई ८६

पछाडि तान्छ २२४

पछाडि तान्ने छु २२४

पछिल्लिर २२४

पछिल्लो कुरा २३२, २३३, सँग

२३१, २३२

पछिल्लोसँग २२८, २३३

पछिल्लो वचन २२९

पछ्यौरा २४२

पञ्जापेमि ५१८

पण्डित १३८, ४७३, पनि छन्

१५५ हर्लुलाई २४५, वेव-

नीय ५७५

पर्णक ८७, भूमि ८७

प्रणीततर ४७८, ४७९, ४८०,

४८७, ४८८, ४८९,

४९०

पताकाहरू १५२, १९८, २३५

पव १०६, चिन्ह १०६, विन्यास

३२०

पघान २६७

पन्नरसी ४८०

पर्यवसान कल्याण २८१

परकृत ३३८, ३३९, ३४०, ३४१

परखालमा नछोई ५५८

परचित्त ७, ज्ञान ७, ४५९, ५९३

परजन्म ३२२, ४१३

परदारगमन ७५. गर्दा ३७

परस्पर ११२, ३००

परम्परानुसार ४७८

परप्रवादलाई ४४१

परपुद्गलको ४५९, ४६०

परषतको बीचबाट ५९२

पष ४५५, समुदाय ४५५

परम आश्वासनद्वारा १९६

परमवर्ण ४७, ४७५, ४७७, ४८१,

हो ४१४, ४७५, ४७६

परमशुक्लजाति ३१, ४०, ४२

परमार्थ १५७, को व्याख्यान १५७

परलोक १६५, लाई ९८, भएका

३२, छ १२९, छैन १२९,

छैन के? १२९, छ के

१२९, छ पनि छैन पनि

के? १३०, पनि छैन ९८,

१०५, प्राप्त भएका ५१५,	परिपूर्ण ३१६, ३१७, रूपले २८२,
५१६, ५१७	अङ्ग ३०७, हुन्छ ३०८,
परवादलाई ३०८, ३०९, ३१४,	३०९, ३१०, ३११,
३१५	३१२, ३१३, ३१४,
परसत्त्वको ४६०	पाछ ४५३, ४५४
पराक्रम छैन ९३, ९४	परिमोग ३३०
पराक्रमवाद ९३, ६४	परिमदनं ३६१
पराक्रमवादी ९४	परिमाजंन गछन् ४५८
पराक्रमद्वारा ७५, ७६, ८४	परियाय १९३, ४९६
पराङ्मुख १६४	पर्याय ४९६, देशना ४९६
परामर्श ५९२, गछन् ४५८	परिवर्तन १६३, १८४, १८५,
परिचीर्ण गरिसके ५९६	शील हुन् ४६८
परितप्त गरी २६०	परिवाजक २, १५, १६, १७,
परित्यक्त ३६०, ३६१	३४७, ३५७, ३६९,
परित्याग २७८	५०८, हरू ३३१, ४०७,
परिदेव २७७, २७८	४०८, ४१९, ४२१, हरूले
परिनिर्वाण १७, १३४, ३२७,	१३९, ३२४, ३२५,
३३३, ३६९, ५८४, पछि	३२६, ३२८, ३३१,
१७१, ४१५, भन्दा ३४,	३३४, ३३५, ३३६,
हुँदै छन् १७, मन्त्रमा	५२२, हरूलाई ३२९,
१०१	४८७, हरूसँग ३२४,
परिनिवृत्त ५३४,	५२६, ५२७, को भेष
परिपक्व ८९	५०४, सम्प्रदाय ३४६,
परिपक्ववेदनोपकर्म २७०, २७१,	सम्प्रदायमा ४९२
२७२	परिवास ५९०, ५९१

परिशुद्ध २८१, २८८, २९०,
४५५, ४६०, ४८९,
गरी ४५५, गछ २८८,
रूपले २८२, तर ३१६,
भएको ६७

परिषद् २२१, ४०७, ४८६, लाई
२५७, ४२६, ४२७,
४२८, ४२९, ४३०,
४३१, ४७१, मा ४११,
४७२, का बीच १५३, ले
४९१

परिहीन १४८
परीक्षण २४५, २४६
परीक्षणार्थ ५९०
परीक्षागर्न १६२
परिक्षीण ६९, गरी ५८३, ५८५,
५८६

परिज्ञानद्वारा ५३४
परुष ५८१, वाचा २८३, वचनलाई
त्याग्यु ३७१
परेवाको १०६
पलाएर भाउँछ २६४
पलाएर आयो २६४
पलेटिमारी ५९२
पलेटि मारेर जान्छन् ४५८

पर्वत २८७, मा नछोई ४५८
स्पर्श ३९७, ३९८, गर्वा २८६
स्पर्शयितनहरूको ३७९
स्पर्शित ४५४, ४५५, पाछ ४५३,
४५४, ४५५

पशु ८७
पहाडी गुफा २८८
पहेला ४५१, वर्ण ४५१
पहेलो ४५६, गरी २४५, जाति
४१

पक्षपात ३३० ३३१
पक्षभार २८५
पक्षी २८५
पंखा ३४५, ३५२, ३५५
पंसुकूलिक चीवर १२३

पा

पाइला ७५
पाउलागी ४६६
पाल्की १६४
पाकेको भोजन २०५
पागल त भएनन् १६३
पागल भयो ०४२
पाँच अङ्गहरूले ५३२

पाँच स्कन्ध ३९७

पाँच कारणहरू ४३२

पाँच गुणहरू छन् ४०९

पाँच जन्म २९०

पाँच प्रश्न २५७

पाँच बन्धन २५१

पाँचशय ५, १२१, ५१२, रथहरू

१९०, मानिसहरूले ५,

शिष्यहरू ७८

पाँच शिक्षापत्र ४३१, ४३२

पाटङ्क १६४

पाण्डुकम्बल ४७८

पाण्डुरङ्गको ४५६

पात्र २१, चीवर २०१, २८५,

२८७, ४१९, ४७०,

५०८, बाट १८०, चीवर

ग्रहणगरी १८०, भरी

पनि खान्छु ४३५

पातहरू ५७९

पाथी ८९

पानी ८८, १०६, मा २२५, २३०,

४५५, ४५८, ४६३,

बाट ४५५, पिई २८,

पिएर जाऊ २९, पयाँक्छ

२२५, पिउने २९, पिउने

कुवा १९८, २३५, को

मूल ४५४, को पात्रमा

४६०, को कारणबाट

२०६, ले पखाले पनि

८

पाप १९५, कर्म ८६, २१२,

२६२, कर्मको फल छैन

१, कर्म गरेका छौं २६६,

गरेका थियो २६२,

साग्वैन ३७, लाग्छ २८,

लाई शुद्ध गर्छ २२९,

हुँदैन ३७, ३८, कर्म अन्त

हुन्छ २६६, कर्म नै गरेका

थियो २६१, कर्म गर्नको-

निमित्त २१७, २१८,

२२३, २१९, २२०,

२२८, २३१, २३२,

२३९, पुण्य ३०, सङ्गती

होलान् २७४

पापक अकुशल धर्महरू १९५

पापक अकुशललाई ३७१

पापाभिजाति होलान् २७४

पापी ईश्वरले २७३

पापी मार ११७, ११८

पारमो ४४४, ४४९, ४५२,

४५३, ४५६, ४५७,

४५९, ४६०, ४६२,

४६३, धर्महरू ९८

पारंगत ५३४

पालेहरू ४१

पालोपहरा २५९

पार्वङ्कु १६४

पांमुकूलिक ४३६, ४३७

पांमु पिशाच ४१२, ४१३, लाई

४१२

पि

पिटी ३५५

पिण्ड १९८, १९९, २३५, चारिक

४१२, ४३७, ४३८,

दायकहरू ३५, पात्र ३२३

पिशाचहरू ८८

पीट्ने २८५

पीडा ९४, ९५, को निम्ति २०४,

२०५, २०६

पीडित २७६, २७८

पीत कसिण ३५३

पीरामा बसी १६३

पु

पुटगरी राखेको २६३

पुङ्के ४३, ४५

पुण्डरिक समुदाय ४५५

पुण्य ७५, ३०४, कार्य ७६, हुँदैन

३८, पाउँदैन ३८, को

प्रभाव २७, पाइँदैन १

पुस्तक १४५

पुस्ताहरू १२

पुत्रदारहरूलाई ८४, १०५, १११,

१२९, १७३

पुनर्जन्म १६०, छैन १९६, ३२२,

का कुरालाई ३५३

पुरस्कार २७

पुष्पराशिबाट २५३

पुरानो कर्मलाई २६०, २६२,

२६३, २६९

पुरिएर आउँछ २६४

पुरुष ४६०, भूमिहरू ८६, सँग

२७७, २८८, दम्य सारथी

२१२, २८१

पुरुषार्थ ७५, ७६, द्वारा ८४

पुरोहित १२५

पूजनीय २५३

पूजा ४२४, गठंन् ४३३
पूजित ४३०, छन् ४०९

पूर्वजन्म ४७३, ४७४, का कुराहरू
४६०, ४६१, ४७५,
४८९, ५१०, ५९४, का
२९०, ह्रुका कुराहरू
४७४, कं हेतु हुन् २६०,
२६२, २६३, २६५, २७९,
को कारणले २७३, २७४,
२९३

पूर्वकृतको कारणले २९४
पूर्वदिशाको ६५
पूर्वपट्टि ४५४
पूर्वाग्रह ५०३, ५६७, युक्त १२२
पूर्वाग्रही ९३
पूर्वाचार्य ३१

पूर्वान्त ३४३, ३४४, ४११,
४७३, ४७४, ४७५,
अपरान्त दर्शन ३३६, अप-
रान्त ४७३, दर्शन ३३७,
युक्त ३४१, युक्त दृष्टि
३३६, सम्बन्धी १३८

पूर्वानुस्मृति अनुसार ३३१

पूर्वानुस्मृति-ज्ञान ६९०, ४६०,
५१०

पूर्वाण्ह समयमा १८०, २०१,
४७०

पूर्वेनिवास ४७३, ५०१, ज्ञान
५९४

पृथक्जन २५० ले १८२, संग १७८,
१८२

पृथक्जनिक ३१६, ३२४, ३२५
पृथुल ३१३, ३१४, ३१५, प्राज्ञ
२५२

पृथ्वी १०५, ३६१, ४५२, ४५६,
४५८, कसिण ४५२,
मा ३७, काय ११२, धातु
१०६

पे

पेटारीबाट ४५७

पेटभरी भोजनले २८५

पैतीस वर्षको उमेरमा २

पैवल नं १६०

पैशून्य ५८१, बाट, २१३, तालाई
२१३, तालाई त्यागनु

३७१

पैसा कमाउने १४१

पोखरीमा २२५, हामफाले ३४

पोढेटोलमा ४१२
 पौरुषताबाट २१३
 पौरुषतालाई २१३

प्र

प्रकृयाद्वारा १४९
 प्रकाश पारी ७१, ९१
 प्रचार १४
 प्रजापति २४४
 प्रष्ट ३१५
 प्रणीत २४१, २४२, तर ३५५,
 ४७६, ४७७
 प्रत्यनुभव ५९२
 प्रत्यवेक्षणा ३६४, ज्ञान ३२२
 प्रत्ययाकार धर्म ५७५
 प्रत्यनुभव ४७४
 प्रत्यय ५१, ५३, ५४, ५५, ५७,
 ५८, ५९, ६०, द्वारा ५७,
 ५९, ६०, ६१, छैन ८४,
 बिना ५६
 प्रत्यक्षफल १३७
 प्रत्यक्षरूपले ३६, ३८, ८३, ८४,
 ८९, १०४, १११, १२९,
 १३१, १७३, १७५

प्रत्याक्रोश ३२१, ३२२
 प्रतिक्रिया ९, १४१
 प्रतिग्राहक ५३०
 प्रतिघ संयोजन २५१
 प्रतिघ संज्ञालाई ४४९
 प्रतिष्ठामा १४५
 प्रतिष्ठित १७१
 प्रतित्यसमुत्पन्न हो ३६२, ३६३
 प्रतिस्थापित गराई २२१
 प्रतिध्वनित २१४, २१५
 प्रतिनिस्सर्ग ३६०, ३६१
 प्रतिपद् ४४३, ४४४, ४४५,
 ४४६, ४४८, ४४९,
 ४५२, ४५३, ४५६,
 ४५७, ४५८, ४५९,
 ४६०, ४६१, ४६२,
 ४६३, ४८१, ४८२,
 ४८३, ४८४, ४८६, मा
 ४४७, ४६८, ४६९
 प्रतिपदा ३७०, ३७२, ३७३,
 ३७४, ३७७, ३७८,
 ३७९, ३८०, ३८१,
 ३८२, ३८३, ३८४,
 ३८६, ३८७, ३८८,
 ३९०, ३९९, ४००,
 ४०३, ४०४, हूह ८६

प्रतिपादन ४०५, गर्ने ४०६
 प्रतिबद्ध २४४, २४५, २७७, छ
 ४५६
 प्रतिवादी २३४
 प्रतिसन्धि १६०
 प्रतिसम्भवा १६३
 प्रतिक्रम ३१, ७५, ७६, ७७,
 ९४
 प्रतीत हुन्छ ३६७
 प्रत्युत्तर ११६, ११८, २२६
 प्रत्युपस्थित ६३, ४७३, हुन्छ
 ४७२
 प्रथमध्यान ६६, २५५, २५६,
 २८८, २८९, ३२५,
 ३७२, ४५३, ४८४,
 ४८९, चित्त १५९
 प्रथमदिशा २१४
 प्रदर्शन २४, ६५
 प्रदर्शनी २८४
 प्रदक्षिणा २३७, ५९५, गरी १८०,
 २००, २०४
 प्रदीपादि ४४
 प्रश्नहरू १२, १४३, १३७, १८४,
 १८५, २५७, बनाई १८४
 प्रश्न सोच्ने छु १८४

प्रश्न बनाई सोच्छन् १८४
 प्रश्नोत्तर गरौं ४८१, ४८३
 प्रपञ्च ४६८
 प्रपातहरू ८८
 प्रफुल्लित १४, १६१, ३५५,
 ४९४
 प्रमाकर २५१
 प्रभावद्वारा १५६, १५७, १६०
 प्रभावशाली १५०, १५३, १५६,
 १७७, १८१
 प्रभावित १६१, ३५५
 प्रमाणकर सं २१४, २१५
 प्रमाणानुसार ५०१
 प्रमातले १८२
 प्रमुख अधिकारी १५२
 प्रमुखदाता १६३
 प्रमादवश ७३
 प्रमुख शिष्यहरू १६६
 प्रलय ४६१
 प्रलाप मात्र हुन् १०६
 प्रलोभित भई १२३
 प्रवृत्त २८२, ४९१, ४९२,
 ५९१, हुन्छ ४५, ४९
 प्रवृत्त्या ४, ७५, ५९१, हर्ष ८७,
 मागे १८, त्व ४०५,

५०३, ५९०, त्वमा ७८, पाऊँ ५९०	प्रहार २४३, गठन् ७६ प्रहीण १९५, २५१, भइसक्यो १९६
प्रवर्तक १७४	
प्रवेदित ३०१, ३०२, ३०३, ३०४	प्रज्ञप्तिहरूमा ३३९, ३४०, ३४१, ३४२, ३४३
प्रशब्धि ४४७, बोध्यङ्ग ४६, लाई ६१, का ६०, सम्बोध्यङ्ग ३१९	प्रज्ञा २४३, २५०, ४०९, पन ३१, ४०, ४२, ३०२, ३०४, ५१८, ५७७, ५७८, पित ५७७, द्वारा ४६, ६९, २८८, ४८९. स्कन्ध ४४१, बल ३१९, वान् ४४१, विमुक्ति ३२८, ४६३, ५११, विमुक्तिलाई ५८२, ५८३
प्रशंसक हँ ४०९	
प्रशसा ३३, ३०५, ३२१, ३५५, २५९, ४०८, ४०९ गरी ८०, गठ ३०३, गर्नुपर्छ ३२१, ३२२	
प्रशंसनीय २९२, २९४, २९५, ३०२, ३०४, हुन्छ ३०५	
प्रशंसित ३०५	प्रज्ञेन्द्रिय ३१९, को भाविता गठ ४४६
प्रसन्नपार्छ ३२४, ३२५	प्राचार्यहरूलाई ७६
प्रसस्त ४७, सुन चाँदी हुने २०५	प्राण ३३०
प्रसन्न १९९, ता १४२, ५७४, पारी १६ पार्छ ३२४, ३२५, कर ३४५	प्राणीहरू ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ८५, २७३, २७४, २९३, २९४, ४६६
प्रसाद ५७४	प्राणीहृत्या ३२९, गर्वा ३७, गर्दौंनौं २०२
प्रसिद्धि ३१३, ३१४, ३१५	
प्रसंगवश १०१	
प्रहाण ३६०, द्वारा ५३४	

प्राणीहिंसा २०९, २११, २२९,
४३१, ५८१, त्यागी २८२,
छाडी ४८२, बाट २१३,
२८२, लाई २१३, लाई
छाड्छ २१३, नगनु
३७१

प्राप्तगरी ४५५

प्राप्त धर्मी २३६

प्राप्त शयनासनिक ४३९

प्राप्तिमोक्ष १००, ४३९

प्रातिहार्य २४, २५, २६, ३४

प्रायश्चित्त गरी १०९

प्रासाद २९६, मा ६६६

प्रासादिक ४७, ३४५

प्रिय १८३, ४८४, रूप ६६

प्रीति २५६, २८९, ४५३, ४५४,

सुख ६६, ६७, २५६,

लाई पनि २५६, ४५४,

बोध्यङ्ग ४६, सम्बोध्यङ्ग

३१९, सम्बोध्यङ्गको ६०,

सम्बोध्यङ्गको भावितागर्छं

४४७

प्रेत ३९६

प्रेमको उपमा २७७

प्र मणीय २८३

प्रोत्साहित गरे १५५

फ

फल्गुहरू ५७९

फन्दामा पार्दा ३७

फल १४५, २३०, ३२६, ३२७,

३२८, छैन १

फलाना ३२, ठाउँमा ३२, गतिमा

९९

फलामको कीलो ३२९

फलामको टुक्रा १७९, १८२

फहराउने थिए १९८, २३५

फ्याँक्ने जस्तै गरी २११, २१२,

नकमा पर्नेछ २०६

फूटपार्न २८३

फूल १४५, हरू १०१, १६३

फैलिनै छ १७७

ब

बगैँचाको आँप २५

बगैँचामा २५

बगैँचे २७

ब्यञ्जनमा ब्यञ्जन ३१७, ५४२

बजारबाट २४५

बजारमा गई २४४	बलिद्वारा १
बटुकोमा ३५५	बलिया ६४
बढेर आउँछ २७९, २८०	बलिरहेको छ ५७६
ब्यक्त हुन्छन् ३०९, ३१४	ब्यसनको दृष्टिले ३६१
बताइ दिएको छु ३३७, ३४१, ३४३	बसीरहेकी २७८
बताउनुपर्ने ३३७, ३४१	बहाना गर्छन् १४५
बताउनु न पर्ने ३३७, ३४३	बहानागरी १४४
बताउनु भएको छैन ३३४	बहुजनसुखाय ३१७
बताएको छैन ५१९, ५२०, ५२१	बहुजनहिताय २, ३१७
बत्ती १९७, ३६४, ४७९, ४९०	बहुजनाकीर्ण ३३१
बध २९७, २९९	बहुधा ४५८
बन्धन २८५, ३०८, ३५८, ३५९, ४६८, ५११, ५१७, ५३३	बहुलाभयो २४२
	बहुलिकृत २१४, २१५
	बहुवेदनीयकर्म २७१, २७३, लाई २७२
बधाई दिनेछु १४२	बहुश्रुत ३६७
बन्धुजीब फूलहरू ४५१	बाखा २८४
बढेरजान्न ४५३	बाङ्गा २५७
बनाउन चाहन्छ ४५८	बाछाले ५००
बनावट चरित्र १२	बाल्टीन ४९१
बनारसी बस्त्रहरू ४५१, ४५२	बाढी ३९२, सम्बन्धी ३९१
व्यभिचार २०९	बाटो भुलेकोलाई १८६, २३४, ४९०
बयान गर्छन् ४३१	
बलकथा ४४७	बाटोमा २९७, २९९, ३४७
बलवान् २१४, २१५, २५१, पुरुषले २२४	बाटो देखाइदिवा १८६, ३६४
	बाँण २८०, को टुप्पोलाई २८०

बाँदरको बच्चा २४४, २४५, लाई
२४५

बाधा १४८, १५१, दिए ४९१,
पुन्याउँछ ५३०, को दृष्टिले
३६१, पूर्ण छ २८२

बाँध्ने २८५

बाबु ९६, आमा ५, ७४, १०८,
हुरूलाई ८४, पनि छैन १

बाँया १८३

बाखा ८७

बारको बीचबाट ५९२

बालक १८२, २४४, लिएर १४५,
हुरूसँग २८, हुरू २९

बालकनीय परिषद् २२१

बाल काट्ने व्रत ११७

बालिका २४४

बाबलो ४३६

बालुवा निचोरी १३७

बाँसको गाँठो ८८

बाँस गाढी २१

बाँसमा ८१, १६६, झुंड्याई २२

ब्याकरोति ५१७

ब्यापाव ४५, ५८३

बाहिरका ४५०, ४५१, ४५२

बाहिरको कोठामा २४०

बाहिर निकाल्ने छु १८३

बाहिर घुम २९७

बाहित पापोति ब्राह्मणो ४६६

बिउफिवा २८७

बिउफिरहेको बेलामा २६६, ५१०

बिउफिरहुँदा ६३

बिच्छी ३२३

बिन्दु ८८

बिघ्न १५१, गर्छ ५३०, पुन्याउँछ
५३०, बाधा २६, ४९८

बिरुवा २६

बिलाएर गयो ५७४

बीज २८३, बोटमात्र २०५

बीस जन्म २९०, को कुरा ४६०

बीस नालन्दा २३२

बीस पुरुष २३१

बुट्टा ४५८

बुढो २४४

बुद्ध ६, ११९, २५३, ने ह्यौं ८,

ह्यौं ३, हुँ १४८, होइनी

८, त्व ३४६, त्वज्ञान २,

१२, कहाँ १९०, कै

शरणमा परे १५२, कै

शरणमा गए १६, कै दृष्टि

अनुरूप ४९४, को अप-

बाव २००, को छजाति
 ४२, को मन्दिरमा २८,
 को अपवाद गर्न चाहन्छन्
 २०२, दर्शन ४०१, धर्म
 ३१३, ३१७, धर्ममा
 ४०५, वचनको पहिचान
 ३२०, भन्दा अगाडि १,
 ३३, ३७, ९६, १३२,
 भन्दा अधिका ३, मार्गी
 १४३, मार्गीहुँदा १६१,
 मार्गमा १५३, १६९,
 मार्गमा गएका निगण्ठ
 शिष्यहरू १४०, विषय
 सम्बन्धी ७, ८, शासनमा
 ३१४, ४१५, समकालीन
 १७२, सँग छलफल २२८,
 सिद्धान्तका ३६७

बुद्धिजीवि ६, १२, हरू २
 बुद्धोपदेश ७६
 वृक्ष ॐ ५७८
 बेमेल छैन ४०८
 बेमेल भई २९६, ३००
 बेंश पुगेका ३१५
 बेंश बितेका ३०७, ३०८
 बेंश बितिसकेका ३१४

बोकाहरू ५७९
 बोको ४५७
 बोटमा २६, १४६
 बोक्कङ्ग कथा ४४७
 बोल्दैन १८३
 बोध्यङ्ग ४६, ६१, ६२
 बोधि अङ्गहरूलाई ३१९
 बोधिजन्य ज्ञान ३३२
 बोधिज्ञान ४६
 बौद्ध २०, साहित्य १३३
 बृद्ध २४४

ब्र

ब्रह्मत्व २५२
 ब्रह्मचर्य २८१, २८२, ३०५,
 ३०६, ३०७, ३०८,
 ३०९, ३१०, ३१२,
 ३१३, ३१४, ३१५,
 ३१६, ३१७, ३२३,
 ४३१, ५८७, ५८८,
 ५८९, ५९०, ५९५, द्वारा
 ८९, प्रकाश गर्नुहुन्छ
 ४८८, पालन ४९९, पालन
 गर्दैनन् ४८७, पालन
 गर्छन् ४८७, ४८८,
 ४९०, ४९१, वास ३२९,

३३१, ३६३, ३७७, वास
पूरा भयो २९२
ब्रह्मचर्योपयोगी छन् ३३५, ३३६
ब्रह्मचारी २८२, ३१०, ३११,
३१२, ५३३, हरूका

निमित्त ५८८

ब्रह्मचारिणी ३१२, ३१३, ३१४
ब्रह्मलोकगामी ३२७, ५८४
ब्रह्मलोकसम्मलाई ४५८
ब्रह्मा २४३

ब्राह्मण २, १२६, २४५, ४६६,
४६७, ४६८, ४६९,
४९२, ५०५, ५०६,
५३३, लाई ३९, सहित
२४३, महाशाल कुलमा
४७, हरू १६, २८,
२४३, २६०, हरूका
३१, सत्यहरू ४६९, विद्या
४९२, कुलमा ५०४,
पण्डितहरू १८५, पुरो-
हितहरूले १ सत्य ४१०

ब्राह्मणी ४७७

भ

भगवान् २९६, कै स्मरण भयो

४७३, कै स्मरण हुन्छ
४७२, को पछाडिपट्टि
३४५, ले बताउनु भएको
छैन ३३५

भण्डार ३५५

भक्तिभाव ५००

भद्र ईश्वरले २९३

भने बमोजिम १७

भष्मपानं सक्ने छ २३२

भष्मपानं सक्लान् २३२

भष्मपानेछु २३२

भय ८, १४४, को कारणले ३३१

भव ३९६, ३९७, ४६८, कथा

४२०, ओघ ३९१, तृष्णा

३८९, दृष्टि ५६७, योग

३०८, संयोजन २५२,

३२९, ३३१, ५८२

भवाभवकथा ४७१

भवात्त्व ३२८, ३८५, बाट २९२

भवितव्य २७५

भविष्यमा १९६, २६०, २६२,

२६३, २६५, २६९,

बुद्ध हुनेछौ १००

भविष्यवाणी १००, १७९, १८२,

२६२, २६३, २६५, २६८	भाविता गछन् ४५२, ४५३ भाविता गछ् २७९ भाविता गरेको २१४, २१५ भावितात्मा २५२ भास ४७८ भान्सेहरू ३५ भाषण ३२०, ३२१, ४११, ४३१, ४७२, गछन् ३२०, लाई ३९, ९०, १०७, ११३, १७५
भाइ २९८ भाग्य ७६ भाग्यभाग भए ३४ भागेर गए ४ भागेर जानेछन् २६ भाऊजा ३५१, ३६९, लाई ३५५ भाँडा ४३५, हू ४५८ भाँडो बनाउने ऊँ ३५५ भात ३५५, को माड १०९, बाल द्वारा ३६१, बालद्वारा संघित ४५६ भाबार्हरू ९ भानिज ३६६, ३६८, का बीच ३६७ भार ५८२, मुक्त ५३३, बहन ५३३, बिसाई सकेको हुन्छ ५८२, बारहरूसंग ७८, ९७, १०९, १२१, १३६, बिसाइ सकेका ३२९ भाला २६३ भावना गछ् ५९ भावनाद्वारा ५३४	भित्र नजानुहोस् २४० भित्तामा न छोई ४५८ भिक्षा २३७, २३९, २४०, पात्र २०, २१, २२, २३, १६६, पात्रबाट २०२, टन २१, १२३, १४६, २१७, ३५१, ४१९, टनद्वारा ४३७, टनार्थ ४७०, ५०८, भोजन १९८, २३५, ३२३, ४३७ भिक्षुत्व १८ भिक्षुभाव २८१ भिक्षुभावक ५८२, हू ३०८, ३०९, ३१०, ३११, ३१३, ३१४, ३१५,

५८३, ५८४, ५८५,	भोकले पीडितभई ४१३
५८६, हरू हुप्रन् ३०९	भोगसम्पत्ति त्यागी २८२
भिक्षुहरू २३७, २३९, ५९१, लाई	भोजन ४, २०१, तयार भयो
१६१, को निमित्त ५८७,	२०१, गर्न नपाउने भए
५८८, संग ४३९	१६३
भिक्षुसङ्घद्वारा ५९०	भोवादी ४६६
भिक्षुसङ्घ प्रति शङ्का २४९	भौतिकवादी ९, ६३
भिक्षुणी ५८३, हरू २३७, २३९,	
हरूसंग ४३९, हरूका	म
निमित्त ५८७, ५८८,	
श्राविकाहरू ३१०, ३११,	मखलीवाच ९३
३१३, ३१४, ५८३,	मखमली ४३६
५८४, ५८५, ५८६	मुखामुख १७०
भूकम्प ४३६	मङ्गलको कुरा ४१७
भूत ८५, १८३, १८४, वादी	मंगुरी छन् ४७७
२८३	मञ्जना ४६७, ४६८
भूमिचतुष्कं ३९७	मफौली छन् ४७७
भूमिभाग २६	मठ १८
भूमिहरू ४८६	मण्डप २६
भेडा २८४, मार्नेहरू ४०	मन्त्र ३४८
भेद गर्नको निमित्त २८३	मस्तकमा २२५
भेट्न चाहन्छन् २४०	मत ५६६, मा ४८१, को कुरा
भेलाभई १५	४७५
भैंसी २०१	मर्दन ४५०, ४५१, ४५२
भैषज्य ३२२	मन्दभूमि ८६, ८७

मद्यपान ७९	मनपर्ने ६६, १८३, भए ३५८
मन्दिरमा जान निषेध २८	मन नपर्ने ७८, १८०
मदिरापान ४३२	मनः बण्ड १५६, १५९, २१८,
मध्यकल्याण २८१	२२८, २२९, २३०,
मध्यम प्रतिपदको २	२३१, २३२
मध्यम प्रतिपद्द्वारा २	मनः प्रतिबद्ध २२८
मध्यममार्ग २	मन फर्काई दिन्छन् २२६
मध्यमा भिक्षुणी ३१५, श्राविका-	मन फर्काउने माया २३९
हर्ष ३१०, ३१४	मनमा ३९, आसक्त भई २२८
मध्याह्न ४८०, समयमं १९०,	मनलगाएर सुन ६४
२२२	मनः सत्त्व १६०, २२८
मनःकर्म १५६, १५७, १५८,	मनसाथ गरी १४१
१५९, २२०, २२१,	मन सुचरित १९३, ले युक्त भई
२२३, लाई ८६	२९१
मनको विषय २८७	मनसंयम २६६
मनद्वारा ४७, ४८, १५८	मनाप ६६, १८३, १८४
मनः दुश्चरित्र १९३, १९४, ले	मनुष्य ३६६, अधिकार २
युक्त भई २९१, हर्षलाई	मनेन्द्रिय २८७
१९५	मनोकम्म नाम १५८
मनन गर १६, १८	मनोपुम्बङ्गमा धम्मा १६०
मनन गरी १८, ६८, ३५६	मनोभाव अनुरूप २९
मनपराउने २८३	मनोमय ४५७, कायरूप ४५७,
मनपर्छ ३५४, ३५९, ३६०,	श्रद्धि ४५७
३६१	मनोवृत्ति १४९
मनपर्दैन ३५२, ३५३, ३५४,	म बुद्ध पनि होइन ८
३५६, ३५९, ३६०, ३६१	

मरणपछि ३४२, ३४३, ३४४,	म सर्ववर्शी हुँ ९, ६३, १६४
४७८, ५४५, ५५३,	म सर्वज्ञ हुँ ७७
५५४, ५५५, ५५६,	म सर्वज्ञ होइन ७
५५७, ५५८, ५५९,	मसान २८८
५६९, ५७०, ५७१,	मह ४३१, को रस ५००
५७२, हुन्छ ३३५, ५४४,	महत्गत चित्त ४५९, ५९३
हुन्न ५४४, न त हुन्छ	महन्तहरू ६
३३५, तथागत ५२२,	महर्द्धिक ११, ५०३, ५९६
५२३, ५२५, ५२६,	महत्फल ५२९, ५३०, ५३१,
५३६, ५३७, ५३८,	५३२, हुन्छ १९९, २३५,
५४०, ५४१, तथागत हुन्छ	हुन्न १९९, २३६
५२०, ५२१, केही छैन	
३९०, पनि केही छैन २	महाग्रन्थी ८८
	महाजनहरू २०
मरणभयो २२८	महानश्रद्धि सम्पन्न १७७, १८१
मरणोपरान्त २९१, ४६२	महाध्यानी हुँ ५०५
मलाई मात्र दान विनुपर्छ ५२९,	महादोष २१८, २२०, २३०
५३०	महाघनी ४७, २०५
मलाई मात्र दान बेऊ १९९,	महान् २५३
२३५, ५०६	महानागहरू ३५
मलाई मात्र बेऊ १५१	महानुभाव ५९६, सम्पन्न ११,
मलाई सबै मनपर्छ ३५८, ३५९	२०३, २०४, ३५२,
मलाई सबै मनपर्दैन ३५८	५०३
श्मशानबाट ४३६	महाराज १७४, १७५
श्मशानमा १२३	महापराक्रमी ४५८
श्मशानसम्म १०६	महाप्रपातहरू ८८

महाप्राज्ञ २५२

महापुरुष १२, को वर्ण २५३

महाभोगी ४७, २७५

महामन्त्री १५०

महास्वप्नहरू ८८

महासमुद्र ५७७, ५७८

महासावद्य ३५३, तर २१८,

२२०, २२३, २३०, छ

२२३, २२९, २३१,

२३२

मा

माउरी ४३१, को घारीमा ५००

मार्ग १९९, २३६, ३७३, ३७४,

३७६, ३७७, ३७८,

३७९, ३८०, ३८१,

३८२, ३८३, ३८४,

३८६, ३८७, ३८८,

३९०, ३९१, ४००,

४०३, ४०४, ४४३,

४४४, ४४५, चित्त

१५७, मा ४६७

मार्गाब्द ३०२

माछा ७९, हल्का समूह ४६३,

जस्तै १२१, मार्नेहरू ४०,

हरूकानिम्ति ९४, ९५

माफको बलानमा २४१

माफको द्वारशाला २४१

माटोले ४५८

माणविका २४४, ले २४५, लाई
२४४

मातृ पितृघात १५६

माथितिर २२४, पारी २२४

मार्नकोनिम्ति १६८

मान २५१, ४२४, ४२५, ४२६,

४२७, ४२८, ४२९,

४३०, ४३२, ४३४,

४३५, ४३६, ४३९,

४४०, ४१०, ४६४, ४६७,

गर्छ ४६७, ४६८, ४६९,

संयोजन २५१

माननिबद्ध दृष्टि ५६७

मानसिक २८८, अस्थिरपन ५८,

आलस्यपन ५८, दुराचारले

युक्त ४६२, दुःख ४५५,

सवाचारले युक्त ४६२,

सुख ४५५

मानातिमान ४६७

मानानुसय ५७३
 माना पाथीमा २८५
 मानित ४३०, ४३२
 मानिसहरू ३५८, का जाल ८२,
 ९४, ९५

मानुषीय शब्द ५९३
 मार्नुहुन्न ४६६
 मार्ने २८५, वा मार्न लगाउने
 छनन् ११३

मामा ३५२, ३६६, ३६७
 मायाद्वारा २३९
 मायावी २५७, हुन् २२५, २२६,
 २३९
 मार ३२९, पीट १७१, सहित
 २४३

मारिन्छन् २३०
 मालाकार २५३, हरू ३५
 मालागन्ध विलेपन ४४, ४७
 माला-सुगन्ध २८४
 मालिक २५, सँग ७३
 मात्सर्य-संयोजन २५२
 मार्सी चामलको भोजन ४३७

मासु ४२, ७९, भोजन २०१,
 २०२, को थूप्रो ३७, को
 एउटै थूप्रो २३१

माहुतेहरू ३५, ८३, १०४, १११,
 १२८, १७३

मि, मु

मिथ्याचार गर्छन् २११
 मिथ्यादृष्टि ३३, लाई २१४, बाट
 ९९, क २०, २८, २९१,
 ४६२, ५६७, ५८२, युक्त
 ४६२

मिथ्यामान ४६७
 मियान ४५७
 मिलाउन २८३
 मीमांसा २४६, समाधिद्वारा ३१८
 मीठा-मीठा ७९
 मुस्काइरहेकी २७७, २७८
 मुख ४६०, वर्ण १४, मा १८२,
 २६४

मुञ्ज ४५७
 मुत्ताचार ७९
 मुक्ति २१४, विहारी २५०,
 चित्त २१५

मुनित्व प्राप्त २५१
 मूर्ख ४२, ८९, २४५, लाई २४६,
 प्राणी ३२४, ३२५

मृगी ढढ

मूलभूत कारणहरू ३६७

मूलसिद्धान्त ३५१

मूलसूत्रमा ३५२

मूल्य ४२

मोक्ष ३६७, को बाटो ४९२, को

द्वार २

मौनताद्वारा ४९९, ५००

मौनतालाई ५००

मे, मौ

मृ

मेघ रहित ४७९, ४८०

मेरा धावकहरूलाई १९९

मेरी आत्मा हो ५३८, ५४१

मेरो हो ५३८, ५४१

मेलखान्न २३१, २३३

मेलखान्छ ५२८, ५४२

मेलमिलाप २८३

मैत्रीचित्त २१४

मैत्रीविहारी ४१५

मैथुन २८२, ३३०, ब्रह्मचर्य २८२,

धर्मबाट २८२

मैलिएको २००

मैलो परेको छ ४६०

मैलो न परेको २३६

मैलो परेको भए ४६०

मोह २५१, ३७५, अकुशल हो

५८१, को कारणले ३३१,

क्षय ३७०, ३७३

मृग ढढ, मानेहरू ४०

मृतक शरीरहरूका २०३, २०५

मृतशरीर १०६

मृत्यु ३४, ६५, १५६, १६०,

२९६, २९९, ३००, मार

२५०, पछि ४४, ४७,

४८, १०२, २२८, २९९,

३००, ५११, ५१२, पछि

केही छैन १०६

स्मृति २८८, अनुसार ३३१, द्वारा

४५५, प्रस्थान ४६, ३१८,

४४३, परिशुद्धगरी २९०,

बोध्यङ्ग ४६, बोध्यङ्गको

५९, सम्बोध्यङ्ग ३२०,

मान् २५२, राह्नु ४६,

राखी ३७२, ४८८, वान्

६७, २१४, २५६, २८९,

वान् भई ३४४, सम्प्र-

जन्यता ४५४
 स्मृतीन्द्रिय ३१९, को भाविता
 गच्छं ४४६
 मृदु १९९, २३६, २९०
 मृषा २०२, वाद २१३, ४३२,
 ४८२, ४८३, ५८१, वाद
 त्यागी २८२, वादलाई
 २१३, वादलाई त्यागु
 ३७१, वादबाट २१३,
 वावी १०२, ११६

य

यष्ठी २३
 यताउता हेर्दा २८७
 यताको कुरा सुनी २८३
 यता भन्न आउन्न २८३
 यतात्म १७५
 यतिञ्जेलसम्म १४२
 यस्तो आहार ४६१
 यस्तो गोत्र ४६१
 यस्तो वर्ण ४६१
 यस्तो हो पनि भन्दिन १२९, १३०
 यथार्थ ५९, ६०, जान्दैन ५८
 यथार्थ ज्ञान ६२
 यशास्वी ८, १३६, ४२२, ४२३,

४२४, ४३०, ५१५,
 ५१६, ५१७
 यशाप ३१३, प्राप्त ३१४
 यसं जन्ममा २७२
 यसं जीवनमा ३६, २६१, २६२,
 २६५, २६६, २६९,
 २७०, २७२, ४६३,
 ५८३, ५९१, ५९४

यसं जीवनको ३२२
 यही सत्य हो ३५९, ३६०, ३६१
 यक्षहरू ४१२
 यक्षिणी ४१२
 यज्ञ १, गर्दै ३८, को फल छ १०५
 यात्रा १४
 यानकथा ४२०
 यान-वाहन ४४, ४७
 युक्तियुक्त ४८१, ४८२, ४८४,
 ४८६

युद्धकथा ४२०
 ये घम्मा हेतुप्पमवा ३५१
 यो उत्पन्न हुन्छ ४७४
 योग ३०८, क्षेम ३०७, ३०८,
 ३०९, क्षेमप्राप्त ३१४,
 ३१५
 योजन २३

धो दुःख हो ३३६
 यो दुःखको समुदय हो ३३६
 यो दुःखको निरोध हो ३३६
 यो न भएमा यो हुन्छ ४७४, ४७५
 योनिहरू ८५
 धो ब्राह्मण सत्य हो ४६५, ४६६
 यो भएमा यो हुन्छ ४७४, ४७५
 धो रूपको अन्त्य हो ५७२
 धो रूपको समुदय हो ५७२
 धो रूप हो ५७२
 धो लोक पनि छैन १०५

र

रङ्कसम्म २
 रगत १६४, १८३, छादेका थिए
 १२६
 रङ्गाउन २४५, २४६
 रजनीय ६६
 रञ्जितकारपुत्र २४६, कहाँ २४५
 रक्त कसिण ४५३
 रक्तचन्दनको एक टुक्रा २०
 रक्तचन्दनको भिक्षापात्र ८१
 रक्तपाणी २४५, २४६
 रथकार ८८, कुलमा ४३

रथको अङ्गप्रत्यङ्ग १८५, को
 बारेमा १८४, १८५
 रथबाट जानहुने बाटोसम्म १९०
 रथ सम्बन्धी १८५
 रथिक हुँ १८५
 रसास्वाद युक्त १२३, भोजन १४३
 रसास्वाद लिदा २८६
 रक्षा गर्न २८६
 रंग रंगाउँदा २००
 रंग लाग्ने हो २००

राग १९५, २५१, ३६२, ३७५,
 ३७६, ३८९, ४१०, को
 कारणले ३३०, को नजिक
 ३५४, द्वारा ३८५, बाट
 मुक्त ३२८, क्षय ३७०,
 ३७३

राजकथा ४२०, ४७१
 राजकुमार १७७, १७८, १७९,
 १८०, १८१, १८२,
 १८३, १८४, १८५,
 ले १८०, १८१

राजदरबारमा १२५
 राजपरिवारका १६२
 राजपुत्रहरू ३५

राजमहामात्यहरुसंग ४३९

राज्यमा ३९

राज्य शासनका १५२

राजाको कारणबाट २०६

राजा रजौटाहरू समेत ६

रातमा २०९, २१०, २११

राता ४५१, दर्शन ४५१, वर्ण
४५१

रात्र्यान्धकारमा ४७८, ४७९

रातो ५३३

रात्ररी जानी बुझी गर २३५

रात्ररी मनमा सोच २२८, २३०,
२३२, २३३

रात्ररी मनमा सोचेर बताऊ
२३२, २३३

रात्ररी रङ्गले समाच्छ २३६

रात्रो ६६, होइन २१२, २१३,
अवस्थामा ४६३

रिसाउँछन् ८०

रिसाउँदथे १:५

रिसाएका १३, कुरा १४, ८०,
कुराहरू १२, थिए १८२

रिचाउँदिन २२५, २२६

रिचि ३६६

रिहा ४२९, पनि १३, ८०, ४२४,
४२५, ४२७, ४२८,

४२९

रुखमनी २८७, मात्र रात बिताउने
१२३

रूप ५१, ५३, १५७, ३५४, ३८५,
४०१, ४०२, ५५७,

५५८, ५५९, ५६०,
५६१, ५६२, घातु ३९७,

३९८, लोक ३९६, ३९७,
३९८, मव ३८९,

३९६, ३९७, ३९८,
४६८, संख्यान ५७७,

शाश्वत हो ३५४, अरूप
लोकबाट ४४५, मा ३४३,

मा आत्मा छ ३४२, मा
अज्ञानता ५४६, संज्ञालाई

६८, मा रूपसंज्ञी हुन्छ
४४८, संज्ञी भई ४५०,

स्कन्ध ४०२, हक ४५०,
४५१, ४५२

रूपादिमा अवर्शनता ५५७

रूपावचर ३९७, भूमि ३९७,
३९८, ध्यान ६६, २५५,

कुसलं ४५२, कुशल
१५९, चित्त १५९

रूपी ४९९, ५४५

रूपोपादान ४०२, स्कन्ध ४०१,
४०२

रूक्ष चीवरधारी ४३६, ४३७

रोग ३२३, लाग्यो २२८

रोगको दृष्टिले ३६१

रोगी ४३, भई १४२

रोटी ४

रोपिन्छ २६३

रोपिएको २६४

रोले बनाएको ९३

रो समाती २२४

ल

लङ्गडो ४३

लज्जा ढाकनकोनिम्नि १३४

लज्जालु २८२, ५३३

लटाइमा ७६

लक्षण १३

लाञ्छना १४८

लाज पनि हुन्छ २०२

लाजशरम ३२३

ग्लानप्रत्यय ३२३

लामो लामो रौं भएको २२४

लाम ३०१, हो ३०४, ३२२

लामदायक ३५४

लामसत्कार ४, ५, ६, १५१,
बाट ३६७

लाम र यशप्राप्त ३१६

लामाय ३१३, प्राप्त ३१४

लामान्वित १५०

बिलष्ट स्वभावका ७

लिप-पोत गरिराखेको ४३८

लुट्ने २८५

लुटपीट् ३७, गर्दा ३७

लुटेर लियो ४

लूले ४३

क्लेशकाम ३३०

क्लेशग्रन्थी छैन १३३

क्लेशदुःख २५०

क्लेशमार २५०, ३२९

क्लेश रहित २९०

क्लेशहरू १२, १३३, २५१

श्लोक ११५

लोक ६५, ६६, ३९६, ३९७,

सम्बन्धी प्रश्न ३९६,

विमुक्ति हो ६६, ६७,

६८, ६९, शाश्वत हो १,

५३९, ५६६, विद् २१२,

१८१, मा २१४, ३१४,

मा न अल्की ७०, को
अन्तमा ६५, ६६, ६७,
६८, को अन्त हो ६६,
६७, ६८, ६९, को अन्त्य
मा ७०, को अन्तमा पुग्ने
छु ६५, शाश्वत हो कि
होइन ४९८, शाश्वत हो
वा होइन ४९७, ५०१,
अशाश्वत हो ५६८, अनन्त-
वान् हो ५६८, अनन्तवान्
हो ५६८, ५७०

लोक व्यवहार ३६३
लोकाल्यायिक कथा ४२०
लोकापवाद १४५
लोहित (रातो) जाति ४०, ४१
लोभ ५०२, अकुशल हो ५८१
लौकाको कुरा ३८, ८९, १०६,
११३, १३०, १७५,
४४२
लौका यस्तो छ १३७

व

वल्कल ४
वचन १८१, १८२, १८३, १८४,

कर्म २२०, ले प्रहार गर्दा
१४, वण्ड २१८, २२३,
२२८, २२९, २३१,
२३२, द्वारा ४४, ४७,
४८, बुश्ररित्रं १४, १९३,
१९५, सुचरित १९३,
संयम २६६, रूपी वाणले
१३, रूपी वाण २९७,
२९९, ३००

वचीकर्म १५६

वचीवण्ड १५६

वटुली ४३६

वर्ण २९०, ४७७, ४७८, ४७९,
४८०, ४८१, लाई ४८१,
वावी ४३२, ४३३, ४३५,
४३७, ४३८

वर्तमान कालको कुरा ३३२, ३३३

वर्तमान समयमा ९४

वस्त्र ४३, ४७, कथा ४२०, हक
४५०

वस्तुकाम ३३०, ३९३

व्रतद्वारा ८९

वन्दना गर्नु हुन्न २८

वध ३०, २८५

वन्ध्या ११२

वयोवृद्ध १०, २४४

वलवान् २५१

वशमा १५५

वशीप्राप्त २५२

वसल १४९

वर्षादि ४५४

वर्षावास २०, ८१, १६६, १७१,

२९८, ४२२, ४२३,

४३५

वा

वाक् ८६, कुञ्जरित्रले युक्त मई

२९१, मुञ्जरित्रले युक्त मई

२९१

वाकचीर ४

वाक्यद्वारा १९७, २३४

वाचिक दुराचारले युक्त ४६२

वाचिक सदाचारले युक्त ४६२

वाण २६३, बनाउनेको उपमा
२८०

वाद १७७, १७९, १८१, २४२,

४२४, ४३०, आरोप गर

२२५, २२६, आरोप गर्छु

२९७, २९९, आरोप

२२४, विवाद १४४,

१४५, ३४८, विवादको

१७१, २४२, २४३,

विवादको निन्दा १९१,

गर्न दक्ष २५२, पटिहारं

२६७, बाट २९७, विवाद

गरी २९७, २९९

वावानुवाद २७३, २७५, ५१०,

५११, ५२९

वावारोपण १५५, २०३, २०४,

२३९, २४३, ४२४,

४२५, ४२६, ४२८,

४२९, ४३०, गर्न १४२,

गरे २०३, गर्ने विचास्ले

१४४

वावी २११, २६०, ३३९, ३४०,

३५७, ३५९, हर्ष १४५,

३६०

वायु १०५, ३६१, ४५६, ५१८,

घातु १०६, काय ११२,

कसिण ४५३, ले ५१८

वारपार गर्छन् ४५८

वालकहरू २८

वि	विद्या ७, द्वारा २२६, चरण २१२, चरण सम्पन्न २८१
विकट जीवन ७८	विदित धर्म ३६४
विकारता १३	विदित धर्मी २३६
विकाल भोजनबाट २८३	विष्टवंश पाछं २०६
विगतमोही २४९	विनयवादी २८३, ३३३
विगत लोभ २५२	विनाश ३६१, १९४, गरी १६८, पाछं २०६, को निम्ति २०४, २०५, २०६, हुन्छ, ३४२, ३४३
विग्रह ३६०, ३६१	
विचरण ४२५	
विचलित ५००	
विचार रहित २८९	
विचिकिच्छा ४५, २८८	विनिपात ४४, ४७, २९१, ४६२
विचिकित्सा ४५, ५८, ५१७, ५३१, ५८३, संयोजन २५१, ३२७	विनीत ३१४, ३१५, हुन्छन् ३०९
	विषरीत धर्ममा २९
	विषयना ५९२
विचित्र प्रश्नका उत्तरहरू २३४	विप्रहीण ५३२
विचित्र मालाहरू २५३	विपाक ३०, २३०, दुःखबाट २५०
विजय २५०	विपुल ४४५
विजित-विजय २५०	विपुल महान् २१४
विजेता ३३४	विभव तृष्णा ३८९, ३९०
विज्ञानवखन्धी ४०४	विभव दृष्टि ५६७
वितर्क २८९, विचार ६७, २५४, २५५, २५६, ४५३, लाई ४५४, ६७	विभाजन ३५४
	विभाजित २९९, माए ३००
विस्तृत ३१३, ३१४	विमुक्त २९२, ३६४, हुन्छ ३६३, चित्त ४६०, फलदायी ४४७
वित्तोपकरण हुने २०५	

विमुक्ति ज्ञानदर्शन स्कन्धले ५३२	विशारद २५२, ३०८, ३१४,
यिमोक्ष ४४८, ४४९	३१५, हुन्छन् ३०९
विरक्त ५३, ५४, ३६३, हुन्छन्	विशाल परिषद् २४०, २४२, लाई
५३, ५४, ५५, झई	२४०
२९८, रहन्छ २१३	
विरज २००, २३६, ३६४, वित-	विश्वास ९९, १६२, १६९, २४६,
मल १५२	३३६, ३४८, ३५३,
	३९४, गर्ने ३३७, ३३८
विराग २७६, २७८, २७९,	विशिष्ट व्यक्तिहरू ६
५७३, धर्म ३६२, ३६३,	विशिष्ट विद्वान् २
गामी ३३५, ३३६,	
निश्चित ५९, ६०, ६१,	विशुद्ध ५०, ५३, ५४, ५५, २९१,
४४७, कोनिम्ति ३२४,	४५९, ४६२, हुन्छन् ५४,
३२६, ४६८, ल्याउँछ	७६, ८४, हुनाको हेतु के
५७१	हो ? ५३, दर्शक २५२,
	दिव्यश्रोत ५९३, दिव्य-
विरामी १७०	चक्षु ४७५, दिव्यचक्षुद्वारा
विरोध छन ५२७, ५२८, ५४२	५११
विरोधमा ५	
विवर्त (श्रुष्टि) कल्पको २९०	विशेषता १७८, १८२
विवाद १७१, ३६०, ३६१, ३६३,	विषमा २६३, २६४
न गरेको ३२०, रहित	विषयमा २२४
२८८, ४८८, मूल ३०१	विषालु घाउको उपमा २६३
विवाह गरी १२३	विषालु भोजन १६८
विवेकज ६६, ४५३, ४५४	विहारहरू १९, बनाई २१६
विवेक निश्चित ५९, ६१, ४४७	विहारमा २८
विविध प्रकारका १७३	विहारमित्र पठाए २८

विहारमित्र पनि जानु हुन्छ २८	सम्बोध्यङ्गको ६०, सम्बो-
विक्षिप्त कुरा १२१	ध्यङ्गको भावितागर्छ
विक्षिप्त चित्त ४५९, ५९३	४४७
विक्षिप्त वादहरू ५४७	वीर्यारम्भ ४४५
विक्षेप १३०, १३१, वाद १२९	वीर्येन्द्रिय ३१९, को भाविता गर्छ
विज्ञ-पुरुषहरूले २४३	४४६
विज्ञानगत्यायतन ६८, ३९८, ४४९,	वृसितवा ३२९
लाई ६९, ४४९	
विज्ञान ५२, ५५, ४५६, ५६०,	वे
५६२, कसिण ४५३,	
अनन्त हो ४४९, संख्यान-	वेणु कुलमा ४३
बाट ५७९, मा ५५९,	वेणुप्रमाण ४३५
५६१, मा अज्ञानता ५५५	वेणुप्रमाणाहारी ४३५
विज्ञानोपादानस्कन्ध ४०३	वेतको गाँठो ८८
वीज-बोट मात्र २०४	
वीतदोष-चित्त ४५९, ५९३	वेदना ४६, ५१, ५३, २६३,
वीतमल २००, २३६, ३६४	२६४, २६७, २६९,
वीतमोह ५९३, चित्त ४५९	२७४, ३२३, ३५४,
वीतराग ४५९, ५९३	३८३, ३९७, ३९८,
वीतरागी २५२	४०३, ५४९, ५५७,
वीमंसन भूमि ८६, ८७	५५८, ५५९, ५६०,
वीमंसा (मीमांसा) ४४६	५६१, ५६२, ५७२,
वीर्य ३७१, बल ३१९, वान् २५१	संख्यान ५७८, मा अज्ञान-
समाधि ४४६, समाधिद्वारा	ता ५४९, क्षय हुन्छ २६०,
३१८, सम्बोध्यङ्ग ३१९,	२६२, २६६, २६९,

पनि अनित्य हो ३६२,
सम्बन्धी ३८३, मा वेदना-
नुपशयी भई ३४४, सु
वेदनानुपस्सी ३१८

वेदनानुपशयी ४४४

वेदनीयकर्म २७२, लाई २७३

वेदनापादानस्कन्ध ४०३

वेदहरू ३४८

वेनयिक १९२, १९५

वेससमन्तर २५०

वेदुर्यमणि ४५६, ४७८

वेनयिक १९२, १९५

वेभवसम्पन्न ४९२

वेश्य २, ५३३, नी ४७७

वेशारद्य २३६, ३६४, तामा १५२,

ताद्वारा २, प्राप्त ५८४,

५८६

वृक्ष ५७९, षै ५७७, मनि ४३८

वृषभ समान २५१

व्य

व्यक्त हुन्नन् ३०८

व्यक्तित्व १५५

व्यञ्जन ३२०, ३२१, ३२२, मा

व्यञ्जन ३१९, ५२७,

५२८, ज ३२२, ग्राही

२८५, २८६, २८७, ह्रू

३२०, ३२२, युक्त २८१

व्यस्त ४३९

व्यभिचार ६

व्ययधर्म ३६२, ३६३

व्यवहार ३६३

व्याकरोति ५१५, ५१६

व्याकृतं ३३६, ३३७, ३४१

व्याकृतं ३३६, ३४३

व्याख्याता २५२

व्याघाहरू ४०

व्याघि (वेदना) लाई ३२३

व्यापाव ५७, १५८, ५३१, ५८२,

लाई २१४, लाई बुरगरी

२१४, लाई हटाई २८८,

संयोजन ३२७

व्यापारी १६२

व्यावहारिक ३५५

व्याख्यान ४२४, ४२५, ४२७,

४२८, ४२९

श

शङ्का २५०

शस्त्र २६३, रहित २८२

शत सहस्र जन्म २९०

शक्ति सम्पन्न १५६, १५९, १६०
 शब्द सुन्दा २८६
 शब्दहरू ४५९
 शय कोटी ४७
 शय जन्म २९०
 शयनकथा ४२०
 शयनासन १२३, २८७, ३२३, मा
 ४३८

शय वर्ष आयु ६५
 शरणागमन १८६, १९७, २००
 शरणमा १६१, १६२, १९९,
 २०७, २३४, २३५,
 ३६५, पछु १८६, १९७,
 १९९, २१५, २३४,
 २३६, ३६४, ४९०,
 ५९०, गए ३०,

शरद महीनामा ४८०
 शरीर ३२३, ३६१, छोडी ४४,
 बाट गरिने २२३, वर्ण
 १४७, सीघापारी २८८

शल्य २६३, द्वारा २६३, २६४,
 निकाल्यो २६४, चिकि-
 त्सकले २६३, २६४,
 चिकित्सककहाँ २६३, को
 दृष्टिले ३६१

शाक्यपुत्रीय २८, ३२४, ३२५,
 ३२६, ३२९

शाक्यवंशीय २
 शाखाहरू युक्त २७
 शान्त २५२, भएर गयो ६२,
 १८८, १८९, पारी २८८

शास्ता २८१, ३०१, ३०२, ३०३,
 ३०४, ३०६, ३०७,
 ३१४, ३१५, ४३०,
 को रूपमा १६२, प्रति
 शंका २४९, पनि हुन्छ
 ३०८, ३१०, ३११,
 ३१२, ३१३, ३१४,
 पनि प्रशंसनीय हुन्छ ३०५

शान्तिकोनिमित्त ३२४, ३२६
 शान्ति ल्याउँछ ५७१
 शारीरिक २८८, ३६२, रूप ४५६,
 कथाबाट ६२, सुन्दरता
 १५५

शालोद्यान १७
 शाश्वत १७०, ३३९, ३४०, ३५४,
 ३९४, ४२०, ५४८,
 हो ५४१, ५३५, दृष्टि
 ३५३, ५०३, दृष्टिक

५०३, हुन् ३३९, पनि	२३९, २४०, ३५१,
अशाश्वत पनि ३३८, वाव-	३५२, नबन्नुहोस् ४९१,
हरू ५४६, ५४७, वादी	हरूका बीच ३००, हर्लने
५६४, लोक हो ५२१,	१२, ७९, ४२६, ४२७,
५२२, ५२६, ५२७,	४२८, ४२९, हर्ल ५.
५३७, ५३८, ५४१,	७५, ७६, १७०, हर्लद्वारा
५४९, ५५०, ५५१,	१३५, हर्ललाई ८०,
५५२, ५५३, ५५४,	१९०, १९२, १९३,
५५५, ५५६, ५५७,	१९४, १९५, १९६,
५५८, ५६०, ५६२,	१९७, हर्ललाई अनुताप
५७१, लोक ५४०, ५४७,	३०५
५४८	
श्रास-प्रश्नासमा २८८	शिक्षा-नियम २६, ४१७
शासन २२२, कर ५८४, ५८५,	शिक्षित १८८, १९०, १९२,
६८६	१९३, १९४, १९५,
शिष्टाचारपूर्वक १५०	१९६, १९७, २५०,
शिष्टसम्पन्न २८३	३२०
शिल्पफलहरूद्वारा ३६, ८३,	शीतल पानीले ४५५
१०४, १११, १२८, १७३	शीतल पानीको धारले ४५४
शिल्पीहरू ३६, ८३, १०४, १११,	शीतोष्ण १०५
१७३, छन् ३५	शीर समाती १८३
शिष्य १९८, २३४, ३५१, ४९१,	शील ४०९, कथा २३६, स्कन्ध
बने ५, त्वमा २२६,	२८२, ४४०, द्वारा ८९,
२३४, २३७, २३८,	व्रत उपादान ३९४, व्रत
	परामर्श ५८३, व्रत परा-
	मर्श संयोजन २५१, ३२७,

वान् ४४०, वान्लाई	श्वेतहिमाल ११९
५३१, सम्पन्न २८२,	शंख ५९१, ज्ञानद्वारा ५९१, प्रति-
५३३, समुदाय ४४०,	सम्भिदाज्ञान १६३
संयमद्वारा ३८	शोक २७७, २७८
शुक्रतारा ४५२, ४७९	शौडिक-कर्मकार २२४
शुद्ध २५२, वस्त्रमा २००, जाति	शंकल्प १८९
१, कामभोगी ३११, ब्रह्म-	शङ्का ५८ ४९७, ४९९, ५१७,
चारी ३१३	सन्देह ४५, रहित २३६,
शुद्धि ७५, हुनेको ८४, र अशुद्धि	सन्देहलाई २८८, लागेका
१, र अशुद्धिको हेतु छैन	कुराहरू ४९२, बाट २८८
५०	शङ्ख ४६३, जस्तै २८२, बजाई
शुक्ल (=कुशल) धर्ममा ४३,	२१४, २१५, बजाउनेले
४४, धर्म सँ ४८	२१४, २१५, ४५९, धम-
शुक्ल (=सेतो) जाति ४०, ४१	कले ४५९
शुक्लामिजातिक ४३, ४६, ४८	शांसयउत्तीर्णं ५८४, ५८५, ५८६
शुद्ध-५३३, हर्ष २, २४३	षडभिज्ञ ५०४, ज्ञान ५०३, लामो
शुद्धिणी ४७७	५०६
शून्यको दृष्टिले ३६२	षड्यन्त्र १६८
शूष शास्त्रीहरू ३५	
शूरहरू ३५	श्र
श्वेतकसिप ४५३	
श्वेतवस्त्रधारी २९९, ३००,	श्रद्धा २६७, ५००, लु २९, उत्पन्न
५८३, ५८४, ५८५,	४८८, उत्पन्न हुन्छ २८२,
५८६, ५८७, ५८८,	ले मात्र २५६, पूर्वक ३२,
५८९	मन्वा ज्ञानलाई २५५,
	बल ३१९

अट्टेन्द्रिय ३१९, को माविता गर्छ
४४६

अमण १८, २८, ३६, ४६६,
४६८, ४६९, धर्म २५०,
गौतम ११, २८, १७८,
१४३, १७१, १८८,
१९०, १९१, १९२,
१९३, १९५, १९६,
१९७, २०४, २२२,
२२४, २३९, पण्डितहरूले
१८४, १८५, शील ३५१,
ब्राह्मण ८, १७, ३३३,
३३७, ३३८, ३३९,
३४०, ३४२, ब्राह्मणहरू
३५८, ३५९, ३६०,
३६१, ४२२, ५१४,
ब्राह्मणहरू मध्येमा ४२३,
ब्राह्मणहरूलाई ४२, १०५,
११२, १७३, १७५,
ब्राह्मण सहित २८१

अमणोद्देश १७१, २९८

आवक १५३, १५४, २११, २४७,
३०१, ३०२, ३०३,
३०४, हुँ २५०, २५१,
२५२, २५३, हुन् २४६,

हरू १७१, ३०८, ३०९,
४०८, ४०९, ४२५,
४२७, ४२९, ४३२,
४३३, ४३५, ४३७,
४३८, ४३९, ४४०,
४४२, ४४३, ४४४,
४४६, ४५२, ४५३,
४५६, ४५७, ४५९,
४६४, हर्षका ३५६,
हरूले ४४९, ४५७, ४५८,
४६०, ४६१, ४६२,
हरूलाई १८८, १८९,
२०८, २०९, ३२९,
४५८, ४५९, ४६२,
४६३, पनि प्रशंसनीय हुन्छ
३०५

आवकत्वको घोषणा २४६

आमणोर २९८

शृंगार गर्ने २८४

श्रुतवान् आवक ३६३, ले २२२,
२२३, २२७

श्रुति ४७८, परम्परानुसार ४१४,
परम्पराद्वारा ४८५

श्रेष्ठ २४१, २४२, छु ४६७, छु
बन्ने मान ४६७

श्रोत ३७९, विज्ञेय शब्दहरू ६६
श्रोतेन्द्रिय २८६

स

स्वर्ग ४६२, ५१२, पुग्ने ४९६, मा
पुग्ने ५१२, कथा २३६,
मा १५६, गामी ३६, ८४,
१०५, ११२, १२९,
१७४, लोकमा २९१

स्व.अर्थ ५०५

स-उत्तर चित्त ४६०, ५९३

सक्काय ४०१, ४०३

सत्काय ४०१, ४०३, ४०४, सम्ब-
न्धी प्रश्न ४०१, दृष्टि
५६७, ५८३, दृष्टि संयो-
जन ३२७

सत्कार ४३२, ४३३, ४३५, ४३७,
४३८, ४३९, ४४०,
४४१, ४४२, ४४३,
४६४, पूर्वक ४३२, ४३३,
४३५, ४३७, ४३८,
४३९, ४४०, ४४१,
४४२, ४४३, ४६४,

सम्मान ८

सकारात्मक १४३, १४६

सकृदागामी १४७, ३२७, ४४५

स-कुशल ४७३

सङ्ग २५१

सङ्गती २७५, को कारणले २७४,
२९३, २९४

सङ्गायना गर्नुपर्छ ३१७, ३१९
स्वर्गीय १७४

सङ्गहरू ३२०, ३२१

सङ्ग भएका ४२२, ४२३, ४२५,
४२६, ४२७, हुन् ४२८,
४२९, ४३०

सङ्गलाई ३२०, ३२१

सङ्गको बीच ४३९

सङ्गी ८, १७, ७८, १३६, ५१५,
५१६, गणाचार्य ९, ९७,
१०९, १३५

सङ्गी ३

सचेत भई २८७

सचेतन गर्भहरू ८७

स्वच्छ २९०, ४६३, ४८०

सर्जाय हुन्छ २५

सञ्जाकखन्धो ४०३

सट्टापट्टा १३४

सठ २५७

सडकबाट २०१

सत्त्व ८५, ५१८

सत्य १८३, १८४, २५७, ३३२,
३३३, हो १३१, ३३५,
५६८, मा बसी २२८,
२८३, वादी ९२, २८३,
३३३, ५३३, वादिता-
द्वारा ३८, हर्ष ३३९

स्वतन्त्र विचारलाई .१५०

सप्तकाय ११२

सप्तम बुद्ध २५२

सप्तत्रिंशद्विधपक्षीय ४०९

सप्तबोधयज्ञ ४६, ५९, ३१८,
३१९, ४४७, लाई ४९,
को भाविता गर्छन् ४४७

सत्त्वहरू २९१

सतिपट्टान ३४४, ३४३

सन्तुष्ट २९, १९७, १९८, २३४,
२३५, २५०, २६६,
२९५, ४३३, ४३६,
४३७, ४३८, ४४२,
४४३, ४९७, गराए १८०,
भएर १२३, हुन्छ २८५,
भई ३४५, पाछै ४७४, ता
२८५

सन्तुष्ट २०२

सन्तोष १३७, जनक ११, १२

स्वस्थ ३४२

सन्त्यागार १८७

सन्वसित २०२

सदाचार गर्छ ४४, ४८

सदाचारको कुरा बोल्ने २८३

सन्दिष्टिक २६९

सर्वा ३२३

सन्दृष्टिक २६९, २७०

सदृश छु ४६७, भन्ने मान ४६७

सन्देह छ १७, ५८

सदोष चित्त ४५९, ५९३

सद्धर्म ३०७, बताउन समर्थ ३१५,

अवबोध गरेका हुमन्

३०५, अवबोध गर्न सकेनौं

३०६

स्वप्नहरू ८८

सनपाट-कृडा २२५

सन्त्यासीहरू २, ३४६, ३४७

सन्निधिकारक ३३०

सन्निपात ३५६

सम्प्रजन्य ३७२, ता २८७

सम्प्रतिष्ठित २०२

सम्प्रलाप २८३, ५८१, बाट २१३,

२८३, लाई २१३

सम्प्रसाद ४५४, लाई २८९
सम्प्रहर्षित २०२
सम्प्रज्ञानी ४४३, भई ३४४
सम्प्रदाय १५, १७४, ५१३ का
१४, ४२२

सम्पजानकारी २८७

सम्पत्ति २०६

सम्परायिक २७०, ३२२

सर्प ४५७

सपदानचारिक ४३७

स-प्रत्ययद्वारा ५०, ५१, ५२, ५३,
५४, ५५, ५७, ५८

स-प्रतिहारिक ३०५, ३०६, ३१५

सफल उपक्रम २७६, २७९, २९२

सफल साधना २७६, २७९, २९०,
२९२

सफासफ ७

संक्षुब्धजुतजाणं ४९५

सम्बन्ध १६२

सर्वद्रष्टा ३१

सर्वसंगृहित ३०५

सर्वज्ञ भनाउने कोशिस ५

संक्षुब्धचारीले ३२०, ३२१, ३२२

सर्वाङ्ग संग्रहित ३१५

संक्षुब्धधमा अनत्ता ५६४

सर्वे धर्म ५३४, अन्-आत्मा ५६४

सर्वे पाप वर्जित १७४

सर्वे पापलाई १७४

सर्वे प्राणीहूलाई २३१

सर्वमनपर्देन ३५७

सर्वे मलाई मनपर्छ ३६०

सर्वे सत्वहरू ८५

सर्वोत्तम २५०

सम्बोधगामी ४४६, ४४७

सम्बोधिकोनिम्ति ३२४, ३२६

सम्बोधि त्याउँछ ५७२

सम्बोधिपरायण ३२७

सम्बोधिलाभी ३३६, छान् ३३६

सम्ब मे नखमति ३५३

सम्भव छैन २३८

स्वभावसिद्ध १२, १६३

समासद्मा १८७, १८८, १८९

सभागृहमा १८७, १८८, १८९,
१९०

सम-अङ्गी भई ३२५

समकालीन १३४

समणभूमि ८६, ८७

समणुद्देस २९८

समतिक्रम ३४३, ४४९

सम्मति बिना ४२

समथ ५९२, २ विपरयना ५०३

समर्थवान् २५२	३८४, ३८६, ३८८,
सम्यक्कर्म ३१९, ३७१, को	३९०, ४००, ४०४, को
भावितागर्ह ४४८	भाविता गर्ह ४४८
सम्यक् आजीविका ३१९, ३७१ को	सम्मपधान ४४४
भाविता गर्ह ४४८	समय-विपश्यना ४४४
सम्यक् दृष्टि ३७०, ३७४, ३७६,	समापत्तिद्वारा ४३४
३७८, ३८०, ३८२,	स्वयंकृत ३३८, ३३९, ३४०,
३८४, ३८६, ३८८,	३४१, हुन ३३८, पनि
३९०, ४००, ४०४,	परकृत पनि हुन ३३८
क २०, २१४, २९१-	स्वयं साक्षात्कार गरी ४६३
३१९, ४६०. युक्त	समयोचित बोल्ने २८३
४६२, को भाविता गर्ह	समाचार १७१, १७२
४४८	समाजमा ६, ७, १११, लाई ठगै
सम्यक् प्रधान ४४४	हिडने ७
सम्यक् वाचा ३१९, ३७१	समादान १०९
सम्यक् साधना ३१८	समाधि ४६, २५४, २५५, ४०९,
सम्यक् स्मृति ३१९, ३७१, ३७२,	४४६, ५९२, बोध्यङ्ग
को भाविता गर्ह ४४८	४६, बल ३१९, सम्बो-
सम्यक् संकल्प ३१९, ३७०, को	ध्यङ्ग ३१९, सम्बोध्यङ्गको
भावितागर्ह ४४८	भावितागर्ह ४४७, सम्बो-
सम्यक् व्यायाम ३७, ३१९, ३७२,	ध्यङ्गको ६१
को भाविता गर्ह ४४८	समाधिज प्रीति ४५४, सुख २८९
सम्यक् समाधि ३१९, ३७१,	समाधीन्द्रिय ३१९, को भावितो
३७२, ३७४, ३७६,	गर्ह ४४६
३७८, ३८०, ३८२,	

सम्मानपूर्वक ३०१, ३०२, ३०३,
३०४, ३०५

सम्मानित ४०९

समापत्ति ४४९

समावेश १३९

समाहित चित्त २९०, २९१,
२९२, ४६०, ४८९,
४९०, ४९३

समुक्कंसेति ३५९

सम्मुखविनय ३०१

समुत्तेजित २०२

समुदय १९९, २३६, ३७९, ३८१,
५७३, धर्महरू ३६४, धर्म-
हरू हुन् २३६

समुद्र १९९, मा ६५, बाट ६५,
तिर ओइरिन्छन् ५९०,
तिर ढल्किन्छन् ४९०

समुद्राख्यायिक कथा ४२०

समृद्ध २३१, ३१३, ३१४, ३१५

सम्मोदन गरे ५४६

सम्मोदन गर्ने ३५, २१७

समोह चित्त ४५९, ५९३

सम्मोहित ५६५

सम्मोहमा ५७४

सम्मोहमापरी २६९

स-राग ३५९, ३८९, नजीक ३५८,
३५९, चित्त ४५९, ४६०,
५९३

सरोवरको दद

सर्वत २७

सर्वदर्शी १२५, १३८, १६४,
१६५, २६६, हुँ ७७

सर्वसंग्रहित ३०६, ३०७

सर्वज्ञ हुँ ४१०

सर्वज्ञताको दावी १३५

सर्वज्ञ हौँ ४१०

सर्वज्ञता ज्ञान ४९६, द्वारा ५०४

सर्वज्ञ भनाउने ४११

सर्वज्ञ भनाउंदाहरू ५००

सर्वज्ञ-सर्वदर्शी ४७२, ४७३, ४९३,
५०९

सर्वज्ञान ४९३, लाई ४९४

सवारहरू ३५

सवितर्क ६६

सविपाक-कर्म २७२

सश्रीक २३१

सत्संगत ९, १०, ७८, ९७, १२१,

१३६, द्वारा १३७, ५००,

गर्नु बेश होला १३६

सहकथिक ५८०

सहघम्मिकं २६७, २७३

सहघमिक २५७

सहघर्मीले १९१

सहघम्मेहि ३०८

सहमत छैन ३४२, ३४३

सहश्र जन्म २९०

सहेतु ५२, ५५, द्वारा ५७, ५८

संस्कार २७६, साधना २७६,

२७८, साधना भई २७९

संन्यासी ३४८

संयम गरी २८६, बस्छ २८६,

२८७

संयोजनहरू ३२७

संवर्त (= प्रलय) कल्प २९०

संज्ञा ३३९, ३४०, ३४१, ३४२,

३४३, भवमा पुग्ने कर्म

२७१

संज्ञीवान् ३४२, ३४३

संक्लिष्ट हुनाको ८४

सा

साकच्छा ४८७

साँघो ६४

साँच्चै रहेछ २६९

साँच्चै कै नीवरण रहेछ ५९

साठीवर्ष २२४

साणधोविकं २२५

सात गांस ७९

सात प्रश्न २५७

सातवटा २४१

सातनाले २४१

सात संज्ञीगर्भ ८७

सास्तीगरे ॐ १५५

स्वागत १६३, ४२४, ४२५,

४२६, ४२७, ४२८,

४२९, ४३०, ४३२, छ

४९३, गरे ४, प्राप्त

४३०, ४३२

स्वास्थ्य ३२३

सार्थक २९९, छ २९७

साथी मित्रहरूलाई ८४, १०५,

१११, १७३

स्वादिलो ६६

साधना २६७, २६८, २६९,

२७६, २७८, २८९,

२९०, २९१, ३१८,

३७१, ४४४, द्वारा २७०,

२७१, २७२, २७३,

२७८, मा २७९, २८०

२८१, गर्वा २६८, गच्छौं
 २६८, मा लगाउन्न २७९
 साधु २, २२, हू २२, सम्मत
 ७८, ४२२, ४२३, ४२४,
 ४३०, ५१५, ५१६,
 ५१७, सम्मत पाएका ८,
 सन्यासीहरूले २१, सन्यासी
 ६, सन्यासीहरूका ३१४,
 सन्यासीहरू १४, ९८

स्यानाग्रन्थी ८८

स्यानो नसंख्य ७८

सामञ्जसफल ३६, ८४, १०५,
 १०७, ११२, ११३,
 १२९, १३०, १३७,
 १७४, १७५, को कुरा
 ३८, १०७, १७५

सामाजिक सेवा १२४

सामान्य ११६, फल ३६, ८४,
 १०५, १०६, ११२,
 ११३, १२९, १३०,
 १७४

सारक्त ५१, ५२

सारथी २५०, हू ३५

सार पाउन सकिन १३७

सारहीन १६९

सारांश १७०, को कुरा १७०

सार्वजनिक शाला १४, १५, ४२२,
 मा १५

सावली छन् ४७७

साहित्यमा १५२

साहु १६२

साक्षात्कार १७, १८, ८२, १०५,

१३५, २८१, ३१५,

३५६, ३६७, ३७१,

३७३, ४८२, ४८३,

४८४, ४८५, ४८६,

४८७, ४८८, ४८९,

४९०, ४९२, ४९३, ४९४,

गर्ने ३७९, ३८०, ३८१,

३८२, ४८१, गरी ३२८,

४६३, ४६६, ४६९,

५११, ५८२, ५८३,

५९४ गर्छ ४६, द्वारा

५३४

सि, सु

सिद्धान्त ५, १५, ३४, ८५, ९८,

१२१, १६८, ३२०, हू

७३, ७५, कायमगर्ने ३४६

सिपी ४६३

सिंहनाद १५५, ४१७

स्वीकार १९७, १९८, १९९,
२०७, गर्नुहोस् २१५

सीघा २५७, छन् २५५

सीमित २१४, २१५

सु-आख्यात ३०३, ३०४, ३०५,
३०६, ३१४, ३१६,
३१७, ४३१, धर्मविनय
३०३

सुकृत्यकारी २९३

सुकृत्य १०५, बुद्धकृत्यको कर्मफल
१३०सुख २८९, मा अल्फेर बस्ने ३२४
मा अल्फेर बस्नु ३२४,
३२५, मा अल्फेर बस्नुहो
३२६, मा डुबी २७८,
काय ११२, कोनिम्ति
३१७, ३१८, ३१९, द्वारा
४५४, दायी ५१, ५२,
५३, ५४, ५५, दुःख २९०,
२९३, २९४, ३४१,
४५५, ४६१, दुःखको
२३७ दुःख, अशाश्वत हुन्
३३८, दुःखको अनुभव२७३, २७४, २७५, दुःख
न स्वयंकृत हुन् ३३८,
दुःख शाश्वत हुन् ३३८,
३४०, पूर्वक २८०, पूर्वक
विहार गर्दा २७९, पूर्वक
बस्ने २५६, मय ३२३
४८७, मय आत्मभाव
४८२, ४८३, मय लोक
छ ४८१, मय लोकलाई
४८६ लाई २८९, लाई
पनि त्यागी ४५५, ले न
भरिएको भए ५१, वेदाना
३६२, ३८३, वेदानाबाट
३६३, वेदनीय कर्म
२७०, २७२, विपाकी
३६, ८४, १०५, ११२,
१२९

सुखल्लिकानुयोगी ३२४, ३२८

सुखानुभव ६७

सुखी ३६, ८३, ८४, १२९, १७३

सुगत १३८

सुगति २९१, ४६२, दुर्गतिमा
२९१, ४६३, ४७४,
४७५, ५११, मा ३०,
३१, ३३, लोकबाट ४४५,
स्वर्गलोकमा ४४, ४८

सुगुर २०१, मार्नेहरू ४०
सुन्दा आनन्द आउने २८३
सुन ३८४, चाँदी ४७, २८५, को
पारख ५००, द्वारा ४५८

सुनारले ४५८, ५००

सुनिग्रह ३०८, ३०९, ३१४,
३१५, ४४१

सुत्ने १२३, बस्ने ४४, ४७,
३२३

सु-प्रकाशित ३०५, ३०६, ३०७,
३१३, ३१४, ३१५,
३१६, छ ३१७

सु-प्रतिवेध १८५

सु-प्रतिपन्न ३७५

सु-प्रवेदित ३०३, ३०४, ३०५,
३०६, ३१४

सु-प्रसादिक ३४५

सु-प्रशंसा ३५९

सुराधूर्तले २२४

सुलाम ३०१, हो ३०४, ३२२

सुवर्ण-दुर्वर्ण २९१

सु-विज्ञेय ३०५, ३०६

सु-सम्पन्न ३१७

सुंगुर २८४

सुकरखत ३५७

सूँढले २२५

सूर्य ११८, ११९, ४८०, लाई
हेरी १७९

से

सेखभूमि ८६, ८७

सेता ४५२, वर्ण ४५२, दर्शन
४५२, सेता हाडहरू २०३,
२०५

सेतो ४५६, ५३३, कपडाले ४५५

सेनाकथा ४२०

सेनापति १०१, १०२, १५०

सेवा-शुश्रूषा १४२, १६१

सेवा-सम्मान ६

सोच विचार गरी २१३

सोच विचार गरेर मात्र २३४

सोच विचार गरेर गर १९७,
१९८, २३५

सोचेका थिए १४३

सोजा छन् २५५

स्रोतापन्न ३६, १४७, १६२,
३२७, ३६७, ४४५, फल
१४१, मार्गमा १५२

सोजो पारी २८०

सौमनस्य ६७, २८९, ४५५. युक्त
 ज्ञान सम्प्रयुक्त १५८, युक्त
 ज्ञान विप्रयुक्त १५८
 सौहार्दपूर्ण ३६७, ४०८

सं

संकल्प १८८, ५३०, लाई ३७०
 संस्कार ५२, ५४, ३९९, ५५७,
 ५५८, ५५९, ५६०,
 ५६१, ५६२, ५७३,
 संख्यानबाट ५७८, मा
 अज्ञानता ५५३

संस्कारिक १५८
 संस्कारोपादानस्कन्ध ४०३
 संस्कृत ३६, ३६२, ३६३, रूपान्तर
 ४१६

संखारकखण्ठो ४०३
 संग्रह गर्नुपर्छ १६१
 संघाटी ४३६
 संकाई बुझाई २९
 संस्थापक १७२
 संस्थागार १४७, मा १४७
 संन्यास ७४
 संप्रज्ञानि २१४

संयमी २५१
 संयुक्तरूपमा २४
 संयोजन ५१७, हरू ५८५
 संयोजन दश छन् २५१
 संयोग नजीक ३५८, ३५९
 संक्लिष्ट ५०, ५१, ५३, ता २३६,
 हुन्छन ८४, हुनाको हेतु
 के हो ? ५१, हुनाको हेतु
 पनि छ ५०
 संध्या समयमा ४६५
 संवधित ३६१
 संवर्त कल्प ४६१
 संवाद ३६३
 संशयरहित २५०, ३६४
 संसारमा ३८५
 संसारशुद्धि ८४, ८९
 संक्षिप्त ३६७, चित्त ४५९, ५९३
 संक्षेपरूपमा ५८०
 संज्ञा ५१, ५२, ५४, ३५४, ३९७,
 ३९८, ५५७, ५५८,
 ५५९, ५६०, ५६१,
 ५६२, ५७२, मा ५२,
 वेदयित निरोध ६९,
 ४४९, स्कन्ध ४०३,
 संख्यानबाट ५७८, मा
 अज्ञानता ५५१

सज्ञो ४५०, ४५१, ४५२, ५४५,
वावहरू ५४७, गर्भहरू
८७

संज्ञोपादानस्कन्ध ४०३

इ

हजामहरू ३५
हजार जन्मको कुरा ४६१
हटाउनु पर्छ १९५
हटाउनकानिमित्त ३१८
हण्डी फुटयो १६४
हत्यापलेखना ७९
हनन गर्दै ३७
हरण गर्दा ३७
हरियो ५३३
हलचल मच्छियो २३
हल्लागुल्ला गर्दै ४७१
हल्लागुल्ला न गर्नुहोस् १३, ४२१,
४२४, ४२७, ४२८, ४२९
हलिद् (= पहेँलो) जाति ४०
हस्सी २२३
हर्षित १९९, २३६
हाछ्यूँ ४३१
हाडहरू १०६

हातखुट्टा काट्ने २८५
हातखुट्टा खुम्च्याउँदा २८७
हात उचाली २०१
हातको औंला १८३
हात पनि छाडन थाले १७०
हात धुनु भयो २७
हात हटाइसके पछि २०२
हातले १८३
हात समाती २४२
हात्ती २२४, २८४
हानी २०५, नोकसानी हुन्छ २०६,
को निमित्त २०४, २०५,
२०६
हावालाई जालमा २५५
हाँसिरहेको ३७७, २७८
हिड्नसक्ने ६४
हिड्दा हिड्दै ६५
हिड्दा २८७
हिडाइद्वारा ६५
हिडाइबाट संसारको अन्तहुन्न ६४
हिडिरहेको बेलामा पनि १३८,
२६६, ५०९
हितको कुरा बोल्ने २८३
हितकोनिमित्त ३१७
हितानुकम्पी २८२
हिताय सुखाय २७

हिलोबाटोमा ७३

हिमखण्डतिर ५०६

हिमखण्डमा १०४

हितैषी २५२

हिंसा ७५, ३६०, ३६१, गरिगरि-
कन ३२४, गरेर पनि पाप
लाग्दैन १, गर्दा पाप पनि
लाग्दैन ६, लाई पाप
मान्दैनन् ११०

हिंसादि अनाचारको विपाक ३०

हीन अवस्थामा ४६३

हीन छु ४६७, भन्ने मान ४६७

हीनगामी ३२४, ३२५

हेतु ५७, ५८, ५९, ६०, ३९८

छैन ५६, ५८, द्वारा ५७,

५९, ६०, ६१, सहित

९८, विना ५६, प्रत्यय-

द्वारा २०६

हेरानी १६८

होइन पनि भन्दैन १३०

होचो छन् ४७७

होचो आसन लिई १८०, ५०६

होम १

होस राख्नु ४६

होस राखी ३७२

होस राखेर हिड्छ २८७

हन्य ७, मा १६१, रोग १६९,

विकार १३

हृदयङ्गम २८३

क्ष

क्षति हुन्छ १४२

क्षत्रिणी ४७७

क्षत्री २, ५३३, हर्ष २४३

क्षत्रीय पण्डितहरू १८५, ले १८४

क्षत्रीय महाशाल कुलमा ४७, ४८

क्षमता ३०८, ३०९, ३१४, ३१५

क्षय गर्न बाँकी छ २६१, २६२

क्षयघर्म ३६२, ३६३

क्षारमण्ड २६४

क्षीण भयो २९२

क्षीण संयोजन २५१

क्षीणास्त्रव ३२९, ३३०, ३३१,

३६३

क्षीणास्त्रवी ४६६, ५८२

क्षुद्रक प्राणीहरू २३०

क्षुधा ३२३

क्षौरगरी ४५, ४९

ज्ञ

ज्ञातिकथा ४२०

ज्ञातिहरू २४३

ज्ञाति परिवारहरू त्यागी २८२

ज्ञातृवंश १३५

ज्ञान ३६३, दर्शन ४७२, ४७३,

दर्शी २६६, कोनिस्ति ५६, ज्ञानी २५१, ३६७

५७, ५९, ६०, ६१, को

निस्ति हेतु छ ५९, हुन्छन्

१८४, १८५, वान् २८९,

रूपी १६३, वाव ६४,

बलले २५१

Dhamma.Digital

गाथा (श्लोक) सूची

	पृष्ठ :
अकथङ्कुथिस्स तुसितस्स	२४७
अनीघस्स सुसमचित्तस्स	२४७
अनुपुब्बेनं निब्बान	५३३
अनेजस्स वसिप्पत्तस्स	२४८
अनोपमस्स विरजस्स	२४७
अरियस्स भावितत्तस्स	२४८
अवज्जे वज्जमतिनो	२९
असितस्स हितस्स	२४९
अहं वदामी' ति पि सो वदेय्य	३६३
आहुनेय्यस्स यक्खस्स	२४९
इति कण्हासु सेतासु	५३२
इध छिन्दमारिते	७२
इसि सत्तमस्स अकुहकस्स	२४८
एवमेव मनुस्सेसु	५३२
कतसमणस्स मनुजस्स	२४७
कतं बुद्धस्स सासने	५०५
कम्मासासु सरूपासु	५३२

	पृष्ठ :
खत्तिये ब्राह्मणे वेस्से	५३२
खीणासवां अन्तिमदेह धारी	३६३
खेमङ्करस्स वेदस्स	२४८
गणस्स सत्थारो समउज्जप्पत्ता	११५
चेतोसमथ कोविदो	५०५
तथागतो तेन समन्तच्चक्खु	४९५
तथागतस्स सुगतस्स	२४९
तपोजिगुच्छाय सुसंबुत्तो	९१
तस्मियेव विरजेखेत्ते	५३२
- णेव भारे युञ्जन्ति	५३२
तपो।जगुच्छाय आयुत्ता	११७
तण्हच्छिद्दस्स बुद्धस्स	२४९
तिण्णस्स तारयन्तस्स	२४९
तेविज्जोहं महाकायी	५०५
वे सम्मानुसासन्ति	११७
दन्तस्स निप्पपञ्चस्स	२४८
देवलोकां च ते यन्ति	५३३
धम्मदुो सीलसम्पन्नो	५३२
धीरस्स विगत मोहस्स	२४७
घोरेट्ठो बलसम्पन्नो	५३२
न कोत्थुको सीहसमो कदाचि	११६

	पृष्ठ :
न तस्स अद्दिट्ठमिधत्थि किञ्चि	४९५
न पापं समनुपस्सति	७२
न हि नून तादिसं करोति पापं	९२
न हि नून ते सप्पुरिसेहि दूरे	५१५
नागस्स पन्तसेनस्स	२४८
निसभस्स अप्पमेय्यस्स	२४८
पकुघको कातियानो निगण्ठो	११५
पटिमन्तकस्स धोनस्स	२४८
पन्नमारो विसंयुत्तो	५३२
पहीन जाति मरणो	५३२
पारगू सब्बधम्मानं	५३२
पुरिन्ददस्स सब्बकस्स	२४८
बहिद्धादेन्ति दानानि	५३३
बाला च अविजानन्ता	५३३
सहतो यसग्गपत्तस्स	२४९
मिच्छादिट्ठि समादाना	२९
यासु कासुचि एतासु	५३२
ये के चि रूपा इध वा हुरंवा	११८
ये च सन्ते उपासन्ति	५३३
यो होति भिक्खु अरहं कतावी	३६३
रूपे च ये निविट्ठासे	११७

	पृष्ठ :
लोके समञ्जं कुसलो विदित्वा	३६३
वज्जं च वज्जतो जञ्वा	२९
वाचं पहाय कलहं जनेन	९१
विपुलो राजगहीयानं	११९
विसारवस्स निपुणस्स	२४९
वेस्समन्तरस्स विमलस्स	२४७
वोहारमत्तेन सो वोहरेय्य	३६३
सङ्कुस्सराचरो न सतं सरिक्खो	११६
सङ्गातिगस्स मुत्तस्स	२४८
सतिमती विपस्सिस्स	२४८
सन्तस्स भूरिपञ्जस्स	२४९
सदत्थो मे अनुप्पत्तो	५०५
सदेवकस्स लोकस्स	११९
सद्वप च नेसं सुगते	५३३
सब्बेष ते ते नमुच्चिप्पसत्था	११८
सब्बं अभिञ्जासि यदत्थि नेय्यं	४९५
सम्मादिट्ठि समादाना	२९
समो सबज्जा विरतो	९२
समुद्दो उदधीनं सेट्ठो	११९
सवे विस्सासमाचिक्खि	७२
सहचरित्तेन छवो सिगालो	११६

७२४]

बुद्धकालीन परिव्राजकहरू

सुगतस्स कायिस्स
तो हिमवन्तं सेट्ठो
ग्हातकस्स पढकस्स

पृष्ठ :

२४९

११९

२४८

Dhamma.Digital